ARSEN YARMAN

PALU - HARPUT
1878

ÇARSANCAK, ÇEMİŞGEZEK, ÇAPAKÇUR, ERZİNCAN, HİZAN VE CİVAR BÖLGELER

I. CİLT / ADALET ARAYIŞI

belge yayınları

2. BASKI

ARSEN YARMAN

PALU - HARPUT *1878*
ADALET ARAYIŞI

belge yayınları

Ermeni ve Türk

(Svedenborg Turkiska Kleder, 1850, hardcolored litograph Sweden)

belge
yayınları

Belge Uluslararası Yayıncılık

No: 800

Kitabın Adı

Palu, Harput 1878
Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur,
Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler – Adalet Arayışı

Yazar

Arsen Yarman

Editör

Ali Çakmak

Kapak Fotoğrafı

Litografi: Jules Laurens, Paris, 1860

Kapak Konsept ve İç Tasarım

Savaş Çekiç

Uygulama

Hülya Tokmak

Birinci Basım

© Arsen Yarman - Derlem Yayınları

Nisan 2010

İkinci Basım

© Arsen Yarman - Belge Yayınları

Nisan 2015

Baskı ve Cilt

Stimat Matbaa
Maltepe Mah. Litros Yolu Sk.
Fatih Sanayi Sitesi, İç Kapı No: 12/166
Zeytinburnu-İstanbul
Tel: 0212 576 01 07 Fax: 0 212 576 01 08
Sertifika No: **30704**

BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK TİC. LTD. ŞTİ.
Cemal Nadir Sok. Büyük Milas Han
No: 26-26, Kat: 2, D: 121-130
34112 Cağaloğlu/Fatih-İstanbul
Tel: 0212 517 44 53
Email: belgeyayinlari@gmail.com
www.belgeyayinlari.com

ARSEN YARMAN

PALU - HARPUT

1878

ÇARSANCAK, ÇEMIŞGEZEK, ÇAPAKÇUR,
ERZINCAN, HIZAN VE CIVAR BÖLGELER

I. CİLT

ADALET ARAYIŞI

Osmanlı tarihi alanındaki değerli katkılarıyla tanıdığım, çalışmalarımın Osmanlı belgeleriyle zenginleşmesini sağlayan, belge temini ve çevirisinin yanı sıra yayın safhasındaki problemleri de çözmeme yardım eden, genç yaşta kaybettiğimiz Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü Öğretim Görevlisi değerli arkadaşım Yücel Dağlı'ya...

Yayıncının Notu

Elinizdeki eserin ikinci cildi üç rahibin Anadolu'daki gezilerine dair notlarını içermektedir ve Ermeniceden Türkçeye çevrilmiştir. Bu yüzden sözü edilen bölgeler ve olaylar hakkında okuru aydınlatmak amacıyla Türkçe basım notlar, çerçeve yazılar, harita ve fotoğraflarla zenginleştirilmiştir. Kitabı yayına hazırlayan tarafından eklenen dipnotlar sayfa altlarında sayılarıyla, yazarların kendi dipnotları ise yine sayfa altlarında ve köşeli parantez [] içinde gösterilmiştir.

Metinde italik olarak verilen bölümler, yazarın çeşitli kaynaklardan (kitabe, elyazması vs) aktardığı orijinal metinlerdir.

Osmanlıca, Türkçe, Ermenice, Fransızca, İngilizce ve İtalyanca'dan alıntı ve çeviriler bulunduğundan bazı kişi ve yer adlarının farklı yazılışları söz konusu olabilmektedir. Bazı durumlarda her üç yazarın gezdikleri yerlerin adları dahi farklı yazılabilmektedir. Bütün bu farklı yazılışları tek bir şekilde ifade etmek zorlama olacağından bu yola başvurulmamıştır. Bu sorun dipnot ve eklerde yapılan açıklamalarla giderilmeye çalışılmıştır.

Fotoğraf seçimlerinde ise döneme çok yakın tarihli olanlar tercih edilmiştir.

İçindekiler

I. CİLT

Önsöz xvii

Bir Dönemin Anatomisi: 19. Yüzyılda "Düşünce Suçlusu" Bir Ermeni Rahibin Adalet Arayışı 1

Askeri yenilgi ve 18. yüzyılda Osmanlı Devleti 1

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nm sonu ve Anadolu'ya gönderilen rahipler 7

Kafkas mülteciler ve asayiş sorunu 36

II. Abdülhamid'in yeni Anadolu politikası 63

Birlik ve selamet – gözyaşı ve sefalet 71

Tanzimat fermanı ve imparatorluğun iktisadi yapısı: Vergi zulmü ve mültezimler 79

Kürt aşiretleri ve merkezi otoriteye direnişleri 99

İki zorba Kürt portresi: Şeyh Celalettin ve Deli Sılo 142

19. yüzyılda İran-Rus, Osmanlı-Rus savaşları ve göçler 160

Direniş ve kanun arayışlarının hâkim olduğu 1860'lı yıllar 247

1860'ların direniş ruhu ve 1863 Ermeni Nizamnâmesi 277

Adalet arayışında üç rahip 351

19. yüzyılda bir "düşünce suçlusu": Boğos Natanyan 357

Sanasaryan Mektebi (Sanasaryan Varjaran) 408

Kürt Musa Bey ve Gülizar 431

Sonuç 447

Kaynakça 465

Görsel Kaynakça 475

Dizin 479

II. CİLT

Palu, Harput, Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler 1878 - Raporlar

Sıla'dan Sözler (Rahip Vahan Bardizaktsi) 1

Rahip Vahan'ın Otobiyografisi 3

İthaf 15

Sıla'dan Sözler

I. Bölüm 19

II. Bölüm 57

Ermenistan'ın Gözyaşı veya Palu, Harput, Çarsancak, Çapakçur ve Erzincan Hakkında Rapor / Milletperverlerin Arzına Binaen Khizan Bölgesi İlavesiyle (Kıdemli Rahip Boğos Natanyan) 75

İki Çift Söz 79

Önsöz 81

Palu ve Çevresindeki Şehir ve Köyler Hakkında Rapor 83

Palu'daki Kağtsrahayyats Surp Asdvadzadzin Manastırı 85

Kağtsrahayyats Manastırı'ndan şehre giden yol hakkında 91

Gelelim Palu Şehrinin Kuruluş Mevkiine 93

Şehrin Dört Kilisesine Ait Mülkler 101

Halkın Yapısı ve Durumu 106

Palu Marhasalık Bölgesindeki Halk Hakkında Eleştiriler 110

Türkler 111

Toprak Meselesi 117

Palu'nun Ürünleri 118

İhraç Edilen Ürünler 118

Palu'ya Gelen İthal Mallar 118

Palu'nun Köyleri 119

Palu'nun Yedi Eyaleti Hakkında Ayrıntılı Bilgi 144

Çarsancak 150

Dersim 154

Çapakçur 155

Harput 159
Cemaatin Durumu 169
Harput'taki Kiliselerin Mülkleri 173
Harput'taki Manastırlar 179
Ekonomik Durum 179
Harput Ovası 181
Ermeni Protestanlar 181
Harput'taki Süryaniler 185
Harput'taki Ermeni Katolikler 185
Harput Marhasalık Bölgesi'ndeki Türkler ve Kürtler 189
Harput Marhasalık Bölgesi'ndeki Ürünler 197
İlçede Tüketilen Ürünler 197
Harput Yakınındaki İlçelerde Çıkan Madenler 200
Maden Suları 200
Zorba Türk Beyleri 200
Harput'ta Bulunan İki Elyazması İncilin Kolofonları 201
Erizahan veya Erzincan 203
Kilise Adları 204
Altı Kazadaki Toplam Nüfus 219
Khizan Hakkında Rapor 221
Mamırdunk ya da Hemran 237
Khizan Kazası Göçmenleri 238
Esas Khizan 238
Khizan'daki Manastırlar 241
1- Khizan'daki Surp Haç Manastırı 241
2- Paretsor'daki Surp Asdvadzadzin Manastırı 242
3- Khizan Şehrindeki Surp Harutyun Manastırı 242
4- Kamaghiyel Manastırı 243
5- Uranis'teki Surp Asdvadzadzin Manastırı 243
6- Pazents'deki Surp Asdvadzadzin Manastırı 245
7- Şirinits Manastırı 245
8- Hızar'daki Surp Asdvadzadzin Manastırı 245
9- Abaran'daki Surp Haç Manastırı 245
10- Terjg'deki Surp Haç Manastırı 247

Toros Ahpar Ermenistan Yolcusu (Karekin Vartabed [Rahip] Sırvantsdyants) 261
Karekin Sırvantsdyants'ın Biyografisi 263
Toros Ahpar Ermenistan Yolcusu - I. Cilt 267
Okuyucuya 269
Önsöz 273
Toros Ahpar 277
Gasma ve Pinga 277
Eğin Şehri 285
Abuçeh 291
Gamırgab 291
Garuşla 291
Lick Köyü 293
Narver Köyü 293
Arapgir Şehri 305
Ermeni Nüfuslu Köyler 316
Malatya 322
Ermeni Nüfuslu Marhasalık Bölgeleri 333
Adıyaman Şehri ya da Hasan Mansur 333
Behesni ve Adıyaman'ın Ermeni nüfuslu köyleri 333
Malatya El Yazmaları ve Kolofonları 339
Toros Ahpar - II. Cilt 349
Önsöz 355
Hatıra 357
Görüş 359
Toros Ahpar - Bölüm II 377
Ayrılış 377
Trabzon 378
Gümüşhane 380
Erzincan 383
Kemah 391
Gaban Maden ve Harput 399
Dzovk 437
Harput Marhasalık Bölgeleri ya da Ermeni Nüfuslu Köyler 445

Çemişgezek 455
Çemişgezek Marhasalık Bölgesi 467
Ermeni Nüfuslu Köyler 467
Çarsancak 470
Çarsancak Marhasalık Bölgesi İstatistiği 484
I. Marhasalık Bölgesi - Perin 484
II. Bölge - Medzgerd 485
III. Bölge - Khozat 486
Palu 487
Palu Marhasalığına Bağlı Ermeni Nüfuslu Köyler 507
Arğın veya Argıni 511
Marhasalık Bölgeleri veya Ermeni Nüfuslu Kasaba ve Köyler 514
Arğın Kasabası 515
Agil [Eğil] Kasabası 515
Çermuk Kasabası 517
Çınkuş [Çüngüş] 519

Görsel Kaynakça 525
Dizin 529
Biyografiler 561
Ek: Harita 565

Önsöz[1]

Elimizdeki bu eserin yazarı Arsen Yarman birinci cilde, okuyucularına önemli bir hizmet sunarak başlamaktadır. Bu ilk ciltte yazar, ikinci ciltte sunulan üç rahibin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hayat konusundaki anlatılarının kapsadığı zaman hakkında ayrıntılı tarihi bilgi vermektedir. Bu kapsamlı incelemede Yarman, 19. yüzyıl Osmanlı tarihindeki bellibaşlı eğilimleri ve gelişmeleri açıklayarak daha sonraki üç anlatı için zemin hazırlamaktadır. Kendi başına önemli bir tarihi inceleme olan bu ilk kısım ilerde Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılındaki ekonomik, sosyal, kültürel ve politik görüşler hakkında yapılacak incelemelere de bir giriş olmaktadır.

İkinci ciltte sunulan üç görgü şahidinin yazıları ise son zamanlarda Osmanlı tarihi konusunda tanık olduğumuz olumlu gelişmeler kapsamında

---

1 Donald Quataert, New York Devlet Üniversitesi Binghamton kampüsünde tarih profesörüdür. Ortadoğu ve Osmanlı tarihi uzmanı olan Quataert, karşılaştırmalı emek ve dünya tarihi dersleri vermektedir. Yaptığı çok sayıda yayın arasında şunlar sayılabilir: *Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922)*, çev. Ayşe Berktay, 2005; *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, çev. Cahide Ekiz, 1998; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 2 cilt, çev. Halil Berktay, 2004; *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, çev. Tansel Güney, 1999; *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, çev. Gül Çağalı Güven, 1994; *Humanist and Scholar, Essays in Honor of Andreas Tietze*, 1993; *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire, 1800-1914*, İsis, İstanbul, 1992; *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, çev. Sabri Tekay, 1987; *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876-1908)*, çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, 2008; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciler ve Devlet, Zonguldak Kömür Havzası (1822-1920)*, çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Gündoğan, 2009.

çok sevindirici yeni bir adımdır. Eser, önemli bir yerel tarihi mikro düzeyde vermektedir ve kapsadığı ayrıntılar daha sonra tarihçiler tarafından Balkanlar, Anadolu, Arap vilayetleri gibi birçok coğrafyayı içinde barındıran geniş kapsamlı bir Osmanlı tarihi yazımında kullanılabilir. Eserdeki yerel hikâyeler, o bölgelerde ya da civar yerlerde yaşayan Osmanlı halkından insanlar tarafından anlatılmaktadır. Kısacası bu eser, geç 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu yöreleri hakkında bilgi sahibi Osmanlı vatandaşları tarafından yazılmıştır. Belirli bir coğrafyanın insanlarının ilk ağızdan yazdıkları yerel Osmanlı tarihi dokümanlarının nadir oluşu nedeniyle, Osmanlı tarih araştırmaları hâlâ genellikle imparatorluk arşivlerindeki merkezi devlet evrakları esas alınarak yapılmaktadır. Belirli bir coğrafyanın insanının anlattığı tarihi olaylar, bu olaylara yakından tanıklık etmiş kişinin perspektifini bizlere yansıtır. Bu tür bir anlatının bize sunduğu ayrıntılar, başka bir yerde bulunamamaları açısından son derece değerlidir. Böylece, bu eserdeki çeviriler Osmanlı köy ve kasabalarındaki insanların genel olarak nasıl yaşadıklarını, ne şekilde çalıştıklarını, evlendiklerini, doğurduklarını, neler yediklerini, kısacası hayatlarını nasıl yaşadıklarını ve ne şekilde öldüklerini bize anlatır. Osmanlı tebasının yüzde doksanının kırsal kesimde yaşadığı göz önüne alındığında bu bilgilerin gerçekten çok kıymetli olduğunu, şimdiye kadar tarih açısından kayıp sayılabilecek insanların yaşantılarına ışık tuttuğunu görüyoruz. Burada, elit şehirliler tarafından yazılan tarihe bir alternatif olarak son derece gerekli, değişik bir tarih bilgisi buluyoruz. Bu çevirinin okuyucularının çoğu da şehirli elit sınıfın değil, eski kırsal kesim halkının torunlarıdır.

Elimizdeki eseri önemli kılan bir başka neden de bu özgün 19. yüzyıl evraklarının Ermenice olmasıdır. Ermenice, çoğu Türkiye Cumhuriyeti yurttaşının bilmediği bir dildir. Bugünkü okur Osmanlı topraklarında kullanılan dilleri –Osmanlıca, Ermenice, Rumca, Ladino, vs– okuyabilmek için akademik desteğe gereksinim duymaktadır. Elimizdeki, Ermeniceden günümüz Türkçesine çevrilmiş eser okuyucularına bu desteği vermektedir. Bu eser, Osmanlı Ermeni ve Rum toplumlarının diğer eserleriyle de bir bağ oluşturmaktadır. Elimizdeki eserin yazarı ve çevirmeni olan Arsen Yarman, bize daha önce de çok önemli bir kitabı, yine Osmanlı Ermeni kaynaklarına dayanan *Sivas 1877*'yi sunmuştur. Ayrıca, Evridiki Sifneos ve Gelina Harlaftis gibi araştırmacılar Osmanlı Rum tüccarlarının, sanayicilerinin ve gemi

kaptanlarının evraklarını inceleyerek onların bir zamanlar bilinmeyen hayatlarını kaleme almışlardır. Bu eserler, Osmanlı toplumunun genel tarihinin parçaları olarak, bu tarihin incelenmesi konusunda çok önemlidirler. Tabii ki şimdiye kadar Osmanlı tarih araştırmalarının belkemiği olarak kabul edilen Osmanlı arşivlerinin de incelenmesi sürdürülmelidir, çünkü orada da Osmanlının günlük hayatının, irili ufaklı iş yerlerinde çalışan köylülerin ve işçilerin, kısacası sayısız küçük yaşam topluluklarının hikâyesi vardır. İmparatorluğun resmi kaynakları yerel Osmanlı Türk, Rum ve Ermeni yerel kaynaklarıyla birleştirildiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun hayret verici karmaşıklıktaki tarihi ortaya çıkacak ve Osmanlı'nın çok etnili, çok dinli, çok dilli medeniyetinin zenginliği gözler önüne serilecektir.

Kitapta, Yarman'ın topladığı ve yayınladığı sayısız fotoğraflar da Osmanlı hayatının çeşitli yönlerini bize son derece canlı bir şekilde göstermektedir. Sıradan Osmanlılarm hayatlarına şahit olmamız açısından resimlerin bazıları, örneğin Harput'taki ipek iplik işçileri (s. 194), Van'daki sokak (s. 74) ve Harput'taki pamuk temizleyici ve eğiricileri (s. 409) vs gerçekten son derece sıradışıdır. Bu gibi resimlerde görülebilen ayrıntılar çoğu zaman bizlere en dikkatli yazılmış rapordan bile daha fazla bilgi verebilmektedir.

Okuyucular elimizdeki bu iki cildi, zengin ve önemli Osmanlı tarihinin araştırılmasına yardımcı olacak olağanüstü gereçler olarak kullanabileceklerdir.

Donald Quataert
26 Ocak 2010

Bir Dönemin Anatomisi: 19. Yüzyılda "Düşünce Suçlusu" Bir Rahibin Adalet Arayışı

"Tarih, sadece tarihçilere bırakılamayacak kadar önemli bir şeydir."

Talleyrand

Askeri yenilgi ve 18. yüzyılda Osmanlı Devleti

19. yüzyılda Osmanlı devletine ve onun topluma nüfuz etme girişimlerine göz atan biri, bütün bu yüzyıl boyunca bir kavramın neredeyse "büyülü" bir anlam kazandığını görmekte zorlanmayacaktır. Yüzyılın başlarından itibaren ama daha çok da 1839 yılından sonra, "kanun" kavramı Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün coğrafyalarında, çoğu artık içinden çıkılamaz hale gelen çok karmaşık problemleri çözebilecek sihirli bir metod olarak algılanmıştır. Bu yüzyılda devletin topluma nüfuz etmesinin geleneksel yöntemleri hemen her alanda aşınmaya başlamıştır. İmparatorluğun Avrupa'da ve doğuda çok geniş bir coğrafyaya yayılmasını sağlayan askeri gücü sarsılmış ve 17. yüzyılın sonlarında yaşanan iki büyük askeri yenilgiden sonra, artık sadece hükmettiği toprakları koruması dahi başarı olarak görülmeye başlanmıştır.

1683 yılında hezimetle sonuçlanan İkinci Viyana Kuşatması'nın mali yükü çok büyüktür, ancak hemen ardından gelen 1699 Karlofça Antlaşması tam bir yıkımdır, zira imparatorluk ilk kez Avrupa'da bu kadar büyük bir toprak kaybı yaşamaktadır. 1718 yılında Venedik ve Avusturya ile imzalanan Pasarofça Antlaşması ise bu yenilgi sürecinin devamı ve bir bakıma Osmanlı'nın artık batıda ilerleyemeyeceğinin teyididir. 18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için acımasız bir denklemle açılmıştır: İlerleyemeyecektir, o halde olduğu yerde kalması da mümkün değildir.

Askeri yenilgi ve toprak kaybı, klasik düzeni fetih ve geniş topraklara yayılma üzerine kurulu bir siyasal yapı içinde o zamana kadar her biri bir diğeriyle uyumlu gibi görünen pek çok unsurun birbiriyle çelişmesine yol açmakta gecikmeyecektir. Ordunun ilerlemesi ve yeni topraklardan elde edilecek gelirlerin ve ganimetin sisteme dahil edilmesiyle 16. yüzyıldan itibaren pürüzsüz şekilde işleyen ve adeta "ilahi" bir niteliğe sahipmiş gibi görünen bu yapıdaki aksaklık hızla büyümüş ve bir süre sonra imparatorluğu hareket edemez hale getiren bir siyasal felçle sonuçlanacak gelişmeler 18. yüzyılın başından itibaren belirginleşmeye başlamıştır. Kuşkusuz başka sebepleri de bulunmakla birlikte, sözünü ettiğimiz her iki askeri yenilginin ardından sultanı tahtından indiren iki büyük isyan çıkmıştır; ilkinde (1703) II. Mustafa, ikincisinde ise (1730) III. Ahmed devrilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyılın başında henüz böyle büyük yenilgileri hazmedemeyecek durumdadır ve belki de bu durumu yeni askeri zaferlerle telafi edebileceğini ummaktadır. Bu yüzden de bu iki askeri yenilginin ardından girişilmek istenen küçük reform denemeleri düşünceden ileriye gidememiştir. Ancak bütün bir 18. yüzyıl boyunca sürdürülen ve önemli bir kısmı Ruslarla yapılan savaşlarda, küçük ve geçici askeri başarılar dışında, yenilgi Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderi haline gelmiştir.

Eğer Bruce McGowan'ın ileri sürdüğü gibi, "ordu-ulus" kavramı[2] 16. yüzyıl Osmanlı düzenini tarif etme kabiliyetini taşıyorsa, 18. yüzyılda alman ve süreklilik kazanmış gibi görünen askeri yenilgilerin bütün bir imparatorluk

2 Bruce McGowan, "Âyanlar Çağı, 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (ed. Halil İnalcık-Donald Quataert) içinde, Eren Yayıncılık, 2004, c. II, s. 763. Bruce McGowan ordu-ulus modelini esas olarak 18. yüzyıl Prusyası için kullanmaktadır. Ancak bu modelin, 16. yüzyıl Osmanlı mutlakiyetçileri tarafından çok geniş bir imparatorluk ölçeğinde hayata geçirilmiş bir modelin daha sistematik ve modern bir uyarlaması olduğunu da eklemektedir.

düzeninde çözülmeye yol açacağını düşünmek yanlış olmayacaktır. Askeri yenilgilerin ordunun nitelik ve düzeninde daha önceden başlayan bozulmayı hızlandırdığı açıktır: Daha I. Ahmed döneminde (1603-1617) bozulmaya başlayan yeniçerilik sisteminin 17. yüzyılın sonlarındaki Avusturya savaşlarında nasıl yıkıcı sonuçları olduğu açıkça görülmüştür. 18. yüzyılda artan yeniçeri kayıtlarındaki rüşvet vs gibi bozukluklar bir yana, yeniçeriler giderek askeri bir sınıf olma niteliğini kaybedecek ölçüde esnaflık ve ticaretle bütünleşmiştir. Kışlada talim yapmaktan ve savaş alanından kaçan, buna karşın taşrada reayaya zulmeden bir güce dönüşmüşlerdir. Yeniçerilik öylesine bozulmuştur ki, taşrada ahaliye eziyet etmenin, borcunu vermemenin bir kılıfına dönüşmüştür: "XVIII. yüzyılda yeniçeriler kazalarda eşkıyalık yoluna başvururlar iken, bir kısım halk da çeşitli şehirlerde, örneğin Trabzon'da, Beypazarı'nda ve daha pek çok yerlerde yeniçerilik iddia etmekteydiler. Bazı kişiler de borçlarını ödememek için 'askerilik ve yeniçerilik iddiasıyla mütegallibe ve cebâbire'ye dayanmaktaydılar. Reâyadan pek çok kişi vergi ödememek için askerlerle akraba olduğunu iddia etmekteydi. 1747 senesinin Kırşehir'e ait 'imdâd-ı hazariyesi'ni toplamak ve mutasarrıfa teslim etmek amacıyla emr-i şerîf çıkarılıp, ilk taksiti toplanmak yoluna başvurulduğunda, Kırşehir'deki sipahiler, yeniçerilerle akraba olduğunu iddia eden reâya bu vergiyi ödememe yoluna gitmişti." [3]

18. yüzyılda orduya katılmamaları artık olağanlaşan yeniçerilerin nitelik değiştirdikleri ve bu yönüyle de şehirlerde kargaşaya, düzensizliğe yol açan bir güce dönüştükleri bariz biçimde görülmektedir: "Yeniçeriler, 18. yüzyılda daimi silah altında bulunan bir ocak olmaktan çıkıp, hemen hemen hiç ücret almayan, asıl kazançları kendilerine tanınan yargı dokunulmazlıkları ve vergi muafiyetleri olan ve savaş alanlarında bu ayrıcalıkların hakkını giderek daha az verebilen küçük esnaftan oluşmuş bir milis gücüne dönüştü."[4] Aslında ordu-ulus modelinin yeniçerilik kadar, belki ondan da önemli bir ayağı da tımarlı sipahiler idi, ama daha 17. yüzyıldan itibaren tımarlı sipahilerin sayısı gelirlerinin düşüşüne paralel olarak hızla azalmaya başlamıştır. 18. yüzyıla gelindiğinde bu uygulamanın tamamen ortadan kalkmamasının anlamlı bir gerekçesi bulunmamaktadır, ama yüzyılın sonlarına doğru tımarlı sipahilerin sayısının hesaba katılamayacak kadar düşük olduğu

3 Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu*, YKY, 2008, s. 42-43.

4 Bruce McGowan, *a. g. m.*, s. 782.

kesindir. Sebebi ne olursa olsun askeri alandaki gerileme gizlenebilecek ölçülerde değildir ve savaş alanlarındaki ağır yenilgiler 18. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa devletleriyle ilişkilerinde yeni bir dönemi işaret etmektedir. Osmanlı devleti artık Avrupa'da ilerlemek kabiliyetini kaybetmiştir ya da bunu sağlayabilmesinin tek yolu Avrupa devletlerinin kendi aralarındaki gerilimlerden yararlanabilmesidir. Ancak bu politikanın ikili bir yanı vardır; Osmanlı Avrupa devletleri arasındaki ilişkilere ne kadar odaklanıyorsa, kendi siyasal sistemi de Avrupa devletlerinin müdahalesine o ölçüde açılmaktadır: "... Osmanlıların, Avrupalıların iyi niyetine bağımlılığı giderek daha gözle görünür bir hal alıyordu. Kâh Fransızlarla, kâh İngilizlerle, kâh Prusyalılar, İsveçliler ya da Ruslarla ittifaklar kuruluyordu. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, artık onlarsız ne savaş ne de barış yapma olanağı kalmıştı. Öte yandan birbirleriyle rekabet içindeki Avrupalılar, ironik bir şekilde, Osmanlılara kendilerine hammadde temin etme ve mamul mallarını satın alma dışında başka işler için de ihtiyaç duymaktaydı. Osmanlıların üzerinde yaşadığı topraklar, rakip hükümetlerin eline geçmesine göz yumulamayacak kadar değerli olduğu için, bu arazinin Osmanlılarda kalmasına izin vermek evlâ olmuştu."[5]

Yüzyıl sonra bu politikanın nasıl yıkıcı sonuçları olduğu görülecektir. Bir büyük devletle ittifak kurarak diğer devletleri dengeleme politikası 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde yozlaşmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde ömrünü uzatmak için büyük devletler arasında yapılan çaresiz bir slaloma dönüşmüştür. 1894-1908 yılları arasında yaklaşık on dört yıl Yıldız Sarayı'nda Mabeyn-i Hümayun Başkâtipliği görevinde bulunan Tahsin Paşa'nın anılarından, bu politikanın II. Abdülhamid döneminde nasıl bir hal aldığını görebiliyoruz: "Sultan Hamit'in siyaset-i hariciyede mesleki şu idi: Rusya'yı idare etmek, İngiltere ile asla mesele çıkarmamak, Almanya'ya istinat etmek, Avusturya'nın gözü Makedonya'da olduğunu unutmamak, diğer devletlerle mümkün mertebe hoş geçinmek, Balkanlar'ı birbirine karıştırıp Bulgarlar ve Sırplar ve Yunanlılar arasında nifak ve ihtilaf yaratmak."[6] Ancak böyle bir politikanın önemli ölçüde güce dayandığını unutmamak gerekir, oysa Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa

5 *A. g. m.*, s. 767.

6 Tahsin Paşa, *Abdülhamit - Yıldız Hatıraları*, (yay. haz. Kudret Emiroğlu), İmge Kitabevi Yayınları, 2008, s. 135.

devletleri karşısındaki güç ve nüfuz kaybı artık süreklilik kazanmış durumdadır. Bu koşullarda, askeri ve politik gücü azalan bir imparatorluğun büyük güçler arasındaki gerilimden yararlanma taktiği çok kolaylıkla zıddına dönüşebilmekte ve imparatorluk bir büyük devletin saldırısına karşı diğer bir büyük devletin desteğini alabilmek için önemli tavizler vermek zorunda kalmaktadır. Bu o kadar açıktır ki, Ruslara karşı savaşı (1878) kaybeden II. Abdülhamid, Kraliçe Victoria'ya bizzat telgraf göndererek, Rusların başkenti tehdit ettiğini, imparatorluğun "son anlarını" yaşadığını ve bir ateşkes sağlanması için Çar nezdinde girişimde bulunmasını rica etmek zorunda kalmıştır.[7] Kısa sürmesine rağmen Osmanlı-Rus Savaşı büyük güçleri birbirine karşı kullanma siyasetinin sınırlarını göstermek bakımından son derece önemli bir deneyimdir.

Elinizdeki kitapta Anadolu'daki Ermeniler hakkındaki gözlemlerine yer verdiğimiz üç rahip de (Boğos Natanyan, Vahan Minasyan [Bardizaktsi] ve Karekin Sırvantsdyants) seyahatleri sırasında bu savaşın yol açtığı yıkıma, savaş sırasında yaşanan zorbalık ve suiistimallere bizzat tanık olmuşlardır. Her üç rahibin de tam bu savaş sırasında ve hemen sonrasında Anadolu şehirlerindeki Ermenilerin siyasal ve sosyal durumlarını tespit etmek için seyahate çıkmaları tesadüf değildir. Zira Osmanlı-Rus Savaşı'nm ardından 3 Mart 1878 tarihinde Rusya ile imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nın 16. maddesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde ıslahat yapmasını ve Ermenileri Çerkesler ile Kürtlere karşı korumasını öngörmektedir. Bu antlaşma sürecinde İstanbul Ermeni patriği Nerses Varjabedyan esas olarak Ermenilere bir tür muhtariyet verilmesini beklemektedir, dolayısıyla 16. maddenin Ermenilerin beklentisini yansıttığını söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte, "Ermenilerin yaşadıkları vilayetler"den söz edilmesi, buralarda "ıslahat" yapılacağının ve Kürtlerle Çerkeslere karşı Ermenilerin emniyetinin taahhüt edileceğinin belirtilmesi, bu antlaşmayı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni meselesinin uluslararası bir nitelik kazanmasının önemli bir dönüm noktası haline getirmektedir. Nitekim çok geçmeden, Ayastefanos Antlaşması'nın Rusya'ya sağladığı aşırı imtiyazlardan rahatsız olan Avrupa devletleri, başta İngiltere olmak üzere, yeni bir uluslararası kongre düzenlemiş ve bu kongrenin sonunda, 13 Temmuz 1878

7 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktay, Homer Kitabevi, 2006, s. 97.

Berlin Kongresi ve kongreye katılan delegeler

tarihinde Berlin Antlaşması yürürlüğe girmiştir.[8] Berlin Antlaşması'na giden yolun üzerinde Kırım Savaşı'ndan sonra düzenlenen Paris Konferansı (1856) bulunmaktadır ve Osmanlı devleti Avrupa devletlerinin desteğini alabilmek için Hıristiyan nüfusa yönelik bir reform hamlesini başlatma sözü vermiştir. 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı bu sürecin ürünüdür ve Berlin Kongresi'nin sonuçları, Osmanlı devletinin söz verdiği reformları gerçekleştirmediği anlamına da gelmektedir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonu ve Anadolu'ya gönderilen rahipler

Berlin Antlaşması, genel olarak Ayastefanos Antlaşması'nın hükümlerini yumuşatmakla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki ağır yenilgisini onaylamaktadır. Ermeni meselesi hakkında ise çok farklı bir çözüm söz konusu değildir; Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinden çok farklı düzenlemeler getirmemektedir, ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermenilerle ilgili ıslahatlarının Avrupa devletlerine bildirilmesi şartını ve Avrupa devletlerinin bu ıslahatların uygulanmasını izleme hakkını öngörmektedir. İngiltere bu maddeye dayanarak hiç vakit geçirmeden, 1878 yılının sonlarında Sivas (albay Wilson), Erzurum (binbaşı Trotter), Van (yüzbaşı Clayton) ve Kayseri'ye (yüzbaşı Cooper) askeri konsoloslar atamış ve onları ıslahat tedbirlerini izlemekle görevlendirmiştir. Mevcut konsolosların yanı sıra yeni bir uygulama olarak görünen askeri konsolosluk sistemi farklı şekillerde adlandırılmaktadır; Osmanlı idaresi bunları "konsolos" ya da "konsolos muavini" olarak adlandırırken, İngiltere "askeri konsolos" (military consul) adını vermektedir. Anadolu'da görev yapacak askeri konsoloslar, Berlin Antlaşması ile kararlaştırılan ıslahat programlarının yürütülmesini ve emniyet sorunlarının giderilmesini denetlemekle görevlidirler. Dolayısıyla bu programın yürütülmesini ve karşılaşılacak sorunların çözümünü mümkün kılacak nitelikleri taşıdıkları

8 İngiltere Ayastefanos Antlaşması'nı kendi çıkarları çerçevesinde yeniden şekillendirmek amacıyla Berlin Kongresi'ni düzenlemenin ötesinde, bu kongrede görüşülecek konuları belirlemek için kongrenin toplanmasından önce hem Rusya ile (30 Mayıs 1878) hem de Osmanlı İmparatorluğu ile (4 Haziran 1878) gizli anlaşmalar yapmaktan çekinmemiştir (Bkz. Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İletişim Yay., 2004, s. 118).

varsayılmaktadır: "Bu subaylar, haritacılık, istihkam, levazım gibi ordunun teknik sınıflarına mensup, topografik verileri olduğu kadar her türlü istatistiki bilgiyi toplayacak ve değerlendirebilecek nitelikte elemanlardı. Ayrıca istihbarat konusunda birikim ve deneyimleri vardı. Çağdaş bir araştırmacının sözcükleriyle, 'Osmanlı Paşalarını ve Kürt Beyleri'ni izleyecek olanlar, İngiltere büyükelçisinin Babıali'ye uyarılarda bulunabilmesi için gerekli verileri toplama konusunda eğitimleri ve uzmanlıkları nedeniyle 'İngiltere'nin savunmak zorunda kalabileceği' bir ülkede istihdam edilen 'mükemmel keşif ajanları'ydı."[9] Kocabaşoğlu aynı yerde, İngiltere Dışişleri Bakanı Robert Arthur Salisbury'nin Anadolu'ya başkonsolos olarak atanan Wilson'a gönderdiği 24 Nisan 1879 tarihli yazıya da yer vermektedir. Bu yazı hem Osmanlı idaresinden beklenen reform girişimlerinin genel çerçevesini çizmekte hem de askeri konsolosların Osmanlı idarecileriyle yapacakları işbirliğinin önemine değinmektedir: "Sizin ve size yardımcı olmak üzere atanan subayların görevi dolayısıyla, konsolosluk mıntıkanızdaki nüfusun değişik sınıflarının durumunu incelemek, Osmanlı otoritelerinin işine yarayabilecek nitelikte her türlü bilgiyi toplayarak, ekonominin nasıl iyileştirilebileceği, idarenin nasıl basitleştirilebileceği ya da daha etkili bir hale getirilebileceği konusunda tavsiyelerde bulunarak ve İdare'nin ve Yargı'nın her türlü baskı ve yolsuzluğuna ilişkin dikkatinize gelen bilgiler konusunda uyarıda ve protestoda bulunarak Osmanlı otoritelerine yardımcı olmaktır. Merkezi Hükümet'in müdahale etmesi gerektiğini düşündüğünüz her olayı, uygun önlemleri alması konusunda Babıali'ye gereken uyarıların yapılabilmesi için Majesteleri'nin Hükümeti'ne ve İstanbul'daki Büyükelçiliğe bildireceksiniz.

Görev bölgenizin pek çok yerinde eşkiyalığı bastırmak için etkili bir kamu gücünün oluşturulması çok önemli bir gerekliliktir. Yetkililere bu önlemin önemini anlatmak ve her türlü çabayı desteklemek konusunda elinizden geleni yapacaksınız."

Lord Salisbury'nin yazısı askeri konsolosların görevlerini belirtmenin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun bu konuda reform yapacağına duyulan inancı da göstermektedir. II. Abdülhamid'in Ermeni meselesiyle ilgili ciddi bir reforma girişme konusundaki niyeti bir yana, Osmanlı Ermenilerinin devletten taleplerinin çerçevesi de henüz çok belirgin görünmemektedir.

9 Uygur Kocabaşoğlu, *a. g. e.*, s. 131.

Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi gibi Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi de esas olarak Ermenilerin taleplerini karşılamamaktadır. Osmanlı Ermenileri'nin bir tür muhtariyet (özerklik) beklentileri vardır ve Cebel-i Lübnan'ın 1860 yılında kavuştuğuna benzer bir statü istenmektedir. 18. yüzyılın sonlarından itibaren siyasal kargaşanın hâkim olmaya başladığı Cebel-i Lübnan 1860 yılına gelindiğinde, kendi coğrafi büyüklüğüyle kıyaslanamayacak ölçüde önemli bir uluslararası sorun kaynağı olmuştu. 1860 yılında yaşanan büyük Maruni-Dürzi çatışması kanlı bir iç savaşa dönüşmüş ve taraflardan birini esas olarak Fransa'nın diğerini ise İngiltere'nin desteklediği bu çatışmanın sonunda Cebel-i Lübnan, 1861 yılında düzenlenen nizamname ile özerk bir mutasarrıflık haline gelmiştir. Osmanlı devletiyle Fransa, İngiltere, Avusturya, Rusya ve Prusya devletlerinin temsilcilerinin katıldığı görüşmelerle 9 Haziran 1861 tarihinde son şeklini alan bu nizamname (Nizâmnâme-i Mahsusa), Osmanlı hâkimiyetinin sonuna değin Cebel-i Lübnan mutasarrıflığının yönetim usullerini belirleyen temel hukuki belge olarak kalmıştır.

Bu nizamnameye göre bundan böyle Cebel-i Lübnan, Babıali'ye bağlı bir Hıristiyan mutasarrıf tarafından yönetilecektir ve bölgenin ilk mutasarrıfı da Ermeni Garabed Artin Davud Paşa olmuştur. Mutasarrıf tayini bakımından nizamname hükümlerinin yanı sıra ilginç bir teamül de bulunmaktadır; buna göre mutasarrıf bölge halkının çoğunluğu gibi Katolik dinine mensup olacaktır, ancak bölgenin yerli halkından gelmeyecektir. Muhtemelen burada mutasarrıfın, bölge halkının dinsel inançlarını bilen ve ona ters düşmeyen biri olmasının yanı sıra yerel güçlerin etkisinde kalmaması da amaçlanmaktadır. Gerçekten de ilk mutasarrıf Garabed Artin Davud Paşa (1861-1868) İstanbullu bir Ermeni Katoliktir. Ondan sonra gelen mutasarrıflardan Franko Nasri (1868-1873) Halepli bir Rum Katolik, Rüstem Paşa (1873-1883) İstanbul'da büyümüş İtalyan asıllı bir Latin Katolik, Vasa Paşa (1883-1892) Mirdit (kuzey Arnavutluk dağlarında yaşayan küçük bir Katolik cemaat) Latin Kilisesine mensup bir Arnavut, Naum Paşa (1892-1902) Halep asıllı Latin Katolik, Muzaffer Paşa (1902-1907) Polonya göçmeni Latin Katolik, Yusuf Paşa (1907-1912, Franko Nasri'nin oğlu) Rum Katolik ve sekizinci mutasarrıf Ohannes Kuyumcuyan Paşa da (1912-1915) Ermeni Katoliktir.[10]

10 Engin Deniz Akarlı, "Cebel-i Lübnan'da Mutasarrıflık Düzeni (1861-1915)", yayımlanmamış doçentlik tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1981.

Garabed Artin Davud Paşa, 1861'de müşirlik derecesinde Suriye ve Lübnan valiliği yaptı. Davud Paşa'nın tayiniyle ilgili ayrıntılı bilgileri *Avedaper*'de (c. 14, 26 Temmuz 1861, No: 170, s. 52) bulmak mümkündür. Viyana Mıkhitarist Kütüphanesi'nde Artin Efendi Çırakyan tarafından yapılmış, Davud Paşa'yı aldığı madalyalarla gösteren bir tablo bulunmaktadır.

Tıpkı Cebel-i Lübnan örneğinde olduğu gibi hızla uluslararası bir mesele haline gelen Ermeni meselesinde ise durum bundan farklı bir seyir izlemiştir.

Hem Ayastefanos hem de Berlin antlaşmalarının ilgili maddeleri, "Ermenilerin yaşadıkları vilayetler"den (Vilayat-ı Sitte: Anadolu'da Ermeni nüfusun yoğun olduğu altı vilayet; Diyarbakır, Sivas, Van, Bitlis, Erzurum, Mamuret-ül Aziz) söz etmekte ve meselenin çözümü için bazı reformların yapılmasını yeterli görmektedir. Osmanlı Ermenileri hem Ayastefanos görüşmelerinde hem de Berlin Kongresi'nde muhtariyet yönünde bir karar alınabilmesi için çaba sarfetmiş ve sözgelimi Berlin Kongresi'ne bir heyet de yollamışlardır, ancak başarılı olamamışlardır. Bununla birlikte Berlin Antlaşması'ndan çıkan ve Salisbury'nin yazısında en genel hatlarını görebildiğimiz reform taleplerinin uygulanmasına büyük önem vermişlerdir. İstanbul Ermeni Patrikliği, Berlin Antlaşması'nın ardından söz verilen reformların hangi ölçülerde yerine getirildiğini saptamak amacıyla bazı rahipleri Anadolu'ya göndermiştir. Bu kitapta, Osmanlı-Rus savaşının sonlarında Erzurum civarına gerçekleştirdiği ve 1879 yılında yayımladığı yolculuğunun raporlarını okura sunduğumuz Bardizaklı (İzmit civarındaki Bahçecik) rahip Vahan Minasyan da (Minasyan soyadı muhtemelen rahibin kiliseye intisap etmeden önceki soyadıdır, kilisede ruhani görev aldıktan sonra "Vahan Bardizaktsi" olarak anılır) bu şekilde görevlendirilen rahiplerden biridir. Rahip Vahan Minasyan Erzurum ve civarına ulaşmak için Karadeniz kıyısındaki şehirlerden geçmiş ve bu şehirler hakkındaki izlenimlerini de kaleme almıştır. Onun hem gördüğü şehirler hem de buralarda yaşayan farklı etnik ve dini topluluklar hakkındaki gözlemleri oldukça zengindir ve biz de bunlara değineceğiz. Gerçekten de rahip Minasyan'ın izlenimleri yalnızca Ermenilerle sınırlı değildir ve Anadolu'nun zengin etnik-dinsel farklılıklarını yansıtmaktadır. Ancak biz burada öncelikle onun bu yolculuğa çıkışıyla ilgili bir tespitte bulunmak istiyoruz.

Rahip Vahan Minasyan, 4 Mayıs 1879 tarihinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından Erzurum vilayetinde gerçekleştirilecek reformları takip etmek amacıyla görevlendirilmiştir. Patrik vekili Matteos İzmirliyan'ın (daha sonra 1894-1896 yılları arasında ve 1908 yılında kısa bir süre İstanbul Ermeni Patriği, 1908-1910 yılları arasında ise Eçmiyadzin Katolikosu olarak görev yapmıştır) rahip Minasyan'ı Erzurum'da görevlendiren mektubu Salisbury'nin Wilson'a gönderdiği 24 Nisan 1879 tarihli yazıdan çok kısa

Երիմեան Հայրիկ, նարէկի եպսկ. Նար-Պէյ, Ստ. Փափազեան, Մ. Չերազ
(Պէրլինի Վեհաժողովի պատուիրակները. 1878)

Berlin Kongresi'ne giden Ermeni Heyeti
Önde Hırimyan Hayrik ve episkopos Narbey, arkada Stepan Papazyan ve Minas Çeraz

bir süre sonradır. Patrik vekili Matteos İzmirliyan'ın yazdığı mektup, Osmanlı Ermenilerinin Anadolu'da bir reform yapılması beklentilerinin ne kadar yüksek olduğunu göstermek bakımından oldukça önemlidir ve Lord Salisbury'nin gönderdiği yazıyla da uyumludur. Her iki mektubun karşılaştırılması hem Avrupalıların hem de Osmanlı Ermenilerinin, hükümetin verdiği reform sözünü ne kadar ciddiye aldıklarını açık bir şekilde göstermektedir. İzmirliyan, ciddi bir reform hamlesinin ancak Ermenilere muhtariyet vermekle mümkün olduğunu düşünmekte ve bunu imparatorluğun genel çıkarlarına uygun bir çözüm olarak görmektedir. Ayrıca İzmirliyan, Osmanlı idaresinin, Ermenilere muhtariyet verilmesinin bütün impartorluğun yararına olduğu konusunda ikna edilebileceğine de inanmaktadır. Rahip Vahan Minasyan'dan ve bölgedeki Ermenilerden beklediği ise bu reform taleplerini hem Osmanlı idarecilerine hem de yabancı gazeteci ve politikacılara duyurmaları, yabancı görevli ve gazetecilerin dikkatini Ermenilerin yaşadıkları koşullara çekmeleridir. Ermeni Patrik vekili, karşılaştıkları sorun ve sıkıntıları açıkça dile getirmelerinin hem Ermenilerin hem de Osmanlı hükümetinin yararına olduğunu düşünmektedir ve mektubu, Berlin Antlaşması'nın hemen ardından verilen sözlerin yarattığı iyimser havayla doludur. Ancak geçici ve kısmi tedbirlerin meselenin çözümünü sağlamayacağı konusunda uyarıda bulunmaktan da kaçınmamaktadır:

"Muhterem Piskopos Vahan Minasyan'a,

Aziz Birader,

Patrik Hazretlerinin arzularına ve Reformlar Hususi Encümeni'nin kararına uygun olarak, Hükümet komiserlerinin reformlar meselesindeki tutumlarını birlikte gözetmek için, şehrin piskoposu Monsenyör Harutyun'un yardımcısı sıfatıyla Erzurum'a gitmekle görevlendirildiniz. Yetkileriniz ve göreceğiniz hizmetler, 4 Mayıs tarihinde tarafınıza gönderilen resmi mektupta açıkça belirtilmiştir. Reformlar Hususi Encümeni'nden çıkan diğer iki belgedeki açıklamalar gibi bu mektubu da Yüce Piskopos'a iletmeniz gerekecek, ancak dikkatinizi çekmek istediğimiz bir husus da şudur: soydaşlarımız, sıkılmadan ve hiçbir şeyden korkmadan şikâyetlerini komiserlere bildirip durumlarının iyileştirilmesi için gerekenin yapılmasını açıkça talep etmelidirler. Bunda çekimser kalırlar

ise sonradan acısını çekecekler, bu da ne milletimizin çıkarlarına ne de Hükümetin niyetlerine uygun düşecektir.

Patrik Nerses, Ermenilerin zavallı durumundan Avrupa'yı haberdar edip buna bir çare bulunmasını talep ettiğinde bütün Ermeniler, bütün millet, onun bu girişimlerini tasvip etmiş ve sabırsızlık içinde sonucunu beklemekte idi. İmdi gerçek durumlarını yerinde ortaya koyup açıklamak ve köktenci ve etkin yollarla iyileştirilmesini istemek Erzurum ile civarındaki Ermenilere düşmektedir. Eğer ileri ve güvenli bir gelecek sağlamak istiyorlar ise seslerini yükseltmeli, protesto etmeli ve yarı buçuk tedbirlerle yetinmemelidirler.

Bu şikâyet ve protestoların muhatabı sadece Hükümet komiserleri olmamalı. Bunlar aynı zamanda yabancı gezgin ve gazetecilerin bilgilerine sunulmalı. Seçkin Avrupalı şahsiyetlerle çok iyi ilişkiler tesis etmeye, sürekli temasta bulunmak ve Ermenilerin sorunlarına ilgilerini çekmek için onları yortulara ve akşam yemeklerine davet etmeye çaba gösterilmelidir. Zaten Erzurum Ermenileri, milli davamıza büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Ermenilerin içinde bulunduğu vaziyet ve başlıca talepleri hakkında doğru bir fikir edinmeleri için yabancılara yardımcı olarak gelecekte de bu yolda kararlılıkla yürümeleri gerekmektedir; çünkü bu talepler, ancak böylelikle Avrupa tarafından kolayca anlaşılacak ve beklediğimiz neticeyi bizlere sağlayacaktır.

Ciddi reformlar, ancak Ermenistan'ın muhtariyetiyle mümkün olabilecektir. Bu neticeye varmak için bütün yasal çarelere başvurmalı ve eğer uygun bir fırsat çıkar ve de zamanı olduğuna kanaat getirilir ise, İmparatorluğun genel çıkarlarının bu muhtariyeti vererek Ermenileri memnun etmelerini emrettiğini Osmanlı yetkililerine anlatmalıyız.

Kabiliyet ve sadakatinize güvenle, arzularımızın gerçekleştirilmesi yolunda elden geleni yapacağınızı ümit ederiz.

İstanbul Ermeni Patrikliği, 4 Mayıs 1879.
Ermeni Patriği Naibi
MATTEOS İZMİRLİYAN"[11]

11 *Aspirations et Agissements Révolutionnaires des Comités Arméniens, avant et aprés la proclamation de la Constitution Ottomane* (Ermeni Komiteleri'nin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi: İ'lân-ı

İzmirliyan'ın rahip Vahan Minasyan'ı Erzurum'da görevlendirmesinde anlıyoruz, bunda muhtemelen onun bölgeyi tanıyor olmasının da payı bulunmaktadır; zira rahip Minasyan, İzmirliyan tarafından görevlendirilmeden bir ay önce Karadeniz kıyısındaki şehirleri takip ederek Erzurum'a kadar gitmiş ve güzergâhı üzerindeki şehirlerde gördüklerini kaleme almıştır. Rahibin kısa bir süre de olsa uğradığı ve ahalisinin sosyal ve dinsel yaşantısı hakkında bilgiler aktardığı şehirler arasında Çarşamba, Trabzon, Gümüşhane, Hemşin, Artvin, Ardahan, Bayburt, Tortum, Tercan, Erzincan, Kemah, Kiğı, Kuzucan, Dersim, Erzurum, Pasin, Bayezid, Eleşkirt, Muş, Van, Kars, Siirt ve Diyarbakır da bulunmaktadır. Minasyan bu kitapta tamamına yer verdiğimiz gezi izlenimlerini 2 Nisan 1879 tarihinde İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedyan'a ithaf ettiği kitapçıkta ayrıntılı olarak yazmıştır. Kitapçığın ilk sayfalarından, rahip Minasyan'ın bu metni Ortaköy Kilisesi'nde dinleyiciler önünde okuduğu anlaşılmaktadır:

"Saygıdeğer Baylar ve Bayanlar,

Ermenistanla ilgili söyleyeceklerimi dinlemek üzere buraya [Ortaköy Kilisesi] arzu ve hevesle toplanmış olan sizlere hitap ediyor olmak beni gururlandırıyor.

... Ortaköy Kilisesi salonunda milletsever insanlarımızın ricaları ve saygıdeğer hayırseverlerin yardımlarıyla ortaya çıkartılan bu kitapçığı anılmaya değer adınıza [Patrik Nerses Varjabedyan] ithaf ediyorum."[12] Rahip Minasyan bu seyahati sırasında Tiflis'e geçmesinin de gündeme geldiğini ancak görev genelgesinin Berlin Kongresi'nden önce yazıldığını ve o bölgenin görev alanı dışında kaldığını belirtmektedir. Buradan da rahibin Patrik Varjabedyan tarafından, Berlin Kongresi'nin toplanma tarihi olan 13 Haziran 1878'den kısa bir süre önce görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Rahip Osmanlı-Rus Savaşı'nın Anadolu'da ve Ermeniler üzerinde ne türden yıkıcı sonuçlar yarattığını gözlemlemiş ve bunların bir bölümünü aktarmıştır. Dolayısıyla onun, savaşın bittiği 18 Ocak 1878 tarihi ile Berlin Kongresi'nin toplandığı 13 Haziran 1878 tarihi arasındaki bir dönemde görevlendirildiğini düşünmek mantıklı görünmektedir.

Meşrûtiyet'den Evvel ve Sonra), İstanbul, 1917, s. 309-310. Mektupta Vahan Minasyan'dan "piskopos" olarak bahsedilmektedir. Ancak bildiğimiz kadarıyla Minasyan piskopos olmamıştır.

12 Vahan Bardizaktsi, *Hosk Hayrenyatz* (Sıladan Sözler), S. Ğ. Bardizbanyants ve ortakları, İstanbul, 1879, s. 7.

– Տէ քէլի, մաքա՛, տէ քէլի. ձու խարդ խանի ասւրքի պէտէ սվիդի. ախ. էլ արօրի լուծ իմ լաճուա կըլօխ մի բեռցքնեք . . . .

Anadolu'da Ermeni köylü.
"— Çek güzelim çek. Senin eşin Han'a vergi olarak gitti ..."

Seyahati sırasında savaşın yarattığı yıkımı ve özellikle Erzincan, Erzurum ve Kars civarındaki Ermenilerin güvenlikten yoksun hayatlarını gören rahibe göre, Ermenistan'da "kan ve gözyaşı" hüküm sürmektedir. Minasyan gezdiği her yerde ölüme, yoksulluğa, eğitimsizliğe, ağır vergilere ve yerinden yurdundan göç etmek zorunda kalan Ermenilere rastlamıştır: "Şimdi saygıdeğer baylar ve bayanlar, kan ve gözyaşı ülkesi **Yüksek Ermenistan**'a girme vakti geldi. Ermeni köylülerinin savaştan ne kadar çok zarar gördüğünü anlatmayacağım. Bir zamanlar cemaate ait ve yabancı gazetelerin övgüyle bahsettiği, şimdilerde ise sakat ve hasta olan o 30.000 Ermeniden bahsetmeyeceğim. Cephane ve topların taşınması esnasında neredeyse zorla ve bedavaya kullanılan, sadece araba, öküz ve katırını vermekle kalmayıp hayati önem taşıyan azığını bile üste veren Ermeniden bahsetmeyeceğim." Rahibe göre zaten Ermenilerin başından "kar" hiç eksik olmamıştır. Minasyan olan bitenlerden ötürü devleti şikâyet etmediğini özellikle belirtir; onun katlanamadığı kilisenin ve İstanbul'un yaşananlara seyirci kalmasıdır: "Halk bu haldeyken, bizim idareci ağalar memlekette önder bulunmamasından faydalanarak, şu ya da bu yüksek rütbeli şahsiyetin keyfi veya kendi şahsi menfaatleri için bu acıklı durumu sadece seyretmekle kaldılar. ... Hâşâ ben devleti şikâyet niyetinde değilim, amacım böyle bir halkı sahipsiz bırakmış olan bizlerin ve cemaat idaremizin günahını dile getirmek."[13]

Rahip Vahan Bardizaktsi'nin Ermenilerin yaşadıkları sıkıntılar için Osmanlı devletini şikâyet etmediği, bunun için daha çok halkın cehaletini, yerel zorbaları ve Ermeni cemaatinin kayıtsızlığını sorumlu tuttuğu açıktır. Görev genelgesi Berlin Kongresi'nden önce verildiğine göre, devletin kapsamlı bir reforma girişme niyeti ve bu konuda verdiği sözler de rahibin tutumunu etkilemiş olabilir. Zira Minasyan'ın kitapçığının esası, yoksulluk ve sefaleti tasvir etmenin yanı sıra Ermenilerin diğer halklarla yaşadıkları sorunları da belirtmeye dayanmaktadır. Görüşlerinin ne kadar isabetli olduğu bir yana, Kürtler, Zazalar, Yezidiler gibi Ermenilerle birlikte yaşayan diğer hakların dinsel inanışları ve sosyal koşulları da onun ilgi alanına girmektedir. Minasyan'ın bu halklara dair görüşlerinin temelinde, bazen açık bazen de örtülü olarak, süreklilik gösteren bir kıyaslama duygusunun varlığını görmek zor değildir. Elbette böyle bir kıyaslamada üstün halkın Ermeniler olarak

13 V. Bardizaktsi, *a. g. e.*, s. 21-22.

belirlenmesi de şaşırtıcı değildir; zira rahip bu konuda nesnel bir görüş belirtmek kaygısını taşımamaktadır. Üstünlüğün kaynağı ise kaçınılmaz olarak dinseldir ve İncil'e bağlıdır: "Ermenilerin sahip olduğu yüksek ahlak anlayışını insanlığa ancak İncil verebilir. Bu sebeple de Ermenistan diyarındaki her milletten daha yüksek bir ahlaki duruşa sahiptirler."[14] Ona göre Ermeniler kendilerinden daha üstün olmayan halkların eziyetlerine maruz kalabilirler, ancak bu geçici bir durumdur. Esasen aydınlanmaya başlayan Ermeniler, kendilerinden "hem sayıca hem manen hem de madden aşağı" durumdaki bu halklar karşısında hakettikleri yeri almakta gecikmeyecektir: "Baylar bayanlar yeterince konuştum sanırım. Bırakalım Van'ı ve Muş'u. Ben her yerde Ermeniyi inceledim ve özetle size takdim ettim. İşte önünüzde yaralı ve can çekişen Ermenistan. Ermeni aydınlanmaya başladığında kurtuluşun mümkün olduğuna dair inancım sonsuz. Zira zikrettiğimiz diğer milletler zaten Ermenilerle beraber yaşıyorlar ve menfaatleri dolayısıyla birbirlerine bağlılar, birbirlerine karışmışlar. Ne yazıları var ne de okumaları. Hem sayıca, hem manen hem de madden Ermenilerden aşağı durumdalar. Onlar boyun eğecekler, zira bundan sonra ışığın karanlığa yenilmesi imkânsız. Zafer çalışkan ve ahlaklı adamın ya da halkın yanında olacaktır, tersi mümkün değil."[15]

Minasyan, Ortaköy Kilisesi'nde kendisini dinleyenleri umutlarını korumaya ve iyimser olmaya çağırmaktadır. Kurtuluş için önerisi ise son derece basittir ve dinsel bir tevekküle dayanmaktadır: Parlak ve yalan sözlerden kaçmak ve sessizce çalışmak... Eğer böyle yapılırsa, Ermenistan'ın doğal yapısı bile Ermeni milletini kurtarmaya yetecek zenginliktedir. Kuşkusuz Minasyan'ın önerileri ve bulduğu çözüm, dönemin son derece karmaşık siyasal koşulları çerçevesinde bir hayli naif görünmektedir. Rahip Osmanlı-Rus Savaşı'na da esas olarak Ermenilerin hayatlarına getirdiği sıkıntı ve güçlükler bağlamında değinmekte ve siyasal meselelere girmekten ya da abartılı bir siyasal dil kullanmaktan kaçınmaktadır. Minasyan'ın bu konuşması –ve kitabı– bağlamında 1878 yılının sonlarında Ermeni milleti için gördüğü en büyük tehlike, önemli sayıda bir Ermeni nüfusun Osmanlı devleti sınırlarını terk ederek Rusya'ya göç etmesidir. Savaşın yarattığı yıkım ve tahribat nedeniyle böyle bir göç oldukça cazip görünmektedir ve ortada aslı astarı

14 V. Bardizaktsi, *a. g. e.*, s. 40.

15 A. *g. e.*, s. 62-63.

olmayan pek çok vaat dolaşmaktadır. Rahibin temel kaygısı Ermenilerin bu parlak vaatlere kanıp yaşadıkları toprakları terk etmeleridir. Savaşın sonunda Rus ordusunun geri çekilmesinin ardından Kürtlerin Ermenilere saldıracağı yönündeki iddiaların yanı sıra Çar'ın göç edenlere toprak ve para dağıtacağı yolundaki rivayetler de bu eğilimi güçlendirmektedir. Seyahati sırasında Erzurum, Kars, Eleşkirt ve Bayezid civarında böyle bir hareketliliğe tanık olan Minasyan, Eleşkirt civarındaki birkaç köyün göç eden Ermenilerini de bu kararlarından vazgeçirmek için bizzat çaba göstermiştir. Ancak rahibin bu köylüleri kararlarından vazgeçirmek için söyleyebileceği tek şey, daha önce kayıtsızlığından şikâyet ettiği Ermeni cemaatinin kendilerine yardım edeceği sözüdür: Osmanlı-Rus Savaşı'nın henüz bittiği bir dönemde can güvenliğinden endişe eden, siyasal belirsizlikten korkan ve savaş yüzünden yüklenen ilave vergilerle iktisadi açıdan tükenmiş Ermeni köylüsü için ne kadar zayıf bir güvence!..

Minasyan'ın kitapçığının, Ermeni köylüsünün neden topraklarını terk etmemesi gerektiğini açıklayan son sözleri de retorik bakımından etkileyici görünmektedir, ancak bu sözlerin İstanbul'daki cemaati Anadolu'daki Ermenilere yardım için harekete geçirdiğini düşünmek kolay değildir: "O zaman saygıdeğer baylar ve bayanlar, yürek telleriniz memleketimiz için titrediğinde umutsuzluğa kapılmayın. İnanın! Eğer parlak ve yalan sözlere, vaatlere kanmaz, çekici ama çapraşık yollardan uzak durup sessizce çalışırsak Ermenistan'ın doğal yapısı bile Ermeniyi kurtarabilir. Tarihi yaşamıyla eski, değerleriyle asil, ticarette becerikli, ruhen ve bedenen en sağlam ve güzel, saygın bir milletin nesli olduğunuzu hatırlayın! Vicdansızlığı Hayg ile cezalandıran, 34 yıl boyunca bazen İranlılara ve bazen Rumlara karşı savaşarak milli bağımsızlığını Arşak sayesinde, putperestliğe karşı savaşarak haçını Vartan sayesinde koruyan ve Muş Ovası'nda ilk Acemlere karşı savaşarak haçını Diran'la ve kutsal ordusuyla kucaklayan bir milletten olduğunuzu hatırlayın! Siz yaşadığınız sürece, Ermeni ruhuyla yaşadığınız sürece, Aşot'un yüreğiyle, Rupen'in gayretiyle yaşadığınız sürece Ermenistan'ın yaşadığına, özgür, bağımsız ve şan içinde yaşayacağına inanın."[16]

Rahip Minasyan'ın gezi izlenimlerini daha sonra ayrıntılı olarak inceleyecek ve Ermeni milletinin aydınlanması için yapılması gerekenlere ilişkin

16 V. Bardizaktsi, *a. g. e.*, s. 64.

II. Abdülhamid'in Eyüpsultan'a gidişi ve orada düzenlenen Kılıç Alayı

tespitlerini tartışacağız. Burada sadece Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen ardından gezdiği bölgelerdeki Ermenilerin durumuna, savaştan nasıl etkilendiklerine ve nasıl bir ruh hali içinde olduklarına ilişkin gözlemlerine yer verdik. Savaşın sonunda ve Berlin Kongresi'nden hemen önce çıktığı bu yolculukta rahibin devleti ve yerel idarecileri suçlayıcı bir dil kullanmaktan çekindiğine değinmiştik. Oysa kısa bir süre sonra, İstanbul Patrik Vekili İzmirliyan'ın 4 Mayıs 1879'da yazdığı mektupta, kendisinin tam da halkın devletten beklentilerini ve bu tür şikâyetlerini öğrenmek amacıyla Erzurum'da görevlendirildiğini görüyoruz. Üstelik kendisinden bu şikâyet ve talepleri yalnızca Ermeni cemaati yetkililerine ve Osmanlı idarecilerine değil, aynı zamanda Berlin Kongresi'yle görevlendirilen yabancı gazetecilere ve İngiltere'nin askeri konsoloslarına da bildirmesi beklenmektedir. Aslında Berlin Kongresi askeri konsolosların yetkilerini sadece ahalinin baskı, yolsuzluk ve reform taleplerinin kaydedilmesiyle sınırlamamaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla askeri konsoloslar bu talepleri kendi başkonsoloslarına aktarmakla yetinmemekte, kimi zaman Osmanlı idarecilerine bu konuda çeşitli yöntemlerle müdahale de etmektedirler. Sir Yarbay Wilson, 8 Kasım 1881 tarihli raporunda, kendisine 1879 yılında verilen talimatta böyle bir müdahale hakkının bulunduğunu belirtmektedir: "Bu talimatlar, özetle nüfusun değişik sınıflarının durumunu araştırmak; Osmanlı otoritelerine tavsiyelerde bulunarak ve bilgi vererek yardımcı olmak; idarede ve adliyedeki baskı ve yolsuzluk örneklerini otoritelerin dikkatine getirmek ve 4 Haziran 1878 tarihli Konvansiyon'un birinci maddesi uyarınca taahhüt edilen reformların uygulamasını izlemekti."[17]

1880 yılına gelindiğinde baskı ve yolsuzluk şikâyetlerinin fazlalaştığı anlaşılmaktadır. Elbette bu durum baskı ve yolsuzlukların bu tarihte arttığı anlamına gelmemektedir; bunu daha çok Osmanlı devletinin gayrimüslim ahalisinin bir reform beklentisiyle, artık bu baskı ve zorbalıkları bildirme ve protesto etme eğiliminin güçlenmesine ve yabancı gazetecilerle temsilcilerin çalışmalarına bağlamaktayız. Askeri konsolosların yalnızca gayrimüslim ahalinin uğradığı baskılarla ilgili olmadığı, Müslüman ahalinin bu yöndeki taleplerini de dikkate aldığı anlaşılmaktadır: "Askeri konsoloslar baskı ve yolsuzluk konusunda Osmanlı makamları üzerindeki baskılarını -zaman

17 Aktaran Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)* içinde, s. 147.

zaman ölçüyü kaçırarak– sürekli hissettirmişler ve kendi ifadelerine göre bu yüzden gayrimüslim ahalinin olduğu kadar Müslüman ahalinin de saygısını kazanmışlardır. Gerçekten de belgelerde, 'Vilayet'in (Konya) Doğu kesimine yaptığım geziden dün dönmüş olduğumu bildirmekle şerefyabım. Aksaray ve Bor'da iken her iki kasabanın ahalisi kaymakamlarından şikâyet ettiler. Şikâyetlerini yazılı olarak Vali Bey'e ilettim. Vali Aksaray kaymakamını açığa aldı ve her iki kasabada soruşturma başlattı' türünden pek çok örneğe rastlanmaktadır."[18]

Yine de bu askeri konsolosların özellikle gayrimüslim ahalinin şikâyetleriyle ilgili müdahale yetkisi pek açık değildir. Bu konuda kendilerinin de endişeleri olmalı ki, bizzat görev yapan askeri konsoloslar dahi baskı gören gayrimüslim ahali lehine müdahale etme yetkilerinin olup olmadığını, yetkilerinin sınırlarını ve hangi hükümlere dayandığını öğrenmek istemişlerdir. Aldıkları cevap hem müdahale yöntemlerini ve hiyerarşik silsileyi hem de bu yetkilerinin dayanağını açık olarak belirtmektedir: "Berlin ve 4 Haziran anlaşmalarına göre [müdahale] hakkınız vardır, ancak iki şeye dikkat edilmelidir. Protesto ve uyarılar ilkin konsoloslar tarafından yerine getirildikten sonra ikinci kez büyükelçi tarafından yapılmalıdır ve şikâyet konusu olan olay ya da sorunların gerçek olduğuna kesinlikle dikkat edilmelidir."[19] Şikâyetlerin en yoğun olduğu dönem aynı zamanda reform beklentisinin de en yüksek olduğu dönemdir ve 1880 yılı bu bakımdan çok dikkat çekicidir. Kocabaşoğlu aynı yerde, askeri konsolosların hazırladıkları raporların sayısı göz önüne alındığında da bu yılın belirleyici olduğunu göstermektedir. Bu raporların incelenmesi askeri konsolosların yoğun olarak ilgilendikleri bölgeleri ve milletleri de açığa çıkarmaktadır: "1880'in ikinci yarısında (Haziran-Aralık) yalnızca askeri konsolosların hazırladıkları raporlardan hizmet içi kullanım için basılanların sayısı 220'dir. Bu raporlarda akla gelebilecek her konuya değinildiği görülmektedir. Bununla birlikte ağırlık, 'ahali'nin durumuyla ilgili konulardır. Durumuyla ilgilenilen ahalinin başında ise sırasıyla, Ermeniler, Kürtler, Abazalar, Lazlar gelmektedir. Raporlara konu olan vilayetler sıralamasında ise Trabzon başı çekmekte; onu Sivas, Van, Diyarbakır ve Ankara vilayetleri ile İzmit sancağı izlemektedir."

18 Uygur Kocabaşoğlu, *a. g. e.*, s. 136.

19 Aktaran Uygur Kocabaşoğlu, *a. g. e.*, s. 137.

Askeri konsolosların herhangi bir müdahalede bulunmadan önce, yerel idarecilere ilettiği şikâyetlerin bir kez de büyükelçi tarafından ifade edilmesi gerekmektedir. 3 Aralık 1881 tarihli bir nota, İngiltere'nin bu hiyerarşi silsilesine uyduğunu göstermektedir. İngiltere Büyükelçiliği'nin Osmanlı Hariciye Nezareti'ne verdiği bu notada, özellikle Sivas, Diyarbakır ve Van şehirleri ile civarlarında kargaşa ve düzensizliğin çok arttığı ve hem gayrimüslim hem de müslüman ahalinin bu durumdan şikâyet ettiği bildirilmektedir. Büyükelçilik ise buna benzer birçok olayı daha önce de bildirmelerine karşın herhangi bir araştırmanın yapılmamasından şikâyetçi görünmektedir: "Bildiğiniz gibi İstanbul'a geldikten sonra 4 Haziran'da bağlı olduğum devletten aldığım emir üzerine Anadolu'nun doğu bölgelerinin acınacak durumu ve özellikle Ermeni halkının sıkıntı ve zorlukları hakkında Bâbıâli'nin dikkatini çekmiştim. Sivas, Van ve Diyarbakır'da bulunan İngiltere konsoloslarından aldığım raporlara dayanarak söz konusu bölgelerde zulüm, düşmanlık, adam öldürme ve hırsızlık gibi rezaletlerin sıkça meydana geldiğini, kanun yerine karşıklık ve düzensizliğin hüküm sürmekte olduğunu ve göstermelik de olsa adil bir hükümetin yokluğu sebebiyle bu vilayetler halkının tahammülsüz bir halde bulunduklarını ispat eden birçok olayı Bâbıâli'ye bildirmiştim. Ayrıca sözü edilen felaket ve üzüntülerin sadece Hıristiyan ahaliye mahsus olmadığını, en fazla rencide edilenler Hıristiyanlar ise de Osmanlı Müslüman tebaasının da Hıristiyanlar kadar şikâyete hakları bulunduğunu nezâretinize hatırlatmıştım."[20]

İngiltere Büyükelçiliği aynı notada, 1878 yılının ikinci yarısından itibaren görüşülen tedbirlerin yerine getirilmediğinden şikâyet etmekle birlikte, bu tedbirlerin Osmanlı'nın egemenlik ve bütünlüğünü bozacak bir nitelikte olmamasına özen gösterdiği konusunda güvence vermektedir. Aradan geçen üç yıl içinde ciddi bir tedbir söz konusu olmadığı için de hiç değilse asgari tedbirlerin -geçici de olsa- alınması tavsiye edilmektedir. Notada alınması gerektiği bildirilen tedbirler bir bakıma Osmanlı devletinin yerine getirme sözü verdiği reform girişiminin çerçevesini de çizmektedir: "Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde şart koşulduğu üzere Bâbıâli'yi mevcut kötü durumundan kurtulmasının çaresini bulmaya davet ettiğim sırada şunları da açıklamıştım: İngiltere Hükümeti her ne şekilde olursa olsun Osmanlı'nın

20 BOA, Y. A. HUS, 169/26. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)* içinde, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2004, c. I, s. 66-68.

egemenlik, bütünlük ve çıkarlarına zarar verebilecek hiçbir çözüm şekli hakkında ısrar etmemektedir. Arzu edilen şey sadece can ve mal emniyeti ile adaletin gereği gibi işlemesi, vergiler konusunda adil ve makul bir usulün yerleştirilmesi, Hıristiyan nüfusun kendilerine verilen hak ve yetkiler çerçevesinde mahalli idarelere kabulleri, devletlerin 7 Eylül 1880 tarihli notalarında açıklanan kurallara göre düzenli ve güvenliği sağlayacak bir polis teşkilatının oluşturulması konularından ibarettir. Bu ılımlı ıslâhat layihasının bile tanzimi zorunlu olarak zamana ve birtakım incelemelere muhtaç olduğundan sıkıntıları hafifletmek için geçici bir tedbir olmak üzere karışık durumda bulunan vilayetlere iktidar sahibi ve tam yetkili bir büyük komiserin hemen gönderilmesinin uygun olacağını hatırlatmıştım. Ara sıra da gerek size ve gerekse başvekil paşaya bu konudan söz açıp açık açık uyarılarımı üstüne basa basa tekrarladığımda uyarılarımın önemi ve işin aciliyeti hem tarafınızdan hem de başvekil paşa tarafından kabul edilerek onaylanmıştı."

İngiltere büyükelçisi Osmanlı sultanının huzuruna yaklaşık üç ay önce kabul edilmesine rağmen, aradan geçen süre içinde sözü edilen tedbirlerin hiçbirinin alınmadığına dikkat çekmekte ve daha önce idarecilerin haberdar edildiği pek çok suiistimalin artarak devam ettiğini belirtmektedir. Büyükelçi bu durumu yeniden Sultanın dikkatine sunmak üzere, bağlı bulunduğu devlet tarafından yeni bir talimat aldığından da söz etmektedir: "Ancak şunu üzülerek belirteyim ki, Padişah'ın huzuruna kabul olunduğumdan beri on bir hafta geçmesine rağmen ne bir büyük komiser tayin olunmuş ne de defalarca Osmanlı Hükümeti'ne arz edilen bunca üzüntü ve felâketlere çözüm olacak başka bir tedbir alınmıştır. Aksine söz konusu bölgelerin durumu günden güne kötüleşmektedir. Ahaliye yönelik zulüm ve düşmanlıklar devam etmektedir. Yeni rezaletler çıktığı haberini getirmeyen posta pek nadirdii. Köylere sataşan ve hücum eden birtakım eşkıya çeteleri cezasız kalmaktadır. Yollar her zamankinden fazla emniyetsiz olmuştur. Bu kötü idareden etkilenen çaresizler günden güne adaletten daha da mahrum olmaktadırlar. Sözgelimi Midyat'ta bir kilisenin basılıp yağma edildiği ve cezalandırılmadıklarından ötürü yağma, hırsızlık ve adam öldürme gibi kötülükleri işlemelerine izin verilen birtakım eşkıya tarafından güpegündüz bir piskoposa karşı hakaretlerde bulunulduğuna dair sağlam kaynaklı bir haber İstanbul'a geleli daha iki gün olmadı. Bunun üzerine bağlı olduğum devlet, bu acıklı duruma bir çare bulunmazsa bundan doğabilecek kötü sonuçlara ve elde

olmayarak galeyana gelen vicdanî duygulara dayanarak bu büyük kötülükler hakkında yeni baştan Padişah'ın dikkatini çekmek ve vaadlerini hatırlatarak bazı tebliğler sunmak amacıyla huzuruna kabul buyurulma talebinde bulunmam için bana talimat vermiştir."[21]

İngiltere Büyükelçiliği'nin notasında Padişahın reformlara dair vaatlerinden söz edilmesi oldukça manidardır ve bununla yaklaşık iki yıllık bir sürece işaret edilmektedir. Zira Lord Salisbury, İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Henry Layard'a, daha 8 Ağustos 1878 tarihinde gönderdiği bir talimatla Anadolu Islahatı'na dair programın çerçevesini çizmiştir. Layard da bu çerçeveye uygun bir layihayı II. Abdülhamid'e sunmuş ve bunun uygulanması için 19 Ağustos 1878 tarihinde Babıâli'ye bir nota vermiştir. Osmanlı hükümeti ise buna 24 Ekim 1878 tarihli bir notayla cevap vermiş ve ıslahatların yapılmasının mâli imkânsızlıklar nedeniyle mümkün olamadığını bildirmiştir. Padişahın da onayladığı 24 Ekim 1878 tarihli bu nota bir bakıma, Osmanlı devletinin reform sözünün ve programının yenilenmesi anlamına gelmektedir. Osmanlı devletinin 1875 yılında mali iflasını ilan ettiği bilinmektedir, ancak reformların bu yüzden yapılmadığı gerekçesi epeyce tartışmalıdır; burada II. Abdülhamid'in bir oyalama ve büyük güçler arasındaki dengelere göre konum alma politikası izlediği düşünülebilir. Yine de 24 Ekim 1878 tarihli bu nota bir taahhüt anlamına gelmektedir ve Layard buna dayanarak 17 Temmuz 1879 tarihinde Babıâli'ye iki sözlü nota daha vermiştir.[22]

Bu karşılıklı nota trafiğine ve ıslahat programı açıklamalarına yol açan zeminin daha iyi anlaşılabilmesi için Salisbury'nin 8 Ağustos 1878'de Layard'a gönderdiği ve İngiltere'nin, Berlin Kongresi'nin hükümlerine göre Osmanlı hükümetinden beklediği reform programının esaslarını aktarmak yararlı olacaktır. Salisbury İngiltere'nin beklentilerini dört noktada özetlemiştir, ancak bu maddelerin hepsinin aynı anda uygulanabilecek nitelikte olduğu şüphelidir. Zaten İngiltere de her şeyden önce Anadolu'daki Hıristiyan nüfusun Kürt aşiretlerin baskın ve soygunlarına karşı korunmasını talep etmektedir. Layard'a bildirilen bu dört talep ise güvenlik ve asayişin ötesinde kapsamlı bir idari reformu öngörmektedir:

21 BOA, Y. A. HUS, 169/26. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)* içinde, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2004, c. I, s. 67-68.

22 Ali Karaca, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayıncılık, 1993, s. 40.

Bir Kürt aşiret lideri

"1- Babıâlî'nin Anadolu'daki vilayetlerinde teşkil olunacak jandarma kuvvetleri Avrupalı subayların komutası altında olacak.

2- Anadolu'nun büyük şehirlerinde merkezi mahkemeler kurulacak ve bunlara alt kademedeki diğer mahkemeleri denetleme yetkisi verilecek. Merkezi mahkemelerin her birine Avrupalı bir yargıç atanacak, verilecek her hüküm hakkında onların fikri alınacak.

3- Her vilayete o bölgenin vergisinden sorumlu bir tahsildar tayin edilecek ve bu görevli 10 yıllık süre içinde tamamen kaldırılması öngörülen aşar vergisinin feshi işlemine başlıyacak. Bu memur tercihen Avrupalı olacak.

4- Valilerin ve hâkimlerin belirli bir süre için kesinlikle görevleri başında kalması sağlanacak, aynı statü tahsildarlar için de uygulanacak."[23]

Kurat bu reform programını bir idari kapitülasyona benzetmektedir, özellikle devlet idaresine Avrupalı subay ve memurların sokulması Osmanlı'nın hükümranlığını zedeleyebilecek bir unsur olarak görünmektedir. Ancak İngiltere bunun böyle anlaşılabileceğinden endişe ettiği için, Layard'a, sözü edilen subayların İngiliz değil "Avrupalı" subaylar olarak ifade edilmesini özellikle bildirmiştir; zira aksi bir durum İngiltere'nin Osmanlı vilayetlerinde farklı niyetleri olduğunu düşündürecektir. Öte yandan Salisbury'nin bu önerilerinin arkasında Mısır ve Hindistan deneyimlerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Mahkemelerde dürüstlüğünden ve uzmanlığından kuşku duyulmayan hiç olmazsa bir Avrupalı hâkimin bulunmasının yararlı olacağı düşünülmekte ve İzmir, Erzurum, Diyarbakır, Halep, Şam ve Bağdat'ta kurulacak merkezi mahkemelerin bölgelerindeki küçük mahkemeleri denetleyen bir temyiz mahkemesi gibi çalışacakları öngörülmektedir. Nitekim İngiltere bu temyiz mahkemelerinin Hindistan'da olumlu sonuç verdiğini düşünmektedir. Ancak bunun için de valilerin ve hâkimlerin görev sürelerinin hükümet tarafından sık sık değiştirilmeyeceği taahhüt edilmelidir. Bu öneriler her ne kadar İngiltere'nin sömürgecilik deneyimlerinden süzülmüş gibi görünse de ilk bakışta II. Abdülhamid'i çok fazla rahatsız etmemiş görünmektedir. Zira padişah kendisini en kötüsüne hazırlamıştır; İngiltere'nin tıpkı Kıbrıs'ta olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya'daki eyaletlerinin de

23 Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)*, A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1968, s. 172.

kendi idaresine geçmesini isteyeceğini düşünmüştür. Dolayısıyla Layard'a, İngiltere'nin reform programının esasen kendi düşüncelerine uyduğunu söylemiş ve herhangi bir taahhüde girmeden önce bunları hükümetiyle konuşmak istemiştir.[24]

Layard Sultan Abdülhamid'in görüşlerinin kabinedeki reform karşıtları tarafından değiştirilmesinden korkmaktadır ve bu yüzden Sadrazam Safvet Paşa'yla da görüşmüştür. Bu görüşmede Safvet Paşa, Layard'ın 19 Ağustos 1878 tarihli notasına Babıâli'den gelecek itirazları dile getirmiştir. İtirazlar şu noktalarda toplanmaktadır: Bir jandarma teşkilatının oluşturulması daha Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önce kararlaştırılmıştır, ancak savaştan sonra böyle bir gücü besleyecek mali imkânlar kalmamıştır. İngiltere'nin önerdiği temyiz mahkemeleri büyük şehirlerde zaten mevcuttur, asıl mesele oralarda dürüst insanların görev yapmasını sağlamaktadır. Avrupalı hâkimlerin bu mahkemelerde görev yapmaları halk tarafından hoş karşılanmayacaktır, ayrıca bu hâkimlerin çok iyi Türkçe bilmeleri gerekliliği de sorun yaratacaktır. Âşar vergisini kaldırmak daha önce de düşünülmüştür, ancak yerine daha makul bir vergi usulü konmadan değiştirilmesinin sakıncaları bulunmaktadır. Köylü uzun zamandan beri alışık olduğu bu sistemde vergisini para yerine mahsulle ödemektedir. Ayrıca âşar yerine arazi vergisi koymak da arazinin düzgün bir kadastrosu yapılmadığından anlamlı olmayacaktır. Valiler ve hâkimlerin görev sürelerinin tespit edilmesini sadrazam da uygun bulmaktadır... Layard İngiltere'nin önerilerine Safvet Paşa'dan ciddi bir direniş gelmeyeceğini düşünmektedir, ancak Babıâli'deki reform aleyhtarlarının gücünü de pek tahmin edememektedir. Gerçekten de Salisbury'nin programı Meclis-i Mahsus'ta, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu himaye altına alma girişimi olarak değerlendirilmiş ve reddedilmiştir. Ancak Sultan Abdülhamid'in ve Safvet Paşa'nın itirazlarıyla konu yeniden görüşülmüş ve yapılan teklif bazı değişikliklere uğrayarak kabul edilmiştir. Böylece Sadrazam Safvet Paşa, Layard'ın 19 Ağustos tarihli notasına iki ay sonra, 24 Ekim 1878 tarihinde cevap verebilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu bu cevapla reformlar konusunda kendisini bir kez daha bağlamaktadır. Gerçekten de Babıâli verdiği cevapla İngiltere'nin isteklerine yakın bir reform planını kabul etmiş görünmektedir. 24 Ekim

24 Yuluğ Tekin Kurat, *a. g. e.*, s. 173-174.

tarihli cevabında Osmanlı hükümeti, reformların uygulanmasında Avrupalı görevlilerden yararlanmayı da kabul etmiştir, ancak Salisbury'nin önerilerinin aksine onları idari görevlerin başına getirmeyi düşünmemektedir. Zira jandarma kuvvetlerine yabancı subayların komuta etmesi hükümdarın otoritesinin sarsıldığını akla getirebilirdi. Ancak Avrupalı subaylar bu teşkilat tam anlamıyla işler hale gelinceye kadar öğretmenlik yapabilecek, teşkilatın organizasyonunda çalışabileceklerdi. Mahkemeler konusunda da benzer bir çözüm bulunmuştur: Babıâli bu konuda İngiltere'nin istediği değişiklikleri yapacaktır, ancak yabancı hâkimlerin Osmanlı meslektaşlarından daha kıdemli bir mevkide ve davalarda karar mercii olmaları kabul edilemez. Bununla birlikte ihtisas sahibi ecnebi hâkimlerin bütün vilayetlerdeki adli çalışmaları denetleme yetkileri kabul edilmiştir. Bu sayede Avrupalı hâkimlerin, mahkemelerdeki hâkimler hakkındaki şikâyetleri dinlemek ya da hapishaneleri ıslah etmek gibi yetkileri de olabilecektir. Bu faaliyetleri de onlara müslümanların sempatisini kazandırabilecektir. İktisadi alandaki reformlar için de İngiltere'nin önerileri dikkate alınmaktadır; âşar vergisinin kaldırılması prensip olarak kabul edilmiştir. Ancak bunun aşamalı bir şekilde yapılması uygun bulunmaktadır; önce birkaç vilayette âşar vergisi kaldırılacak ve yararı görüldükten sonra diğer vilayetlerde de uygulanacaktır. Bu süreçte Avrupalı maliye uzmanları da görev alabilecektir. Sultan Abdülhamid bunun ilk olarak Kastamonu'da denenmesini uygun bulmuştur. Son olarak da idari görevlilere bazı güvencelerin verilmesi prensip olarak kabul edilmiştir. Buna göre valiler ve tahsildarlar beş yıl süreyle atanacaklar ve ancak görevlerinden alınmalarını gerektiren bir suç işledikleri, istifa ettikleri ya da vazifelerinden alınmaları imparatorluk için zorunlu olduğu takdirde işlerine son verilecektir.[25]

İngiltere'nin reformlar konusunda kontrollü bir baskı politikası uygulaması Osmanlı İmparatorluğu'nun tekrar Rusya ile ilişki kurmasından duyduğu endişeden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden önerdiği reformların bazı tadilatlara uğramasını çok fazla dert etmemektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'ya karşı kendi yanında ve güçlü bir devlet olması Salisbury ve Layard'ın önem verdiği bir husustur ve reformların uygulamaya geçirilmesindeki aksaklıklar bu yüzden mazur görülmektedir. Öte yandan Osmanlı

25 Yuluğ Tekin Kurat, *a. g. e.*, s. 177-178.

İmparatorluğu'nun kapsamlı bir reforma girişebilmesinin mali koşulları da bulunmamaktadır. İngiltere bir bakıma kendi önerdiği reform programının mali yükünü de üstlenmek durumundadır, ancak Layard birkaç girişimde bulunmasına rağmen, İngiltere'den Osmanlı İmparatorluğu'na kredi bulmakta başarılı olamamıştır. Dolayısıyla reformlar buna istekli görünmeyen ve zaman kazanmak isteyen Osmanlı hükümeti ile bu meseleyi doğrudan dış politikasının gerekliliklerine uyarlayan İngiltere hükümeti arasında sahipsiz kalmış gibi görünmektedir. Ancak İngiltere'nin dış politikasının hiç değişmeden uzun bir süre aynı politik hattı ve ittifak stratejisini sürdürebilmesi güç görünmektedir ve 1878 yılının sonlarına doğru Layard'ın, Osmanlı İmparatorluğu'nun reform yapma konusundaki kuşkuları artmış görünmektedir. Bu o kadar açıktır ki, büyükelçi, İngiltere'nin artık Osmanlı'yı büyük bir güç olarak Rusya'ya karşı destekleme politikasının isabetli olup olmadığını sorgular bir duruma gelmiştir: "1878 yılı Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğini tayin etmiş ve bende artık bu devletin tekrar eski kuvvet ve bağımsızlığına kavuşacağı ümitlerini söndürmüştü, geriye onu kaderiyle baş başa bırakıp yıkılmasını beklemekten başka bir şey kalmıyordu."[26]

İngiltere'nin 1879 yılından itibaren Anadolu'ya askeri konsoloslar göndermesi bu gerilimli koşullarda gerçekleşmiştir. Aslında reformlar konusunda Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan baskı İngiltere hükümetlerinin dış politikada aldıkları tutumla da ilgili görünmektedir; reformlar konusunda yapılan baskının önemli bir sebebi güçlü ve İngiltere etkisindeki bir Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası güç dengesinde İngiltere'nin elini kuvvetlendireceğine duyulan inançtır. Doğu Anadolu'nun Rusya'nın eline geçmesi İngiltere'nin Süveyş'i kontrolünü ve Hindistan sömürgesini tehdit edecek bir sürecin başlangıcı olarak görülmektedir. Ancak uluslararası güç dengelerinde meydana gelen her değişiklik bu inancı güçlendirmekte ya da zayıflatmaktadır. Askeri konsolosların Anadolu'da görevlendirilmesi reformlar konusunda baskı yapmak ve güçlü bir jandarma teşkilatına duyulan ihtiyacın yakıcılığını göstermek bakımından da önemli bir işlev görecektir. 1879 Temmuz'undan itibaren göreve başlayan askeri konsolosların Anadolu'da tanık oldukları, savaşın bölgeye verdiği büyük zararı göstermektedir ve bu tablo Natanyan'ın Ermeni köylerinde gördüğü yıkımla çok büyük ölçüde

26 Yuluğ Tekin Kurat, *a. g. e.*, s. 184.

çakışmaktadır. Böyle bir tablo karşısında askeri konsoloslar, ortaya çıkan asayiş sorunlarının normal sayılabileceğini not etmekte ve hatta ciddi bir zaptiye gücü olmamasına rağmen nasıl olup da daha fazla soygun ve talanın olmadığına şaşırmaktadırlar: "Erkeklerin askere alınmış olmaları köyleri tarımdaki en büyük insan gücünden mahrum bırakmıştı. Güney Anadolu'da erkek nüfusunun 3/4'ü, kuzeyde ise hemen hemen hepsi silah altına alınmışlardı. Böylece tarlaları ihtiyar adamlar, kadınlar ve çocuklar sürüyorlardı. Hasat bölgeye göre değişiyordu. Güneyde çekirge akını her şeyi mahvetmiş, diğer yerlerde ise havaların kurak geçmesi istenileni verememişti. İngiliz Başkonsolosunu [Albay Wilson] en çok hayrete düşüren, ortada doğru dürüst bir emniyet kuvveti olmadığı halde, soygun ve baskınlara rağmen, birçok köylerde asâyişin hüküm sürmesiydi."[27]

Savaştan hemen sonra Palu ve civarında görevlendirilen rahip Boğos Natanyan'ın aynı dönemde Ermeni köylerinde gördüğü yoksulluk ve eziyet de bu tablonun bir başka boyutudur. Osmanlı-Rus Savaşı bütün ahaliyi katlanılması güç koşullar içine sokmuştur, ancak Ermeni köylüsünün durumu bir kat daha kötüdür; savaşın mali yükünü herkes gibi onun da üstlenmesi doğaldır, ama onun malından ve hayatından duyduğu endişe çok daha büyüktür. Zira Ermeni köylüsü yerel zorbaların ve Kürt aşiretlerin baskılarının yanı sıra yerel idarecilerin ayrımcılığından ve eziyetlerinden de şikâyetçidir. Canı ve malı kadar inancı da baskı altındadır. Palu'nun Ermeni köylüleri Mamahatun'daki orduya zahire götürdükten sonra saldırıya uğramakta ancak şikâyetlerine rağmen hiçbir önlem alınmamaktadır. "Ben sadece şahit olduğum bir tanesini anlatacağım, bu bile diğerlerini tahmin etmeye yeter de artar. Mamahatun'da bulunan orduya buğday götürülmesi emredildi. Kim götürecek? Tabii ki Ermeniler. Önemli değil, götürsünler, devletlerine bir hizmet yapmış olurlar. Ama dönüş yollarında hırsız grupları tarafından soyulup, dövülüp, yaralanıp şikâyet ettiklerinde sesleri duyulmazsa, o zaman ne yapsınlar? Orduların hem yiyeceği, hem giyeceği Ermenilerin üzerine yıkılmış durumda. Eskiden olduğu gibi şimdi de öyle. Önemli değil, devlet elinden geleni yapsın yeter. Her türlü eziyeti çekip alın teriyle yoğurduğu ekmekten onlara pay çıkardığında, eğirip işlediği ketenden giyecek verdiğinde hakaret duyar, inancına, dinine küfredilir, köyüne saldırılır. Tarlasına, bağına

27 Yuluğ Tekin Kurat, *a. g. e.*, s. 187.

Natanyan'ın sözünü ettiği Ağrılı Kürt reisi Resul Ağa

bahçesine saldırılır. Her türlü zorbalık ve ahlaksızlık yapılır. Çünkü korkak ve haklarını korumaktan aciz bir halktır. Ama ambar lazım olursa Ermeni köylerine kurulmalı, un lazım olursa Ermeni değirmenleri öğütmeli, gecelemek gerekirse Kürt ve Türk köyleri yakında olsa bile olmaz, Ermeni köyünde gecelemelidirler. Çünkü istedikleri zaman dövebilir, istedikleri zaman oyuncak edebilir, canları ne isterse yapabilirler. Emrederler, gelir yer içerler. Zira yüzlerce yıldır devlete sadakatle hizmet eden Ermeni bugün önyargılı diğer milletler önünde kâfir, dinsiz, imansız, aşağılık, köle, esir ve kukla bir millet sayılmaktadır. Devlet ne zaman bir polisi görevli olarak diğer milletlere ait bir köye göndermek istese memnun kalmazlar. Çünkü korkarlar. Onun için Ermeni köyüne güle oynaya giderler. Sudan sebeplerle cellat kesilir, korku salarak iyice sömürürler. Haça ve dine saygısızlık yaptıktan başka, doymamacasına yer içer, devletin kanunlarına ters olmasına rağmen tek bir kuruş ödemeden giderler. Bunları yapan sadece polisler değil, askerler. Yerli ve geçici memurlardan bazıları da aynı şeyleri yapıyorlar. Yörenin Ermenileri bunların dışında bir de çeşitli Kürt soylarından eziyet çekiyor. Bu Kürtler maddiyatın dışında, dine ve namusa da tecavüz ediyorlar."[28]

Ekonomisi iflas etmiş ve büyük bir savaşı kaybetmiş olan imparatorlukta kapsamlı reformlara girişmek hiç de kolay görünmemektedir. Natanyan, Ermeni köylülerin yoksulluğundan ve gördükleri eziyetten söz ediyor; bununla birlikte benzer bir yoksulluğun civardaki tüm köylüler tarafından paylaşıldığını gösteren tanıklıklar bulunmaktadır. Yoksulluk sadece köylülükle de sınırlı değildir, devlet çoğu zaman kendi idari görevlilerinin maaşlarını da ödeyememekte ya da geç ödemektedir. Askeri konsolosların raporları göstermektedir ki, devletin zaptiye kuvvetleri de güvenliği sağlayacak fiziki şartlara sahip değildir. İngiltere'nin Anadolu Başkonsolosu olarak Sivas'ta görev yapan Albay Wilson, zaptiye kuvvetlerinin koşullarına bakarak Anadolu'da baskın, soygun vb eziyetlerin sona ermesinin ilk adımı olarak jandarma kuvvetlerinin bir an önce kurulmasının önemine işaret etmektedir: "Görmüş olduğu zaptiyelerin çoğu fiziki bakımdan bile bu görevi lâyıkiyle yerine getirecek kimseler değillerdi, silâhları da modası çoktan geçmiş

28 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani gam Değegakir Palua, Kharpertu, Çarsancaki, Cabağçuri yev Erzngayu, Haveluadz ısd Khntranatz Azkasiratz, Khizan Kavar* / Ermenistan'ın Gözyaşı veya Palu, Harput, Çarsancak, Çapakçur ve Erzincan Hakkında Rapor – Milletperverlerin Arzına Binaen Hizan Bölgesi İlavesiyle, İstanbul, 1879, s. 52-54.

filintalı tüfeklerdi.[29] Bu da yetmiyormuş gibi birkaç aydan beri maaşlarını alamamışlardı. Bu yüzden köylüler de zaptiyelerden gördükleri baskı ve rüşvet isteklerinden şikâyetçi idiler. Zaptiyeler görevlerini yapmaya kalkışacak olsalar, tepeden tırnağa kadar silahlı, çok azılı çeteler ve eşkiyalarla mücadele etmek zorunda kalacaklardı." Maaşlarını alamayan, teçhizatlarının eskiliği nedeniyle eşkiyalarla çarpışmakta güçlük çeken zaptiyeler çoğu kez -Natanyan'm şikâyetine yol açan bir şekilde- suçluları arama bahanesiyle gittikleri köylerde ahaliye baskı yapmakta, zorla kendilerine hizmet ettirmektedirler: "Zaptiyeler ayda 140 kuruş maaşla hem ailelerini geçindirmek hem de atlarını beslemek zorundaydılar. Kendilerine tepeden tırnağa kadar silâhlı bir haydudu takip emri verildiği zaman yaptıkları şey, köylerden birine gidip birkaç gün beslenmek ve dönüşte haydudun bulunamadığını rapor etmekti. İşgüzarlık ederek böyle bir takipte vurulacak olsalar, zaten alacaklı bulundukları hükümetin ailelerine ne dereceye kadar yardım edeceğinden emin değillerdi. İleri sürdükleri diğer bir şikâyet de suçluyu bulup getirdiklerinde, kanun onun hüküm giymesi için en az iki şahidin dinlenmesini gerektiriyordu. Şahitler ortaya çıkmadıkça, herkes tarafından bilindiği halde suçlu serbest bırakılıyordu. Buna rağmen kaymakamlar ve mutasarrıflar cürümle mücadele etmekteydiler, fakat aralarından birçokları da cesaretlerini hayatlarıyla ödüyorlardı."[30]

Natanyan kolluk kuvvetlerinin bu suiistimallerinden daha çok Ermeni köylerinin zarar gördüğünü söylemektedir. Ancak askeri konsolosların raporlarına göre ne müslüman ne de gayrimüslim köylüler bu tür angarya ve suiistimallerden muaftır. Hatta bu bakımdan müslüman köylülerin durumu daha da acıklıdır; zira Anadolu'daki Ermeniler papazları vasıtasıyla İstanbul'daki patriklerine şikâyetnameler gönderebilmektedir. Oysa müslümanların şikâyet edecekleri bir merci yoktur ve savaşın bütün yükü onların omuzlarındadır. Rahip Vahan Minasyan'ı Erzurum'da görevlendiren Patrik naibi İzmirliyan'm mektubu hatırlanacak olursa, Anadolu'daki Ermenilerin uğradıkları haksızlıkları yabancı gazetecilere ve görevlilere bildirmek konusunda daha fazla çaba gösterdikleri ve bunun için İstanbul'daki idarecileri

29 Albay Wilson Layard'a gönderdiği bir raporda bu tüfeklerden ironik bir şekilde söz etmektedir: "Bazılarının filintalı tüfekleri o kadar eskiydi ki, İngiltere'de bir silâh müzesine konacak olsalar ziyaretçilerin tebessümlerini uyandırırlardı." Aktaran Yuluğ Tekin Kurat, *a. g. e.*, s. 188.

30 Yuluğ Tekin Kurat, *a. g. e.*, s. 188.

tarafından teşvik edildikleri görülür. Gerçekten Natanyan'ın da Anadolu'daki Ermenilerin yerel zorbalar, Kürtler ya da diğer Ermeniler tarafından uğradıkları saldırıları İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne bildirdiğini görüyoruz. Palu halkı da, tıpkı İzmirliyan'ın mektubunda belirtildiği gibi, uğradığı haksızlıkları ruhani önderleri aracılığıyla Ermeni Patrikhanesi'ne şikâyet etmekten çekinmemiştir. Natanyan Palu'ya varır varmaz, Ermenilerin hem bölgedeki zorba Ermeni ve Kürtlerden hem de idarecilerin kayıtsızlığından şikâyet ettiklerini görmüş ve bunları İstanbul'a iletmiştir. Ancak Natanyan sorunun çok daha karmaşık olduğunun farkındadır; bu eziyet ve baskıları önlemek isteyen ruhani önderler de sahipsiz bırakılmakta, Patrikhane'den yeterince destek alamamakta, çeşitli zorluklar ve tuzaklarla karşılaşmaktadır: "Ruhani Önder kaymakamı göreviyle Palu'ya vardığımda, tüm halk dilekçelerle başvurarak özgürlük dilemeye başladı. Eğer halkın bir yardımcısı olur ve aynı zamanda davasını da savunursa, hiç kuşkum yok ki bu zorbaların demirden baskısını kırabilir. Ama kim halkın davasının koruyucusu olacak? Oranın resmi idaresi mi? O zaten düşmanı. Kendi kendilerini mi koruyacaklar? Zaten korunmayı isteyen onlar. Yörenin tanınmış Ermeni çorbacıları, onlar zaten halkın belası. Uyuyan ruhani önderler. Evet, önderler, ama rica ederim söyleyin, önder veya önder kaymakamı her ayrıntıyı Patrikhane'ye bildirip de cevap alamazsa o zaman daha ne yapabilir? Tabii ki hiçbir şey. Buradan başlıyor ruhani öndere karşı gizli ihanet, ispiyon, tuzak, halka itaatsizliği aşılıyor diyerek devlete şikâyet."[31] Natanyan taşradaki baskı ve eziyetin önüne geçmenin o kadar kolay olmadığını kısa bir süre sonra anlayacak ve buradaki zorbaların işlerini güçleştirmesinin karşılığını görevden alınmakla görecektir.

Görüldüğü gibi şikâyet etmek ve bunu yetkili mercilere bildirmek baskı ve eziyetlerin önünün alınmasını sağlayamamaktadır. Kolluk kuvvetlerinin içinde bulunduğu durum da bu tür suiistimallerin önüne geçilmesini engelleyememektedir. Bu koşullar altında en çok hırsızlık olaylarına rastlanmaktadır, Wilson'un Layard'a gönderdiği bir rapora göre, özellikle Tokat ve Amasya köylerinde at hırsızlığı son derece yaygınlaşmıştır. O kadar öyle ki, Tokat şehri sakinleri korkudan atlarını şehir dışına sürmekten çekinmekte, köylerden odun kesmeye silahlı gruplar halinde gidilmekte ve şehirdekiler

31 Boğos Natanyan, *a. g. e.*, s. 41.

sürülerini ancak yakın tarlalarda otlatmaktadır. Savaşın yarattığı yıkım, kolluk kuvvetlerinin güçsüzlüğü, imparatorluğun içinde bulunduğu mali durum ve siyasal belirsizlik 1870'lerin sonlarında Anadolu'nun birçok şehrinde çok ciddi asayiş sorunlarına neden olmuştur. İngiltere'nin askeri konsoloslarının Layard'a sundukları raporlarda bu durumun pek çok örneğini bulmak mümkündür.

Kafkas mülteciler ve asayiş sorunu

Asayişsizliği derinleştiren bir unsur da savaş sırasında ortaya çıkan mültecilerin iskânı meselesidir. Wilson yaşanan pek çok probleme rağmen, genellikle halkın mültecileri barındırmaktan şikâyetçi olmadığını ve mülteci komitelerinin görevlerini yerine getirebildiklerini belirtir. Ancak bir yıldan beri 219 kişiyi beslemek zorunda kalan Konya Ereğlisi halkı, Çerkeslerin şehirden çıkmamasından rahatsız olmaktadır. Wilson'un raporuna göre en büyük problem de Çerkes mültecilerden kaynaklanmaktadır: "Babıâli onların Osmanlı topraklarına silahlarıyla birlikte girmelerine bir şey dememişti. Konya vilâyetindeki Çerkeslerin sayısı fazla değildi ve bunlar uysal kimseler olduğundan silahsızlandırılmalarına kolaylıkla gidilebilirdi. Halbuki Sivas vilâyetinde durum bambaşkaydı. Sayıları çok olan Çerkesler adeta bir aşiret düzeni içinde yaşamaktaydılar, fırsat buldukları yerlerde Hıristiyanların veya Müslümanların arazilerini zorla zaptediyor, soygundan da geri kalmıyorlardı. Bu silahlı aşiretlerin beyleri şehirdeki mahkemeleri de sindirdiklerinden, kendilerine devlet de müdahaleden âciz kalıyordu. Wilson Çerkes beylerinin, işledikleri suçlardan dolayı cezaya çarptırıldıkları takdirde düzensizliğin sona ereceğini bildiriyordu."[32]

Aslında Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'na kitleler halinde göç etmeleri ilk kez Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yaşanmamıştır. Bu savaştan kısa bir süre önce, 1860 yılında, Rusya'nın Çerkeslerin yaşadığı bölge üzerinde kesin bir hâkimiyet kurması üzerine buradan Osmanlı topraklarına çok yoğun bir göç yaşanmıştır. Rusya'nın Hıristiyanlaştırma siyasetinden kaçan[33]

32 Yuluğ Tekin Kurat, *a. g. e.*, s. 188.

33 Rusların Hıristiyanlaştırma siyasetinden son derece rahatsız olan Çerkeslerin Müslümanlığa geçişinin tarihi de fazla uzun değildir: "Çerkesler, Sünniliğe ancak 17. yüzyılın ortalarında geçmişlerdir. Din, 18. yüzyılda Dağıstan'daki Müridizm hareketi ve Osmanlı İmparatorluğu tarafından dinsel ve siyasal amaçlarla ülke dışına gönderilen Müslüman elçiler aracılığıyla hızla geniş bir alana yayılmıştı.

Çerkeslerin Osmanlı'ya göçü yaklaşık yarım yüzyıl sürmüştür. Büyük bir kitlesel göçün yaratabileceği sıkıntıları önlemek için Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu 1860 yılında yaptıkları anlaşmayla, Osmanlı topraklarına gelecek Çerkes göçünü 50.000 kişi ile sınırlamışlardır. Osmanlı devleti Çerkeslerin yol yapımı, pamuk ekimi ve daha çok da askerlik gibi alanlardaki insan gücü açığını kapayacağını da düşünerek bu göçe karşı çıkmamış, ve göçle ilgili sorunları çözmek amacıyla 1860 yılında, Trabzon Valisi Hafız Paşa yönetiminde İdare-i Umumiyye-i Muhacirun Komisyonu'nu kurmuştur. Ancak çalışmalar çok kısa bir süre içinde Rusya'dan 50.000 civarında Çerkesin geleceği beklentisinin gerçekçi olmadığını gösterecektir. Gerçekten de 1866 yılına kadar Çerkes göçü neredeyse aralıksız bir şekilde sürmüş ve bir milyona yakın Çerkes Osmanlı topraklarına gelmiştir. Bunların bir bölümü imparatorluğun Balkan vilayetlerine yerleşmiştir. 1876 yılında 600.000 Çerkes'in Balkan vilayetlerinde yerleşik olduğu görülmektedir. Balkan topraklarının elden çıkmasıyla birlikte bu nüfus da Anadolu'ya ve Arap bölgelerine yerleşmiştir. Rusya'dan gelen daha büyük bir göç dalgası ise iki yıl sonra 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında gerçekleşmiştir. Savaşın sonunda, 1878 yılında, Osmanlı topraklarında yerleşik Çerkeslerin sayısı 1.5 milyonu bulmuştur. 1881 yılından 1914 yılma kadar geçen süre içinde de göç devam etmiş ve bu dönemde gelen yarım milyon Çerkesle birlikte, 20. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Çerkes nüfus 2 milyona ulaşmıştır.

Rusya göç edenlerin kendi sınırlarına yakın bölgelere yerleştirilmelerinin sakıncalı olduğunu düşündüğü için, Çerkesler Anadolu'nun içlerine ve hatta Suriye hudutlarına yakın yerlere bile yerleştirilmişlerdir. Rusya Çerkeslerin genel olarak Erzincan, Tokat, Amasya ve Samsun hattından daha geriye yerleştirilmesini istemiştir. Avagyan, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile yaptığı bütün savaşlarda Asya'da kazandığı başarıların buradaki nüfusun ağırlıkla Hıristiyan olmasından kaynaklandığının farkında olduğuna, bu yüzden bu stratejik bölgeye Çerkeslerin yerleştirilmesine güçlü bir şekilde itiraz ettiğine işaret etmektedir. Rusya'nın baskısıyla Çerkes göçmenler Küçük Asya'nın iç kısımlarına ve Balkanlara yönlendirilmişlerdir. Avagyan buna rağmen, 1864-

---

Çerkesler Müslümanlığı kabul etmeden önce eski Yunanlılar ve Romalılar gibi putperestti. Kutsal kayalar, devasa ağaçlar ve korular yüceltiliyor, atalarının huzur içinde olması için doğanın bu güçlü tanrıları kutsanıyor ve kurbanlar adanıyordu. Ubıh kabileleri de, İslami yükselişten en az etkilenen kabileler arasında yer alıyordu" (Aydın Osman Erkan, *Başımı Kafkasya'ya Çevir, Osman Ferit Paşa'nın Hayatı*, çev. Güniz Büyüktür, Çitlembik Yayınevi, 2009, s. 43).

Şakmak (Çakmak) Çerkesleri

1866 yılları arasında Osmanlı hükümetinin Rusya'dan gelen 5.000 Çeçen aileyi Erzurum ve Kars vilayetleri dahilindeki Soğanlık sıradağlarından Van gölüne kadar uzanan alana yerleştirme kararma Rusların çok şiddetli tepki gösterdiğini ve sonuçta bu Çeçen nüfusun Halep'e yerleştirildiğini belirtir.[34] Rusların Suriye ve Küçük Asya'nın iç kesimlerinde yerleştirilmelerinde ısrar etmelerine rağmen Çerkesler Anadolu'da geniş bir bölgede yerleşmişlerdir. Karpat, Balkanlar'a yerleşenlerin dışındaki Çerkes göçmenlerin yoğun olarak bulundukları şehirleri şöyle sıralamaktadır: "Göçmenler Asya'da Diyarbakır, Mardin, Halep ve Şam vilayetlerine; Küçük Asya'da ise Erzurum, Sivas, Çorum, Çankırı, Adapazarı, Bursa ve Eskişehir'e yerleştirilmişlerdi. Çok sayıda Çerkes doğrudan Filistin liman kentlerine gitti. Rus konsolosu, 1883 yılında 365 Çerkesin bir Osmanlı teknesiyle Hayfa'ya geldiğini kaydetmiş ve Çerkeslerin kutsal yerlere giden hacıların ziyaret edebileceği yerler dışında Ürdün Nehri boyunca yerleşebileceklerini onaylamıştı."[35]

Aslında Çerkeslerin iskânı konusu -gelenlerin sayısı da hesaba katıldığında - ciddi tartışmalara yol açacak niteliktedir. Çerkeslerden nasıl yararlanılacağı konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır; bir yandan tarım alanında yapılacak reformda kullanılacak bir unsur olarak görülürlerken diğer yandan savaşçı kabiliyetleri nedeniyle imparatorluğun farklı bölgelerindeki güvenlik sorunlarının çözümünde rol oynayabilecekleri düşünülmektedir: "Tarihi belirtilmemiş bir raporda hükümete, Çerkeslerin Türkiye'nin güneyine, Fırat boyundaki Birecik ve Rakka bölgelerine yerleştirilmesi ve orada modern bir tarım düzeninin kurulmasında onlardan yararlanılması öneriliyordu. Böylece Akdeniz'deki İskenderun 'Türkiye'nin denize açıldığı doğal bir nokta olarak Odessa'yı, silip geçmese de geri plana atacaktı.' Raporda göçmenler için özel yerleşim birimleri kurulduğu takdirde Aneza ve Şhamalar [Şammar, Shammar] gibi güneyden gelen yıkıcı aşiretlere karşı bir set çekebilecekleri ve göçebe aşiretleri yerleşik hayata zorlayarak bütün Bağdat vilayetinin güvenliğini sağlayacakları ileri sürülüyordu."[36]

---

34 Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*, çev. Ludmilla Denisenko, Belge Yayınları, 2004, s. 46-47.

35 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 112-113.

36 A. *g. e.*, s. 112. Karpat, tarihi belirtilmemiş olan bu raporun Fuat Amin tarafından imzalandığını da belirtmektedir.

Topluluk içi düzenleri katı kurallara ve belirgin bir hiyerarşiye dayanan Çerkeslerin kitlesel göçünün Osmanlı topraklarında da bazı sorunlar yaratması kaçınılmaz görünmektedir. Osmanlı devletinin Çerkeslere yönelik tavrının tam da bu dönemlerde değişmiş olması dikkat çekicidir. O zamana kadar imparatorluk içinde hoş görülen ve seçkinlerin özellikle itibar ettiği Çerkes köleliği bu göçler sırasında kısmen askıya alınmış görünmektedir. 1857 yılında Osmanlı İmparatorluğu, biraz da İngiltere ve Fransa'nın baskılarıyla, siyah köle ticaretini yasaklamıştır, ancak Erdem, Çerkes köle ticaretinin durdurulmasının bundan farklı dinamikleri olduğunu göstermektedir. Erdem'in işaret ettiği hususlardan biri de Osmanlı devletinin bu kararla Çerkes liderlerin kendi toplulukları arasındaki otoritesini azaltma niyetidir. Belki de böylelikle Çerkesler arasında yeni bir otoriteye itaat etme fikrini güçlendirmek mümkün olacaktır: "Çerkeslerin henüz Kafkasya'dan ayrılmadıkları sırada Çerkes köle ticaretine hoşgörüyle bakan Osmanlılar, göç sonrasında [1860 yılında] politikalarını değiştirerek Çerkes köle ticaretini kısıtlamaya ve hatta Çerkes kölelik düzenini dağıtmaya yöneldiler. Bu politika değişikliği, Osmanlıların bu esnada haremlerinde Çerkes kadınların hizmetinden yararlanmak ve onlarla evlenmek âdetlerinde belirgin bir değişiklik olmadığı için, çok daha sert olmuştu. Bu durumun akla getirdiği sorunun yanıtı, Osmanlıların, Çerkes kölelerin imparatorluğun merkezinden, başta Mısır olmak üzere uzaktaki yarı bağımsız ya da sözde eyaletlerine yeniden ihraç edilmelerini önlemek istemelerinde ve Çerkeslerin 'yabancı' kölelik düzenini kendi bünyelerinde eritme girişimlerinde –büyük olasılıkla Çerkes liderlerin sultasını zayıf düşürme düşüncesini de içermekteydi– bulunabilir."[37]

Bu kadar büyük bir kitlenin kısa bir süre içinde yerleştirilmesinin imparatorluğun pek çok farklı bölgesinde bazı sorunlara ve şikâyetlere yol açması doğal sayılabilir. Ancak kısa bir süre içinde meselenin çok farklı bir yönü ortaya çıkacaktır. Göçmenler Ruslar tarafından yurtlarından edilmişlerdir ve kendilerini kabul eden imparatorluğa şükran duymaktadırlar. Osmanlı hükümeti 1852 yılında alınan bir kararla Çerkes göçmenleri on yıl boyunca askeri yükümlülüklerden ve vergiden muaf saymış, kendilerine ev ya da bedeli ile birlikte aile başına da iki öküz vermiştir. Ayrıca imparatorluğun Hıristiyan nüfusuna bu konuda bazı yükümlülükler de getirilmiştir: "... Göçmenlerin

37 Y. Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu (1800-1909)*, çev. Bahar Tırnakcı, Kitap Yayınevi, 2004, s. 234.

Hıristiyan köylerinde meskun kişilerin evlerine yerleştirildikleri, yanlarına yerleştirildikleri ailelerin ise muhacirlerle meşgul olmaya, evlerini bedava inşa etmeye, ailelerinin bakımını ve taşınmalarını kendi ceplerinden sağlamaya zorlandıkları sık sık görülmekteydi."[38] Bu durumda göçmenlerin memleketlerini işgal eden Rusya'ya duydukları öfkeyi imparatorluğun Hıristiyan nüfusuna yöneltmeleri hiç de zor görünmemektedir. Zira kendilerine kucak açan Osmanlı Sultanı "dini imanı olanların kalesi" olarak görülmektedir ve ona isyan edenler karşılarında Çerkesleri bulacaktır. Bu tavır Çerkeslere, Osmanlı İmparatorluğu'nun idari-askeri yönetimine girmenin en güvenli yolu olarak görülmüş olabilir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun Çerkeslere yönelik sistematik sayılabilecek siyaseti de bu düşünceyi pekiştirmiştir. Avagyan, II. Abdülhamid'in Çerkeslerle ilgili siyasetinin kendinden öncekilerle tamamen örtüştüğünü ileri sürmektedir: "II. Abdülhamid'in Çerkesleri kullanma amacı kendisinden önceki padişahlarınkiyle aynıydı: Çerkesler aracılığıyla imparatorluğun Müslüman ahalisinin giderek çoğaltılması ve güçlendirilmesi; Hıristiyan vilayetlerin Müslümanlaştırılması; savaşkan ve gözüpek Kuzey Kafkasyalıların bünyesine alınarak ordunun güçlendirilmesi; Çerkesler aracılığıyla tebaa halkların milli kurtuluş hareketlerinin bastırılması ve dış politikada Rusya ile ilişkilerde kullanma. Çerkeslerin dışarlıklı oluşu, II. Abdülhamid'in uyguladığı panislamizm politikası ve Türkçülüğün temelleri çerçevesinde oldukça anlamlı bir olguydu. Böylelikle, padişaha şükran hissiyle bağlı ve onu 'dini imanı olanların kalesi', 'hak dininde olanların efendisi' sayan bir yabancı unsur olarak görülebiliyorlardı. Çerkesler arasında, ancak sadık hizmetleri karşılığında yüksek görevlere ve mevkilere ulaşabilecekleri fikri yaygındı. Saraya yakın Çerkes beyleri de yurttaşları arasında, 'Osmanlı İmparatorluğu'nda hak dininin efendisinden başka Çerkeslere arka çıkacak kimse olmadığı' düşüncesini yayarak böyle bir hava estiriyorlardı."[39]

Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'na göçleri 1860'tan itibaren başlasa da asıl büyük dalga 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından yaşanmıştır.

38 Arsen Avagyan, *a. g. e.*, s. 62.

39 A. *g. e.*, s. 97. Çerkes göçmenlerin imparatorluğa kabul edilmesiyle ilgili bir rivayet ise, Abdülaziz'in bu kadar büyük sayıda Çerkes göçmeni kabul etmesinde Çerkes kökenli annesi Pertevniyal Sultan'ın rolüne vurgu yapmaktadır: "Sultan'ın bir Çerkes olan annesi Pertevniyal Sultan, devlet işlerinde oğlu üzerinde büyük etkisi olan, çelik gibi bir iradeye sahip, güçlü bir kadındı. Sultan'ın haremindeki Çerkes güzellerini seçmesinin yanı sıra, Abdülaziz'in, Kafkasya'dan sürgün edilen yüz binlerce Müslüman Çerkes'i barındırmaya onun etkisi ve kurnaz politikaları sayesinde razı olduğu rivayet edilirdi" (Aydın Osman Erkan, *Başımı Kafkasya'ya Çevir, Osman Ferit Paşa'nın Hayatı*, çev. Güniz Büyüktür, Çitlembik Yayınevi, 2009, s. 109).

Çerkeslerin Anadolu'nun iç kısımlarına yoğun bir şekilde yerleştirilmeleri de bu savaşın hemen ardından gerçekleşmiştir. Anadolu'daki Ermenilerin Çerkeslerin saldırı ve soygunlarından şikâyetlerinin aynı dönemde sıklaşmaya başlaması da bunun bir göstergesidir. Bu şikâyetler nedeniyle Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde Osmanlı İmparatorluğu, Ermenileri, Kürtlerin ve Çerkeslerin saldırılarından koruyacağı taahhüdünü vermiştir. Aslında Rusya'dan ilk göç dalgasıyla gelen Çerkeslerin önemli bir kısmı Balkanlara yerleştirilmiştir, ancak Rusya Slavların yaşadıkları yerlere Çerkeslerin yerleştirilmelerinden rahatsızlık duymuştur. 1876 yılında Bulgaristan'da Filibe sancağında çıkan bir isyanın Çerkeslerin de yardımıyla sert bir şekilde bastırılması üzerine Rusya, Balkanlardaki Çerkes nüfusun Anadolu'ya kaydırılmasında ısrar etmiştir. 18 Aralık 1876 tarihinde, İstanbul Konferansı'nda Rus elçisi bu isteği resmen bildirmiştir. 1878 yılında Osmanlı-Rus Savaşı'ndan yenilgiyle çıkan imparatorluğun önünde artık bu isteği yerine getirmekten başka bir çare yoktur. Rusya'nın baskısı nedeniyle 1879 yılında Balkanlardan Anadolu'ya yeniden göç ettirilen Çerkeslerin sayısı 300.000 civarındadır ve yerleştirildikleri yerler arasında Adana, Konya, Kıbrıs, Kastamonu, Ankara, Samsun, Amasya, Halep ve Şam gibi şehirler de bulunmaktadır. Avagyan, Balkanlardan göçen Çerkeslerin önemli bir bölümünün Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere yerleştirildiğini belirtir. Bir süre sonra da Ermenilerin şikâyetleri yükselecektir: "Berlin Antlaşması'nın 61'nci maddesi uyarınca padişah hükümetinin Ermenileri Çerkes ve Kürt saldırılarından koruma yükümlülüğü olmasına rağmen, Ermeni vilayetlerindeki Çerkes sayısını arttıran bu son uygulama, Ermeni nüfus ve Patrikhane'nin şiddetli protestosuna yol açmıştı. Bunun üzerine, 1879 Ocak ayında 40 bin Çerkes Diyarbakır üzerinden Res-ul Ayn'a gönderildi. Bu ailelerden 4 bin ile 5 bini Türk hükümeti tarafından Diyarbakır vilayetine yerleştirilmişti. Bu nedenle, Diyarbakır Ermeni Piskoposu İngiliz konsolosu ile buluştu ve ondan bu kararın geri alınması için uğraşmasını rica etti. Adapazarı'ndaki Ermeni ve Rum cemaatlerinin temsilcileri, kente 40 bin Çerkes'in yerleştirilmesinin önünün alınması için, Haziran 1879'da İstanbul'daki İngiliz Elçisi Layard'a müracaat etmişlerdi. Gene o sıralarda Muş'a 4 bin Kuzey Kafkasyalının yerleştirilmesini protesto etmek için Ermeni Patriği Nerses de Layard'a başvurmuştu.

Balkanlardan Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı bölgelere nakledilen Çerkeslerden [Kafkasyalılardan] Oset ve Çeçen olanlar Hınıs ovasına

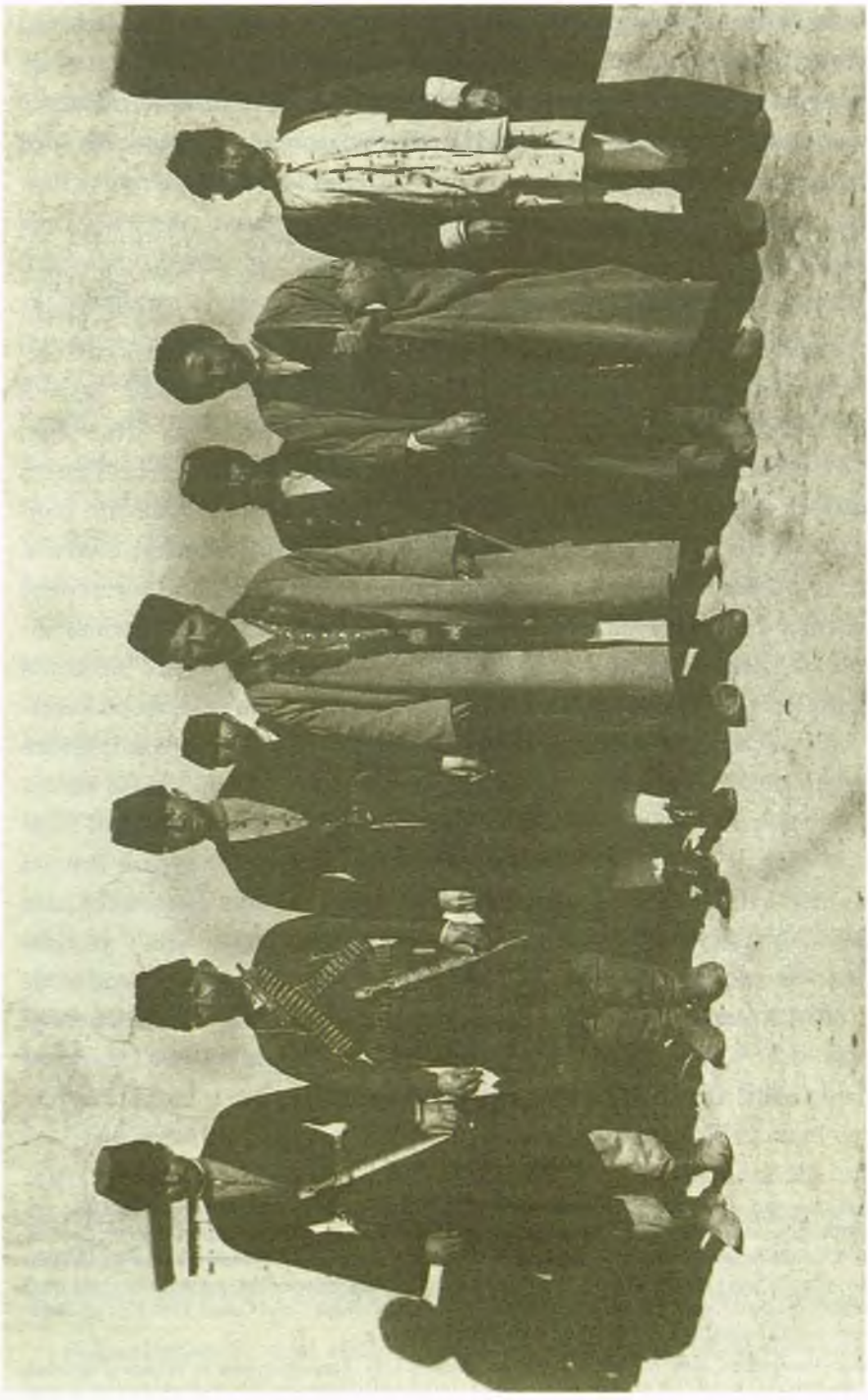
ve Varto kazasına, Çerkesler ise Malazgirt, Bulanık, Ahlat ve (Van'a bağlı) Adilcevaz kazalarına ve Bitlis'e bağlı Genç'e yerleştirilmişlerdi. Daha sonraki yıllarda Kuzey Kafkasya'dan gruplar halinde gelen yeni muhacirlerin hemen hemen hepsi Ermenilerin yaşadığı vilayetlere, öncelikle de Muş'a ve Muş sancağına yerleştirilmişti."[40]

Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen ardından Karadeniz kıyılarındaki şehirlerden başlayarak Anadolu'nun içlerine kadar uzanan bir seyahat yapan rahip Vahan Minasyan'ın Çerkesler hakkındaki düşünceleri de pek olumlu sayılamaz. Karadeniz kıyılarına yerleştirilen Çerkeslerin sayısı çok fazla olmamakla birlikte, Minasyan onlara seyahatinin ilk durağında, Samsun civarında rastlamıştır. Rahip Canik'te yaşayan 20.000'den fazla Ermeni'nin buraya Hemşin'den göç ederek (Hemşin'e ise Ani şehrinden gelmişlerdir) yerleştiklerinden söz etmektedir. Yaklaşık iki yüzyıl önce (17. yüzyılın ikinci yarısında) Hemşin'den göçen Ermenilerin bir bölümü Sürmene civarına, diğer bir bölümü de Canik'e yerleşmişlerdir. Minasyan'a göre Sürmene'ye göç edenler Ermenice konuşmayı sürdürmekle birlikte, bir süre sonra ihtida etmek zorunda kalmışlardır. Canik'e göç edenler ise, küçük bir kesim hariç, dinlerini ve dillerini muhafaza etmişlerdir. Canik'te yaşayan bu Ermeniler tam da yaşadıkları göçün ve arkasından gelen sıkıntıların üstesinden gelmişken hükümet bu kez, "hırsız ve işe yaramaz" 40.000 Çerkesi buraya yerleştirmiştir ve sadece Canik Ermenilerinin değil, burada yaşayan Türklerin de huzuru kaçmıştır.[41] Çerkeslerin silahlı ve burada yaşayan Ermeni nüfusun iki katı oldukları hesaba katıldığında şehrin nüfus dengesinin nasıl değiştiğini anlamak zor değildir. Üstelik Avagyan bu tarihte (1879 yılında) Samsun'a yerleştirilen Çerkeslerin sayısını, Minasyan'ın verdiği sayıdan da fazla, 60.000 olarak ifade etmektedir. Minasyan kitabının sonunda verdiği tabloda, 1879 yılında Canik dışında, Erzurum civarında 2.500 Çerkesin ve Muş'ta da 6.000 Çerkesin yaşadığını eklemektedir.

---

40 Arsen Avagyan, *a. g. e.*, s. 70. Nitekim Kafkas Muhafız Tugayı'nın oluşumu ve işlevi Çerkeslerin yerleştirildiği yerler hakkında bir fikir vermektedir: "Çerkes Hümayun Muhafızları, Dağıstan, Çeçenistan ve Çerkesya'dan gelen ve bir Kafkas Muhafız Tugayı oluşturan Kuzey Kafkasyalılardan meydana geliyordu. Bu tugay sık sık Osmanlı İmparatorluğu'nun ücra köşelerindeki ayaklanmaları bastırmak için görevlendiriliyordu" (Aydın Osman Erkan, *Başımı Kafkasya'ya Çevir, Osman Ferit Paşa'nın Hayatı*, çev. Güniz Büyüktür, Çitlembik Yayınevi, 2009, s. 117).

41 Vahan Bardizaktsi, *Hosk Hayrenyatz* (Sıladan Sözler), S. Ğ. Bardizbanyants ve ortakları, İstanbul, 1879, s. 13.

Res'ul Ayn'da bir Çerkes aile

Boğos Natanyan ise Palu, Harput, Çarsancak, Çapakçur ve Hizan hakkındaki gözlemlerinde Çerkeslere hiç yer vermemiştir. Bu şehirlerde önemli bir Çerkes nüfusun bulunmadığı anlaşılmaktadır ya da Çerkeslerle Ermeniler arasında kayda değer bir çatışma yaşanmamıştır. Ancak rahip Osmanlı-Rus Savaşı'ndan hemen sonra, görev yeri olan Palu'ya giderken yolunun üzerinde bulunan Erzincan'a uğradığında burada durumun farklı olduğunu görmüş, Erzincan Ermenilerinin Çerkeslerin saldırılarından şikâyetine tanık olmuştur. Erzincan Ermenileri rahibe, Çerkesleri kendilerinin üzerine saldırtanın Kürt İsmail Hakkı Paşa olduğunu söylemişlerdir. Rahip bu şikâyeti İstanbul Ermeni Patrikliğine ulaştırdığını, ama herhangi bir sonuç alamadığını da eklemektedir: "Bizim Erzincan'ı ziyaret ettiğimiz tarih 1878 Harbi sonlarıydı. Oradaki Ermeni ileri gelenlerinden, Kürt İsmail Hakkı Paşa eliyle yapılan sömürüyü dinledik. Olayları delilleriyle anlatıyorlardı. Paşa, 'Savaşın sebebi bu gâvurlardır' diyecek cesareti göstermiş ve emri altındaki Acem Karapapak ve Çerkesler eliyle Ermeni kadınlara ve erkeklere çektirmediği eziyet kalmamış. Dinleyenlerin gözyaşlarına hâkim olması mümkün değil. Bu sebeple bunları burada tek tek anlatmak istemiyorum. Yapılan kötülüklerle ilgili olarak pek çok kez Patrikhane'ye şikâyette bulunulmasına rağmen bir sonuç alınamamış."[42]

Çerkeslerle ilgili şikâyetler ekonomik ve politik bakımdan tam bir karmaşa dönemi olarak belirginleşen 1878 yılında artmış olmasına rağmen, daha imparatorluğa göç etmelerinin ilk yıllarından itibaren Çerkeslerin

42 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , s. 156. Natanyan'ın "Kürt İsmail Hakkı Paşa" olarak söz ettiği kişi, 1877-1878 Osmanlı Rus savaşında görev yapan İsmail Hakkı Paşa olmalıdır. Rohat Alakom, Türkçe kaynaklarda Kurt İsmail Hakkı Paşa olarak geçen bu kişinin Kürt İsmail Hakkı Paşa olduğunu belirtir: "Kars'ta doğan Kürd İsmail Paşa, Şerif Bey'in oğludur. Hatunoğullarından olan Kürd İsmail Paşa zaman zaman kaynaklarda İsmail Hakkı Paşa olarak geçer. Kars'ın Şüregel yöresinde hâkim olan Hatunoğulları'nın, Haydaran Aşireti'nin bir kolu olduğu öne sürülür. Eski Erzurm Valisi ve Osmanlı komutanı, Kürd İsmail Paşa'nın Kürt kökenli olduğu bilgisi, Times gazetesinin daha 1877 yılında yayımlanan bir sayısında yer alıyor" (Rohat Alakom, *Kars Kürtleri*, Avesta Yayınları, 2009, s. 140).
İngiltere askeri konsolosu Binbaşı Trotter, daha önce Diyarbakır ve Erzurum valiliği yapan ve II. Abdülhamid'in sevdiği bir devlet adamı olan Kurt İsmail Hakkı Paşa'nın "cesur, enerjik, dürüst, iyi niyetli bir asker; ancak çok cahil ve bir hayli fanatik bir adam" olduğunu söylemektedir (Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, s. 269). 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başkomutanı olan Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın İsmail Hakkı Paşa'ya dair görüşleri de pek olumlu sayılamaz. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, İsmail Hakkı Paşa hakkında "ümmi", "mevkiine ancak talih kuvveti ve yalan dolanla gelen", "kendini birçok işler görmüş gibi gösteren", "elinden iş gelmeyen" gibi ibareler kullanmaktadır (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Anılar 2 - Sergüzeşt-i Hayatım'in Cild-i Sanisi*, çevrimyazı: Yücel Demirel, yay. haz.: Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 122).

Kasımpaşa'da Kanun-ı Esasi'nin ilan edildiği 23 Aralık 1876'da toplanan Tersane Konferansı (İstanbul Konferansı)

Midhat Paşa'nm 9 Ocak 1877'de Türkiye Ermenileri Patriği Nerses'i ziyareti (*L'Illustration*, 17 Şubat 1877, No: 1773, s. 104).

Midhat Paşa, Tersane Konferansı sırasında Kanun-ı Esasi'yi ilan ederek Avrupalı devletlerin baskısını azaltmayı hedeflerken, Patrik Nerses Varjabedyan Berlin Kongresi'nde Avrupalı devletlerin desteğini almaya çalışacaktır.

Türkiye Ermenileri Patriği Nerses Varjabedyan

Ermenilerin yaşadığı bazı yerlerde köylülere baskı yaptıkları görülmektedir. Avagyan, Osmanlı hükümetinin uzun bir süre boyunca Zeytun, Sasun ve Muş'taki Ermeniler üzerinde tam bir denetim sağlayamadığına ve buralarda vergi ödemeyen ve "yarı-bağımsız" yaşayan Ermenileri denetim altına almak için Çerkesleri kullandığına dikkat çekmektedir. Aslında bu bölgeleri denetim altına almak için daha önce Kürtler ve Türkmenler eliyle de baskı uygulanmıştır, ancak alınan sonuç karşılaştırıldığında Çerkeslerin daha etkili olduğu görülmüş ve başka yerlerde de bu politikaya başvurulmuştur. 1858-1860 gibi henüz güçlü bir Ermeni siyasal muhalefetinin belirmediği, özerklik ya da bağımsızlık türünden amaçları dile getiren siyasal partilerin oluşmadığı bir dönemde bile Zeytun Ermenilerinin Çerkeslere karşı direnmeleri ilginç bir örnek oluşturmaktadır: "Osmanlı yönetimi, Kürt ve Türkmen aşiretlerinin yardımıyla, sürekli olarak Zeytun'a boyun eğdirmeye uğraştı. Ancak bu gayretler hep boşa çıktı.

Kuzey Kafkasyalılar yığınsal olarak Osmanlı İmparatorluğu'na göçünce, Türk makamları dağlı Ermeniler üzerinde muktedir olmak için, onlara karşı kendileri gibi dağlı olan, dağ boğazlarında savaş yürütmeye alışkın olanları kullanarak yeni girişimlerde bulundu. 1858-1860 yıllarındaki ilk göç dalgasıyla gelen Çerkeslerin büyük bölümü, Zeytun'a yakın olan Maraş sancağında iskân edildi. Burada Çerkeslere verimli toprak ve tarlalar verildi. 1858'de Türk hükümetinin doğrudan kışkırtması ile Zeytun Ermenileri ile Çerkesler arasında 1860'da da süren, 1861-62'de güçlenen ilk çatışmalar alevlendi. Osmanlı ordusu hep Çerkeslerin yanında yer alıyordu. Ancak 1861-62 çatışmalarından sonra da Zeytun Ermenileri kendi konumlarını koruyabilmişlerdi.

Zeytun Ermenilerine karşı Çerkeslerin kullanılmasının, Kürtlerin ve Türkmenlerin vergi toplama sorununda kullanılmasından çok daha etkili olduğunu deneyimle gören Babıâli, bu uygulamayı, Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı başka bölgelere de, özellikle de Samsun, Muş, Van ve Erzurum vilayetinin birkaç yöresine daha yaydı."[43]

1870'li yılların sonunda durum biraz daha farklı gibi görünmektedir. Osmanlı-Rus Savaşı'nın yenilgiyle bitmesinin yanı sıra ciddi bir kıtlık

43 Arsen Avagyan, *a. g. e.*, s. 116.

tehlikesi de baş göstermiştir. Ermeni Patriği Nerses Varjabedyan, 29 Mart 1879'da Bay Malet'e yazdığı mektupta, İstanbul'da değeri düşen kâğıt paranın diğer vilayetlerde de hiçbir kıymetinin kalmadığını, devletin bile vergisini madeni para olarak istediğini ve "Kürt ve Çerkes beylerinin yağmaları, zaptiyelerle yerel idarelerin dolapları" sonucu Ermeni halkının açlıktan ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını belirtmektedir.[44] Kâğıt paranın değerinin sürekli ve büyük oranda düşmesi hazine gelirlerini azaltmakta, enflasyonunun yükselmesine yol açmakta ve kalabalık göçmen kitlesinin yarattığı iaşe sorunlarıyla birleşerek içinden çıkılmaz bir hal almaktadır. 1875 yılında mali açıdan iflas eden imparatorluk ardından askeri ve diplomatik yenilgilerle sarsılmış ve birkaç yıl sonra meydana gelen kıtlığın bazı vilayetlerde yol açtığı korkunç sonuçlar karşısında büsbütün çaresiz kalmıştır. Dolayısıyla Patrik Varjabedyan'ın mektubu bir abartı içermemektedir; Osmanlı-Rus Savaşı'nın yarattığı yıkıma, ağır vergilere ve ardından da kıtlığa maruz kalan vilayetlerde açlıktan ölümler artmaya başlamıştır. Böyle bir ortamda imparatorluğun çökeceği düşüncesinin güçlenmesi ve yerel isyanların artması da şaşırtıcı görünmemektedir: "1879-1880 yıllarında Doğu Anadolu'da, özellikle de Van, Diyarbakır ve Erzurum vilayetlerinde kıtlık, hatta açlık yaşanır; nüfusu iki yüz bine yaklaşan Erzurum'da yaklaşık on bin kişi açlıktan ölür. 1878 sonunda Zeytun'daki Ermeniler ve 1877-1879 döneminde Havran'daki Dürziler arasında görüldüğü gibi, yerel isyanlar patlak verir. İmparatorluğun çökmek üzere olduğu ve bölüşüleceği düşüncesi hemen her yere yayılır ve birçok insan geleceğe kaygılı gözlerle bakmaya başlar."[45] 3 Nisan 1880'de Layard'a gönderdiği mektupta Yüzbaşı Everett, Bayezid ve Eleşkirt'teki dokuz köyde 107 kişinin açlıktan öldüğünü ve bir Ermeni yardım komitesinin Eleşkirt'in Toprakkale'sinde faaliyette olduğunu bildirmektedir. 1896 yılında Osmanlı Bankası baskınına katılan, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise Erzurum mebusu (1908-1914) olan Karekin Pastırmacıyan (Armen Garo) da Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ekmek fiyatlarının nasıl hızla arttığına ve Erzurum halkının açlıkla karşı karşıya kaldığına tanık olmuştur: "O günlerde Garin [Erzurum] kentinin Pasin Ovasıyla ilişkisi neredeyse tamamen kesilmişti ve bundan dolayı ekmek fiyatları hızla yükseliyordu. Bir kilo unun

44 Aktaran Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, çev. Şinasi Orel, Bilgi Yayınevi, 1986, s. 240-241.

45 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktay, Homer Kitabevi, 2006, s. 124-125.

Hamidiye Subayı Eyüp Paşa ve Çerkes kıyafetleri içindeki görevliler (1890)

fiyatı birkaç gün içinde 5 kuruştan 50-60 kuruşa sıçramıştı. Kentin yoksul halkı için bu fiyatlar açlıktan ölmek demekti."[46]

Ekonominin çökmek üzere olduğu, asayişin sağlanamadığı koşullarda ahalinin bir bölümünün silahlanmasına engel olunamaması önemli bir endişe kaynağıdır. Berlin Antlaşması'nın öngördüğü reformlar için çeşitli projeler öneren Anadolu'daki Ermeniler de güvenlikle ilgili önlemler çerçevesinde, Kürtlerle birlikte Çerkeslerin de kontrol edilmelerine ağırlık vermektedirler. Layard'ın 17 Ağustos 1879'da Salisbury'e ilettiği mesajda, Ermeni toplumunun, Erzurum reform komisyonuna önerdiği güvenlik tedbirlerini görüyoruz: "Kürtler ve Çerkeslerin silahsızlandırılmaları ve herkesin ruhsatsız olarak silah taşıması, şehir ve köylerde açıkça silahla dolaşmaları yasaklanmalı, eğer bu uygulanamıyorsa, Ermenilerin de silah taşımalarına izin verilmeli."[47] Çerkeslerin çoğunlukla silahlı olmaları ve yerel idarecilerin de onlara karşı nasıl davranacaklarını tam olarak bilememeleri nedeniyle yerleştikleri bölgelerde ciddi bir asayiş sorunu ortaya çıkmaktadır. Aslında gelen Çerkes göçmenler tarımla da uğraşmaktadırlar, ancak ilk yıllarda, henüz tam anlamıyla yerleşik bir hayata geçememişken soygun ve hırsızlık olaylarına karıştıkları görülmektedir. Bununla birlikte yerleşik bir düzen kurdukları zaman da bu tür hırsızlık olaylarında ilk akla gelen onlar olmaktadır: "Kafkas muhacirler Osmanlı İmparatorluğu'nda daha çok gözüpek eşkıya ve at hırsızı olarak bilinirlerdi. Rus Genelkurmay Albayı V. N. Filipov'un edindiği izlenim şöyleydi: 'Dağlılar yerleşik bir yaşam tarzı sürdürmekteler ve buğday ekimi ile meşguller; ancak her şeye rağmen hırsızlık önde gelen uğraşları, özellikle de, sistemleştirilmiş at hırsızlığı. Bu öylesine görkemli bir organizasyona dönüşmüş ki, örneğin Sivas'ta çalınan bir at, bir hafta sonra 400 verst (1 verst=1,06 km) uzaklıktaki Ankara'da ortaya çıkıyor.' 1904 yılında Adana vilayetinde bulunmuş olan Rus Genelkurmayından bir başka subay, Yarbay Tomilov da, 'Dağlıların hırsızlık ve talana olan eğilimleri' nedeniyle yerli nüfus tarafından sevilmediklerini belirtiyordu."[48]

46 *Osmanlı Bankası-Armen Garo'nun Anıları*, çev. Attila Tuygan, Belge Yayınları, 2009, s. 55. Pastırmacıyan savaş sırasında ordunun ailesinin ambarlarındaki erzaka el koyduğunu da eklemektedir.

47 Aktaran Bilâl N. Şimşir, *a. g. e.*, s. 309.

48 Aktaran Arsen Avagyan, *a. g. e.*, s. 76.

At hırsızlığı ya da soygun yapmaları Çerkeslerin yerleşik bir sistem içerisinde henüz kendilerine tam olarak bir yer bulamadıklarını göstermektedir. Büyük bir bölümünün birkaç yıl gibi çok kısa bir süre önce Anadolu'ya geldikleri düşünüldüğünde bu durum pek şaşırtıcı sayılmaz. Anadolu'daki Ermeni köylüsü daha büyük bir soygun ve talana Kürtler tarafından maruz bırakılmaktadır ve üstelik Kürtler bunu alıp kaçmak şeklinde değil zora dayalı olarak yapmaktadırlar. Rahip Minasyan ve Natanyan'ın eserlerinde Kürtlerin ve onlarla işbirliği yapan Ermenilerin, Ermeni halkı üzerindeki baskı ve eziyetleri hakkında pek çok örnek verilmektedir. Bunlara ve bölgedeki Kürt aşiretler hakkmdaki izlenimlere daha sonra ayrıntılı olarak değineceğiz. Burada sadece Berlin Antlaşmasıyla söz verilen reformlar çerçevesinde, Ermenilerin uğradığı bu eziyetlerin Avrupalı görevliler tarafından da bilinen bir boyutuna değineceğiz. 1879 yılında Erzurum reform komisyonuna önerilerde bulunan Ermeniler, Kürt aşiretlerin kendileri üzerindeki baskı ve yağmalarının sistemli bir hale geldiğinden yakınmaktadırlar: "Kürt aşiretlerinin ağaları, aşiretleri üzerinde mutlak hâkimdirler. Hiçbir ülkede görülmeyen bu durum, sistem olarak kabul edilmiştir. Bunlar istedikleri yerde atlarını ve hayvanlarını otlatırlar, tereddüt etmeden hayvanlarımızı alırlar. Evlerimizi yakarlar ve bunlar üstünde hükümet otoritesinin izi bile görünmez. 1869'da 100 kadar bey, İsmail Paşa tarafından sürüldü. Sultan bunların çoluk çocuk tüm ailelerinin de sürülmesini emretti. Fakat Paşa'nın görevden alınmasından sonra padişahın fermanı uygulanmadığı gibi, sürülen ağalar da eski yerlerine geldiler ve Ermenilere karşı bütün kızgınlıklarını gösterdiler."[49] Layard'ın Salisbury'e ilettiği bu metin, hükümet otoritesinin aşiret yapısı karşısında ne kadar aşınmış olduğunu da göstermektedir. Benzer bir duruma Natanyan'ın Palu izlenimlerinde de rastlıyoruz. Natanyan soygun, baskı ve eziyeti artıran karmaşık bir yapının farkındadır; ağaların zulmüyle, hakkını aradığına pişman edilen Ermeni köylüsünün çaresizliğiyle, zorbalarla işbirliği yapan yerel idarecilerin fırsatçılığıyla ve buna göz yuman devletin kayıtsızlığıyla karmaşıklaşan bir yapı. Rahip bu yapının dağıtılmasının devletin yararına olduğuna inanmaktadır, ancak bunun için yalnızca askeri tedbirlerin yetmeyeceğini düşünmektedir: "Palu'da gerek akşam, gerek öğleyin, özellikle de gece vakti sık sık silah ve bağırış sesleri eksik olmaz. Sabahleyin, bir

49 Aktaran Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, çev. Şinasi Orel, Bilgi Yayınevi, 1986, s. 304.

Ermeninin evi soyulmuş diye duyulur. Ertesi akşam yine silah sesleri, aynı bağrış çağırışlar işitilir. Sabahleyin birkaç Ermeninin vurulduğunu duyarım. Ya da yine bir Ermeninin evi soyulmuştur. Bu hırsızlar kim? Her zaman öldürülen ya da soyulan Ermeni oluyor. Ama yerel idare onları cezasız bıraktığı için sebebiyet verenin kendisi olduğu zannediliyor ya da gerçeği söylemek gerekirse cinayetin asıl azmettiricisi kendisi oluyor. Bu durumda halk ne yapsın! Osmanlı Devleti, tebaası için huzur ve güvenliği sağlamak istiyorsa bu türedi beyleri avanesi ile beraber o bölgeden yok etmeli, resmi kurullara üye olmalarını engellemeli, kendisi tarafından gönderilmiş olan görevlilerin onların elinde oyuncak olmasına mani olmalıdır. İşte o zaman şikâyetçi halk hemen susar ve alın teriyle elde ettiklerinin tadını çıkarır. Kürtleri bastırmak için ordu göndermeye de gerek kalmaz."[50]

1878-1880 yılları arasında yaşanan kıtlık nedeniyle bütün bölge halkının büyük acılar çektiği açıktır, ancak hem devlete hem de yerel beylere vergi vermek zorunda kalan ve göçebe Kürt aşiretlerin saldırılarına maruz kalan Ermeni köylüsü bu durumdan en çok zarar gören kesimlerin başında gelmektedir. Bununla birlikte pek çok gözlemci Kürtlerin büyük bir bölümünün de benzer bir çifte vergi baskısı altında kaldığına dair raporlar hazırlamışlardır. 1878 yılında Henry Trotter'ın Kiğı Ermenilerinin şikâyetleri hakkında hazırladığı rapor yerel beylerin ve aşiret liderlerinin sömürü çarkının hangi mekanizmalarla işlediğini göstermektedir. Kieser, bu tarihten itibaren giderek önem kazanan toprak meselesinin Ermeni-Kürt ilişkileri bakımından önemli bir soruna dönüşmeye başladığını ileri sürmektedir: "... Harput ile Erzurum arasında bir kasaba olan Kiğı Ermenilerinin şikâyetleri, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na kadar ulaşmayı başardı. Kürdistan Konsolosu Binbaşı Henry Trotter'in 1878 yılında ortaya koyduğu üzere, Kiğı bölgesinde şu sorunlar mevcuttu: Yerel beyler, büyük toprak sahipleri ve aşiret liderleri, vergi meselesinde hükümetin ve halkın aleyhine olmak üzere zenginleşiyordu. Bunun dışında yine hükümetin ve halkın aleyhine olmak üzere, bedel ödeyerek askerlikten muaf tutulma işinden ve Rusya savaşı için yapılan müsaderelerden de önemli ölçüde zenginleşmişlerdi. Öte yandan köylerdeki toprak mülkiyeti ilişkileri belirsizliğini koruyordu. Reaya, yerel beyler tarafından sömürülüyor ve eziliyordu. Şikâyetler sık sık resmi makamları, polisi ve askerleri de kapsıyordu. Kiğı'da yaşayan ve Rus savaşına katılmış olan Kürt-Alevi

50 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , s. 50-51.

Hormek aşiretinin, müsaderelerin ötesinde toprak tazminatı koparmaya çalıştığı düşünülebilir. Sünni komşular ve beylerle olan ilişkiler, genellikle bu tür sorunların baskısı altındaydı. Toprak sorunu, Ermeni-Kürt ilişkilerinin en can alıcı meselelerinden birine dönüşmüştü."[51]

Kieser, 1878 yılında Kiği'daki Ermeni köylüsü ve küçük tacirinin, "yerel Müslüman (Kürt) beyler, Osmanlı memurları ve askerleri tarafından ezildiği"ne dair bu şikâyetler karşısında merkezi hükümetin tahkikat memurları gönderdiğine, ancak yerel ve bölgesel güçlerle çatışmayı göz alamadığına değinmektedir. Bu yüzden de 1880 yılına gelindiğinde Kiği'daki durumda en küçük bir ilerleme görülmemiştir. Dadrian ise taşrada ve yerel beyler tarafından yapılan yağma ve saldırıların artmasının tesadüfi olmadığına, merkezi otoritenin bu tür saldırılara göz yuman gevşek yapısından kaynaklandığına inanmaktadır. 19. yüzyılın sonlarına doğru şiddetlenen Ermeni meselesinin başlangıçta bir Kürt-Ermeni çatışması hüviyetinde olmasına rağmen giderek bu çerçeveyi aşmasını da merkezi otoritenin, saldırıların sistematik bir hal almasına kayıtsız kalan tutumuna bağlamaktadır: "Ermenilerin kendilerini korumak için silah taşıma hakkını reddeden teokratik ilkeler ve dogmalarla destekli Osmanlı sistemi, bir kural olarak tepeden tırnağa silahlı Müslüman Kürtlere hem avantaj sağlayarak hem de teşvik ederek Ermenileri hedefe yerleştiriyordu. Türk-Ermeni ihtilafı, başlangıçta, otoritelerin –çok çeşitli nedenlerle ve çok çeşitli sınıf ve gruptan memurun çabasıyla– iltihaplanmasına gizlice izin verdikleri bir Kürt-Ermeni ihtilafıydı esas olarak. Kürt-Ermeni çatışmasının her geçen gün Türk-Ermeni çatışmasına doğru evrilmesi, Kürtlerin giderek büyüyen çapul eylemlerine yönelik bu resmi hoşgörünün bir sonucudur. Ermenilere karşı yapılan yerel ve bölgesel yağmaların altında yatan kültürün, bir ölçüde Osmanlı başkentindeki merkezi otoritelere egemen kültürün gizli yüzünün yansımaları olduğu görülüyordu. Ermeni cemaatinin liderleri yağmaların temposunun artmasının, ne tesadüf ne de dahli olan yerel faillerin kararlılıklarının bir ifadesi olduğunu idrak etmeye başlamışlardı. Dahası, yerinde bir adlandırmayla 'nizam altında haydutluk' temelinde, yerleşik Ermeni nüfusuna karşı yapılan saldırılara imkân veren gevşek bir yapının varlığı fark ediliyordu."[52]

---

51 Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, 2005, s. 171.

52 Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi, Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma,*

Berlin Antlaşmasıyla öngörülen reform projesinin ilk adımı kuşkusuz güvenlik ve asayişle ilgili tedbirlerin alınmasıdır. Ancak Natanyan'ın sözleri de gösteriyor ki taşrada güçlü ağalar ve beyler eziyet ve haksızlıklarını resmi kurulları kontrol ederek ya da yerel idarecileri manipüle ederek de sürdürmektedirler. Patrik Varjabedyan bu nedenle 12 Nisan 1879'da, karma bir jandarma gücünün yanı sıra nüfusun farklı kesimlerinin ağırlıklarını yansıtacak karma mahkemelerin oluşturulmasının da önemine dikkat çekmektedir. Patrik bunlara ek olarak, Ermeni köylüsünün üzerindeki yükü hafifletecek bir tarım yasasının çıkarılmasını talep ettiğini de hatırlatmaktadır.[53] Natanyan Anadolu'da yerel güçlerin baskısının devamına yol açan unsurlardan birinin devletin kayıtsızlığı olduğuna işaret etmektedir. İktisadi güçlükler ya da taşraya söz geçirememe, nedeni ne olursa olsun, Osmanlı İmparatorluğu söz verdiği reform girişimleri konusunda ısrarlı görünmemektedir. II. Abdülhamid'in bir oyalama taktiği izlediğini düşünen İngiliz hükümeti 27 Ekim 1879'da, bazı vilayetlerde yapılacağı söylenen reformların hâlâ başlatılmadığına dikkat çekerek yeni bir nota vermiştir. Notayı görüşen Osmanlı hükümeti 15 Kasım 1879'da verdiği yanıtta, daha önce 24 Ekim 1878 tarihli belgeyle söz verdiği reformların bir kısmının yapıldığını diğerlerinin de tamamlanacağını belirtmektedir. İngiliz hükümeti verilen yanıtı tatminkâr bulmaz ve 24 Kasım 1879'da, Layard aracılığıyla Osmanlı devletine yeni bir ıslahat layihası verir. Dokuz maddeden oluşan bu layiha öngörülen reform projelerinin somutlaştırılması anlamına gelmektedir: En önemli husus asayişle ilgilidir ve jandarmaya dair unsurları içermektedir, ayrıca Anadolu'ya hâlâ muktedir bir müfettişin atanmadığını hatırlatmaktadır. Mali sorunların üstesinden her vilayete bir Avrupalı mali müfettişin tayiniyle gelinebileceği düşünülmektedir. Adliyede Avrupalı memurların görevlendirilmesi, adem-i merkeziyet fikrinin güçlendirilmesi, Hıristiyanların çoğunlukta olduğu kaza ve nahiyelere Hıristiyan kaymakam ve nahiye müdürlerinin atanması, Hıristiyanların mahkemelerdeki şahitliklerini düzenleyen nizamın eksiksiz uygulanması, tamamen kaldırılana kadar âşar usulünün bazı değişikliklere tabi tutulması ve daha önce Cebel-i Lübnan mutasarrıfı olan Erzurum Valisi Rüstem Paşa'nın maiyetine muktedir görevlilerin verilmesi de layihanın diğer maddeleridir.[54]

çev. Ali Çakıroğlu, Belge Yayınları, 2008, s. 92.

53 Aktaran Bilâl N. Şimşir, *a. g. e.*, s. 239.

54 Ali Karaca, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayıncılık, 1993, s. 41.

Layard'ın bu layihası ardından yeni bir notalar savaşı başlar; 1 Aralık 1879'da toplanan Osmanlı hükümetinin daha önceki tutumunu sürdüreceğini gösteren açıklaması üzerine İngiltere hükümeti iki koldan baskı uygulamaya girişir. Ancak artık İngiltere'nin Osmanlı politikasında bazı değişikliklerin yaşanacağı bir noktaya da gelinmiştir. Her şeyden önce bir iktidar değişikliği olmuş, Disraeli ve Salisbury 1880 yılının Nisan ayında seçimleri kaybetmiş ve yerlerini liberal Gladstone hükümetine bırakmışlardır. Gladstone hükümetiyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'na karşı çok köklü bir politika değişikliği söz konusu olmasa da İngiltere'de artık Osmanlı İmparatorluğu'nun ıslah edilemeyeceği inancı pekişmeye başlamıştır. Osmanlı hükümeti 1856 yılından beri söz verdiği reformları gerçekleştirme konusunda ciddi bir çaba göstermemiştir ve bundan sonra bu yönde bir gelişme bekleyen kesimler son derece sınırlıdır. Bu bir bakıma Disraeli'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını korumanın Avrupa'nın yararına olduğu düşüncesinin aşınması anlamına da gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun söz verdiği reformları gerçekleştireceğine dair kuşkular taşıdığı için olmalı, Gladstone bir yandan 28 Mayıs 1880 tarihinde parlamento üyesi Goschen'i İstanbul'a elçi olarak göndermiş, bir yandan da Avrupa devletlerini Osmanlı İmparatorluğu'na baskı yapmak üzere birlikte hareket etmeye çağırmıştır. Bu girişimin de etkisiyle Avrupa devletleri önce 11 Haziran 1880'de, ardından da aldıkları cevapla tatmin olmayarak 7 Eylül 1880'de Osmanlı hükümetine nota vermişlerdir. Ancak bu nota alışverişlerinden de somut adımlar çıkmayacaktır.

İngiltere 1881 yılında artık diplomatik baskı kullanarak Osmanlı İmparatorluğu'nu reform yapmaya zorlama politikalarında sona doğru gelmektedir. 1881 yılında İstanbul büyükelçisi olarak tayin ettiği Lord Dufferin,[55] Anadolu'da görev yapan askeri konsoloslar Yarbay Wilson ve Binbaşı Trotter'e burada girişilecek reformların çerçevesini çizmek üzere bir proje hazırlatır ve 9 Eylül 1881'de Avrupa'nın diğer devletlerinin İstanbul elçilerini bir araya

55 Lord Dufferin'in İngiltere'nin İstanbul büyükelçiliğine atanması ve gösterdiği çabalar Londra ve Manchester'da yaşayan Ermenileri umutlandırmış görünmektedir. 13 Temmuz 1881'de *Times* gazetesinde yer alan bir yazıda Ermeniler, onun başarılı olacağına duydukları inancı Cebel-i Lübnan'ın özerkleşmesinde oynadığı rolle ilişkilendirmektedirler: "Bundan 20 yıl önce Cebel-i Lübnan'daki idare şeklinin kurulmasında aracı olan Lord Dufferin'in bu konuda da [Ermeni vilayetlerindeki reformlar] başarılı olacağını ümit ediyoruz"
(BOA, HR. SYS, 2822/4. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)* içinde, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2004, c. I, s. 62).

getirerek Osmanlı hükümetine yeni bir nota verilmesini teklif eder. Bu nota Babıâli'yi Doğu Anadolu'da bir Genel Vali atamaya zorlamaya dönük bir girişimdir ancak aldıkları yanıt değişmeyecektir. 14 Ocak 1882 tarihinde Lord Dufferin'le görüşen II. Abdülhamid elçiye Berlin Antlaşması'nın Anadolu'da öngördüğü reformları uygulamaya çaba göstereceklerini ancak Genel Valilik için henüz uygun birini bulamadıklarını söyleyerek süre talep etmiştir. Her seferinde benzer bir yanıt alan İngiltere hükümeti bir kez daha Avrupa devletleriyle ortak bir politika uygulama imkânı aramaya koyulmuştur. Ancak 1882 yılına gelindiğinde artık Anadolu'da Berlin Antlaşması'nın öngördüğü türden kapsamlı bir reform hamlesine girişileceğine dair umutlar sönmek üzeredir.

Kuşkusuz 1878'de kazandığı askeri zaferden sonra, Ermenilerle ilgili uluslararası sorunun bir tarafında Rusya'nın da etkin bir şekilde bulunduğu açıktır. Rusya Osmanlı İmparatorluğu'nda girişilecek reformların hem İngiltere'nin nüfuzunu artıracağını hem de Rusya Ermenilerini etkileyeceğini düşünerek İngiltere'nin girişimlerini güçsüzleştirmeyi amaçlayan bir strateji izlemektedir. II. Abdülhamid'in güçlü devletleri birbirine karşı kullanma politikası bu süreçte (1880-1882) son derece belirgin bir hal almıştır. İngiltere'nin reformlar konusundaki baskılarının artmasına II. Abdülhamid Rusya'yla ilişkileri geliştirme tehdidiyle karşılık vermektedir. Nitekim Moskova'da yayımlanan *Moskowski Viedomosty* adlı Rusça gazetenin 16 Ocak 1881 tarihli nüshasında yer alan bir yazıda, artık İngiltere'nin Mısır'daki çıkarları uğruna Ermenileri feda ettiği yorumları yapılmaktadır. Aynı yazıda, daha sonra Rusya Dışişleri Bakanı olan Prens Lobanof Rostovsky'nin (Alexis Borisovich Labanof-Rostowski) Padişah'ın politikasının üstün geldiğini ve İngilizlerin siyaset meydanında ona yenildiklerini büyük bir hayretle gördüğü belirtilmektedir. Bundan sonra Osmanlı ve Rusya ilişkilerinin hızla geliştirilmesi beklenmektedir: "Sultan II. Abdülhamid Han halen Rusya imparatoruyla görüşmek düşüncesindedir. Padişahın yakın çevresi kendisine bu görüşmenin mutlaka gerekliliğinden bahsetmekte ve böylelikle Padişahın kendi Müslüman ve gayrimüslim tebaası arasındaki şan ve azametini güçlendireceğini, ayrıca Makedonya Meselesi'nin önünü almayı da başarabileceğini söylemektedirler. İşte son olarak Petersburg'a gönderilen delege heyeti de özellikle bu yolda çaba ve gayret sarf edecektir! Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nin yabancı ülkelerde bulunan bütün büyükelçileri artık Avrupa

başkentlerinde Rus büyükelçileriyle birlikte hareket etme emrini almışlardır. Gerçekten de söz konusu büyükelçiler bu yolda hareket etmektedirler."[56]

II. Abdülhamid'in İngiltere'nin baskılarını dengelemek amacıyla Rusya'yla bağları koparmak istememesi anlaşılır görünmektedir. Ancak büyük bir savaştan yeni çıkmış ve önemli çatışma konuları bulunan iki devletin bu kadar kısa sürede ve hızla bu sorunları aşabilmeleri pek kolay değildir. Dolayısıyla gazetenin bu yorumu ve Osmanlı-Rus ilişkilerinin geleceğine dair görüşü fazlasıyla iyimser olmakla birlikte, II. Abdülhamid'in Osmanlı-Rus Savaşı'mn müsebbibi olarak özellikle İngiltere'yi gördüğü bilinmektedir. Georgeon, onun bu savaşı özellikle İngiltere'nin bir komplosu olarak gördüğünü belirttiği bir muhtıradan söz eder: "1880 sonunda veya 1881 başında kaleme alınmış ve vekillerine seslenen bir muhtırada, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan devletler, özellikle de İngiltere tarafından kurulmuş gerçek bir komploya kurban gittiğini açıklar. İngilizleri bir tür ihanetle suçlar; Osmanlılara, Ruslar blöf yapıyor, zaten bir çatışma çıkarsa Rus ordusu savaşa hazır değil ve Osmanlı devleti Majesteleri'nin Hükümeti'nin maddi ve mali desteğine güvenebilir, demişlerdir. Ama savaş çıkınca bu sözlerden hiçbiri tutulmamış; Büyük Britanya donanmasını kendi çıkarları için, sözde kendi vatandaşlarını korumak bahanesiyle ve Osmanlı hükümetinin arzusu hilafına, payitahtın Çarlık orduları tarafından işgal edilmesi tehlikesine de yol açarak, Marmara sularına demir atmaya göndermekle yetinmiştir. Birkaç ay sonra bulanık vaatlerle -Osmanlı İmparatorluğu'nu Berlin'de savunmak- Kıbrıs'ı koparmış, ama bu vaatler de yerine getirilmemiştir."[57] Bu muhtıra II. Abdülhamid'in İngiltere'ye karşı kuşkularını çok açık bir şekilde göstermektedir ve otuz yılı aşkın bir süre sonra sürgündeyken de bu görüşlerinin pek değişmediği ve Rusya'ya nazaran İngiltere'yi güvenilmez bulduğu anlaşılmaktadır.[58] Böyle bir uluslararası ilişkiler zemininde, savaştan yeni

56 BOA, Y. PRK. TKM, 4/8. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)* içinde, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2004, c. I, s. 59-60.

57 François Georgeon, *a. g. e.*, s. 130. Bir başka kaynak ise Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkışından, Midhat Paşa'yı sadaretten alan II. Abdülhamid'i sorumlu tutmaktadır: "Eğer Abdülhamid hüsnüniyet sahibi olup da Midhat Paşa'yı Londra Protokolü imza edilinceye kadar sadaret makamında bırakmış olsaydı Rus savaşının önü alınmış ve Osmanlı Devleti meşrutiyeti ilelebet muhafaza etmiş olurdu" (Osman Nuri, *II. Abdülhamid ve Saltanatı, Hayatı, Özellikleri ve Siyaseti*, çevrimyazı: Kenan Karabulut, 47 Numara Yayıncılık, 2008, s. 178).

58 "İngilizlerin dünyayı alt üst ettiklerine şüphe yok.. Bize zararları çok dokunmuştur.. Ben Ruslardan korkmam.. Onların çarını elde etmek kâfidir.. Çünkü çar onlarca hem padişah, hem de Allah gibidir..

çıktığı Rusya'yla kurabileceği ilişkinin sınırlılığı da hesaba katılacak olursa, Osmanlı İmparatorluğu'nun önünde bir tek Bismarck Almanyası kalmaktadır. Rusya'da yayımlanan gazetede, Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya arasındaki ilişkilerin gelişmeye başladığına da işaret edilmektedir: II. Abdülhamid, Alman imparatorundan İngiltere'nin Avrupa'da kendisi aleyhinde yaptığı propagandaya engel olmasını istemektedir, bunun karşılığında o da Alman imparatoruna demiryolları ve maden işletme hususlarında yardım edecektir. Uluslararası güç dengelerinin zorladığı bir ilişki olarak başlayan bu süreç kısa sürede büyük bir ivme kazanacak ve I. Dünya Savaşı'nda yaşanan büyük yıkıma kadar sürecektir.

II. Abdülhamid belki İngiltere ve diğer Avrupa devletlerini, Anadolu'da kapsamlı bir reforma girişeceği konusunda uzun süre ve çeşitli gerekçelerle oyalamayı başarmıştır, ama bunu sadece onun siyaset sahasındaki ustalığıyla açıklamak pek gerçekçi olmaz. Berlin Kongresi'nde reformlar çerçevesinde ele alman "Ermeni sorunu" artık bir uluslararası sorun hüviyetini kazanmış ve bu yönüyle Avrupa ülkelerinin iç siyasetinin de bir unsuru haline gelmiştir. Hükümetler ve onların siyasal muhalifleri bu konuda farklı tutumlara sahip olabilmektedir. Bu durum İngiltere örneğinde daha açık görünmektedir. Dadrian, Ermeni sorununun parti siyasetlerinin bir uzantısı olarak ele alınışına İngiltere parlamentosunda Gladstone ve Disraeli'nin tartışmalarını örnek gösterir: "Diplomatik belgeler 'insani müdahale' kisvesi altında yürütülen manasız parti politikasının etkisine ışık tutuyor. İngilizlerin Ermeni Sorunu'nu nasıl ele aldıklarına örnek, Gladstone'cu liberalleri önce Disraeli, sonra da Salisbury'nin temsil ettiği muhafazakârların karşısına diken dış politikayla ilgili parti kavgalarının etkisidir. Örneğin, Gladstone'un reaya

---

O kadar hürmet ederler.. Onun dediği olur.. İngilizler böyle değildir. Menfaate bakar.. Rusya muharebesini müteakip burada 'Layard' namında bir İngiliz sefiri vardı.. Kısa boylu, uzun sakallı, ihtiyar bir adam idi.. Kürdistan, İran taraflarında bulunmuş.. Güzel Kürtçe, Farsça, Türkçe bilir âlim bir adam idi.. O vakit münzevî yaşar 'Ahmed Vefik Paşa' nâmında âlim bir zat var idi. Sefir, Ahmed Vefik Paşa'ya gelir gider.. Çok ahbabı idi.. Sefiri ben de tanır idim.. Fakat İngilizler bizim dostumuz olamayacağını bilirdim.. İnsan akıllı düşmandan dost görünerek esrar alabilir.. Ben de belki bir şey ağzından alırım diye görüşüyordum.. Berlin Muahedesi'nde o vakit 'Avusturya sefiri' Kont Andraşi'yi de kandırıp neler yapmadılar.. Hattâ Bosna-Hersek'in Avusturya'ya geçmesine hep İngilizler sebep oldular.. Hattâ Rumel-i Şarkî'nin.. Bulgaristan'a ilhakına da İngilizler ön ayak olmuşlar da Rusya'nın haberi bile olmamış idi.. Rusya sefiri o vakit pek dostum idi.. Tesadüfen benim yanımda iki ilhak haberini aldı.. Pek taaccüp etti.. Şaşırdı kaldı. Buna kat'iyyen eminim" (M. Metin Hülagü, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri (1909-1918), Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıratı* içinde, Pan Yayıncılık, 2007 (ikinci basım), s. 228).

ırkları Osmanlı boyunduruğundan kurtarma çabalarını destekleyen ateşli beyanatlarını reddeden Disraeli, onu 'centilmenlikle hiçbir ilgisi olmayan, kıskançlık, kindarlık ve ikiyüzlülüğün olağandışı karışımı, ilkesiz bir manyak...' olarak nitelendirmişti." 1890 yılında İstanbul'u ziyaret eden liberal görüşlü ve Gladstone'un çalışma arkadaşı olan parlamento üyesi William Summers'ın sözleri, aradan geçen on iki yıl içinde bu meselenin parti çekişmeleri çerçevesinde ele alınmaya devam ettiğini göstermektedir: " 'Gladstone ve ben sırf Salisbury Kabinesi'ne zorluk çıkarmak için Ermeni Sorunu'yla uğraşıyoruz.' Bu muhafazakârların ve liberallerin 'muhaliflerini sıkıntıya sokmak için' Parlamento'da önerge üstüne önerge verdikleri bir devirdi."[59] Dadrian 1890'lı yıllarda da bu tavrın sürdüğünü ileri sürmektedir. Ancak Salisbury bu bakımdan biraz daha farklı bir tavır içindedir ve 1895 yılında liberallerin yerine kabineyi kurduğunda, o sırada yaşanan katliamların Osmanlı İmparatorluğu'nun reformlara direncini bir kez daha gösterdiğini, bu nedenle de artık çürümeye başlayan imparatorluğun bütünlüğünü muhafaza etmenin yanlış bir politika olduğunu savunmaya başlamıştır. Bir muhafazakâr olarak liberallerin görüşlerine benzer görüşler ileri sürmesi derhal muhafazakârlar arasında tartışılmış ve Lord Rosebery, 5 Temmuz 1895 tarihinde, İngiltere'nin Rusya ve Fransa ile işbirliği yaparak Osmanlı İmparatorluğu üzerinde baskı kurma tarzındaki klasik politikasını devam ettirmesi gerektiğini söyleyerek Salisbury'yi eleştirmiştir.[60]

Meselenin 1890'lı yıllarda hâlâ bu çerçevede konuşuluyor olması, Berlin Antlaşması'nın imzalanmasını izleyen birkaç yıl içinde, başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na baskı yoluyla reform yaptırma girişimlerinin başarısız olduğunu göstermektedir. Gerçekten de daha 1880 yılında, Disraeli ve Salisbury'nin iktidardan düşmesinin ardından hükümete gelen Gladstone bir süre sonra Küçük Asya'daki askeri konsolosları çekme kararı alacaktır. Böylelikle 1879 yılında uygulamaya konan askeri konsolosluk kurumu işlevsizleşecek ve 1882 yılında da son bulacaktır. Öte yandan askeri konsolosların raporlarında, daha 1881 yılında, eğer vilayetlerdeki yöneticiler üzerinde daha fazla baskı yapmanın bir yolu bulunamayacaksa kendilerinin varlıklarının da anlamsızlaşacağına dair satırlara

59 Vahakn N. Dadrian, *a. g. e.*, s. 113.

60 *A. g. e.*, s. 114.

rastlamak mümkündür. Askeri konsolosların varlığı ve faaliyetleri ancak Osmanlı devletinin vaat ettiği reformların yerine getirilmesi yönünde çaba göstermesi durumunda bir anlam taşıyacaktır. Dolayısıyla askeri konsolosluk uygulamasının sona erdirilmesi, Osmanlı hükümetinin ve Anadolu'daki yöneticilerin onlara karşı aldıkları tavırla da yakından ilgilidir. Askeri konsoloslar Anadolu'daki yöneticilerin uygulamalarını denetlemek üzere görevlendirilmişlerdir, ancak bir süre sonra bu ilişki tersine dönecek ve onlar Osmanlı yöneticileri tarafından sıkı bir şekilde izlenecek ve denetim altına alınmaya çalışılacaklardır. Gerçekten de askeri konsoloslar faaliyetleri nedeniyle sık sık asılsız ihbarlarla saraya şikâyet edildiklerinden yakınmaktadırlar. Bu koşullar altında Yarbay Wilson, 1881 yılının sonlarına gelindiğinde, askeri konsolosluk uygulamasının sonuçsuz kaldığını rapor edecektir; ne etkin bir jandarma gücünün oluşmasını sağlayabilmişlerdir ne de yolsuzlukları önleyip yönetim mekanizmasını iyileştirebilmişlerdir. Wilson, Osmanlı idarecilerinin böyle bir niyetinin olmadığını açık olarak görmüştür: "Taahhüt edilen reformlar konusunda, Vilayetlerde hiçbir ciddi girişimin yapılmadığını, bir iki istisna dışında reform yapılmasını isteyen ya da idari ve adli hizmetlerde reform yapılabileceğine içtenlikle inanan herhangi bir Osmanlı yetkilisiyle karşılaşmadığımı güvenle söyleyebilirim."[61]

Bütün bu sebeplerle, 1882 yılına gelindiğinde askeri konsolosluk uygulaması, bazı istisnaları olmakla birlikte, fiili olarak sona ermiş görünmektedir. 1880'lerin sonunda artık imparatorlukta askeri konsolos kalmayacaktır. Askeri konsolosların gözlemlerinin Anadolu'daki duruma dair çok önemli bilgiler sunduğunu belirten Kieser, hem emperyalist rekabet hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun izlediği politika nedeniyle askeri konsolosların bundan daha fazlasını yapamayacakları görüşündedir: "1878-1882 yılları arasında Doğu Vilayetleri'ni gezen bir avuç askerî konsolos, taraf olan tüm grupların çıkarlarına ve ihtiyaçlarına ışık tutan çok değerli ve etkileyici bilgiler toplamıştı; bundan daha fazlasını başarmaları söz konusu olamazdı: Önerilerinin uygulamaya konulmasını sağlayacak veya bir çıkar eşitliğine katkıda bulunacak durumda değillerdi. Heterojen grupların çatışan çıkarlarını kontrol edilebilir bir noktaya yönlendirmek ve barışçıl bir inşayı gerçekleştirmek için geçici olarak 'güçlü bir ele' ihtiyaç duyuluyordu: İngiliz konsolosları ve

61 Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, s. 146-147.

Amerikalı misyonerler bu görüşte birleşiyorlardı. Ancak kimse bu güçlü eli uzatma gücünde ve niyetinde değildi –ne Osmanlı tarafı, ne de uluslararası devletler topluluğu. Bu nedenle, reformların gerçekleştirilmesinden değil, ancak birtakım belirsiz faaliyetlerden söz edilebiliyordu. Bunun sebebi sadece imparatorluğun yeni İslâmî rotası değil, aksine birlikte çalışma yetenekleri emperyalist rekabet yüzünden giderek azalan büyük devletlerin reformları planlamakta ve desteklemekte gösterdikleri yetersizlikti. Bölgenin etnik ve sosyal durumu, hiç şüphesiz ortaya olağanüstü güç bir görev koymaktaydı."[62]

İngiltere'nin askeri konsoloslarını çekmesi aslında Osmanlı İmparatorluğu üzerinde baskı yaparak onu reform yapmaya zorlama politikasının başarısız olacağını gösteren ilk adım gibi görünmektedir. Gerçekten de 1880'lerin ortalarından itibaren uluslararası konjonktür değişmiştir ve İngiltere artık Avrupa devletlerinin birlikte davranmasını sağlayabilmekten uzaktır. II. Abdülhamid, yenilgiyle biten savaşın ardından İngiltere'yi bir süre reformlar yapacağı vaadiyle oyalamış, sonra da Rusya ve Almanya'yla ilişki kurarak İngiltere'nin baskısını hafifletmeye çalışmıştır. Bu koşullarda Berlin Antlaşması'nın herhangi bir sonuç yaratabilmesi de imkânsız bir hale gelmiştir. Ancak Berlin Antlaşması'nın başarısız olmasının ve meşhur 61. maddesinin uygulanamamasının daha temel sebepleri vardı; Anadolu'nun sosyal koşullarını (sözgelimi Kürt-Ermeni dengesini ve gerilimini) dikkate almamıştır ve henüz ortada olmayan bir Avrupa kavramına dayanmaktadır: "Muğlak olmasına rağmen, Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi, Ermenilerin bundan böyle dayanabilecekleri bir uluslararası hukuk temelini formüle ediyordu. Kürtler ise aynı maddenin kendileri için tehlikeli olduğu görüşündeydiler. Aslında reel politik olarak 61. Madde son derece zayıftı: İlk olarak ücra ve denetimi zor bir bölgeden söz ediyordu, ikinci olarak da 'Avrupa' kavramının birleşik, inandırıcı ve güvenilir bir merciyi ifade etmekten çok uzak olmasından ötürü, Avrupalı büyük devletlere karşı Osmanlı sorumluluğunun kurallarının yumuşatılması anlamına geliyordu."[63]

62 Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış...*, s. 179.

63 *A. g. e.*, s. 167.

II. Abdülhamid'in yeni Anadolu politikası

Kieser, Balkanları tutamayacağını anlayan Osmanlı İmparatorluğu için Anadolu'nun kazandığı hayati önemin de altını çizer. Bunu yapabilmek için daha koyu bir İslami politika izlemek kaçınılmaz olsa bile... Balkanlardan ve Kafkaslardan Anadolu'ya akan muhacirlerin sayısı düşünüldüğünde II. Abdülhamid'in bu politikayı hangi yöntemlerle hayata geçireceği de tahmin edilebilir. Ancak Sultan'ın elinde daha kolay ve etkin biçimde harekete geçirilebilecek bir kesim de bulunmaktadır; yaşadıkları yerlerin Avrupalılar tarafından Ermenilere verileceğini düşünen Kürt beyleri. II. Abdülhamid devletin ciddi bir reform hamlesine girişmesi gerektiğinin farkındadır, ancak bunu Avrupa'nın beklediğinin aksi bir yönde, dinsel öğelerden yararlanarak güçlendirilmiş yeni bir merkezileşme yönünde yapacaktır. Bu politika Ermenilerin yaşadıkları yerlerde Kürtlere yeni bir işlev kazandırmaktadır ve zaman zaman ayaklanmaya yeltenseler bile bu işlevi bir süre yerine getirdikleri görülmektedir: "Abdülhamit'in Doğu Vilayetleri politikası, devletin varlığını sivil -eğitim ve sağlık- alanlarda güçlendirmek, tıkanmış Tanzimat projelerini dönüştürmek ve iletişim altyapısını (yollar ve telgraf ağı) inşa etmek anlamına geliyordu. Başta Kürtler olmak üzere, Tanzimat'ın güvensizleştirdiği yerel Müslüman beyleri yüceltmek ve tekrar devlete kazanmak, en öncelikli görevdi. Bunu gerçekleştirecek olan da, bir kez daha güçlü dini motiflere sahip bir devlet ideolojisi ve güvenlik alanında saygınlık kazandırıcı, etkili rollerdi (Hamidiye Alayları). Sultan Kürt Şeyhi Ubeydullah'ı, Türk-Rus Savaşı gibi erken bir dönemde Osmanlı ordusundaki Kürt birliklerinin komutanlığına getirmişti. Ubeydullah'ın 1880 yılında özerklik talebiyle ayaklanması sırasında da, bu nüfuzlu şahsa karşı dikkat çekici bir tahammül göstermiştir."[64]

II. Abdülhamid'in, Kürtlere kendilerinin de etkin biçimde katılabilecekleri yeni bir merkezileşme projesi sunması Ermenilerin içinde bulundukları koşulları önemli ölçüde zorlaştırmıştır. Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen ardından Anadolu'yu gezen her üç rahibin (Natanyan, Minasyan ve Sırvantsdyants) bu kitapta yayımladığımız izlenimleri de bu türden örneklerle doludur. Merkezi idarenin görevlileriyle işbirliği yapan ya da rüşvet, tehdit gibi yollarla onları etkisizleştiren Kürt beyleri Ermeni köylülere ağır vergi ve angaryaları dayatmaktadırlar. Ancak çok kısa bir süre sonra II. Abdülhamid'in

64 *A. g. e.*, s. 168.

Hamidiye Alayları'na girmek için Mardin'de toplanan aşiret reisleri

bu politikasının ikili bir yönü olduğu anlaşılacaktır. Kieser, bu bakımdan 1878 yılının hem Kürtler hem de Ermeniler için önemli bir dönüm noktası olduğunu belirtir. Yeni merkezileşme projesinde kendilerine yer bulan Kürtler arasında, Şeyh Ubeydullah'ın isyanıyla birlikte bağımsızlık düşüncesi belirmeye başlamıştır. 1878 yılı, daha önce Osmanlı sınırları dışında bir gelecek düşüncesine sahip olmayan pek çok Ermeninin de düşüncelerini değiştirmiştir. Uluslararası bir destek bulduğunu düşünen Ermeniler iktisadi, hukuki ve siyasi konumlarının iyileştirilmesini talep etmeye başlamıştır. 1880'li yıllardan itibaren özerklik ya da bağımsızlık isteyen Ermeni gruplarının ortaya çıktığı görülmektedir. Ancak bu türden tartışmalar Ermenilerin gündemine esas olarak 1878 yılında ve Berlin Antlaşması ile girmiştir. 1878 yılının sonlarında Palu'da Ermenilerin yaşadığı sıkıntıları gören Boğos Natanyan'ın yazdıklarında yeni bir bakışın ve arayışın başlangıç adımlarını görmek mümkündür: "Şimdi halkın devlete niçin vergi ödediğine dair basit bir soru soralım. Tabii ki hırsızlar tarafından soyulmamak için. Ailesiyle beraber, her şeyiyle özgür, korkusuz, rahat hayat sürmek için. Ancak tam tersi oluyor. Zira halk her zaman, her dakika acıyla, soyularak, aşağılanarak, kılıçtan geçirilerek, korkuyla, küfürler işiterek, çekilmez zorluklara dayanarak borcunu ödüyor ama karşılığında sesi mahkemelerde duyulmaz oluyor. Buradan şu sonuca varıyoruz. Vergilerimiz bizi rahat yaşatmaya yetmiyor. Yerine getirdiğimiz hizmetlerin önemi yok. Sadakatle hizmetimizin karşılığı sömürülmek vs vs. O zaman ne yapmalıyız? Herkes düşünsün ve dermanını bulsun."[65] Kieser, 1878 yılının aynı zamanda Ermeni nüfusun sayısına ilişkin tartışmaların da başladığı bir yıl olduğunu savunur: "1878 yılında ayrıca Osmanlı Devleti'yle Ermeni Milleti'nin temsilcileri arasında, Doğu Vilayetleri'nin demografik istatistikleri konusunda tartışma başlamış, etnik dağıtım veya 'temizlik' düşünceleri de işte bu esnada ortaya çıkmıştı."[66] Bu görüşü ciddiye almak zorundayız, zira her üç Ermeni rahip de 1878-1879 yılında gezdikleri vilayetlerdeki Ermeni nüfusunu, köylerini vs. ayrıntılı olarak aktarmaya özel bir dikkat göstermektedirler. Bunun dışında, Anadolu'da görev yapan askeri konsolosların ve diğer Avrupalı görevlilerin de bulundukları vilayetin nüfusuna ilişkin raporlar hazırladıkları ve bu konularda bilgi vermeye önem gösterdikleri bilinmektedir. Üç Ermeni rahip, gezdikleri

65 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , s. 56.

66 Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış*..., s. 172.

bölgelerdeki Ermeni nüfusun yanı sıra diğer halkların varlığından da söz etmekte ve onların nüfuslarını da kaydetmektedirler. Hatta Bardizaktsi'nin kitapçığı Ermenilerle birlikte yaşayan diğer halkların etnik kökeni, dinsel inanışları gibi konularda ayrıntılı gözlemlerle doludur.

Aslına bakılırsa II. Abdülhamid'in yeni bir merkezileşme projesi sunması salt Kürtlerle sınırlı bir çerçevede ele alınamaz. 1878 yılında Kanun-u Esasi'yi ilga ettikten sonra yeni ve liberal olmayan bir yönelime gireceği ortaya çıkmıştır. Ancak bu adımı atabilmesi için 1879 yılının sonlarını, üzerindeki İngiltere ve Rusya baskısının hafiflemesini beklemesi gerekmiştir. İmparatorluğun askeri, idari, adli bakımlardan kapsamlı bir reform hamlesine ihtiyaç duyduğu ortadadır ve II. Abdülhamid de bunun farkındadır: "Askerî aygıtı modernleştirmek, nezaretler için sorumluluk öngörerek siyasi yapıda ıslahata gitmek, vilayet yönetimlerini ve kamu idaresini yeniden yapılandırmak, istatistiki araçları geliştirmek, adliyenin işleyişini iyileştirmek, ticaretin, tarımın gelişmesi için gerekli tedbirleri almak, büyük bayındırlık çalışmalarına girişmek, eğitimi geliştirmek söz konusudur."[67] Georgeon, bu devasa planın yeni bir Tanzimat olarak değerlendirilebileceğine işaret etmektedir, ancak söz konusu olan II. Abdülhamid'in damgasını taşıyan bir Tanzimat'tır. Hatta II. Abdülhamid'in, bu planı okuması için verdiği Layard da öngörülen reformların çok geniş bir alanı kapsamasından ve "liberal" bir zihniyeti yansıtmasından çok etkilenmiştir.

Ancak Georgeon'un bu değerlendirmesine katılmak bizim için pek mümkün görünmemektedir, zira Tanzimat Avrupa kurumlarının ve idari düzenlemelerinin bir tür uyarlaması görünümündedir ve o kurumların dayandığı temel felsefeyi de imparatorluğa taşımayı amaçlamıştır. Oysa II. Abdülhamid izlenen bu modelin imparatorluğu çöküşe götürdüğünü düşünmektedir ve Avrupa yanlısı olarak gördüğü "liberal" muhalefeti bundan sorumlu tutmaktadır. Dolayısıyla onun girişeceği reform hamlesi farklı toplumsal grupları öne çıkarmak, onların çıkarlarını gözetmek durumundadır: "Sultan, artık Tanzimat'ın hayal kırıklığına uğrattığı çok sayıdaki çevrenin üzerine oynamaya başlamıştı: Ulema sınıfı, idarenin ve askeriyenin tutucu kesimleri, Sünni Kürtler, Balkanlardan ve Kafkaslar'dan gelen Müslüman muhacirler."[68]

67 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 279.

68 Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış...*, s. 164. Selim Deringil, II. Abdülhamid döneminde asıl olarak Sünni Ortodoksluğun güçlü biçimde vurgulanmasına rağmen, padişahın tasavvuf şeyhlerinin

Kieser, II. Abdülhamid'in bu politika ile Müslüman tebaa arasında yeni bir umut yarattığını, onların devlete güvenlerini yeniden tesis etmeyi ve merkezi idare ile bütünleşmelerini başardığını belirtmektedir. O kadar öyle ki, 1882 yılında, pek yakında imparatorlukta İslam'ın hüküm süreceği yeni bir döneme girileceğine dair kehanetler yayılmaya başlamıştır. Sultanın politikası açıktır; İslam'ı antiemperyalist bir bağlama oturtarak İslam dünyasındaki nüfuzunu artırmak. Öte yandan özellikle İngiltere'nin Ortadoğu'ya nüfuz etme arayışlarının II. Abdülhamid'e başka bir politika şansı bırakmadığını savunanlar da vardır: "Bir bakıma elindeki en etkili silahı Pan-İslâmizm kalmıştı. Böylece belki de mecburi olarak en azından müslüman unsurların ittihadını güçlendirerek imparatorluğun bütünlüğünü korumak için bu silaha sarılmak durumunda kaldı. Keza, aynı zamanda, Sultan II. Abdülhamid İslâm dünyasındaki nüfûzunu güçlendirip Müslümanları harekete geçirerek, özellikle hakimiyeti altında geniş sayıda Müslüman bulunduran ülkelere karşı direnme kabiliyeti kazanmak istiyordu. Öte yandan, 93 Harbi sırasında İslâm dünyasında görülen coşku ve destekler bu çeşit hesapları adeta teşvik etmekteydi."[69]

Yine çelişik sonuçlara yol açan bir sürece tanık olmaktayız; Tanzimat'ın yaptığına benzer modern kurumlar oluşturulmaktadır ancak bunlara farklı bir felsefe hâkimdir. II. Abdülhamid yeni bir bütünleşme projesi sunmaktadır, ama buna İslami bir ton hâkim olduğu için imparatorluğun Hıristiyan unsurları dışlanmaktadır. Bu ise Tanzimat düzenlemeleriyle ulaşılmak istenen sonucun tam aksidir: "Antiemperyalist İslâm, hâlâ geçerli olan Osmanlıcılık doktrininin yerini almaya başlamıştı: Tanzimat'ın gerçekleştirmeye çalıştığı

---

otoritesinden de yararlandığını belirtir: "1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sırasında, Nakşibendî tarikatı şeyhi Erzincanlı Hacı Fehim Efendi, Kafkasya seferinde bizzat savaştı. Bir başka Nakşibendî, Ubeydullah Efendi, yerel Kürtleri 2.000 kişilik bir düzensiz birlik olarak örgütlemişti. Ayrıca Şeyh Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî, Batum cephesinde savaşmıştı. Bu adamlar, okulların kurulması yoluyla 'halk arasında birliği sağlamak' konusunda da etkindiler" (Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev. Gül Çağalı Güven, YKY, 2002, s. 71).

69 Azmi Özcan, *Pan-İslamizm - Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1992, s. 67. Bozarslan ise II. Abdülhamid'in izlediği Pan-İslamizm'in muhafazakar niteliğine vurgu yapmakta ve antiemperyalist yönünü önemsemiyor görünmektedir: "II. Abdülhamid, onlara önemli imtiyazlar vermeksizin, Vahabi ya da Selefiler gibi çok çeşitli olan İslamcı muhalefetlerden gelen eleştirileri dikkate almıştır. Fakat onun 'Pan-İslamcılığı', aynı zamanda stratejik bir kalkan oluşturmaktaydı. ... II. Abdülhamid, sonuç olarak imparatorluğun Anadolu'ya çekilmek zorunda kalacağını anlamış gibidir. Doktrininin amacı, bu 'nüveyi' homojenleştirmek ve bunu, Kürtler ve Araplar gibi Müslüman olan, ama Türk olmayan halkların yaşadığı çevre bölgeler sayesinde korumaktı" (Hamit Bozarslan, *Türkiye'nin Modern Tarihi*, çev. Heval Bucak, Avesta Yayınları, 2008, s. 20).

Hıristiyan-Müslüman birlikteliğinin yerine, farklı Müslüman etnik grupların birlikteliği ön plana çıkmıştı."[70] Yalnızca Tanzimat düzenlemelerine değil, Berlin Kongresi sürecinde yapılan tartışmalar ve imzalanan antlaşma çerçevesinde Avrupalı devletlerin imparatorluğun Hıristiyan nüfusu için öngördüğü sürece de aykırı bir sonuç doğmuştur. II. Abdülhamid'in iktidarını bir meşruiyet bunalımı dönemi olarak ele alan Deringil de bu çelişik yönlere dikkat çekmektedir, ancak bunda mali kaynak yetersizliği ve yabancı devletlerin müdahalesinin Osmanlı devletinin çeşitli siyasal uygulamaları üzerindeki kısıtlayıcı etkisini de göz ardı etmemektedir: "II. Abdülhamid'in hüküm sürdüğü otuz üç yıl (1876-1909) kritik bir dönemdi; çünkü hem şekillenme hem parçalanma yıllarını, hem yaratıcı hem de yok edici yılları kapsıyordu. Eğitimden demiryollarına ve askerî reforma, ziraî sulamaya, sınaî altyapının ilk mütevazı başlangıcına kadar değişen çeşitli siyasaların uzun dönemli sonuçları yüzünden şekillendirici yıllardı. Bununla birlikte bu dönem, devletin artık edilgin itaat dahil, tek taraflı ilân edilen bir kurallar düzenine aktif şekilde uymayı talep etmesi nedeniyle, geleneksel toplum dokusunun büyük bölümü açısından parçalanma yıllarıydı da. Aslına bakılırsa, Osmanlı gittikçe artan bir düzeyde Türk kimliği -bu kimlik her ne kadar evrenselci İslamî terimlerle sarılıp sarmalanmış olsa bile- almaya başladıkça, Osmanlı İmparatorluğu, 'millî olarak imgelenen bir topluluk'a doğru çekilmeye başlamıştı. Bunun yanı sıra, devletin temel düsturlarının öncelikle İslamî açıdan yeniden tanımlanmasıyla da, potansiyel fesatçı ve bozguncu olarak görülen, sayıları hiç de azımsanamayacak Hıristiyan unsurlar üstü örtülü bir biçimde dışlanıyordu. Bu nedenle, söz konusu yılların siyasaları, bu kadar çalkantılı olmayan dönemlerde, farklı inançlara sahip toplulukların hassas dengelerine olanak tanıyan istikrar açısından yıkıcı oldu."[71]

Yeni bir meşruiyet ideolojisinin toplumda yeni bir dayanışma temeli ve ilişki biçimi tarif etmesi kaçınılmaz görünmektedir. II. Abdülhamid bu temeli İslamı antiemperyalist bir savunma ideolojisi olarak tanımlayarak oluşturmak istemiştir. Öte yandan bu refleksin yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'na özgü olmadığı, diğer meşruti monarşilerin de meşruiyetlerinin zeminini güçlendirmek için benzer politika değişikliklerine gittikleri söylenebilir.

70 Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış...*, s. 165.

71 Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev. Gül Çağalı Güven, YKY, 2002, s. 23.

Ancak farklı etnik ve dinsel grupların oluşturduğu imparatorluk yapısı içinde, bu yeni meşruiyet zemininin sadece Müslümanlar açısından bir dayanışma fikrini güçlendireceği ve Hıristiyanları bunun dışında bırakacağı açıktır. Sultanın izlediği politikanın gerekçeleri ve sonuçları tartışılabilir, ancak bu politika değişikliği açısından 1878 yılının kritik bir dönüm noktası olduğu üzerinde pek çok araştırmacı mutabık görünmektedir: "II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Osmanlı hilafeti, Müslüman uyrukları arasında yeni bir dayanışma temeli yaratmayı amaçlayan önemli bir girişim başlattı. Bu çaba, Habsburglar ve Romanovlar gibi dönemin öteki meşruiyetçi monarşilerinin giriştiği siyasalara çok benzer nitelikteydi. Seton-Watson'ın, 'resmi milliyetçilik' adını verdiği siyasa, ideolojik olarak kuşatılmış mülti-etnik imparatorlukların yönetici hanedanları tarafından 'millî' motiflerin bir uygulamasıydı. Kendi bağlamında ve kendi tarihsel rengini kullanarak, Osmanlı hilafeti kendisini yeni bir mistik, yeni bir benlik imgesiyle doldurmaya çalıştı. Duguid [Stephen], Hamidî döneminin 'birlik' ve 'selâmet' gibi kilit kavramlara yaptığı bu yeni vurguya dikkati çeker: 'III. Selim, II. Mahmud ya da Tanzimat'ın tersine, Abdülhamid döneminde ayırdedici olan, (reform ve değişim siyasasının) tutarlı bir biçimde, daha baskın hissedilen bir ihtiyaca, yani imparatorluğun Müslüman halkı içindeki birliğe göre arka plana itilmesidir. Siyasalar ve öncelikler açısından, 1878 yılı, Osmanlmm kendini değerlendirişinde temel bir değişikliği temsil eder.' "[72] Deringil, o zamana değin bu kadar açık bir biçimde başvurulmayan böyle bir politikanın izlenmeye başlamasının imparatorluğun uğradığı ağır yenilgilerle ve güvensizliğe yol açan kayıplarla da ilgili olduğunu göstermektedir. Müslüman ahali, Tanzimat'ın Müslüman ve Hıristiyanları kanun önünde eşit ilan etmesinin kendisinde yarattığı güçenikliği ve Avrupa'nın esasen Hıristiyan nüfusun koşullarının iyileştirilmesi için yaptığı baskıyı bu yeni meşruiyet zemini içinde telafi edebilecektir: "Abdülhamid, imparatorluk toprakları birbiri ardına koptukça halk arasında yaygınlaşan ümitsizlik hissiyatından yararlanmasını bildi. Durum, Albert Hourani'yi şu yoruma itmiştir: 'Avrupa eyaletlerinin çoğunun yitirilmesi, imparatorluğun niteliğini değiştirdi. Bir Müslüman dünyanın siyasal bağımsızlığının son tezahürü olarak, ister Türk olsun, ister Arap, Müslüman uyruklar, eskisinden de yoğun düzeyde, düşmanları tarafından kuşatıldıkları duygusuna kapılmış durumdaydılar.' "

72 Selim Deringil, *A. g.e.*, s. 56.

Patrik Nerses Varjabedyan

Birlik ve selamet – gözyaşı ve sefalet

Bugünden bakıldığında II. Abdülhamid'in 1878 yılında böyle bir politika değişikliğine gittiği tespitini yapmak zor olmasa gerek. Ancak 1878 yılında bunu açık bir şekilde görebilmek o kadar kolay değildir. II. Abdülhamid o tarihte İslam'a böyle bir rol yükleyeceğini açık bir şekilde ilan etmiş değildir ve Avrupa devletlerine Hıristiyan nüfusun koşullarını düzeltecek reformları yapacağı vaadinde bulunmaktadır. 1879-1881 yılları bu bakımdan Avrupa devletlerini oyalamakla geçmiştir ve bu dönemde II. Abdülhamid'in bir politika değişikliğini ilan etmesi imkânsızdır. Ancak 1880'li yılların ortalarına doğru, Müslümanların dayanışması temelinde tarif edilen bir meşruiyet zemini iyice belirginleşmiştir. Bizim burada eserlerini tercüme ettiğimiz üç rahip ise kitaplarını II. Abdülhamid'in bu politikasının tüm yönleriyle berraklaştığı bir dönemden önce yazmışlardır. Dolayısıyla II. Abdülhamid'in yerine getirmeye söz verdiği reformların sonuçlarını görmek istemektedirler ve bu reformların imparatorlukta yaşayan Ermenilerin koşullarını düzelteceğinden emin görünmektedirler. 1878 yılı birçok araştırmacı tarafından II. Abdülhamid'in yeni bir politik yönelişe girdiği tarih olarak değerlendirilmektedir. Her üç rahip ise kitaplarını 1879 yılında (Sırvantsdyants eserinin ilk cildini 1879 yılında, ikinci cildini ise 1884 yılında yayımlamıştır) yayımlamışlardır. Dolayısıyla bir reform beklentisi içinde olsalar bile, yazdıklarında alttan alta bu reformların özellikle Anadolu'da uygulanabileceğinden kuşkulanmaya başladıklarının izlerini bulmak mümkündür.

Vahan Bardizaktsi'nin kitabı *Hosk Hayrenyatz*'ın yayım yılı bellidir; kitap 1879 yılında İstanbul'da S. Ğ. Bardizbanyants ve Ortakları tarafından yayımlanmıştır. Minasyan, Ortaköy Ermeni Kilisesi'nde düzenlenen bir toplantıyla dinleyicilere okuduğu kitapçığı Patrik Nerses Varjabedyan'a ithaf etmiştir ve bu ithaf yazısının altında da "2 Nisan 1879" tarihi vardır. Boğos Natanyan'ın Palu ve civarı hakkındaki kitabının yayım yılını ise kesin olarak bilemiyoruz, zira elimizdeki nüshada bir yayım yılı ve yayımlayan matbaanın adı bulunmamaktadır. Ancak bu nüshanın üzerinde elyazısı ile "1878-1879" tarihi yazılıdır ve Natanyan'ın izlenimleri de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen ardından yaşanan olayları kapsamaktadır. Tarihçi Arşag Alboyacıyan'ın bu kitabın 1879 yılında yayımlandığını belirtmesi de düşüncemizi güçlendirmektedir.[73]

73 Arşag Alboyacıyan, *Badmutyun Yevtogia Hayots*, Kahire, 1952, s. 51. Boğos Natanyan 1878-1880

Zaten rahip Natanyan da kitabının girişinde, Patrik Nerses'in genelgesi ve Patrikhane Karma Meclisi'nin kararıyla Palu bölgesi ruhani önderliği kaymakamlığı (değabah) göreviyle 1878 Mayısı'nda Palu'ya doğru yola çıktığını belirtmektedir. Dolayısıyla rahibin 1878 yılının ortalarından itibaren orada olduğu ve 1880 yılma kadar da görevine devam ettiği bilinmektedir. Bu süre, öyle görünüyor ki, II. Abdülhamid'in söz verdiği reformların en azından bir kısmının yerine getirilip getirilmediğinin görülmesi bakımından yeterli bir süredir. Yayıma hazırladığımız *Sivas 1877* kitabı ile burada tercümesini verdiğimiz kitap arasındaki süre, rahip Natanyan'ın bu konudaki görüşünün nasıl bir seyir izlediğini görmek bakımından önemlidir. Natanyan 1877 yılında yayımlanan Sivas şehri hakkındaki kitabında Sultan II. Abdülhamid'den "şanlı ve hayırsever sultan" olarak söz etmektedir. Sultan'ın 1876 yılında Kanun-ı Esasi'yi ilan etmesi ve anayasal süreci başlatması rahibin ümidini artırmıştır. Ancak bu ümidi besleyen sadece Natanyan değildir, her şeyden önce II. Abdülhamid imparatorlukta yaygınlaşmaya başlayan böyle bir reform beklentisi sayesinde iktidara gelmiş ve bu konuda ciddi adımlar atacağı vaadinde bulunmuştur. Meşrutiyetin ilanı ve anayasal düzene geçiş süreci de onun bu vaadinin yerine getirilmesi olarak algılanmıştır. Ancak kısa bir süre sonra Osmanlı-Rus Savaşı bahane edilerek meclis kapatılmış ve Kanun-ı Esasi de ilga edilerek uzun sürecek bir istibdat rejimine doğru yol alınmıştır. Bunlara ek olarak Pan-İslamist bir politikanın güçleneceğinin anlaşılması da gayrimüslimlerin hayat koşullarının değişeceği ümidini boşa çıkarmıştır. Natanyan'ın bu sürecin farkına erken vardığım tahmin edebiliyoruz, zira Palu ve civarı hakkındaki kitabında, iki yıl önce yayımlanan Sivas hakkındaki kitabının aksine, Sultan II. Abdülhamid hakkında övücü herhangi bir değerlendirme bulunmamaktadır.

Övgü bir yana, rahip Natanyan Palu'da Ermeni köylülerin durumunu iyileştirmek için giriştiği çabalar nedeniyle çıkarları bozulan ve bölgedeki zorba ağa ve beylerle işbirliği yapan Ermeniler tarafından Padişah'a karşı isyanla suçlanmıştır: "Bizi devlete ispiyonlayanlardan biri de bu köyden [Şınaz] Hovhannes Kalustyan adlı adamdı. Padişaha karşı isyanla suçlandığım şikâyetnameyi imzalayanlardan biriydi. Taşra Cemaat Meclisi üyesi olan bu

yılları arasında Palu'da görevlidir (Bkz. Arsen Yarman, "1877 Yılında Sivas Şehri ve Boğos Natanyan'ın 'Kanun' Arayışı", Boğos Natanyan, *Sivas 1877* içinde, (yay. haz. Arsen Yarman), Birzamanlar Yayıncılık, 2008, s. 93).

adamdan halk da şikâyetçiydi."[74] Aslında Natanyan bir yılı biraz aşkın bir süre görev yaptığı Palu'da çıkarlarını bozduğu kişiler tarafından üç kez şikâyet edilmiştir. Bunlardan ilki, tüm nüfusu Ermeni olan yüz seksen hanelik (1436 kişi) Havav köyünde meydana gelmiştir. Rahibi Palu mutasarrıfına şikâyet eden yine bir Ermeni, Havav köyü sakinlerinden papaz Asdvadzadur'un oğlu Garabed Efendi'dir. Natanyan henüz göreve başlamasının üzerinden birkaç ay geçmişken, Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından mutasarrıfın, Havav köyüne ağır bir yük getirecek olan ambar kurulması isteğini, köylünün savaş sırasında çok ezildiğini söyleyerek geri çevirmiştir. Natanyan devletin de aynı şeyi emrettiğine ve Ermeni tebaaya fazla yüklenilmemesini söylediğine dayanarak bu isteğe karşı çıkmış ve köylü de onu dinleyerek bu yönde tavır alınca, Garabed Efendi tarafından köylüyü kışkırttığı iddiasıyla mutasarrıfa ispiyon edilmiş ve zor durumda bırakılmıştır. Meselenin ardında Garabed'in şahsi çıkarı bulunmaktadır, ama burada önemli olan ekonomik bir angarya niteliğindeki vergiye karşı çıkmaya derhal siyasal bir nitelik kazandırmanın ne kadar kolay olduğudur. Natanyan bu olay nedeniyle içine düştüğü zor durumu Judas-İsa benzetmesiyle anlatmaktadır: "1878 Eylülü'nde, mutasarrıf paşa Arğnu [Ergani] -Maden'den Palu marhasalığını ziyarete geldi. Birkaç gün sonra da Havav köyünde devlet için bir ambar yapılıp buğday doldurulmasını önerdi. Değirmende öğütülen buğdayı, Dersim'de ikamet eden ordulardan bir kısmı gelip alacak ve diğer ordulara dağıtacaktı. Bu iş yüzünden köyün pek çok zorbalıklarla karşılaşacağını, bunlara karşı koyacak gücü olmadığım öngörerek; Paşa'ya olabilecekleri anlattık ve ambarı köyde yapmanın imkânsız olduğunu hatırlattıktan sonra bir Türk veya Kürt köyünde yapılmasını istedik. Paşa ısrar edince, köylülerin savaş zamanı çok ezildiğini, ambarı bu kez Kürt veya Türk köylerinden birinde kurmasını, nitekim devletin de aynı şeyi emrederek 'tebaalarım sıkılmasın' dediğini hatırlattık.

Ancak Paşa bizi dinlemedi. Bilgimiz dahilinde olmadan köye gitmiş. Duyunca hemen Havav köyü papazı Asdvadzadur'a ve yönetim kuruluna haber yollayarak: 'Paşa, Dersim orduları için ambar (aşar) tesis etmek üzere bugün köyünüze geliyor, hep beraber rica ederek izin vermeyin, her türlü sorumluluğu alıyorum', dedim. Bizi dinledikleri ve korkusuzca hep bir ağızdan köylerinde ambar kurulmasını kabul etmediklerini söyledikleri için teşekkür ediyorum.

74 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , s. 79-80.

Paşa Havavlıların bu birliğine çok şaşırmış. O sırada hain Garabed Efendi nasıl olmuşsa babası papaz Asdvadzadur'a gönderdiğim mektubu ele geçirmiş. Paşa'ya göstererek, 'Halkın hep bir ağızdan kabul etmediğine niye şaşırıyorsunuz ki; tavsiyeyi murahhas yapmış. İşte mektubu, birleşin, kabul etmeyin diye halkı uyarmış', demiş.

Paşa mektubumu görünce; ispiyoncu Garabed'e Türkçeye tercüme edip kendisine vermesini emretmiş. O da hemen tercüme ederek Paşa'ya vermiş.

İşte Havav köyü problemden böyle kurtuldu. Ama şimdi okuyucular Garabed'in bu ispiyonu ne sebeple yaptığını soracaklardır.

Sebebi şuydu: Havav köyünde kurulacak ambarın müdürü bu hain Garabed olacak ve karşılığında maaş alacaktı. Bizim işi bozmamız sebebiyle maaştan mahrum kalınca, ispiyoncu payesini almaya ve soydaşı kardeşlerine ihanet etmeye utanmadı.

Büyük tehlike altındaydım. Neyse ki Allahın inayetiyle kurtuldum. Bu vesileyle şunu da hatırlatmayı unutmayalım ki; eğer Yahuda olmasaydı İsa'nın masumiyeti de ortaya çıkmayacaktı."[75]

Natanyan benzer bir başka olaydan daha söz etmektedir; kendisi yine bir Ermeni köyüne (Khoşmat) bu kez askerlerin yerleştirilmesine, köylünün zaten zor olan durumunun daha da kötüleşeceğini düşünerek karşı çıkmıştır ve yine bir Ermeni, Hampartsum Ulusyan, tarafından şikâyet edilmiştir. Hampartsum Ulusyan, yine yukarıdaki olaya benzer bir şekilde, köylünün devletin askerini beslemeye razı olduğunu ancak murahhasın halkı kışkırtarak buna engel olduğunu söylemiş ve Natanyan'ı devlete şikâyet etmiştir. Devlet görevlileri bu kez Ulusyan'ın rahibe iftira ettiğine kani olmuşlardır. ki onu nezarete almışlardır. Natanyan bu olayın ardında, taşra cemaat meclisi üyesi olan ve yerel görevliler nezdinde de korunan Ulusyan'm köylüyü istismar ederek kendi çıkarını korumak arzusunun olduğunu anlatır: "Bize yapılan ikinci ispiyon Hampartsum Ulusyan tarafından gerçekleştirildi. İspiyon hikâyemiz kısaca şöyle: Ordu komutanı Kürt İsmail Paşa tarafından Palu idaresine gelen emre göre; Dersim'de bulunan kuvvetlerin bir kısmı burada kışlayacaklardı. Bu haberi aldığımızda şehirdeki zavallı Ermenilerin bu vesileyle çok sıkıntı çekeceğini anladık. Yerel idareyle görüşerek engellemeye

75 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , s. 64-66.

çalıştık. Ama daha sonradan orduların Ermeni köyünde kışlayacağını duyunca, insanlarımızın çektiği eziyet artmasın diye Allahın inayetiyle engel olduk. Hampartsum Ulusyan bunu duyunca önce bizimle terbiyesizce bir tartışmaya girdi. Ancak onun patırtısına önem vermediğimizi görünce hemen devlete başvurarak, meydanda alenen, 'Efendim biz asakir-i şahaneyi beslemeyi ve muhafaza etmeyi isteriz ve devletin emrine itaatimiz vardır. Fakat murahhasımız halkı kışkırtıp, asla kabul etmeyin, karşı koyun diyor', diyerek bağırmaya başladı.

Bunu da yeterli bulmayarak devleti ve Türkleri bize karşı kışkırtmak amacıyla bir şikâyetname yazdı. Neyse ki devlet bize iftira atıldığını anladı ve Hampartsum'u hemen nezarete attı. Orada birkaç gün kaldı. Ancak daha sonra milletin nefretini kazanmış olan Çıteyan Ğugas ve onun işe yaramaz kardeşi Sarkis sayesinde ceza almadan kurtuldu.

Hampartsum Ulusyan'ın ispiyon etmesinin gerçek sebebi kardeşi Rahip Manuel'i önemli bir gerekçeyle Kağtsrahayyats Manastırı'ndan kovmam ve Ermeni köylerine ordu yerleştirilmesine karşı çıkmamdı. Zira kendisi askerleri evlere misafir olarak dağıtacak ve bunu kabul etmek istemeyenleri kurtarmak için rüşvet alacaktı. Bizim yüzümüzden rüşveti kaybetmişti.

Palu'daki halkımızın huzuru için ele aldığımız tedbirler ve gösterdiğimiz çaba adı geçen Hampartsum Ulusyan'ın menfaatine büyük sekte vurduğundan intikam almak istiyordu. Ancak uygun bir fırsat bulamayınca, intikam hislerini tatmin için ispiyon gibi aşağılık bir yönteme başvurdu."[76]

Selim Deringil, Stephen Duguid'e atıfla II. Abdülhamid döneminde "birlik" ve "selamet" gibi kilit kavramların kazandığı öneme dikkat çekmişti. Bu kavramlar kuşkusuz İslami bir çerçeve içinde anlam ve değer ifade ediyorlardı. Dolayısıyla söz konusu olan Müslüman nüfusun birlik ve selametidir. Natanyan Palu'nun gayrimüslim nüfusu için söz konusu olanın "gözyaşı" ve "sefalet" olduğunu kitabına verdiği isimle de bir kez daha vurgulamıştır. Palu'daki görevi sırasında karşılaştığı sıkıntılar, bu birlik ve selamet kavramının taşrada nasıl algılandığını çok iyi göstermektedir. Taşradaki yerel zorbalar ve onların işbirlikçileri, kendi çıkarlarına ters düşen her hareketi ahalinin birlik ve selametini bozan bir gelişme olarak göstermeye

76 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , s. 75-76.

çalışmaktadır. Eğer Natanyan, Palu'nun Ermeni köylülerinin çıkarlarını koruyacak bir adım atacak olursa ona yöneltilecek suçlama doğrudan dinsel bir çerçeveye oturtulacaktır. Söz konusu olan Ermeni kilisesinin iç düzenine ve işleyişine dair bir sorun olsa bile, bunu önlemeye çalışan rahip Müslümanların çıkarlarını zedelediği gerekçesiyle devlet görevlilerine ihbar edilmektedir. Natanyan'm, yukarıda bahsettiği Hampartsum Ulusyan'ın kardeşi ve Kağtsrahayyats Manastırı rahibi Manuel'i görevden alması ve onunla birlikte hareket ederek halkı istismar edenleri ortaya çıkarması bu bakımdan tam bir örnek olaydır: Rahip Manuel görevini kötüye kullanan ve halkın şikâyetçi olduğu bir ruhanidir, Hagop Varjabedyan ise rüşvet aldığı Natanyan tarafından ortaya çıkarılan biridir. Natanyan bunların hırsızlığını ve riyakârlığını ortaya çıkardığında ise derhal Kürt ağaların önünde İslama karşı çıkmakla suçlanmıştır: "Şahsımıza yapılan üçüncü ispiyon olayına, bu köy ahalisinden papaz Istepan, Hagop Varjabedyan ve Kağtsrahayyats Manastırı rahibi Manuel de katılmıştı. Üçü kafa kafaya verip Palu idaresine müracaatla, Kürt ağalarının önünde beni ispiyonlayıp, 'Burada bulunan murahhas, gerek vaazında ve gerekse marhasalıkta cemaati daim teşvik ve teklif etmektedir, şöyle ki; 'Bana iki-üç yüz delikanlı getirin ki Hersekliler gibi İslamlara karşı muharebe açalım, zira bu yol bizi kurtarır barbarların elinden' diyor. Bunun için sizlere gelip haber veriyoruz ki malumunuz ola' şeklinde şikâyet ettikten sonra sevinçle geri dönüp, 'Natanyan'ın hayatı bir-iki günde son bulur' diye anlatmışlar. Hükümet bu ağır suçlama üzerine yörenin Ermeni çorbacılarından açıklama istedi. Dolayısıyla konu incelemeye alındı. İspiyoncular söylediklerini inkâr etmeyince, altı-yedi yüz imzalı bir dilekçe ile mesele Patrikhaneye bildirildi. Halkın şikâyeti üzerine bunları şehirden üç saat uzaklıktaki Surp Haç Manastırı'na sürgün ettik. Ancak birkaç gün sonra, çorbacıların dolaylı himayesi sayesinde geri döndüler. Bu konuyla ilgili olarak Cemaat Merkez Yönetimi'ne de şikâyette bulunduk, ama tatmin edici bir cevap almış değilim.

Bu korkunç ispiyonun sebebi şu idi: Adı geçen ve şimdilerde vefat etmiş bulunan rahip, Kağtsrahayyats Manastırı'nda ikamet etmekteydi. Halkın kendisinden şikâyetçi olması üzerine bu manastırdan uzaklaştırıp, karşı çıkmasına rağmen, Surp Haç Manastırı'na göndermek istedik. İtiraz etti ve gitmemek için çeşitli yollar bulmaya çalıştı. Papaz Istepan da ona yandaş oldu. Aşırı ayyaş olan papaz çoğu kez ayin yaparken halkın önünde yere düşüp yuvarlanıyordu. Eçmiyadzin'den getirilmiş olan kutsal müronu evinde

saklayarak yağ niyetine kullandığı yolunda şikâyetler duyulmuştu. Yapılan inceleme sonunda şikâyetlerin haklı olduğunu gördük. Pek çok kez ikaz edip doğru yola gelmesi için çalıştıksa da; gördük ki düzelen bir şey yok. Görevinden azletmemiz, ispiyonlamasına sebep oldu. Gelelim Hagop Varjabedyan denilen şahsa. Yöre idaresinde Daviye [Dava] Kurulu üyesi olmak için bin dört yüz kuruş rüşvet almıştı. Bunu ortaya çıkarttım.

Şimdi Cemaat Genel Meclisi'ne ve Ruhani Meclis'e soruyorum, böylesine ayyaş, müronun bile ticaretini yapan, ispiyoncu olduğu ispatlı bir papaz ayin yapabilir mi, yapamaz mı? Eğer yapamazsa neden hâlâ papazlık gibi kutsal bir göreve devam edebiliyor?"[77]

Natanyan'ın hükümete ya da cemaate şikâyet edilişine verdiğimiz bu örnekleri rahibin nasıl güç koşullarda görev yaptığını ya da tehdit ve şantaja pabuç bırakmayacak kadar cesur olduğunu göstermek için anmadık. Gerçekten de Natanyan özellikle Palu'da, Ermeniler de dahil, yerel zorbaların çıkarlarını zedeleyen girişimleri nedeniyle görevini ve hatta hayatını tehdit eden durumlarla karşı karşıya gelmiştir. Bunların bir kısmını burada andık, ancak rahibin karşılaştığı tehdit ve şantajlar bunlarla sınırlı değildir, onun büyük güçlüklerle ortaya çıkardığımız ve bir bölümüne *Sivas 1877* adlı kitabımızda yer verdiğimiz biyografisini ayrıntılı olarak aktaracağımız bölümde bunlara değineceğiz. Burada çıkarları bozulan yerel zorbaların rahibin görevden alınmasını sağlamak için kullandıkları gerekçelerin, dönemin hâkim ideolijisine nasıl uyarlandığını göstermeyi istedik. Ermeni-Kürt geriliminin yükselmeye başladığı bir dönemde, Natanyan'dan rahatsız olan Ermeniler onu Kürt ağalara şikâyet etmekten kaçınmamaktadırlar. Yine Ermeni kilisesinin hiyerarşisi içinde alınan bir karara bile Natanyan'ın İslam'a karşı hareket ettiği gerekçesiyle karşı çıkılmakta ve rahip hükümete şikâyet edilmektedir. Pan-İslamist bir politika çerçevesinde yorumlanan II. Abdülhamid döneminin birlik ve selamet kavramları giderek imparatorluğun Hıristiyan nüfusunu yabancılaştıracak bir boyut kazanacaktır. Birlik kavramı imparatorluğun müslim ve gayrimüslim nüfusu arasındaki bir aradalığa değil sadece Müslüman nüfusun bütünleşmesine işaret etmektedir ve selamet de özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'daki Ermeni'nin hayatından kesin olarak çıkacaktır. Konunun bu boyutunu Boğos Natanyan'ın kişisel hayatının

77 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , s. 80-82.

gelişmelerini ele alırken de görebileceğiz. Ancak ondan önce, II. Abdülhamid döneminde girişilen ıslahat projelerinin devlet ve toplum yapısında meydana getirdiği değişiklikleri ve bunların Hıristiyan nüfusun hayatına etkilerini kısaca ele alacağız. Zira Ermeniler II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla başlayan sürece, bir bakıma Tanzimat'tan beri başlayan reformların devam ettirileceği düşüncesiyle ümit beslemişlerdir. Tanzimat'ın ilanı imparatorluğun tüm nüfusunu kanun önünde eşit sayan, birlik ve selameti kanunların herkese eşit uygulanması yoluyla sağlamayı amaçlayan bir girişimdir. Arkasından gelen Islahat Fermanı da bu genel prensibi derinleştirmiştir. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın ardından kanun ve meclis fikirleri hızla yaygınlaşmış ve idarenin bazı kurallar çerçevesinde faaliyet göstermesi anlayışı belirginleşmiştir. Bu süreç hem idarenin gayrimüslim tebaa ile ilişkilerini hem de gayrimüslim cemaatlerin iç ilişkilerini köklü biçimde değiştirmiştir. Tarifi eksik, kapsamı sınırlı ve temsiliyet gücü tartışmalı da olsa kanun ve meclis kavramları Osmanlı toplumunu anayasa düşüncesine ulaştıracaktır. Ermeni cemaati de bu süreci bütün tartışmalı yönleriyle birlikte yaşamıştır. Dolayısıyla II. Abdülhamid'in reform girişimleri böyle bir tarihsel zemin üzerinde yükselmiş ve kanun ve meclis kavramlarının derinleştirileceği beklentisini artırmıştır. Ermeni rahiplerin Anadolu'daki idareciler ile yerel güçlerden şikâyetlerini daha iyi anlayabilmek için, Tanzimatla birlikte meydana gelen bu modernleşme, devlet yönetimini kurallara dayandırma ve yönetilenlerin eksik de olsa temsil edilmeleri sürecine kısaca değinmek yararlı olacaktır.

Tanzimat fermanı ve imparatorluğun iktisadi yapısı: Vergi zulmü ve mültezimler

Tanzimat Fermanı 3 Kasım 1839 tarihinde Sultan Abdülmecid'in saltanatı döneminde ilan edilmiştir, ancak ondan daha çok II. Mahmud'un izini taşımaktadır. II. Mahmud, Tanzimat Fermanı'nda da belirtildiği gibi, imparatorluğun bütün kurumlarının ve düzeninin yüz elli yıldır bozulan yapısının ancak yeni bir merkezileşme hamlesiyle durdurulacağını fark etmiş ve çok sert önlemler almaktan kaçınmamıştır. Merkezileşme, çıkarları buna karşı olan âyana, yerel zorbalara ve bozulmuş yeniçerilik sistemine rağmen gerçekleştirilmek zorundadır. Dolayısıyla merkezi bir yapının inşası bu unsurlara karşı savaşmaktan, onları kontrol etmekten ve yeniçerilik örneğinde olduğu gibi de tümden ortadan kaldırmaktan geçmektedir. II. Mahmud kendisinden önceki cılız ıslahat girişimlerinin çıkarları zedelenen âyan ve askeri unsurlar tarafından nasıl engellendiğini gören bir hükümdar olarak önce bu iktidar yapılarını yıkmak ve güçlü bir merkezi otorite inşa etmek zorunda olduğunu fark etmiştir. İlk olarak taşrada kazandığı servet ve nüfuzla taşranın iktisadi yapısını alt üst eden ve merkezi otoritenin gücünü kıran âyanla hesaplaşmıştır. 20 Mayıs 1812 tarihinde Rusya ile imzalanan Bükreş Antlaşması'nın ardından, beş yıl içerisinde Anadolu'nun büyük âyanları yeniden kontrol altına alınmıştır: "Padişahın, Rumeli ve Anadolu'daki derebeylerine özellikle de ikide bir başkaldıran taşra vezirlerine savaş açması da bu yıllardadır. Bükreş Antlaşması'nın getirdiği barış ortamında âyan, mütegallibe ve sergerde zümrelerinin kökünü kazımayı amaçlayan padişah, Bilecik Âyanı Ali Ağa'yı, eski Rakka Valisi Divriğili Veliyeddin Paşa'yı, Rumkaleli Bekir Bey'i, eşkıya Moro'yu, Dramalı Mahmud Bey'i, Dağlı eşkıyasından Yılıkoğlu Süleyman'ı, Adakale Muhafızı Receb Ağa'yı, Hezargradlı Hasan Ağa'yı, Doğu Karadeniz'de türeyen eşkıyayı, Tuzcuoğlu Memiş Ağa'yı, Karahisar Voyvodası İbrahim Ağa'yı, Payaslı Küçükalioğlu'nu, Adanalı Hasanpaşazâde Mehmed Bey'i, Gâvur Dağı'nda yuvalanan eşkıya sürülerini, Bağdat'ın Kölemen beylerini ve daha nicelerini, eyalet paşalarını görevlendirerek ya da iti ite kırdırma yöntemiyle kökünü kazıtmaya ya da sindirmeye başladı."[78]

78 Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Sultanları-36 Osmanlı Padişahı*, Oğlak Yayıncılık, 2006 (on birinci baskı), s. 420-421.

Sultan II. Mahmud'un Şarl Garabed tarafından çizilen portresi
İstanbul'da doğan ressam Atamian (1872-1947) yurtdışında eğitim görmüş ve 1894-1896 yılları arasında Saray'a bağlı Yıldız Porselen Fabrikası'nda çalışmıştır. II. Mahmud'un portresi, Atamian'ın bu fabrikada çalışırken resimlemiş olduğu bir tabaktan alınmıştır.

Âyanın gücünün kırılması ve merkezi otoriteye itaat etmesinin sağlanması, ardından girişilecek askeri yenileşme hamlelerini kendisi için bir tehdit olarak gören yeniçeri ocağının ortadan kaldırılması güçlü bir merkezi idarenin tesisi için zorunlu adımlar olarak görülmektedir. Böylelikle 1839 yılında Tanzimat Fermanı ilan edildiğinde, tebaasına verdiği eşitlik sözünü az çok yerine getirecek bir merkezi otorite tesis edilebilmiştir. Belki de Tanzimat'ın ilanını mümkün kılan bu merkezi yapının yeniden oluşturulması olmuştur. Zira Tanzimat Fermanı kanun önünde herkesin eşitliğinden, can, mal ve ırz güvenliğinden, vergi adaletinden, mülkiyet hakkından söz etmektedir. Bütün bunların takip edilip yerine getirilebilmesi ise güçlü ve imparatorluğun bütün topraklarına nüfuz edebilen bir idari, mali, askeri yapıyı zorunlu kılmaktadır. Kanun önünde eşitlik ilkesinin gerçekleşebilmesi her şeyden önce herkesi kanuna uymaya zorlayan ve kanuna uymanın herkesin yararına olduğunu kanıtlayan bir otoritenin varlığıyla mümkün olabilecektir. Eğer kanun herkesin iyiliği için ise kanuna uymayı ve tebaasıyla ilişkisini kanunla düzenlemeyi vaat eden merkezi otorite, bu yeni toplumsal sözleşmeyle aynı zamanda iyi bir yönetim de vaat ediyor demektir.

İyi bir yönetim yeni bir rasyonalite önermek anlamına gelmektedir ve Tanzimat bu bakımdan yönünü Avrupa'ya dönmüş, Avrupa kurumlarını Osmanlı ülkesine uyarlamaya çalışmıştır. Ulaşılan sonuç ve gösterilen direnç ne olursa olsun, Tanzimat reformlarının köklü bir dönüşüm anlamına geldiği yadsınamaz. Askeri, siyasi ve mali alanlarda adları eski düzenle özdeşleşen tüm uygulamalar ortadan kaldırılmak istenmiştir. Askeri alanda müslüman-hıristiyan farkı gözetilmeksizin düzenli ve genel bir askere alınma usulü öngörülmüştür. Askere alınmanın belli kurallara bağlanması ve süresinin beş yılla sınırlanması, daha önce vali, âyan ve diğer görevliler tarafından belirlenen ve pek çok haksızlığa yol açan asker toplama usulünün sakıncalarını gidermeyi amaçlamaktadır. Bununla birlikte gayrimüslimler haraç ve cizye ödedikleri için askerlikten muaf tutulmak istediler ve "bedelâtı askeriye" adlı bir vergi ödemek koşuluyla askerlikten muaf tutuldular. Natanyan, 1879 yılında Ermeniler için bu verginin miktarının yılda otuz kuruş olduğunu kaydetmektedir: "Ermeniler askerlik hizmetinden muaflar. Bunun karşılığında, her erkek doğduğu günden ölümüne kadar, bedel-i askeriye adı altında yılda otuz kuruş gümüş parayı vergi olarak ödemek zorunda." Öte yandan toplanacak verginin miktarı doğrudan erkek nüfusla bağlantılı olduğu için bu

konuda bazı usulsüzlüklerle de karşılaşılmaktadır. Natanyan, Harput'ta erkek nüfusu bilerek fazla yazılan ve böylelikle daha fazla vergi alınmak istenen bir köyden söz etmektedir: "Bazen nüfusu bilerek fazla yazıyorlar. Bu sebeple de fazla bedelat alınıyor. Mesela Moring [Morenik] köyünde yüz yirmiden fazla nüfus yazılmış. Şikâyet etmişler. Ancak şikâyet edeni de hapse atıyorlar. O zaman da para ödemek zorunda kalıyor."[79]

İktisadi alanda girişilen önemli bir değişiklik, mültezimler eliyle vergi toplamaya dayanan iltizam sisteminin 1840 yılında kaldırılmasıdır. Mültezimler geçimi ziraate dayanan bir imparatorlukta, köylüyü ezerek zirai üretim fazlasının çok önemli bir bölümünü kendilerine ayırmaktadırlar. Dolayısıyla iktisadi rasyonalite, güçlenen merkezin bu zirai vergiyi aracılar eliyle değil doğrudan toplamasını gerektirmektedir. Ancak II. Mahmud zamanında başlanan vergilerin devlet memurları eliyle toplanması bazı dirençlerle karşılaşmış ve 1842 yılında yeniden iltizam sistemine dönülmüştür. Böylelikle hazinenin çiftçileri daha iyi kontrol edebilmesi ve üretim fazlasının daha büyük bir payını elde edebilmesi mümkün olamamıştır. Bununla birlikte devlet hazinesinin zirai üretim fazlasından doğrudan ve daha fazla pay alması gerektiği düşüncesi ortadan kalkmamış ve bu yönde girişimler sürmüştür. Quataert, iltizam usulünün birkaç kez ortadan kaldırılmak istenmesine rağmen yüzyılın sonuna kadar devam ettiğini ve 20. yüzyılın başında bile bu yolla toplanan verginin çok önemli bir miktarda olduğunu belirtir: "1842 Fermanı, sistemi yine değiştirdi ve vergilerin doğrudan doğruya hükümet tahsildarları tarafından toplanmasının malî zararlara yer verdiğini bildirdi. (Suriye'de İbrahim Paşa iltizamı kaldırmaya çalışmış, fakat isyanla karşılaşmıştı.) Sonuçta, öşürün tahsili yine mahallî yöneticilere ve mahallin eşrafına muayyen bir miktar karşılığında bırakılmıştı. 1856 Hattı Hümayunu iltizam sisteminin 'nihai' olarak kaldırılmasını emretti, fakat Gülhane Hattı Hümayunu başarılı olmadığı gibi bu ferman da başarılı olmadı. 1880'lerin başında devlet iltizam sistemini yine feshetti, 1886'da vaziyeti gözden geçirerek sistemin çok masraflı olduğuna karar verip tecrübeye son verdi. İltizam sistemi bütün imparatorlukta tatbik edildi. 20. yüzyılın başında bile iltizam usulüyle tahsil edilen öşür bütün öşür hasılatının % 95'inden fazlaydı."[80] Yine

79 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , s. 135-136.

80 Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış, Islahatlar Devri (1812-1914)", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (ed. Halil İnalcık-Donald Quataert) içinde, Eren Yayıncılık, 2004, c. II, s. 972.

20. yüzyılın başında, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra anlaşılmıştır ki, âşar ve diğer vergilerden elde edilen gelir kimi zaman sultanın şahsi kullanımına da sunulmaktadır. Sultan Abdülhamid'in devlet hazinesine ait olan âşar, vergi, ağnam resmi ve sâir resimlerden sağladığı büyük miktardaki meblağı kendi üzerine geçirerek yurtdışındaki bankalara yatırdığı anlaşılınca bu paraların alınması için resmi başvurularda bulunulmuştur.[81]

Boğos Natanyan, Harput civarında yaygın olarak gördüğü marabalık sistemi hakkında bilgi verirken, "noksan-ı arz" adını verdiği bir vergiden söz etmektedir. Rahibin bu vergiyi tanımlarken verdiği bilgilere ve Tanzimat'ın ilk yılında kaldırıldığını ancak kısa bir süre sonra yeniden uygulamaya konduğunu belirtmesine bakılırsa, sözünü ettiği âşar vergisinden başka bir şey değildir: "Beylerin haksızlığı ve zorbalığı ile tesis edilmiş bir marabalık çeşidi daha vardır ki; o da noksan-ı arz denilen vergidir. Beyler, köylülerden onda bir veya yarım (ki eskiden beşte bir) alırlar. Bu imtiyazın çok eski zamanlarda Babıâli tarafından verilmiş olduğu söyleniyor. Ancak Sultan Abdülmecid, hükümdarlığının ilk yılında ilan ettiği Tanzimat'la bu haksız vergiyi kaldırarak toprağı çiftçilere vermiştir. Dolayısıyla ondalık vergisi, yani onda bir, şartlı olarak devletin kasasına tahsis edilmiştir. Devlet bu verginin üçte birini kendisi beylere verecektir. Bu kural sekiz sene kadar uygulandı. Ancak ne yazık ki 1853'ten itibaren beyler tekrar eski haksız taleplerini gündeme getirerek Ermeni halktan tekrar noksan-ı arz vergisini talep etmeye başladılar. Bu konuyu Patrikhanenin dikkatine sunuyoruz."[82] Bu verginin yıllık ürünün onda biri oranında alınması genel bir kuraldır, ancak bu kuralın sık sık ihlal edildiği de bilinmektedir. Barsoumian, bu verginin % 12,5'tan zaman zaman % 50'ye varan oranlara kadar yükselebildiğini, sözgelimi 1864 yılında Erzurum vilayetinde resmi kayıtlara göre % 15 oranında alındığını belirtmektedir.[83] 1846 yılından itibaren Osmanlı devletinde yaşamaya

81 Arzu T. Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK, 2000, s. 156. Terzi aynı eserde, II. Abdülhamid'in saltanatının başlarında Hazine-i Hassa'ya tahsis edilecek kaynağın Maliye Hazinesi'nin Edirne, Selânik, Tuna, Aydın ve Hüdavendigâr vilayetlerinin hasılâtından karşılanmasının uygun görüldüğünü aktarmaktadır (s. 119). Devletçe üstlenilecek borçlara karşı bazı vilayetlerin yıllık gelirlerinin rehin verilmesi uygulamasına II. Abdülhamid'den önce de başvurulmuştur. 31 Temmuz 1876 tarihinde yapılan bir anlaşmayla, Sarraf Hristaki Zografos'un V. Murad'dan alacakları için Hüdavendigâr, Aydın, Adana, Halep, Konya ve Sivas vilayetlerinin gelirlerinin bir kısmı tahsis edilmiştir (Bkz. Arzu Terzi, *Saray-Mücevher-İktidar*, Timaş Yayınları, 2009, s. 111).

82 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , s. 137-138.

83 Hagop Barsoumian, "The Eastern Question and the Tanzimat Era", (ed.) R. G. Hovannisian, *Armenian*

başlayan ve 1860 yılından 1879 yılına kadar da resmen devletin hizmetinde çalışan Alman şarkiyatçı Andreas David Mordtmann da bu verginin pek çok durumda % 10'u aştığını gözlemlemiştir. Mordtmann verginin oranından onu toplayacak mültezimin belirlenmesine ve fazladan alınan paranın hiçbir kayıtta görünmemesine kadar bir dizi usulsüzlükten de söz eder: "1874'ten beri % 12,5'a yükseltilmiş olan âşarm toplama işi, bu hakkı peşin para ile kiralayan zenginlere verilmektedir. Âşar bölgeleri her yıl yeniden arttırmaya çıkarılmaktadır. Talipler kaza meclisine müracaat ederler. Kural olarak en yüksek teklifi yapanın âşarı alması gerekir fakat arttırmada teklif edilen en yüksek bedel önce İstanbul'a bildirilir. Gelen cevapta, mümkünse daha fazla para koparma talimatı verilir. Bu yazışmayla değerli zaman kaybedilir, hasat zamanı yaklaştığı halde mültezimin kim olacağı bir türlü belirlenemez. Bazı mültezimler, anlaşmasına göre % 10 veya 12,5 değil, asgari % 18 aşar toplamakla yükümlü olduklarını açıklamışlardır. Bu paralar nereye gider? Bunu ancak Allah bilir çünkü fazladan toplanan bu % 5-8 ne Maliye Nezaretinin kayıt ve bütçelerinde, ne de Osmanlı Bankasının defterlerinde görünmektedir."[84]

Tanzimat'tan sonra iltizam sistemini ortadan kaldırma girişimlerinin bulunduğunu, ancak bunların fazla uzun sürmeyen denemeler olduğunu görüyoruz. İltizam sistemi pratikte yarattığı sorunlar bir yana bırakıldığında çoğunlukla devlet tarafından vergi toplamanın daha az masraflı bir yolu olarak görülmüştür. Devlet doğrudan vergi toplamaya kalktığında belki daha fazla bir miktar elde etmektedir, ancak bunun için yapması gereken harcamalar da iltizam sistemiyle karşılaştırıldığında çok fazla yüksektir. Quataert, yine de daha uzun dönemli bir bakış açısıyla, iltizamın kaldırılmasının hem adaletsizliği gidereceğini hem de tarımsal üretimin artışını destekleyeceğini düşünmektedir: "Ne var ki hükümet açısından iltizam sisteminin, maaşlı vergi memurlarından oluşan büyük ve pahalı bir gruba duyulan ihtiyacı ortadan kaldırmak gibi bir avantajı vardı. İdare, öşrü doğrudan toplamayı denemek yerine, iltizamla toplamayı mali olarak daha kârlı buluyordu. Hükümetin doğrudan vergi toplarken girdiği masraflar genellikle yüksekti; örneğin,

---

People from Ancient to Modern Times, Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century içinde, St. Martin's Press, 2004, c. II, s. 193.

84 Andreas David Mordtmann, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar, Bir Osmanlı'dan Siyasi, Sosyal ve Biyografik Manzaralar*, çev. Gertraude Habermann-Songu, önsöz: Erol Üyepazarcı, Pera Yayıncılık, 1999, s. 187.

söylendiğine göre, 5 milyon liralık öşrü toplamak için harcanan para 1.5 milyon liraydı. Öyle görünüyor ki 1886 yılında yeniden iltizam sistemine dönme ve bu sistemi sürdürme kararı haklı çıkmıştı; hasat ve hava durumundaki değişimler için gerekli ödenek ayrıldıktan sonra iltizam yoluyla hükümetin eline geçen gelir, bir önceki sene doğrudan toplanan vergilerden elde edilen gelirden daha fazlaydı. Ancak uzun vadeli bir hedef olan tarımsal üretimi artırma amacı açısından düşünüldüğünde, hükümetin iltizama dayanması haksızlıkları devam ettiriyor ve daha adil ve randımanlı bir doğrudan vergi toplama sisteminde ortaya çıkabilecek olan artışları aşağıya çekiyordu."[85]

Mordtmann 1877 yılında yayımlanan eserinde, köylünün kanını emen ve işini yaparken uymak zorunda olduğu emirlere dahi bağlı olmayan mültezimin davranış kalıplarını çok iyi bildiğini göstermekte ve tipik bir mültezimi tasvir etmektedir. Bu tasvir Natanyan ve Sırvantsdyants'ın karşılaştığı mültezim tipolojisiyle tamamen örtüşmektedir. Mordtmann'ın mültezimi çiftçi karşısında tam bir üstünlüğe sahiptir ve onunla her karşılaşmasında bir dizi keyfi karar almaktadır, üstelik bu süreçte kendisinin ve maiyetindekilerin harcamalarını da onun sırtına yüklemektedir. Mordtmann'ın deyişiyle o, "çiftçi için tam bir baş belasıdır." Bununla birlikte meselenin çözümü, mültezimin yerine devletin vergi tahsildarının geçmesi de değildir, zira bunun da birçok sakıncası bulunmaktadır. Mordtmann çareyi bu verginin tümden kaldırılmasında ve mantıklı bir vergi sisteminin tatbikinde bulmaktadır, ama o da Osmanlı sistemi içerisinde neredeyse imkânsız görünmektedir: "Mültezim, yanında katipler, uşaklar, zaptiyeler vs.'den oluşan kalabalık maiyetiyle köy köy dolaşır. Kendi ve beraberindekilerin harcamalarını nakit olarak ödemek konusunda hükümetin kesin emri varsa da, mültezimlerin bu emre uyduklarını gösteren bir tek örnek bile görülmemiştir. Aksine, maiyetiyle birlikte gelir, köye yerleşir ve çiftçilere tek kuruş vermeden yer içer. Para isteyen köylünün vay haline! Köyü süründürmek için her çeşit imkân vardır mültezimin elinde. Âşarı para veya mal olarak toplaması mültezimin takdirine kalmıştır ve bunların hangisinin hangi yerde kendisi için daha kârlı olacağını da gayet iyi bilir. Âşarı para olarak toplayacaksa, buğdayı yerel piyasa fiyatına göre değil, İstanbul'daki fiyattan alır. Kısacası, mültezim çiftçi için tam bir baş belasıdır ve tarımın gerilemesinin, memleketin çoraklaşmasının

85 Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876-1908)*, çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s. 53.

en önemli nedenlerindendir. İltizam sisteminin memlekete zarar getirdiği, devlet hazinesine de pek yararı olmadığı hükümet tarafından çoktan kabul edildi. Bu nedenle Abdülmecid zamanından beri âşarın doğrudan hükümet yetkililerince toplanması yönünde defalarca girişimler oldu. Ancak bu denemeler her iki taraf için de daha kötü sonuçlar verdi. Özel şahıs olan mültezimler hakkında köylüler mahkemeye şikâyette bulunma imkânına sahiptir, bazı vakalarda haklarını alanlar oldu da. Fakat devletin görevlendirdiği vergi memuruna karşı hak iddia etmeleri mümkün değildi. Her mültezimin Maliye Nezaretine teminat veren bir kefili vardı fakat dürüst olmayan bir vergi tahsildarı için bu tür bir referans da yoktur. En akla yakın çözüm, tarım ürünlerinden alınan ondalık verginin ve onun beraberinde getirdiği sayısız sakıncaların zararlı bir yük gibi kaldırılıp atılması ve yerine mantıklı bir vergilendirme sisteminin getirilmesi olurdu. Fakat ondalık vergi Kuran'ın emridir, dolayısıyla ilahi bir kurum sayılır. Ona dokunmak, dinsizlik olurdu."[86]

Öte yandan iltizam sisteminin kaldırıldığı dönemlerde bile iltizam usulünün temel mantığının çok fazla değişmediği görülmektedir. Reid, Osmanlı devletinin yerel idarecilerinin 19. yüzyılda ahaliye, Tanzimat reformlarının uygulandığı dönemlerde bile, tıpkı 17. ve 18. yüzyıl döneminin mültezimleri gibi davrandıklarını belirtir. 18. yüzyılın sonlarına doğru girişilen reformlarla sayıları sınırlanan mültezimlerin vergi toplama mantığı ve çiftçi üzerinde büyük bir baskıya yol açan davranış kalıpları varlığını bir süre daha devam ettirmiştir. Vergi toplama hakkını genellikle açık artırma benzeri bir yolla ve yüksek bir fiyatla devletten alan mültezim, daha sonra köylüye bu bedelin çok üstünde bir vergi koyabilmekte ve bu konuda müdahaleyle karşılaşmamaktadır. Mültezimin kendisine ödemekle yükümlü olduğu vergiyi aldıktan sonra devlet, onun köylüye koyduğu vergiyi ve yaptığı baskıyı etkin bir biçimde denetlememektedir. Reid'e göre, iltizamın kaldırıldığı dönemlerde bile Osmanlı devletinin görevlileri mültezimler gibi davranmaya devam etmiş ve halkı yönetmek ya da ordulara kumanda etmek gibi görevleri, yeterli niteliklere sahip olmasalar bile, rüşvet vb yollarla satın almışlardır. Bu türden bir yöneticilik biçimi, hem Erzurum vilayeti valisi hem de 4. Ordu Kumandanı olan Zarif Mustafa Paşa örneğinde son derece açık olarak görülmektedir. Reid, Zarif Mustafa Paşa'nın hatıralarından, onun Erzurum valisi

86 Andreas David Mordtmann, *a. g. e.*, s. 188.

olduğu zaman bu vilayetteki Ermenilerin varlığından bile haberdar olmadığının anlaşıldığını ve Kırım Harbi sırasında da isabetsiz kararlar aldığını belirtir. O kadar öyle ki, 1854 yılında, Zarif Mustafa Paşa'nın son derece kötü beslenen ve Kars'ın kış koşullarında yazlık üniformalar giyen askerlerinin yarıdan fazlası hayatını kaybetmiştir.[87]

Merkezi idarenin iltizam usulünü kaldırmayı başaramaması ve âyanları tamamen ortadan kaldıramaması çiftçiler üzerindeki yükün artmasından başka bir sonuç vermeyecektir. Zira devletin âyanla ilişkisinin ikili bir yanı vardır; bazen zirai üretim fazlasının daha büyük bir bölümünü elde etmek için onunla çatışmakta, bazen de, iltizam usulünü her seferinde yeniden uygulamak zorunda kalması örneğinde olduğu gibi, onunla uzlaşmakta ve işbirliği yapmaktadır. İkisi arasındaki çatışmanın çiftçiyi rahatlatması söz konusu değildir, zira her ikisinin maksadı da aldığı verginin miktarının artmasıdır. Ancak devletle âyan uzlaştığında da çiftçinin yükünde bir azalma meydana gelmemekte ve genellikle de artmaktadır: "Merkezî idare ile mahallî âyanlar arasındaki münasebet hem rekabet, hem de uzlaşmaktan ibaretti. İltizamı kaldırmak için sarf edilen gayretlerin gösterdiği gibi, [19.] yüzyıl boyunca hükümet âyanların hissesini azaltıp üretim fazlasından daha büyük bir pay elde etmeye çalıştı. İşbirliği ile beraber ihtilâf da devam etti. Fakat iki kuvvet arasındaki ittifak çiftçilerin aleyhine olarak devam etti. 1800'de çiftçilerin ödedikleri harçların ve resimlerin cüzî bir miktarı İstanbul'a gönderildi; gerisi âyanları geçindirdi. Merkezîleşmenin ilk safhalarında çiftçiler hem hükümetin yeni koyduğu vergileri, hem de âyanlara ananevî olarak verdikleri kiraları ve resimleri ödediler. Âyanlara ödenen miktarlar bir müddet sonra kaldırıldı, fakat çiftçiler İstanbul'un sözde teftiş ettiği mültezim âyanları geçindirmekte devam ettiler. Merkezî idareyi ve Osmanlı bürokrasisini kuvvetlendirmek için çiftçilerin ödedikleri miktarlar çok daha yükseldi. Devrin sonuna doğru ziraattan alman vergi haddi 1883 ile 1900 arasında % 10'dan % 12.63'e yükseltilerek % 25 artırıldı. 1900'de bir çiftçi ailesinin gayrisafî üretiminin çok daha büyük bir kısmını mahallî âyanlara ve imparatorluğa

87 James Reid, "How the Turks Rule Armenia", (ed.) Richard G. Hovannisian, *Armenian Karin/Erzerum*, Mazda Publishers, 2003, s. 162-163. Reid'in idareciliğini ve askerliğini eleştirdiği Zarif Mustafa Paşa, Erzurum valisi olmadan önce, 1846 yılında Kudüs mutasarrıflığı, 1849 yılında Konya ve Halep valiliği görevlerinde bulunmuşur. Kısa bir süre sonra da önce Vidin, ardından da Erzurum valisi ve Anadolu ordusu müşiri olmuştur. 1859 yılında Meclis-i Vâla azası olan Zarif Mustafa Paşa 1863 yılında ölmüştür.

Hamidiye Alayları'na girmek için çölden Mardin'e gelip toplanan aşiretler muayene bölgesinde

Her iki resmin arkasında bulunan mühür:
H. B. Enkababyan

Hamidiye Alayları

ödemiş olması çok muhtemeldir."[88] 20. yüzyılın başında, Sivas vilayetine bağlı ve nüfusunun tamamı Ermeni Katoliklerden oluşan Pırkinik köyünün vekil rahibi Mikayel Adzaduryan'ın imzasını taşıyan bir mektup, Ermeni köylüsünün içinde bulunduğu zor koşullar hakkında bir fikir vermektedir. Belki de ağır vergi yükü yüzünden tarlalarını ekemeyen ve İstanbul'a gurbete çıkmak zorunda kalan Ermeni köylüler, kendilerine yazılan vergileri ödemezlerse tarlalarını ve hatta bağ, bahçe ve evlerini kaybetmek tehlikesiyle karşı karşıya gelmişlerdir. Bu durum belki de 1858 yılında çıkarılan Arazi Kanunnamesi'nin getirdiği düzenlemeyle ilgilidir. Arazi Kanunnamesi toprağın işlek tutulmasını amaçlamakta ve bu yönde önlemler almaktadır. Buna göre tapu sahibi zilyetlik haklarını kaybetmemek için araziyi ekip biçmek zorundadır ve geçerli bir sebebi yoksa, bir toprak üç yıl sürülmezse tapu elinden alınmaktadır. Rahip Adzaduryan, Tokat'ta vergisini ödemeyen Ermenilerin mallarının yok pahasına Türklerin eline geçtiğini ve Pırkinik Ermenilerini de böyle bir akıbetin beklediğini söyleyerek Ermeni köylüleri borçlarını ödemek ve kendilerine atalarından miras kalan toprakları elden çıkarmamak konusunda uyarmaktadır.[89] Benzer bir sürecin 19. yüzyılın sonlarına doğru Palu'da da yaşandığını, buradaki Ermeni köylüler arasında da İstanbul'a göçün yaygın olduğunu Natanyan'dan öğreniyoruz: "Palu ve diğer tüm kazalardaki Ermenilerin çoğu ailelerini yüz üstü bırakarak İstanbul'a gurbete gidiyorlar. Sebebi bu tahammülü zor sömürüye ve ağır vergilere dayanamamalarıdır."[90]

Natanyan gibi Karekin Sırvantsdyants da 1880'lerin ortalarına doğru konuk olduğu Gümüşhane'ye yakın bir Türk köyünde, buradaki köylülerin mültezim karşısındaki çaresizliğine bizzat tanık olmuştur. Gümüşhane'den ayrılıp Erzurum'a doğru yola çıkan Sırvantsdyants, tepesinde Aygır Gölü denilen bir gölcük bulunan Musalla Dağı'nı ve Fındıklı Dere adı verilen vadiyi geçtikten sonra 150 hanelik Türk köyü Pikon'da köyün ileri gelenlerinden Şerif Efendi'nin evinde konuk edilir. Rahip ve beraberindekiler sabah büyük bir gürültüyle kalkarlar: "... [Şerif Efendi] Rahat edebilelim diye, köylülerin

88 Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış, Islahatlar Devri (1812-1914)", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (ed. Halil İnalcık-Donald Quataert) içinde, Eren Yayıncılık, 2004, c. II, s. 973.

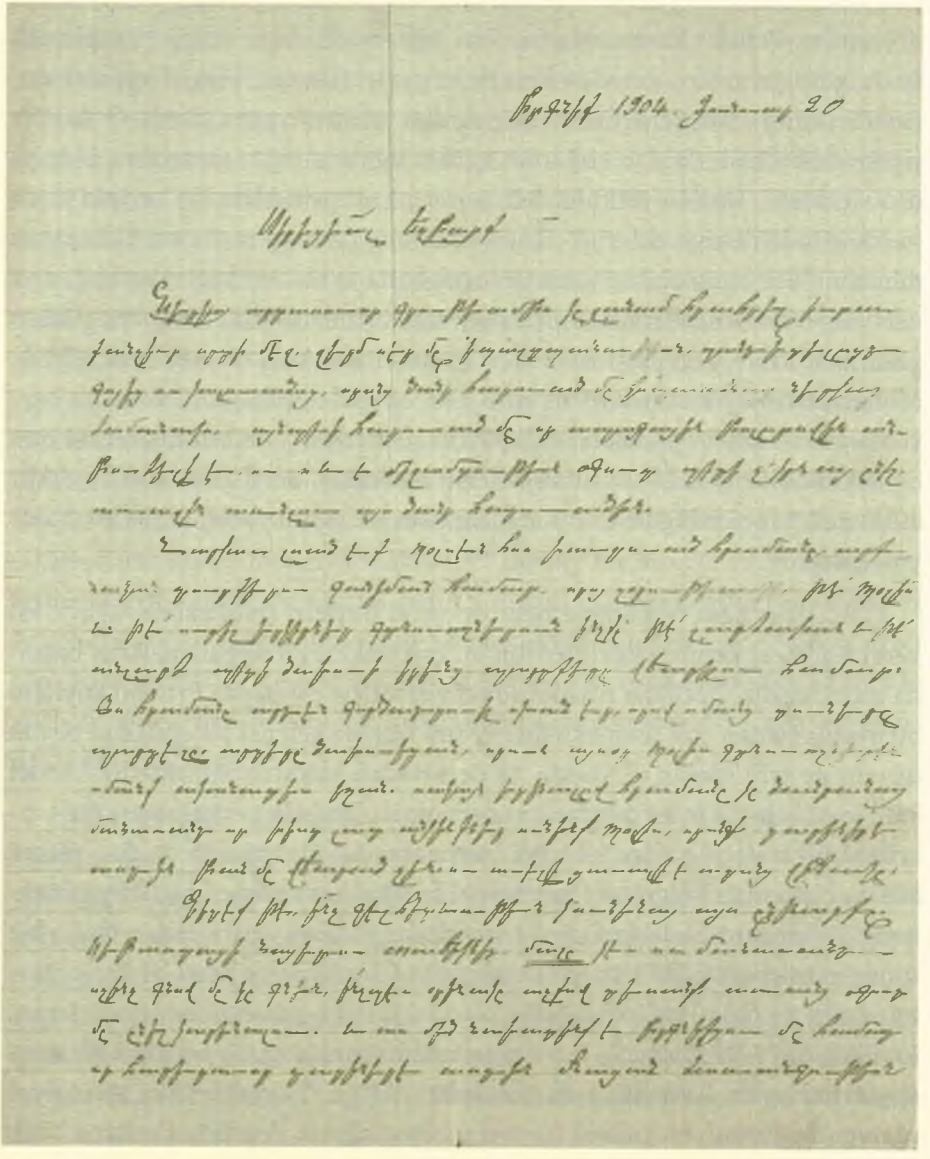
89 Sivas-Pırkinik'teki vekil rahip Mikayel Adzaduryan'ın yazdığı 20 Ocak 1904 tarihli mektup.

90 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , s. 56.

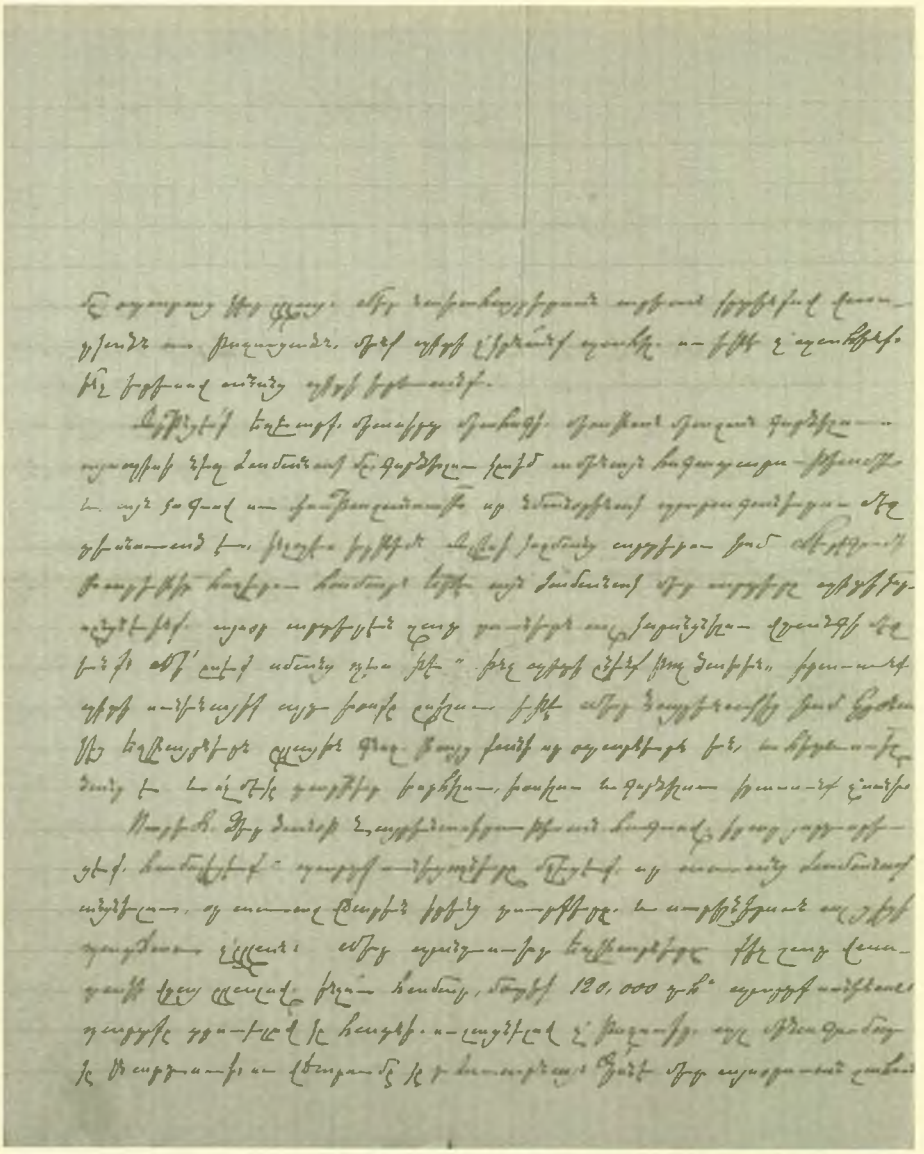
akşam toplanmasını yasakladı. Oysa her gece toplanıp dini sohbetler yapmak adettenmiş. Rahat uyuduk. Sabahleyin neredeyse tüm köylüler –ki büyük kısmı dul veya yaşlı kadınlardı–, çıplak çocuklar gürültü patırtı odaya doluştular. Polisler koyun vergisi olan 'ağnam' ve diğer vergileri toplamak üzere köye gelmişler, geceden beri ev ev geziyorlarmış. Vergiyi verecek durumda olmayanlar Şerif Efendi'den yardım istemeye gelmişlerdi. O da, 'Ne yapayım, bu kadınlardan çoğunun kocası, ağabeyi, oğlu savaşta ya öldü ya da esir düştü. Dullar, yetimler her şeylerini satıp yediler. Bir keçiyle ya da inekle gündelik yiyeceklerini çıkarıyorlar, onu da bırakmıyorlar. Sultanımız durumu bilse eminim merhamet edecek hatta aylık bile bağlayacaktır', diye dertleniyordu. Ancak mültezimler merhamet etmiyorlardı. Bir grup zavallıyı götürmek üzere yola çıkardılar. Geri kalanlar için bir kolaylık bulmuşlardı. Mültezimler ile beraber hayvan satın alan celep de gelmişti. El konulan hayvanları satın alıyor, paradan vergi payını çıkartıyor, para artacak olursa onu da sahibine veriyordu. Ayrılma saatimiz gelmişti. Şerif Efendi'ye teşekkür ettikten sonra gördüğümüz bu manzaradan yüreğimiz burkulmuş bir halde yola çıktık."[91]

Çiftçilerin hem hükümete hem de yerel beylere (mültezime, ağaya vs) vergi ödemesi Ermeni köylülerinin en çok yakındığı uygulamaların başında gelmektedir. Özellikle Anadolu'daki vilayetlerde yaşayan Ermeni köylüler bu uygulamadan çok çekmektedirler; zira burada geleneksel ağalık ve beylik düzeni ne tam olarak işlemekte ne de ortadan kaldırılabilmektedir. Devlet Tanzimat'la birlikte bir yandan modern ve kanunlarla tanımlanmış bir toplumsal hiyerarşiyi hâkim kılmaya çalışmaktadır, öte yandan da tam olarak hâkim olamadığı bölgelerde geleneksel baskı sistemleriyle işbirliği yapmaktadır. Bu durum pratikte Ermeni köylünün yükünü artırmaktan başka bir sonuç vermemektedir. Üstelik Tanzimat'ın ilk yıllarında yerel beylerin yaptığı eziyet ve baskılardan haberdar olan ve kısmen onları denetleyen devlet, özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra doğuda bu gücünü neredeyse tamamen kaybetmiş durumdadır: "Doğu Vilayetleri'nin geleneksel egemenlik düzeni, en yüksek hiyerarşi basamağının doğrudan sultana bağlı olduğu ağalar, beyler ve emirler tarafından belirleniyordu. Mahmut'un ve Tanzimat'ın zor kullanarak uygulamaya koyduğu tedbirler bu düzeni büyük

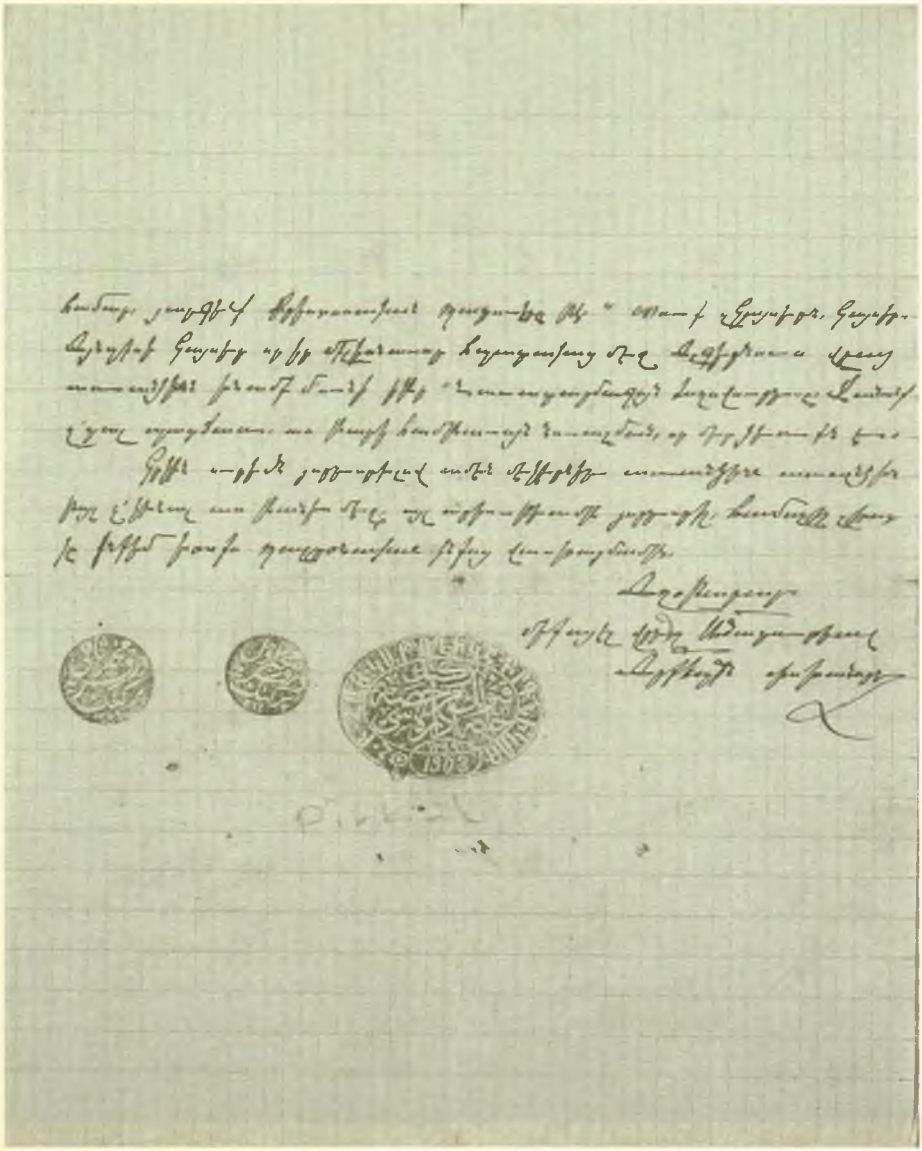
91 Karekin Sırvantsdyants, *Toros Ahpar*, 1884, c. II, s. 42-43.

Pırkinik Ermeni Katolik rahip vekili Adzaduryan'ın İstanbul'daki Pırkinikli Ermenileri vergilerini ödemeye ve mallarına sahip çıkmaya davet eden mektubu (sayfa 1)

(sayfa 2)

(sayfa 3)

20 Ocak 1904 tarihinde Sivas-Pırkinik'ten Vekil Rahip Mikayel Adzaduryan tarafından yazılmış mektubun içeriği şöyledir:

"Sevgili Kardeşler

Bu sıra dışı mektubumla, bir koruma içgüdüsüyle, son günlerde büyük bir darbe tehdidi altında bulunan gurbetçi ve yerli halktan insanların her birinin yüreğinde güçlü bir sevgiyi ateşlemek istiyorum. Günümüzdeki bu tehdit, gelecekte yapılacak herhangi bir müdahaleyle önü alınabilecek bir şey değildir.

İstanbul'dan buraya ulaşan vergilerin toplanması konusundaki emri elbette siz de duymuşsunuzdur. Bu emre göre hem İstanbul hem de başka yerlere gidenlerin taşınır ve taşınmaz malları vergi borçlarına karşılık olarak satılacaktır. Bu emir zaten uygulanmaya başlamıştı. Bazılarının evi, bahçesi, tarlaları satıldı. Bugün İstanbul'da bulunanlardan bazıları bu olaylara şahit oldular. Ancak zaman ilerledikçe bu emir daha da ağırlaşmaktadır. Zira İstanbul'da pek çok insanımız var ve bu insanlar yıllardan beridir bir şey ödemiş değiller. Bunların hali daha acı.

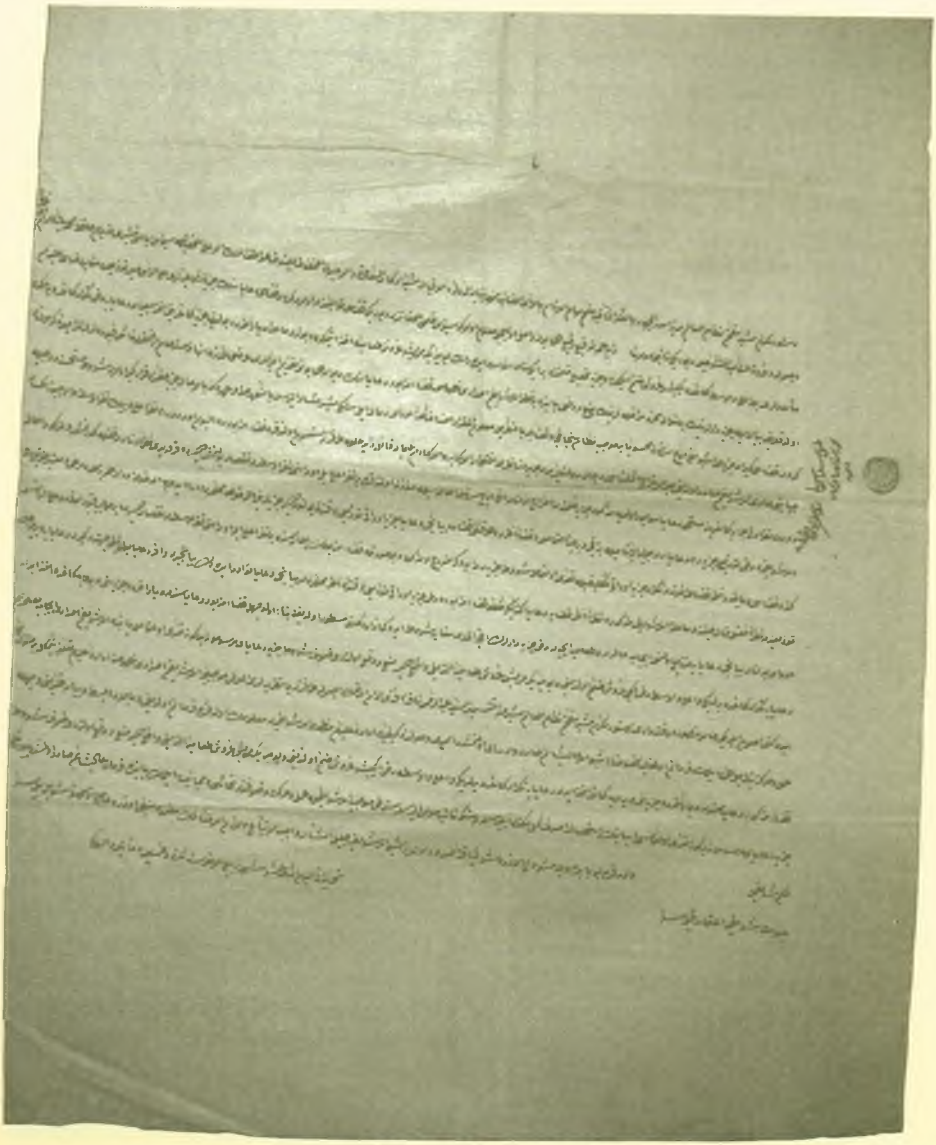
Bu durumun ne kadar kötü sonuçları olduğunu tahmin edemezsiniz. Türkler Tokatlı Ermenilerin mallarını yarı fiyatına hatta yok pahasına satın almaktalar. Nitekim bir örneğini gözümüzle gördük ve hiçbir şey yapamadık. Bu tehdit yüzünden Pırkiniklilerin yüzyıllardan beri devreden mirasları yabancıya yem olmaktadır. Atalarımızın alın teriyle kazanıp bıraktıklarını biz koruyamayacak mıyız? Eğer koruyamayacaksak o zaman onların yüzüne nasıl bakacağız?

Uyanın Kardeşler, böyle dar günlerde hep beraber bir ruh olup beraber hareket edelim. Zira buna benzer konularda bazı örnekler görülmüştür. Nitekim bazen Kızılırmak taraflarındaki tarlalar veya Merekum'daki bereketli topraklar için böyle beraber hareket edilmiştir. Duacınız Vekil o tarihlerde sadece tarlalarımızı kaybedecekken bugün tarlalarımızdan başka evlerimizi de kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyayız. Bazılarının söylediği gibi 'Ne yapalım satsınlar', demeyin. Eğer satılanları satın alacak olanlar millettaşlarımız ve din kardeşlerimiz olsaydı bu sözü söylemeye hakkımız olurdu. Ancak madem satın alanlar yabancı, o zaman hakkımız yok.

O zaman birbirinizi tembihleyin, borcu olanları uyarın, hiç vakit kaybetmeden gün evvel borçlarını ödesinler. Gurbetçi kardeşlerimiz az çok para kazanmaktalar, niye borçlarını ödemesinler ki. Borç ödeyerek biter. Geciktirmekle bir şey ele geçmez, tam tersi meblağ artar ve ödenmesi güçleşir. Hiç olmazsa bugünkü menfaatlerimiz için İsa'nın 'Devletin hakkı devlete' sözüne hürmet edelim. Hem öyle bir devlet ki milyonlarca tebaası içinde bizim milletimizi 'millet-i sadıka' olarak nitelendirmiştir. Bu iyi ünümüzü kaybetmemek için elimizden geleni yapmalıyız.

Ve tekrar her birinizi tek tek bu konuda duyarsız kalmamanız için uyarıyorum.
Ve sözlerimi resmi mühürlü onaylıyorum."

Mühür: Pırkinik Ermeni Katolik 1903
İmza: Vekil Rahip Mikayel Adzaduryan.

Sivas Fermanı

Sivas eyâleti müşiri (valisi) Vezir Hâfız Mehmed Paşa ile Divriği nâibine hitaben yazılan bu fermanda;

Divriği'ye bağlı Gürün reâyâsının şer'î cizyelerinin toplanması sırasında cizye memurları tarafından halka gadr edildiği, iki kat cizye alındığı, konaklama ve tekrardan kağıt parası alındığı şeklinde reaya tarafından şikayet edildiği bildirilmekte olduğundan bu tür şikayetlerin önlenmesi, fazla cizye alınmaması, başka yerde cizyesini ödeyenlere tekrar kağıt satılmaması, konaklama ücreti alınmaması emredilmekte ve bunun hilafına davranılmasından kaçınılması buyurulmaktadır.

Tarih: 18 Rebiülâhir sene 1253. (Haziran 1837)

(G. K. Arşivi)

Bedirhan ailesi: Oturanlar (soldan sağa): Emin Ali Bey (Celadet, Kamuran ve Süreya'nın babası), Ali Şamil Paşa ve Bahri Bey. Ayaktakiler (soltan sağa): Murat Remzi Bey, Hasan, Mithat Bey ve Kamil Bey (1880).

Bedirhan Bey 1843 yılında gerçekleştirdiği büyük Nasturi katliamı nedeniyle Avrupa devletlerinin eleştirileriyle karşılaşmıştır. Tanzimat'ın ilanıyla birlikte merkezi otoriteyi güçlendirme politikası çerçevesinde Osmanlı Devleti Bedirhan ailesinin bölgedeki nüfuzunu kırmıştır. Bu mücadele bütün bir 19. yüzyıla yayılmıştır.

1843 yılında bölgede beş Kürt emiri hâkimdi. II. Mahmud dönemiyle başlayan reformlar ve merkezileşme sonucunda bölgesel egemenliklerinin sonunun geldiğini sezerek, otonomilerini sürdürmenin yollarını arıyorlardı. Buna karşılık, Nasturiler de kendi bölgesinin koşulsuz egemeni olmak için bölgedeki dengeler açısından, bir 'Avrupalı Hıristiyan müttefik' bulmak arzusuyla Amerikalılarla ilişkiye girdiler 1843'te, Asahel Grant bölgeye geldi. Aseta Nasturi köyünde misyon merkezi inşaatı bitmek üzereydi. Nasturiler üzerine yeni bir saldırı planlayan Kürt Beyleri bunun bir kale inşaatı olduğundan şüphelendiler. Ve inşaat, mevcut gerginliği büyük bir patlamaya dönüştüren son kıvılcım oldu. Grant saldırganları, inşaatın masumane bir girişim olduğuna ikna etmeye çalıştı ve nihayet Aseta'daki misyoner mülkü ve bu köye sığınanlara dokunulmayacağı garantisini almakla yetindi ama Grant'ın ziyaretinden iki hafta sonra üç Kürt emirinin yaptıkları saldırı sonucunda, Hakkari bölgesindeki Nasturiler kitleler halinde öldürüldüler, sağ kalanlar ise Musul'a sağındı. 1843-1844 kışında, Musul kentine balık istifi halinde yığılmış Nasturi mülteciler arasında tifüs salgını başladı ve Dr. Asahel Grant, bu salgın sırasında, Nisan 1844'te öldü.

ölçüde parçalamış, ancak yerine kurulması planlanan yeni, modern Müslüman düzen tam olarak tesis edilememişti. Doğu Vilayetleri'nin genellikle Kürtler ve Ermeniler tarafından iskân edilen kırsal alanlarında hiçbir zaman başkenttekine benzer işleyen bir millet sistemi olmamıştı, ancak açık hiyerarşi ilişkilerine karşılıklı olarak dikkat edilmesiyle belirli bir *modus vivendi* sağlanmıştı. Bu *tahammül edilebilir birlikte yaşam* Kürtlerin kendi özerk egemenlik alanlarına sahip bulundukları ve himayeleri altındaki gayrimüslim reayadan geleneksel vergilerini aldıkları müddetçe devam etti. Tanzimat Devleti de vergi talep ediyor, ancak bunu planladığı merkeziyetçi yapılarına işlerlik kazandırmadan ve yerel egemenleri susturmadan yapmak istiyordu. Bunun sonucu olarak reaya pratik olarak devlete ve yerel egemenlere olmak üzere bir çifte vergilendirmeyle karşı karşıya kalmıştı. Devlet, Doğu Vilayetleri topraklarında Rusya karşısında aldığı mağlubiyetle, söz konusu bölgede geçici olarak neredeyse tüm hâkimiyetini ve güvenilirliğini yitirmişti."[92]

Kürt aşiretleri ve merkezi otoriteye direnişleri

Kieser devletin modernleşme hamlesinin doğu vilayetlerinde fazla etkili olmamasının, birbirini etkileyen iki sonucu olduğunu belirtmektedir; hem devletin 1830'lu ve 1840'lı yıllar boyunca Kürt emir ve beylerini merkezi otoriteye tabi kılmak için verilen savaş bu bölgede Kürtlerin modern bir düzene entegre olmalarıyla sonuçlanmamıştır ve hem de bunun bir sonucu olarak, Tanzimat'ın değiştirmeyi amaçladığı geleneksel Müslüman-Hıristiyan güç dengesi tehlikeli bir gerilim üretmiştir: "Yerel Müslüman beyler, Kürt beyliklerinin çökertilmesinden ve devletin başarısızlığından sonra oluşan iktidar boşluğunu kendi lehlerine kullanmışlardı. Bazı yerlerde reaya çifte vergilendirme kurbanı oluyordu. Yasal olarak devletin vergi memurlarına, yasadışı olarak da yerel beylere vergi ödemek zorundaydılar. Bu da toplumsal, etnik ve dinî gerilimin artmasına neden oluyordu."[93] Rahip Vahan Minasyan (Bardizaktsi) da devletin Kürtlerle ilişkileri bakımından 1830'lu yılların ve Sultan Abdülmecid devrinin önemli bir dönüm noktası olduğunun farkındadır, ancak o bu durumu devletin Kürtlerle yaptığı bir işbölümü olarak yorumlamaktadır: "... Osmanlılar Sultan Mecid'den beri idare şekillerini

92 Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış* ..., s. 33-34.

93 *A. g. e.*, s. 66.

değiştirmiş bulunuyor. Yerleşik Kürtleri kışkırtıyor ve onlara yardım ederek Ermenilerin gücünü kırmaya çalışıyor."[94]

Minasyan'ın burada tarihsel bir değerlendirme hatası yaptığını düşünüyoruz, bu da muhtemelen onun 1878 yılında gördüğü ve tanık olduğu olaylardan söz etmesiyle bağlantılıdır. Sözünü ettiği daha çok II. Abdülhamid'in izlediği ve rahibin görevi dolayısıyla sonuçlarıyla sıkça karşılaştığı politikadır, zira o bir müslüman birliği politikası izleyerek Kürtlerin bu türden davranışlarının önünü açmış olabilir. Zaten II. Abdülhamid'in Kürtleri Ermenilere karşı kışkırtma ve kullanma politikası daha sonraki yıllarda ve özellikle Hamidiye Alayları uygulamasıyla son derece açık olarak görülebilecektir. Tanzimat'la birlikte izlenen ise daha farklı bir politikadır ve devletin merkezi otoritesinin her türlü yerel güç ilişkilerinin üstüne çıkarılabilmesini amaçlamaktadır. Bunda ne kadar başarılı olunduğu ya da Kürtler söz konusu olduğunda izlenen politikaların tam tersi sonuçlar verip vermediği tartışmalıdır. Ancak Tanzimat'tan önce başlayan ve ondan sonra da devam eden politikalarla Kürt emirlerinin ve beylerinin bölgelerindeki hâkimiyeti kırılmak istenmiştir. Kieser, devletin 1830'lu ve 1840'lı yıllardaki Kürt özerkliğinin bertaraf edilmesini amaçlayan bu girişimlerinin, onların Osmanlı devletine entegrasyonunu sağlamadığını, aksine Kürtleri yabancılaştırdığını savunmaktadır. 1838-1839 yılında bir yandan Mısır tehdidiyle başa çıkmaya çalışan Osmanlı devleti bir yandan da böyle bir mücadele içindedir ve Kieser, Kürtleri bir iç savaş olarak değerlendirdiği bu mücadelenin mağdurları olarak görmektedir: "İç savaşın sadece gerekçesi değil, icra ediliş tarz ve şekli, Kürdistan'ı Osmanlı Devleti'ne kalıcı bir şekilde yabancılaştırmıştır. Ordunun barınak ve iaşe masrafları bütünüyle ülke sakinlerinin omuzlarına yıkılmıştı. [Helmut von] Moltke, 1838-1839 kışında, askerlerin şehirde barınabilmeleri için Malatya sakinlerinin evlerinden ayrılarak köylere sığınmak zorunda kalmalarına şahit olmuştu.

Kürtler sadece savaşın amaçlarından ötürü değil, aynı zamanda zorunlu askere almadan dolayı da iç savaşın en büyük mağduruydular, çünkü sadece Müslümanların askerlik hizmeti zorunluluğu vardı. Moltke'nin gözünde, 'Kur'a erlerinin toplanması, [Kürdistan] yerleşimlerine yapılan resmi bir yağma seferiydi; bazı köylerde çalışabilir durumda hiçbir genç erkek kalmamıştı

94 Vahan Bardizaktsi, *Hosk Hayrenyatz* ..., s. 35.

ve hükümetin bütün iyi niyetine rağmen bu halkın hislerine ne kadar yabancılaşmış olduğunu kavrayabilmek için bu insan avına, acemi ikmal erlerinin sıkılı yumruklarına ve öfke dolu bakışlarına şahit olmuş olmak gerekir.' "[95]

Elbette Kürt-Ermeni geriliminin 1878 yılından itibaren II. Abdülhamid tarafından yeni ve sistemli bir politikayla tırmandırılmasmdan önce sorunsuz bir dönem yaşandığı söylenemez. Daha önce özerklik benzeri bir yapıda Kürt emir ve beylerinin, hâkim oldukları yerlerdeki Ermeni köylüleri üzerinde ağır bir baskı kurdukları bilinmektedir. Kürt emir ve beyleri Ermeni köylülere birçok vergi ve angarya yüklerken yerel görevlilerle de açık ya da zımni işbirliği içinde davranmaktadırlar. Aslına bakılırsa Natanyan Ermenilerin soyulması, istismara uğraması bakımından Türkler ya da Kürtler bakımından pek fazla fark olmadığını göstermektedir. Rahip Harput'ta ve Dersim'de Ermenilere eziyet edildiğine, ağır vergiler yüklendiğine ve devlet görevlilerinin de bu duruma göz yumup Ermenilerin şikâyetlerine kayıtsız kaldıklarına tanık olmuştur: "Yerel halk Ermenilere sert davranıyor. Eğer boyun eğmezlerse eziyet görüyorlar. Hem şehirde hem de köylerde Ermeniler oyuncak olmuş durumda. Akşamları korkusuzca dolaşıp Ermeni evlerini kurşunluyorlar. Hırsızlık normal günlük olay olmuş. Ermeniler akşamları korkmadan dışarı çıkamadıkları gibi, geceleri de rahat uyuyamıyorlar.

Köylerde, 'ağa' denilenlerin en büyük zevki Ermeni kadınların namusuyla oynamak. Kadınlar bağ ve bahçelere gitmeye cesaret edemiyorlar. Evlere girme cesaretinde bile bulunuyorlar... İstediklerini elde edemediklerinde kadının evine, malına ya da kocasına zarar veriyorlar. Ağalar yerel hükümet ve polis tarafından korunuyorlar. Köylerde zevk için adam dövüyorlar, rüşvet alıyorlar, küfür ediyorlar, tecavüz ediyorlar bazen de tabancayla ya da bıçakla öldürüyorlar. Şikâyet edildiğinde de faydası olmuyor, çünkü dinleyen yok. Ermeniler aynı şekilde Dersim Kürtlerinden de çok çekiyor. Bunlar köylülerden yıllık vergi talep edip alıyorlar. Aksi halde canına kastediyorlar. 'Kürt Kaya' adlı eşkıya kendine benzer arkadaşlarıyla köy köy dolaşarak, hatta bazen şehre de girerek Ermenilere korkunç şeyler yapıyor. Bu konuda

95 Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış* ..., s. 66-67. Kieser'in eseri Protestan misyonerlerin arşivlerinin derinlemesine bir incelemesine dayanmaktadır ve bu grupların Kürtler ve Alevilerle kurdukları ilişkiler hakkında çok değerli ayrıntılar vermektedir. Ancak Kieser'in bu kitapta özellikle Kürtler ve Aleviler söz konusu olduğunda, kimlik bilgisi ile kimlik bilinci arasındaki farkı göz ardı ettiğine dair önemli bir eleştiri için bkz. Kudret Emiroğlu, "Barışı Tutturayım Derken Tarihten Kaçmak?", *Kebikeç*, S. 26, 2008, s. 279-298.

da devlet sessiz kalıyor. Şikâyetleri görmezden geliyor, çünkü kendi de pek çok kanunsuz iş yapıyor. Ermenilerin şikâyetine önem vermiyor, eğer Ermeni ısrar ederse görevinden alıp yerine başka birini atıyor. Haksız yere hapse atılanların, verilen rüşvetlerin sayısı pek çok. Hak hep onların, Ermeni çoğu yerde haksız."[96]

Türk ve Kürt ağalarla beylerin Ermeni köylüsü üzerindeki baskı ve sömürülerinin bir başka yönü de marabalık sistemidir. Barsoumian marabalığın özellikle 1860'lı yıllarda ve daha çok da Kürtlerin ve Ermenilerin bir arada yaşadıkları bölgelerde hızla yaygınlaştığına dikkat çekmektedir. Çoğunlukla Türk ağalara ve Kürt beylere bağlı olan bu topraksız Ermeni köylüleri çok nadiren de Ermeni toprak sahiplerine bağlıdırlar ve özellikle Taron (Muş) ve Vaspurakan (Van) civarındaki Ermeni köylüler adeta "quasi-serf" (yarı-serf, serf benzeri) statüsünde yaşamaktadırlar.[97] Natanyan özellikle Harput civarındaki marabalık sistemi hakkında söz etmektedir: "Toprakların ¾'ü Türklerin, ¼'i ise Ermenilerin elindedir (tapulu). Pek çok yerde Ermeniler Türk Beylerin marabalığını yapıyor. Okuyucularıma marabalığı kısaca anlatmak istiyorum. Harput'un ekilecek toprakları, yani tarlaları sahiplidir. Toprakların bir kısmı Ermenilere, bir kısmı ise Türklere aittir. Toprakları sürenlere maraba denir. Şöyle ki; ürünün ondalığını devlet aldıktan sonra, kalan sahibine verilir. Marabanın ektiği tohum toprak sahibi tarafından verilir. Tarlayı sürmeye yarayan şeyler yani öküz ve çalışma çiftçinin borcudur. Bunun için toprağı işleyen çiftçiye maraba denmiştir. Tarlalardan elde edilen buğday, arpa, pamuk vesaireyi maraba ve toprak sahibi işler, yarı yarıya paylaşır."[98]

Natanyan gezdiği tüm bölgelerde yerel ağa ve beylerin toprakların büyük bölümünü kontrol ettiklerini ve topraksız Ermeni köylülerini sömürmenin yanı sıra onlara birçok angarya da yüklediklerini görmüştür. Bu haliyle marabalık, Barsoumian'ın işaret ettiği gibi, adeta feodal dönemin serfliğini akla getirmektedir. Natanyan'ın söz ettiği topraksız köylüler kendilerini iktisadi ya da idari düzlemde herhangi bir hak arayışına girişemeyecek ölçüde güvencesiz hissetmektedirler: "Hem Palu, hem Çarsancak, hem Kiğı, hem de

96 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , s. 133-134.

97 Hagop Barsoumian, "The Eastern Question and the Tanzimat Era", (ed.) R. G. Hovannisian, *Armenian People from Ancient to Modern Times, Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century* içinde, St. Martin's Press, 2004, c. II, s. 199.

98 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , s. 137.

Harput marhasalığı dahilinde bulunan toprakların neredeyse tümü yerel beylerin ve ağaların elindedir. Sadece yüzde bir kadarı Ermenilerin elinde. ... Ermeniler marabalıktan da eziyet görüyorlar. Bazen kalabalık gruplar halinde Ermeni köylerine gidip marabaların evlerinde konaklayıp kuzu, koyun, tavuk kızartması ve türlü türlü yiyeceklerle dolu masalarda günlerce yiyip içip bırakıp gidiyorlar. Eğer zavallı Ermeniler karşı koyacak olurlarsa, günün birinde mutlaka başlarına bir bela geleceğini biliyorlar. Bu sebeple isteyerek veya istemeyerek korkularına boyun eğip köle gibi itaat ediyorlar."[99]

Boğos Natanyan'ın gözlemleriyle Karekin Sırvantsdyants'ın gözlemlerini karşılaştırdığımızda bunların önemli ölçüde çakıştığı görülmektedir. Sırvantsdyants'ın söylediklerine bakılacak olursa, 1860-1870'lerde son derece yaygın olan marabalık sistemi ve yarattığı sorunlar 1880'li yıllarda biraz daha kontrol altına alınmıştır. Sırvantsdyants da Harput'taki marabalık sisteminin Ermeni köylüsünün belini büktüğünü, onu adeta bir köleye dönüştürdüğünü görmüştür, ancak o bu sömürü sisteminin içinde yer alan ve ağalarla işbirliği yapan Ermenileri de suçlamaktadır: " ... [Harput'ta] Toprakların büyük kısmı beylerin elinde ve istisnalar dışında hepsi onların adına tapulu. Köylülerin hepsi maraba ama devlete toprak vergisi veriyorlar. Mezre'de ikamet eden Eğinli Ermenilerin ve şehirden bazılarının oldukça büyük toprakları ve marabaları var. Harput beyleri ya da toprak sahipleri tam bir derebeyi, çiftçileri de tam bir köle. O kadar köleleştirilmişler ki; beylere karşı şikâyet hakları olup olmadığından bile haberleri yok. Duyduklarımızı tarif etmek ve dile getirmek imkânsız. Neyse ki devletimiz sayesinde bu işler gittikçe azalıyor. Bu pislik insanların arkasında olan veya onlarla arkadaşlık eden Ermenileri görmek de çok acı verici."[100]

Barsoumian topraksız Ermeni köylüsünün sıkıntısının marabalık türünden uygulamalarla da sınırlı olmadığını ileri sürmektedir. Topraksız köylü ayrıca kiliseye doğum, vaftiz, evlilik, ölüm gibi sebeplerle ve dini günlerde bağışlarda bulunmanın ve hediyeler vermenin yanı sıra, kesin olarak belirlenmiş günlerde kilise ya da manastırlara bağlı topraklarda hiç ücret almadan çalışmaktadırlar.[101] Barsoumian, 1870'li yıllarda Ermeni köylüsünün

99 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , s. 55.

100 Karekin Sırvantsdyants, *Toros Ahpar*, 1884, c. II, s. 81.

101 Hagop Barsoumian, *a. g. m.*, s. 194.

durumunu son derece keskin bir şekilde kötüleştiren bir başka uygulamadan da söz etmektedir ve adını öyle koymasa da, Natanyan'ın Çapakçur'da tanık olduğu bazı olaylar bu uygulamaya çok benzemektedir. Barsoumian'a göre, 1870'lerde "hafir" olarak adlandırılabilecek bir başka "quasi-serfdom" (yarı-serflik, serflik benzeri) sistemi ortaya çıkmıştır. Bu tarihlerde özellikle Muş, Sason ve Şadak (Çatak, Van civarında) bölgeleriyle civarlarında, "hafir" adı verilen Kürt aşiret reisleri sahibi oldukları köyleri, üzerlerindeki Ermeni köylüler ve onların mülkleriyle birlikte satmaya başlamışlardır. Ermeni köylüsü ve ailesi Kürt aşiret reisinin malıdır ve karısı aşiret reisinin evinde çalışırken erkek de köyün diğer işlerinde onun için çalışmaktadır. Barsoumian, Ermeni patrikhanesine özel elçilerle gönderilen raporlarda köylülerin bu durumundan basitçe "kölelik" olarak söz edildiğini de kaydetmektedir.[102] Natanyan'ın 1878 yılının sonlarında Çapakçur'da olan bitenlere ilişkin duydukları, Barsoumian'ın söylediği sistemi hatırlatmaktadır ve tarih olarak da ona uyumlu görünmektedir: "[Çapakçur'da] Aşiretler, Süleyman (ve oğulları), Yusuf ve Derviş Ağa adlı üç beyin idaresindedir. Bunlar adı geçen Ermenileri aralarında paylaşmışlar, keyifleri için esir gibi kullanıyorlar. Şu Ermeni şu Bey'indir, öteki Ermeni şu Bey'indir gibi. ... Bazen bu beyler birbirleriyle ters düşer. Galip gelen taraf diğerine tabi bulunan Ermenilere zarar verir. ... Bazı Ermeniler de hırslarına yenilerek gidip kendi soydaşını ispiyonluyor. Bunun üzerine Bey suçlanan kişiyi ağır bir vergi ödemeden serbest bırakmıyor. Eğer bir Ermeni ölürse tüm varlığını mahlül [Beytülmal] diyerek gasp ediyorlar. Ölenin babası ya da kardeşi varsa, Bey'e vergi ödeyerek geri satın alıyor."[103] 14 Kasım 1877 tarihinde Siirt, Bitlis ve Muş civarında gözlemlerde bulunan Rassam'ın büyükelçi Layard'a gönderdiği raporda da bu bölgedeki kölelik benzeri durumdan, köylerin üzerindeki köylülerle birlikte alınıp satılması gibi uygulamalardan söz edilmektedir: "Yaptığım soruşturmalardan anladığıma göre, Kürdistan dağlarında kölelik tamamıyla kaldırılmamış. Nüfuz edilemeyen dağlık bölgedeki Hıristiyan köyleri içinde yaşayanlarla birlikte satılıp alınmakta. Öyleki burada oturanlardan biri, köy başkasına satılmışsa ve diğer bir köye gitmek isterse, yeni sahibi onu öldürebilir. Bu feodal yasaların bazı Kürt beylerince Müslüman köylerinde uygulandığını söylediler. Muş ve Bitlis ovalarında da Müslümanlar Hıristiyanlardan

102 Hagop Barsoumian, *a. g. m.*, s. 199-200.

103 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani ...* , s. 115-116.

dilediklerini zorla alırlar, şayet vermezlerse ya bizzat cezalandırırlar, ya da Kürtlere bu işi yaptırırlar."[104]

Barsoumian'ın "hafir" adını verdiği sistemden R. H. Hewsen ise bir tür yıllık haraç anlamına gelen bir vergi olarak söz etmektedir. Hewsen bu vergiye 18. ve 19. yüzyılda Ermenilerin hayatlarını yarı-bağımsız ya da daha doğrusu yarı-özerk şekilde sürdürdükleri bir merkez olarak değerlendirdiği Sason'dan (Sasun) söz ederken değinmektedir. Barsoumian da bu verginin Sason ve Muş civarında hâkim olduğunu ileri sürdüğüne göre Sason ve civarının özelliklerinden kısaca söz etmek yararlı olacaktır. Hewsen'e göre Sasun, tarihsel olarak Ağdznik ilindeki Sanasung'un eski kazasıdır ve Daron ilindeki Muş ovasının güneyinde yükselen erişilmez dağlara adeta tüneyen kırk kadar Ermeni köyünün oluşturduğu bir federasyon görünümündedir. Coğrafyasının erişilmezliği burada yaşayan Ermenileri de etkilemiş gibidir, zira ona göre eski Sasun şatosuna yaslanmış ve dört yandan vahşi Kürt kabileleri tarafından kuşatılmış olan bu mağrur ve sert Ermeni cemaati, 19. yüzyılın sonlarına kadar bir tür özerk statüyü korumayı başarmışlardır. Hewsen, Kilikya Ermeni krallığının yıkılışından sonra bir yandan bazı merkezlerde bir araya gelen silahlı direniş eğiliminin bir yandan da çeşitli bölgelere doğru dağılan göç eğiliminin oluştuğuna dikkat çeker. Ona göre dağ köylerinin elde silah geleneksel değerleri savunmak amacıyla bir araya geldikleri Sasun'daki Ermeni cemaatinin bu sertliğinin Ermeni mitolojisindeki Sasunlu David'e kadar uzanan bir temeli bulunmaktadır: "Sasunlular silahlarını kendileri üretiyor ve dış dünyadan hiçbir şeye ihtiyaç duymuyorlardı. Sasun'da prensler yoktu; sakinleri, ilkel ve neredeyse kabilelere has bir hayat sürmekteydiler. Bunlar muharebelerdeki cesaret ve atılganlıklarıyla o kadar ünlenmişlerdi ki Ermeniler tarafından 'Sasna Dzer' [Sasun Delileri] lakabıyla anılıyorlardı. Yarı efsanevi kahramanları Sasunlu David, Ermenistan'ın güneybatısında, okuma-yazması olmayan Ermeni köylülerce çeşitli yorumlarla ağızdan ağza aktarılan bir büyük destanın öznesine dönüşür." Hewsen refah içinde yaşayan çobanların ve dağlık yamaçların çiftçilerinin soyundan

104 Aktaran Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, çev. Şinasi Orel, Bilgi Yayınevi, 1986, s. 112. Hormuzd Rassam (1826-1910) Musul'da doğmuş Asuri bir arkeologdur. 1845 yılında A. H. Layard'ın asistanı olmuş, 1876-1882 yılları arasında Irak'ta arkeolojik çalışmalar yapmıştır. 1877 yılında İngiliz hükümeti onu Küçük Asya'daki Hıristiyan toplulukların durumu hakkında bilgi vermesi için görevlendirmiştir. Burada aktardığımız rapor da onun bu görevi çerçevesinde hazırlanmış olmalıdır.

gelen Sasunluların kendi içlerine çekilmiş olsalar bile ovadaki Ermenilerle bağlarını koruduklarını da eklemektedir. Ancak bu yarı-özerk ve kendi içine kapalı yaşantının bir bedeli vardır ve Sasunlu Ermeniler bunu yıllık bir haraç olarak Kürt beylerine ödemektedirler: "Sasunlular, kendilerini rahat bırakmaları için mahalli Kürt beylerine hububat, hayvan, zirai malzeme, keza giysiler ve yörenin gümüş ve demir madenlerinden bir kısım yıllık haraç (hafir) olarak ödüyorlardı."[105]

Anahide Ter Minassian ise "hafir"in, Kürt göçebe aşiretlerinin Ermeni köylülerinden aldıkları haraç benzeri bir vergi olduğunu ve tam olarak "korunmalık" anlamına geldiğini belirtir. Buna göre Kürt aşiretler, Ermeni köylülerden onlara saldırmama ya da başka saldırganlara karşı onları koruma karşılığında bu vergiyi almaktadırlar. 19. yüzyılın başından itibaren, 1820-1830 yılları arasında iki katına çıkan cizye, askeri hizmetten muafiyet için ödenen bedel-i askeri, mahsulün onda birine denk gelen ancak vergilerin tahsil şekline göre iki ya da üç katına çıkabilen âşar ve haraç gibi toprak vergileri Ermeni köylüsünün durumunu zaten ağırlaştırmıştır. Üstelik "arazi iradı" adı altında sayısız devlet tasarrufuna maruz kalan Ermeni köylüsü, 1870'lerde iyice yoğunlaşan hafir gibi uygulamalarla da bunalmış durumdadır: "Göçer ya da yarı-göçer bu kabileler kışın Muş, Van ve Ağrı çevresinde konuşlanır, yerlilerin topraklarını ve köylerini işgal edip ceza görmeksizin yağmalayarak silahsız ve savunmasız Ermeni köylülerden bakım, haraç ve 'hafir', yani korunmalık talep eder, kadın ve kızlarını kaçırırlar. Mal ve can emniyetlerinin bulunmadığını, kadınların taciz ve haksızlıklara maruz kaldıklarını ifşa eden köylü dilekçeleri, 1860 ile 1870 yılları arasında patriklik bürosunda yığınlar oluşturur."[106]

Karekin Sırvantsdyants Dersim'in Zazaca konuşan Kızılbaş aşiretlerine mensup bir köylüden, bu korunma vergisinin İslam diniyle bağlantılı olarak değerlendirildiğini duymuştur. Kuşkusuz söz konusu olan son derece özgün bir yorumdur ve İslam'ın hâkim yorum tarzlarından biri olarak görünmemektedir, zira bu vergi Hz. Ali aracılığıyla Allah'ın bir emri olarak meşrulaştırılmaktadır: "Bir keresinde Haso'ya, 'Tanrı sadece padişaha vergi

105 R. H. Hewsen, "Les centres d'indépendance", *Histoire du peuple arménien* içinde, (ed. Gérard Dédéyan), Editions Privat, 2007, s. 421-422.

106 Anahide Ter Minassian, "L'Arménie et l'éveil des nationalités (1800-1914)", *Histoire du peuple arménien* içinde, (ed. Gérard Dédéyan), Editions Privat, 2007, s. 480, 494.

vermeyi emretmiştir, bu neyin vergisi' diye sordum. 'Biz de Tanrının emriyle alıyoruz. Çünkü Allah Hazreti Ali'yi dünyaya gönderdiğinde 'git vaaz et, sana inananlar benim askerlerim olacak, silahla yaşamaları lazım' demiş. Hazreti Ali de, 'Ya hüdâ, peki onlara kim ekmek, giyecek hazırlayacak' diye sorunca, Allah 'Sana inanmayanlar kazançları içinden sana ekmek ve giyecek versinler, askerlerim de onlara koruyucu olsun' demiş. Biz de vergi verenleri koruyor, gerektiğinde canımızı veriyoruz. Vergisini ödemeyenleri de ya çalarak ya öldürerek Allahın emrini yerine getiriyoruz. Çalarken de namuslu insanlara rastlamayalım diye Allah'a yalvarıyoruz. Yalanla, hileyle, haksız yoldan zorbalıkla servet sahibi olanları soymak istiyoruz. Para olsun, hayvan olsun haksız yoldan kazanılmışları kısmet etsin istiyoruz. İşte böyle; bizim kazandıklarımız Allah'ın zaferi, biz onun araçlarıyız sadece' dedi."[107]

Barsoumian "hafir" adını verdiği bu serflik benzeri sistem içinde kadınların hem iktisaden ve hem de cinsel bakımdan sömürüldüklerini ve hatta bazı bölgelerde, bir Ermeni köylüsü evlendiğinde Kürt aşiret reisinin ilk gece hakkının bulunduğunu da belirtmektedir. Bu oldukça abartılı bir tespit olarak görünmekle birlikte, Kürtlerin Ermeni düğünlerine müdahale ve kadınları rahatsız ettiklerine Natanyan da tanık olmuştur: "... Ermenilerin düğünlerine de müdahale ediyorlar. İstedikleri kızı veya oğlanı vermeyecek olurlarsa, ailelerini ağır vergiler ödemek zorunda bıraktıktan başka, istedikleri kişiye zorla papaz nikâhı kıydırıyorlar. Papaz nikâhı kıymayı reddederse ona da eziyet ediyorlar. ... [Palu'da] Her köye yerleşmiş ağa ve beyler var. Bunlar işledikleri yüzlerce suçun yanı sıra, duyulmamış bir zorbalık daha yapmaktadırlar. Ve bu zorbalık bizim kaymakamlık zamanımıza kadar süregelmekteydi. Bir genç kız başka köyden bir delikanlı ile nişanlandığında, beyler müdahale ediyor, keyiflerine uygunsa rüşvet karşılığında nikaha izin veriyorlar. Aksi halde genç kızı kendilerinin onayladığı başka bir delikanlıyla zorla evlendiriyorlar. Eğer papaz nikâhı kıymazsa kendi mollalarıyla işi hemen hallediyorlar." Natanyan bu tür zorla evlendirmelerin yarattığı sorunların bir bölümüyle bizzat uğraşmak zorunda kalmıştır. Sözgelimi Palu'da, Sivaslı köyünde, kocası ölünce zorla onun kardeşiyle evlendirilen bir kızın durumundan ancak evliğin üzerinden bir yıl geçtikten sonra haberdar olabilmiştir. Buna rağmen Ermeni kilisesi nazarında gayrimeşru olan bu evliliği sona erdirebilmiştir.

107 Karekin Sırvantsdyants, *Toros Ahpar*, 1884, c. II, s. 148.

Hewsen de Sason'da Ermenilerin, hafir dışında, nişanlılık ve evlilik durumlarında Kürtlere ödemek zorunda oldukları "hala" adı verilen bir vergiden söz etmektedir ve bu vergi, nişanlı erkeğin nişanlısının ailesine ödediği paranın yarısına denk bir miktardadır.[108] Natanyan'ın Khizan'da (Hizan) tanık oldukları ise daha ağırdır; bu bölgede Ermeni köylülere en büyük kötülüğü Şeyh Celalettin ve adamları yapmaktadır: "... Şeyhin yanı sıra Khorozlu Beşir, Salman, Murat, Amar, Kemal, Yusuf, İbe, Raşit, Derviş ve Selim adlı barbarlar da yandaşlarıyla beraber Khizan kazasında büyük kötülükler yapmışlardır. Ermenilere ait koyun, davar vs şeyleri çalan, yolları tutan, bakire kızları kirleterek Türkleştiren, kadınları erkeklerinden çalan hep bunlardır. Hamza'nın kaynı olan Bekir, bir Ermeni kadını kaçırarak bir süre yanında tutmuş sonra da nikâhsız olarak bir Ermeni genciyle evlendirmiş. Karı koca hâlâ onun evinde kalıyor ve hizmet ediyorlar. Başka bir Ermeni kızını da gelin getirmiş. Onu da bir süre kullandıktan sonra Karasu köyü papazına, 'Kim birkaç altın verirse yanımdaki gelini ona vereceğim. Ben başka bir tane daha ele geçirebilirim' demiş. Şimdilerde dağlara kaçmış, yanındaki gelin ne oldu, onu da bilen yok.

... Bu köyde [Karasu] ikamet eden Haşam, Hacı Saleh, Malay, İbrahim ve Yusuf adlı barbar Kürtler köyün Ermenilerine eziyet ediyorlar. Onları soymanın, sömürmenin, kadınlarına tecavüz etmenin yanı sıra hem ev hem de tarlalarında bedavaya çalıştırıyorlar.

... 13 Ağustos 1877'de Hıret [Hırit] adlı Ermeni köyü halkından Haçik adlı bir adamın karısı dağdan indiği esnada yolda Meran'a rastlamış. Birden üstüne atlayarak teslim olması için kadını silahla tehdit etmiş. Kadını evine götürüp karısı yapmış. Ermeniler devlete şikâyet etmişler. Ancak devlet de bu katilden korktuğundan kadını almak mümkün olmamış. Bu yıl ordu geldiğinde Meran dağlara kaçtı. Kadın bunu fırsat bilerek Meran'ın evinden kaçıp yörenin murahhasına başvurmuş. O da kadını bir süre kalsın diye Akhtamar'a yollamış.

Kadın çektiği eziyetleri yaşlı gözlerle anlatıyordu. İnsan olan gözyaşlarını tutamaz... Sadece şunu anlatarak yetinelim: Meran'ın yatak çarşafları papazların pelerininden yapılıymış. Vicdansız Meran zorbalıkla saldırıp, 'Neden

108 R. H. Hewsen, "Les centres d'indépendance", *Histoire du peuple arménien* içinde, (ed. Gérard Dédéyan), Editions Privat, 2007, s. 422.

ağlıyorsun, bu senin kilisenin ve dininin kutsiyetleri değil mi? Ben de onları yatak yaptım üstünde seninle eğleniyorum. Benim keyfimi bozma senin canını alırım' dermiş."[109] Natanyan'ın kendisi de Palu'daki görevinden yaklaşık bir on yıl sonra, 1880'li yılların sonlarında, bir Ermeni kadının başına gelen böyle bir olaya müdahale ettiği için çok ciddi sıkıntılar çekmiştir. Rahibin hayatına dair bilgiler verdiğimizde bu olayı da ayrıntılı olarak anlatacağız.

Karekin Sırvantsdyants da Çarsancak ağalarının ve beylerinin buradaki Ermenilerin evlenmelerine müdahale ettiğine ve bu evliliklerden maddi çıkar sağladıklarına tanık olmuştur. Ağanın onayı olmayan bir evliliğin bedeli oldukça ağırdır. Rahip, tüm toprakları üstündekilere sormadan kendi üstlerine tapu eden ağaların bazen kendisine ait olan köylerde kilise ve papaz bulundurmaya da özen gösterdiğine tanık olmuştur. Zira Çarsancak'ta en güçlüleri İshak Bey olan yirmi beş kadar ağa ve bey bulunmaktadır ve bunlar sürekli rekabet içindedirler. Dolayısıyla köylünün kilise ya da papaz bulunan bir başka ağanın köyüne gitmesi, topraklarım terk ettiği ağa ya da bey için ciddi bir kayıptır. Bu nedenle her ağa bir diğerini şikâyet etmekten ve onun köylerinde yerleşik köylüleri kaçırmaya çalışmaktan kaçınmamaktadır: " ... [Çarsancak'ta] İçlerinde en fazla söz sahibi olan 36 köyü ve mezrası ile İshak Bey. Diğer beyler arasında 12, 10, 6 ya da 4 tane köyü olanlar var. Bu ağalar ve beyler köylerindeki tüm toprakları, üstünde ikamet edenlere sormadan kendi adlarına tapu yapmışlar. Sadece Medzgerd ve Sığcov köylerindeki Ermenilerle Pertaklılardan küçük bir grup toprakları kendi üstlerine tapulattırmışlar. Bunun yanı sıra mallarla ilgili vergileri, ayrıca ianeleri köylüler ödüyor, ancak koçanlar ağaların hesabına kesiliyor. Ağalar adına koçanlar veriliyor. Bilindiği üzere köylüler maraba olduklarından ürünleri ağalarla paylaşmak durumundalar. Ağanın onayı ve emri olmadan yapılan evlilik halka çok pahalıya oturuyor. Bazı ağalar köylerinde kilise ve papaz olmasını arzu ediyor. Bunun sebebi; halkın memnun kalmasını sağlayarak başka ağaların yanma gitmelerini engelleyebilmek. Her tarafa zarar ziyan veren Dersim Kürtleri bu ağaların korkusundan Çarsancak'a dokunamıyorlar. İshak Bey hakkında şikâyet var. Kendisi çok övünülecek biri değil, ama aslında şikâyet diğer ağaların halkı kışkırtmasından oluyor. Amaçları onu yerinden etmek, başaramazlarsa halkın kaçıp kendilerine sığınmasını sağlamak. Her ağa kendi

109 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , s. 117, 173, 178, 182.

bölgesinde tam bir İshak Bey. İnayetli devletimiz, kanunların uygulanabilmesi için pek çok seferler müfettişler göndermiş."[110]

Ermeni-Kürt geriliminin bir yönü Kürt beylerinin ya da ağalarının Ermeni köylülere ağır yıllık vergiler yüklemeleridir, ancak pek çok durumda yarı-göçebe yaşayan Kürtlerin doğrudan talan ve yağma hareketlerine giriştikleri de bilinmektedir. Bu durum Ermeni köylüleri o kadar rahatsız etmektedir ki, bazen topluca başka bir yere göç etmektedirler, bazen de vereceğimiz örnekte olduğu gibi, Kürtlerin saldırılarından korunmak için daha güvenilir buldukları yerlere bağlanmak istemektedirler. Tarihini kesin olarak bilemediğimiz ancak 1811 yılı civarında yazıldığı anlaşılan ve 29 Ermeni köylünün isimlerinin ve Ermenice yazıyla mühürlerinin bulunduğu bir dilekçede, Divriği kazasının Pingan köyündeki Ermeniler, eşkıyanın ve Kürtlerin saldırılarından bıkmış, "ekrad ile eşkıyanın mazarrat ve hasarâtından" korunmak için Ma'âdin-i Hümâyûn'a ilhak olmak istediklerini belirtmişlerdir.

Kürt aşiretlerinin, ağaların ve beylerin Ermeni köylüsü üzerindeki baskıları kadar önemli bir başka mesele de yerel idareciler ve hükümet görevlilerinin bu konuda takındıkları tavırdır. Anadolu'daki bütün idarecilerin yerel zorbaların elinde oyuncak olduklarını, onların suç işlemelerine göz yumduklarını ya da onlarla işbirliği yaptıklarını söylemek mümkün değildir. Ancak Natanyan'm gözlemleri, özellikle güçlü aşiretlerin bulundukları yerlerde yerel idarecilerin görevlerini yapabilmelerinin ancak yerel zorbalarla işbirliği yapmaktan ya da onların köylüler üzerindeki eziyetlerine göz yummaktan geçtiğini göstermektedir. Merkezi idareden güçlü bir destek alamayan taşradaki idareciler isteseler bile, aşiret sisteminin özünü oluşturan hiyerarşi ve güç ilişkilerini, yasal olmayan vergi ve angarya gibi uygulamaları engelleyememektedirler. Natanyan Çapakçur'da buna benzer bir durumla karşılaşmıştır: "Aynı vilayette müdür bulunmasına rağmen Kürtler üzerinde hüküm sürememektedir. Bu Beyler neredeyse tamamen bağımsızdırlar. Okuyucular buradan şu sonuca varabilirler: Başka yerlerde, devlet az da olsa etkisini hissettirip, bazen göstermelik de olsa, niyet ettiğinde suçluyu cezalandırabilirken, kötülüklerin ve sömürünün çok olduğu bir yerde etkisi olmadığı için istese bile suçluyu cezalandıramaz."[111]

110 Karekin Sırvantsdyants, *Toros Ahpar*, 1884, c. II, s. 141.

111 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , s. 116.

Önemli sayıda silahlı güçleri bulunan ve kendi bölgelerinde başlarına buyruk yaşayan Kürt aşiretleri söz konusu olduğunda bu durum çok daha açıktır. Bu aşiretlere sadece sivil idareciler değil, çoğu zaman devletin askeri güçleri de söz geçirememektedir. Dersim bu bölgelerden biridir ve Natanyan'dan yalnızca iki yıl önce, 1876 yılında Anadolu'yu dolaşan Burnaby'nin Erzurum'daki İngiliz konsolosundan duyduğu bir olay, bölgedeki düç dengesini ve aşiretlerin hâkim konumunu çok iyi özetlemektedir. Burnaby'nin aktardığı olay, "Dersim Kürtleri'nin yarı-bağımsız bir halde yaşadıklarını" belirten Natanyan'm bu sözlerini destekler niteliktedir: "... Anlaşılan, Erzincan'dan fazla uzak olmayan Dersim'deki piyade taburunun başındaki binbaşı, Kürt bir aşiret reisini tutuklama emri almıştı. Söz konusu Kürt şu veya bu şekilde bunu işitmişti. Bir gün yanına yaklaşık beş bin adam alarak askeri birliklerin karargâh kurdukları yeri kuşatmayı başarmış. Atıyla –suçlu adamın beklenmedik gelişine çok şaşıran– binbaşının çadırına giderek askere şu sözlerle hitap etmiş:

'Selâmünaleyküm! Buraya bu akşam yemek yemeye geldim.'

Binbaşı çok güç durumda kalmıştı ama ne yapabilirdi? Emrindeki tabur gafil avlanmış; hepsi de Kürt'ün silahlı adamları tarafından sarılmıştı. Elinden geldiğince iyi bir ifade takınıp konuğuna kusursuz bir ziyafet vermiş. Ertesi sabah Kürt ona şunları söylemiş:

'Dün gece çok güzel yemekler yedim, rahat bir uyku çektim. Ben sizin konukseverliğinizi kabul ettim, şimdi de siz benimkini etmelisiniz. Benimle akşam yemeği yemeye götüreceğim sizi. İtiraz istemem!' demiş, teklifi karşısında hafif hiddetlenmişe benzeyen subaya, 'emrinizdeki bütün adamlar da bizimle gelecek. Bu akşam hepsi benim karargâhımda yiyip yatacak.'

'Binbaşı için güç bir durumdu,' dedi Erzurum konsolosu, hikâyeyi bana anlatırken. 'Kürt'ü tutuklaması emredilmişti, oysa Kürt onu tutuklamak üzereydi! Ancak direnmek faydasızdı. Kürtler, binbaşının taburunu sarmışlardı, reislerinin tek bir işaretiyle Türklerin hepsini hemen oracıkta katledebilirlerdi. Binbaşının daveti kabul etmekten başka şansı yoktu. Kürt, askerler kendisinin dağ evine varınca, uşaklarına ziyafet için hazırlık yapmalarını emretmiş. Pişirilmek üzere birkaç yüz koyun kesilmiş, tepenin yamacındaki dere kesilen hayvanların kanıyla kıpkırmızı akmış.'

Özet: ***Divriği kazasının Pingan köyündeki Ermenilerin Ma'âdin-i Hümâyûna ilhak olunmak isteklerini belirten toplu dilekçeleri. Bu sebeple eşkıya ve Kürtlerin kötülüklerinden emin olacaklarını bildirmektedirler.***

Devletlü, inâyetlü, merhametlü, veliyyü'n-niam kesîrü'l-lütuf ve'l-kerem efendim, sultânım hazretleri...devlet-i ikbâl-i ebedî ve sa'âdet-i iclâl-i sermedî ile sağ olsun.

Divriği kazasında Pingan karyesinde sâkin bi'l-cümle re'âyâ kullarının arzuhâl-i rukyet-meâlleridir ki;

Bundan akdem hakkında fermân-ı kazâ cereyân sudur eden Veli Paşa'nın i'dam ve izâlesine bâ emr-i âlî hâlâ Ma'âdin-i Hümâyûn emîni inâyetlü Ahmed Paşa hazretleri me'mur ve ta'yin buyurulmuş olduğuna mebnî ber muktezâ-yı me'mûriyet Ma'âdin-i Hümâyûndan kıyam ve hareket ve Divriği kazâsı kurâlarına müsâferet ve üç beş karyede dâireleri halkı ve sunûf-ı askeriyeleri hasbe'l-iktizâ ikâmet eylemişler ise de vürûdu ününden azîmetleri hengâmına kadar ahâlî-i karye ve sair re'âyâ tâifelerine bir akçe ızrar ve hasarâtı olmayup rûz-merre iktizâ eden zehâiri dahi akçesiyle ahz ve iştirâ ve asâkirlerine taksim edip vechen mine'l-vücûh müşârun ileyh tarafından ve askerinden bir akçe rahne ve rencidemiz olmadığından başka bâ-husus karyemize ve karyemiz kâinlerine her vecihle himâyet ve sıyânetleri zâhir ve bâhir ve hakkımızda himem-i rahîmâne ve müsâade-i aliyyeleri kemâl mertebe olup ve fukarâya merhametleri ta'riften bîrûn olmağla ve eğerçi ashâb-ı ağrâz dahi âhar gûne ifâde ve muğallataya tasaddî dâiyesinde olur ise amel ve i'tibar buyurulmamak akdemce bir kıt'a arzuhâl-i âcizânemiz dahi takdîm-i pîşgâh-ı devletleri olduğu ve kazâ-i mezkur kurâlarına nev'amâ zulüm ve ta'addî olmuş ise de cümlesi Veli Paşa'nın cem' ve celb ettiği asâkiri ve Ekrâd eşkıyâdan olduğu cümlenin ma'lum ve meşhûdu olup emîn-i müşârun ileyh tarafından cümlemizi sıyânet ve himâyeleriyle kâffe-i fukarâmız âsûde ve hoş-nişîn olduğu muhât-ı ilm-i mürüvvetleri? buyuruldukta rahmen li'l-fukarâ Divriği kazasın Ma'âdin-i Hümâyûna ilhak buyurmalarıyla Ekrad ve eşkıyânın keyd ü mazarrat ve hasarâtından fukarâmızı vikâye ve müşârun ileyh hazretlerine ihâle birle cümlenin da'avât-ı hayriyelerine mazhar olmaları niyâzıyla arzuhâl-i çâkerâneleri tahrire cesâret olundu. Bi-mennihî Ta'âlâ manzur-ı ayn-ı inâyet ve muhât-ı ilm-i merhametleri buyuruldukta bu bâbda emr ü fermân ve lütf u ihsân devletlü, inâyetlü, merhametlü, veliyyü'n-niam, kesîrü'l-lütuf ve'l-kerem efendim sultânım hazretlerinindir.

(İmza yerinde Serkis, Avanis, İstepan, Karabet, Kirkor, Nikoğos, Ohan, Bogos, Asvador gibi 29 Ermeni isim ve Ermenice yazıyla mühürleri var.)

(Takriben 1811)

Sadeleştirilmiş metin

Bundan önce hakkında ölüm fermanı çıkan Veli Paşa'nın idam ve yok edilişine yüksek emirlerinizle hâlâ Ma'âdin-i Hümâyûn emini Ahmed Paşa memur ve tayin buyrulmuş olduğundan dolayı memuriyetinin gereği üzerine Ma'âdin-i Hümâyûn'dan kalkıp hareket ederek ve Divriği kazası köylerine misafir ve üç beş köyde daireleri halkı (Paşa'nın adamları) ve askeri sınıflar gereğinden dolayı ikamet eylemişler ise de varış gününden gidişleri zamanına kadar köy ahalisi ve diğer reaya gruplarına birkaç akçe zararları ve hasarları olmayıp her günlük gereken zahireyi (erzakı) dahi akçesiyle satın alıp ve askerlerine dağıtıp yukarıda işaret edilen yüzünden ve askerlerinden bir akçe zararımız ve rencidemiz olmadığından başka özellikle köyümüze ve köyümüz sakinlerine her zaman koruma ve muhafazaları görünür ve ortaya çıkar ve hakkımızda şefkatli himmetleri ve üstün izinleri en yüksek derecede olup fakirlere merhametleri tariflerin dışında olmakla ve garez sahipleri dahi geçmiş güne ifade ve laf kalabalığına teşebbüs ederlerse amel ve itibar buyrulmaması için önceden bir kıta dilekçemiz dahi devletlerinin önüne takdim olduğu ve mezkur kazanın köylerine bir dereceye kadar zulüm ve düşmanlık olmuş ise de tamamı Veli Paşa'nın toplayıp gönderdiği askerler ve Kürd eşkıyalardan olduğu cümlenin bildiği ve şahit olduğu olup yukarıda zikredilen emin (Ahmed Paşa) tarafından cümlemiz koruması ve yardımlarıyla bütün fakirlerimiz sıkıntıdan uzak ve hoşça vakit geçiren oldu ilmile çevrili mürüvetleri buyruldukta esirgenen fakirlerin olduğu Divriği kazasını Ma'âdin-i Hümâyûn'a katmalarıyla Kürdlerin ve eşkıyanın zararlı oyunlarından ve hasarlarından fakirlerimizi koruma (gözetme) ve işaret edilen hazrete (Ahmed Paşa) ihale edilmekle cümlenin hayır dualarına mazhar olmaları niyazıyla bu kölelerinin dilekçesi yazılmasına cesaret olundu. Bu konuda emir ve ferman ve lütuf ve ihsan sultanımızındır.

Yemekten sonra binbaşı, Kürt'ü, padişahın hükümdarlığını tanımaya kandırmak için çok dil dökmüş.

'Padişahımızı sadece ismen tanımanız yeterli,' demiş binbaşı. '30.000 koyununuz var: Padişaha yılda 1500 kuruş (10 sterlin) verin. Emrinizde 10.000 hizmetli var; 10 adamınızı padişahın ordusuna verin. Geri kalanı ben hallederim. Çok zengin bir kişisiniz ama bunun İstanbul'da bilinmesi gerekmez.'

'Evlatlarımın hiçbirini asla başka bir efendinin hizmetine vermedim,' diye yanıtlamış aşiret reisi gururla. 'Padişahınız İstanbul'da padişahtır, ama burada padişah benim!'

Ertesi sabah Kürt, taburun karargâhına dönmesine izin vermiş, binbaşıya ziyaretinin anısı olarak bir Arap atı sunmuş.

'Tüm olan bitenler Erzurum'daki askeri yetkililere bildirildi,' diye ekledi konsolos hikâyeyi anlatırken, 'binbaşı daha sonra terfi etti.' "[112]

Dersim ve civarındaki Kürtlerin bu yarı-bağımsız durumu merkezi otoritenin zaman zaman ciddi biçimde endişelenmesine ve bölgeyi kontrol etmek için askeri güç göndermesine neden olmaktadır. 1880'lerin başlarında, yani Burnaby'nin yukarıda anlattığı olaydan birkaç yıl sonra Dersim ve civarını ziyaret eden Sırvantsdyants, bölgeyi can ve mal güvenliği açısından tatmin edici bulmaktadır. Zira saray Dersim'i yola getirmek için buraya Ali Şefik Bey kumandasında ordular göndermiştir ve Sırvantsdyants'a bakılacak olursa, Erzincanlı Giragos Kazancıyan Efendi de onun maiyetinde yer almaktadır. Sırvantsdyants, kendisinin buraları ziyaret ettiği sırada, özellikle Çemişgezek'te, Kürt beylerinden Diyap Ağa'nın tutuklanmak istenmesi nedeniyle şehirde bir çatışma beklentisinin bir hayli güçlü olduğunu da eklemektedir. Diyap Ağa ve Koçoğlu Mustafa kaçmayı başarmışlardır, ancak askerler onların mallarına ve hayvanlarına el koymuşlardır. Sırvantsdyants Dersim ve civarını yola getirmek üzere görevlendirilen Ali Şefik Bey'in işi sıkı tuttuğuna ve Kürt ileri gelenlerine bazı şartlar ileri sürdüğüne değinmektedir. Aslında Sırvantsdyants'm aktardığı bu şartlar Kürt aşiretlerinin yarı-bağımsız durumu hakkında da bir fikir vermektedir: "Ali Şefik Bey'in ordusu üç saatlik mesafede bulunuyordu. Kürt ileri gelenlerini toplayarak üç şart ileri sürmüştü:

112 Fred Burnaby, *At Sırtında Anadolu*, çev. Fatma Taşkent, İletişim Yayınları, 1999, s. 236-238.

1. Vergi ödenecek ve asker verilecek.
2. Nüfus sayımı yapılacak.
3. Silahlar teslim edilecek.

Üçüncü şart Kürtlere çok ağır gelmişti."[113]

Ali Şefik Bey gerçekten de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra bölgede artan huzursuzluğu 1885 yılında ciddi bir askeri güçle bastırmıştır. Ancak herkesin işini Ali Şefik Bey kadar sıkı tuttuğu ya da kendi askeri gücüne onun kadar güvendiği söylenemez. Kürtleri hizaya getirmek üzere gönderilen birliklerin başındakiler ya da yerel askeri güçler çok zaman tehlikeli bir çatışmadan kaçınmakta ve merkezi otoriteye bölgenin tamamen kontrol altında olduğu yönünde sahte haberler göndermektedirler. Erzurum'da karşılaştığı bir Ermeni, yazara, Kürtlerin rüşvet ya da tehditle yerel görevlileri sindirdiğini anlatmıştır: " 'Bu Kürtlerin bazıları çok şövalye ruhlu adamlar,' dedi bir Ermeni. 'Ancak hepsi azılı soyguncu, yörenin başbelaları. Sık sık paşalara rüşvet yedirirler,' diye devam etti, 'dağlı halkı boyun eğmeğe zorlamak için askeri birlikler gönderildiğinde birliğin başındaki general, dağı sarmak ya da bütün geçişleri kapatmak yerine mahsus bir-iki geçiti açık bırakır. Sonra Kürtler kaçar, paşa da İstanbul'a telgraf çekip emrindeki bölgenin tamamında düzenin tamamen sağlandığını bildirir.' "[114]

Öte yandan merkezi otoritenin yerel zorbalar ve güç odakları konusundaki tutumu da çelişik görünmektedir. Tanzimatla birlikte yerel beylerin, aşiretlerin gücü kırılmak istenmiştir. Ancak Barsoumian bunun sınırlı bir girişim olduğunu, kısa bir süre sonra bu çabanın savsaklandığını ileri sürmekte ve Ermeni köylüsünün güçsüzleştirilmesinin merkezi idare tarafından tercih edildiğini, hatta bazı durumlarda da bunun teşvik edildiğini belirtmektedir. Merkezi idare 1860'larda artık görünüşte bile Tanzimat reformlarının uygulanmasını takip etmemekte ve gördüğü eziyetler, baskılar hakkında ayrıntılı bilgilere sahip olduğu halde Ermeni köylüsünün durumunu düzeltmek için hiçbir şey yapmamaktadır. Barsoumian bu dönemde imparatorluk içindeki halkları mutlak baskı altına alan bir politikanın hâkim olduğuna ve özellikle de müslüman olmayanların hedef alındığına işaret etmektedir.[115]

---

113 Karekin Sırvantsdyants, *Toros Ahpar*, 1884, c. II, s. 111, 138.

114 Fred Burnaby, *a. g. e.*, s. 271.

115 Hagop Barsoumian, "The Eastern Question and the Tanzimat Era", (ed.) R. G. Hovannisian,

Aslına bakılırsa özellikle aşiretler söz konusu olduğunda mesele Barsoumian'ın gördüğünden biraz daha karmaşıktır. Devletin uzun bir tarihsel süreç içinde özellikle Kürt aşiretlere ilişkin tek bir politikasının olduğunu düşünmek yanıltıcıdır. Bazı bölgelerde devletin tam bir hâkimiyetinin bulunduğu da iddia edilemez. Genel olarak Osmanlı devletinin aşiretlerle pragmatik bir ilişki kurduğu ve değişen siyasal koşullarda bu ilişkinin yeniden gözden geçirildiği söylenebilir. Öte yandan aşiretleri, devlet karşısında müzakere gücü ya da becerisi olmayan ve sadece silahlı gücüyle kendi yaşam alanını kuran yapılar olarak görmek de doğru değildir. Osmanlı devleti kuruluşunu izleyen dönemde hâkimiyetini hızla yaygınlaştırabilmek için göçebe aşiretlerin yüksek hareket kabiliyetlerinden ustaca yararlanmış ve toplumsal örgütlenmesini göçebe aşiretlerin sorunlarını çözebilecek biçimde esnetmiştir: "Osmanlı devleti, tarihinin erken dönemlerinde bütün göçebeleri yerleşik köylüler haline getirmeye hiç yeltenmemişti; tersine, hayvancılıkla uğraşan göçebeleri korumak, göç yollarını düzenlemek, can ve mal güvenliklerini garantiye almak üzere özel kanunlar ve düzenlemeler çıkarılmıştı. Bazı durumlarda merkezi hükümet aşiretlerin sorunlarını çözmek üzere gezici bir kadı bile atayabiliyordu."[116]

Bizim burada ele aldığımız Ermeni-Kürt ilişkileri bakımından önem arzeden Kürt aşiretlerinin durumu ise son derece özgündür ve devletin onlara yaklaşımı ayrıntılı olarak ele alınmalıdır. Devletle Kürt aşiretlerin ilişkisi, en azından başlangıçta, bahsedilen pragmatik ilişkinin tipik bir örneğidir ve karşılıklı bir yararlanma politikası izlenmektedir: Osmanlı devleti Kürtleri İran'a karşı bir tampon güç olarak kullanmakta ve Kızılbaş cemaatlerle mücadelesinde müttefik olarak görmektedir. Bu yüzden yalnızca askeri ve politik çıkarlara değil, dinsel bir ortaklığa da hitap etmeye elverişli bir söylem geliştirilmiştir. Kürt aşiretleri İran'ın Osmanlı devletine saldırısının önünde demirden bir kale gibi durdukları sürece bu bölgede geniş bir hareket serbestisi ve muazzam bir servet de edinmişlerdir. İmparatorluğun en büyük rakiplerinden biri olan İran'a karşı oynadıkları rol o kadar önemlidir ki, IV. Murad bu yüzden aşiret sistemini meşrulaştıran fermanlar bile

---

Armenian People from Ancient to Modern Times, Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century içinde, St. Martin's Press, 2004, c. II, s. 200.

116 Reşat Kasaba, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum, Osmanlı Yazıları*, çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, 2005, s. 158.

yayınlamıştır: "En büyük ve en tehlikeli grup olarak görülen Kürtlerin statüsü daima duyarlı bir konuydu. Osmanlılar istimalet, yani gönül alma politikası uyguluyor, Sünni Kürtleri İran'a karşı tampon ve Kızılbaş cemaatleriyle yaptıkları uzun savaşlarda müttefik olarak kullanıyorlardı. Kürt reislerden bazıları doğu Anadolu'da büyük servetler ve muazzam güç elde etmek için Osmanlı devletiyle olan bağlarını kullanıyorlardı. Bu sayede, bölgedeki Osmanlı politikasını ve askeri harekâtı etkileyebiliyorlardı. 1632 ve 1633 yıllarında Sultan IV. Murad Kürt aşiret reisliğinin babadan oğla geçişini pekiştiren bir dizi ferman yayınlayarak yerel askeri komutanlar ile idarecilerin Kürt aşiretlerini taciz ve suiistimal etmelerini yasakladı. Bunlardan birinde, Allah nasıl Zülkarneyn'e Yecüc Mecüclere karşı duvar inşa etmeyi ihsan eylediyse, aynı şekilde Kürdistan'a, imparatorluğun koruması altında, İran'ın iblis Yecüc'ünün fesatlıklarına karşı güçlü bir engel ve demirden bir kale gibi hareket etmeyi nasip ettiği belirtiliyordu. Başka bir fermanda, Kürt komutanların Osmanlı devletinin sadık ve vefalı duacıları olduğu, padişahın yüce atalarının soylu zamanlarından bu zamana taht adına takdire şayan çeşitli hizmetler verdikleri ve sayısız takdire şayan çaba gösterdikleri, dolayısıyla imparatorluğun onlara saygı ve itinayla davranılmasını sağlamaya mecbur olduğu yazılıydı."[117]

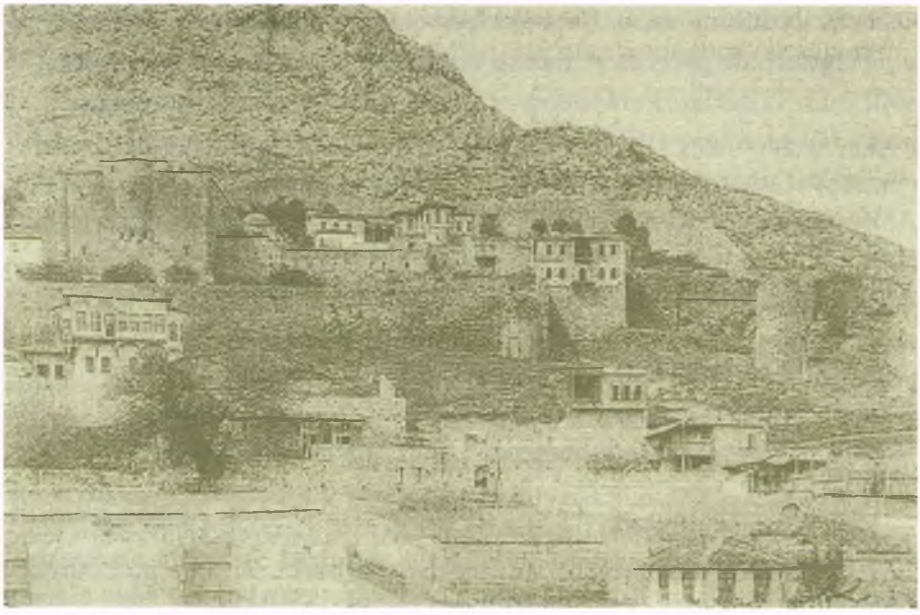
16. yüzyılın başlarında Anadolu'daki nüfusun % 27'sinin tam veya yarı-göçebe olduğu ve bazı taşra kentlerinde bu oranın nüfusun yarısını oluşturduğu düşünülecek olursa, Osmanlı devletinin ilk dönemlerinde aşiretleri kendi toplumsal örgütlenmesine dahil etmenin özgün bir yolunu bulmak zorunda olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Sultan IV. Murad'ın fermanları ve aşiretlere tanınan imtiyazlar ile geniş hareket serbestisi böyle bir tarihsel ve sosyal zeminde anlaşılabilir. Ancak 17. yüzyılın sonlarında daha belirli ve kesin toplumsal örgütlenme biçimleri yerleşmiş ve esnek sınırlarla belirsiz kimlikler devlet için sorun yaratmaya başlamıştır. 18. yüzyılın başlarından itibaren göçebe aşiretlerin göç yollarının sınırlanması ve belli ölçülerde denetlenmesi, kırsal alanda köylülerin ve mallarının korunmaya çalışılması bir zorunluluk haline gelmeye başlamıştır. Daha 1690'lı yıllarda Balkanlardaki Yörük aşiretleri ile Arap eyaletlerindeki Bedevi, Kürt ve Türkmen aşiretlerinin mezhepleri, sayıları ve varlıkları kaydedilmeye başlanmıştır. Aşiretlerden

117 Reşat Kasaba, *a. g. e.*, s. 159-160.

Osmanlı ordusuna asker alınmaya başlanmış, Mezopotamya türünden sınır bölgelerinde göçebelere toprak verilerek iskân ettirilmeye çalışılmış ve sınır ötesi ittifakları kurabilecek etnik ve dinsel grupların bütünlükleri ya başka bölgelere göç ettirilerek ya da bölgelerindeki nüfus oranları değiştirilerek parçalanmaya çalışılmıştır: "Sözgelimi, olağan zamanlarda kışları Ankara'da geçiren Türkmen asıllı Badıllı kabilesi, 1691'de kuzey Suriye'deki Harran'a yerleştirilmiş, Kürt Mihmadlu aşiretinden bazı gruplar 1713'te doğu Anadolu'dan İzmir civarına sürülmüştü. Genelde, 17. ve 18. yüzyıllarda en sık adı geçen cezai sürgün yerleri Kıbrıs adası ve Suriye'deki çöllük Rakka bölgesiydi. Bu iki yer hem suç oluşturan belirli davranışlara misilleme olarak aşiretleri gruplar halinde cezalandırmak amacıyla, hem de kitlesel yer değiştirmeler ve yeniden iskânlar için kullanılıyordu."[118]

Osmanlı devletinin göçebe ve yarı-göçebe aşiretlerle kurduğu pragmatik ilişki değişen biçimler almakla birlikte, daha yerleşik ve kayıtlı bir toplumsal örgütlenme biçimi hâkim olduğu ölçüde aşiretlerin hareket alanı giderek daralmaktadır. 18. yüzyıl ise bazı bakımlardan bu eğilimin tersine çevrildiği, merkezin güç yitirip âyanın taşraya hâkim olduğu ve göçebe aşiretlerin de bu güç dengesinden azami biçimde yararlandığı bir dönem olmuştur. Bu durumda devlet aşiretlere parasal destek ve kendilerine gösterilen yerlerde kalmaları karşılığında genellikle daha verimli topraklar ve bürokrasinin üst kademelerine yükselme imtiyazı vaat etmektedir. Ancak 19. yüzyılın başından itibaren merkezi devlet, kendi gücünü sınırlayan engelleri ortadan kaldırmak için son derece kararlı davranmaya başlamıştır. Devletin aşiretlere ve kabilelere daha dolaysız yöntemlerle müdahale ettiği bu dönemde, belirli aşiretlerin devletin karar verdiği yerlere zorla yerleştirildiği, aşiret ve kabilelerin bölündüğü, göç yollarının ve hareket serbestilerinin sınırlandığı görülmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısında aşiretlerin çok sıkı bir şekilde denetim altına alındıkları ve bu denetimi aşındırma çabalarının sık sık askeri güçle cezalandırıldığı anlaşılmaktadır. Aşiret düzeninin gücü ve coğrafyanın zorlu koşulları hesaba katıldığında, devletin Mezopotamya sınırındaki bölgeyi tam olarak kontrol edebilmesinin ne kadar güç olduğu tahmin edilebilir. Ancak 1860'lı yılların ortalarında özellikle bu bölgeye yönelik askeri tedbirler alınmış, bölgenin demografik yapısını değiştirebilmek için göçmenler

118 Reşat Kasaba, *a. g. e.*, s. 162-163.

13. yüzyıldan itibaren katolikosluk merkezi olan Sis'in (Kozan, Adana) 1890'larda görünümü. Kilise ve Katolikosluk binaları görülmektedir.

Sis, Kozan Katolikos Makamı

yerleştirilmiş ve bu amaçla yeni kasabalar bile kurulmuştur: "... 1863-6'da, Fırka-i Islahiye adında, görevleri yalnızca Güneydoğu Anadolu'daki göçebelerin denetlenmesi ve yerleşik hayata geçirilmesinden ibaret olan yeni bir gezici askeri güç oluşturuldu. Kısmen Fırka-i Islahiye'nin faaliyetleri sonucunda bu bölgede asayiş sağlandı, bu da Türkmenler ve Çerkesler gibi Anadolu'nun başka bölgelerinden ve Kafkaslardan kaçarak buralara sığınmak isteyen çok sayıda yeni göçmeni buralara çekti. Yeni gelenler küçük gruplara bölünüyor ve güneydoğuda Ermeni, Kürt ve Alevi yoğunluğu olan bölgelere dağıtılıyordu, ki bu da çok daha farklılaşmış ve yerleşik bir toplum oluşturuyordu. Hassa, Islahiye, Osmaniye, Reyhanlı, Kadirli ve Kozan kasabalarının hepsi 19. yüzyılda Fırka-i Islahiye'nin uyguladığı yerleşim politikalarının sonucunda kurulmuştu."[119]

1860'lı yıllar pek çok Ermeni tarihçi ve yazarın belirttiği gibi, Ermeni köylülerin yaşadıkları baskı ve eziyetler nedeniyle aşiretleri, yerel beyleri şikâyet ve protesto ettikleri bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla Ermeni köylülerin buna cesaret edip seslerini yükseltmeleri ile devletin bu dönemde aşiretleri kontrol altına alabilmek için askeri güce başvurması arasında bir bağlantı olup olmadığı araştırmaya değer bir konu olarak görünmektedir. Devletin daha önce çoğunlukla pazarlık yapılan aşiretlere bu kez askeri bir güçle yönelmesi, Ermeni köylülerde aşiretlerin artık sıkı bir kontrole tabi tutulacakları ümidini uyandırmış olabilir. Ancak devletin Kürt aşiretlerle ilişkisinde zaman içinde pek değişmeyen çok tipik tutumlar söz konusudur. Her şeyden önce Kürtler arasında aşiret yapısının yaygınlığı, devlete aşiretleri birbirlerine karşı kullanma imkânı vermektedir ve bu politikanın sayısız örneği bulunmaktadır. Bu nedenle devlet sık sık pazarlık yapacağı aşiretlerin kimi yapısal özelliklerine müdahale etmemeyi tercih etmektedir. Bu da devletle, sözgelimi aşiretindeki liderliği tartışma konusu yapılmayan aileler arasında örtük bir işbirliğine yol açmaktadır: "... 18. ve 19. yüzyıllarda ise merkezi hükümetin reform çabalarında bu [aşiret]

119 Reşat Kasaba, *a. g. e.*, s. 166. Kuruluşu 1853 yılında başlayan Kırım Savaşı'na dayanan Fırka-i Islahiye, bu savaşa asker vermeyen ve güvenlik sorunları yaratan Çukurova, Kozan dağları ve Cebel-i bereket civarındaki aşiretleri sindirmek ve bölgede ziraati teşvik etmek üzere oluşturulmuştur. Dördüncü Ordu kumandanı Derviş Paşa ile Ahmed Cevdet Paşa'nın başında olduğu Fırka-i Islahiye, kısa bir süre içinde bölgedeki vergi ve güvenlik sorunlarını çözmek için Karafakılı, Ulaşlı, Kozanoğulları gibi belli başlı tüm aşiretleri kontrolü altına almıştır. Bundan sonra Zeytun'a hareket etmek üzere olan Fırka-i Islahiye, bu bölgede koleranın yayılmaya başlaması üzerine faaliyetine son vermiştir.

Şam şehrinde Bedevi adı verilen çöl arapları (1898)

Garabed Krikorian, İstanbullu bir ailenin çocuğudur. On yaşında yetim kalmış ve Kudüs Surp Hagop Manastırı'na ruhani eğitim alması için gönderilmiştir. Papaz Yesayi Garabedyan'ın (daha sonra Patrik olmuştur) yanında fotoğraf eğitimi almış ve manastırın resmi fotoğrafçısı olmuştur. Daha sonra manastırdan ayrılmış, Protestanlığa geçerek evlenmiştir.

Kudüs'te, ardından Beyrut ve Yafa'da fotoğraf stüdyosu açmıştır. Suriye Valisi Nazım Paşa gibi birçok Osmanlı yöneticisinin fotoğraflarını çekmiştir. Filistin ve civarındaki birçok tarihi şehrin fotoğraflarını çekmiştir. 1892'de Yafa-Kudüs tren hattının fotoğraflarını çekmiştir.

1898 yılında II. Abdülhamid'in görevlendirmesiyle, Alman Kayzeri II. Wilhelm'i Yafa'dan gelişinden Beyrut'tan ayrılışına kadar adım adım fotoğraflamıştır. Bu fotoğraflar 47 fotoğraftan oluşan resmi bir albümde toplanmıştır. Albümdeki 41 fotoğraf Krikorian'ın imzasını taşımaktadır. 1920'de vefat eden Krikorian'ın mesleğini oğlu devam ettirmiştir.

Aşağıda künyesini vereceğimiz kaynakta, elimizde bulunan bu fotoğrafın aynısı mevcuttur ve fotoğrafın 1898 yılında çekildiği belirtilmiştir. Bu da II. Wilhelm'in ziyaretine denk gelmektedir. Elimizdeki aşiret fotoğraflarının birinde 1889 tarihi bulunduğundan bu fotoğrafları burada kullanmayı uygun bulduk. Elimizdeki aşiret fotoğraflarından birinin üstünde ise Harutyun B. Enkababyan imzası bulunmaktadır. Bu fotoğrafların 1890 yılı civarında çekildikleri anlaşılmaktadır.

(*L'Orient des photographes Arméniens*, (Ed.) Mona Khazindar, Djamila Chakour, Hoda Makram-Ebeid, Institut du Monde Árabe-Éditions Cercle d'Art, 2007.)

liderlerden destek ve hizmet istemekten başka şansı yoktu. ... 1850'lerin başlarında, doğu Anadolu'da yaptığı geziler sırasında Robert Curzon bazı Kürt reislerle konuştuğunda, aşiretlerin bazılarında reisliğin tam yedi kuşaktır aynı ailede kalabildiğini keşfetmişti. Doğal olarak, bu politikaların uygulanması, hatta uygulanmasının düşünülmesi için, merkezi hükümetle tam da güya bu politikaların ana hedefleri olan, oysa çoğu kez bunlar sayesinde güçlerine güç katmış aşiret liderleri arasında müzakereler yapılması gerekiyordu." Kasaba, 1890'lı yıllarda oluşturulan Hamidiye Alayları'nın bunun iyi bir örneği olduğunu düşünmektedir. Belirli ve "sadık" aşiretleri güçlendirmek ve ödüllendirmek amacını taşıyan bu uygulama, bir yandan da aşiret yapısının ayakta kalmasına katkıda bulunmaktadır. Zira aşiretler, devletin istediği doğrultuda hareket edebilecek dayanışma ve birliğe sahip iseler pazarlık güçleri artmaktadır. Bu durumda devlet kendisine bağlı bir aşiretle bölgenin kontrolünü, aşiret ise devletle işbirliği yaparak kendi mensuplarına güvenlik ve ekonomik üstünlük sağlamış olmaktadır: "Kürtlerin aşiretlere bölünmüş olması merkezi hükümetin bir yandan bazı Kürtleri yandaş olarak kullanırken öte yandan diğerlerine ağır cezalar uygulamayı sürdürmelerini kolaylaştırıyordu: Bu politikanın en açık örneği, 1891 yılında kurulan ve Kürtlerden oluşan Hamidiye alaylarında gözlenebilir. 19. yüzyılın son on yılında ve 20. yüzyılın başında Hamidiye'ye alınmış askerlerin büyük çoğunluğunu oluşturan Sünni Kürtlere Doğu Anadolu'da Alevi (Kızılbaş) Kürtleri yatıştırma, diğer etnik grupları (özellikle Ermenileri) sürme, topraklarına el koyma ve buralara yerleşme serbestiyeti tanınmıştı."[120]

Hamidiye Alaylarıyla izlenen politika sayesinde, Kasaba'nın söylediklerriyle uyumlu olarak, bazı Kürt aşiretleri güçlenmiştir ve bu durum devletin amaçladığı gibi Kürtlerin birlikte hareket edebilme kabiliyetlerini sınırlayıcı bir etki yapmıştır. Göçer ve yarı-göçer Kürt aşiretleriyle Türk Karapapak aşiretinden seçilen askerleri kendi aşiret reislerinin yönetimine veren bu uygulama Kazak modelinden esinlenmiştir ve bir yandan Ermenileri bastırmayı diğer yandan da Kürtleri daha iyi denetleyebilmeyi hedeflemiştir. Sürekli faaliyet halinde olmayan süvari alayları halinde örgütlenen bu yapıda 1892 yılında 40, 1893'te 56, 1899 yılında ise 63 alay bulunmaktadır. Yüksek ücret ve prestijin yanı sıra pek çok durumda resmen baskın ve yağma hakkına da

120 Reşat Kasaba, *a. g. e.*, s. 166, 169.

sahip olan bu alayların kurulması Kürtlerin II. Abdülhamid'e büyük bir sempati duymalarına, onu "Bave Kurdan" (Kürtlerin Babası) ilan etmelerine yol açmıştır. Bu sempatinin doğuşunda II. Abdülhamid'in aşiretlerle kurduğu ilişkinin niteliği de önemli bir rol oynamaktadır. Bu ilişki sayesinde aşiretler sanki devlet ya da onun bürokratları ile hiçbir bağları bulunmadan kendilerini Sultana bağlı saymaktadırlar. Zira II. Abdülhamid halifelik sıfatına ve hilafet makamına vurgu yapmakta, böylece İstanbul'la ve Babıâli'yle sorun yaşayan ancak kendilerini hilafet makamına kayıtsız olarak bağlı gören aşiretleri şahsen kendisine bağlamaktadır.[121] Ancak alayların seçimi ve silahlandırılmasında gözetilen ölçütler, II. Abdülhamid'in Kürt aşiretlerini birbirlerine karşı kullanma niyetinin kanıtları olarak görünmektedir: "Bazı gözlemciler (örneğin bölgedeki İngiliz konsolosu), Hamidiye'nin kurulmasında, Kürtleri bölerek yönetme niyetini de sezmişti: 'Bazı durumlarda Hamidiye için aşiretler arasında yapılan seçim, bölgedeki güç dengesinin korunmasına yarıyor, bazen de tam tersi bir sonuca yol açıyordu. Çoğunlukla zayıf aşiretler tercih edilmekteydi; çünkü bunlara verilen daha iyi silahlar ve eğitim, geleneksel rakiplerinin üstün gücü karşısında denge sağlıyordu.' Açıkça Kürt yanlısı olan bir İngiliz ajanına göreyse, Hamidiye'nin asıl amacı, 'aşiretler arasındaki kan davalarından (yararlanarak) yönetime karşı birleşmelerini çok zor hale getirecek bir sistem yaratmaktı.'"[122] Sistem yalnızca aşiretler arasındaki çatışmaları derinleştirmekle kalmamakta, aşiretler içindeki güç dengelerini de ciddi biçimde etkilemektedir. Hamidiye Alayları'nda komutanlığa seçilen bir ağa, kendi aşireti içindeki liderlik mücadelesinde de büyük avantaj sağlamaktadır, zira daha fazla para ve silah gücüne sahip olmaktadır.[123]

---

121 Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınevi, 1983, s. 84.

122 Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, 2004 (3. baskı), s. 287. Kodaman, Hamidiye Alayları'na katılan aşiretlerin isimlerini ve bağlı bulundukları livaları da belirtmektedir. Bu aşiretlerin isimleri şöyle sıralanabilir: Zilan, Karapapak, Ademanlı, Haydaranlı, Celâli, Şazili, Cemadanlı, Cibranlı, Zırikanlı, Sıpkanlı, Hüsnanlı (Hasenan), Mukri, Milan, Şemsıki, Şukufti, Takuri, Karakeçi, Tay, Miran, Artuşu (Ertuşi), Kays, Berâzî aşiretleri (Bayram Kodaman, *a. g. e.*, s. 75-76). Bu aşiretlerin bazılarının isimleri, Natanyan ve Sırvantsdyants'ın Hamidiye Alayları'nın kuruluşundan yaklaşık on beş yıl önce yayımlanan eserlerinde de yer almıştır.

123 Hamidiye Alaylarına katılarak güç ve imtiyaz kazanmış olmak aşiretler arasındaki çatışmalarla aynı aşiret içindeki liderlik mücadelelerini keskinleştirmiş ve bu mücadelelere başka bir biçim kazandırmıştır. Aytar bu tür çekişmelerin bir bölümünden söz etmektedir, ancak bunlardan özellikle Cibran ve Hormek aşiretlerinin çatışmaları dikkat çekicidir. Daha önceleri Sünnilik ve Alevilik nedeniyle çatışan bu aşiretler, Hamidiye Alayları'nın kuruluşundan sonra birbirleriyle daha sık karşı karşıya gelmeye başlamışlardır ve bu çatışmalı ilişki Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra da bir süre

Bruinessen, bazı Hamidiye komutanlarının kendi silahlı birliklerini rakiplerine karşı kullanmaktan çekinmediklerini ve Miranlı Mustafa Paşa ile Milanlı (Milli) İbrahim Paşa örneklerinde olduğu gibi, bir süre sonra devlet için de tehlike oluşturduklarını eklemektedir. Miranlı Mustafa Paşa Botan bölgesinde adeta küçük bir krallık kurmuş, Cizre ve civarında ağır vergiler toplamakta, adamlarının yağmalarının önüne geçilememektedir. Milanlı İbrahim Paşa ise daha çok Urfa ve Rakka bölgelerinde etkili olmaktaysa da Dersim ve Erzincan gibi uzak bölgelerdeki aşiretlerden de saygı görmektedir. Aslında Milli aşiretinin ulaştığı güç, Hamidiye Alayları'na dahil olmanın bu aşirete sağladığı yararlar konusunda net bir fikir vermektedir. Daha önce Arap Şammar aşiretinin vesayeti altında olan bu büyük aşiret ancak Hamidiye Alayları'na dahil olunca vesayetten kurtulabilmiştir: "Milli, çok eski ve muhtelif kabilelerden oluşan büyük bir aşirettir. Cümlesi ziraat ve hayvancılıkla uğraşır, geçimlerini sağlarlar. Büyük hayvan sürülerini otlatmak için kışın ekserisi Viranşehir'den Abdülaziz dağlarına uzanan çöllerde dolaşarak hasat zamanı köylerine dönerlerdi. O zaman da bunların mer'a ittihaz ettikleri bu yerleri kısmen Şammar aşireti mensupları işgal ederdi. Milli aşireti Hamidiye teşkilatının kuruluşuna kadar bazı aşiretlerin ve bilhassa Şammar'ın vesayet ve himayesi altında dolaşırlar ve her sene bu aşiretin reislerine bir fidye-i necât (kurtulma parası) öderlerdi."[124]

Devletin kendisine bağlı aşiretleri güçlendirme ve yerleşik hayata geçirme politikası her zaman son derece katı bir şekilde yürütülmemektedir, aşiretlere genellikle göçerlikle yerleşiklik arasında bir hayat tarzı dayatılmaktadır. Çoğunlukla yarı-göçer olan ve yerleşik hayatı da tanıyan bu aşiretlerin yıl içinde yerleşik geçirdikleri zamanın artırılması ya da göç mesafelerinin kısaltılması amaçlanmaktadır. Minassian zaman zaman devletin Kürt

devam etmiştir (Osman Aytar, *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna*, Medya Güneşi Yayınları, 1992, s. 63).

124 Cemil Asena'dan (*Diyarbekir Tarihi ve Meşâhiri*) aktaran Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 2003, c. 2, s. 711. İbrahim Paşa'nın adamlarının Diyarbakır şehrini de rahatsız etmeleri üzerine, Sultana karşı ilk açık protesto eylemi de bu şehirde yapılmış ve aralarında Ziya Gökalp'in de bulunduğu gençler kentin postanesini işgal etmişlerdir. Gençler, II. Abdülhamid İbrahim Paşa'yı Hicaz demiryolunun korunması için güneye gönderme sözü verene kadar eylemlerine devam etmişlerdir. Milanlı İbrahim Paşa Sultana bağlılığı nedeniyle, 1908'de İkinci Meşrutiyet ilan edilip II. Abdülhamid tahttan indirilince ayaklanarak bağımsızlığını ilan etmiş, ama kısa bir süre sonra etkisizleştirilmiştir (Martin van Bruinessen, *a. g. e.*, s. 291). Milanlı İbrahim Paşa ile Miranlı Mustafa Paşa hakkında daha geniş bilgi için bkz. Osman Aytar, *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna*, Medya Güneşi Yayınları, 1992, s. 251-257, 263-265.

Milli (Milan) Kürt aşiretinin şeyhi ve Hamidiye Alayları kumandanı İbrahim Paşa, 1899

Hamidiye Alayları'na kabulü istidasıyla Siirt sancağına gelmiş olan Şimer (Şammar, Şmer) aşireti reisi Fariş Paşa ile rüfekasındaki reisler

Cizre kazası merkezinde Miran Aşireti reisi Mustafa Paşa'nın ikinci alayı, subay ve erlerin kıyafetleri ile görünüşleri

Diyadin'de yemin töreninden sonra "Padişahım Çok Yaşa" duasını eda etmek üzere bulunan Ademanlı alaylarından birinin fotoğrafı

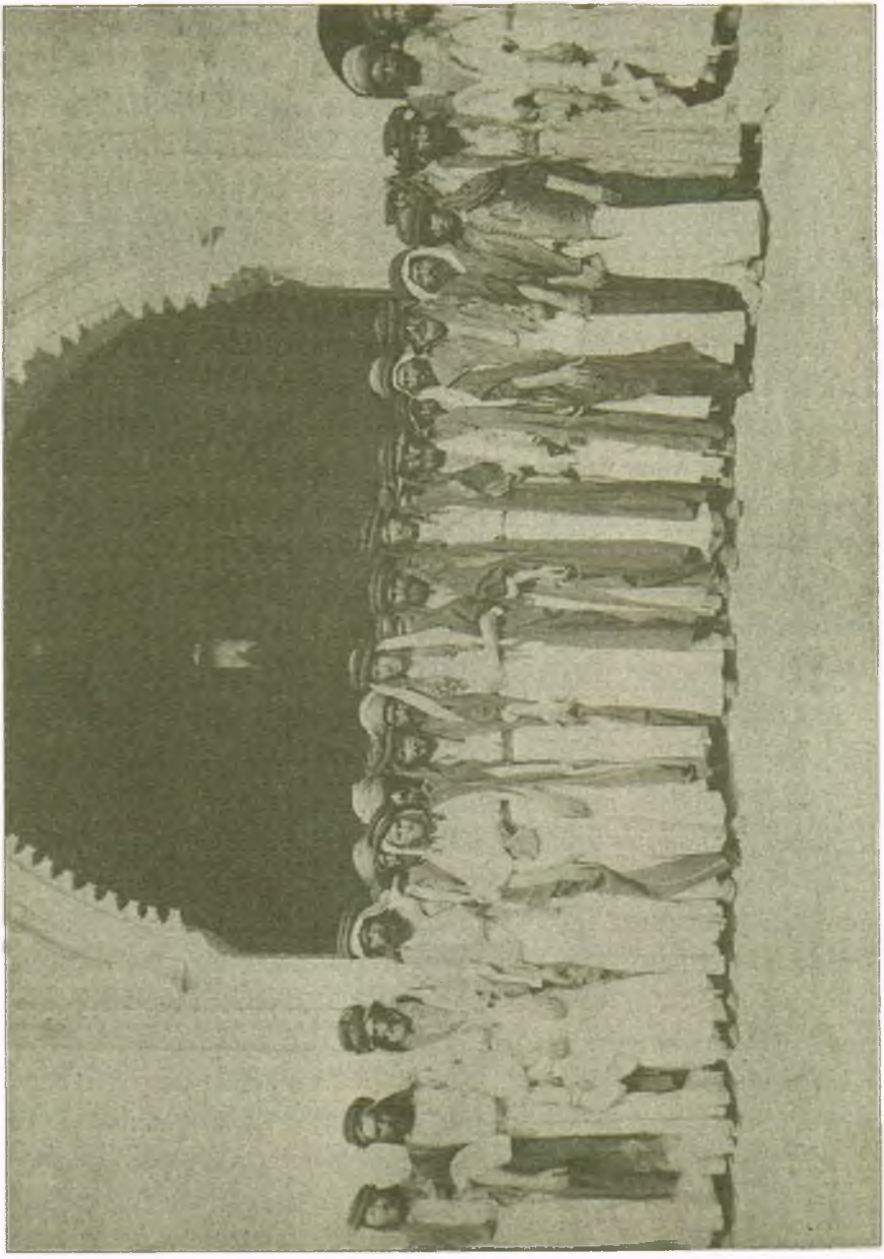
Ordu merkezi Erzincan'da askeri daire meydanında aşiret reislerine padişahın selamını bildirmek üzere toplanılmasının fotoğrafı

Mardin'de toplanan Karakeçi Aşireti reislerinden bazıları

İbga nahiyesinde müteşekkil iken Hamidiye Alayları meydanında on iki yaşında bulunan ve rûesayı müteheyyiazandan ma'dud Ahmed Ağa'nın iki yüz kadar atlısıyla beraber resmidir.

Teşkilata girmek için dilekçe veren ve Mardin'de toplanan aşiret reisleri

aşiretlerinin göçerlik alanlarını değiştiren politikalar izlediğinden bahseder: "1856 yılındaki büyük Kürt isyanını bastıran Türk yetkililerinin onayı ile güneydeki Kürt aşiretlerinin göçerlik alanı, giderek kuzey ve kuzey-doğuya doğru uzanır. Göçer ya da yarı-göçer bu kabileler; kışın Muş, Van ve Ağrı çevresinde konuşlanır."[125] Aşiretler de her zaman devletin politikalarına doğrudan karşı gelmeyip yıl içinde yerleşik geçirdikleri zamanı artırarak bu politikaya uymuş gibi görünmeyi tercih etmektedirler. Pek çok yerde yazın yaylaya çıkan yarı-göçer aşiretlerin köyleri adeta terk edilmiş gibi görünmektedir. Natanyan Mayıs ayı geldiğinde Hizan'a bağlı Mamırdunk'a (Hemran) göç eden ve nihayet buradaki Ermenileri yerlerini terk etmek zorunda bırakan Kürtlerden söz etmektedir: "Bu vilayette Mayıs başlarından Eylül sonuna kadar Alkanlı diye adlandırılan Kürtler öbek öbek çadırlarım kurarlar. Bunların başlıcaları; Zoru, Mehmete Necam, Murade Mirza, Mahmede Şahbaz, Lavok Telo, Amar ve Mıhe adlı zorbalardır. Bunlar topluca Ermenilere saldırarak her türlü talanı yaptıktan ve kadınlara tecavüz ettikten sonra bağları, bahçeleri, koyun davar hepsini idarelerine alırlar. Ermeniler artık buna tahammül edemeyeceklerini görünce hepsi birden ailelerini toplayarak oraya buraya göç etmeye başlamışlar."[126]

Kasaba 19. yüzyılda devletin çeşitli yollarla aşiretleri daha sıkı bir denetim altına aldığından ve göçerlikle yerleşik çiftçiliği bütünleştirmeye çalıştığından söz etmektedir. Böyle bir dengenin giderek yerleşik hayatı daha fazla teşvik edeceği düşünülmektedir. Ancak bu durum özellikle 19. yüzyılın ortalarında belirginleşen bir eğilimi, Kasaba'nın "yerleşik düzen içinde hareketlilik" olarak tanımladığı süreci güçlendirmiştir. Devletin yerleşik hayatı teşvik etmesi bazı durumlarda, tıpkı Natanyan'ın verdiği Hizan'a bağlı Mamırdunk (Hemran) örneğinde olduğu gibi, başka grupların göç etmesine yol açmaktadır ve bu pek sık karşılaşılan bir sonuçtur. Dolayısıyla merkezileşmenin ve yerleşikleşmenin temel politika olduğu bu yüzyıl beklenmedik düzeyde bir hareketliliğe sahne olmuştur: "Sözgelimi Türkmenler batıya ve doğuya doğru hareket etmiş, onların doğudaki yerlerini Kürtler almıştı. Kürtler 'Anadolu yüksek platosu ile Torosların güneydeki etekleri arasındaki uzun kuzey-güney göçlerini yeniden başlatmışlar'; ve nihayetinde Ermenileri bu

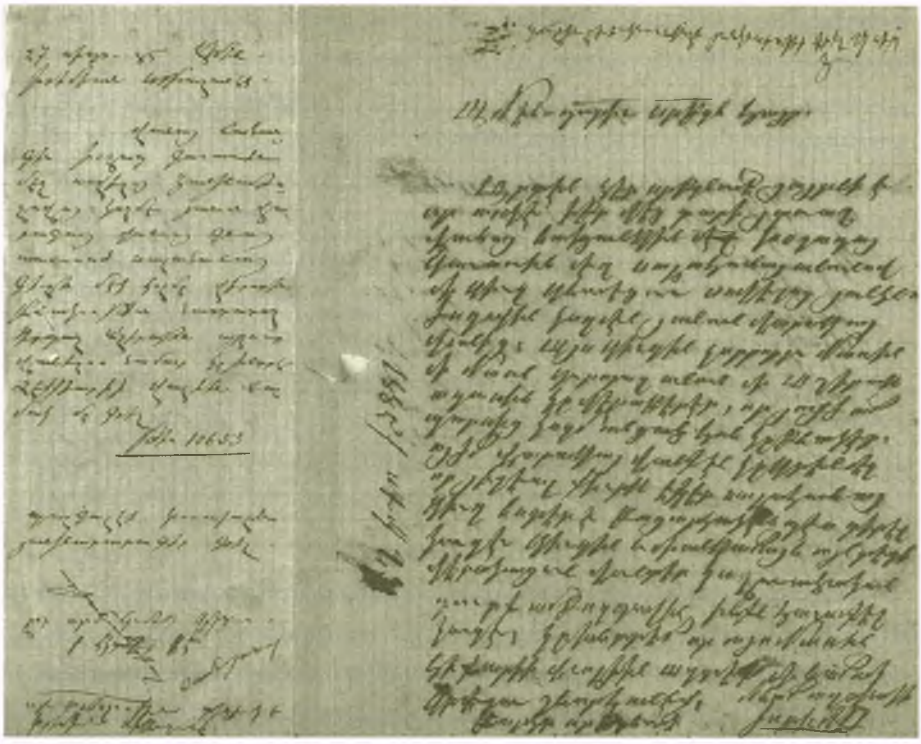
125 Anahide Ter Minassian, "L'Arménie et l'éveil des nationalités (1800-1914)", *Histoire du peuple arménien* içinde, (ed. Gérard Dédéyan), Editions Privat, 2007, s. 494.

126 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , s. 183.

bölgelerden çıkartmakta anahtar rol oynamışlardı. Sonuçta Anadolu'nun bazı kısımları 19. yüzyılda önceki yüzyıllardan bile daha çok göçe tanık olmuştu. Osmanlılar daha yerleşik bir toplum yaratmaya çalışsalar da, bazı politikaları, daha önce olmayan yerlerde yeni göçler başlatmış, ya da varolan göç yollarının ölçeğini genişletip yönlerini değiştirmişti. Ceza olarak uzak mesafelere gönderilen Kürt aşiretleri ya da verimli batı ve güney topraklarında giderek artan sayıda sığınmacıya yer açmak üzere varolan toplulukların buralardan uzaklaştırılmaları bu tür devlet politikalarının örnekleridir. 1890'lar gibi geç tarihlerde bile birçok Kürt aşireti kendilerine sahte rütbeler takıyor ve Hamidiye alaylarının parçasıymış gibi davranarak düşmanlarıyla savaşıyor, onları topraklarından kovuyorlardı. Tüm bu nedenlerle, 1860'lardan sonra yürürlüğe konan kitlesel iskân politikalarının tam göbeğinde, bazı Osmanlı toprakları önceki yüzyıllardan bile daha fazla bir akışkanlık yaşıyor gibiydi."[127]

Yüzyılın başından beri merkezileşme çabalarına hız verilmesine, bunu engelleyebilecek eğilimlerin bertaraf edilmesine rağmen 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu'nda hâlâ sınırlar belirsizliğini korumakta ve nüfusun büyük bir kısmı yerleşik olmayan bir hayat sürdürmektedir. Aşiretlerin yarı-göçer hayatlarını sürdürmelerinin yanı sıra, 1860'ların ortalarından itibaren imparatorluğa gelen büyük sayıdaki Kafkas göçmenin yerleştirilmesi sorunu da istikrar ve güvenlik konularını gündemde tutmaya devam etmiştir. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yaşananlar devletin pek çok yerde, özellikle de Kürt aşiretlerin güçlü oldukları bölgelerde kontrolü ciddi ölçülerde kaybetmesine yol açmıştır. Hormuzd Rassam'ın 14 Kasım 1877 tarihinde Layard'a gönderdiği rapor, Boğos Natanyan, Vahan Bardizaktsi ve Karekin Sırvantsdyants'ın seyahatlerinin hemen öncesinde Kürt aşiretlerinin çok geniş bir bölgede, neredeyse hiçbir devlet müdahalesiyle karşılaşmaksızın hâkimiyetlerini nasıl yaygınlaştırdıklarını tasvir etmektedir: "... Öyle görünüyor ki, özellikle göçebe aşiretler başta olmak üzere Kürtler devlet disiplinine sokulmamıştır. Bunlar fırsat buldukça Hıristiyanlara saldırmakta ve bunun sonucunu düşünmemektedirler. İşittiklerim ve gördüklerime göre Diyarbakır'dan Süleymaniye'ye kadar dağlarda oturan Kürt aşiretleri sıkı bir disiplin altına alınamazlar. Kürtler yalnızca vergi

127 Reşat Kasaba, *a. g. e.*, s. 171-172.

Şikâyet Mektubu:

Mektup 2 Eylül 1885 tarihinde Hırimyan Hayrik tarafından İstanbul Patriği'ne hitaben yazılmıştır. Mektubun yazıldığı tarihten 6 yıl önce, Varaka Manastırı namına, önce Van'ın Hoşap adlı taşrasında Salahan'a adıyla bir köy satın alındığını bildirdikten sonra, bu köyün dördüncü bölümünden bir kısmının Dorbaş adlı bir aşiret reisine ait olduğunu anlatmaktadır. Aşiret reisi İran tarafına geçmiş, orada ikamet etmekteymiş. Ancak şimdi bu köyün tümüne hâkim olmak istediği için oradaki yetkiliyi kovmuş ve emlak vergilerinin hepsini kendi topluyormuş. Bu konuda Hakkari Valisine mektup yazılmasını rica etmektedir.

Mektubun arkasındaki kayıttan mektubun 27 Eylül 1885'te Patrikhane'nin eline geçtiği anlaşılmaktadır.

Mektuba 10653 numarası verilmiş ve özet olarak ne istediği kaydedilmiştir.

Mektubun en altında ise Başkale Valisine mektup yazılması gerektiği yönünde bir kayıt düşülmüştür.

Daha da alttaki bir kayıttan Vali'ye gidecek mektubun 1 Ekim 1885'te gönderildiği anlaşılmaktadır.

Mektubun sol alt tarafında tekrar Hırimyan'a bilgi verilmesi istenmektedir.

Karakilise, Şıpka Aşireti

ödememek ve askere gitmemekle kalmayıp canlarının istediği gibi talan ediyor, adam öldürüyorlar. Kim karşı gelirse, hem canından hem malından oluyor. Ancak şunu da belirtmeliyim ki, bu işler Hıristiyanların başına geldiği gibi Müslümanların başına da gelmektedir. Diyarbakır ve Muş arasındaki dağlarda yaşayan Ruşkutan, Şeyh Dodan, Sasun Mutki aşiretleri, Hıristiyan ve Müslüman ayırt etmeksizin dilediklerini yapıyorlar. Diyarbakır'da bulunduğum sırada malları yüzünden, en az üç tane Müslüman beyi Kürtler tarafından öldürüldü." Daha kuzeyde, Eleşkirt, Karakilise, Diyadin ve Bayezid civarında da durum farklı değildir; savaşa giden Kürtler Ermeni köylerine ve dini yapılarına büyük zararlar vermişlerdir: "Savaşa giden Kürtler, yolları üstünde rastladıkları Hıristiyanları, isterse Osmanlı uyruğu olsun, kılıçtan geçirmeyi kutsal bir görev saymışlardır. Bu harekette kiliselerle manastırlar çok büyük zararlar görmüşlerdir."[128]

Bu tarihten yaklaşık bir yıl sonra her üç rahip de görev yerlerine ulaşıp gözlemlerini kaleme aldıklarında bundan farklı bir manzarayla karşılaşmazlar. Savaşın yol açtığı yıkıntı çok büyük, Ermeni köylülerin yoksulluğu ve kaygıları çok derindir. Her üç rahip de Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle Osmanlı ordusunda savaşa katılmak üzere cepheye giden Kürtlerin karşılaştıkları köylerde Ermenileri öldürdüklerine, kilise ve manastırlarına zarar verdiklerine tanık olmuşlardır. Natanyan, bir ruhani görevli olmasının da etkisiyle, Hizan civarındaki Mamırdunk ya da Hemran olarak bilinen bölgedeki içler acısı durumu anlatırken, kilise ve manastırların uğradığı saldırılardan duyduğu acıyı da gizleyemez: "Ne kadar üzücü bir manzara. Sayısısız cennet misali bahçeleri, geniş bağları, yeşilliklerle dolu ovaları, sık ormanları ve serin suları çadırda yaşayan Kürtlerin elinde görmek! Görkemli kiliseler harabeye dönmüş, kutsiyetler çalınmış. Surp Haç adlı ünlü manastır şimdilerde Bervar Osman Bey denilen barbarın ikamet yeri olmuş. Terjg'deki Surp Haç ve Surp Garabed adlı manastırlar Kürtler tarafından soyulmuş, sahipsiz ve ıssız kalmış." Benzer bir manzaraya Çemişgezek'te tanık olan rahip Sırvantsdyants da aynı acıyı hissetmektedir: "Akrak'tan Garmir Vank'a döndük. Sınırı bir vadi ile ayrılıyor. Manastır topraklarının yayılma sahası iki saate yakın. Verimli, otlağı bol bir yer. 200 kile ekinlik tarlası var. Bu tarlalar Muradyan Avedis Efendi adına tapulanmış. Ancak büyük bölümünü Akraklı

128 Aktaran Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, çev. Şinasi Orel, Bilgi Yayınevi, 1986, s. 111, 114.

Kürtler ya da Diyap sahiplenmiş. Kendileri sadece toprağı sürmekle meşgul oluyorlar. Geri kalan topraklara marabalık ve koruculuk etsin diye başka tanınmış bir Kürdü koymuşlar. Manastırın inşa edilmiş olduğu tepenin toprağı kırmızı ve taşlı, bu sebeple Garmir Vank diye adlandırılmış. Kilisenin sadece yeri belli idi. Yanındaki küçük şapelin takı ve üç duvarı kalmıştı. Şapelin adı Surp Nışan imiş. Bir zamanlar burada çok el yazması varmış. Ancak kör olası gözlerim, bir zamanlar papazların, deaconların, künlük yakıp ayin yaptıkları bu kutsal mekânın şimdi çöplerle dolu olduğunu gördü."[129]

Natanyan'ın özellikle Hizan hakkındaki gözlemleri ve Ermeni köylülerden duydukları, buradaki kilise ve manastırların uğradığı saldırılar hakkında açık bir fikir vermektedir. Elebaşılığını Beşir, Salman, Murat, Kemal ve diğerlerinin yaptığı Khoroz köyündeki Kürtler Hizan'daki kilise ve manastırlara saldırmakta, ruhani görevlilere eziyet ve işkence yapmakta, bunlarla da yetinmeyerek pek çok angarya yüklemektedirler. Bu saldırılar yalnızca manastırın dinsel yapılarını tahrip etmekle kalmayıp, aynı zamanda manastırın topraklarını, bağ ve bahçelerini de ele geçirmeye yönelik olduğu için bütün bir manastır hayatını sefalete mahkum etmektedir: "Khorozlular 15 Mayıs 1877'de Surp Haç Manastırı'na saldırmış ve manastıra ait malları teslim etsin diye başrahip Sahak'a korkunç eziyetler yapmışlar. Malları vermemesi halinde öldürmekle tehdit etmişler. Saat 12 sıralarında başrahip onları yemeğe davet ederek, 'Siz yemeğinizi yiyin, ben de gidip her birinize 1500'er kuruş temin edeyim' demiş. Onlar yemeğe oturunca, başrahip odasına girerek kapıyı arkadan kilitledikten sonra kaçmak için pencereden atlamış. Manastırın doğu tarafına, çeyrek saat uzağa giderek bir ceviz ağacına çıkmış. Bir saat kadar orada beklemiş. Ta ki Kürtler manastıra ait eşya, koyun, davar, buğday, yağ ne varsa götürene kadar orada kalmış. Manastır talan edildikten sonra bir tek kubbenin tepesindeki haç kalmış. 20 Haziran'da tekrar gelerek onu da indirmişler. Kubbenin yüksekliğine bakınca nasıl indirebildiklerine insan hayret ediyor. Şaşırtıcı olan bir şey de haçla beraber 40-50 kaş ağırlığındaki mermerleri de almış olmaları. Aynı yıl Uranis'teki Surp Asdvadzadzin Manastırı'nı da talan etmişler ve manastıra ait mülklere de el koymuşlar. Murat bedavaya beslemeleri için manastıra bir katır göndermiş. Ahırdaki manda saldırıp katırı yaralamış. Bunun üzerine başrahibin üstüne saldırarak 2.500 kuruş talep etmişler. Manastır gelirlerinden katırı tedavi ettirmek

129 Karekin Sırvantsdyants, *Toros Ahpar*, 1884, c. II, s. 115.

zorunda kalmışlar. Üstüne 1.800 kuruş daha vererek anca kurtulabilmişler. Bir zamanlar şen ve zengin olan bu manastır Khorozlu barbarlar yüzünden şimdilerde neredeyse harabeye dönmüş halde. Sadece Murat, İsrafil ve Salman adlı kişiler tutuklanmış. Diğerleri hiç kimseden korkmadan özgürce dolaşıyorlar."[130]

Natanyan'ın anlattıklarına bakılırsa, Khorozlu Beşir adlı zorbanın, yaptıklarından ötürü resmi makamların öfkesini çekmek ya da cezalandırılmak gibi bir çekincesinin olmadığı anlaşılmaktadır. Kardeşleriyle birlikte Van ve Sığert (Sigert, Siirt) tüccarlarının kervanlarını soyan, Ermeni köylerine saldıran Beşir'in zorbalığı yüzünden Hizan'ın en zengin köyü olan Uranis ahalisi öylesine fakirleşmiş ve yılmıştır ki, göç etmekten başka bir çare bulamamıştır. Natanyan'ın çizdiği tablo, Beşir'in neden bu kadar rahat hareket edebildiğini, kendi keyfi kurallarının dışında hiçbir otoriteden çekinmediğini, kendisini kısıtlayacak ne dini ne de idari bir makam tanıdığını göstermektedir: "Söylenenlere göre tabancasına 'müftü', kılıcına da 'hâkim' adını takmış. Ermeni köyüne gittiği zaman, 'Şu kadar alacağım var, ödeyin' diye emredermiş. Eğer biri talep ettiğinin ne parası olduğunu soracak olursa tabancasıyla kılıcını göstererek, 'İşte müftü ile kadı da alacağımı onaylıyorlar' diye cevaplarmış. Bir gün şaka olsun diye –belki de tabancasını denemek için– Urfalı bir Ermeniyi yaralamış. Kurşun adamın elini delmiş. Ermeni Sığert'e gitmek üzere yola çıkmaya hazırlanırken, Beşir üste çıkarak, 'Ben sana şaka yaptım, sen şikâyete mi gidiyorsun? O zaman seni vurayım da kardeşlerin şikâyete gitsin. Onları da yolda vururum' diyerek korkutmuş. Zavallı Ermeni korkup geri dönmüş. Beşir ise onu yakasından tuttuğu gibi Saleh Bey'in evine götürmüş. Kadının, müdürün ve üyelerin huzurunda bir belge almış elinden. Güya tabanca kendi elindeyken patlamış ve kendi kendini yaralamış. Ermeni, bu kanlı katilin korkusundan hakkını arayamadan, böyle bir belge vermek zorunda kalmış."

Natanyan civardaki pek çok Ermeni köyünün Uranis'in akıbetine uğrayıp talan edilmekten kurtulamadığını ve büyük bir fakirlik içine düştüğünü kaydeder. Bu saldırılar devlet otoritesinin sürekli ve kesin bir şekilde tesis edilemediği bu bölgede sık sık meydana gelmektedir. Pek çok yerli ve yabancı gözlemci, Kürt aşiretlerinin ve yerel zorbaların, bölgeye yeni bir idareci tayin

130 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , s. 175-176.

edildiğinde onun tavrını test etmek için sebepsiz bir şekilde ve genellikle önemsiz bir suç işlediklerini, böylelikle şehrin yeni idarecisine bir tür gözdağı vermeyi amaçladıklarını kaydederler. Malatya'ya yeni bir mutasarrıf tayin edildikten iki gün sonra Kürtlerin kışlanın yakınlarında atlı bir askeri vurduklarını belirten Sırvantsdyants bunun böyle bir deneme olduğunu kaydeder: "Kürtlerin ve eşkıyaların böyle bir alışkanlığı var. Her yeni gelen idarecinin ilk günlerinde deneme mahiyetinde suç işliyorlar. Eğer gelen sert ve cesur bir mukavemet gösterirse sakinleşiyorlar, yok eğer gevşek davranır ve ne yapacağını şaşırırsa, serbestçe her suçu işlemeye devam ediyorlar."[131]

Dolayısıyla bu tür saldırılar Ermeni köylülerin sık karşılaştıkları bir durumdur, ancak Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen öncesinde ve savaşla birlikte bu saldırılar artmış ve neredeyse meşru bir hal almaya başlamıştır. Natanyan tam da bu dönemde Kürtlerin Hizan'ın Khuban, Palatsor, Taranis (Daronis), Haşim köyü Ermenilerinin tarlalarına, evlerine, mallarına ve pek çok yerde de hayatlarına kastettiklerini belirtir. Ancak en zalim olanlar yine de Kulpik (Kultik) ve Hırit köylerinin ahalisidir. Natanyan bu iki köyün zorbalarının elebaşlarını tek tek saymaktadır. Hırit köyünün ise neredeyse tüm ahalisinin Ermenilere ve onların dinlerine karşı düşmanca davrandıklarını, civardaki birçok kiliseyi talan ettiklerini belirtir: "Bu köyün büyüklü küçüklü tüm halkı barbar olmalarının yanı sıra diğerlerine de hükmetmektedirler. Bunlar kiliseye ve kutsiyetlere düşmandırlar... Khıntragadar manastırını, Kultik'teki [Kulpik, Gulpik] Surp Kevork kilisesini, Perkh, Mocgonis, Hırit ve Uranis kiliselerini talan edenler bunlardır." Natanyan, Hizan Ermenilerinin özellikle Kulpik'te, Noel sırasında Kürtlerin yaptığı aşağılamayı unutamadıklarını kaydeder: "Khizan'daki Ermeniler Noel'de Kulpik'te düzenlenen bir gösteriyi gözyaşları içinde anlatıyorlar. Kürtlerden birkaçı kilise kıyafetlerini giyip başlarına da tak geçirerek ayin yapan ruhani kılığına bürünmüşler. Birkaçı da ellerine künlük almış, haçlar omuzlarında kalabalık bir grupla yürüyerek ırmak kıyısına gelmişler. Niyetleri bunları ırmağa atmakmış. Irmak kıyısına sıralanarak başlamışlar Hıristiyanlığın imanına, kiliseye ve kutsal değerlere küfür etmeye. Sonra da gelip Ermenilere, 'Şikâyet etmeyin, sizin haçları bize kızmasın, bizi cezalandırmasınlar diye suya attık. Haçlar kilisede papaz ayin yapsın diye duruyor. Farzedin ki, biz de ayin yaptık' demişler."[132]

131 Karekin Sırvantsdyants, *Toros Ahpar*, c. I, 1879, s. 317.

132 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ..., s. 180-181.

İki zorba Kürt portresi: Şeyh Celalettin ve Deli Sılo

Rahibin aktardığı bütün bu aşağılama, saldırı ve talanlar Şeyh Celalettin'in yaptıklarının yanında önemsiz kalır. Natanyan esasen irili ufaklı bütün soyguncu ve zorbalara cesaret verenin de Şeyh Celalettin'in yaptığı bütün eziyet ve yağmalara rağmen hiçbir cezaya çarptırılmaması olduğunu belirtir. Şeyh Celalettin'in diğer sıradan soygunculardan ayrılan yanı, politik ve idari otorite boşluklarını çok iyi gören kurnaz bir kişi olmasının yanı sıra yaptığı yağma ve işkenceleri dinsel kimliğiyle gizlemeyi de başarabilmesidir. Ancak bu daha çok isminin duyulmaya başladığı ilk yıllar için geçerli olmalıdır, zira 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında şeyhin adamlarıyla birlikte yaptığı acımasız saldırılar ayyuka çıkmış ve yalnızca Ermeniler tarafından değil pek çok yabancı gözlemci tarafından da açıkça dile getirilmiştir. Natanyan'm çizdiği Şeyh Celalettin portresi, Hizan'daki Kürtler arasında otorite kurmak için dinsel otoritenin ne kadar elverişli olanaklar yarattığını da gözler önüne sermektedir. Şeyh Celalettin'in babası 1850'li yılların ortasında Hizan'a çıplak ayakla gelen yoksul bir molladır, ama kısa süre içinde kendini dinsel bir otorite olarak kabul ettirip hatırı sayılır bir servete sahip olmayı başarmıştır: "Molla Sadullah adlı kişi çıplak ayakla Khizan kazasına göç etmiş. Ona yandaş olarak Şirvan Olek köyünden Molla Khalti eşlik etmekteymiş. Şeyhlik unvanı almayı başarmış. Khizan'daki Kürtleri toplayarak onlara vazedermiş. Ara sıra da öteki dünyadan kendisine bir şeyler bildirildiğini söyleyerek bunları aktarırmış... Böylece oldukça büyük bir servet dizmiş."[133]

Babası yaşlanınca büyük oğlu Celalettin görevi ondan devralır ve Natanyan'a bakılırsa, hem Kürtler üzerindeki nüfuzu hem de serveti bakımından babasıyla karşılaştırılamayacak kadar zenginleşir. Şeyh Celalettin dinsel otoritesini kişisel zenginliği için kullanmanın yanı sıra verdiği dini payelerle kendisine bağlı geniş bir kitle yaratmayı da başarır. Bu onun daha sonraki saldırı ve yağmalarını kolaylaştırmıştır: "Celalettin babasından daha becerikli çıkıp büyük bir servet yapmış ve Kürtler üstünde müthiş bir nüfuza sahip olmuş. Herkese yağ çekerek sofi diye adlandırmaya ve kendine bağlamaya başlamış. Keyfe keder verdiği emirler hemen yerine getiriliyormuş.

133 *A. g. e.*, s. 168.

Bazen de rüyalar anlatıyormuş, ama babasınınkinden farklı rüyalar. Mesela bir gün; 'Bana şu kadar kara keçi olsa şansın bol olur' demiş. Sofiler hemen istediğini yapmışlar. Başka bir gün, 'Şu kadar keçi getir, şu olur" demiş. Onu da yapmışlar. Sonunda rüyalarla beş altı bin koyun ve pek çok sayıda davar toplamayı başarmış." Elde ettiği servet ve kendisine bağlı müritlerin sayısı arttıkça şeyhin otoritesi ve saldırıları da artmaya başlamıştır. Sahip olduğu hayvanları besleyebilmek için başkalarına ait mal ve mülkleri eline geçirmeye başlamıştır. Bu arada onun saldırılarından kurtulamayan ve sahip olduğu servetle şeyhin giderek zenginleşmesinin önemli bir kaynağı haline gelen "Beytam" Murat'ın hikâyesi bu sürecin tipik bir örneğidir.

Murat, Natanyan'ın aktardığı biraz abartılı bir ifadeyle, evinde günde ortalama yüz misafiri ağırlayan zengin bir Ermenidir ve bu zenginliğin Celalettin'in dikkatini çekmesi kaçınılmazdır. Bu, Murat'ın hayatının altüst oluşunun ve hızla acınacak ölçüde yoksullaşmasının da başlangıcıdır. Celalettin'in saldırı ve hırsızlığından ne Murat ne de Hizan'daki Surp Harutyun kilisesi kurtulabilmiştir. Öyle ya da böyle, dinsel bir kimliği ve otoriteyi temsil eden şeyh, evinin inşasında kiliseye ait taşları kullanmakta beis görmemiştir: "[Şeyh Celalettin] Bu sayısız koyun ve davarı muhafaza etmek için, sofilerin gücü ile istediği dağı ve ormanı zaptetmeye, ayak bastığı her yeri işgal etmeye başlamış. En sonunda da Beytam Murat adlı bir Ermeninin servetine, tarlalarına, koyunlarına, davarına el atmış. Kendine ev yapabilmek için Murat'ın evini zorla yıkmış. Evi yıktığı zaman da 150 kuruştan fazla para bulmuş. Murat'ın oğulları bu durumu şikâyet edince, içlerinden birini bıçaklayarak ölümle tehdit etmiş. O da İstanbul'a kaçmak zorunda kalmış ve orada can vermiş. Diğer oğlu Şahbaz ise çocukları ve ailesiyle beraber Arif Bey'in hizmetine girmek zorunda kalmış. Arif Bey'in tarlalarını ekmeye ve sürmeye başlamış. Karısı hizmetçi, çocukları ise rençber olmuşlar. Ermenistan'da Murat gibi zengin adam az bulunur. Anlattıklarına göre ortalama bir hesapla günde yüz yolcu evinde konaklarmış. Adından da anlaşılacağı üzere 'Beytam' [Beytülmal] yani genele ait bir ev olmuş. Murat'a ait olan köy şimdilerde çevresindeki ağaçlarla beraber Şeyh'in eline geçmiş bulunuyor. Evin kalıntıları hâlâ duruyor. İçeriyi dolaşan burayı bir saray zannedebilir. Kapının üstündeki, inşa tarihi silinmiş olmasına karşın, mermer taş hâlâ yerinde duruyor. Şahbaz'ın bunca eziyete rağmen hâlâ hayatta kalabilmesi garip. Şeyh, Khizan'daki Surp Harutyun adlı muhteşem kiliseyi de yıkarak taşlarını evinin inşasında kullanmış. Evinde kiliseye ait taşlar bulunuyor. Bir

zamanlar Tanrı'nın evini inşa etmek için kullanılan taşlar Şeyh'in kapısının, havuzunun, merdiveninin yapımında kullanılmış."[134]

Şeyh Celalettin Beytam Murat'ın evini ve Surp Harutyun kilisesini talan etmekle yetinmeyip Paretsor'daki Surp Asdvadzadzin manastırını da ele geçirip servetine servet katmak niyetindedir. Üstelik Celalettin servetinin kaynağının yağma ve talana dayandığını gizlemekte de son derece mahirdir. Natanyan, Surp Asdvadzadzin manastırını Celalettin'in saldırganlığından koruyanın genç rahip Avedis'in cesareti olduğunu iddia eder. Şeyh'in zulmünden korkmayan genç rahip onu resmi makamlara şikâyet eder ve Celalettin bu nedenle Diyarbakır'a götürülünce manastır da talandan kurtulur: "Şeyh adını kötüye çıkaran olayları gizlemekte ve diğer taraftan da servetini katlamakta büyük bir beceri elde etmiş. Evinde bir misafirhane yaptırarak yolcuları orada ağırlamaya başlamış. Onlara ekmekle çorba veriyor, karşılığında da değerli hediyeler alıyor. Ancak tüm bunlarla da tatmin olmuyor. Paretsor'daki Surp Asdvadzadzin Manastırı'nın etrafındaki ağaçları, dağları, ormanları ve pınarı da ele geçirmek istiyor. Cesur bir adam olan manastırın başrahibi M. Avedis şeyhe karşı koydu. Yaptıkları hakkında şikâyette bulunmuş. Rahibin cesaretini gören şeyh birkaç yoldaşı ile gelerek Ermenileri tehdit etmiş. Ermeniler koruma için bir taraftan devlete başvururken, diğer taraftan da İstanbul'a patrikhaneye telgraf çekmişler. Bunun üzerine şeyh Diyarbakır'a götürülmüş, emellerine ulaşamamış."[135]

Ancak bu durum, Hizan söz konusu olduğunda istisnai bir gelişmedir; zira resmi makamlar ya saldırganları görmezden gelmektedir ya da verdikleri göstermelik cezaların uygulanmasını dahi sağlayamamakta, belki de şehirdeki güç dengeleri çerçevesinde verdikleri cezanın uygulanıp uygulanmadığını takip etmemektedirler. Şeyh Celalettin'in durumunda da sonuç bundan farklı olmamıştır. Üstelik Celalettin'in bütün yaptıklarına rağmen cezasız kalması onun ününü artırmakta ve birçok başka zorbanın saldırganlığını teşvik etmektedir. Kuşkusuz Celalettin'in bütün bu saldırganlık ve hırsızlığa dini bir kılıf uydurması da Hizan'daki zorbaların işini kolaylaştırmakta ve Natanyan'ın ifadesiyle, Hizan'ın yıkılışına yol açmaktadır: "Beytam Murat'ın evini ve Surp Harutyun Kilisesi'ni yıkınca onun gücünü gören Kürtlerin büyük kısmı Şeyh'e katıldı. Şeyh bunlarla da yetinmeyerek Khizan kazasında

134 *A. g. e.*, s. 170.

135 *A. g. e.*, s. 172.

canının istediğini yapmaya başladı. Dadgu, Güzel Deri, Garcganu ve Getsana sınırlarına da girmeye başlayarak servetine servet kattı. ... 'Ermenilerin bağlarını bozmak gerek çünkü üzümden şarap yapıyorlar. İçenler Allahın ve dinin düşmanıdır. Onlara derslerini verin ki, yola gelip hak dinini kabul etsinler' diyerek kışkırttı. Bu emri alan Sofiler, Khizan Ermenilerine türlü türlü kötülükler yapmaya başladılar. Çünkü Khizanlılar sahipsiz koyun sürüsü gibiler. Bunların zorbalıkları yüzünden Miçtağ köyü tümüyle harap halde. Çiftlikler şeyhin elinde. Diğer köylerden göç edenler de fazla. Khoroz, Kulpik ve Hırit denilen köylerdeki Kürtler ve sofilerin yaptığı kötülüklerden cesaret alan diğer Kürtler de, 'Şeyhin adamları yapıyor ve cezalandırılmıyorlar' diyerek barbarlığa başlamışlar. İşte Khizan kazasının yıkılmasının başlıca sebebi budur."[136] Gerçekten de Natanyan, şeyhin cezasız kalan zorbalıklarını görüp harekete geçen, benzer yağma ve talan hareketlerine girişen Hizanlıların adlarını saymaktadır. Arif Bey ve Kerim Bey, kendilerine bağlı adamları aracılığıyla Ermenilere eziyet eden ve kilise ve manastırlara zarar verenlerin başlarında gelmektedir: "Arif Bey'in katırcı Aziz ve Rüstem adlı Kürtleri, Kerim Bey'in tavsiyesiyle Paretsor Manastırı'nı talan etmişlerdir. Aziz hapsedilmiş, Rüstem ise hâlâ ele geçirilmiş değil. Devletten 2.500 kuruş aylık alan Arif ve Salih Beylerin katırcısı da manastırı talan etmiş. Kendileri de Daronlularm 28 tarlasını çalmışlar. Ayrıca Khoban [Khuban] köyü göçmenlerinin tarlalarını ve Palatsor tarlalarını işgal etmişlerdir. Zavallı Ermenilere daha pek çok eziyetler çektiriyorlar. Ermeniler her yıl bunların buğdayını, otunu biçmek ve harmanlamak zorundalar. Gün öncesinden oraklarını hazırlamaları için duyuru yapılır." Kerim Bey ise evinin bulunduğu Khub köyündeki Ermenilere öylesine gözdağı vermiştir ki, bu köyde sadece dört hane Ermeni kalmış, diğerleri zorbalıklar sebebiyle göç etmişlerdir. Natanyan, Kerim Bey'in Daronis köyü reisi Sison'u ve Khubanlılar köyü reisi Zokig'i öldürdüğünü de kaydeder. Kerim Bey'in Ermenilere, onların din adamlarına işkence ve hakaretlerde bulunduğunu belirten Natanyan, onun yine de hırsını alamadığını ve eğlenmek için mezar taşlarını evinin karşısına dikip silah talimi yapacak kadar zalim bir kişi olduğunu iddia eder.

Şeyh Celalettin kısa bir süre içinde Van ve civarındaki geniş bir bölgede büyük nüfuz sahibi olmuştur. Ancak onun asıl yağma ve talanları, işkenceleri için elverişli ortamı 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sağlamıştır. Güvenlik ve

136 *A. g. e.*, s. 171.

otoritenin ortadan kalktığı koşullarda şeyhin zulmünü önleyebilecek hiçbir makam ve kural kalmamıştır. Celalettin'in pek çok yabancı gözlemci tarafından bilinen bir zorba olarak tescili de bu savaş sırasında olmuştur. 17 Ağustos 1879 tarihinde Marki Salisbury'ye Erzurum'daki Ermeni toplumunun Erzurum reform komisyonuna verdiği reform projesini aktaran A. H. Layard, Ermenilerin Celalettin'in yol açtığı yıkımlar hakkındaki görüşlerini de aktarır. Erzurum Ermenileri Layard'a, Şeyh Celalettin ve adamlarının Osmanlı ordusuna destek vermek bahanesiyle, geçtikleri her yerde Ermeni köylerine ağır saldırılar düzenlediklerini bildirirler. Tıpkı Ahmet Muhtar Paşa'nın 1875 yılında yaptığı gibi, zorba Kürt beyleri zaman zaman hapsedilmiş olsalar bile, otorite boşluğu ve savaş koşulları onların eziyetlerine kaldıkları yerden devam etmelerini sağlayacaktır. Erzurum Ermenilerinin belirttiği hususlar içinde asıl dikkat çekici nokta, Kürtlerin bu davranışının yalnızca 1877-1878 Savaşı'yla sınırlandırılamayacağı, daha önce Kırım Savaşı sırasında da benzer durumların yaşandığı yönündeki ifadeleridir: "1875'te Ahmet Muhtar Paşa, Muş Kürt beylerini Erzurum'da hapsetti, fakat onun ayrılışından hemen sonra serbest bırakıldılar. 1854, 56'da olduğu gibi, son 1877-1878 Savaşı'nda da Kürtler, Osmanlı ordusunu takviye ediyoruz diye, geçtikleri her yeri yakıp yıkıp, insanları öldürdüler. Şeyh Celalettin bu sırada Ermeni evlerini yaktığı, kadın ve kızları dağa kaldırdığı halde cezalandırılmadı."[137]

Ahmet Muhtar Paşa'nın saldırgan Kürt beylerini engelleyen bu tutumuna karşın, Kürt İsmail Hakkı Paşa'nın savaş süresince Kürtlerin saldırılarına kayıtsız kaldığı, önlemek için yeterli tedbirleri almadığı iddia edilmektedir. Britanya ordusunda görevli olan ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı izlemek üzere savaş bölgesine gönderilen Charles Boswell Norman'ın İsmail Hakkı Paşa için söyledikleri oldukça ağırdır. Norman'a göre, İsmail Hakkı Paşa Türk ordularının başında kaldığı sürece Kürtler savaş süresince Ermeni nüfusa yaptıkları eziyeti son derece rahat ve kararlı bir şekilde sürdüreceklerdir. Norman, Şeyh Celalettin'in zalimliklerinin ancak İsmail Hakkı Paşa'nın kayıtsızlığı ve müdahale etmemesiyle mümkün olduğunu belirtir. Norman'a göre, Osmanlı yönetimi Erzurum'a vali yapmak için onun kadar bağnaz, fanatik ve değersiz bir adam bulamazdı.[138] Hem Norman hem de

137 Aktaran Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, çev. Şinasi Orel, Bilgi Yayınevi, 1986, s. 305.

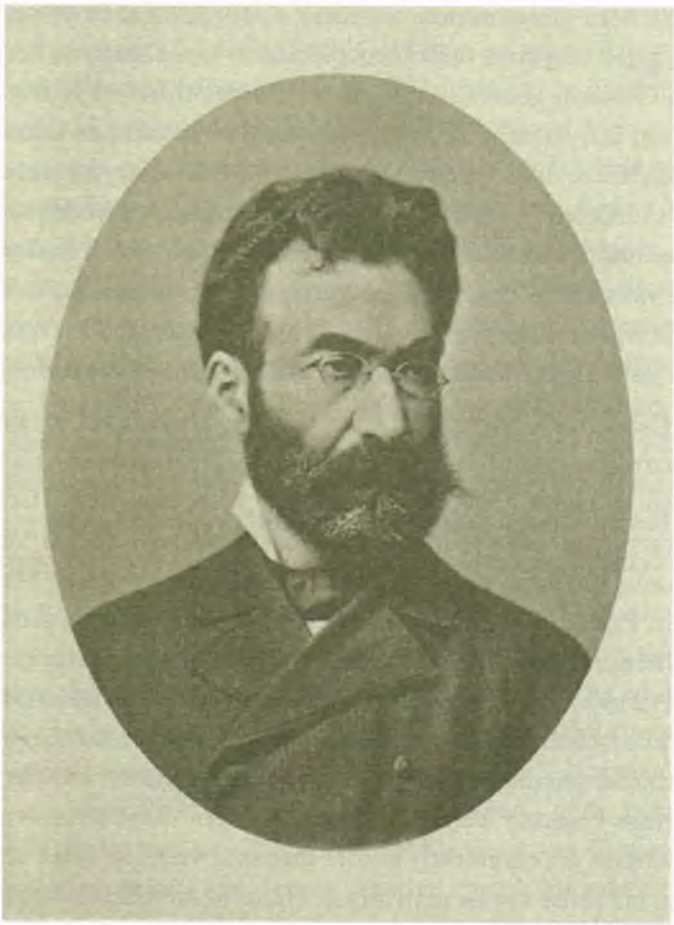
138 Charles B. Norman'dan (*Armenia and the Campaign of 1877*, Londra, 1878) aktaran Rubina Peroomian, "A Call Sounded from the Armenian Mountains of Erzerum," (ed.) Richard G. Hovannisian,

James Reid, Şeyh Celalettin'in yanı sıra Ermeni köylülerin canına ve malına zarar veren Kürtlerin diğer elebaşılarını da saymaktadır: Ali Han, Fahim Efendi, Hacı Hasan Paşa, Musa Bey, Osman, Şeyh Paykar, Şeyh Ubeydullah. James Reid ise savaşan her iki ordunun kumandanlarının, yabancı ülkelerin gözlemci, gazeteci ve diplomatların tanıklıklarından yola çıkarak Osmanlı ordusunun kötü yönetiminin, ordudaki suistimallerin ve yolsuzlukların da meydana gelen olayların temel sebeplerinden biri olduğunu ileri sürmektedir. Reid, Osmanlı generallerinin aç bilaç savaştırdıkları ve hayatta kalmak için en basit ihtiyaçlarını dahi karşılamadıkları müslüman askerlerin gayrimüslim köylülere daha iyi davranmalarının beklenemeyeceğini de eklemektedir. Bu sadece 1877-1878 Savaşı'nda değil, yaklaşık çeyrek yüzyıl önce Kırım Savaşı'nda da karşılaşılan bir durumdur. Reid, kötü beslenen, her tür hastalığa yakalanma riskiyle karşı karşıya olan ve kış koşullarında incecik giysilerle savaşan askerlerinin yarısı ölen Zarif Mustafa Paşa'nın, 1854 yılında bu tür yolsuzluklarla büyük gelirler elde ettiğini de kaydeder.

Şeyh Celalettin'in yaptığı eziyetler o kadar korkunçtur ki, Ermeni tarihi roman yazımının önemli ismi Raffi (Hagop Melik Hagopyan), onun Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yaptıklarını merkeze alan *Jalaleddin* (Celalettin) romanını yazmıştır. 1884'te Moskova'da basılan roman, baskı ve saldırılarla küle dönmüş bir memleketi ve bütün bu eziyetlere rağmen kendilerini savunmayan Ermeni din adamlarına eleştiriler yönelten genç bir Ermeni olan Serhat'ın kendini savunmanın meşru olduğunu savunan tutumunu konu alır. Van ve civarında son derece güçlü olan Celalettin ve adamlarının saldırıları öylesine kontrolsüzdür ki, neredeyse Eçmiyadzin ve Akhtamar da onların saldırılarından payını alacaktır. Natanyan, Celalettin'in buraları hedef alan saldırılarının başarıya ulaşamadığını kaydeder: "Bayezid savaşından sonra Şeyh Celalettin geri dönerken sayısız manastır ve kilise talan ederek oldukça çok sayıda kilise eşyası getirmiştir. Hatta Eçmiyadzin'i bile talan etmeye niyetlenmişler. Faki Hasan, Faki Osman (ki öldürülmüştür) ve Raşit bazı adamlarıyla bir köyde birkaç gün misafir olmuşlar, ama daha sonra amaçlarına ulaşamamışlar. Akhtamar'a da girme denemelerinde bulunmuşlar ama başaramamışlar."[139]

Armenian Karin/Erzerum içinde, Mazda Publishers, 2003, s. 199-200. Ayrıca bkz. James Reid, *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse, 1829-1878*, Franz Steiner Verlag, 2000.

139 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , s. 180.

Ermeni tarihi roman yazımının öncülerinden Raffi (Hagop Melik Hagopyan)

Şeyh Celalettin'in saldırılarının yalnızca Ermeniler ya da yabancı gözlemciler tarafından değil, Osmanlı yöneticileri tarafından da çok iyi bilindiği ve hatta bazı görevliler tarafından korunup kollandığı bilinmektedir. Erzurum'daki İngiliz konsolosu Zohrab, daha 1877 yılının Temmuz ayında Van civarındaki Kürtlerin Hıristiyanlara eziyet yaptıklarını büyükelçi Layard'a bildirmiştir. Zohrab'ın aktardıklarına göre, Başkale'den gelen haberlere göre, İran'dan gelen Kürtler bölgedeki her Hıristiyan köyünü soymuşlar ve köylülerin çoğu ya İran'a kaçmış ya da güvendikleri komşu Kürt köylerine sığınmışlardır. Layard, Zohrab'ın bildirdiklerini biraz abartılı bulsa da, 10 Temmuz 1877'de İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Derby'ye gönderdiği yazıda, Osmanlı Dışişleri Bakanı Safvet Paşa'nın da kendisine gönderdiği yazıda bu eşkıyadan şikâyet ettiğini belirtir. Safvet Paşa'nın Layard'a gönderdiği yazı son derece ilginçtir, zira o, Şeyh Celalettin'in Osmanlı ve İran arasında sürekli saf değiştiren güvenilmez bir eşkıya olduğunu ifade etmektedir. Bu ifadenin Celalettin'in yaptıklarından sorumlu tutulmama arzusundan mı kaynaklandığı yoksa Osmanlı yönetiminin gerçekten onun sadakatinden emin olmadığını mı gösterdiği açık değildir. Ancak Celalettin'in yaptıklarının Osmanlı makamlarınca çok iyi bilindiğini göstermektedir: "Bu barbar aşiretlerin ülkeyi korkunç biçimde talan etmiş olmalarından ve Müslümanlarla Hıristiyanlara kötü muamele yapmış olmalarından kaygılanılmaktadır. İran elçisinin bana anlattığına göre, Kürtlerin önderi Şeyh Celalettin, kötü ad yapmış bir soyguncu ve kötü bir kişidir. Bu Şeyh, içten bağlılığını Türkiye [Osmanlı] ile İran arasında değiştirip duruyor ve her iki ülkede çapulculuk yapıyor. Rusya'nın kışkırtmasıyla başlamış olan savaştan yararlanarak, görünürde sağ ve solda yağma ve cinayetler işliyor... Van Paşalığı'nda aşırılıklarda bulunan Kürtlerin çoğunluğu, hududu aşan İranlı Kürtlerdir."[140]

Erzurum'da reformlar konusunda çalışmalar yapmak üzere faaliyet gösteren Erzurum Araştırma Komisyonu'na Bayezid'den gönderilen 10 Eylül 1879 tarihli bir dilekçede, Ermenilerin Şeyh Celalettin'den çektikleri çok açık bir şekilde dile getirilmiştir. Dilekçe sayesinde hem Bayezid'deki Ermenilerin savaş öncesi ve sonrası durumu hakkında bilgi edinmek hem de Şeyh Celalettin'in ne kadar geniş bir alanda saldırılarını sürdürdüğünü görmek mümkün olmaktadır. Gerçekten de şeyh, Safvet Paşa'nın söylediği gibi sık sık

140 Aktaran Salahi R. Sonyel, *Gizli Belgelerde Osmanlı Devleti'nin Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları*, Kaynak Yayınları, 2009, s. 55-56.

yer değiştirmekte ve saldırılarını geniş bir alana yaymaktadır. Ancak dilekçede anlatılanlardan, Şeyh Celalettin'in adeta bir taşeron gibi hareket ettiği ve adamlarıyla birlikte kendisini çağıran ağaların daveti üzerine Bayezid'deki Ermenilerin üzerine yürüdüğü görülmektedir. Savaştan önce şehrin müslim ve gayrimüslim nüfusunun savaş süresince birbirlerini koruyacaklarına dair anlaşmaları ise yağma, talan ve öldürmeleri engellemeye yetmeyecektir: "Doğu Beyazıt'ta yaşayan Ermeniler, 1877'ye kadar böyle büyük bir felaketle karşı karşıya kalmamışlardı. Savaştan önce Beyazıt'ta 200 Hıristiyan, 400 ya da 500 hane Müslüman vardı. Ermenilerin durumu iyi idi. Ama son savaş bunları Müslümanlarca acınacak duruma sürükledi. Savaş ilan edilince Hıristiyanlar ve Müslümanlar birbirlerini koruyacaklardı. Bu anlaşmadan birkaç gün sonra Ruslar geldi ve biz anlaşmamıza bağlı kalarak Müslümanları evlerimizde konuk ettik. Birkaç gün sonra düşmanın barışçı davranışları belli olunca, işlerinin başına döndüler. Fakat bazı ağalar Hıristiyanlara diş bilediler. Rus ordusu Erzurum'a yönelince bu adamlar, Jilo adındaki[141] askerlerin başı Şeyh Celaleddin'e haber salarak Ermenilerin kötülüklerinin hıncını almasını istediler. Rus ordusu Eleşkirt'i geçip Zeydikan köyüne varınca, hınç alma zamanının geldiğini bildirdiler. 5 Haziran 1877'de Jilo'nun askerlerinin bir kısmı şehre girdi ve dağa yerleşti. Şehirde kalan birkaç Rus askeri öğleden sonra kaleye çekildi. Biz anlaşmaya sadık kalarak evlerimizden çıkmadık, ama Müslümanların beklediği oldu. Çocuklarını ve hizmetçilerini göndererek eşyalarımızı evlerine taşıdılar. Dahası 3-4 gün sonra bizleri kapı dışarı ettiler. Ermenilerin eşyalarını ele geçirdiler. Jilo'nun askerleri ve Kürtler 880'e yakın Ermeni'yi feci şekilde öldürdü ya da yaraladılar. Türkler de Ermenilerin eşyalarına, mücevherlerine, paralarına kondular."[142]

Dilekçede anlatılan olaylar ve benzeri durumlar bölgenin nüfus yapısı üzerinde de etkilerde bulunmaktadır. Zira hayatlarından endişe eden Ermeniler çoğunlukla Rusya'ya göç etmek zorunda kalmaktadırlar. Özellikle Erzurum'dan Rusya'ya yönelen Ermeni göçü şehrin demografik yapısını ciddi ölçülerde etkileyecek seviyeye ulaşmıştır. Bu nedenle hem Rus hem de Osmanlı yöneticileri çok yönlü sorunlara yol açacağını düşündükleri bu göç

141 Bu adı taşıyan bir aşiret olup olmadığını kesin olarak bilemiyoruz, ancak Şeyh Celalettin'in etkili olduğu Van civarında "Geloi" ya da "Ciloi" adlı bir aşiret bulunmaktadır. Aynı aşiret olup olmadığı bilinmemekle birlikte ad benzerliği dikkat çekicidir (*Aşiretler Raporu*, Kaynak Yayınları, 2003 (2. basım), s. 344).

142 Aktaran Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, çev. Şinasi Orel, Bilgi Yayınevi, 1986, s. 315-316.

hareketini engellemek üzere anlaşmalar yapmış, garantiler vermişlerdir. Osmanlı yöneticileri muhtemelen büyük bir göç hareketinin vergi gelirlerinde meydana getireceği azalmadan, Ruslar ise yeni gelen nüfusa yerleşecek yer bulmaktan ve bazı bölgelerdeki Ermeni nüfus yoğunluğunun artmasından kaygılandıkları için bu nüfus hareketlerini sınırlamak istemektedirler. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı bu bakımdan çok dikkat çekici nüfus hareketlerine sahne olmuştur ve bizim izlenimlerine yer verdiğimiz her üç rahip de bu konuda gözlemlerde bulunmuşlardır. Dolayısıyla bu göç hareketliliğine daha ayrıntılı olarak değineceğiz, ancak burada Bayezid'den gelen dilekçede belirtilen hususlarla sınırlı kalacağız. Dilekçede Kürtler ve Türklerin saldırılarından yılan Ermenilerin İran'a göç ettikleri belirtilmektedir. Osmanlı yöneticileri giden nüfusun geri dönmesi için çalışacaklarına söz vermişlerdir, ancak geri dönen Ruslar kalan Ermenilere de göç etmelerini önermektedirler. Ruslar gittikten sonra olanlar ise çok çarpıcıdır. Yağma, hırsızlık ya da ölümlerden sorumlu olanlar, yargılanacak yerde itibar kazanmışlardır: "... Geri kalan Ermeniler de İran'daki Megi'ye göç ettiler. İsmail Paşa, Ermenilerin geri gelip evlerine yerleşeceklerine söz verdi, ancak Rusların ikinci saldırısı oldu. Aşağı yukarı 9 ay sonra Ruslar geri döndüler, bizlere de içtenlikle yabancı bir ülkeye göç etmemizi öğütledilerse de biz, Beyazıt'ta kalmayı yeğledik. Rusların çekilmesinden iki ay sonra, bize karşı saldırılar yeniden başladı. O tarihten bugüne dek Kürtlerin sarkıntılıklarından kurtulamadık. Her ne kadar yağmalanan eşyanın geri verilmesi için bir komisyon kurulduysa da henüz bir sonuç yok. Bizi öldüren, eziyet edenlerse, çaldıklarıyla birlikte Van, Muş, Erciş'e göç ettiler. Üstelik yönetimce aranılır kişiler oldular. Kışkırtıcılar, yalnızca Beyazıt'a geri dönmekle kalmadılar, aynı zamanda iyi yerlere de yerleştirildiler, hatta şimdi bir de komisyon oluşturuyorlar. Eğer böyle giderse kökümüz kuruyacak. Sultanın bu acıklı durumumuza el atacağına ve komisyon aracılığıyla bize yardım edeceğine inanıyoruz."

Bütün bu tanıklıklardan anlaşılabileceği gibi Şeyh Celalettin bir yandan dini otoritesini kullanarak Kürtleri Hıristiyanlara karşı kışkırtan, bir yandan da onların yoksulluklarını istismar ederek Ermeni köylerine saldırtan ve mallarını yağmalatan bir zorbadır. Savaş koşulları ve bazı Osmanlı kumandanlarının onu kollaması da bütün bu saldırganlığın geniş bir alana yayılmasına ve birçok şehirde Ermenilerin can ve mal güvenliklerinden endişe ederek yaşamalarına yol açmıştır. Yaklaşık olarak aynı tarihlerde aynı yerleri ziyaret etmelerine rağmen Karekin Sırvantsdyants'ın Şeyh Celalettin'den ve

onun zalimliklerinden söz etmemesi ilginç görünmektedir. Ancak bu bir bakıma Natanyan ile Sırvantsdyants'ın karakterleri, görev anlayışları ve üslupları arasındaki farkın da bir yansıması gibidir. Natanyan meselelere ruhani bir önder ve cemaat adamı olarak bakmakta ve politik sorunlarla güvenlik sorunlarına büyük bir hassasiyetle eğilmektedir. Ermenilerin uğradıkları saldırılar, cemaat içi eşitsizlikler ve istismarlar, iktisadi yoksulluk ve ruhanilerin görev ihmalleri onun öncelikle eğildiği sorunlardır ve bu tür durumlarla karşılaştığında son derece rahatsız olmaktadır. Kuşkusuz Sırvantsdyants da ruhani bir görevlidir ve kiliselerin işleyişi, ruhanilerin ihmalkârlıkları ya da hataları onun da ciddiyetle eğildiği bir konudur. Ancak Sırvantsdyants ziyaret ettiği yerin coğrafyasının güzelliğinden, orada yaşayan Ermenilerin geleneksel alışkanlıklarından da sık sık söz etmektedir. Bu da onun etnograf kimliğiyle yakından alakalı bir özellik gibi görünmektedir. Sırvantsdyants'ın sarkastik üslubu da tam bir görev adamı olarak beliren ve karşılaştığı adaletsizlikleri cesaretle her yere şikâyet eden Natanyan'ın ciddiyet dolu ve hırçın üslubundan ayrışmaktadır. Sırvantsdyants yalnızca Ermeni cemaati hakkında değil, karşılaştığı diğer etnik gruplar hakkında da sarkastik bir dil kullanmaktadır. Sözgelimi kendisine de saldıran Palu'ya yakın Agil (Eğil) kasabasının beylerinin zorbalıklarından bile son derece sakin bir üslubla bahsetmektedir. Tabii önce Eğil'in Ermeni tarihindeki önemli yerini anmayı ihmal etmeden: "Belki de çoğumuza Agil ismi yabancı. Ermeni Kralı II. Ardaşes'in büyük yardımcısı Sımpat hakkında bazı bilgiler yazmış olan bizim yaşlı Horenli Movses'in hatırasına yine dua etmeli. Zira Horenli eserinde Sımpat'tan bahsederken 'Agil'den de söz etmektedir. Ancak 'Agil' yerine 'Algi' yazılmıştır. Yanlışlık elyazmasının okunuşundan kaynaklanmış olabilir. Sımpat, Ermeni Diyarı'nın tüm vadi ve kalelerini bilirdi. Agil de Sımpat'a layık bir yerdi. Şimdilerde Agil Beyleri kimselere saygı göstermiyorlar. Zaza diliyle konuşuyorlar. Bu yörede yaşayan halkın fiziksel, ruhsal ve ahlaki eksikliklerini sadece duyduklarımıza değil, gördüklerimize dayanarak yazıyoruz. Hatta attıkları birkaç mermi bizzat kulaklarımızı yalayarak geçti. Merhametli devletimiz bu ve buna benzer yerlere kollarını uzatıyor. Bunlar arasında Çermuk ve Çınkuş'u [Çüngüş] sayabilirim. Burada Osmanlı İmparatorluğu'nun çalışkan ve sakin tebaları ikamet ediyor. Ama onlar da diğerleri yüzünden ezilmiş ve mahrumiyet içindeler."[143]

143 Karekin Sırvantsdyants, *Toros Ahpar*, 1884, c. II, s. 181-182.

Sırvantsdyants'ın daha çok Ermenilerin kendilerine yapılan eziyetlere karşı aldıkları tavra odaklandığı açıkça görülüyor ve rahip bu bakımdan çok olumlu bir tablodan söz etmemektedir. Şikâyetlerinin dinlenmediğini, zorbaların cezalandırılmadığını düşünen Ermeniler artık resmi makamlara başvurmaktan da vazgeçmiş durumdadırlar. Zira karşılıksız kalan şikâyetler zorbaların onlara yönelik saldırılarını artırmaktan başka bir işe yaramamaktadır. Bu nedenle haklarını aramaktan ve inançlarını özgürce söylemekten çekinmeleri rahibin düşüncelerine hiç uymamaktadır: "[Malatyalı] Ermeniler baş başa kaldıkları zaman yerel idareciler ve halkın çok kötü şeyler yaptığından şikâyet ediyorlar. Ama onlarla yan yana oldukları ortamlarda bir şey konuşmaya cesaret edemiyor, bu davranışı tedbir olarak değerlendiriyor ve 'Bugüne kadar şikâyetimizi dinleyen ya da suçluları cezalandıran olmadı. Eğer şikâyet ettiğimizi duyacak olurlarsa kötülükler artacak' diyorlar. Mesela hepsinin de aynı şekilde anlattığı bir olay vardı. Ancak diğerlerinin yanında tersini söylüyorlardı. Gerçi istemeyerek öyle söyledikleri belliydi. Olay şuydu; kısa bir süre önce köpeğin boynuna tahta bir haç asıp, güya Ruslara hakaret etmek amacıyla çarşıda Ermeni dükkânları önünde dolaştırmışlar. Tedbirli Ermeniler sadece seyretmekle yetinip, durumu hükümetin kulağına fısıldamışlar. Ancak görevliler bu işi bir delinin yaptığını söyleyerek işi kapatmışlar. Peki de, çarşının içinde toplanan ve köpeğin arkasında dolaşan onca Türkün hepsi de mi deliydi! Ermeniler son derece korku içindeler. Ne haklarını koruyabiliyorlar, ne de dini inançlarını özgürce söyleyebiliyorlar. Eğer böyle yaşayacaklarsa hiç yaşamasınlar daha iyi."

Sırvantsdyants eğer şehirde Avrupalı bir konsolos varsa durumun biraz farklı olduğunu, bu tür davranışlarla fazla karşılaşılmadığını düşünmektedir. Ancak yine de asıl sorumluluğu, iyi idarecilerin de olmadığı koşullarda, Ermeni ruhani önderlere ve halkın bizzat kendisine yüklemektedir: "Bu tarz şehirlerde eğer Avrupalı bir konsolos varsa durum çok farklı oluyor. Ne yazık ki, iyi mutasarrıflar da yok. Bari Ermeni ruhani önderler, çalışkan ve akıllı olursa, tam olmasa da bir mutasarrıf veya bir konsolosun yerini yarı yarıya tutabilirler. Eğer halk da aydınlanırsa kendini korumada cesaretlenir, zira bilgi güç demektir."[144]

144 *A. g. e.*, c. I, s. 318-319.

Ruhani önderlerin dirayetinin ve halkın bilgilenmesinin bu tür saldırıların önüne geçebileceği tespiti biraz naif görünmekle birlikte rahibin gerçek düşüncesini yansıtmaktadır. Bununla birlikte Sırvantsdyants, Ermenilere saldıran ve zorbalık yapan bazı Kürtlerden söz etmeyi, onların saldırılarının verdiği zararı belirtmeyi de ihmal etmez. Fırat'ın iki yakasındaki Ermeni ve Kürt köyleri arasındaki gerilimden bahsetmesi bunun bir örneğidir. Yirmi hanelik küçük bir köy olan Heynetsik Arapkir'e bağlı bir Ermeni köyüdür. Fırat'ın diğer kıyısında, Çemişgezek'e bağlı Komraş ise Kürt köyüdür. İki köy arasındaki çatışma, Komraşlıların geceleyin hayvan ya da buğday çalmak için otuz kişilik bir grupla Heynetsiklilere saldırmasıyla başlamıştır. Kürtler gruptan üç Kürdü yakalayan Ermenilerin üzerine ateş açınca Ermeniler de aynı şekilde karşılık verirler. Yakalanan Kürtlerden birinin bu çatışma sırasında vurulması iki köy arasındaki gerilimin başlangıcı ve Kürtlerin Heynetsiklilere yönelik yoğun saldırılarının başlangıcı olur: "Ermeniler, [ölen Kürdün] Kürtlerin kurşunuyla vurulduğunu söylüyorlar. Sanki Ermeni kurşunu ile ölmüş olsa ne fark eder ki? Ama fark eder, hatta mahkeme önünde bile fark büyüktür. Ertesi günlerde durumu hükümete haber vermişler. Ve işte netice; ceset ve suçlu Kürtler Komraş'a gönderilmiş. Komraşlılar, Ermenilerden ölen Kürdün kanını isteyip köyü sürekli tehdit ediyorlarmış. Kaymakam Kürtlerin üstüne yürüyecek diye Ermeniler oldukça masraf etmişler. Getirdiği askerleri ve polisleri birkaç gün yedirip içirmişler. Sonunda Ermeniler istintaka tabi olmuşlar. Kürtlerin üstüne giden falan olmamış. Komraşlılar talep ve tehditlerini tekrarlayıp duruyorlarmış. Bazı bazı, geceleri gruplar halinde Heynetsiklilere saldırıyorlarmış. Ermeniler bağı bahçeyi bırakmış, silaha sarılmış köyü beklemeye başlamışlar. Ancak bir gece köyden biraz uzaklaşan üç Ermeni genç Kürtler tarafından kaldırılıp, Komraş köyüne götürülmüş. Gençlere korkunç eziyetler yapmışlar. Ölen Kürdün ailesinin intikam almasına izin vermişler. Sonra da Heynetsiklilere haber göndererek; 'Eğer ölen arkadaşımızın kan bedelini ve silahları gönderirseniz sizinkileri bırakırız' demişler. Ermeniler, Keleş Ağa adlı ünlü bir Kürdü aracı koyup 15.000 kuruş ödeyerek artık kurtulma ümitleri tükenmek üzere olan gençleri kurtarabilmişler. Ancak mesele henüz kapanmamıştı, Kürtler silahları da istiyorlardı. Bu esnada devlet görevlileri de vergi talep edip duruyorlardı.

Buna benzer hatta daha vahim pek çok hadise duydum. Sazımgalıların olayını, tüm Çemişgezek köylerindeki, Harput, Çarsancak ve diğer yerlerdeki olayların hepsini zikredeceğim."[145]

Sırvantsdyants Eğin ve civarıyla Pinga civarındaki Ermenilerin kendilerini silahla korudukları için Kürtler karşısında çok aciz duruma düşmediklerini gözlemlemiştir. Buralarda da Ermeni tüccarlar, çiftçiler soyulmakta, hırsızlık ve cinayetler görülmektedir, ancak kendilerini savunma konusunda kararlı olan Ermeniler Kürtlerin saldırılarını püskürtebilmektedirler. Aslında Kürtleri sadece tek bir yöntemle durdurdukları da söylenemez; idari makamlara başvurmak ya da farklı uzlaşma politikaları geliştirmek de çok zaman işe yaramaktadır. Sırvantsdyants'ın Eğin Ermenilerinin siyaset yapmayı iyi bildikleri tespitinin (Rahip Eğinliler hakkmdaki bir sözü de aktarır: "İki ayağı topal bir Eğinli bir ayağıyla Hindistan'a diğer ayağıyla Çin'e kadar ulaşmış.") ne anlama geldiği çok açık olmamakla birlikte, bazen Kürtlerin Ermenileri, idari makamlar üzerindeki etkilerini kullanmaları için tehdit bile ettikleri görülebilmektedir: "Eğin ve çevresindeki dağlar Sarı Çiçek ve Munzur sıradağları Ovacık, Dujik ve bir kolu olan Khosda'dır. Yollar çok kötü. Her taraf taş, geçit, tepe, vadi. Tüm marhasalık dağlık. Her tarafta Kürt ve Kızılbaşlar kaynıyor. Ermenilerin bunlarla alışverişi çok ama çoğu zaman da zarar görüyorlar. Kervanları soyuluyor, hayvanları, malları çalınıyor, tehdit ediliyorlar, cinayetler işleniyor. Ama burada bir fark var. Buradaki Ermeniler de silahlı, iyi de siyaset bildiklerinden bazen cesaretleri, bazen devletin aracılığı, bazen de dostane yollarla çalınanları geri alabiliyorlar. Davarları, katırları çalmak, İstanbul'dan gelenleri soymak, adam yaralamak gündelik olaylardan. Bir yıl önce Ovacıklı ünlü bir haydut devlet tarafından ele geçirilerek Harput'a gönderilmiş ve hapsedilmiş. Aynı tarihlerde Eğinli Boğos adlı Ermeni bir tüccar Ovacık taraflarındaymış. Kürtler onu rehin alarak Eğinlilere haber salıp, 'Eğer bizim adamımızı (Kürdü) kurtarmazsanız Boğos'u öldürürüz' demişler ve adamı uzun süre tutmuşlar. Kürt hapisten kurtulamamış. Zavallı Boğos kaçmaya fırsat bulmuşsa da arkasından yetişip kayaların üstünde canını almışlar. Boğos'un zavallı ailesi her sabah, öldürüldüğünü haber aldıkları saatte ağlayıp sızlıyormuş." Sırvantsdyants aynı durumun Divriği civarındaki Penga (Pinga, Pingyan) Ermenileri için de

145 *A. g. e.*, c. I, s. 285-286.

Fırat Nehri'nde su değirmeni

geçerli olduğunu, kendilerini kararlı bir şekilde savundukları için Ovacık (Dersim) Kürtlerinin onlara dokunamadıklarını belirtir. Ancak rahibe göre, Pengalıları Kürtlerin saldırılarına karşı koruyan yalnızca cesaretleri ve silahlanmaları değil, aynı zamanda aralarındaki birliği korumaya gösterdikleri özendir de: "Penga'nın bulunduğu mevki oldukça sağlam. Kayalıklar arasında tıpkı bir kale gibi. Her tarafta dar ve derin geçitler bulunuyor. Koca Fırat bile sıkışarak, dolanarak yoluna devam etmek zorunda kalıyor. Köprü karşı ovayı köye bağlıyor. Ancak her gece kapılar kapatılıyor. Eğer düşman tehlikesi varsa köprü kaldırılıyor, böylece ırmağı geçmek imkânsız hale geliyor. Pengalılar çeşitli boyutlarda silahlara sahip. Evlerinin bir duvarında kutsal kitaplar, iki duvarda silahlar, diğer duvarda da yiyecekler asılı duruyor. Nadide atlara ve maharetli binicilere sahipler. Irmakta, dağlarda taşlarda çok hızlı hareket edebiliyorlar. Ovacık ya da diğer adıyla Dersim Kürtleri bu taraflardaki Ermeni ve Türk köylülerinden haraç alıyor, soyuyor, öldürüyorlar vs. Pengalılar ise cesaretleri sayesinde özgür yaşamakla kalmıyor, bu Kürtleri korkutuyorlar da. Ovacıklılar henüz Penga'ya ayak basabilmiş değiller. Ara sıra avda, yolda veya ovada birbirlerine rastlayıp da bir vukuat olduğunda, Pengalı bir Ermeniyi tuzağa düşürüp soyacak, yaralayacak ya da öldürecek olurlarsa, Kürtler bunun karşılığını birkaç katıyla ödeyeceklerini biliyorlar. Tek kelimeyle Pengalı Ermeniler medeni, zengin ve çok cesurlar. Eğer aralarındaki bu birliği koruyup, birbirlerini sevip saymaya devam edecek olurlarsa Ermenistan'da onlarla kıyaslanacak kimse olmayacaktır."[146]

Rahibin bu tespiti elbette önemlidir, ancak Ermenilerin aralarındaki sevgi ve birliğin uğradıkları saldırıları ya da mallarının çalınmasını tek başına önleyebileceğini düşünmek pek gerçekçi görünmemektedir. Osmanlı idarecilerinin tutumu ya da Kürt aşiretlerinin bölgedeki hâkimiyet düzeyi bazen çok daha önemli unsurlar haline gelmektedir. Natanyan'ın söz ettiği Şeyh Celalettin'e benzer biçimde, Sırvantsdyants da Malatya ve Harput civarındaki Ermeni ve Kürt köylülerine eziyet eden Deli Sılo adlı bir hayduttan söz etmektedir. Deli Sılo Tercanlı bir Kürttür ve civardaki Türk, Kürt, Ermeni köylerini neredeyse ayrım yapmaksızın soymaktadır. Yaptığı eziyet ve zulümler ayyuka çıktığı zaman devletin şimşeklerini üzerine çekmektedir, ama tıpkı Celalettin gibi o da zaman zaman idareciler tarafından kollanmakta ve

146 *A. g. e.*, c. I, s. 255-256.

saygın biri gibi muamele görmektedir. Sırvantsdyants onun, üzerine asker gönderilen ürkütücü eşkıya "Deli Sılo" olmaktan çıkıp idare azasının evinde ağırlanan "Süleyman Ağa" olarak anıldığı süreci tasvir etmektedir: "Divrik, Eğin, Arapgir ve Malatya arasına düşen Sarı Çiçek ve Akçadağ civarlarında Tercanlı Kürtler yaşıyor. Bunların önde gelenlerinden biri fiziği ve hareketleriyle tam bir vahşi olan Deli Sılo. Babıâli yakalanması ya da öldürülmesi için 'üstüne ordu gönderilsin' diye emir vermiş. Görev Arapgir idarecisine verilmiş. Deli Sılo adamlarıyla orduya karşı koymuş, ancak güç kaybedince kaçıp gitmiş. Talan ürünü olan evi, serveti ve mallarına hükümet el koymuş. Civar köylere haber gönderilerek, malları çalınanların gelip ispat etmeleri, sonra da alıp götürmeleri istendi. Gelenlerden çoğu Türk ve Kızılbaş köylülerdi. Bir kısmı da Divrikli Ermeni köylüleriydi. Aynı tarihlerde Harput'un büyük mutasarrıfı bölgeyi dolaşmaya çıkmıştı. Arapgir'e geldi. Beraberinde de Süleyman Ağa kimliğinde Deli Sılo! Mutasarrıf her oturup kalktığında veya gittiği her yerde, 'Gel Süleyman Ağa, git Süleyman Ağa' diye iltifat ediyordu. Bunu gören şikâyetçiler evlerine dönmeyi uygun gördüler. Sadece Hasan Çelebi'den on kadar Türkmen ya da Kızılbaş şikâyetçi kalmıştı."[147]

Sırvantsdyants Harput'a vardığında mutasarrıfın birkaç gün önce oradan ayrıldığını ve hem Deli Sılo'yu (Süleyman Ağa) hem de onun saldırılarından şikâyetçi olanları yanına alarak inceleme yapılacak yere götürdüğünü öğrenir. Malatya'dan Harput'a döndüğünde ise gördüğü manzara beklediğinden çok farklıdır, zira Süleyman Ağa idare azası bir Türk Beyi'nin evinde misafir edilmektedir. Hiç de yargılanan birine benzemeyen, mahkeme dahil bütün resmi makamlara serbestçe girebilen ve ceza almayacağından emin olarak son derece rahat davranan biri vardır karşısında. Rahip bu durumdan ötürü bir hayli şaşkındır. Bu kadar iyi bilinen, üzerine asker gönderilen bir kaçağın neden sorgulanmadığını, eğer sorgulanıyorsa nasıl olup da bir idare azasının evinde ağırlanabildiğini ve idari ve askeri kurallara aykırı bu duruma nasıl müdahale edilmediğini mutasarrıfa sorar. Aldığı cevap sistemin işleyişini, idari mekanizmanın yozlaşmasını açık bir şekilde tasvir etmektedir: "Mutasarrıf sözümü keserek alçak sesle, 'Haklısın, ama tavsiye mektubu getirdi. Bir yönetici, yüksek bir mevkiden bir şahıs veya mesele için tavsiye mektubu

147 *A. g. e.*, c. I, s. 286-287.

alırsa yapacağı fazla bir şey yoktur. Sılo Erzincan'a kaçmıştı, sadece bir mektupla, zorlama olmadan bize geri geldi,' dedi."

Sırvantsdyants idari mekanizmanın işlemeyişinin, suçluların himaye görmesinin ve cezalandırılmayışının bu tür yağma, talan ve cinayet olaylarını teşvik etmekten başka bir sonuç yaratmadığının farkındadır. Tıpkı Şeyh Celalettin'in cinayetlerinin, yağma ve talanlarının, Ermenilerin kilise ve manastırlarına, ruhani görevlilerine yaptığı saygısızlığın cezasız kaldığını gören irili ufaklı birçok eşkıyanın benzer saldırılara girişmesi gibi, bu yargılama komedisi de sıradan insanlardan yeni Sıloların türemesine yol açmıştır. "Deli Sılo'nun işlediği binlerce korkunç suç bilinen şeylerdi. Hayvanın, malın iyisi kimde bilirdi. Emreder ve getirtirdi. Sadece bununla da kalmaz, hangi köye giderse o köyün kızlarını ve kadınlarını gözden geçirir, beğendiğini gece getirmelerini emrederdi. Emrine karşı gelenler öldürülürdü. Yaşlı bir Kürt, kızının namusunu korumak isteyince Deli Sılo onu bir demire geçirerek ailesinin gözü önünde büyük bir ateşin üstünde kızartmıştı... İşte Deli Sılo buydu. Onun serbest dolaştığını gören en masum serseriler, sade vatandaş Kürtler bile Sıloluk yapmaya başlamıştı."

19. yüzyılda İran-Rus, Osmanlı-Rus savaşları ve göçler

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öteden beri bu tür saldırılara maruz kalan, canını ve malını korumakta güçlük çeken, çeşitli angaryalara maruz kalan Ermeni köylüsünün kötü yaşam koşullarını giderek ağırlaştırmıştır. Daha önce idarecilerin kayıtsızlığı nedeniyle cezasız kalan saldırı ve angaryalar savaş koşullarında adeta meşrulaşmıştır. Şeyh Celalettin ve arkadaşlarının, Osmanlı ordusunu takviye etme bahanesiyle yollarının üzerindeki Ermeni köylerine saldırdığını ve Erzurum civarındaki Ermenilerin bu saldırılardan şikâyetlerini aktarmıştık. Ermeni cemaatinin Erzurum'daki reform komisyonuna verdiği ve Layard'ın 17 Ağustos 1879'da Salisbury'ye gönderdiği reform projesi, cemaatin savaş sırasında yaşadığı ek sorun ve yükümlülükler hakkında bir fikir vermektedir: "Çıldır ve Kars'tan gelen göçmenler bizim vilayetimiz için ayrı bir felakettir. Bunlar, halen Ermenilerin oturdukları Pasin, Kumiş, Eleşkirt ve Tercan'da yerleştirileceklerdir. Son savaşta askerler ve Çerkesler Ermeni köylerinden geçerken bütün ihtiyaçlarını zorla temin etmişlerdir. Başkanlarının hoşgörüsü altında her türlü mezalimi yapmışlardır. Tekâlüfü harbiye senetleri, vergiden düşülmemiştir. Bu alacaklar ileri bir tarihe bırakılmıştır. Bir borç ya da küçük bir suçtan dolayı hapiste bulunan Ermenilerden rüşvet alabilmek için her türlü işkenceyi yapmışlardır."[148]

Savaş koşullarında can ve mal güvenliklerinden emin olamayan Ermeni köylülerin bir bölümü, Bayezid ve Kars'a giren ve Der Ğugasov (Ğugasof), Loris Melikov (Melikof) ve Lazarev gibi Ermeni kökenli kumandanların yönettiği Rus ordusunun gelişinden, özellikle Kürtlerin saldırıları sona ereceği için memnun olurlar. Ancak Rus ordularının geri çekilmesinden sonra Kürtlerin Van ve civarından gelerek intikam alacağı söylentileri hızla yayılır ve özellikle Erzurum, Kars, Eleşkirt civarındaki Ermeni köylüler bu saldırılardan kendilerini koruyamayacaklarını düşünerek Rusya sınırlarına doğru göç etmeye karar verirler. Bu korku ve panik dalgası büyük bir kitlesel göçe yol

148 Aktaran Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, çev. Şinasi Orel, Bilgi Yayınevi, 1986, s. 305. Burada söz edilen "tekalifi harbiye" için Garabed Kapikyan şu açıklamayı yapmaktadır: Savaş sırasında, seferberlik ilan edildiğinde, savaşacak durumda olan herkes asker sayıldığından varlığı, geliri ve malı da savaş masraflarının karşılanabilmesi için askeriyeye ait sayılmaktadır (*Yeğernabadum*, Boston, 1924). Erzurum Ermeni cemaatine ise bu durumu belirten senetler verilmiş, ancak alacaklarının ileri bir tarihte ödeneceği belirtilmiştir.

açma eğilimi gösterdiği için hem Rusya Ermenilerinin hem de Osmanlı Ermenilerinin liderleri göçe engel olmaya çalışırlar. Böyle bir göç dalgası, başta Erzurum olmak üzere bölgenin demografik yapısında köklü değişikliklere yol açacağı için Osmanlı yöneticileri tarafından da arzulanmamaktadır. Bu nedenle Rus ordularının kumandanı Lazarev, Rusya sınırlarına doğru hareketlenen Ermeni köylülerin yerlerinde kalmaları ve can ve mal güvenliklerinin korunması için İsmail Hakkı Paşa'yla müzakereler yürütür ve bu sayede göçün büyümesinin önüne geçilebilir.

Aynı tarihlerde savaşın yıkıntılarını, yol açtığı sorunları görmek üzere bölgeye giden üç Ermeni rahip de bu göç hareketinin önemli bir boyuta ulaşabileceğinden endişelenmiş ve kendileri de bunu durdurabilmek için çaba göstermişlerdir. Özellikle Vahan Bardizaktsi yıkıcı sonuçları olabileceğini gördüğü bu göçle ilgili olarak Lazarev'le görüşmeler yapmıştır. Bardizaktsi'nin yazdıkları dikkatle incelendiğinde, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle iki büyük göç dalgasının söz konusu olduğu görülür. İlk göç dalgası savaşın başlarında yaşanmıştır ve Bardizaktsi'ye göre, Der Ğugasov'un askerlerinin yanlış bir saldırısından kaynaklanmıştır. Bu saldırı, savaştan önce birbirlerini koruma konusunda anlaşan Ermenilerle Kürtlerin birbirlerinin sözlerine duydukları güveni yok etmiştir. Saldırıda pek çok Kürdün öldürülmesi nedeniyle Kürtler Ermenilerin samimiyetinden şüphe eder olmuşlardır. Ancak Bardizaktsi göç edenlerin Erivan ve Eçmiyadzin yakınlarında büyük bir kırıma uğradıklarını, buna karşılık yerlerinde kalan Ermenilerin daha güvende olduğunu kaydetmektedir. Bardizaktsi'nin tavrı göç edilmemesinden yana olduğu için bu değerlendirmesinin nesnel olup olmadığını bilemiyoruz, ancak göç edenlerin daha sonra durumlarından şikâyet ettikleri örneklerle karşılaşılmıştır: "İlk göçün sebebi şuydu: Osmanlı-Rus Harbi'nin başlangıcında rahip Hovhannes, Üç Kilise Manastırı'nın (Eçmiyadzin) korunmasını Kürtlere teslim etmiş. Karşılıklı söz vermişler; Ruslar geldiğinde Ermeniler Kürtleri koruyacak, Türkler geldiğinde de Kürtler manastırın talan edilmesine engel olacaklarmış. Bu esnada Der Ğugasov'un akıncı bölüğü manastıra vardığında burasını Türk karargâhı zannederek saldırmış. Manastırı bombalayarak kilise hariç her şeyi yakıp yıkmış: Kürtler de koyun misali tek tek kurban olmuşlar. Rahip ise Türk taraftarı ve Rus karşıtı olduğu, haç ve künlükle karşılama yapmadığı için Der Ğugasov tarafından azarlanmış. Kürtlerin Ermeni manastırında öldürülmesi de doğal olarak civar Kürtlere

Ermenilerin sadakati ve samimiyeti konusunda kötü etki yapmış. Kısa süre sonra Rus ordusu Osmanlı ordusu önünden geri çekilmek zorunda kalınca Ermeniler, Kürtlerin Van taraflarından gelip intikam için Ermenileri kesece-ğinden korkarak öküz arabalarına doluşup göç etmeye kalkmışlar. Bu kalabalık göçmen grubu, geri çekilmekte olan Rus ordusuna engel olduğundan Der Ğugasov top atışlarıyla yol açılmasını emretmiş... Göç yazın en sıcak günlerinde gerçekleştiğinden, halk Yerevan [Erivan] ovası ve Eçmiyadzin yakınlarında korkunç bir kırım yaşadı. Acaba Kürtlerin Ermenileri kıracağı doğru muydu? Hayır. Zira göç etmemekte direnen bazı Ermeniler özellikle Katolikler, böyle bir kırıma uğramadılar. Sadece bazı köylerde Kürt ve Türk kaçaklar tarafından birkaç Ermeni öldürülmüştü. Aynı şekilde İsmail Hakkı Paşa kuvvetleri Bayezid'i kuşattığında, Ruslar içeriden Osmanlılar ise dışarıdan 22 gün boyunca karşılıklı top atışında bulundukları esnada, Der Ğugasov gelene kadar 90'dan fazla Ermeni ölmüştür. Türkler tarafından soyulan Bayezidli Ermeniler korku içinde İran Ermenilerine, Maku şehrine sığınmışlar, Patrikhaneden buraya ulaştırılan yardıma da çok sevinmişlerdi."[149]

Rahibin sözünü ettiği ikinci göç dalgası ise savaşın hemen sonunda yaşanan göç hareketidir ve özellikle Erzurum, Eleşkirt, Bayezid civarlarında gerçekleşmiştir. Bardizaktsi bu göç hareketi başladığı sırada görevi nedeniyle Anadolu'ya yaptığı yolculuğu bitirmiş ve Tiflis'e geçmiştir. Görevi sırasında Kars'ta bulunan ancak Eleşkirt'e geçmeyen rahip, bu bölgeden Rusya sınırlarına doğru önemli bir göç hareketinin başlamasını biraz da bölgenin ruhani önderlerinin ihmaline bağlamaktadır. Ermenilerin atalarından kalma topraklarını, bağ ve bahçelerini bırakıp Rusya'ya göç etmelerinin yaratacağı demografik dengesizliği önlemek için Tiflis'ten Eleşkirt'e dönen Bardizaktsi, Ermeni köylüleri göç etmekten vazgeçirmeyi ancak Iğdır civarında başarabilmiştir. Bu ikinci göç dalgası esas olarak Rusların geri çekilişiyle ilgilidir ve Kürtlerin intikam saldırılarına girişeceğini düşünen Ermeniler, Rusya'nın göç edenlere toprak ve para vereceği yönündeki söylentileri de duyunca yaşadıkları yerleri terk etmenin daha mantıklı olduğuna inanmışlardır. Rahibin köylüleri, her iki söylentinin de gerçeği yansıtmadığına ikna etmesi hiç de kolay olmamıştır: "... Yolculuğum tam bittiği sırada Bayezidlilerin

149 Vahan Bardizaktsi, *Hosk Hayrenyatz* (Sıladan Sözler), S. Ğ. Bardizbanyants ve ortakları, İstanbul, 1879, s. 58-60.

ve Eleşkirtlilerin sahipsiz kaldıklarından göç etmek üzere oldukları haberi Tiflis'e ulaştı. Orada ruhani önderlik görevi ifa eden rahibin gerektiği gibi hareket ettiğini düşünerek Kars'tan oraya geçmemiştim. Zaten gitmek gibi bir mecburiyetim de yoktu. Çünkü görev genelgem kongreden [Berlin] önce yazılmış olduğu için, o bölgeler dahil edilmemişti. Tiflis'teki gazete başyazarları önce Eçmiyadzin'e uğrayıp Katolikos'tan tavsiye mektubu aldıktan sonra gitmem için yalvardılar. Ancak mektubu almayı başaramadan Bayezid'e vardım. Hemen atlı bir adamı Eleşkirt ruhani önderi rahip Hovhannes'e göndererek, muhtarları manastırda toplamasını istedim. Halk muhtarlarını beklesin ve göç etmesin, Osmanlılar da iki günde yetişsinler de korku dalgası geçsin diye, ben de Bayezid tarafındakileri toplayarak oraya gidecektim. Olay bu aşamadayken, birkaç köyün göç etmek üzere olduğu haberi geldi. Arkalarından yetiştim. Göç etmelerinin faydasız olduğunu, bu kere Rus Çarı'nın ne toprak ne de para vereceğini, tam tersi geri göndereceğini söyleyerek, Patriğin güven genelgesini, göçe engel olunması ile ilgili Lazarev ve Çar'dan gelen emirnameyi gösterdim. Ağlayıp sızladılar, Rusya'nın kendilerine yardım edeceğine safça inanarak evlerini, buğdaylarını ve tarlaları yakmışlardı. Geri dönseler bile ne yapacaklardı?.. Nihayet göç eden halkı Iğdır'da sakinleştirebildim, cemaatin yardım edeceği güvencesini de vererek Eçmiyadzin'e döndüm.

İşte, sadece Eçmiyadzin'in duyarsızlığından meydana gelmiş bulunan ikinci göç dalgası da bu şekilde son buldu. Göçün sebebi Kürtlerin Ermenileri keseceği yolundaki deli saçması bir korku ile Rusya'nın göç edenlere toprak ve para vereceği yolundaki yalan söylenti idi."[150]

Bardizaktsi'nin yazdıklarına bakılırsa, Osmanlı Ermenilerinin Rusya sınırlarına doğru göç etmesini ne Ermeni patriği, ne Rus Çarı, ne de Rus ordusunun Ermeni kumandanlarından Lazarev istemektedir. Hepsi de bu göçün durdurulmasını istemektedir. Bardizaktsi, hem Lazarev'le hem de Rus ordusunun bir diğer kumandanı Der Ğugasov'la görüşmüş ve her ikisinin de bu konuda kesin bir düşünceye sahip olduklarını görmüştür. Hatta Bardizaktsi, bir bakıma Rusya'nın bu göç hareketini teşvik etmeyen ve Osmanlı Ermenilerinin kendi topraklarında kalmasını öngören politikasının Rus ordusundaki Ermeni kumandanlar tarafından belirlendiğini ima etmektedir.

150 Vahan Bardizaktsi, *a. g. e.*, s. 57-58.

Bardizaktsi'ye bakılırsa, Lazarev ve diğer Ermeni kumandanlar, Osmanlı devletinin kendilerine bir nizamnâme bahşetmelerine ve dahili işlerini özgürce yürütmelerine rağmen, Ermenilerin nasıl olur da bütün mal ve mülklerini bırakıp göç etmeyi isteyecek kadar kötü koşullarda yaşadıklarına şaşırmaktadırlar. Bardizaktsi'ye göre, Osmanlı Ermenilerinin bu karanlık günleriyle karşılaştırıldığında, Rusya Ermenilerinin o sırada büyük bir gelişme gösterdiği, açılan okullar, yayımlanan kitaplarla bir tür aydınlanma yaşadığı ve "millet-memleket aşkı"nın Rusya Ermenileri arasında büyük bir popülarite kazandığı söylenebilir.

Korgeneral Lazarev'in Osmanlı Ermenilerinin yerlerinde kalmasına dair tavrı açıktır ve bu konuda 1878 Eylül'ünde St. Petersburg gazetesinde bir beyanat yayımlamıştır. Lazarev bu beyanatta, Ermenilere yerlerinde kalmalarını tavsiye etmekte, can ve mal güvenliklerinin Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletlerce garanti altına alındığını belirtmektedir. Erzurumlu bir Ermeni gencinin İngiltere'nin Trabzon konsolos muavini Biliotti'nin kâtibi Hekimyan'a gönderdiği 16 Eylül 1878 tarihli mektupta hem Lazarev'in tutumu hem de şehirdeki olaylar hakkında bazı bilgiler verilmektedir. Erzurumlu Ermeni, Lazarev'in göçü önlemek için gönderdiği bildirinin kısa bir süre etkili olduğunu, ancak Rusların geri çekilişinden sonra gelişebilecek olaylar nedeniyle şehirde gerilimin son derece yükseldiğini yazmaktadır. Mektupta dikkati çeken hususlardan biri de Eleşkirt'ten Erivan'a yönelen bir göç hareketinin bulunduğu, ancak bunun Rusya'nın politikasına aykırı olarak bir Rus subay tarafından teşvik edildiği bilgisidir: "Birkaç gün önce Lazareff, Ermenilerin göçünü engellemek için Kars'tan bir bildiri gönderdi; bütün duvarlara yapıştırıldı ve göç fikrini büyük ölçüde yatıştırdı. Fakat bunun etkisi ancak üç gün sürdü. Şimdi ateşi her an yakacak kıvılcım var. Civardakiler kadar şehrimizde göç yok. Avamdan 50 aile olabileceğini, Ermeni ileri gelenlerinden Pastırmacıyan ismindeki bir şahıs tahmin etmektedir.

Köylere göçen 150 aile; bunlardan bazıları aynı zamanda Erzurum'da yerleşmiş. Diğerleri Kars'a gitmişler. Köylüler göç etmek istiyor. Fakat kilise makamları onları engellemeye gayret gösteriyor. Eleşkirt Ovası'ndan 110 köyden fazlası 10-15.000 kişi Erivan Ovası'na göç etmiş, bunların içinde Yezidiler ve Ermeni Katolikleri de var. Gerisi Ermeni Gregoryenlerdir.

Göçten önce evlerini, malzeme ve ekinlerini yaktılar, ancak çok gerekli eşyalarını birlikte götürdüler. Rus Hükümeti'nin arzusu hilafına bu göçe sebep olan kişi, bir Rus subayıdır."[151]

Lazarev Kars ve Erzurum'da Ermenilere göç etmemelerini tavsiye eden bildiriler yayınlamanın yanı sıra göçe engel olması, Hıristiyan ahalinin can ve mal güvenliklerini temin ederek yerlerinde kalmalarını sağlaması için Osmanlı ordusunun kumandanlarından İsmail Hakkı Paşa'yla müzakere yürütmüştür. Lazarev, İsmail Hakkı Paşa'ya 13 Eylül 1878 tarihinde gönderdiği yazıda, Ermenilerin Eleşkirt'te göç etmeye başladıklarını, Erzurum'da da benzer bir hareket başlayacağının söylendiğini belirtmekte ve kendisinin, Rusya'nın politikasına uygun olarak Osmanlı Ermenilerinin topraklarında kalmalarını telkin ettiğini belirtmektedir. Lazarev bir bakıma üstü kapalı bir tehditle, buralardaki Hıristiyanların göçünün kendisinin talimatlarına bağlı olduğunu da ima etmektedir: "... Bugün [13 Eylül 1878] Ermeni toplumundan aldığım bir telde, Osmanlı Hükümetinin memurlarına gerektiği kadar güven duymadıklarını ve Rus topraklarına geçeceklerini söylüyorlar. Kürtlerin korkusundan Eleşkirt'ten göçün başlamış olduğu, özellikle Horasan Hıristiyanlarının da onları takip edeceği bildiriliyor.

Generalim, sizin de bildiğiniz gibi ve Çardan aldığım talimata göre bütün nüfuzumu kullanarak Ermeni halkını yatıştırmaya çalıştım. Onlara yerlerinde kalarak Osmanlı Hükümetine itaat etmelerini, ona inanmalarını ve bunun en iyi güvence olacağını namus sözü vererek iknaya çalıştım.

Generalim, sizin de benim fikrimde olduğunuzu biliyorum. Onları yatıştırarak yerlerinde kalmalarını sağlayınız. Göç ediniz desem, bütün Hıristiyan vilayetleri boşalır. Ancak, Ermeni toplumunun iyiliğini yürekten isteyen bir kimse olarak, göçün büyük yoksunluk ve kayıplara neden olacağının bilinci içinde, Grandük'ten aldığım sıkı talimat dolayısıyla, Sayın Generalim bu işi canı gönülden yapmanızı ve onların sevaplarını almanızı, alacağınız önlemlerden beni haberdar etmenizi dilerim."[152]

Lazarev, Tümgeneral Doukazkoy'a gönderdiği telde Rus ordusunun bu yönde politikalar izlemesini de emretmektedir. Rusya'nın Osmanlı

151 Aktaran Bilâl N. Şimşir, *a. g. e.*, s. 182.

152 Aktaran Bilâl N. Şimşir, *a. g. e.*, s. 183-184.

Ruslar'ın Kars'ı alışı (1877). Solda Ermeni general Loris Melikov hücum emri veriyor, diğer Ermeni general Lazarev bayrak dikiyor.

Ermenilerinin göç etmesinden yana olmadığının Ermeni din adamları aracılığıyla Ermeni toplumuna duyurulması için önlemler alınmasını isteyen Lazarev, çalışkan ve barışsever Ermenilerin huzurunun Osmanlı hazinesinin ve ülke refahının da önemli bir unsuru olduğunu belirtir. Lazarev, Ermeni toplumunun liderlerine de seslenerek onları, herkesi sükûna davet etmeye ve Ermenilerin "birer Hıristiyan gibi davranmalarını sağlamaya" çağırmaktadır. Lazarev'in söylediklerinin doğruluğu ya da ikili bir politika izleyip izlemediğinin anlaşılabilmesi için, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde büyük bir rekabete giriştiği İngiltere'nin tutumunu ve göç konusundaki bilgilerini öğrenmek yararlı olabilir. Zira Rusya'nın en azından 19. yüzyılın başından itibaren Ermenilerin hamisi rolünü oynadığı açıktır; bu nedenle Osmanlı Ermenileri üzerindeki nüfuzunu artırmak için göçe izin vermesi de beklenebilirdi. Ancak İngiliz gözlemci ve diplomatların verdikleri bilgiler de Rus ordusunun ve başındaki kumandanların böyle bir göç hareketini açıkça ve bazen de zorla engelledikleri yönündedir.

Layard, 24 Ekim 1878 tarihinde, Erzurum'a İngiliz Konsolosu olarak atanan Yüzbaşı Trotter'den bölgedeki Hıristiyanların durumu, Rusların entrika ve kışkırtmalarının hangi düzeyde olduğu ve ne kadar Ermeninin göç ettiği konularında bilgi istemektedir. Yüzbaşı Trotter, 13 Kasım 1878 tarihinde Salisbury'e Erzurum'dan gönderdiği raporda bütün bu konularda edindiği bilgileri aktarır. Onun verdiği bilgiler de Rusların ve özel olarak da Lazarev'in böyle bir göç hareketine açıkça karşı çıktığını ve hatta Rusya'ya göç eden Ermenilerin bir kısmını baharda geri gönderme konusunda kararlı olduğunu göstermektedir. Trotter'in verdiği en çarpıcı bilgi ise Kars'ta görevli olan üç Ermeni kumandanın tamamen göç karşıtı çalışmalar yapmalarına rağmen, en yaygın göç hareketinin gerçekleştiği Eleşkirt ve Bayezid'de göçü asıl teşvik edenin eski vali olduğu ifadesidir: "Eleşkirt Ovası ve Beyazıt sakindir. Ovada oturan 2-3.000 aile Ruslarla birlikte hududu geçmişlerdir. Savaşın başında göç eden 2.000 aileden 250'si sonradan yerlerine dönmüşlerdir. Gerek Gregoryen, gerekse Katolik piskoposları ve Rus makamları göçü önlemeye çalışmışlardır. Erzurum ve Tortum'dan göç edenlerin sayısı, 50'şer aileyi geçmez. Birçok hallerde, halen göç zor kullanarak önlenmektedir.

Bazılarınca, Rusların bu davranışı çok kötüdür, ben tersini düşünüyorum. Bu konuda Ruslar Ermenilerden yana olarak ve iyi niyetle onları kışkırtmışlardır. Bu konuda en faal olan Kars'ta bu sırada General Lazareff vardı

Գնդապետ Ե. Յ. Լազարեանց, ընդ որոյ կարգադրութեամբ յամին 40000 Հայք ի Պարսկաստանէ ի Ռուսաստան յամի 1828։

Полковникъ А. Е. ЛАЗАРЕВЪ | COLONEL de LAZAREFF

переселено 40000 | sous ses ordres ont été transportés 40000

Albay Lazarev
Onun emriyle 1828 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında 40.000 İran Ermenisi Rusya'ya göç ettirildi.

ve işgal sırasında polis müdürü olan Erzurum eski Konsolos Vekili Binbaşı Gamsaragan, yardımcısı da Teğmen Nicolosof'tu. Üçü de aslen Ermenidir. Öte yandan Eleşkirt'te, Beyazıt'ta da göçü eski vali teşvik etmiştir.

Katolik Romen Ermenilerinin göç etmek istemediklerini söylediler. Fakat civardaki Gregoryenlerin ısrarıyla göç etmek zorunda kalmışlardır. Civardaki Kürt Cemşit Ağa'nın koruma güvencesi vermesi üzerine Eleşkirt'teki Molla Süleyman köyü, olduğu gibi yerinde kalmıştır. Kars'ta komutan olarak bulunan General Lazareff, Ermeni mültecilerini baharda geri göndereceğini söylemiştir."[153]

Bütün bu yazışmalar Lazarev'in ve elbette Rusya'nın böyle bir göçü istemediğini kanıtlamaktadır. Ancak Osmanlı Ermenilerinin Rusya sınırlarına doğru kitlesel göçünü istemeyen yalnızca onlar değildir. Bardizaktsi o sırada İstanbul Ermeni Patriği olan Nerses Varjabedyan'ın da göçü önlemek için büyük bir çaba gösterdiğini ve Ermeni kilisesi ruhanilerini bu yönde önlemler almak üzere görevlendirdiğini belirtmektedir. Bir bakıma Bardizaktsi'yi de bu şekilde görevlendirilmiş ruhanilerden biri olarak değerlendirmek mümkündür: "... Eskiden beri gözyaşı ve kanla yoğrulmuş olan manzara az kalsın en korkunç tablosuyla tüm dünyanın gözleri önüne serilecekti. Eğer siz de selefleriniz gibi Ermenistan hakkında politik âlemin görüşlerini benimsemiş olsa idiniz, elli yıl önce olduğu gibi Ermenistanı mahveden göç evvelkinden daha üzücü ve anormal şekilde bir kez daha tekrarlanacaktı. Kendi memleketi dışında toprak ve para umut eden halkımız, bu kez evini ve yiyeceğini yakmanın yanı sıra, yabancının vaad ettiği topraktan ve paradan olmakla kalmayacak, yüreğini de üste vererek, başı önünde, evsiz, aç ve sefil bir şekilde geri dönmeye mecbur kalacaktı. Hizmetlinizin yerine getirdiği emirleriniz oldukça önemli sonuçlara vesile oldu. Size sadece Lazarev ve Der Ğugasov gibi dahi ve güçlü Ermeniler değil, yüksek rütbeli Rus subayları ve Kürt beyleri bile hayran oldular. Yüz binlerce Ermeni sizi kutsarken, buradaki kıskanç insanlar ise büyük övgü ve takdire layık bu işi hafifsediler, yapılanlardan söz edilmedi bile... Ancak Tanrı ve tarihimiz memleket yararına çalışan, terleyen ve kurban olanları asla unutmayacaktır."[154] Görüldüğü gibi Bardizaktsi,

153 Aktaran Bilâl N. Şimşir, *a. g. e.*, s. 194.

154 Vahan Bardizaktsi, *Hosk Hayrenyatz* (Sıladan Sözler), S. Ğ. Bardizbanyants ve ortakları, İstanbul, 1879.

Patrik Varjabedyan'ın, kendisini aksi yönde kararlar almaya zorlayan güçlü baskılara rağmen göçe karşı çıkmakla tarihi bir karar aldığını ve Ermenileri büyük bir yanılgıdan koruduğunu düşünmektedir. Bardizaktsi savaşın Patrikhane ile özellikle savaşın sürdüğü bölgedeki piskoposluk merkezleri arasındaki iletişimi kopardığı bir sırada, koşulların ne kadar güç olduğunu ve taşradaki Ermenilerin sahipsiz kaldıklarını aktararak Patrik Nerses'in bu kararının nasıl bir felaketi önlediğini de göstermektedir: "Osmanh'nın son savaşında Ermenistan her iki taraftan çiğneniyordu. Orduların bulunduğu ve halkın ezildiği Sıber, Tercan, Erzincan, Kemah ve Kiğı sahipsiz kalmıştı. Halk halini millete ve tüm dünyaya duyurmak için Patrikhane ile iletişime geçmek isterken, bunu sağlayacak ne resmi bir şahsiyet ne de bir önder vardı. 70.000 kişilik halk terkedilmişti. Resmi raporumu Patrikhaneye sunduktan altı ay sonra bile, hâlâ nizamnâme gereği olması gereken idare kurulmamıştı."

Lazarev'in ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin göçü engellemeye dönük bütün bu çabalarına rağmen yine de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle önemli sayılabilecek bir Ermeni nüfusu Rusya sınırlarına göç etmiştir. Bardizaktsi'nin belirttiği gibi, özellikle Ermeni kilisesi ve cemaat liderlerinin tutumu nedeniyle, elli yıl önceki (1828 Osmanlı-Rus Savaşı'nı kastediyor) kadar büyük bir göç söz konusu değildir. Ancak yine de Bayezid ve Eleşkirt'ten azımsanamayacak bir Ermeni nüfus Rusya'ya geçmiştir. Göçe dair kesin rakamlara sahip değiliz, ancak Norman, Van ve Eleşkirt bölgesinden 5.000 ailenin Rusya'ya göçtüğünü belirtmektedir. Norman, göç edenlerin Der Ğugasov tarafından geri çekilirken zorla götürülenler olduğunu ileri süren İsmail Hakkı Paşa'nın iddiasının doğru olmadığını söylemektedir. Zira Faik Paşa'nın 12.000 ve İsmail Hakkı Paşa'nın 15.000 kişilik ordusunun sıkı takibi altında geri çekilen Der Ğugasov'un daha az sayıdaki askerlerinin bu kadar büyük bir silahsız kitleyi yanlarında götürmeleri neredeyse imkânsızdır.[155]

Sayısı ne olursa olsun Osmanlı Ermenileri'nin bir bölümü Rusya sınırlarına göç etmiştir. Bunların bir kısmı savaşın başında göç etmişlerdir ve Yüzbaşı Trotter sayılarını 2.000 aile olarak belirtmiştir. Ancak bir süre sonra Rusya'ya göç eden Ermenilerin yeniden Osmanlı topraklarında yaşadıkları yerlere dönmek istedikleri yönünde bilgiler gelmiştir. İngiltere'nin Tiflis

155 Charles B. Norman, *Armenia and the Campaign of 1877*, Londra, 1878, (Elibron Classics, 2005), s. 330-331.

konsolosu Ricketts, 19 Kasım 1877 tarihinde Kont Derby'ye yazdığı raporda, savaşın başlarında Ermenistan'dan Tiflis'e gelen 4.000 kişiden söz etmekte ve 500 ailenin geri dönmek istediğini belirtmektedir. İngiltere'nin geri dönmek isteyen Ermenilerle ilgili haberleri yakından takip ettiği anlaşılmaktadır, zira yaklaşık bir hafta sonra (28 Kasım 1877) bu kez Layard, Kont Derby'ye gönderdiği yazıda İngiltere'nin, Rusya'dan Osmanlı ülkesine dönmek isteyen 500 aileyle ilgili olarak Rusya nezdinde aracılık yapması taleplerini bildirmektedir. Aynı gün Tiflis'ten Kont Derby'ye rapor gönderen konsolos Ricketts de, Tiflis'te çıkan bir gazete haberine dayanarak Rusya'ya göçen Ermenilerin sayısını ve içler acısı durumlarını aktarmaktadır: "Tiflis'te çıkan *Mesbuik* gazetesinin verdiği bilgiye göre: Rus kuvvetleriyle Rusya'ya gelen Ermeniler yaklaşık 5.500-6.500 arasında. Bir kısmı dönmek istiyor. Gazetenin ifadesine göre, bunlar işsiz ve sefil vaziyette; bir kısmı da Ruslar Türkiye Ermenistanı'nı işgal ederlerse, o takdirde yerlerine dönmek istiyor." Bütün bu yazışmalardan savaşın başında, 1877 yılının sonlarına doğru Rusya'ya göç eden Ermenilerin sayısının 4.500-6.500 arasında olduğu ve bunların önemli bir kısmının da hallerinden pek memnun olmadıkları anlaşılmaktadır.[156]

Bunlara savaşın sonunda Rusların geri çekilmesi üzerine bu ülkeye gitme kararı alanlar da eklendiğinde göç eden Ermeni sayısı bir hayli artar. Ancak savaşın sonunda Rusya'ya göç edenlerin de buradaki hayatlarından memnun kalmadıklarına dair haberler sürmektedir. İngiliz diplomatların yazışmalarının nesnelliği, sahip oldukları bilgilerin doğruluğu tam olarak bilinememekle birlikte, Rusya'daki hallerinden hoşnut olmayan Ermeniler hakkındaki raporlar sürekli artmaktadır. Konsolos vekili Lyall'in 8 Şubat 1879 tarihinde Tiflis'ten Salisbury'ye gönderdiği rapor, Van ve Bayezid'den gelen Ermenilerin Ruslardan umdukları davranışı görmediklerini ve arazi vs gibi maddi beklentilerinin gerçekleşmediğini not etmektedir. Rusların, kendileri de Hıristiyan olmalarına rağmen, Ermenilerin dini yapılarına karşı gösterdiği duyarsızlık ise Ermenileri rahatsız etmiş ve onları giderek Türklerle bir tutmaya başlamalarına yol açmıştır: "Kafkas Hükümeti kış başlangıcında Van ve Beyazıt'tan gelen Osmanlı uyruklu Ermenileri kabul etmeyi

156 Aktaran Bilâl N. Şimşir, *a. g. e.*, s. 114, 144-145. Burada verilen rakamlar, göç eden 4.000 kişi ve geri dönmek isteyen 500 aile, rakamlarda bir yanlışlık söz konusu değilse biraz dikkat çekici görünmektedir. Zira 500 aile muhtemelen 4.000 kişiyi aşan, en azından ona eşit, bir nüfusu temsil etmektedir ve bu da göç edenlerin tamamının geri dönmek istediği şeklinde yorumlanabilir.

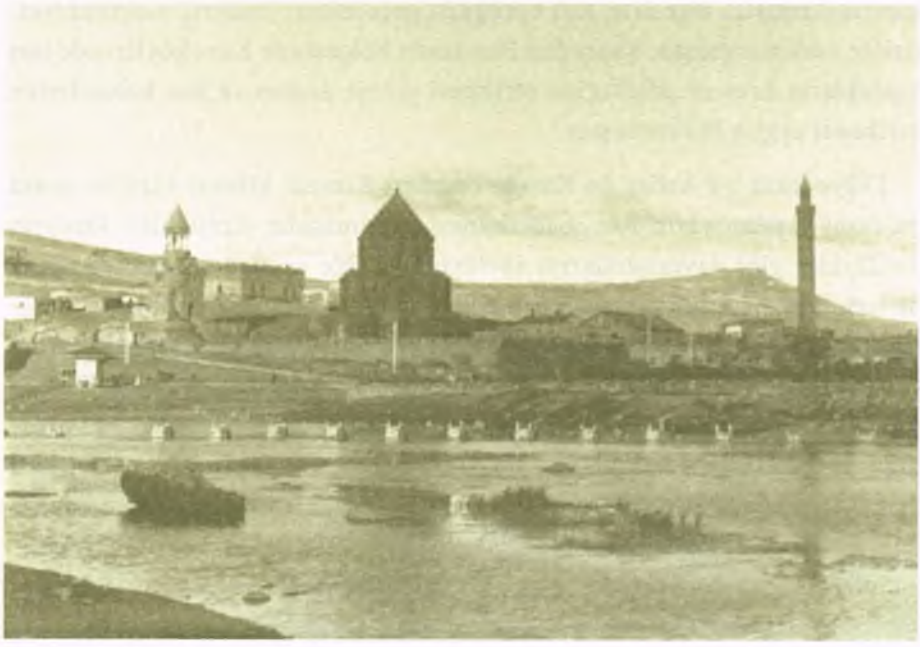
Ruslar'ın Kars'ta inşa ettirdiği kilise

kararlaştırmıştır. Bunların Rus uyruğuna geçecekleri [haberi] memnuniyetsizliğe neden olmuştu. Sonradan Rus sınırı bölgesinde Kars köylerinde boş toprakların Ermeni çiftçilerine verilmesi yerine Alman ve Rus kolonilerine verilmesi uygun bulunmuştur.

Diğer kötü bir haber de Kars'ta önceleri Ermeni kilisesi olan ve sonra da cami yapılan yerin Rus ibadethanesi yapılmasıdır. Ermeniler, Rusların da Türkler gibi davrandıklarını söylüyorlar." Öte yandan savaşın sonunda hallerinden memnun olmayan Ermeni göçmenler meselesinin Ruslar ve Osmanlılar arasında görüşülmeye başlandığı ve bu soruna bir çözüm arandığı görülmektedir. Konsolos muavini Biliotti'nin, Trabzon'dan 24 Şubat 1879'da Salisbury'e gönderdiği rapor her iki devletin bu konuda müzakereler yürüttüğünü göstermektedir. Aslında bu durum Rusların savaşın başından beri Ermeni göçmenlerin gelişiyle ilgili politikalarıyla uyumlu görünmektedir. Rusya'ya doğru bir Ermeni göçünü teşvik etmedikleri gibi, geri dönecek Ermenileri engelleyecek bir tutum da almamaktadırlar: "Son savaşta Rusya'ya geçen Ermenilerden geriye gelip mal varlığını tasfiye ederek tekrar Rusya'ya döneceklerle, Türkiye'de kalmak isteyenlere Rus Konsolosluğunca Rus vatandaşı pasaportu verilmiş. Türkiye bunlar üzerinde Rus himayesini kabul etmediğinden, her iki taraf devamlı olarak işi müzakere ediyorlar."[157]

Bütün bu yazışmalar Osmanlı topraklarını terk ederek Rusya'ya göç edenlerin bekledikleri ya da kendilerine vaat edilen yaşam koşullarına kavuşamadıklarını göstermektedir. Üstelik gidenlerin tarlalarını, mallarını vs yok pahasına elden çıkarmaları ve Ermenilere ait zenginliğin el değiştirmesi gibi bir sorun da söz konusudur ve rahip Sırvantsdyants bu tutumdan en çok Ermenilerin bizzat kendilerini sorumlu tutmaktadır. Sırvantsdyants sorunu sadece 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonuçları bağlamında ele almamakta ve Ermenileri kendilerine ait toprakları, hangi sebeplerle olursa olsun, terk etmelerinin yaratacağı yıkım konusunda uyarmaktadır. Avrupalıların çağrılarına ve daha müreffeh hayat vaatlerine kapılarak ata topraklarını terk edenler, Ermenilerin hâkim olduğu zanaatların başkalarının ellerine geçmesinden, topraklarına Kürtlerin ve Çerkeslerin yerleşmelerinden şikâyet etme hakkını da kaybederler. İster güvenlikle ister geçimle ilgili kaygılarla olsun, göç etmek ya da gurbete gitmek, Ermenilerin kendi topraklarındaki yaşam

157 Aktaran Bilâl N. Şimşir, *a. g. e.*, s. 218, 223.

Kars Arakelotz Kilisesi. Kars nehrinin kıyısındaki bu kilise 10. yüzyıldan günümüze kalmış yapılardan biridir. 1579'da camiye çevrilmiş, 1878 yılında tekrar kiliseye dönmüştür. 1917'ye kadar kilise olarak kullanıldıktan sonra cami yapılmıştır.

koşullarını ortadan kaldırmaktan başka bir sonuç vermeyecektir: "Yerimizde kalmak, gidenleri de geri döndürerek, fikir ve ruh gücümüzle, maddi ve manevi gücümüzle bu bölgelerin gelişmesine çalışmak, devletin gücüne güç katmak yerine, gün geçtikçe tarlamızı kökümüzü kurutup, bırakıp uzaklara gidiyoruz. Bu durumda buralara Kürt, Çerkes ve muhacirlerin doluşmasından şikâyet edebilir miyiz? Bunlar daha iyileri. Eğer Avrupalı soylardan biri buraya girmeyi başarıp ayağını basarsa, artık bizim gibi bir halka yaşam hakkı kalmaz. O zaman nerede yaşayacağız? Bizim için her şey kaybolacak, biz de her şey için kaybolmuş olacağız.

... İstanbul'a veya diğer yerlere gurbete giderek para kazanma ümidi, köylülerin güçlerini ve hayatlarını kendi bölgelerinin dışında tüketmelerinin başlıca sebebidir. Eğer onca gayreti ve fedakârlığı kendi yaşadıkları yerlerde sarf etseler, toprağı ve zanaatı geliştirerek elde ettikleriyle en iyi şekilde yaşayabilirler. Soylarını eksiltmenin yanı sıra, işe ve zanaata zarar veren, yaşadıkları yere savurganlığı ve diğer türlü türlü kötü alışkanlıkları ve ölümcül pislikleri getirenler de gurbetçilerdir.

Ağlamak, lanet etmek ve göç etme amacında olmak. Pek çok köylümüzün durumu bu; hep rahatı aramak. Rahat yaşamı aramak doğaldır, ancak kazanmadan, çaba sarf etmeden sahip olmak doğal değildir. Yabancılar zorla sahip oldukları toprağı ya da zanaatı, sefasını sürsün diye başka birine vermezler. Onu sadece biz yaparız. Göç eden insan bir ev, bir lokma ekmek bulana kadar büyük zorluklara ve fedakârlıklara katlanmak zorundadır. Bu çabayı kendi yaşadığımız yerde verelim, hiç olmazsa adam kaybetmeden rahat yaşarız. Gözyaşı ve lanet mutluluğa ve duaya dönüşür yüreğimizde. Ülkesi, devleti için okuyanı, çalışanı ve faydalı adamı yükseltecek Sultanımızı ve diğerlerini başımızın üzerinde tutalım. Adam yetiştirelim, adamımız olsun, adam olalım."

Sırvantsdyants'ın yazdığı bu satırlar *Toros Ahpar*'ın ikinci cildinin önsözünde ve "Görüş" başlığı altında yer almaktadır. Kitabın ikinci cildi 1884 yılında, birinci ciltten beş yıl sonra ve II. Abdülhamid'in ciddi bir reforma girişmeyeceğinin belirginleştiği bir dönemde yayımlanmış olmasına rağmen, Sırvantsdyants'ın bu önsözde hâlâ ümidini koruduğu, Sultanı "başının üzerinde" tuttuğu görülmektedir. 1884 bir bakıma İngiltere başta olmak üzere, Avrupa devletlerinin Ermeni reformu konusunda Osmanlı devletine

yaptıkları baskının da azalmaya, çözülmeye başladığı bir dönemdir ve Sırvantsdyants, Berlin Kongresi'nden ciddi bir sonuç çıkmayacağını düşünmektedir. Aslına bakılırsa Sırvantsdyants başından beri Berlin Kongresi'nden pek ümitli görünmemektedir, zira kitabın 1879'da yayımlanan birinci cildinde de bu yönde değerlendirmeler mevcuttur. Gerçek problemin Ermenilerin yaşadıkları topraklarda çözülebileceğini düşünen rahip, Malatya'yı terk ederken Fırat kıyısındaki bir köyden söz ederken kongreyle ilgili mizahi, alaycı bir dil kullanmaktan da çekinmemektedir: "Nehri geçişimiz on dakika sürdü. Kıyıda bir köy var, ancak sivrisineklerinin ve bitlerinin kalabalık oluşuyla ünlü. Bu sebeple de Berlin Kongresi kendilerine özgürlük ve kendi kendilerini idare hakkı tanımış!"[158] Sırvantsdyants açık bir biçimde yabancı müdahalesinin Ermeniler açısından daha büyük bir sorun yarattığına ve onların teşviklerinin hızlandırdığı göçün son derece zararlı olduğuna inanmaktadır. Üstelik bu müdahaleler Ermenilerin birlikte yaşadıkları halklarla zaten sorunlu olan ilişkilerini daha da bozmaktadır. Rahip İngiltere'nin ya da Rusya'nın vaatlerine kanarak göç eden ve hatta din değiştirme arzusunda bulunanların, Ermenilerin hayatlarını zorlaştırmaktan başka bir şey yapmadıklarını düşünmektedir: "Bazı akıllı vali ve memurlar halkımızın menfaatleri için gayret sarf ederken, yabancı devletlere mensup adamların tam tersine Ermeni halkını Ermenilere karşı kışkırtmaya veya Ermenileri devletten şikâyetçi göstermeye çalıştığını gördüm. Ermeni halkını Türk ve Kürt nüfusa karşı şikâyete ve kavgaya teşvik ettiklerini gördüm. Ne yazık ki bizden de pek çokları bu yabancıların menfaatine çalışmakta, bizim ise sonumuzu hazırlayan çabalar ve gösterilerde bulunmaktalar. Kuşkusuz ki yalan vaatlere kanmışlar. Ancak bu davranış pek çok zarar getirdi. Devletle Ermeniler, Ermenilerle Kürt ve Türk halkı arasına bir mesafe girdi. Halkın masum olduğu anlaşılana kadar sonucu ağır oldu.

Çeşitli yörelerden, Ermenilerin İngilizleştiğine yani İngiliz Kilisesi'nin inancını kabul ettiğine, Ruslaştığına yani Rus Kilisesi inancını kabul ettiğine dair hüzünlü sesler duyulmakta. Bazı yerlerden, din değiştirmek veya göçmekle ilgili sesler duyulmakta. Hiç kuşku yok ki, okuyucularımız din değiştirme arzusunun hangi beklentiden kaynaklandığını bilmektedirler. Bugün ise onların ne din değiştirdiği, ne Rus ne de İngiliz olduğu, hâlâ yerlerinde ve

158 Karekin Sırvantsdyants, *Toros Ahpar*, 1879, c. I, s. 334.

hâlâ Ermeni oldukları bellidir. Ancak bu sahte ve yapmacık gösteriler milletimiz üzerine nasıl bir ağırlık verdi? Uyanık insanlar bu oyunların Ermenilere yabancı ve yalancı himayeciler tarafından oynatıldığını, bu oyunlarla Ermenilerin hayatının zorlaştığını ve devletin çalışmalarını artırdığını kolaylıkla anlayabilirler. Ancak kendileri güldüler, el çırpıp oynadılar, şimdi rahatlar. Diyarbakır'ı, Van'ı, Bitlis'i, Muş'u, Erzurum'u ve Alaşkert'i [Eleşkirt] hatırlamaya ne gerek var!.."

Sırvantsdyants bir din adamıdır ve öyle görünüyor ki, onun için Sultan'a ve otoritesine bağlı kalmak aynı zamanda dini değerlere bağlı kalmak anlamına gelmektedir. Siyasi otoriteye bağlı kalmak ve yabancıların (İngiltere ve Rusya'yı kastettiği açıktır) sahte hamilik tuzaklarına düşmemek; rahibin Ermeni köylülere tavsiye ettiği yol budur. Aslına bakılırsa bu tutum, Rusya'nın Osmanlı'ya savaş ilan etmesinden sonra, 25 Nisan 1877 tarihinde Meclis-i Mebusan'da konuşan Ermeni (Halep mebusu Manuk Efendi, Dersaadet mebusu Sebuh Efendi ve Erzurum mebusu Hamazasp Efendi) ve diğer Hıristiyan mebusların yaptığı konuşmalar ve aldıkları tavırla çakışmaktadır. Halep mebusu Manuk Efendi duygusal bir konuşma yaparak Rusya'nın himayesine açıkça karşı çıkmıştır: "Rusya, Hıristiyanları hiçbir zaman himaye etmediği gibi Hıristiyanlar da bu himayeye asla arz-ı ihtiyaç etmemişlerdir. Şimdi onlar her türlü ihtiyaçlarını gidermeye çalışan bir hükûmete maliktirler. Ben Hristiyanım ve Ermeniyim. Vilayetimin Ermeni ahalisi namına beyan ederim ki, biz Rusya'nın himayesine muhtaç değiliz. Şimdiki halimizden memnunuz ve Rusya'nın taarruzunu defetmek, memleketimizi ve padişahımızı müdafaa için mal ve canımızı fedaya hazırız!"[159]

Sırvantsdyants'ın çağrısını kutsal kitaptaki meselleri hatırlatan benzetmelerle güçlendirmeye çalışması ve siyasi otoriteye tartışmasız bir sadakatle bağlı kalmayı sürdürmesi dikkat çekicidir. Öyle görünüyor ki, Sırvantsdyants'ın bakış açısının odağında Ermenilerin topraklarını terk etmemesi vardır. Zira bir kez toprak terk edildi mi, Ermeninin kutsal değerleri, kilisesi, mezarlığı ve milli değerleri de terk edilmiş olacaktır ve bunları başka bir yerde ikame etmek mümkün olmayacaktır. Bu çerçeveden bakıldığında kilisesinin siyasi otoriteye mutlak itaatinin ya da en azından kayıtsızlığının kökenindeki

159 Osman Nuri, *II. Abdülhamid ve Saltanatı, Hayatı, Özellikleri ve Siyaseti*, çevrimyazı: Kenan Karabulut, 47 Numara Yayıncılık, 2008, s. 219.

dinsel temel daha iyi anlaşılacaktır: "Hayır kardeşler, bizim yapacağımız bu değildi, bu yol bizi arzumuza eriştirmezdi. O sahte himayeciler Ermeninin ne amcası, ne de eniştesi idiler. Onlar daha ziyade becerikli avcılar ve kasaplar idiler. Bizi hazır koyunlar, besili inekler yerine koyarak, ağlımızdan uzaklaştırıp ellerine geçirerek mezbahaya koymak istediler. Ancak biz insanız ve insan evladıyız. Ermeni, yüzyıllar boyunca nice tilkiler, kurtlar, ayılar ve aslanlar görmüş geçirmiş, ancak yine de Tanrısına, kilisesine, haçına ve kitabına, mabedine, manastırına, tarlasına, toprağına, suyuna, ata ocağına ve mezarlığına, kendisine yaşama ve sahip olduğu milli değerleri ve kutsiyetleri koruma imkânı veren, kendisine hükmeden Sultan'ına sadık kalmıştır."

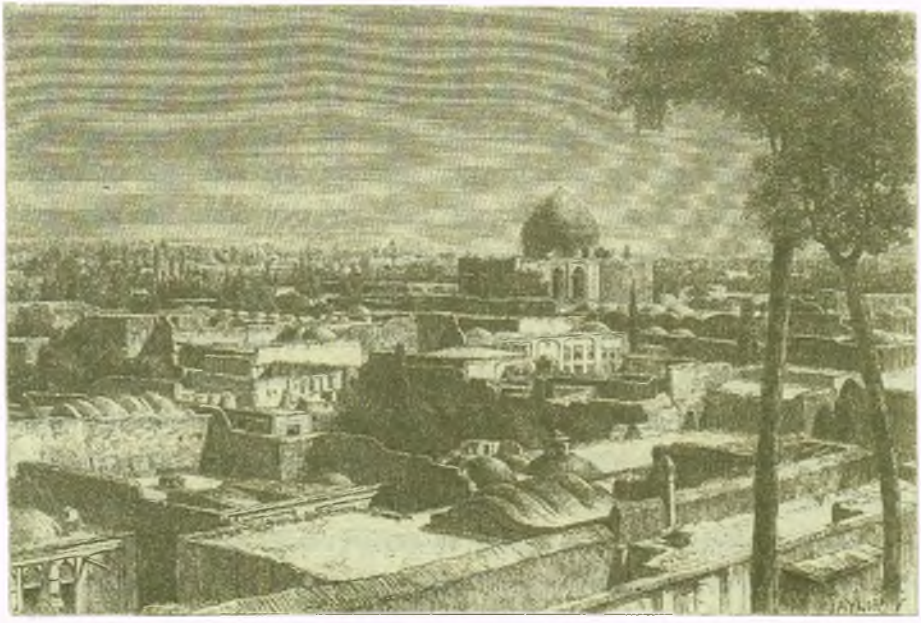
Sırvantsdyants, 1881 yılının son aylarında Merkezi İdare'nin kararıyla Bitlis'e gönderilmiş ve oradaki anlaşmazlığı çözdükten sonra geçtiği Muş'ta, topraklarını terk edip başka topraklara gitme hazırlığında olan Ermeni köylülerle karşılaşmıştır. Vergi ve borç altında bunalan köylüler bütün kışı nereye gideceklerini tartışmakla geçirmişlerdir: Rus topraklarına mı gitmeliler, Acem topraklarına mı, yoksa Mısır'a gitmek mi daha doğru olur? İnsan gibi yaşamak için ölümü bile göze aldıklarını söyleyerek yakınan köylülere rahip sabır ve metanet telkin eder, bir de Tanrı'ya ve Sultan'a itimat etmelerini: "Şimdi tereddüt sırası bana gelmişti. Uzun süre hüzün içinde kaldıktan sonra, göç yolunda ne kadar olumsuzluk, zorluk, kayıp ve ölüm olduğunu, biraz daha beklemenin, sabretmenin gerektiğini, Sultan'ın halkını hatırlayacağını, Tanrı'nın sonunda merhamet edeceğini, günlerin değişeceğini, kötülerin cezalandırılacağını, Sultan'ın iyi idareciler ve adil hâkimler göndererek bizi teselli edeceğini vs söyledim." Canlarından bezmiş köylülerin Tanrı'nın merhametine ve Sultan'ın hafızasına sığınmaları o kadar da kolay değildir. O zaman rahip bir halkın yaşadığı toprakla bağına ve daha çok da göç eden Ermenilerin maddi ve manevi kayıplarına, karşılaştığı güçlüklerin büyüklüğüne vurgu yaparak onları kararlarından vazgeçirir. Rahip köylüleri vazgeçirmek için sıla özlemi hastalığından, gurbette başarılı olanların sayısının azlığına ve oradan da göç ettikleri devletlerin Ermeniler üzerindeki politikalarına kadar uzanan geniş bir alanda örnekler vermekte, gerekçeler sunmaktadır: "Gerçekten de bir halkın ve bir topluluğun hayatının doğduğu toprak ve güneşle ruhsal bağı vardır. Anasının babasının mezarıyla, ırmak ve tarlasıyla, pınarı ve çiçeğiyle, yıldızı ve bulutuyla, manastırı ve aziziyle, kuşuyla ormanıyla, davuluyla dansıyla, ağılıyla, domuzuyla, koyunuyla bağı

vardır. Bir halk bunları özlemekle ne kadar tükenir ve yok olur düşünün. Hiç dikkat ettiniz mi, eğer biri ilk kez doğduğu yerden gurbete giderse, orası neresi olursa olsun, gittiği yerde hastalığa tutulur ve neresinin ağrıdığı bile anlaşılamaz. Çoğu zaman sebep olarak hava ve su gösterilir, ama sebep bu değildir; hastalık ata ocağının hasretini çekme hastalığıdır. Kendim de pek çok kez bizzat yaşadım, başkalarında da şahit olmuşumdur. O zaman dönüşü olmayan gurbet demek olan göçün ne anlamı var. Yürek ve ruh taşıyan bir göçmene sorun, ne zaman rahata erse, ilk önce terk ettiği yeri hatırlar... Ayrıca her göç eden de başarılı olur mu? Binlercesinden sadece birisi olur. Köylerimizden göçmek isteyenlerin komşu devletten Kafkas ötesinde ikamet için cevap aldıklarını biliyorum. Neden oralara yerleşmeleri istenmektedir? Çünkü Masis'i görmesinler, Ararat'ı görmesinler, Keğam gölünden uzak, Arakadz rüzgârlarından uzak, hatta Tiflis Ermenilerinden uzak olsunlar diye. Evet devletler bilirler ki, ot kendi kökü üzerine yeşerir, gelişir."

Maddi durumu iyi olduğunda, kilisesini ve okulunu inşa etme özgürlüğü olduğunda, papazı ve öğretmeni bulunduğu takdirde insanın neden kaybolacağını soranlara çarpıcı bir örnek gösterir Sırvantsdyants: 17. yüzyılın başında ipek ticaretindeki kabiliyetleri nedeniyle Şah Abbas tarafından Culfa'dan alınıp Isfahan'a götürülen Ermeni göçmenlerin hikâyesini. Şah Abbas Safevi devletine büyük zenginlik kazandıracak olan Ermenileri Nor Culfa adını verdiği bir bölgede yerleştirir ve onları dillerini konuşmak ya da ibadetlerini yerine getirmek bakımından özgür bırakır. Ermeni göçmenlerin yine de kendilerini özgür hissetmediğine işaret eden rahip, Şah'ın, ülkesini zenginleştiren göçmenlere jestini de aktarır. Şah'ın jesti tarihi bir yıkıma yol açabilecek kadar tehlikelidir, ancak ironik olan, bu yıkımı göçmenlerin özlemini dindirmek amacıyla yapacak olmasıdır. Gücünün ve zenginliğinin doruğundaki Safevi hanedanının şahı için Eçmiyadzin, temsil ettiği tarih ve manevi değerler düşünülmeksizin, yalnızca bir dinsel mimari öğesidir ve bulunduğu yerde değil de başka bir yerde -sözgelimi Isfahan'da- olması pek de fark etmemektedir. Neyse ki Culfalı göçmenler Şah'ın bu tehlikeli girişimine yol açacak tekliflerinden kısa sürede vazgeçmiş ve bu sayede Eçmiyadzin'i yıkılmaktan kurtarmışlardır: "... Okuyucularım kurnaz Şah Abbas'ın Ermenilere Isfahan'da her türlü serbestliği verdiğini, dinlerine saygı gösterdiğini, gösterişli kiliseler yapmalarına izin verdiğini, ancak buna karşın Culfalı göçmenlerin hep korku içinde olduğunu tarihten bilirler.

Şah Abbas'ın göçe zorladığı Ermeni kafilesi haç ve kilisenin değerli eşyalarıyla Şah Abbas'ın önünden geçiyor.

Culfa Ermeni Kilisesi

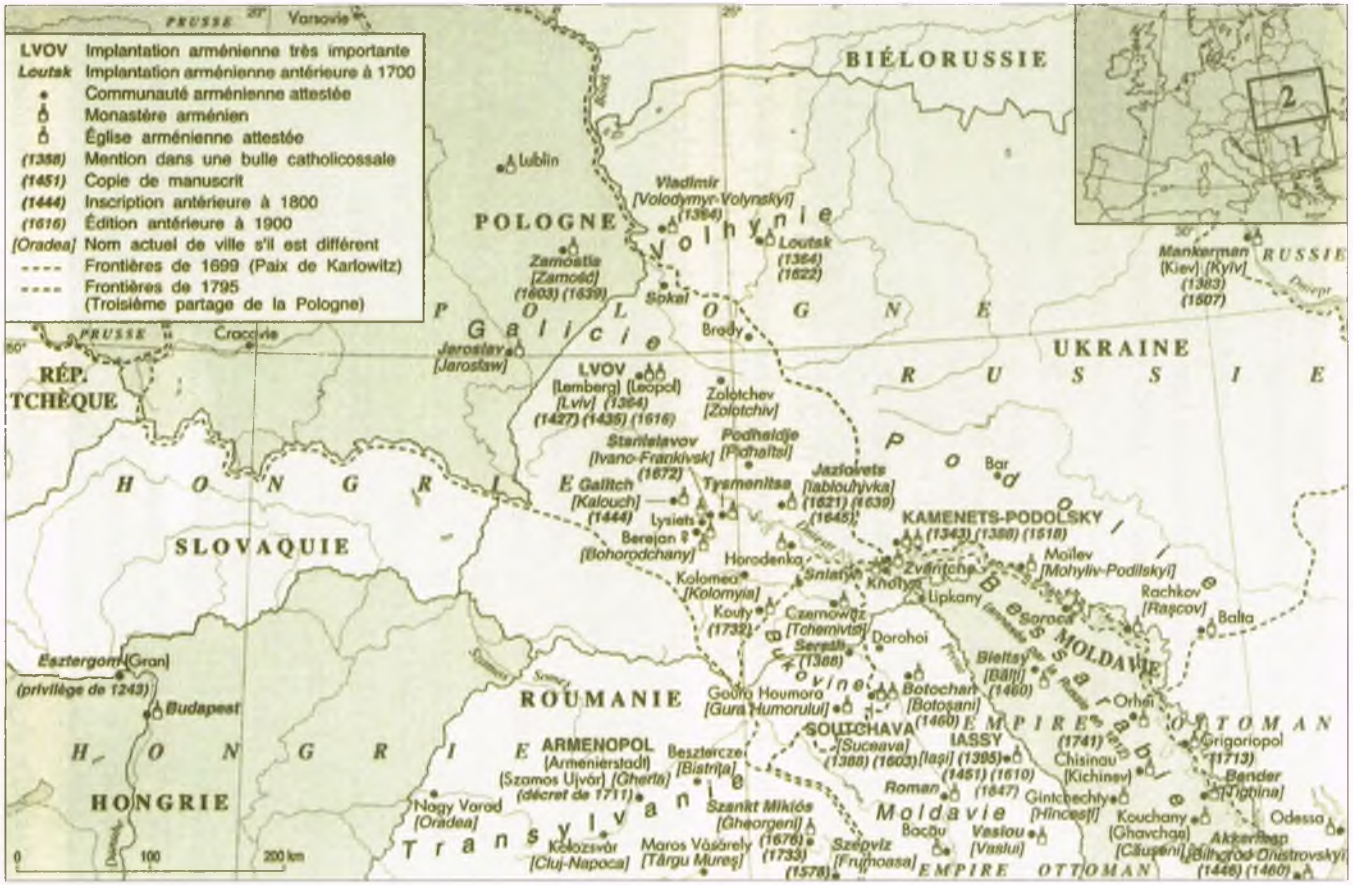
— Neyiniz eksik. İşte ev, özgürlük, ticaret, kâr, yaşayın ve Şah için dua edin.

Hepsi içlerinden, 'Eçmiyadzin'den mahrum edildik,' diye haykırıyorlardı.

Eçmiyadzin. Halkın bin türlü ruhsal arzusunu açıklayan bir kelimeydi. Ancak az kalsın bu masum ve doğal arzu Eçmiyadzin'in yok olmasına sebep olacaktı. Ermenilerin gönlünde ve ruhunda bu hasret yok olsun diye, Şah bu kutsal yapıyı yerinden söküp Isfahan'a kurmayı düşündü. Masumlar, arzularını açığa vurmanın ağır günahının ve getireceği ağır sonucun farkına vararak, Eçmiyadzin'den sadece birkaç taş ve Krikor Lusavoriç'in sağ elini getirmekle yetinmesi konusunda Şah'ı ikna ettiler."

Şah Abbas'ın Isfahan'a getirdiği Ermeni göçmenler dillerini ve dinlerini korumak için büyük özveride bulunmuşlardı. Ancak rahip bu bağlılığın tarihin şaşmaz bir kuralı olarak azalacağını, zaman içinde yapılacak bir karşılaştırmanın yalnızca onlar için değil, Hindistan, Polonya ya da Romanya Ermenileri için de bunu kanıtlayacağını düşünmektedir: "Ancak o nesil günden güne bitti ve göçmenlerin oraya buraya dağılan parçaları oldu. Hindistan Ermenileri en mutlu göçmenler mi oldular? Ayrıca Polonya'ya giden Ermenileri, büyük çoğunluğu bugünün Romanya Ermenileri olanları hatırlayalım. Dillerini ve dinlerini beraber götürdüler ve uzun süre de korudular. Ancak saymayı bilen biri söylesin, bugün göçenlerin ve kalanların sayısını mukayese etsin ve incelesin bakalım niye yok olduk." Topraklarını terk eden Ermeniler hakkında böyle katı fikirlere sahip olan Sırvantsdyants, sıra İstanbul'a gelince daha esnek bir tavır almaktadır. Söz konusu olan topraklarını terk etmekse, atalarından kalan toprakları işlemeyip, hatta onların başkalarının eline geçme riskini de göze alarak Anadolu'dan İstanbul'a göç etmek de aynı mahiyette bir eylemdir. Ancak Sırvantsdyants, İstanbul'u gurbet saymamaktadır, zira onun Anadolu şehirleriyle kopmaz bir bağı vardır: "İstanbul ve çevresinin farklı sebepleri var. Başkentin her ülkedeki Ermeniyle, taşranın da bu merkezle iletişimi var. Burada gurbetçiler eksik değil ve sayı da her geçen gün artmaktadır. Eğinli, Kayserili, Muşlu, Vanlı ve diğer taşralılar hangi semtte, hangi evde, hangi handa, hangi limanda, hangi kilisede yok ki? Çoğu ailece, çoğu da eşiyle yerleşmiş, ayrıca ruhaniler de eksik değil."

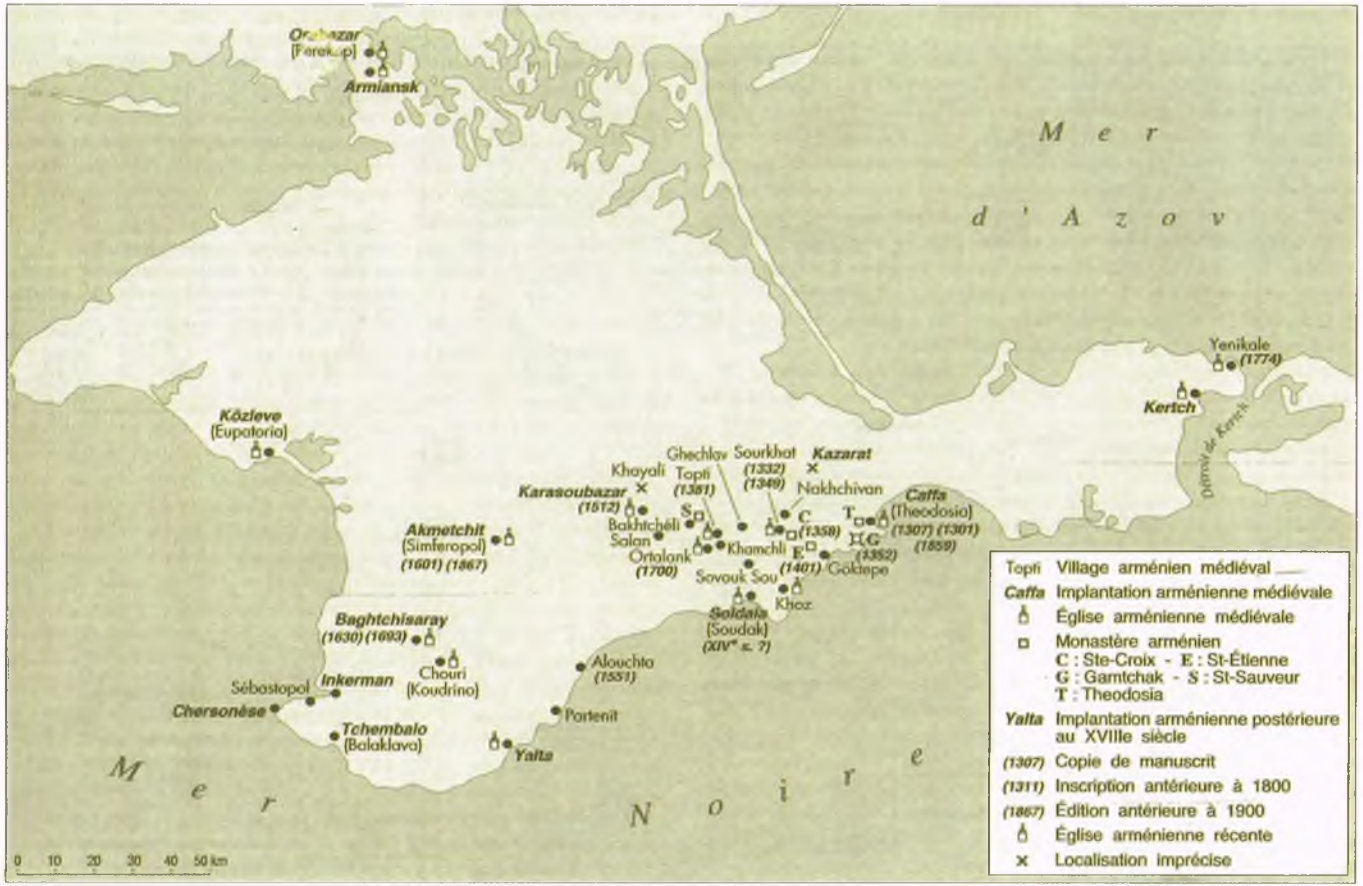
İstanbul'u değerlendirirken gösterilen esnekliğin, bir bütün olarak Osmanlı devleti ve onun Ermenilere tutumu değerlendirilirken de gösterildiği

Ortaçağdan itibaren Ermenilerin göç ettiği yerleri gösteren harita

Ortaçağdan itibaren Ermenilerin göç ettiği yerleri gösteren harita

13. yüzyılda Ermenilerin Kırım'da bulundukları yerler.

anlaşılıyor. Zira rahip, Ermeni nüfusa en çok değer veren ve bu yönüyle herhangi bir benzeri bulunmayan devletin Osmanlı devleti olduğunu iddia etmektedir: "Osmanlı devleti özellikle buradaki Ermenilere ihtimam göstermiştir. Tebaasının, özellikle de Ermenilerin toprağından göçüne izin vermeyen, onu memnun etmeye çalışan tek devlettir." Sırvantsdyants'ın söylediklerine inandığı tartışmasızdır, ancak bu sözlerinin bir ölçüde de olsa konjonktürel olduğunu düşünmemiz için de bazı sebepler bulunmaktadır. Her şeyden önce rahip Osmanlı-Rus Savaşı'nın yarattığı yıkımdan ve hemen ardından gelen saldırılardan bunalarak göç etmeye karar veren Ermeni köylülerle konuşmaktadır ve onları yerlerinde kalmaya ikna etmeyi amaçladığı açıktır. Bunu yapmanın akla gelen en kolay yolu da göç ederek bilmedikleri bir ülkede yeni bir hayata başlama kararının pek çok riski barındırdığından söz etmek ve bunun yerine koşullarını bildikleri, atalarının yaşadığı topraklarda kalmanın daha güvenli olduğunu ileri sürmektir.

Aslında bunu Sırvantsdyants'ın kişisel tutumu olarak görmek de yanıltıcı olacaktır. Rahip gerçekten de ileri sürdüğü bu görüşlere içtenlikle inanıyor olabilir, ama öte yandan o, bir bakıma bu görüşleri dile getirmek zorundadır. Zira kendisi Harput ve civarlarına, "Kürtler ve diğer şahıslar tarafından sömürülme sebebiyle" ülkelerini terk etme niyetinde olan Ermenilere vatanlarında kalmayı "nasihat ve telkin etmekle" görevli olarak gönderilmiştir. Rahibin kendisi de kitabının ikinci cildinde yer alan önsözde bu durumdan söz etmektedir. Patrikhane, savaş sonrasında meydana gelen göç olaylarının durdurulması için Sırvantsdyants'ı o bölgelere göndermek istemekte ve bunun için Babıâli'den bir genelge istemektedir. Sırvantsdyants, Babıâli'nin bu talebi kabul ettiğini, demek ki tebaası olan Ermenilerin göç etmesini önlemek istediğini düşünmekte ve gittiği yerlerdeki idarecilerden kendisine kolaylık gösterilmesini isteyen resmi yazıyı da aktarmaktadır: "... Bu konu üzerine yazılacaklar tükenmez. Ancak ben, Patrikhane'nin ricası üzerine Babıâli'nin vilayetlere gönderdiği genelgeyi buraya koyarak sözlerimi noktalayacağım. Bu genelgeyi Osmanlı idaresinin Ermeni halkına ne derece iyi davrandığını ve baba şefkati ile yaklaştığını göstermek için koyuyorum. Genelgede, 'sömürüler sebebiyle vatanını terk etme amacında olan Ermenileri vazgeçirme' çabasında olan Patrik'in ricasına yer verilmekte ve görevi yerine getirmek için 'Patrikhane'den gönderilen görevli rahibe' saygı ve kabul gösterilmesi, 'her türlü kolaylığın ve desteğin verilmesi' tavsiye edilmektedir."

Akhaltzikh (Ahıska). 14 Kasım 1853'te General Prens Andronikov Türk ordusunu zora soktu. Ermeni mahallesi dağın üst tarafında görünmektedir.

Öyle görünüyor ki, Sırvantsdyants gibi, bu tarihlerde aynı coğrafyaya gönderilen rahiplerin belki de hepsinden aynı görev beklenmektedir. Zira rahip Vahan Bardizaktsi de kitapçığın önsözünde Patrik Varjabedyan'ın, zor ama uzakgörüşlü bir karar alarak elli yıl öncekine benzer ve belki de büyük bir trajediye yol açabilecek göç hareketini engellediğini belirtmektedir. Patrik, Ermeni kilisesinin görevlilerinden köylülere bu yönde telkinlerde bulunmalarını istemiştir. Bütün bu süreç çok dikkat çekici biçimde gelişmektedir; neredeyse bütün taraflar, Rusya'ya yönelecek büyük bir Ermeni göçünü önlemek konusunda hemfikirdirler. Ne Rus ordusunda görevli Lazarev gibi Ermeni kökenli kumandanlar ne Çarlık yönetimi ne Osmanlı idaresi ne de Ermeni Patrikhanesi böyle bir göç hareketini istemektedir. Bunların tümünün böyle büyük bir göçe karşı olmalarının kendi politik ya da ekonomik çıkarları çerçevesinde açıklanabilecek farklı sebepleri bulunabilir. Ancak öyle görünüyor ki, hepsi elli yıl öncekine benzer bir göç hareketinin önlenmesi düşüncesinde birleşmektedir.

Sırvantsdyants'ın 1881-1882 kışında Muş'un Ermeni köylerinden birindeki köylülerle yaptığı konuşma savaştan üç yıl sonra bile göç etme fikrinin hâlâ güçlü olduğunu gösterse de, 1877-1878 savaşından sonra büyük çaplı bir göç hareketinin yaşanmadığı bilinmektedir. Bunda Ermeni kilisesinin elli yıl önceki göç hareketinin ağır sonuçlarına yaptığı vurgunun etkili olduğu düşünülebilir: Bardizaktsi'nin göç edenlerin bu kez maddi bakımdan da mağdur olacağı ve evsiz, topraksız kalacağı uyarıları ya da Sırvantsdyants'ın Rusya'nın göç edenleri Kafkas ötesinde yerleştirme ve onları Ermeniler için değerli topraklardan uzaklaştırma niyetinden söz etmesi hatırlansın. Patriğin ve Ermeni kilisesinin tavrı, onların elli yıl önceki göçü büyük bir hata olarak gördükleri sonucunu vermektedir. Üstelik Bardizaktsi bu göçle ilgili olarak kilise görevlilerinin sorumluluklarından söz etmekten de çekinmemektedir: "Yaklaşık elli yıl önce Paskeviç zamanında Episkopos Garabed bu taraflarda [Erzurum] büyük bir göç hareketi başlatmış. Göçen 90.000 kişilik halktan hayatta kalan sadece 25.000'i Ahıska taraflarına yerleşmişler. Bu tarz göç halkasının korkunç bir örneğini de bu yıl [1878-1879] Eleşkirtli halkımız yaşadı. Birkaç bin göçmenden sadece çeyreği sağ dönebildi. Episkopos Garabed öngörüsüz siyaseti sebebiyle milletin gözünden düştü. Katolikos Nerses tarafından da dışlanmış bir şekilde öldü ve Ahıska'ya gömüldü. Mezarının üstünde hâlâ bir kayıt bile yok."[160]

160 Vahan Bardizaktsi, *a. g. e.*, s. 30-31.

Bardizaktsi'nin sözünü ettiği ve neredeye bütün tarafların sonuçlarından hoşnutsuz kaldığı anlaşılan göç hareketi 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda gerçekleşmiştir. Bu savaşın sonuçlarını ve yaşanan göçün karakterini anlayabilmek, aradan geçen elli yılın ardından hem Rus hem de Osmanlı tarafının benzer bir göç hareketini önleyebilmek için yaptıkları müzakereleri de anlaşılır kılacaktır. Zira bu savaş bir bakıma elli yıl sonraki büyük savaşın daha küçük çaptaki bir örneği olarak değerlendirilmektedir. Aslında sadece 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nı ele almak, kökleri biraz daha geriye uzansa da 19. yüzyılın başlarında hızlanan süreci anlamayı kolaylaştırmayacaktır. Bu süreç Rusya'nın Kafkaslardaki stratejik hamlelerinin hızlandığı 18. yüzyılın son çeyreğinde belirginleşmiştir ve ardından da 19. yüzyılın ilk çeyreğindeki Rus-İran ve Rus-Osmanlı savaşlarıyla pekişmiştir. Rusların Ermenilerle ilişkilerinin yoğunlaşması da onların Trans-Kafkasya'ya hâkim olma sürecinin bir parçası olarak görülmektedir: "Ruslar, 18. yüzyılda güneye doğru ilerlerken zaten Ermenilerle karşılaşır ve onların Astragan, Kizliar (Kızlar-Dağıstan), Mozdok (Osetya) ve Piatigorsk'a yerleşmelerine izin verirler. II. Katerina, Kırım Hanlığının ilhakından sonra, 1783 yılında, Güney Rusya'da Don'daki Rostov ve Nor-Nahçevan'a (Yeni Nahçevan) yerleşsinler diye Theodosia'daki (Kefe: eski Caffa) kadim Ermeni kolonisini zorla yerinden eder. Bu Ermenilerden bazıları, 19. yüzyılda yeniden Kırım'a döneceklerdir. 29 Aralık 1791 tarihli Yaş barış antlaşmasından sonra, Moldova ve Eflâk'ın Rumen illerindeki Ermenilere toprak verilmiş ve Grigoriopolis kentini kurdukları Dinyester vadisine yeniden yerleştirilmişlerdir."[161]

Pers baskısından bunalan ve 18. yüzyılın başından itibaren siyasal özgürlük arayışı artan Ermeniler, Rusların Trans-Kafkasya'daki hamlelerinin kendi mücadelelerine de yarayacağını düşünmüş ve bu yönde ilişkiler kurmuşlardı. İran hâkimiyetinden bunalan Gürcüler de, Çariçe Katerina ile Gürcü hükümdarı Heraklios arasında 1783 yılında imzalanan bir anlaşmayla Rusya'nın himayesini tercih ettiklerini göstermişlerdi. Ermenilerin ve Gürcülerin bu arayışı, kendisini İran şahı ilan eden Ağa Muhammed Han'ın (1794-1796) öfkesini çekmekte gecikmemiştir. Ağa Muhammed Han, Rusların bu bölgede hâkimiyet kurmasını engellemek ve onlarla ilişki kuran Ermenilerle Gürcüleri cezalandırmak için 1796 yılında geniş çaplı bir katliama girişmiştir. Ağa

161 Anahide Ter Minassian, "L'Arménie et l'éveil des nationalités (1800-1914)", *Histoire du peuple arménien* içinde, (ed. Gérard Dédéyan), Editions Privat, 2007, s. 481.

Muhammed Han'ın saldırısı, İran hâkimiyetinden kurtulmak isteyen Ermenilerin Rusya'yla ilişkilerinin giderek güçlenmesinden başka bir sonuç yaratmamıştır. 1796-1797 yılında Ermeniler ve Gürcülerin de desteklediği Rus seferi, Pers Ermenistanı'na hemen komşu olan Dağıstan ve Azerbaycan'ın bir kısmının işgaliyle sonuçlanmıştır. Rusların işgal ettikleri toprakların bir bölümünü daha sonra boşaltmalarıyla, kendilerini güvende hissetmeyen Ermeniler de Rus ordularıyla birlikte buraları terk ederler.

Bu süreç kendi siyasal özgürlük mücadelesiyle Rusya'nın Trans-Kafkasya'da hâkimiyet kurma arayışı arasında paralellik kuran bir Ermeni cemaatinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu dönem Ermenilerin siyasal, kültürel ve ticari açıdan güçlenmelerini sağlamıştır. Ermenilerin bundan yaklaşık otuz-kırk yıl sonra Rus ordusunda üst düzey kumandanlıklara ulaşmaları da bu şekilde mümkün olmuştur. Zira Ermeni cemaatinin toplumsal açıdan yükselişini destekleyen öğelerden biri de Rus ordusunda yükselmekten geçmektedir. Dolayısıyla ileride Lazarev, Der Ğugasov ve Melikov gibi Rus ordusunda önemli kademelere yükselen Ermeni kumandanları ortaya çıkaran gelişmeler de bu süreçle bağlantılıdır: "1797 yılında, Trans-Kafkasya'da Derbent, Karabağ ve diğer hanlıklardaki binlerce Ermeni, yeniden Müslüman boyunduruğu altına girmektense, bir önceki yıl işgal edilen Dağıstan'ı ve Hazar Denizi'nin batı kıyısını boşaltan Rus ordusunu izlemeyi tercih ederler. Güvenliklerinden emin, dini ve kültürel özgürlüklerle donanmış olan bu küçük cemaatlerdeki Ermeniler, kısa zamanda refaha kavuşurlar. Bir azınlık için toplumsal yükselişi, Rus ordusuna katılma ve üst düzey asker sınıfına girmesinden geçer. Rusya'nın 18. yüzyıldaki ekonomik gelişmesinden çekinmeden yararlanan diğerleri; Astragan, Moskova, Sen Petersburg gibi kentlerin zengin tüccarları ya da güçlü imalatçıları oldular. Moskovalı Lazarev ailesi, bunlara örnektir. İşte Ermenistan'ın özgürlük tasarıları; 18. yüzyılın ikinci yarısında, Ortodoks Çar'ın desteğini arkasına alıp, Hindistan'da Madraslı Ermeniler ve Eçmiyadzin katolikosuyla anlaşma içinde, kendi öz başarılarının görüntüsüyle güçlenip rahatlayan bu merkezlerde ortaya çıkar."[162]

1791 yılında Rusya'yla imzalanan Yaş (Yassı) Antlaşması, Kırım ve Kuban'ı Rusya'ya bırakmanın yanı sıra Osmanlı devletinin bundan böyle Gürcistan'ı tehdit etmeyeceği ve Gürcistan'la Kuban'da düşmanca

162 Anahide Ter Minassian, *a. g. m.*, s. 481.

Lazaryan (Lazarev) ailesinin 1816'da Moskova'da kurduğu okul

faaliyetlerde bulunmayacağı hükmünü içeriyordu. Ancak tıpkı Küçük Kaynarca Antlaşması gibi Yaş Antlaşması da Rusya'nın bu bölgedeki hâkimiyet mücadelesini biraz yavaşlatmaktan ve kaçınılmaz görünen savaşlar arasında kısa süren bir mola olmaktan öteye gidemeyecektir. Zira ne Rusya ne Osmanlı devleti ne de bölge halkları antlaşmanın öngördüğü uzlaşma zeminini güvenli ve kalıcı bulacaklardır. Zaten tüm bu tarafları yeniden çatışmaya çeken ve bölgenin siyasal coğrafyasını köklü biçimde değiştiren savaşların çıkışı da fazla gecikmeyecektir: "Sultanın çevresindekiler ne Kırım ve Oçakov'un kaybını kabul edebiliyorlardı, ne de Karadeniz'de Rus filosunun varlığını. Gerçi Rusya ayaklarını Karadeniz'e sağlam bir şekilde basmıştı, ama oradan dışarıya açılma hakkını henüz elde edememişti. Rus filosu için Karadeniz bir göl mesafesindeydi (bir sonraki yüzyılda ve her zaman olduğu gibi). Halbuki Türk donanması veya yabancı bir donanma herhangi bir zamanda İstanbul Boğazı'ndan gelerek bir Rus sahil şehrini vurabilir, herhangi bir yere çıkarma yapabilirdi.

Karadeniz sahillerinde yaşayan halklar da bu anlaşmadan memnun değillerdi. Kırım Tatarları yarımadadaki tüm gâvurları kılıçtan geçirmenin, Rus ve Ukrayna topraklarını tekrar yağmalamanın hülyasını kuruyorlardı. Kafkasya'daki dağlılar Ruslardan, Balkan yarımadasındaki Yunanlılar ve Slavyanlar da tabii olarak Türklerden kurtulmak istiyorlardı ve bakışlarını Rusya'ya çevirmişlerdi."[163]

Gözünü Rusya'ya çevirenler sadece Balkan yarımadasındakilerle sınırlı değildi. Zira 18. yüzyılın sonundaki (1797) Rus müdahalesinin görünürdeki bahanesi, Gürcü prenslerin İran'a ve Osmanlı'ya karşı tekrarladıkları yardım çağrılarıdır. Ancak bu süreç Rusya'nın otuz yıl içinde Trans-Kafkasya'nın tamamını fethetmesiyle sonuçlanacaktır. Doğu Gürcistan'ın 1800 yılında Çar I. Paul tarafından ilhakı bir yıl sonra halefi I. Alexander tarafından tekrarlanacak ve Rus iktidarının Tiflis'te tesisi, Trans-Kafkasya'nın fethi için belirleyici bir dönüm noktası olacaktır. Gürcü prensliğinin yardım çağrısı İran'a ve Osmanlı'ya karşıdır, ancak Rusya'nın Tiflis üzerinden doğuya doğru ilerlemesi de bu iki devletin çıkarlarına ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Rusların doğuya doğru hızla genişlemeye başlamasından kaygılanan İn-

163 A. B. Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları, Kırım-Balkanlar-93 Harbi ve Sarıkamış*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2009, s. 264.

giltere ve Fransa'nın tutumundan da cesaret alan İran ve Osmanlı devletleri Rusya'yla savaşın kaçınılmaz ve geciktirilemez olduğunu düşünmeye başlamışlardır. Ruslar yaklaşık otuz yıl içinde Trans-Kafkasya'ya hâkim olmuşlardır, ancak bu otuz yılın neredeyse tamamı Rus-İran (1804-1813, 1826-1828) ve Rus-Osmanlı (1806-1812, 1828-1829) savaşlarıyla geçmiştir. Rusya Trans-Kafkasya'yı fethedebilmek için bazen bu iki imparatorluktan biriyle ve bazen de her ikisiyle aynı anda savaşa tutuşmak zorunda kalmıştır. Rusya'nın stratejik amaçlarını gerçekleştirebilmek için Osmanlı devletiyle giriştiği savaşlar neredeyse bütün bir 19. yüzyıla yayılmıştır. 1853 yılında başlayan ve üç yıl süren Kırım Savaşı'nın ardından 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı başlamış ve bütün bir yüzyıl boyunca yapılan barış anlaşmaları sadece savaşa bir süre ara vermek anlamına gelmiştir. I. Dünya Savaşı'yla başlayan süreci de bu uzun ve çatışmalı tarihin bir parçası saymak ve nihayet 1921 yılında imzalanan Kars Antlaşması'nın bu tarihi kapattığını ileri sürmek mümkün görünmektedir.

19. yüzyılın başındaki, kısa aralarla birlikte yaklaşık otuz yıl süren Rus-İran ve Rus-Osmanlı savaşlarının genel olarak Ermenilerin yaşadıkları topraklar üzerinde gerçekleştiği, en azından onların hayatlarını doğrudan etkilediği açıktır. Özellikle aralıksız on yıl süren (1804-1813) Rus-İran Savaşı'nda, Ermeniler açık bir şekilde Rusya'yı desteklemişlerdir. Burada Rus-İran savaşlarından da söz etmemiz aslında bu sürecin bir bütün olmasından, Rusya'nın hem İran'la hem de Osmanlı'yla savaşının ortak bir stratejik amacının bulunmasından ve her iki devletle yapılan savaşların ya da varılan antlaşmaların Ermenilerin pozisyonunu da etkilemesinden kaynaklanmaktadır. 19. yüzyılın sonuna doğru (1877-1878) yaşanan Rus-Osmanlı savaşı da ancak bu gelişmeler ışığında anlaşılabilir. Hem Rus ve Osmanlı devletlerinin amaçları hem de savaş sırasında Ermenilerin aldığı tutum ancak bu tarihsel perspektif çerçevesinde kavranabilir. Bu tarihsel çerçeve 1804-1813 Rus-İran savaşıyla başlamıştır ve hem bu savaşı hem de 1826-1828 Rus-İran savaşını, Rus-Osmanlı savaşları izlemiştir. Dolayısıyla Rus-İran savaşlarının hem savaşların sebepleri, hem savaş süreçleri ve Ermenilerin tutumu hem de savaşların sonunda varılan antlaşmalar bakımından Rus-Osmanlı savaşlarıyla pek çok ortak yönleri bulunmaktadır.

1804-1813 Rus-İran Savaşı'nda Rus ordularına Gürcü asıllı general Tsitsianov kumanda etmektedir ve Ermenilerin de açık desteğine sahip olan Ruslar 1804 yılında Gandzak'ı (Gence), ardından da Gümrü'yü ele geçirirler.

Bununla birlikte Ruslar 1804 ve 1808 yılında iki kez ele geçirmeye çalıştıkları Erivan'ı alamazlar. Karabağ, Şake ve Şirvan (1805) ile Baku ve Derbent (1806) hanlıkları ise Ruslar tarafından ilhak edilir. Rusya'nın doğuda ilerleyişi İngiltere ve Fransa'yı kaygılandırmaktadır ve Fransa, Rusya-Osmanlı ilişkilerinin gerilmesini, Ruslara karşı yeni bir cephenin açılmasını destekleyen bir tutum almaktadır. Napolyon'un Prusya'ya karşı kazandığı zaferlerin bu süreçte doğrudan etkili olduğunu düşünen Şirokorad, Fransız büyükelçisinin Osmanlı devletiyle bir ittifak anlaşması yapabilmek için Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan önceki sınırlara dönülebileceği sözünü verdiğini de eklemektedir: "Osmanlı-Rus münasebetlerinin sert bir şekilde gerilmesinde Napolyon'un kazandığı yeni zaferlerin doğrudan etkisi olmuştu. 1806 Ekiminde Prusya ordusu aynı gün içinde iki cephede birden ağır bir yenilgi almış; Napolyon kısa sürede Berlin ve Varşova'yı işgal etmişti. Fransız ordusu Rusya sınırına gelip dayanmıştı. Bu arada İstanbul'a gelen yeni Fransız büyükelçisi General F. Sebastiani'nin görevi Rusya'ya karşı Osmanlıyla bir ittifak anlaşması imzalamaktı. General Sebastiani bu konuda her türlü imkânı devreye sokuyor ve hatta Osmanlı'ya Küçük Kaynarca anlaşmasından önceki sınırlarına tekrar dönmesinin mümkün olabileceğini bildiriyordu. Bir başka deyişle, Osmanlı sultanına Kırım ve Oçakov'un tekrar iade edilebileceği konusunda göz kırpıyordu.

... Nihayet Sultan III. Selim 18 Aralık 1806'da Rusya'ya savaş ilanı konusunda ferman yayınladı. Fermanda, 'Kırım'da ve Gürcistan'da Müslüman topraklarının işgali'nin sorumluluğu Rusya'ya yükleniyor; Rusya Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine yani Ege adalarının ve Tuna prensliğinin yönetimine karışmakla suçlanıyor; ayrıca tüm İslam âlemi Rusya'ya karşı cihada çağrılıyordu."[164]

Osmanlı devletinin kendisiyle yeni bir savaşa girişeceğini pek beklemeyen Rusya başlangıçta belirgin bir savaş planına sahip değildir, ancak Napolyon'un özellikle Balkanlar'da Osmanlı devletine destek olmasını önleyecek bir askeri strateji oluşturmakta gecikmeyecektir. Rusya'yla 1806'da başlayan savaş 1812 yılında Osmanlı'nın yenilgisiyle ve Bükreş Antlaşması'yla sona ermiştir. On altı açık ve iki gizli maddeden oluşan antlaşmaya göre Hotin, Bender, Akkerman, Kili ve İsmail kaleleriyle birlikte Besarabya Rusya'ya bırakılmıştır. Buna

164 A. B. Şirokorad, *a. g. e.*, s. 276-277.

Mingrelyalı prensler. Hepsinin soyadı "**Dadyan**"dı. "Dad" ("Tat") adaletin başı anlamına gelen İran kökenli bir kelimedir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki barutçubaşı Dadyan Amira sülalesi bu kökenden gelmektedir.

Dadyanlar Osmanlının en önemli kurumu olan orduda, 1779-1889 arasında, barutçubaşılık görevini yerine getirmiştir. Ailenin ilk önemli üyesi, bankacı Nigoğos Amira'nın (1715-1763) oğlu Arakel Dad Amira (1753-1812) olup, ülkenin ilk endüstrileşme sürecini başlatmıştır. İlk barut, silah, kâğıt, ipek, pamuk ve döküm fabrikaları Dadyanlarla birlikte ortaya çıkmıştır. Anahid-Der Minasyan'a göre ailenin en önemli üyesi, "Avrupa'dan mühendis ve makine getirterek teknolojik yenilikler yapan Ohannes Dadyan'dır (1789-1869). Oğullarından biri, Boğaz'a ilk demiryolunun yapılmasını sağlamıştır (1847). Zeytinburnu'nda ilk teknik öğretim okulunu da açmışlardır."

Padişah II. Mahmud ve Abdülmecid tarafından özel ilgi gösterilen Dadyanlar, Abdülhamid tarafından da saygıyla karşılanmışlardır. Padişah'ın, Rus Grandükü'nü karşılama görevini Arakel Bey Dadyan'a (1824-1912) vermesi bunun bir göstergesidir. Ancak yine aynı sultan barutçubaşılık görevini Dadyanlardan 1889'da geri almıştır.

Dadyanlar çok sayıda kilise inşa ettirmişlerdir. Eyüp, Hasköy, İzmit, Bursa ve Armaş'ta yapılanlar bunlardan bazılarıdır. Boğos Bey Dadyan'ın (1802-1863) oğlu Ohannes Bey (1834-1919) ve Mardik Bey'in (1836-1914) ardından son barutçubaşı Simon Bey Dadyan (1829-1889) olmuştur.

karşılık Rusya Asya'da ele geçirdiği tüm toprak ve kaleleri geri vermiş, ancak kendi isteğiyle Rusya'ya iltihak eden Kafkas ötesi (Arpaçay'a kadar olan kısım), Acar dağı ve Karadeniz bölgesini tutmaya devam edecektir. Anlaşmanın gizli maddeleri ise Rusya'ya Kafkas sahilindeki 30-40 km. uzunluğundaki denizi Osmanlı devletiyle paylaşma izni vermektedir. Şirokorad, Bükreş Antlaşması'nın Rusya'ya sağladığı bir başka avantaja da dikkat çekmektedir: Napolyon'la bundan sadece bir ay sonra savaşa girecek olan Rusya, Osmanlı devletinin tarafsızlığını sağlayarak onun Fransa'yla birlikte hareket etmesini önlemiştir. Ancak Bükreş Antlaşması'ndan bir yıl sonra, İran'la 1804'te başladığı savaşı Gülistan Antlaşması'yla sona erdiren Rusya bu iki savaşın sonunda Trans-Kafkasya'daki nüfuz alanını genişletmiş ve Lori, Dilican ve Karabağ Ermeni bölgelerini de kapsayan fetihlerinin tanınmasını sağlamış olur. İran'ın Rusya'yla 24 Ekim 1813'te imzaladığı anlaşmanın koşulları çok daha ağırdır ve İran, "Dağıstan, Şuregel eyaletiyle birlikte Gürcistan, İmeretya, Guristan, Mingreliya, Abhazya ve hatta Karabağ, Gence, Tekin, Şirvan, Derbent, Kubaçin, Bakü ve Talış hanlıklarının Rusya imparatorluğu bünyesine geçmesine rıza gösterdi."[165] Gülistan Antlaşması'yla Kafkaslardaki bu bölgeleri kaybetmek İran devleti açısından son derece önemli sonuçlar doğuracaktır, çünkü artık İran'ın kıyı bölgeleri Rusya'nın saldırıları karşısında daha savunmasız hale gelmiştir.

Rusya hem İran'a hem de Osmanlı'ya karşı bu iki savaşı kazanmış ve ağır koşullar dayatmış olabilir, ancak bu, her iki devletin Kafkaslardaki nüfuz alanlarından kolayca vazgeçecekleri anlamına gelmezdi. İngiltere ve Fransa'nın da Rusya'nın İran ve Osmanlı devletlerini bu bölgelerde geriletmesinden kaygı duyduklarını ve her iki devleti bu konuda desteklediklerini düşünmek yanlış olmaz. Osmanlı devleti daha antlaşmanın hemen ardından, 1813 yılında Rus ordusunun Abhazya, Guristan ve Mingreliya'dan çıkmasını istemiş ve 1815 yılında da Ahıska civarına asker göndermiştir. Ardından 1817-1818 yıllarında Rus ordusunun Doğu Gürcistan ve Suhumi'yi boşaltmasını istemiştir. Aslına bakılırsa tıpkı Osmanlı ve İran hükümdarları gibi Rus çarı da imzalanan antlaşmaların kalıcı olacağını düşünmemekte ve Rusya'nın bu bölgeye hâkim olma amacından vazgeçmemektedir. Rusya 1817 yılında yapılan müzakerelerle, tekrar bu bölgelere yerleşmek isteyen Osmanlı devletine

165 A. B. Şirokorad, *a. g. e.*, s. 311, 314.

Erivan Kontu Paskeviç'in Abbas Mirza ile ilk görüşmesi (7 Kasım 1827)

Erzurum önlerinde Osmanlılara karşı savaşan İranlılar

Kafkaslar'daki yeni statükoyu kabul ettirir. Rusya İran'a yönelik olarak da benzer bir hamle yapar ve 1817 yılında General A. P. Ermolov'u (Yermolov) Kafkaslar'dan sorumlu komutanı olarak İran'la müzakerelerde bulunmak üzere Tahran'a gönderir. Ancak Yermolov'un bu işe ne kadar uygun biri olduğu tartışmalıdır, zira onu "barış yapan" biri olarak düşünmek pek kolay görünmemektedir. Yermolov kibirli ve despotik tavrının yanı sıra esas olarak Rusya'nın Kafkaslar'da yayılmasını simgeleyen biri olarak görünmektedir. Dolayısıyla müzakereler için gönderildiği Tahran'da daha çok Rusya ve İran arasında yeni bir savaşı provoke eden tutum içinde olduğu gözlemlenmiştir. Yaklaşık on yıl sonra onun yerine görevlendirilecek ve 1826-1828 Rus-İran Savaşı'nda Rus ordusuna komuta edecek olan Kont Ivan Fedoroviç Paskeviç de Yermolov'un İran politikasına karşı çıkmıştır. Parlak bir oyun yazarı olan Aleksandr Sergeyeviç Griboyedov'u kendisine danışman olarak atayan Paskeviç, Yermolov'un İran politikasını ve genel tutumunu da 1826-1828 savaşının patlak vermesinden kısmen sorumlu tutmaktadır.[166] Öte yandan bu bölgeye hâkim olmak yalnızca İran ve Osmanlı devletine karşı askeri başarılar kazanmakla da mümkün değildir. Zira özellikle Çeçenistan ve Dağıstan gibi bölgelerdeki halklara Rus hâkimiyetini kabul ettirebilmek hiç de kolay değildir. 1818 yılında bu bölgelere askeri olarak hâkim olmak isteyen Rusya ciddi bir direniş görmüş ve bu savaşçı halklara boyun eğdirmek için, 1860'lı yılların ortalarına kadar, neredeyse yarım yüzyıl uğraşmıştır.

Kafkaslar'daki mücadele Ruslara karşı Müslüman halkların ciddi bir direnişini içermektedir. Ancak Ermeniler ve diğer Hıristiyan unsurlar Rusya'nın hâkimiyetini, bölgenin İran ve Osmanlı nüfuzundan kurtulmasını ve kendilerinin özgürlük mücadelelerinin önünün açılmasını kolaylaştıran bir gelişme olarak görmüşlerdir. 1826 yılında başlayan Rus-İran Savaşı Ermeniler açısından böyle değerlendirilir ve Rusya'ya açık destek verilir. Azerbaycan valisi ve tahtın varisi olan Abbas Mirza, İngiltere'nin de desteğini alarak 1826 yılında büyük bir kuvvetle Karabağ'a girer ve garnizonlara dağılmış olan Ruslara baskın yapar, bölgedeki Müslüman hanları Ruslara karşı ayaklandırır. 1826-1828 Rus-İran Savaşı Ermeniler için çok önemli bir dönüm noktasıdır ve savaş sonunda ortaya çıkan nüfus hareketleri bakımından da 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'yla büyük benzerlikler gösterir. Abbas Mirza'nın Erivan

166 F. Kazemzadeh, "İranian Relations with Russia and the Soviet Union, to 1921", *The Cambridge History of İran* içinde (ed. Peter Avery - Gavin Hambly - Charles Melville), v. 7, 1991, s. 335, 336.

Hanı Hüseyin'i de yanı alması ve Müslüman hanları ayaklandırmasına karşılık Ermeniler açıkça Rusya'yı desteklemişlerdir. Özellikle Tiflis'teki Ermeni başpiskoposu Aşdaraglı Nerses, bütün Ermenileri "Tanrı ve Hıristiyanlık" için savaşan Rusya'yı desteklemeye çağırmıştır.

Tiflis başpiskoposu Nerses bu savaşın, Ermenilerin İran boyunduruğunu kırmasını ve özgürleşmesini sağlayacak tarihi bir fırsat olduğunu düşünmektedir: "Tiflis'in Ermeni başpiskoposu, Aşdaraglı *Savaşçı* Nerses (1770-1851), ünlü 'Ermeni ulusuna çağrı'sını başlatır. 18. yüzyılın büyük siyasi fikrine sadık bu yeni Musa, korku ve umut arasında kalmış yurttaşlarını 'Tanrı ve Hıristiyanlık' ve 'kendi kişisel çıkarından ziyade bizim huzur ve esenliğimiz için güçlü yumruğunu vatanımızın üzerinde tutan velinimetimiz Rus çarı' adına mallarını ve canlarını esirgememeye davet eder. İster kuşatma altındaki Şuşi'yi savunmaya kendiliklerinden katılsınlar, General Yermolov'un sağ kolu ve Tiflis'in kurtarıcısı General Madatov (Madatyan) misali Rus ordusunda hizmet etsinler, Napolyon'un Fransa'dan gönüllü koşup gelen özel muhafızı ünlü Ermeni Memluk Rüstem (Rostom) gibi bir süvari birliğinin başına geçsinler, ister Krikor Manuçaryan misali bir partizanlar birliği oluşturtsunlar; Ermeniler, istihbarat ve keşif erleri ihtiyacını gidermekte, ülkeyi ve insanlarını bilen kimseler olarak Rus ordusunun vazgeçilmez yardımcıları addedilmektedirler. 1826 yılı seferinin belirsiz sonuçları, Yermolov'un geri çağrılmasına ve yerine General Paskeviç'in verilmesine neden olur. Savaş, 1827 ilkbaharında yeniden başlar. Aşdaraglı Nerses'in sesi, yeniden yükselir. 'İşte bizim için Ararat ülkesinin ve Ermeni ulusunun özgürleşmesini görmenin saati geldi [...] Kalkın kahraman Ermeniler! Pers boyunduruğunu devirin, akbaşlı Masis'i (Ararat) sevindirin, bir kez olsun vatan toprağını kanınızla sulayın, sonra da özgür yaşayın! Saat geldi... Ya şimdi ya da asla."[167]

167 Anahide Ter Minassian, "L'Arménie et l'éveil des nationalités (1800-1914)", *Histoire du peuple arménien* içinde, (ed. Gérard Dédéyan), Editions Privat, 2007, s. 482. Burada adı geçen Rostom, Mısır'ın Napolyon tarafından fethedilmesiyle onun ordusuna geçen Ermeni kökenli bir Memluk askeridir: "Osmanlı yönetimi tarafından buraya gönderilen valiler kendi öz müdafaaları için kurdukları Memluk ordularında, Kafkasya'dan (Gürcistan, Ermenistan, Osetya vs) alıp gemilerle taşıdıkları ve çok sıkı, ölümcül eğitimlerden geçirdikleri Hıristiyan çocukları kullanıyorlardı. Napolyon Mısır'ı fethettiğinde bu Memluklular Napolyon'un ordusuna geçmiş ve Napolyon'un ordusunun ilk süvari takımlarını bunlar oluşturmuşlardır. Austerlitz ve Moskova savaşlarında Napolyon'un hayatını kurtaran ve Napolyon'un kimi tablolarında şalvarlı, kuşaklı, sarıklı kıyafetiyle onun yanında görünen Rostom (Rüstem) da bu Ermenilerden biridir" (Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Vakfı Yayınları, 2001, s. 7).

Aşdaraglı Nerses'in bu sözleri sadece Ruslara duyulan büyük güvenden ve onlar aracılığıyla özgürleşme fırsatının ilk kez bu kadar güçlü bir şekilde ortaya çıktığına inanmasından kaynaklanmamaktdır. Rus-İran Savaşı'na bu coşkulu katılım aynı zamanda Ermenilerin İran egemenliğinden kurtulmayı ne kadar çok istediklerini de göstermektedir. Zira İran Ermenileri 17. yüzyılın sonlarına doğru bu isteklerini politik bir zemine oturtmuş ve bu konuda Avrupa devletlerinden destek aramaya başlamışlardı. Rusya'nın I. Petro'nun tahta çıkışıyla birlikte (1682) güneye doğru ilerleme poltikasının belirginleşmesi, İran Ermenilerinin bu süreçten yararlanılabileceğini düşünmelerine ve yönlerini Rusya'ya çevirmelerine yol açmıştır. 18. yüzyılın başından itibaren, özellikle I. Petro'ya İran hâkimiyeti yerine Rus hâkimiyetinin tercih edilebileceğini belirten Ermeni temsilciler gönderilmiş ve bir Rus-İran savaşında Ermenilerin Rusları destekleyeceği belirtilmişti. Aslında benzer bir desteği Gürcüler de vaat edince, güneyde ele geçireceği topraklardaki Müslüman nüfusu azaltmanın ve yerlerine Hıristiyanları yerleştirmenin zorunlu olduğunu düşünen I. Petro, 1722 yılında İran üzerine bir sefere de çıkmıştır. Ancak bu sefer önemli bir başarı elde edilemeden sona erdirilmiştir. Ermenilerin ve Gürcülerin İran hâkimiyetinden kurtulma ve özerk bir devlete kavuşma çabası daha sonraları da dile getirilmiştir. Hatta 1761 yılında, Rusya'nın önde gelen Ermeni zenginlerinden biri, Rusya'nın koruyuculuğu altında bir Ermeni-Gürcü devleti kurulmasını dahi önermiştir. Ancak bu öneri ne Gürcü kralı ne de Ermeni kilisesi tarafından destek görmüştür.[168]

Bütün bu gelişmelere bakıldığında, İran Ermenileri arasındaki siyasal özgürlük taleplerinin Osmanlı Ermenilerinden çok daha önce başladığına işaret etmek gerekir. Kuşkusuz bunun sadece iki devletin 17. ve 18. yüzyıldaki siyasal sistemleri ve Ermenilere bu sistemler içinde nasıl bir yer verildiğiyle ilgili olduğunu düşünmek de yanıltıcı olur. Nerses'in coşkulu çağrısının, İran imparatorluğu ile Ermeniler arasındaki büyük tarihsel mücadeleyi hatırlatmaya çalıştığı ve "Pers boyunduruğundan" kurtulmakla bu tarihsel hâkimiyeti kırmayı kastettiği de düşünülebilir. Aşdaraglı Nerses "kurtuluş"tan neyi anlarsa anlasın, yaptığı çağrının ciddi bir karşılık bulduğu ve Paskeviç kumandasındaki Rus ordusuna Ermeni gönüllülerin katıldığı açıktır. Üstelik sayıları çok fazla olmasa da sadece Rusya'dan ya da İran'dan değil Osmanlı

168 Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci (1678-1914)*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2009, s. 35.

Mareşal Paskeviç, Varşova Prensi, Erivan Kontu

Ermenileri arasından da bu savaşa katılan gönüllüler çıkmıştır. Bu desteği de arkasına kalan Paskeviç kısa bir süre içinde Eçmiyadzin ve Nahçıvan'ı, ardından Abbasâbâd, Serdarâbâd ve nihayet Erivan'ı ele geçirir. Erivan'ı ele geçirmek ancak üç aylık bir kuşatmanın ardından, 1 Ekim 1827'de gerçekleşebilecektir: "Bu coşku içinde Tiflis'te bir Ermeni gönüllü birliği kurulur; bunlar Gürcistan'dan, Karabağ'dan, ama aynı zamanda Van, Erzurum, Kars, Bayezid, Erivan ve Salmast'tan gelerek toplam 800 kişiye ulaşırlar. Paskeviç ve bir genç subaylar topluluğunun kumanda ettiği, başpiskopos Nerses'in refakatindeki Rus ordusu, Nisan ayında Eçmiyadzin'e girer. Haziran ayında, Pers mülkünün kilit taşı olan Erivan kalesini ele geçirmeyi başaramaz, ama şehri işgal eder; diğer yandan Paskeviç, birliklerinin büyük kısmıyla Abbas Mirza'nın önünü keser ve kuşatma altındakilere yardım etmesini engelleyerek Nahçıvan'ı zapt eder."[169]

Erivan'ı alan ve artık "Erivanlı Paskeviç" olarak da ün salan Paskeviç, birkaç gün içinde Tebriz'e girerek Tahran üzerine yürümekle tehdit ettiği İran'ı bir barış antlaşması imzalamaya zorlar. Böylelikle Rusya'nın İran'ı bir kez daha yendiği savaş, 22 Şubat 1828 tarihinde imzaladıkları Türkmençay Antlaşması ile sona erer. İran şahı Türkmençay Antlaşması'yla kaybedilen ve artık Erivan ve Nahçıvan hanlıklarına dahil edilen toprakları Ruslara teslim etmek zorunda kalır. Antlaşma Erivan ve Nahçıvan hanlıklarını Rusya'ya dahil eden askeri zaferi, Hazar Denizi'nde ticari seyahat serbestisi kazanmak gibi ekonomik ve mali hükümlerle desteklemektedir. Ancak Türkmençay Antlaşması'nın İran Ermenilerinin hayatlarını etkileyen başka bir anlamı da bulunmaktadır. Aşdaraglı Nerses'in katkısıyla Türkmençay Antlaşması'na eklenen bir hükümle İran Ermenilerinin önemli bir bölümünün Rusya'ya göç ettirilmesi öngörülmüştür. Kuşkusuz Nerses'in Ermenilerin İran hâkimiyetinden kurtularak özerk bir Ermeni toprağına kavuşması için istediği bu öneri, Rus yetkililer için sınır güvenliğini sağlamanın bir yolu olmaktan fazla anlam taşımamaktadır: "Pers Ermenileri, eğer isterlerse, Rusya'ya göç etmekte serbesttirler. Başlıca fikri Pers Ermenilerinin büyük esaretine son vermek, onların Müslüman halklarla dolu Doğu Ermenistan'a dönmelerini teşvik edip bir ulusal Ermeni toprağını hayata geçirmek olan Başpiskopos Nerses'in ilham verdiği bu hüküm; yalnızca, yeni illeri güvenilir

169 Anahide Ter Minassian, *a. g. m.*, s. 483.

ve çalışkan unsurlarla doldurarak sınır boyunu güçlendirmeyi düşünen Paskeviç ve Griboyedov tarafından dayatılır. 1828 ilkbaharından kış sonuna kadar 45.000 ila 50.000 arasında Pers Azerbaycan'ı (eski Pers Ermenistam'na tekabül eden) Ermenisi, aceleyle mallarını paraya çevirerek topraklarını ve köylerini terk edip içler acısı kafilelerle akın eder. Bir göç komisyonu, onları yeniden Erivan, Nahçıvan, Zangezur ve Karabağ illerindeki devlet topraklarına yerleştirir."[170]

İran şahlığına dahil Azerbaycan'daki Ermeni nüfusun Rusya'ya göç ettirilmesi, Rusya'nın Kafkaslar'da yayılmasını ve işgal ettiği yerleri kalıcı olarak elinde tutabilmesini sağlayacak bir devlet politikası olarak geliştirilmiştir. Benzer bir yöntem, Rusya'nın kazandığı 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nı bitiren Edirne Antlaşması'nda da uygulanmıştır ve İran Ermenilerinden daha büyük sayıda Osmanlı Ermenisi Rusya'ya göç etmiştir. Dolayısıyla Türkmençay Antlaşması'nın göçle ilgili hükümlerini anlamak, bir yıl sonra imzalanacak Edirne Antlaşması'nın içeriğini anlamayı da kolaylaştıracaktır. Rusya Erivan ve Nahçıvan hanlıklarını birleştirerek bir Ermeni Eyaleti (Armianskaya Oblast) oluşturmayı planlamaktadır: "Rusya'nın hem İran (Türkmençay) hem de Osmanlılarla (Edirne) yaptığı barış antlaşmalarında yer alan önemli bir madde ... Hıristiyan ahâlinin engellenmeden ve serbestçe Rus topraklarına göç edebilmelerini öngörmekteydi. Antlaşmalara özellikle konulan bu maddelerin hedefi, İran'ın ve Osmanlı devletinin Rusya'ya mücavir bölgelerinde yaşayan Ermeni reâyânın, yeni elde edilen Revan ve Nahcıvan bölgelerine göç ettirilerek, buraların nüfusca şenlendirilmesi ve tarihi coğrafyaya en uygun ve gerekli nüfus faktörünün ilavesiyle buralarda bir 'Ermenistan' oluşturulmasını sağlamaktı. Nitekim bu amaçla ilgili faaliyetlerin tamamlanması üzerine, ... ilhak edilen Revan ve Nahcıvan Hanlıklarının birleştirilmesinden oluşan bir 'Ermeni Vilâyeti'nin kurulduğu 17 Mart 1828 tarihli bir Çarlık beyânnamesi ile ilân edilmiştir."[171]

İran Ermenilerinin Türkmençay Antlaşması'yla öngörülen göçü büyük ölçüde, General Paskeviç tarafından Tebriz şehrinin kumandanlığına getirilen Albay Lazarev tarafından yürütülmüştür. Türkmençay Antlaşması'nın

170 Anahide Ter Minassian, *a. g. m.*, s. 483.

171 Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, TTK, 1988, s. 366.

göçü düzenleyen 15. maddesi, Azerbaycan'da yaşayan Ermenilerin bir yıl içinde Rus topraklarına geçebileceklerine ve bu süre içinde mallarını satabileceklerine ya da nakledebileceklerine hükmetmektedir. Taşınamaz malların satılması ya da elden çıkarılabilmesi için de beş yıl süre verilmektedir. Ayrıca göç etmek istemeyenlerin Ruslar ülkeden ayrıldıktan sonra herhangi bir kovuşturmaya maruz kalmayacakları hükmü de antlaşmaya eklenmiştir. Dolayısıyla İran topraklarındaki Ermenilerin göç etmelerinin tamamen isteğe bağlı olduğu düşünülmektedir. Ancak Kazemzadeh, Paskeviç'e bağlı çalışan Griboyedov'un gönüllü olmayanları da göçe "teşvik" ettiğini ileri sürmekte ve İslam dinine geçerek İran sarayında yükselen Yakup Markanyan'ın durumunu örnek göstermektedir. Hükümette yüksek düzeyde görevler alan Markanyan'dan haremindeki kadınlarla birlikte göç etmesi istendiğinde, İran hükümeti hem onun hem de haremindekilerin İslam dinine geçtiklerini söyleyerek bu duruma itiraz etmişlerdir.[172] Beydilli de Rus askeri liderlerinin komuta ettiği bir göç düzenlemesinde "gönüllülük", "göçe teşvik" ve "ikna" kavramlarının fazlasıyla iç içe geçtiğini düşünmektedir: "Mareşal Paskyeviç'in hazırladığı 'Talimatnâme'de her ne kadar hiç kimsenin göçe zorlanmaması gerektiğinden söz edilmekte ve ahalinin göç etmelerinin getireceği faydaların izahı ile 'ikna' edilmesi öngörülmekteyse de, burada göçe 'özendirme' ve teşvik unsurlarının varlığını görmek ve bu 'ikna' metodunun hangi baskılarla ve nasıl işleyebileceğini tahmin etmek pek zor olmasa gerektir. ... Ayrıca göç edenlerin, özellikle Revan ve Nahcıvan bölgelerine sevk edilmek istenmesi ve böylece, bu yeni ele geçirilmiş bölgelerin Ermeni nüfusu ile iskân edilmesinin düşünülmüş olduğunu açıkça ifade eden 13. madde, Ermenilerin göç ettirilmesindeki mutasavver, gerçek ve resmi niyetin ne olduğunu hiçbir tereddüde yer bırakmayacak bir şekilde gözler önüne sermekte ve 'göçe zorlanmaması' ve 'ikna edilmesi' ifadelerindeki samimiyeti de yeterli bir açıklıkla ortaya koymaktadır. Gerçekten göç kısa bir zamanda bir 'kitle hareketi' ve bir 'kitle histerisi' haline dönüştürülmüş ve bu belirtilere refakat etmesi doğal olan tüm etkileşme, tehdid ve baskı unsurlarını da beraberinde getirmiştir."[173]

172 F. Kazemzadeh, "İranian Relations with Russia and the Soviet Union, to 1921", *The Cambridge History of İran* içinde (ed. Peter Avery - Gavin Hambly - Charles Melville), v. 7, 1991, s. 339.

173 Kemal Beydilli, *a g. e.*, s. 372.

Ermeni kökenli İran ordusu subayı Haçadur Hovhannes (De Lecluse'e göre, 1816)

Ancak beklenenden geniş çaplı bir nüfus hareketinin doğmasını yalnızca Rusların Ermenileri çeşitli yöntemlerle göçe zorlaması olarak değerlendirmek pek doğru olmayacaktır. Her şeyden önce Aşdaraglı Nerses'in çağrısında dile geldiği gibi, Ermeniler arasında bu savaşın Ermenileri özgürleştireceği ve özerk bir toprağa sahip olmalarını sağlayacağı düşüncesi yaygındır. Belki de bu savaşın sonuçları, Rusya'nın son elli yılda Ermenilerle kurduğu yakın ilişkinin ve onlara verdiği vaatlerin de sınanması anlamına gelecektir. Savaş sonuçlanıncaya kadar Ermenilerin Rusya'dan beklentilerinin son derece yüksek olduğu tartışmasız bir gerçektir. Göçün bazı zorlamalarla birlikte gerçekleştiğine gösterilen bir başka kanıt da göç edenlerin geri çekilen Rus ordularıyla birlikte ya da onlardan hemen sonra yola çıkmalarıdır. Ancak bu da tek başına göçün zorunlu tutulduğu anlamına gelmemektedir, zira göç edecek olanların İranlıların müdahalesiyle ve bazen de tacizleriyle karşılaşmaları bir ihtimal olarak ortada durmaktadır. Ayrıca İran devleti de büyük bir kitlesel göçün yaratacağı iktisadi ve psikolojik sorunların ağır sonuçlarını önlemek için göç edenleri vazgeçirecek önerilerde bulunmaktadır: "Urmiyye'den, Merega ve Tebriz'den gruplar halinde yola çıkan Ermeniler, Aras'a doğru yola koyulmakta, sayısız kervanlar halinde Azerbaycan'dan geçmekteydiler. İranlılar, hiddete kapılmış olarak göç edenleri söz ve zaman zaman da taş atarak uğurlamakta, ancak hareketlerin nümayişkâr bir tarzın dışına çıktığı, dağlık mıntıkalarda yarı müstakil ve hükümetin zabt u rabtı dışında yaşayan Kürtlerin bazı tecâvüzleri istisna tutulursa, pek duyulmamaktaydı. İran hükümetinin göçleri engellemek ve göçmeyi düşünenleri, bu fikirlerinden vazgeçirmek için sağlamayı vaad ve ilân ettiği pek çok kolaylıklar ve gösterilen 'istimalet', bütün câzibesine rağmen etkisiz kalmakta ve muhacirler, 'bizler, Çar'ın hükümranlığı altında yaşamaya gidiyoruz. Biz O'nun tebeası olarak yaşamak ve ölmek istiyoruz' diyorlardı. Bunların bu gibi söz ve davranışları ise diğerlerine de şevk ve gayret veriyordu."[174]

İran şahı Abbas Mirza artan zorla göç söylentileri üzerine Albay Lazarev'i uyarmak ihtiyacı hissedince, Lazarev 30 Mart 1828 tarihinde Ermenilere seslenen bir beyanname yayımlamıştır. "Hıristiyanlar" hitabıyla başlayan bu beyanname, Lazarev'in göç edenleri önlemeye dönük davranışlara ve rivayetlere yanıtlarını içermenin yanı sıra, belki de bundan daha önemli olarak,

174 Kemal Beydilli, *a g. e.*, s. 373.

Rusya'nın göç edenlere sağlayacağı koşullar hakkında bilgi vermektedir. Dolayısıyla malını, mülkünü, atadan kalma toprağını bırakıp böyle bir yolculuğu göze alanlar kendilerini Rusya'da hangi koşulların beklediği konusunda bilgi sahibi olabileceklerdi. Aslına bakılırsa Lazarev'in hem bir beyanname yayımlayarak Ermenilere seslenme yöntemi hem de beyannamede yer alan vaatler, neredeyse 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yaşanacak Ermeni göçü sırasındaki gelişmelerin tıpatıp aynısıdır. Dolayısıyla 1878-1879 yılında göç eden Ermenilerin Rus Çarı'ndan bir ev ve işleyecek toprak beklentilerinin kaynağı belki de elli yıl önce yayımlanan bu beyannamedir. Lazarev'in beyannamesi Ermenileri, Çar'ın onlara sakin, huzurlu ve mutlu bir şekilde yaşayacakları yerler vereceğine ikna etmeyi amaçlıyordu. Ancak cüz'i olanı feda ederlerse her şeye, üstelik de ebediyyen, sahip olabileceklerdi: "Revan, Nahcıvan ve Karabağ'da göçmenler için münbit tarlalar ayrılmış olup, bunların bir kısmı daha şimdiden ekilmiş bulunuyordu. Buraların sahibi olacak olan muhacirler, mahsulün yalnızca âşârını devlete vergi olarak verecekler ve altı yıl boyunca her türlü vergilerden muaf tutulacak ve diğer birtakım gerekli ihtiyaçları da karşılanacaktı. Göç ederek taşınmaz mallarını İran'da bırakmak zorunda kalanlar, yapılan barış antlaşması uyarınca taşınmaz mallarının satışlarını beş yıl içinde yapabilecekler ve bu işlerin takibi için geride bir temsilci bırakabileceklerdi. Terk edilen malların bir listesi Abbas Mirza'ya teslim edilecek ve bunlar yeni tebeası olacakları Rus Çarı'nın koruyuculuğu altında mahfuz kalacaklardı. Rusya'da kendilerinin her türlü âdet ve inançlarına tam olarak riâyet edileceğine güvenilmeliydi. Ermeniler Ruslarla aynı hakka sahib olacaklar ve orada dindaşları arasında yeni bir vatan bulacaklardı. Hâkimiyetleri altında yaşayacakları kanunların olumlu etkilerini kısa zamanda görecek ve şimdi kaybettikleri cüz'i şeylerin yüzlerce def'a daha fazlasını Rusya'da bulacaklardı. Bırakılıp terk edilen yerlerin Ermeniler için ne kadar değerli olduğu bilinmekteydi. Ancak bir Hıristiyan olarak yine Hıristiyan olan bir hükümdarın tebeası olacaklarını ve anavatanlarını düşünmek zorunda olduklarını unutmamak lâzımdı."[175]

İran'dan göç eden Ermenilerin sayısının 40.000'i aştığı düşünüldüğünde, Rusların teşviklerinin ve Albay Lazarev'in beyannamesinin bir hayli etkili olduğu söylenebilir. Göçmenlerin sayısının bu kadar fazla olmasında

175 Kemal Beydilli, *a g. e.*, s. 374.

Lazarev'in göç edenlere para dağıtması gibi faktörlerin de etkili olduğunu belirten Abbas Mirza, asıl önemli olanın Eçmiyadzin'deki katolikosun tavrı olduğunu iddia eder. Katolikosun emriyle Ermeni din adamları topraklarından göç etmişlerdir ve bu durum Ermeni ahalinin ruhbansız kalmasına yol açmıştır. Abbas Mirza bu emre uymayan din adamlarının kiliseden ve görevlerinden uzaklaştırılmakla tehdit edildiklerini de ekler. Kilisesi kapalı ve cemaatlerinin dini önderleri göç eden Ermeni köylülerin topraklarında kalması artık imkânsız hale gelmiştir. Abbas Mirza'nın özellikle Ermeni din adamlarının ahaliyi göçe teşvik ettikleri yolundaki iddiasının kısmen doğru olduğunu kabul eden Lazarev, bunun savaş sırasında düşmanı zayıflatmak için başvurulmuş bir metod olduğunu ve savaştan sonra bundan vazgeçildiğini belirtmiş ve göçlerin gönüllü olduğunu, Ermeni köylülerin Rusya'yı İran'a tercih ettiklerini iddia etmiştir. Bu iddialar ve yanıtlar öne sürülürken bir yandan da göç tüm hızıyla devam etmektedir. Albay Lazarev'in, 24 Aralık 1829 tarihinde kendisine verilen görevle ilgili olarak General Paskeviç'e verdiği rapor bu göç hareketiyle ilgili konuları da aydınlatmaktadır. Raporda, üç buçuk ay içinde 8.000 aileden fazla (tam olarak 8.249 aileye mensup 41.245 kişi) Ermeni'nin Azerbaycan'dan Rusya'ya göç ettirildiği kaydedilmiştir. Bu sırada karşılaşılan güçlüklere değinen Lazarev bir bakıma Abbas Mirza'nın iddialarını da yanıtlamaktadır. Zira Lazarev'e göre, Abbas Mirza bir yandan göçü teşvik ettikleri yolunda Rus görevlileri suçlarken diğer yandan da göç edeceklerin mallarının İranlılar tarafından satın alınmasını önleyerek göçmenleri kararlarından caydırmaya çalışmaktadır. Ermeni köylüler göç kararlarından vazgeçirilemeseler bile bu kez mallarını satmaları mümkün olmayacağından hatırı sayılır bir servet İran devletine kalacaktır. Lazarev bu tür açık ve gizli engellemelere rağmen büyük sayıda bir göçün başarıyla gerçekleştiğini ve Aras nehrinin öte yanına geçirilen bu nüfusun "Ermeni Vilayeti"ni ihya edeceğini belirtmektedir. Kırk bini aşan bu nüfus yalnızca bölgeye ekonomik bir canlılık getirmeyecek, aynı zamanda askeri açıdan güçlü bir güvenlik koridoru oluşturacaktır.[176]

1826-1828 Rus-İran Savaşı, savaşın akıbetinin yanı sıra savaş sonrası gelişmeler bakımından da 1828-1829 Rus-Osmanlı Savaşı'ndan sonra Osmanlı devletinin yaşayacaklarının bir prototipi gibidir. Osmanlı devleti ile Rusya arasında henüz Rus-İran Savaşı bitmeden önce gerilim başlamıştı, zira Rusya

176 Kemal Beydilli, *a g. e.*, s. 376.

General Paskeviç Erzurum'da Osmanlılarla savaşıyor

Osmanlı devletine karşı ayaklanan Rumları desteklemekteydi. Ancak savaş resmen Rusya'nın İran'la Türkmençay Antlaşması'nı imzalamasının ardından, 1828 yılının Nisan ayında başlamıştır. Savaş Osmanlı devleti için büyük bir hezimet olmuş ve Ruslar hem Doğu Anadolu'da hem de Balkanlar'da ciddi bir direnişle karşılaşmamış, kısa bir süre içinde İstanbul'u tehdit eder bir duruma gelmiştir. Rus ordusunun Doğu Anadolu'ya yönelen kolunun başında, İran savaşında deneyim kazanan General Paskeviç bulunmaktadır ve onun kumandasındaki ordu kısa sürede Kars, Ahıska, Erzurum ve Bayezid'i alarak Trabzon'a, hatta Muş'a kadar ilerlemiştir. Doğu'da bunlar olurken Batı'da Edirne'yi aşarak İstanbul'u tehdit eden Rus ordusu, Osmanlı devletine barış antlaşmasını kabul etmekten başka bir çare bırakmamış ve 2 Eylül 1829 tarihinde Edirne Antlaşması imzalanmıştır. Aslına bakılırsa Edirne Antlaşması'nın koşulları, savaşta uğranan hızlı ve kesin hezimetle karşılaştırıldığında, ılımlı sayılmaktadır: Yunanistan ve Sırbistan özerk olmuş, Eflak ve Boğdan'ın özerkliği ise genişletilmiştir. Bu savaşın temel sonuçlarından biri, Balkanlardaki Hıristiyan halkların, Rusların desteğini de alarak, Osmanlı devletinden kopmaları ve bağımsızlıklarını ilan etmeleri olmuştur. Sözgelimi Yunanistan bir yıl sonra, 1830 yılında, Rusya, İngiltere ve Fransa arasındaki uzlaşmanın sonucunda bağımsızlığını ilan etmiştir.

Edirne Antlaşması'yla Rusya'nın ilhak ettiği topraklar ise sınırlıdır: Anapa ve Poti limanlarıyla Ahıska ve Ahalkelek (Ahalkalak). Şirokorad, Edirne Antlaşması'nın Rusya'ya kazandırdıklarının son derece önemsiz olduğunu, savaşta Rusya'nın masada ise İngiltere ve Fransa'nın kazançlı çıktığını düşünmektedir: "... Ne yazık ki I. Nikolay korkaklık etti ve 2 Eylül 1829'da Osmanlı ile Rusya arasında, adını anlaşmanın yapıldığı yerin adından alan Edirne Anlaşması imzalandı. Barış anlaşmasının Rusya'ya kazandırdıkları bir hiç mesabesindeydi. Avrupa'da Tuna ağzındaki tüm adalar Rusya'ya verilmiş, buna karşılık nehrin sağ sahili önceki gibi Türklerde kalmıştı. Kafkaslarda ise Rusya'nın kazancı yalnızca Anapa, Ahıska ve Ahalkelek'ten ibaretti.

Edirne Anlaşması'nın yedinci maddesi barış zamanlarında Rus gemilerine Boğazlardan serbestçe geçme hakkı sağlıyordu, ama savaş zamanlarında Boğazların kullanım şekli görüşülmemişti. ... Elbette bu belirsizlik Rusya'ya şekli bir bahane veriyordu, ama Türkiye'nin elini yeterinden fazla güçlendiriyordu. Çünkü Türkiye 1829 anlaşmasının kabul edilmiş maddelerini kendi çıkarına uygun bir şekilde kullanabilirdi.

1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı ve Kazaz Artin Amira Bezciyan

"Ermeni cemaati içinde hayırseverliği ile sivrilmiş olan Kazaz Artin Amira (Harutyun Bezciyan), Osmanlı Darphanesi'nin modern bir kurum olarak faaliyet göstermesine yaptığı katkının yanı sıra devletin içine düştüğü güç koşullardan çıkmasını sağlayacak pratik çözümleri bulan kişi olarak da bilinmektedir. Bu çözümlerden birini de 1828-1829 Savaşı'nın sonunda bulmuş ve devleti içine düştüğü zor durumdan kurtarmıştır.

1771 yılında İstanbul'da doğan Kazaz Artin'in babası Hacı Boğos adında Karslı bir tüccardır. Kudüs'ten getirttiği ipek kumaşları Rusya'da satan Hacı Boğos, şehirdeki istikrar ve asayişin bozulması üzerine başıbozuk davranışları giderek artan yeniçerilerin Kars ve Erzurum'daki Hıristiyanların dükkânlarını talan etmeleri üzerine 1768 yılında İstanbul'a göç etmiş ve mesleğini burada sürdürmek zorunda kalmıştır.

İstanbul'da doğan Artin de çıraklıkla başladığı baba mesleğini sürdürmüş ve ipekçilikteki kabiliyeti nedeniyle 'Kazaz' lakabını almıştır. Kısa sürede tanınmış bir esnaf olan Kazaz Artin'in saray mensuplarıyla tanışıklığı ise ünlü Düzyan ailesiyle çalışmaya başlamasıyla kurulmuştur. İstanbul'un ünlü sarraflarından biri olan Ohannes Çelebi Düzyan, 1802 yılında hükümetten ipek ticaretinin tekelini almıştır ve bu işten anlayan birine ihtiyaç duymaktadır. Kendisine tavsiye edilen Kazaz Artin'in bu işteki maharetini görünce onunla çalışmakta hiç tereddüt etmez. 1806 yılında yeniçerilerin, hem yoksullaşan ocaklarına gelir sağlamak hem de haraç aldıkları esnafın gayrimüslim banker tacirlere borçlarını silmek için giriştikleri saldırılar sırasında Ohannes Çelebi Düzyan'ı idamdan kurtarması da onun maharet ve güvenilirliğinin açık bir kanıtı olmuştur.

Bu olaydan sonra ünü ve cemaat içindeki hizmetleri hızla artan Kazaz Artin aynı zamanda Darphane sarrafı olan Düzyanlar tarafından mubayaa memurluğuna tayin edilir. Ancak bir süre sonra Darphane yönetiminin intizamını kaybettiğini görür ve aşırı harcamaları nedeniyle Düzyanlar'ı uyararak görevinden istifa eder. 1819 yılında Hayrullah Efendi, Halet Efendi'nin nüfuzu sayesinde Darphane Emini olunca ilk iş olarak Düzyanlar'ın hesaplarını inceletir ve bu ailenin üyelerini tutuklatır. Bu arada Sultan II. Mahmud'un gözde adamlarından Giridli Ali Ağa, hassa mimarı Krikor Amira Balyan'ı, Darphane sarraflığı için Ermeni milletinden yetenekli ve dürüst birini bulmakla görevlendirir. Bu iş için düşünülen ilk isim Kazaz Artin'dir ve Düzyanları kurtarmanın bir yolunu bulacağına inandığı için görevi kabul eder. 1820 yılında Ermeni cemaati içindeki Gregoryen-Katolik çatışması yüzünden çıkan büyük kargaşa nedeniyle Kazaz Artin de sorumlu

tutulanlar arasındadır ve Limni'ye sürgüne gönderilmiştir. Ancak sürgünde bir yılını doldurmadan İstanbul'a davet edilir ve önce Ceyb-i Hümayun sarraflığına (II. Mahmud'un şahsi sarraflığı), bir süre sonra da tekrar Darphane yöneticiliğine getirilir ve artık II. Mahmud'un güvenini sarsılmaz biçimde kazanır.

Sultan II. Mahmud'un gözünde Kazaz Artin'in değerini artıran onun dürüstlüğü ve sorunlara pratik çözümler bulma yeteneğiydi. Bunlardan biri 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında İstanbul'da meydana gelen kıtlığa bulduğu çözümdür. Rusya'nın uyguladığı ablukayla deniz nakliyatını engellemesi İstanbul'a buğday ithal edilmesini önlemiş, fırınlar çalışamaz hale gelmiş ve şehirde açlık kol gezmeye başlamıştır. Yakıt, yağ ve erzak kıtlığı aynı zamanda bir karaborsa yaratmış ve devlet aldığı sert tedbirlere rağmen buna bir çözüm bulamamıştır. Nüfus başına gereken zahireyi temin edemeyen devlet çareyi İstanbul nüfusunu azaltmakta bulmuştur. Vak'anüvis Lütfi Efendi, şehrin 1829 yılında içinde bulunduğu durumu şöyle tarif etmektedir: '... Nüfus başına bir ekmek, cami, mescid ve kiliselerde defterle dağıtılmağa başladı. Yumruk kadar simsiyah somun idi ki, Rabbim bir daha göstermesin, yenilir şey değil... Fırınların ekmek çıkardığı vakitlerde önlerine biriken ahalinin izdihamından sokaklardan geçmek mümkün olamazdı. Hükümet bekâr takımından ve en çok on yıldan beri İstanbul'da oturanların memleketlerine gönderilmesini, Büyükşehir nüfusunun bu suretle azaltılarak sıkıntının önlenmesini kararlaştırmıştı.'

Kıtlığı önlemek için bulunan bu çözüm gayrimüslimlere de tatbik edilecekti ve Ermeni ve Rum patrikleriyle Yahudi hahambaşına şehir dışına çıkacakları tespit etmeleri tebliğ edilmişti. Kazaz Artin, II. Mahmud'u bu tedbirin sorunu çözmeyeceğine ikna etmeye çalışmış ve daha liberal bir çözüm yolu önermiştir. Her şeyden önce gayrimüslim nüfus bir bakıma şehrin güvencesiydi, zira onların şehri boşalttığını öğrenen Ruslar daha acımasızca saldırmaya başlayacaktı. İkinci olarak nüfusu azaltmak yerine zahireyi artırmak daha mantıklı bir yoldu; Kazaz Artin bunun için buğday ve un ithalinin serbest bırakılmasını ve gümrüğe tabi tutulmamasını önermiştir. II. Mahmud bu iki öneriyi de mantıklı bulur ve herkesin istediği yerden buğday ve un getirmesinin serbest olduğunu, kendilerinden gümrük ve ihtisabiye resimlerinin alınmayacağını duyuran bir ferman çıkarır. Haydar Kazgan, Kazaz Artin'in iki haftalık bir sürede İstanbul'un kıtlık sorununu piyasa ekonomisi içinde çözen bu önerisini, ünlü Fransız iktisatçı Turgot'nun 1774'te Fransa'da buğdayın serbest dolaşımını sağlayan yaklaşımına benzetmektedir.

Kazaz Artin Amira Bezciyan

Kazaz Artin'in pratik zekâsı Osmanlı-Rus Savaşı'nın ağır yenilgi koşullarında kendini bir kez daha gösterir ve devleti ağır bir yükten kurtarır. 1829 Edirne Antlaşması Rusya'ya üç taksitte ağır bir savaş tazminatı ödenmesini şart koşmaktaydı. Oysa ikinci taksidin zamanı geldiğinde Hazine'de bunu ödeyecek para yoktu. Dolayısıyla ciddi bir sikke tağşişine girmek zorunlu görünüyordu. Üstelik Ruslar tazminatın Macar altınıyla ödenmesini şart koşmaktaydılar. Devletin elindeyse daha çok halkın Darphane'ye getirdiği bakırlarla basılan ve 'Mahmudiye sikkesi' denen bakır paralar vardı. Kazaz Artin bu koşullar altında, kısa bir süre içinde gümüş kaplamalı, eskitilmiş bakır paralar hazırlayarak yabancı bankalardan Macar altını temin eder ve devleti zor durumdan kurtarır. Kazaz Artin'in çıkardığı 5

ve 6 kuruşluk gümüş paralar Rusya'ya ödenecek savaş tazminatının karşılanmasında önemli bir işlev görür. Şevket Pamuk bu çözümün ve bastırılan paraların önemini vurgulamaktadır: 'Devletin gelirleri açısından bakıldığında, 1828-1831 tağşişleri dönemin gözlemcileri tarafından çok başarılı olarak kabul edildi. Bu başarıda en büyük pay da sarraflar loncasından yükselerek, padişah tarafından Darphane-i Amire'nin başına getirilen Ermeni sarraf Artin Kazaz'a verilmekteydi. ... 1828-1829 Rus savaşı sırasında dönemin sadrazamının bakır sikke bastırmak istediği, ancak Kazaz'ın sikkelerin içinde hiç olmazsa bir miktar gümüş olması gerektiği konusunda padişahı ikna ettiği anlatılıyor. Bu karar alındıktan sonra, Kazaz çok büyük miktarlarda beş kuruşluk bastırdı. Kazaz'a göre sikkelerde bir miktar gümüş olursa, bunların halk tarafından kabul edilmesi kolaylaşacağı gibi, devlet gelecekte yine tağşişe başvurarak ek gelir sağlayabilecekti' (Şevket Pamuk, "Osmanlılarda Para ve Enflasyon", *cogito*, Yapı Kredi Yayınları, Yaz 1999, S. 19, s. 186).

Haydar Kazgan bütün bu hizmetleri içinde, Kazaz Artin'in Osmanlı devleti için asıl büyük katkısının Darphaneyi modernleştirmek olduğunu ileri sürmektedir. Kazaz Artin'in Darphane'yi organize ederken yaptığı en önemli şey, 'altın, gümüş ve bakır maden stoklarının zaman maliyetini hesaba katan bir düzenleme getirmiş olmasıdır. Bu, gerçekte Darphane'ye ilk olarak paranın zaman değeri mefhumunun girmesi, bugünkü anlayışla stokların finansman maliyetini saptamak demekti. ... [Kazaz Artin] Darphane'de altın, gümüş, bakır stoklarını artırmak suretiyle ün yapmış olan eski müdürlerin aksine, bu stokların bir an evvel paraya dönüştürülüp devleti önemli faiz yükünden kurtarmak hesabını yapan adam oluyordu. Nitekim, Rus Savaşı tazminatını ödemek için Banker Baltazzi ve ortaklarından aldığı krediyi bu şekilde, Darphane'deki stok-üretim ilişkilerini yeniden düzenlemek ve paranın zaman maliyetini asgariye indirmek suretiyle rahatça ödeyebilmişti.' Bu bakış açısı nedeniyle Kazgan, Kazaz Artin'i başarılı bir Darphane yöneticisi olarak nitelemenin onun getirdiği yeniliği anlamaya yetmeyeceğini ve kendisinin bir bakıma 'ilk kez merkez bankası guvernörü sayılabilmek gibi bir sıfata eriştiğini' düşünmektedir.

Bütün bu katkıları nedeniyle Kazaz Artin, Sultan II. Mahmud tarafından Tasvir-i Hümayun nişanıyla ödüllendirilir ve sultanın şahsi dostluğunu kazanır. 3 Ocak 1834'te öldüğünde, Sultan II. Mahmud'un, 'Son sadık bir bendemi kaybettim,' dediği rivayet edilmektedir."

Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Vakfı Yayınları, 2001, s. 427-441.

15 Ağustos 1828 Akhaltzik'in (Ahıska) işgali. Paskeviç 12 Haziran 1828'de 12.000 asker ve 70 top bataryası ile Kars Kalesi'ne vardı. Akhalkalak ve Akhaltzik bu hücumda Osmanlılar'dan alındı.

Kısacası Edirne Antlaşması Rusya'ya çok az şey kazandırmıştı ve her ne kadar Türkiye çok şey kaybetmişse de (ki Yunanistan, Sırbistan ve Tuna Dükalığı elinden yolunup alınmıştı) bu, Rusya'nın menfaatine olan bir şey değildi. II. Yekaterina'nın ölümünden sonra, Türk-Rus savaşları sonunda Rusya elde ettiği kuruşları saymakla yetinmiş, Türkiye çok şey kaybetmiş; ama kazanan hep Avrupa yani İngiltere, Fransa ve Avusturya olmuştur."[177]

Edirne Antlaşması'yla Rusya, savaş sırasında ciddi bir direniş görmeden ele geçirdiği Kars, Ardahan, Bayezid ve Erzurum'u boşaltmayı kabul etmiştir. Ancak bu savaşın sonunda da, İran'la savaşta olduğu gibi, büyük bir Ermeni nüfusu Rusya'ya kabul etmiştir. İran şahı Abbas Mirza gibi, muhtemelen sultan II. Mahmud da kısa süre içinde kendi topraklarından 90.000-100.000 gibi yüksek rakamlara ulaşan kitlesel bir göçü beklememiştir. Osmanlı topraklarından Rusya'ya göçenlerin sayısı, İran'dan göçenlerin iki katından bile fazla olmuştur. Göçlerin bir bölümünü Rusların İran'dan sonra Osmanlı devletini de yenmesini bekleyen ve bunu Ermenilerin özgürleşmesi için bir fırsat olarak görerek yola çıkanlar oluşturmaktaydı. Ancak bazı Ermeniler de Rusların geri çekilmesinden sonra Müslüman ahalinin kalan Ermenilere kötü davranacağından korkarak göç etmişlerdir. Sözgelimi, Paskeviç'in ilerleyişini sevinçle karşılayan Erzurum Ermenilerinin neredeyse tamamının (4230 hane; yaklaşık 21.150 kişi) şehri terk etmelerinin en önemli sebeplerinden biri budur. Gerçekten de Rusların Erzurum'u istila etmelerinden sonra başta Muş ve civarı olmak üzere, pek çok yerde Kürtlerin ve bazı aşiretlerin Ermenilere saldırdığı, mallarını talan ettiği haberleri artmaya başlamış ve bu saldırılardan yılan Ermeniler göç etmeye karar vermiştir: "Muş mutasarrıfı Emin Paşa'nın Ekrâd ve aşâiri Muş ve Hınıs taraflarında kışlatmak ve zabt ü rabta almaya mukayyed olmadığı, Erzurum'da bulunan general Pankratyev tarafından birçok def'alar şikâyet konusu edilmiş ve 'ekrâd-ı hasârmu'tadın def'i bâbında' paşanın üstüne düşen vazifeyi yerine getirmesi taleb edilmiştir. 'Ekrâd taifesinin' uyarılara kulak asmaması Rusya'nın İstanbul'da tazyikatta bulunması sonucunu vermekteydi. Muş muhafızı Ali Şefik Paşa da İstanbul'a yolladığı tahrirâtında, Muş, Van, Bayezid, Hınıs, Tekman, Malazgird, Kiğı, Tercan ve Erzincan sancaklarının 'öteden beri ekrâd tâifesinin pâ-zede-i hasâr ü harâbı' olduğunun bilindiğini ve bunların bu yörelerden ya

177 A. B. Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları, Kırım-Balkanlar-93 Harbi ve Sarıkamış*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2009, s. 346-347.

'def'ü mahv' edilmesini veya 'münâsib olan mahallerde eyice iskân' edilmesini ve bölgenin ancak bu şekilde huzur ve sükûna kavuşup, asayişin sağlanabileceğini açıkca kayd etmiş bulunuyordu.

Rusların Erzurum'u istilâ etmelerinden sonra, 'ekrâd ve aşâir' etrafa dağılarak, Erzurum Ova ve Pasin kazalarının dağ köylerini, Muş ve Hınıs kazalarını 'urup, ol taraflarda mütemekkin olan Ermeni reâyâsınm bi'l-cümle emvâl ü eşyâ ve hayvanâtını gasb ü garet etmiş' oldukları ve Erzurum'un Katolik Ermenilerinden 150 hânenin korkuya kapılarak 'ıyâl ü evlâdlarıyla' Rusya tarafına göç ettikleri ve 'asıl Ermeni milletinin evsiz ve hezele makûlesinden' 300 kadarının da Rus subaylarının 'gûna-gûn mevâ'id ve ekâzibine aldanarak' Rusyaluya tâbiiyyet ettiği, 'ehl-i'ırz olan Ermeni re'âyâsının' da Rusların tahliyeleri akabinde 'eşkıya' tarafından kendilerine zarar verilebileceğinden ve 'haklarında bazı isnâdlarda' bulunacağından korktukları için, durumlarını gizlice İstanbul'a arz ve korunmalarını ricâ etmişlerdir."[178]

1829 Edirne Antlaşması'ndan sonra yaşanan göçler, göç sırasında her iki devletin aldığı tavır açık biçimde, bir yıl önce İran Ermenilerinin yaşadığı göç sürecini hatırlatmaktadır. Ermeni kilisesi ve Osmanlı devleti muhtemelen, ciddi bir demografik dengesizlik yaratan bu kadar büyük çaplı bir göç hareketini beklememektedir. Rus ordusunun kumandanlarından General Pankratyev, İran'daki uygulamayı hatırlatır biçimde, bazı Osmanlı idarecilerinin ve yerel beylerin Ermeni göçünü durdurmaya çalıştıklarından ve göçe karar verenlerin mallarının satılmasını önlemek istediklerinden şikâyet etmektedir. Pankratyev, iki devletin imzaladığı Edirne Antlaşması'nın hükümleri gereğince isteyenlerin dilediği tarafa göç edebileceği ve emlaklarım on sekiz ay içinde hiçbir engelle karşılaşmaksızın satabilecekleri hususunu hatırlatmaktadır. Rusya'nın satış işlerinin yavaş ilerlediği konusundaki şikâyetleri arttıkça Osmanlı hükümeti, reaya mallarının serbestçe satışına ve satın alınmasına izin verdiğini ilan etmektedir. Ancak resmi olmayan yollarla da Müslüman ahaliye bunun aksi yönünde davranması tenbihlenmekte ve bu daha etkili olmaktadır. Bu uygulamanın bir yönü kuşkusuz, göç etmek isteyenlerin kararlarından vazgeçirilmeleridir. Ancak bunun göçenlerin mallarının olabilecek en düşük bedelle, hatta belki bedelsiz olarak alınması anlamına gelebileceği de düşünülmelidir. Her iki devletin göç konusunda

178 Kemal Beydilli, *a g. e.*, s. 386.

izledikleri açık ve gizli politikaların yanı sıra savaş sırasında yaşanan yıkımın yol açtığı yoksullaşmanın da bu malların satışım yavaşlattığı düşünülebilir. Yine de Osmanlı devletinin, kendi reayasının göç etmesi fikrinden son derece rahatsız olduğunu ve bunu çeşitli yöntemlerle engellemeye çalıştığını tahmin etmek zor değildir. Bu yöntemler arasında Ermeni toplumunun önde gelenlerinin, kendi cemaatlerini topraklarını terk etmemeleri konusunda ikna etmeye çalışması da bulunmaktadır: "Erzurum reâyâsından gitmeye arzulu olanların, Erzurum Ağaları'nca engellendiği ve bunların satacakları mal ve arâzilerinin satın alınmasına pek rağbet edilmemekte olduğu, Erzurum'da bulunan General Pankratyev tarafından şikâyet konusu yapılmıştır. Gerçekten de Ruslarla barışın akdedilmesinden beri Erzurum, Kars, Bayezid ve Eleşgird vesâir istilâya dûçâr kalan yerlerin reâyâsına gizli veya açık birçok haberler ve adamlar yollanarak, bunlara güvenceler verilmesine özen gösterilmekte ve Rusların boş vaadlerine kanıp, yerlerini terk ile göçlere kalkışmamaları tavsiye edilmekteydi. Bu konuda yardımı umulanlardan biri de mu'teber ve sözü geçen Erzurum sarraflarından Köseoğlu idi ve kendisinden cemaatinin bu hususta uyarılması istenmişti."[179]

Ancak içinde refah ve huzur güvencesinden bir tür tehdide kadar uzanan farklı yöntemleri içeren bütün bu çabalar göçü engellemeye yetmemiş ve 100.000'e yakın bir nüfus Osmanlı topraklarını terk etmiştir. Yola koyulanların düşüncelerinde hangi ölçütlerin belirleyici olduğunu kesin olarak bilebilmek mümkün değil; ancak Rusya'nın vaatleri kadar, Rus ordusu geri çekildikten sonra Müslüman ahalinin intikam saldırılarına maruz kalınacağı endişesi de göçenlerin sayısını artıran etkenlerin başında gelmektedir. Açık ya da gizli tehditlerin, iktisadi koşulların ve saldırıya uğrama endişelerinin dışında, göç eden Ermenilerin bir bölümünün bu göçü gerçekten siyasal açıdan özgürleşmelerinin ve özerk topraklarda yaşamalarının tek yolu olarak düşünmüş olmaları da muhtemeldir. Zira Rusya'nın vaatleri henüz Ermeniler arasında son derece popülerdir. Sebepleri ne olursa olsun, 100.000'e yakın Osmanlı Ermenisi 1830 yılının ilkbaharına kadar topraklarını terk ederek Rusya'ya göç etmiş ve burada geldikleri bölgeler esas alınarak yerleştirilmişlerdir: "Muhtemel Türk misillemelerinden ürken, özellikle köylü ve zanaatkâr 90.000 ila 100.000 kadar Ermeni, yegâne taşınabilir varlıklarını

179 Kemal Beydilli, *a g. e.*, s. 387.

Ermenistan'da Erivan'a 30 km. mesafedeki Şamiram Yezidi köyünde bulunan Yezidi mabedi. Mabedin üç cephesi bulunmaktadır. Bunlardan birinde Laleş Manastırı, birinde Yezidi şeyhi, bir diğerinde de Melek Tavus tasvir edilmiştir. Fotoğraf 2000 yılında çekilmiştir. Sağda, bir Yezidi şeyhi.

beraberlerinde alarak kış mevsimi boyunca ve 1830 yılı ilkbaharına kadar, yüksek Ermeni yaylasının korkunç şartlarını göğüsleyip Rus topraklarında hürriyeti seçerler. Onların çetin göçü, ancak yeni kolonilerin geldikleri bölgelere göre yeniden kümelendirildikleri, meskûn olmayan devlet topraklarında son bulur. Erzurum Ermenileri Ahalkalak ve Ahıska'ya; Karslılar Gümrü, Abaran ve Talin'e yerleşir; Bayezidliler ise Sevan Gölü yakınında Nor-Bayezid (Yeni Bayezid) ilini kurarlar."[180]

Türkmençay Antlaşması'yla Rusya topraklarına göç edenler de dahil edildiğinde birkaç yıl içinde Rusya'ya göç eden Ermenilerin sayısı 150.000'i bulmaktadır. Göçmenlere ağırlıkla Erivan ve Nahçıvan hanlıklarında yaşayan Ermeniler de eklenirse, Rusya'nın özerk bir Ermeni eyaleti kurma tasarısının zemini, en azından nüfus bakımından, sağlanmış görünmektedir. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Kars, Erzurum ve Bayezid civarından Rusya topraklarına göç edenler arasında yalnızca Ermenilerin değil, Yezidi Kürtlerin de bulunduğu bilinmektedir. Yezidi göçü daha çok Bayezid civarından olmuştur ve Yezidilerin Bayezid Paşası Behlül Paşa ile ilişkilerinin bozulması bunda önemli bir rol oynamıştır. Yezidilerin savaş sırasında Rusya'nın yanında yer alması da bu göçü bir bakıma zorunlu kılmıştır. Yezidileri 19. yüzyılın başında Rusya'ya tanıtanın büyük ölçüde Aleksand Puşkin'in *Erzurum Yolculuğu* adlı kitabı olduğunu belirten Rohat Alakom, daha sonra Ruslarla Yezidilerin ilişkilerinin geliştiğini ve Yezidilerin, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda da Rusların eline geçen Kars'a göç ettiklerini ekler: "Daha önceleri Eleşkirt ve çevresinde kalan Yezidi Kürtler, Kars'ın 1878 yılında Rus hâkimiyeti altına girmesinden sonra Kars'a göç ederler. Okizê Mamo, Emer Axa, Nihoyê Miho, Xalitê Emo ve Elyê Emo'dan oluşan temsilcileri Tiflis'e giderek burada Rus yetkililerle görüşür. Ruslar, Yezidi Kürtlerin bu isteğini kabul ettikten sonra 400 civarında Yezidi Kürt ailesi gizlice geceleri yol alarak, en sonunda Osmanlı sınırını aşıp Kars bölgesine ulaşır. Bazı araştırmacılar Yezidi Kürtlerin 1879-1881 yılları arasında Kars'a göç ettiklerini belirtir. Bir başka kaynak bu tarihi 1882 yılı olarak gösterir." 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan birkaç yıl sonra Erivan'a göç eden Yezidi Kürtlerin sayısı da hemen hemen aynıdır: "Çarlık Rusyası ve Osmanlı İmparatorluğu arasında 1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşması'ndan sonra Beyazıt

180 Anahide Ter Minassian, "L'Arménie et l'éveil des nationalités (1800-1914)", *Histoire du peuple arménien* içinde, (ed. Gérard Dédéyan), Editions Privat, 2007, s. 484.

Yezidi mabedinin
diğer cepheleri

yöresinin Osmanlılara bırakılması üzerine yöredeki Ermeniler ve Yezidi Kürtler arasında büyük bir huzursuzluk yaşanır. Geride kalan Yezidi Kürtlerin büyük bir kısmı 1834 yılında Beyazıt'tan Erivan Vilayeti'ne göç etmişlerdir: '1834 yılında, Erivan Eyaleti'ne, Bayazıd'dan gelmiş 1000 kişilik (yaklaşık 300 hane) Yezidi Kürtleri yerleştirilmişlerdir. Elegez Dağı'nın eteklerinde boşaltılan Türk köyleri, Türkiye'den gelen Yezidi Kürtlere verilmiştir. Yezidi Kürtleri, 1839'da da Mirek, Kuruboğaz, Çarçarcı, Çobangerekmez köylerine, daha sonraları ise Pembek, Gundahsaz, Büyük Camışlı, Küçük Camışlı ve Karbulak köylerinde yerleştirildiler.' "[181]

Ruslarla Yezidilerin ilişkilerinden söz ederken değinilmesi gereken konulardan biri de 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslarla Kürtlerin ilişkileridir. Aslında bunu sadece Osmanlı-Rus değil, İran-Rus savaşları çerçevesinde de ele almak gerekir. Zira her iki savaş da Kürtlerin yaşadığı coğrafyalarda gerçekleşmiş ve onların hayatını doğrudan etkilemiştir. İran ve Osmanlıların Ruslarla yaptkları savaşlarda Kürtler genellikle kendi topraklarını savunmuş ve Ruslara karşı savaşmışlardır. Ancak 19. yüzyılın başından itibaren Kafkasya'ya hâkim olmaya başlayan Rusya giderek daha dikkatli bir politika izlemeye ve diğer halkların yanı sıra Kürtlerle de ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Rusya'nın bu politikada kısmen başarılı olduğu da söylenebilir; özellikle Paskeviç'in Kürtlerle daha yakın ilişkiler kurabildiği ve bazı Kürt beylerini 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda kendi yanında savaşmaya ikna ettiği bilinmektedir. Paskeviç'in bu tutumu Rusya'nın bundan sonraki savaşları açısından da önemlidir, zira 1853-1856 Kırım Savaşı'nda da Paskeviç'in komutasında savaşan Kürtler bulunmaktadır. Alakom, Rusların daha çok "Şemseddinov Kürtleri" olarak adlandırdıkları Kars ve civarındaki Kürtlerle ilişki kurmada başarılı olduklarını belirtir. Öte yandan İran hâkimiyetindeki Erivan Hanlığı'nda yaşayan Kürtlerin lideri Hüseyin Ağa da

181 Aktaran Rohat Alakom, *Kars Kürtleri*, Avesta Yayınları, 2009, s. 406-407. Alakom, kitabında Erivan sınırları içindeki Kürt köyleri ile Kars ve civarındaki Yezidi köylerinin adları ve nüfusları hakkında da bilgiler vermektedir: "Yezidi Kürtlerin bir kısmı Kars, Iğdır yöresinden, bazıları Ağrı ve bazıları da Van yöresindeki köylerden gelip Ermenistan ve Gürcistan'a yerleşmişlerdir. Iğdır ve yöresindeki Yezidiler 'Hesenan', Van yöresindekiler 'Zuquriler' olarak tanınır. Daha önceleri Erivan sınırları içinde kurulan bazı Kürt köyleri bulunuyordu, bunlardan bazıları şunlardır: Korbilax, Qondexsaz, Mîrek (Mîreka Mezin, Mîreka Piçûk), Quriboxaz, Cercerîs, Congermez (Çobangermez), Pamp (Pampa Kurda), Camûşvan (önceleri Camûşvana Piçûk), Elegez (önceleri Camûşvana Mezin), Senger, Poşt (Karwansere), Gozelder. 1889 yılında yayımlanan bir kaynakta Kars yöresindeki 14 Yezidi Kürt köyünde 1.077 erkek, 966 kadın olmak üzere toplam 2.043 kişinin yaşadığını görüyoruz" (s. 411).

Ağrılı Kürt Reisi Şemdin Ağa (Litografi: Bachmann, Paris, 1847)

Ruslarla yakın ilişkiler kurmuş ve Rus-İran Savaşı'nda Rusların yanında yer almıştır: "19. yüzyılın Rus-Kürt ilişkilerini ele alan kaynaklarda Şemseddinov Kürtleri olarak geçen Kürtler, Rusların yanında yer almışlardır. Şemseddinov adı, yüzyılda yaşamış olan Köse Süleyman Ağa'nın oğlu olan Şemdin Ağa'nın (Büyük Şemdin) adına dayanıyor. Ruslar, Şemseddinov Kürtlerine büyük bir önem verirlerdi. Serhat yöresinin aristokrat Kürtleri olarak bilinen Torın tabakası ... genellikle Şemseddinov Kürtlerinden oluşuyordu.

İlk Kürt-Rus ilişkileri 1804-1813 yılları arasında süren birinci Rus-İran Savaşı sırasında gerçekleşti. Bu savaşta Ruslar ve Kürtler arasında ilk kontakların yavaş yavaş oluştuğu görülür. Ruslar, 19. yüzyıl başlarında Kaçar idaresindeki Erivan Hanlığı'nda kalan Hüseyin Ağa ile ilişkilerini daha da yoğunlaştırır. Hüseyin Ağa, Zilan veya Zilanlı diye adlandırılan Kürt aşiretinin en güçlü lideri sayılıyordu. Zilan aşireti zaman zaman Türkçe kaynaklarda 'Zeylan' diye yazılır. Hüseyin Ağa, bu sırada Kars'a giderek, Osmanlı topraklarına sığınır. Ruslar onun yerine Cafer Ağa'yı Kürt temsilcisi olarak görür, ilişkilerini onun vasıtasıyla yürütürler. Ama Hüseyin Ağa belli bir süre sonra tekrar örgütlenir ve Erivan yöresindeki Kürtler üzerinde yeniden bir hâkimiyet oluşturur. Hüseyin Ağa, İkinci Rus-İran Savaşı (1827-1828) sırasında 3.000 civarında süvarisiyle bu kez Rusların yanında yer almış ve onları desteklemiştir. Bazı araştırmacılara göre 'Hüseyin Ağa'nın girişimlerinin savaşın gidişatı üzerinde belirleyici bir etkisi de olmuştur.' Rusya'nın Kürt politikasının daha sonraki yıllarda Paskeviç'in komutanlık yaptığı sıralarda şekillendiğini belirten araştırmacı Wadie Jwaideh, bu konuda şu saptamada bulunuyor: '1828-1829 Savaşı Rus-Kürt ilişkileri açısından bir dönüm noktasıdır. Paskeviç bu savaş sırasında Kürtlere karşı yürüttüğü tutarlı ve akılcı politikayla, ileriki Rus-Türk savaşları sırasında da başarıyla izlenen bir model yaratmıştı.' Savaşçı Kürtlerle yakın ve dostane ilişkiler içine giren Rus generali Paskeviç (1782-1856), Kırım Savaşı sırasında Kürtleri yanma alarak böylece onların büyük desteğini kazanır. İran, daha sonra (...) bu Kürt liderini cezalandırmaya çalışmış ama başarılı olamamıştır. 1830-1850 yılları arasında İran ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hüseyin Ağa ve oğlu Kasım Ağa Kürtlere öncülük ediyordu. Rus topraklarına katılan Erivan Hanlığı'ndaki Kürtlerin başında Guli Cafer Ağa bulunuyordu."[182]

182 Rohat Alakom, *Kars Kürtleri*, Avesta Yayınları, 2009, s. 231-232.

İranlılar ve Kürtler arasında Ermenistan'da, Eçmiyadzin Katolikosluğu'na yakın Aziz Hripsime Kilisesi önündeki çatışma

Rusların Kürt politikasını büyük ölçüde Paskeviç'in belirlediği düşünülebilir. Paskeviç, Kürtlerin Osmanlı İmparatorluğu'na ve İran'a açılan bölgede stratejik bir konumda olduklarını gören ve bu durumdan yararlanılması için bazı adımlar atılması gerektiğini düşünen ilk kişidir. Ancak bir ilişki kurulabilmesi için yalnızca Paskeviç'in niyetleri yetmez, aynı zamanda Kürtlerin de böyle bir poltikayı kendi çıkarları açısından anlamlı ve uygulanabilir bulmaları gerekir. Kürtleri bu bakımdan etkileyen ise Paskeviç'in tutumundan ziyade Rusya'nın 19. yüzyılın hemen başında girdiği savaşlarda hem İran'ı hem de Osmanlı İmparatorluğu'nu yenmiş olmasıdır. Dolayısıyla Kürt aşiretleri hâkimiyetleri altında oldukları devletleri yenen Rusya'yla ilişki kurmanın kendileri açısından kazançlı olduğunu düşünmekteydiler. Paskeviç, Kürtlerin İran ve Osmanlı imparatorluklarının kendilerinin yaşam alanlarını daraltan politikalarına duyduğu memnuniyetsizliği fark etmiş ve Kürtlere yönelik tavrını bunun üzerine inşa etmiştir. Rus-Osmanlı Savaşı da bu politikanın uygulanması için iyi bir fırsat yaratmıştır: "Anadolu'nun işgali meselesine bir hayli kafa yormuş olan Paskeviç, 1828-1829 Rus-Türk Savaşı'nın patlak vermesi üzerine kendince iyi hazırlanmış planını uygulamaya girişti. Sultan II. Mahmud'un reform politikalarından rahatsız muhafazakâr ve feodal çevreleri kazanmak için hızla harekete geçti. Sınırlardan uzak bölgelerde neredeyse bağımsız olarak varlıklarını sürdüren Kürt aşiretlerinden çoğu, geleneksel haklarına mesnetsiz bir tecavüz olarak niteledikleri Sultan Mahmud'un kafir icadı politikalarına büyük bir öfke duyuyorlardı."[183]

Kürt aşiretlerinin bu memnuniyetsizliğinin farkında olan Paskeviç kurduğu dikkatli ilişkiler sayesinde onların desteğini alabilmiş ve kendisinin yanında savaşa katılmalarını sağlayabilmiştir. Kendisine danışman olarak aldığı bazı Müslümanlar aracılığıyla Kürt aşiretlerinin sempatisini kazanmış ve onları kendisiyle birlikte savaşmasalar dahi en azından tarafsızlaştırabilmiştir. Sözgelimi Erivan Kürtlerinin lideri Hüseyin Ağa yalnızca 3.000 süvariyle Rusya'nın yanında savaşa katılmakla kalmamış, aynı zamanda diğer Kürt aşiretleri üzerindeki nüfuzunu da kullanarak Rusya'ya destek sağlamıştır. Osmanlı hükümetinden 10.000 kişilik bir süvari gücüyle savaşa katılma emri alan Muş Paşasını tarafsız kalması için ikna eden de Hüseyin Ağa olmuştur. Muş Paşası Ruslarla yaptığı tarafsız kalma anlaşmasına bağlı kalmakla

183 Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, çev. İsmail Çekem-Alper Duman, İletişim Yayınları, 1999, s. 222-223.

birlikte, adamlarının Osmanlı ordusuyla savaşan Hüseyin Ağa'nın kuvvetlerine katılmalarına izin vermemiştir.[184] Monteith, farklı aşiretleri yanma çekebilen ya da tarafsızlaştırabilen Paskeviç'in idareci olarak kabiliyetlerinin askeri kabiliyetleriyle eş düzeyde olduğunu da ekler: Ondan önce hiçbir yönetici hem Müslümanlardan hem de Hıristiyanlardan aynı anda bu kadar destek almamıştı ve aldığı destek böylesine spontane ve gönüllü olmamıştı. Jwaideh, Paskeviç'in hem Ermenileri hem de Yezidileri kendi politikası için harekete geçirebildiğini, dini ve etnik meseleleri çok dikkatlice hesapladığını belirtmektedir. Bu sayede pek çok Kürt aşireti de onun yanında savaşmaya hazır hale gelmiştir. Bununla birlikte Monteith'in, Rus ordusuyla birlikte savaşan Kürtlerin sayısının Osmanlı ordusuyla birlikte hareket eden Kürtlerden daha fazla olduğu yönündeki iddiası biraz abartılı görünmektedir, en azından kanıtlanmaya muhtaç bir iddia olarak durmaktadır: "Hem Ermenileri hem de Yezidileri kullanan Paskeviç, dini ve etnik düşmanlıkları kurnazca sömürmüştür. Prens'in hizmetine giren Kürt aşiret reislerinin en sadığı, önde gelen Yezidi aşiret reislerinden biri olan Hasan Ağa'ydı. Prens, 1829 yılının 23 Haziran günü, Rus kuvvetlerinin yoğunlaştığı Köprüköy'e varır varmaz, Ağrı ve Bingöl bölgelerinden gelen aşiret reislerini kabul etti. Prens gittiği her yerde iyi karşılanmaktaydı. Monteith'e göre: 'Gittiği her yerde Kürt beylerinin içtenlikle ifade ettikleri, "Erzurum'u al, bütün aşiretler sana katılacaktır" temennileri ve yoğun tezahüratlarla karşılanıyordu.' Paskeviç Kürtlerle kurduğu dostane ilişkilerin meyvelerini almıştır. Monteith, Rus ordusuna katılan Kürtlerin sayısının Türk ordusundaki Kürtlere göre daha fazla olduğuna işaret eder. Bazı Kürt aşiretleri askeri destek sağlarken, diğer aşiretler de kendi bölgelerinden geçen Rus kuvvetlerine yiyecek ve barınak sağlayarak yardım etmişlerdir."[185]

Her ne kadar Paskeviç'in Kürtlerin sadakatine duyabileceği güvenin, tıpkı Osmanlı yöneticilerininki gibi pamuk ipliğine bağlı olduğu ileri sürülse de Ruslar Kırım Savaşı'nda da Kürtlerin desteğini almayı başarabilmişlerdir. Kırım Savaşı sırasında Kars paşalığındaki Kürtlerle ilişkilerin geliştirilmesi görevi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rus ordusunun önemli kumandanlarından Albay Loris Melikov'a verilmiştir. Melikov, Kasım Ağa'yla

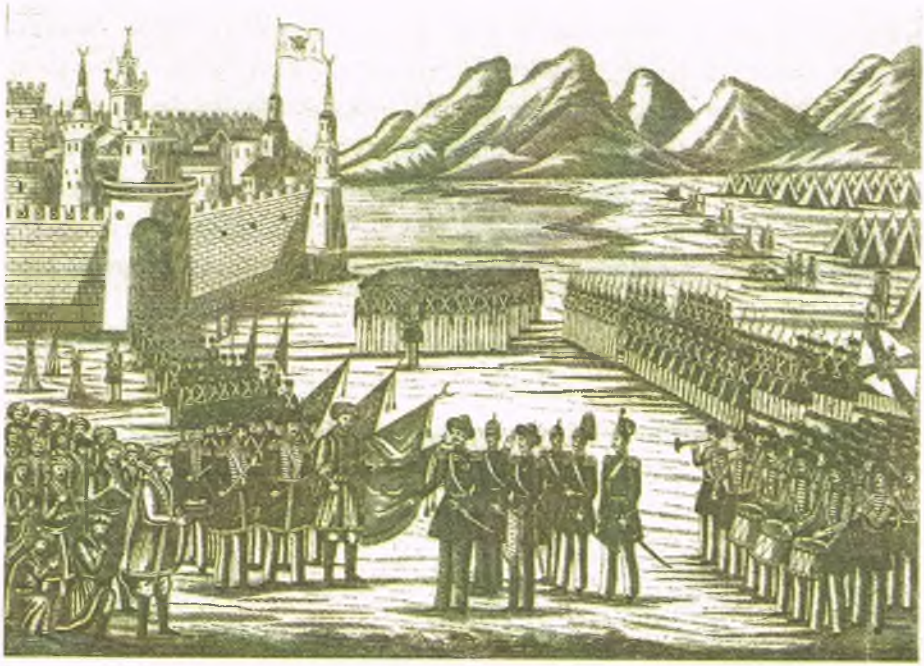
184 William Monteith, *Kars and Erzeroum with the Campaigns of Prince Paskiewitch in 1828 and 1829*, 1856, s. 264.

185 Wadie Jwaideh, *a. g. e.*, s. 224.

kurduğu ilişki sayesinde Kars civarındaki Kürtlerin desteğini alabilmiştir: "19. yüzyılın ortalarına doğru Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Kars Paşalığı'nda yaşayan Kürtlerin baş lideri, Kasım Ağa idi. Rusların birinci derecede önem verdikleri bir Kürt şahsiyeti olarak bilinir. Hüseyin Ağa'nın oğlu olan Kasım Ağa, İran'da kaldığı ve İranlı bir kadınla evli olduğu için kaynaklarda zaman zaman Kasım Han diye de geçer. Mart 1854 tarihinde Kars Paşalığı sınırları içinde yaşayan Kürtlerle ilişkilerin geliştirilmesi hususunda Ruslar tarafından Albay Loris Melikov'a görev verilmiştir. Loris Melikov, Kızılkilise köyünde Kasım Ağa ile görüşerek bir protokol imzalar. 2 Kasım 1854 tarihinde Kızılkilise köyünde Kürt tarafıyla oturan Loris Melikov, bu arada başta Kasım Ağa olmak üzere birçok yakınına değişik hediyeler vermiştir. 9 Kasım 1854 tarihinde Loris Melikov tarafından Hareket Kolordusu Kumandanı Prens Beyatok'a verilen bir raporda, Kasım Ağa'nın Kağızman ve yöresindeki Kürt köylerini tamamen denetim altına aldığı ve idare ettiği görülüyor. Böylece yörede belli bir sükunetin yaşandığı raporda yer almaktadır. Kürtlerin oturduğu köylerden Zıhçi, Zıbni, Digor, Mavrak, Nahçıvan, Akrat ve Pifik köylüleri memnuniyetlerini dile getirmek için Gümrü'ye gelmişlerdir. Burada adları sıralanan köyler, 1877 yılından sonraki kaynaklarda ve nüfus sayımlarında Kağızman yöresinde nüfusları en fazla olan Ermeni köyleri olarak gösterilir. Tüm bu köyler 1920 yılından sonra Ermenilerin yöreden göç etmeleri sonucunda tekrar Kürt köyü haline gelirler."[186]

Ancak bazı Kürt aşiretlerinin Ruslarla birlikte İran ve Osmanlı ordularına karşı savaşmaları Rusların Kürtlere yönelik sistemli ve tutarlı bir politikalarının olmasından kaynaklanmamaktadır. Hem Ruslar hem de Kürt aşiretleri bunu taktik bir adım olarak görmüşlerdir; Kürtler Rusların, İran ve Osmanlı devletlerini yenmelerinin kendilerinin özerk alanlarını genişleteceğini düşünmüş, Ruslar ise iki büyük düşmanıyla yaptığı savaşlarda bu devletleri zayıflatmak için Kürtlerle ittifak kurmayı yararlı görmüşlerdir. Rusların Kürtlere yönelik sistemli bir politikası olmamasına rağmen Paskeviç'in 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndaki tutumu Kürtlerle ilişkiler bakımından bir dönüm noktası olmuş ve Ruslar uzunca bir süre bu tutumu sürdürmüşlerdir. Rohat Alakom, Loris Melikov'u da Paskeviç'in bu politikasını benimseyen ve sürdüren bir asker olarak görmektedir. Ona göre, 30 Kasım 1855 tarihinde

186 Rohat Alakom, *Kars Kürtleri*, Avesta Yayınları, 2009, s. 232-233.

16 Kasım 1885'te Kars Kalesi'nin Ruslar tarafından alınışı

on dört maddelik bir Kürt Aşiretleri İdare Nizamnamesi hazırlayan Melikov Kırım Savaşı sırasında Kürtlerle dikkatli ve tutarlı bir ilişki kurmuştur.[187]

Kırım Savaşı Rusların Kürtlerle kurdukları ilişkinin boyutlarını ve savaşı kendi çıkarları açısından nasıl algıladıklarını da göstermiştir: "Kırım Savaşı'nın patlak vermesi, Kürtlerin Osmanlı'ya olan sadakatine Rusların vurduğu darbenin ortaya çıkmasını sağladı. Bu savaş sırasında, iki Kürt alayı Osmanlı ordusuna karşı Rusların tarafında savaşırken, Botan bölgesinde Emir Yezdan Şir (veya İzzeddin Şir) ciddi bir isyan başlattı."[188] Savaşan iki orduda da Kürtler bulunmaktadır. Şirokorad, savaşın başlarında Kars civarında toplanan yaklaşık 40.000 kişilik Anadolu ordusunun kumandasının Abdi Paşa'da olduğunu ve onun önden Kürt devriyelerini gönderip ordusunu Gümrü'ye doğru yola çıkardığını belirtir.[189] 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda da benzer bir durum gözlemlenmiştir. Rus ordusunun Kafkasya cephesindeki saldırılarında Kürt askerler de bulunmaktadır ve savaşın sonlarına doğru Emir Bedirhan'ın oğulları Hüseyin ve Osman Paşa bir ayaklanma başlatarak Botan bölgesinin büyük bölümünde hâkim olmuşlardır.

Ancak 1828-1829 Savaşı'ndan itibaren özellikle Erivan ve Kars civarındaki Kürt aşiretlerin bir bölümünün Ruslarla birlikte savaşması, Rusların Kürtlerle tutarlı ve sistematik bir ilişki kurabildikleri anlamına gelmez. Bu ilişki daha çok general Paskeviç'in siyasal öngörüleriyle ilgilidir ve daha sonra Loris Melikov örneğinde de göreceğimiz gibi bu kumandanların kişisel tutumlarına bağlıdır. Kürtlerin Rusya'nın Kafkaslardaki politikalarına daha geniş çerçevede bir katılımı ve uzun vadeli bir siyasal yaklaşımı söz konusu olsaydı, özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda aynı durum geçerli olurdu. Oysa Kürtler bu savaşta hem Osmanlı ordusunda savaşarak hem de gönüllü birliklerle onu destekleyerek yer almışlardır: "Bütün bunlara bakarak Rusların Kürt halkının tümünün gönlünü kazandığını varsaymak büyük bir yanlışlık yapmamıza yol açar. Kürtlerin ve Kürt liderlerinin çoğu, Sultan'a bağlı kalmışlardır. Hem düzenli ordunun hem de aşiret kuvvetlerinin gönüllü askerleri olarak Türk tarafında savaşmışlardır. 1877-1878 savaşında,

187 Rohat Alakom, *a. g. e.*, s. 234.

188 Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, çev. İsmail Çekem-Alper Duman, İletişim Yayınları, 1999, s. 225.

189 A. B. Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları, Kırım-Balkanlar-93 Harbi ve Sarıkamış*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2009, s. 391.

Kürtlerin de diğer Osmanlı halkları gibi isteyerek Osmanlı ordusunda hizmet verdiklerini biliyoruz. Binlerce gönüllüye sahip Ubeydullah ve Tellolu Nasır gibi Kürt şeyhlerinin, büyük aşiret kuvvetleriyle Osmanlı ordusuna katıldıkları tarihi bir gerçektir."[190] Ancak bu konuda farklı düşünenler de bulunmaktadır. Bir askeri tarihçi olan tümgeneral Vehbi Kocagüney, sözgelimi Şeyh Ubeydullah'ın Osmanlı-Rus Savaşı'nda gösterdiği yararlılığı sorgulamanın yanı sıra, büyük ölçüde dönemin siyasal koşullarını göz ardı ederek, II. Abdülhamid'in bu savaş sırasında özellikle Erzurum kalesinin savunulmasında ona ihtiyaç duymasını bile eleştirmektedir: "... Rize gönüllüleri evlerine dönmüşler, Bayburt'taki diğer kıyı gönüllüleri dağılmış ve birkaç yüz softa da 'gidiyoruz' demiş, evlerine çekilmeğe başlamışlar. Bu perde böylece kapanmış, yeni bir perde açılmıştı. Şeyh Ubeydullah'tan yardım!.. Koca İmparatorluk bütün doğudaki gücünü besliyemiyerek ve geriden güçleştirmeyerek erittikten, yurdun ortalama 240 kilometrelik derinliğindeki zengin ve verimli yerlerini çiğnettikten sonra Kürt şeyhine umut bağlamış, ondan tel yazılariyle imdat istemişti. Bağdadın Süleymaniyesinden Bayazıt kazasına kadar olan bölgelerde bir kısım Kürtlerin saygılarla sözüne inandığı ve ardından gittiği 'Şeyh Ubeydullah'tan Seraskerin tel yazısı ile istediği altı bin süvariden bir er gelmemiş, Şeyh ise Hakkarinin Şemdinan kazasındaki yurduna çekilmiş, din borcunu tekkesinin içinde sanmış, tatlı uykusuna dalmış, yeşil kavuğunun altından, postunun üstünden ayrılmamıştı. Daha ordumuz Bayazıt ve Soğanlı'da iken Şeyh; Kurt İsmailin yanından 'hastayım' diyerek ayrılmış gitmişken bu kış günü elbette bir daha bu Erzurum kalesine gelipte kapanmazdı. Van ilbayının 'Şeyhi mumaileyhin memleketine azimeti emri cihada tercih edişine bakılınca hulâsai makasıt ve âmalinin tarafı devletten dolgunca bir maaşa nailiyet tasavvurundan ibaret olduğu anlaşılmakta' olduğunu bildirmesi de Şeyhin iyi niyette olmadığını göstermişti. Bunun için Mareşal, Seraskerliğe yazdığı tel yazısında ne güzel söylemişti. 'Müritleri Şeyh Efendiyi tekkesinde iken daha ziyade severler.' "[191]

Rusya'nın Kürtlerle ilişkisi 19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra daha çok askeri çerçevede ve Rus ordusunun kumandanlarının (Paskeviç ve Loris Melikov kastediliyor) kişisel öngörüleriyle şekillenmiştir. Ancak Jwaideh,

190 Wadie Jwaideh, *a. g. e.*, s. 226.

191 Tümgeneral Vehbi Kocagüney, "Erzurum Kalesi ve Savaşları", *Askeri Mecmua* (126 Sayılı *Askeri Mecmua*'nın Tarih Kısmı), 1 Eylül 1942, S. 61, s. 101.

Rusya'nın, sözgelimi Ermenilerle olduğu gibi, uzun vadeli ve kapsamlı bir Kürt politikası geliştirememesinin tarihsel bazı zorunluluklardan da kaynaklandığını düşünmektedir. Her şeyden önce hem Ermenilerin hem de Kürtlerin çıkarlarını uzlaştırabilecek bir politika oluşturmak sanıldığı kadar kolay değildir. Bu durumda Rusya Kürtlerle daha çok askeri amaçlarla ve geçici anlaşmalar yapmakla yetinmiş ve Osmanlı devletiyle yaptığı savaşlar sırasında bazı Kürt aşiretlerinin desteğini almayı ya da onları tarafsızlaştırmayı temel politika bilmiştir: "Çarlık Rusyası, Ermeni politikası kadar kapsamlı bir Kürt politikası oluşturmamıştır. Bunda Ermenilere karşı sempati duyulmasının yanında Ermeni ve Kürt çıkarlarının bir türlü uyuşmaması da etkili olmuştur. Rusya'nın hedefleri iyi belirlenmiş uzun vadeli bir Kürt politikası olmamasına rağmen, özellikle savaş zamanlarında Rusya Kürtleri kazanmak ya da en azından tarafsız kalmalarını sağlamak zorunda hissetmiş ve bunları gerçekleştirmede önemli başarılar göstermiştir. Rusların Kürtlerle ilişkisi, genellikle geçici düzenlemeler ve belirli hedeflere ulaşmak için çeşitli Kürt aşiret reisleriyle kotarılmış anlık anlaşmalarla sınırlıydı. Fakat, Osmanlıyla süregelen mücadelesi, Rusların Kürtlere ilişkin daha kapsamlı bir bakış açısı geliştirmesini zorunlu kıldı. Çünkü, savaşçı Kürt aşiretleri düşmanının topraklarına açılan stratejik yolları içeren bölgelerde yaşamaktaydı. Çeşitli gelişmeler bu yaklaşımın sağlayacağı avantajları ortaya koyunca, Rusya'nın bu yöndeki arayışları hız kazandı. Ruslar, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar resmi bir Kürt politikası oluşturamadı. Daha sonra oluşturulmasına başlanan bu politika, tutarlı ve amacına uygun bir yapıya kavuşmak üzereyken, Birinci Dünya Savaşı'ndan kaynaklanan iki gelişmeyle kesintiye uğradı. Bu gelişmelerin birincisi Türklerin cihat çağrısı, ikincisi de Rus Devrimi'ydi."[192]

Öte yandan Rusların Ermenilere ilişkin politikasının kapsamı ve tutarlı biçimde sürdürülüp sürdürülmediği de tartışmalı bir konudur. 19. yüzyılın başlarında Ermenilerin Rusya'nın politikasıyla büyük ölçüde özdeşleşmiş olması hem dinsel temelleri hem de politik uzantıları olan bir süreçtir. Rusya Ermenilere dinsel özgürlük, can güvenliği ve kültürel gelişme vaat eden bir güç olarak görülmektedir. Minassian bu sürecin siyasal ve kültürel bakımdan Osmanlı Ermenisinden farklı düşünen bir Rusya Ermenisi tipolojisi

192 Wadie Jwaideh, *a. g. e.*, s. 226-227.

yarattığım belirtmekte ve onun bakış açısının tipik özelliklerini kaydetmektedir: "Doğu Ermenistan'ın büyük kısmının çarların imparatorluğuyla bütünleşmesi yeni bir birim, Rus Ermenistam'nı ve yeni bir sınıf; izleyen on yıllar içinde ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmesi Türkiye Ermenisi'ninkinden hissedilir derecede farklılık gösteren Rusya Ermenisi'ni yaratmıştır. Ermeni ve Sovyet tarih yazarlığı, söz konusu bütünleşme lehine, artık klasikleşmiş kanıtlar geliştirmiştir: Rus mutlakiyetinin doğulu despotluklara üstünlüğü; kanun hâkimiyeti ve Ermenilerin fiziki güvenliği; ekonomik ve kültürel varlık; Batı'yla tesis edilen temaslar; ulusal bir coğrafyanın gelişerek oluşumu gibi."[193] Minassian çizilen bu tablonun Rus imparatorluğunun tarihi karakteri ve o dönemde bölgede izlediği politik tutumla pek uyuşmadığı uyarısında bulunmaktadır. Ortada çelişik bir durum söz konusudur; Ermenilerin kendilerine özgürlük, siyasal ve kültürel gelişme ve fiziki güvenlik sağladığı için övdüğü Rus imparatorluğu Kafkasya'da sömürgeci bir fetih politikası izlemektedir, kölelik üzerine kurulu bir siyasal sisteme sahiptir ve "Avrupa'nın jandarması" lakabını taşıyan I. Nikola gibi bir çarın yönetiminde baskıcı ve gerici bir politika izlemektedir.

Ermenilerin bir ulusal coğrafya ve siyasal özgürlük beklentisinin Rusya'nın baskıcı karakterini görmelerini engellediğini ya da en azından hafiflettiğini düşünen Minassian bir başka çelişik duruma da işaret etmektedir. Güvenlik, özgürlük ve ulusal bir coğrafya beklentisiyle Rusya sınırlarına göç eden Ermenilerin bu beklentilerinin karşılığını bulabilecekleri kesin değildir. Ancak bu beklentiyle Trans-Kafkasya'ya göç eden Ermenilerin hem İran hem de Osmanlı devleti sınırları içindeki kendi tarihsel coğrafyalarını terk ettikleri, buraların demografik yapısının büyük ölçüde değiştiği kesindir ve süreci geriye döndürmek mümkün değildir: "... Ermenilerin, Trans-Kafkasya'ya akınlarının gerekçesinin, Osmanlı ve Pers imparatorluklarındaki kendi tarihi bölgelerinden çekilmeleri olduğu gerçeğini hafifletmesi gibi. İran'da İsfahan bölgesi, 1828 hareketlerinden çok etkilenmemişse de, 1871 kıtlığının 20. yüzyıla kadar devam eden bir kırsal göç hareketini pekiştirdiği eski Pers Ermenistanı'ndaki birçok Ermeni kasaba ve köyü sonsuza değin terk edilmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda yüzyıl boyunca hızlanarak artan göçler, Ermeni toplumunu etkin ve üretici unsurlarından yoksun

193 Anahide Ter Minassian, "L'Arménie et l'éveil des nationalités (1800-1914)", *Histoire du peuple arménien* içinde, (ed. Gérard Dédéyan), Editions Privat, 2007, s. 484.

bırakarak temellerinden yıkmış ve Ermenilerle komşuları arasında bir nüfus dengesizliğine yol açmıştır."[194]

Minassian Osmanlı hükümetinin başlangıçta bu göç hareketlerine karşı olduğunu ve engellemeye çalıştığını, ancak fazla uzun olmayan bir gelecekte bunun Ermenilerin yaşadığı bölgeleri Müslümanlaştırmanın bir aracı olabileceğini kavradığını belirtmektedir. Aslına bakılırsa Abbas Mirza'nın İran hükümeti de 1828 yılında 40-50.000 Ermeninin Rusya sınırlarına göç etmesinden büyük rahatsızlık duymuştu ve bir yıl sonra Osmanlı hükümetinin göstereceği tepkinin benzerini vermişti. Her şeyden önce her iki devlet de bu kadar büyük bir Ermeni nüfusun Rusya'nın vaatlerini ciddiye alarak göç edeceğini hiç beklememektedir ve ilk şaşkınlıkları geçtikten sonra göç edenlerin sayısını sınırlamaya çalışmışlardır. Bu konuda uyguladıkları yöntemler de çok benzeşmektedir; İran hükümeti gibi Osmanlı hükümeti de önce göçün Rusların zorlamasıyla yapıldığı haberlerini yaymış, ardından Ermeni ruhanilerden ahaliye göç etmemeleri yolunda telkinde bulunmalarını istemiş ve en son da göç edeceklerin mallarının satın alınmasını tehdit vs yöntemlerle önlemek yoluyla Ermenileri bu hareketlerinden vazgeçirmeye çalışmışlardır. 1829 yılında Osmanlı topraklarından Rusya sınırlarına göç eden Ermenilerin sayısı İran'dan göç edenlerin iki katı civarındadır ve Osmanlı hükümeti daha bir yıl önce İran'dan büyük çaplı bir Ermeni göçü yaşandığını görmesine rağmen aynı şeyin kendi başına da gelebileceğini öngörememiştir. Hükümet bundan daha fazla insanın kendi topraklarından göç edişini dehşetle izlemektedir.

Beydilli bu şaşkınlık ve dehşetin büyük ölçüde Osmanlı reayaperverliğinden kaynaklandığını düşünmektedir; Avrupa'dakinin aksine Osmanlı reayaperverliği naif ve insancıl bir yön taşımakta ve 19. yüzyılın ortalarına yaklaşıldığında bile bu meseleye sadece mali-parasal açıdan bakamamaktadır. Ancak Beydilli bu yorumunu destekleyecek pek fazla kanıt göstermemekte, sadece Rusya'nın etkisine kapılan Bulgar ahali için neşredilen "istimâletnâme"lerdeki[195] yumuşak ve merhametli üslubu örnek

194 Anahide Ter Minassian, *a. g. m.*, s. 485.

195 İstimâlet: Meylettirme, cezbetme, gönül alma anlamına gelen istimâlet terimi, Osmanlı kroniklerinde özellikle gayrimüslim tebaanın gözetilmesi ve raiyyetperverlik anlamında kullanılmıştır. Daha çok Osmanlı fetihleri çerçevesinde rastlanan bu politika fethedilen yerlerin halkına iyi davranma, can ve mal güvenliklerini sağlama, dini konularda serbestiyet verme, vergi konusunda kolaylık gösterme gibi temel unsurlara dayanmaktadır. Bu siyasetin en çarpıcı örnekleri Osmanlı'nm Trakya ve Balkan fetihlerinde görülür. Devletin izlediği bu siyaset "istimâlet hükmü", "istimâletnâme" ya da

göstermektedir: "... Gidenler elbette peşîmân olurlar... Devletin re'âyâ hakkında olan ihsân ve i'nâyetlerin her ne kadar söylersem bitiremem. Sâye-i devlet-i 'aliyyede bundan sonra nasıl rahat edersiniz göreceksiniz... Size söz veririm ve sened dahi veririm... Siza acıyorum. Yazıktır. Perîşân olmıyasız..."[196] Osmanlı topraklarını terk etmeye karar veren kitleyi bu kararından vazgeçirmeye dönük bir çabanın yumuşak bir dilden, merhamet ve refah vaatlerinden yararlanması yapılan işin doğasına uygundur. Ancak bunun iktisadi rasyonalitenin büsbütün dışında bir merhamet kavrayışından doğduğunu ileri sürmek pek kolay görünmemektedir. Üstelik Beydilli aynı yerde, tıpkı Avrupalı hükümdarlar gibi Osmanlı hükümdarlarının da nüfusu en büyük zenginlik kaynağı olarak değerlendirdiklerini kaydetmektedir: "Bir devlette yaşayan insanların sayısal çokluğu, o devletin zenginlik kaynaklarının en önemlilerinden biri olduğuna dâir olan klasik telâkkî, Osmanlı devletinde de zenginliğin kaynağına cevap arayan düşüncelerin başında yer almıştır. 18. yüzyılın merkantilist zihniyetli 'aydınlanmış' Avrupa hükümdârları ve devlet adamları gibi, 'popularist' bir politika takibi, devleti zenginleştirmeye götürecek bir yoldu ve Osmanlı hükümdâr ve devlet adamları da, Avrupa'daki birçok emsâlleri gibi, nüfusu en önemli zenginlik, güç ve kuvvet faktörü olarak görmüşler, hattâ bu noktayı onlardan çok daha önce keşfedip sistemleştirmişlerdir. IV. Murad'ın ifadesiyle, 'reâyâ olmayınca hazine nereden toplanıp, ulûfe verilir?' Bu yüzden, 'reâyâyı soyup, dağıtmamak' lâzımdır."[197]

IV. Murad'ın reayanın gerekliliği hakkındaki sözleri çok açık bir iktisadi temele dayanmaktadır ve Beydilli bu kavrayışın Osmanlı'da Avrupa devletlerinden çok daha önce geliştiğini, hatta devletin kuruluş yıllarında dahi belirgin olduğunu ileri sürmektedir: "Osmanlı 'reâyâ-perverliği'; popularist politika takip ederek, devletlerindeki insan sayısını, özellikle Fransa'dan kovulan Hugenotlar dahil olmak üzere her fırsatı değerlendirerek arttırmaya çalışan, meselâ Prusya krallarından ve genel olarak Avrupa aydınlanmasından çok daha önce, bir iktisâdî unsur olarak tanınmış ve tatbik edilmiştir.

"istimâlet kâğıdı" gibi resmi yazılarla da belgelenir, böylelikle devletin tebaasına verdiği söz resmiyet kazanmış olurdu. Beydilli'nin sözünü ettiği Doğu Anadolu'dan Rusya'ya göç eden Ermenilerle Bulgaristan'dan Rusya'ya göçürülen Bulgarlar hakkındaki istimâletnâmeyi II. Mahmud yayımlamıştır (Mücteba İlgürel, "İstimâlet", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 23, s. 362).

196 Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, TTK, 1988, s. 404-405.

197 A. *g. e.*, s. 403.

Büyük Friedrich'in böyle bir zihniyeti de içeren, 'eğer Türkler ve dinsizler gelip ülkeme yerleşecek olsalar, onlara câmiler ve mabetler yapardım' tarzındaki sözleri, her türlü din ve ırka kucak açan Osmanlı devletinin, daha kuruluş günlerinden beri yürürlükte olan bir kaidesi olmuştur." Burada Büyük Friedrich'in yaklaşımını belirleyenin iktisadi rasyonalite mi yoksa din karşısında köklü bir tarafsızlık tavrı mı olduğunu kesin olarak söylemek zor görünüyor. Ancak eğer onun yaklaşımıyla Osmanlı devletinin yaklaşımı bu kadar benzeşiyorsa, Büyük Friedrich'in de Osmanlı hükümdarları kadar reayaperver olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Biz burada her iki yaklaşımda da belirleyici olanın iktisadi rasyonalite olduğunu, reayanın önemli bir işgücü ve vergi kaynağı olarak görüldüğünü düşünüyoruz. Dolayısıyla Beydilli'nin söylediği gibi, eğer bu türden bir yaklaşım Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren hâkimse, 1829 yılında kendi toprakları üzerindeki 100.000 civarındaki reayanın Rusya'ya göç etmesi Osmanlı devleti için alışılmadık bir gelişmedir.

Aslına bakılırsa Beydilli'nin görüşünü bir ölçüde zayıflatan ve Osmanlı devletinin reayaperverliği hakkında kuşku yaratan bir uygulama Osmanlı tarihinde sıkça görülmektedir. Devlet önemli bir ayaklanma ya da asayiş sorunuyla karşılaştığında ya da yeni bir fetih yaptığında sürgün metoduna sık sık başvurmaktadır. Sürgünler güvenliğin temini ya da yeni ele geçirilen toprakların şenlendirilmesi olarak gerekçelendirildikleri gibi bazı durumlarda rafızi olarak nitelen heterodoks grupların belirli bölgelerde yoğunlaşmalarını önlemek için de bu yönteme başvurulmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı reayaperverliğinin güvenlik, iktisadi zorunluluk ya da dinsel sebeplere dayanan pek çok istisnasının bulunduğu bilinmektedir. Ancak burada durum biraz değişiktir, zira daha önce örneğine pek rastlanmayan bir şekilde, başka bir devletin vaatleri nedeniyle Osmanlı topraklarını terk eden büyük bir kitle söz konusudur ve devlet bu göçü durdurabilmekte başarılı olamamaktadır. Öte yandan Rusya'nın yaklaşımı ne Friedrich'in ne de Osmanlı hükümdarlarının yaklaşımına benzemektedir ve reayaperverliğe değil düpedüz iktisadi ve siyasi amaçlara dönüktür. Hem İran hem de Osmanlı devletini önemli bir nüfustan ve işgücünden edecektir hem de Ermenilerin Rusya'ya paralel bir politika izlemelerinin yolunu açacaktır: "Bu açıdan baktığımızda, Rus istilâsı sebebiyle Müslüman nüfusun yerinden oynaması ve gayr-ı müslim nüfusun göçürülmesi, Osmanlı devlet adamlarının dehşetle izledikleri gelişmelerden

olması şaşırtıcı değildir. Yerinden kalkan ve göçürülen reâyâ, devlet için 'umûr-ı cesîmeden' idi ve 'vakt ü zemânıyla yoluna sokulması' elzem bir konuydu. İran'daki Ermeni nüfusunu göçüren Rusların da bunun bilincinde oldukları, göçürülen bu nüfus ile İran'ın çok daha büyük ve uzun vadeli zararlara uğrayacağını düşündükleri bilinmektedir. Bizzât Albay Lazarev'in itirâf ettiği gibi, 'Rusya için bu nüfûs yeni bir zenginlik kaynağı olacaktı.'"[198]

Öte yandan Beydilli, Osmanlı hükümetinin reayaperverliğinin başka bir kanıtından da söz etmektedir ve burada haklı görünmektedir. Osmanlı hükümeti bir kez göç eden reayanın pişman olup geri dönmek istemesi durumunda yine esnek bir tutum almakta ve onları kabul etmekte sakınca görmemektedir. Göç eden reayanın pişmanlık içinde olduğunu duyan hükümet, onları tekrar kendi topraklarına döndürmek için elverişli koşullar ve vaatler sıralamaktan da kaçınmamaktadır. Bu vaatleri neredeyse düzenli bir şekilde tekrarlayan hükümet hem Rusya'yla hem de İran'la yaptığı savaşlar sırasında göç eden reaya ve aşiretleri kısa bir süre sonra kendi sınırlarına çekmekte başarılı olmuştur: "Reâyâyı cezbetmekte Osmanlı idâresinin başarılı olduğuna şüphe yoktur. O, yalnız bu savaşta değil, daha başka durumlarda da dağılan veya meselâ, 1821-1823 Osmanlı-İran Savaşı'nda olduğu gibi, harb sebebiyle sınırlarının öte taraflarına, Rusya ve İran topraklarına geçen reâyâ ve aşiretleri tekrar kendi sınırları içine çekmekte, bunları eski yerlerine yerleştirmekte de başarılıdır. Bu 'reayaperverlik'in en başta gelen prensibi genel olarak, 'fukara ve ra'iyyet hakkında himâyet ve siyânet mu'amelâtı icrâ' etmekti. 'Ahâlî ve ra'iyyet hakkında himâyet ve siyânet ve siyânet ile muhtâc oldukları i'anette zerre kadar tecvîz-i kusûr' etmemek; gerektiğinde, 'haftada, onbeş günde bir kere 'adalet buyurulduları neşretmek ve muhtâc oldukları i'âne de dahi elden geldiği kadar tecvîz-i kusûr olunmamak,' reâyâ-perverlik usûlü icrâatinden sayılmaktaydı. Bunun neticesinde, 'ahâlî-i müteferrikanın refte refte vatanlarına avdet etmekte' olduğuna şâhid olunurdu. Bu savaşta da [1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı] göçürülenlerin, Rusların elinden kaçıp 'takım takım' avdetle eski 'vatanlarına' tekrar yerleştirilmelerine, 'devlet-i 'aliyye me'mûrlarının mu'âvenet ve himmet' etmeleri, bu 'reâyâ-perverlik' vecibesinin yerine getirilmesinden başka bir şey değildi."[199]

198 Kemal Beydilli, a. *g. e.*, s. 404.

199 A. *g. e.*, s. 404.

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından, çok büyük bir kısmı Erzurum ve civarından olmak üzere yaklaşık 10.000 Ermeni ailenin Rusya sınırlarına göç etmesi bölgenin demografik ve etnik kompozisyonunda büyük bir değişikliğe yol açmıştır. Buna rağmen Ashot Melkonyan, 1830 yılının başlarında bu bölgede yeni bir sürecin başladığına işaret etmektedir. Erzurum ve civarından yaklaşık 100.000 Ermeninin göç etmesinin bölgenin iktisadi ve demografik yapısında çok ciddi bir bozulmaya yol açması beklenirdi. Ancak 1830 yılının başından itibaren Anadolu'nun değişik yerlerinden Ermeniler, Osmanlı devletinin Rusya sınırlarına yakın bölgelerine, özellikle de Pasin, Eleşkirt ve Bayezid civarlarına yerleşmeye başlamışlardır. Ermeni köylüler muhtemelen Rusya sınırlarına yakın bölgelerde daha az baskıya maruz kalacaklarını ve bir savaş ya da çatışma durumunda sınırı geçmeleri gerekirse bu bölgede biraz daha avantajlı olacaklarını düşünmektedirler. Bu hareketlilik sayesinde Erzurum ve civarındaki terk edilmiş Ermeni köylerinin viran olması önlenmiş görünmektedir, zira diğer bölgelerden gelen Ermeniler, Rusya'ya göç eden Ermenilerin terk ettikleri ev ve arazilere yerleşmişlerdir. Melkonyan'ın söz ettiği gibi başka bölgelerden Ermeniler buralara yerleşmiş olabilirler, ancak Rusya'ya göç eden Ermenilerden bir kısmının da umduklarını bulamayıp geriye dönmüş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Melkonyan da bazı Ermenilerin geri döndüklerine değinmekte, ancak bu konuda herhangi bir rakam vermemektedir. Bütün bu süreç, 1829'un sonlarında artık bir daha toparlanamayacağı ve harabeye dönüşeceği beklenen Erzurum ve civarındaki Ermeni köylerinin yeniden mamur hale gelmesini sağlamıştır. Melkonyan bu konuda, civarda faaliyet gösteren bir Protestan misyonerin, Eli Smith'in, tanıklığına başvurmaktadır. 1830 yılında bölgenin Hıristiyan nüfusunun göç etmesiyle Erzurum ve civarının kendi faaliyetleri için bir çöle dönüşeceğinden endişelenen Smith, 1831 yılında, bölgenin Ermeni nüfusunun yeniden artacağından kuşku duymadığını belirtmekte ve Erzurum'un misyonerlik faaliyetleri için önemli bir merkez olabileceğini ümit etmektedir.[200]

200 Ashot A. Melkonyan, "The Demography of the Province of Erzerum: Sixteenth-Twentieth Centuries", (ed. Richard G. Hovannisian) *Armenian Karin/Erzerum* içinde, Mazda Publishers, 2003, s. 141-142.

1829 yılında Rusya'yla imzalanan Edirne Antlaşması'nın ardından Rusya'ya göç eden Ermenilerden çok küçük bir kısmı geri dönmüş olabilir. Ancak henüz genel eğilim, Rusya'nın Ermeni politikasını desteklemek ve vaat ettiği bir tür özerk yapının gerçekleşmesini beklemek yönündedir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı yöneticilerinde ve Müslüman ahalide artmaya başlayan ve 20. yüzyılın başlarına doğru da giderek derinleşen "Ermeni fobisinin" (Armenophobia) Ermenilerin hayatlarını zorlaştırdığına işaret eden Melkonyan, Kırım Savaşı'ndan sonra da Ermenilerin Osmanlı topraklarından Rusya'ya göç ettiklerini kaydetmektedir. Bu yeni göç dalgası da ağırlıkla Erzurum, Kars, Eleşkirt ve Bayezid civarlarından olmuştur. Göç edenlerin bir kısmı Alexandropol (Gümrü) ve Erivan arasındaki Talin bölgesiyle Karadeniz kıyısındaki bölgelere yerleşmişlerdir. Yalnızca Stavropol bölgesine 4.000 aile yerleştirilmiştir. Melkonyan Kırım Savaşı'ndan sonra ters yönlü bir başka nüfus hareketliliğine de dikkat çekmektedir. Kafkaslardaki Rus hâkimiyetine karşı direnen halklar özellikle liderleri Şeyh Şamil'in ele geçirilmesinden sonra Osmanlı topraklarına doğru göç etmek zorunda kalmış ve Lezgi ya da Çerkes gibi genel bir adla tanınan bu nüfusun bir bölümü, Erzurum civarına özellikle de Pasin'e yerleşmiş ve Ermenilerin terk edildikleri köylerde yaşamaya başlamıştır. Aynı bölgeden 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında da Rusya topraklarına göç etme eğilimi yoğunlaşmaya başlamıştır. Erzurum ve civarının yüzyıl içindeki, 1809-1909, demografik yapısını inceleyen Melkonyan, bu süre içinde bölgedeki Ermeni nüfuslu yerleşimlerin % 58, Ermeni nüfusun da % 60 oranında azaldığını tespit etmiştir.[201]

Ermenilerin 19. yüzyılın başından itibaren Rusya yanlısı politikalara destek olması ve yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren de kitlesel göçlerle Rusya sınırlarına yerleşmesi bu imparatorluğun Kafkaslarda izlediği politikayla yakından ilgilidir. Ermenilerin 1826-1828 Rus-İran Savaşı'nda gönüllü birlikler kurarak Rusya'nın yanında yer alması da bu politikanın bir ürünüdür. Aşdaraglı Nerses'in Perslere karşı savaşma çağrısı böyle bir politik atmosferde geniş bir yankı bulmuş ve Paskeviç komutasında Rus ordusunun Erivan'ı 1 Ekim 1827'de ele geçirmesiyle Ruslardan beklentiler artmıştır. Başını Lazaryan, Khoudabaşyan ve Arğutyan'ın çektiği Rusya'nın zengin ve etkili Ermenilerinden oluşan bir grup, Erivan ve Nahçıvan hanlıkları birleştirilerek

201 Ashot A. Melkonyan, *a. g. m.*, s. 142-143.

Rusya'nın koruması altında, kendi askeri ve idari kadrolarına sahip özerk bir Ermeni bölgesi kurulması yönünde proje hazırlarlar. Ancak Çar I. Nikola (1825-1855) bu özerklik planını kabul etmemiş, Rus yöneticiler tarafından yönetilen ve Rusya'nın idaresindeki diğer bölgelerden herhangi bir farkı olmayan bir Ermeni bölgesi (Armianskaya Oblast, Ermenicede "Haygagan Marz") oluşturmakla yetinmiştir. Aşdaraglı Nerses'in ve onun çağrısına katılan Ermenilerin beklentisi kuşkusuz bu değildir, ancak bu karar Ermenilerin beklentisiyle Rus çarlığının politikalarının örtüşebileceği nihai bir sınır olarak belirginleşmiştir. Nitekim kısa bir süre içinde Rus politikası işlemeye başlar ve Aşdaraglı Nerses'le özerklik yanlısı takipçileri gözden düşer. Oluşturulacak özerk bir Ermeni bölgesinin yöneticilerinden olması beklenen Nerses, sürgünü andıran bir görevlendirmeyle bölgeden uzaklaştırılır: "Erivan'ın düşüşü ile Türkmençay antlaşmasının imzalanması arasında geçen aylar süresince Paskeviç, Doğu Ermenistan'ın yönetimini Rus askerleri ve durum gereği 1.000 kişilik bir Ermeni milis kuvveti örgütlemesine izin verilen Aşdaraglı Nerses'ten oluşan geçici bir komisyona emanet eder. Ancak bir kez barış tesis edildikten sonra, komisyon dağıtılır ve başpiskopos Nerses uzaklaştırılır. Nitekim Besarabya Ermenilerinin dini önderi tayin edilip Mart 1828'de sürgüne gönderilir. Beri yandan Rus hükümeti, Petersburg çıkışlı bir komisyonun gizliliği içinde, ilhak edilen toprakların akıbetiyle yakından ilgilenirken, kendilerini 'Ermeni vatanseverler' diye adlandıran bir grup ileri gelen (K. Lazaryan -Lazarev-, A. Khoudabaşyan, K. Arğutyan), 1827 Aralık ayından itibaren, Doğu Ermenistan'ın yeniden yapılandırılması için bir tasarı sunma girişiminde bulunur. II. Katerina'ya sunulan ünlü tasarıdan doğrudan ilham alınan bu tasarı, Ermenistan'ın Rus metbuluğuna bağlı özerkliğini ve Ermeni silahlı kuvvetler ile idari kadroların oluşturulmasını istemektedir. Dahası, 19. yüzyılın bu ilk üçte birlik dilimi söz konusu olduğunda; geçmişteki bağımsızlığın hatıra ve hasretinin Ermeni siyasi düşüncesi içinde yerli yerinde durduğunun da kanıtıdır. Çar hükümeti tarafından reddedilmesi, anlaşmazlıkları bertaraf etmeksizin, Ermeni özlemleriyle Rus sömürge siyasetinin uyuşmazlıklarını açığa çıkarır."[202]

Siyasal çerçevesi özerklikle belirlenmiş bir ulusal coğrafya umudu taşıyan Ermeni önderler Çarın kararını hayal kırıklığıyla karşılamışlardır. Ancak

202 Anahide Ter Minassian, "L'Arménie et l'éveil des nationalités (1800-1914)", *Histoire du peuple arménien* içinde, (ed. Gérard Dédéyan), Editions Privat, 2007, s. 485.

Paskeviç'e danışmanlık yapan Rus yazar ve diplomat Aleksandr Griboyedov da Ermeni eyaleti fikrinin ve bürokratik işleyişinin aksaklıklarını görmekte gecikmeyecektir. Griboyedov, Ermeni eyaletinin Rus idarecilerinin tavrını ve halka yaklaşımını Paskeviç'e şikâyet etmektedir. Griboyedov, bu uygulamayla iktidarı beylerden ve hanlardan aldıklarını ama karşılığında halka uzak kanunların karmaşasını getirdiklerini ve eyaletin resmi idarecilerinin kendilerini yerel adetlere adapte etmek için hiçbir çaba harcamadıklarını söylemektedir. Bunun sonucunda resmi görevlilerin aldıkları kararlara eyalet halkının itaati ikna yoluyla değil adeta zorla sağlanmaktadır.[203] Ermeni önderler ile özerk bir Ermeni eyaleti projesini geliştirenler dışında Ermeni ahalinin, Rus idareciler tarafından yönetilseler de bu yeni eyalet örgütlenmesinden pek fazla şikâyetleri yoktur. Armianskaya Oblast'ın nüfusunun başlangıçta üçte biri Ermeni nüfustan oluşmakla birlikte bu oran giderek Ermeniler lehine artmaktadır ve Çar I. Nikola, eyalete seçtiği amblemle Ermenilerin hayallerini canlı tutmayı başarmıştır: "Gerçekte Ermeni halkı, Çar I. Nikola'nın, Erivan ile Nahçıvan Hanlıklarını birleştirerek Armianskaya Oblast'ı, yani Ermeni Eyaleti'ni doğuran 1828 tarihli kararını minnetle karşılar. Pers bürokrasisi kadrolarının, örneğin meliklerin muhafaza edildiği yeni eyalet, Aras vadisi ve Ararat ovası etrafında yekpare bir arazi oluşturmakta; ama Ermeni Karabağ, Lori, Ahıska vs bölgelerini sınırları dışında bırakmaktadır. 1827 yılından önce Ermeniler, nüfusun ancak üçte birini temsil ederlerken, 1838'de *Oblast*'m 165.000 sakininin yarı kadarı Ermeni'dir. Bu anlamlı değişikliğin nedeni, özellikle İran ve Türkiye'den gelen göçmenlerdir; ancak bu durum, aynı tarihte 200.000 Ermeni'nin, Trans-Kafkasya'nın diğer illerine dağılmış olduklarını da bize unutturmamalı. Ermeni adını yeniden yaşatan *Oblast*'ın, çarın unvanları arasında sayılması için; Ermeni monarşisini kendi yararına yeniden diriltmeyi düşündüğünü saf yürekler hayal etsinler diye, I. Nikola'nın 1833 yılında ona eski Ermenistan krallarının simgelerini içeren bir amblem vermesi yetmiştir."[204]

Bir Ermeni monarşisinin yeniden oluşabileceğini düşünenler Çar'ın bu jestiyle pek fazla oyalanamadan Armianskaya Oblast'ın sonu gelir. Bu ilginç idari yapı uzun ömürlü olmaz ve 1840 yılında lağvedilir. Oblast'ın nüfusunun

203 Aktaran Ronald Grigor Suny, "Eastern Armenians under Tsarist Rule", (ed. Richard G. Hovannisian), *Armenian People from Ancient to Modern Times*, St. Martin's Pres, 1997, v. II, s. 113.

204 Anahide Ter Minassian, *a. g. m.*, s. 486.

yarısını oluşturan Ermeni nüfuslu bölgeler de Gürcistan-İmeretya bölgesinin parçası olurlar. Ancak Çarlık Rusyası'nda Ermenilerin güvenini kazanmaya dönük benzer uygulamalara daha sonra da rastlanır. 1849 yılında bu kez daha sınırlı bir çerçevede Erivan hükümeti kurulur. Ancak bu uygulama resmen tanınan bir idari yapı oluşturmakla birlikte, Ermeni nüfusun giderek daha dağınık organizasyonlar halinde yaşamasını meşrulaştırmaktan başka bir sonuç vermemiştir: "Trans-Kafkasya'nın ilk büyük idari örgütlenişinin bir sonucu olarak Armianskaya Oblast'ın 1840 yılında lağvedilmesi, bu umutların sonunun geldiğini haber verir. Ancak, 1844'te Kafkasya kral naibi tayin edilen Prens Vorontsov, 1849 yılında yeni bir değişikliğe koyulur. Yeniden Ermenilerin güvenini kazanmanın da aralarında bulunduğu çeşitli nedenlerle; Tiflis, Kutais, Şamakh ve Derbent hükümetleri yanında Erivan hükümetini kurar. Bu aşağı yukarı eski Oblast'a tekabül etmekte; ancak, ustaca bölgelere ayrıldığı için nüfus yapısı bakımından Tiflis hükümetininkine kıyasla daha az Ermeni bir yapı arz etmektedir. Böylece Trans-Kafkasya'nın zaten dağınık bir halde olan Ermeni cemaati, 1850 yılına doğru, meşru anlamda da bölünür. 1862, 1868, 1875, 1880 yıllarında Kafkasya'da görülen başka idari değişiklikler yeknesaklaştırma, yatıştırma ve etnik anlamda homojen illerin oluşumunu engelleme kaygıları çeken Rus bürokrasisinin yoklamalarının işaretleridir."[205]

Güçlü bir monarşinin ve köleliğin hâkim olduğu Çarlık Rusyası'nın Ermenilere kısmi de olsa bir siyasal özgürlük hayali yaşatması oldukça çelişik bir durumdur. Halklar hapishanesi olarak tanınan bir yapının Ermeni halkına özgürlük getireceğini düşünmenin dinle, Ermeni kilisesinin konumuyla ilgili bir boyutu da olmalıdır. İran ve Osmanlı imparatorluklarının aksine Çarlık Rusyası'nın Ermenilere belirli bir dinsel özerklik sunması, Ermenilerin dinsel inanışlarını bu ülkede daha açık ve rahatça yaşayabileceklerini düşündürmüştür. İç organizasyonu ve tabi olduğu kurallar 1836 yılında açıkça düzenlenen Ermeni kilisesi, Çarlığın kendine sağladığı küçük imtiyazların karşılığını, tıpkı Rus Ortodoks Kilisesi gibi, Çarlık monarşisinin en büyük destekçilerinden biri olarak ödemiştir: "İmparatorluk komisyonlarının gizliliği içinde ele alınmış olan 'Polojenie', yani Statüko, 11 Mart 1836'da ilan edilir. İçerdiği 114 madde ile Rusya'daki Ermeni kilisesini örgütlemekte,

205 Anahide Ter Minassian, *a. g. m.*, s. 486.

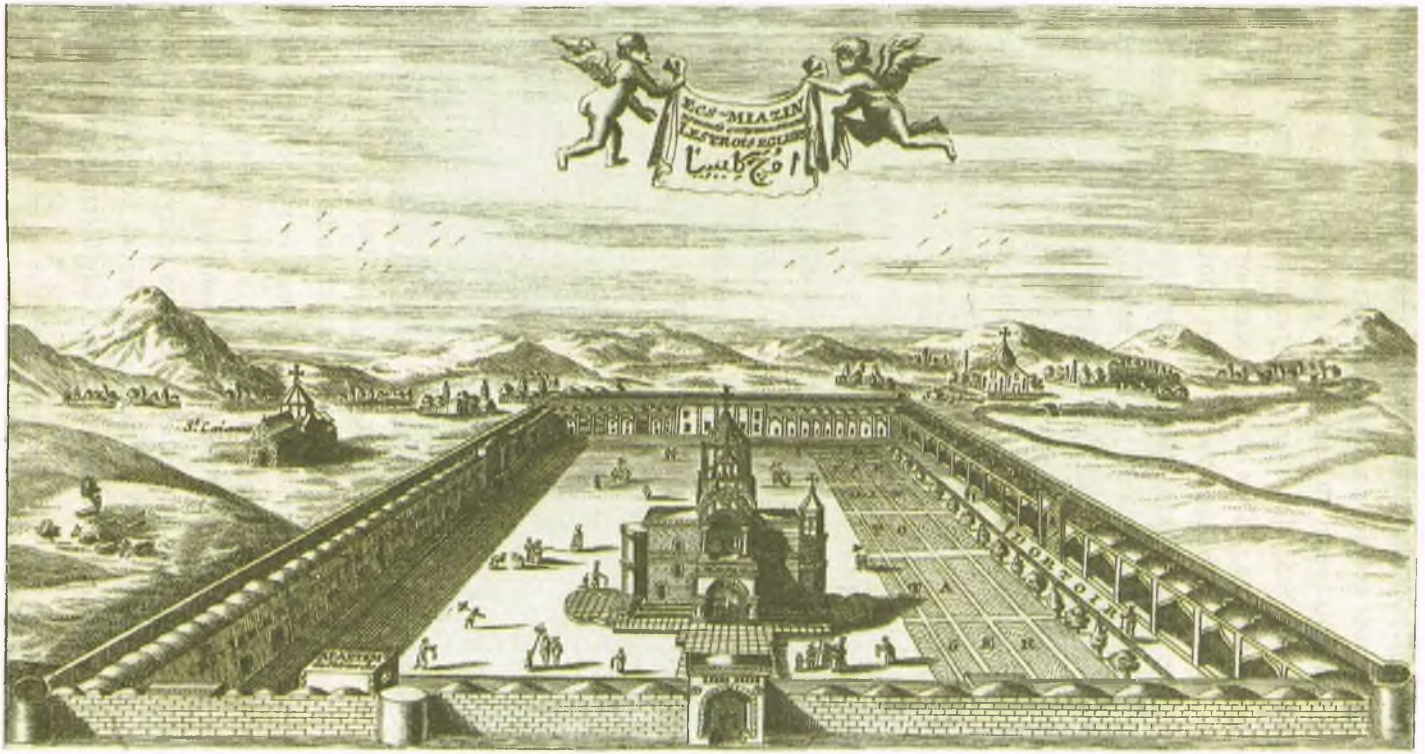

Ermeni ruhaniler

hak ve görevlerini tanımlamakta; Eçmiadzin katolikosunun, altı 'thema', yani piskoposluk halinde gruplanan, İmparatorluktaki bütün Ermeni cemaatlerinin ruhani reisliğini teslim etmektedir. Bu piskoposluklar Erivan, Karabağ, Gürcistan, Şamakh, Yeni-Nahcıvan ve Astragan'dır. 'Polojenie', Ermeni kilise mülkünü tespit eder ve ruhban sınıfının kimi ayrıcalıklarına açıklık getirir. Ruhban sınıfı, medeni hal kayıtlarını tutar; kültürel işlerden sorumlu olup Ermeni okulları açma hakkını elde eder. Ortodoks kilisesi örneğinde kurulan bir yüksek ruhani meclis ile papazlar kurulu, 1837'den itibaren işlerlik kazanmıştır. Bunların kararları, hükümetçe tayin edilmiş bir vali tarafından onaylanmalıdır. Çar, piskoposların tayinini teyit eder ve laik kesimin rolünün azaltıldığı bir milli meclis tarafından gösterilen iki aday arasından katolikosu seçer. Çarın uyrukları olsun ya da olmasınlar, Katolikos ile müminler arasındaki ilişkiler sıkı bir şekilde düzenlenmiştir. Ermeni kilisesi de Rus Ortodoks kilisesi gibi, görünürde en büyük desteği olduğu çarlık monarşisinin idari ve siyasi denetimine tabidir. Buna karşılık 'Polojenie', Rusya Ermenilerine belli bir dini ve kültürel özerklik bahşeder."[206]

Osmanlı ve İran topraklarını terkederek Rusya'ya göçen Ermeni reayayı burada hangi koşulların beklediğini bilmek de bir karşılaştırma yapmayı mümkün kılabilecektir. Kafkaslardaki hâkimiyet alanını hızla genişleten Rusya, fethettiği yerlerdeki çeşitlilik arz eden sosyal ve iktisadi yapının sorunlarını çözmek gibi bir sorunla da karşı karşıya gelmiştir. Minassian, Trans-Kafkasya'daki zorlu tarım meselesini çözmenin, çok farklı bölgesel koşullar nedeniyle hiç de kolay olmadığına dikkat çekmektedir. Gerçekten de bazı bölgelerde çok köklü ve genelleşmiş bir toprak köleliği vardır ve Rusya buralarda soylu sınıfın toprak ve insanlar üzerindeki haklarını aynen tanımış ve sürdürmüştür. Gürcistan da bunun en tipik örneğidir. Ancak Ermenistan ve Azerbaycan'da toprak köleliği pratikte pek geçerli değildir ve Çarlık yönetimi buralarda, 1830-1840 yılları arasında, Tatar, Kürt ve Ermeni beylerinin köylü cemaatlerce itiraz edilen toprak ve sulardaki mülkiyet haklarını kanıtlamalarını istemiştir. Ancak yıllarca sürdürülen idari politikalar eski hanlık ve paşalıklardan intikal eden hak sahipliği konumunu kanıtlamayı imkânsız hale getirdiği için tuhaf bir durum ortaya çıkmaktadır. Müslüman soylu sınıf siyasi güçten yoksun kalmış, ancak köylü üzerinde iktisadi ve idari nüfuzunu sürdürebilmiştir. Ermeni köylülerin büyük bir kısmının

206 Anahide Ter Minassian, *a. g. m.*, s. 486-487.

Eçmiyadzin Katolikosluğu ve yakınındaki Surp Gayane, Surp Hıripsime ve Surp Şoğagat kiliseleri (1711)

durumu ise nispeten daha iyidir, zira bunlar hanlardan ve beylerden müsadere edilen nispeten küçük devlet arazilerine yerleştirilmişlerdir. Bu muhtemelen çok elverişli olmayan bir coğrafyada tarım yapabilmenin zorladığı bir çözüm şeklidir. Ancak bu şansa sahip olamayan bir Ermeni köylü sınıfının varlığı da unutulmamalıdır. Maruz kaldıkları vergiler ya da angaryalar söz konusu olduğunda bu Ermeni köylüler için toprak sahibinin dinsel ya da etnik kimliği hiç de fark etmemektedir: "Ekilebilir toprakların nadir bulunduğu ve nüfusun yüzde doksanının kırlarda yaşadığı Doğu Ermenistan'ın yarı kurak yüksek yaylalarında, onlarsız zirai bir hayatın düşünülemeyeceği toprak ve suyu sahiplenmek için verilen mücadele, özellikle çetindir. Ermeni sığınmacıların, hanlar ve beylerden müsadere edilen Devlet arazilerine yerleştirildiği Erivan hükümetinde köylülerin yüzde sekseni, özgür bilinen ve dolayısıyla, işledikleri toprakların küçüklüğüne rağmen görece ayrıcalıkları olan, Devlet'in köylüleri; geriye kalan yüzde yirmi ise mülk sahiplerinin köylüleridir. 1851 tarihli bir karar, köylüler aleyhine olarak, mülk sahipleriyle köylüler arasındaki ilişkileri düzenlemektedir. Dolayısıyla Ermeni köylüsü, özellikle Karabağ'dakiler, 'mülk' (mahsulün onda biri) ve angarya talebinde bulunan Müslüman derebeylerinin vesayetinden kurtulamaz. En büyükleri Eçmiyadzin, Datev, Hağbad ve Sanahin manastırları olan, sayıca az Ermeni toprak sahipleri, köylülerinden vergi istemekte daha az katı değillerdir."[207]

Görüldüğü gibi genel olarak Rusya'da toprak köleliği 1861 yılında lağvedilmiş olsa bile, imparatorluğa dağılmış olan Ermeni köylülerin durumu yaşadıklara bölgelere göre küçük farklılıklar göstermektedir. Ancak her koşulda Rusya'daki iktisadi yapının Ermeni köylüleri için Osmanlı İmparatorluğu'ndakinden daha iyi imkânlar sunduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Dolayısıyla her Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında (1829, 1856 ve 1878) değişen sayıda Ermeni reayanın Rusya sınırlarına doğru göç etmesi, burada daha müreffeh bir hayat yaşayabileceği beklentisiyle çok az ilgili olmalıdır. 1829'da yaşanan büyük kitlesel göç de dahil, asıl sebep, Rusya'nın Ermenilere siyasal ve dinsel özgürlük sağlayacağı vaadidir. 1828 yılında Rusya'nın ilan ettiği Ermeni Eyaleti bu vaadin en somutlaşmış biçimidir ve farklı bir hukuki çerçeve öngörmediği için Ermenilerce yeterli bulunmasa da kendi dinsel ve kültürel özelliklerini geliştirebileceğini düşünen Ermeni ahali için bir çekim merkezi olabilmiştir. Dolayısıyla 1829 yılında Osmanlı

207 Anahide Ter Minassian, *a. g. m.*, s. 487.

topraklarındaki evlerini, mal ve mülklerini terk edip Rusya sınırlarına göçen yaklaşık 100.000 kişilik Ermeni nüfusun da bu vaatten etkilenmediğini düşünmek mümkün değildir.

Ermeni Eyaleti uygulaması ancak on yıl sürmüş ve Rusya'dan beklentiler giderek azalmış olsa da Kırım Savaşı'ndan ve 1877-1878 Savaşı'ndan sonra Rusya'ya Ermeni göçü azalarak da olsa devam etmiştir. Ancak artık bu göçlerdeki en belirgin faktörün Rusya'nın vaatleri olduğunu düşünemeyiz, asıl olan savaş koşullarıdır ve özellikle son savaşın ardından Kürt aşiretlerinin Ermeni köylülerden intikam alma hazırlığı yaptığı yönündeki söylentilerdir. Özellikle 1877-1878 savaşından sonra da göç eden Ermenilere Rusya'nın ev ve toprak vereceği yönünde söylentiler artmıştır, ancak bunun artık Ermeni kilisesi ve Ermeni köylüsü nezdindeki inanılırlığı yok denecek kadar azdır. Her şeyden önce Rus idarecilerin çeşitli yollarla böyle bir kitlesel göç istemediklerini belirtmeleri bunun en büyük kanıtıdır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus ordusuna kumanda eden önemli komutanlardan biri olan Lazarev'in, Erzurum ve Kars'ta Rusya'nın böyle bir göçe taraftar olmadığını belirten bildiriler yayımlaması ve Osmanlı kumandanı İsmail Hakkı Paşa'dan göç edecek Ermeni köylüleri önlemelerini istemesi de bu tutumun bir göstergesi sayılmalıdır. Lazarev Rus Çarı'nın göç eden Ermenilere ev ve toprak dağıtacağı söylentilerinin asılsız olduğunu belirtmenin yanı sıra, 1856 yılında Islahat Fermanı'nı ilan etmiş ve 1863 yılında da Ermeni Nizamnâmesi'ni kabul etmiş olan Osmanlı topraklarından çok sayıda Ermeninin göç etmesini de anlamlı bulmamaktadır. Siyasal ve idari ilişkileri kanunla düzenlenen ve iktisadi bakımdan da Rusya'dakinden çok ağır olmayan koşullarda yaşayan Ermenilerin yaşadıkları yerleri terk etmeleri ona yeterince anlaşılır görünmemektedir.

Ama belki Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan da Rusya'daki deneyimin farklı biçimlerdeki bir benzeridir. Hukuki olarak yürürlükte olan nizamnâmenin fiili açıdan Anadolu'daki Ermeni köylüsünün hayatını ne kadar kolaylaştırdığı, taşradaki güç ilişkileri içinde nizamnâmenin temsil ilkesinin ne ölçüde uygulanabildiği, kanunen alınan vergiler dışında Ermeni köylüsünün ödemek zorunda olduğu vergilerin ve katlanmak zorunda olduğu angaryanın azalıp azalmadığı tartışmalı konulardır. Ancak hem göç eden köylülerin şikâyetlerini anlayabilmek hem de her üç rahibin izlenimlerini bir tarihsel-siyasal çerçeveye oturtabilmek için bu konulara değinmek zorunlu görünmektedir. Özellikle Ermeni Nizamnâmesi'nin ilanına giden

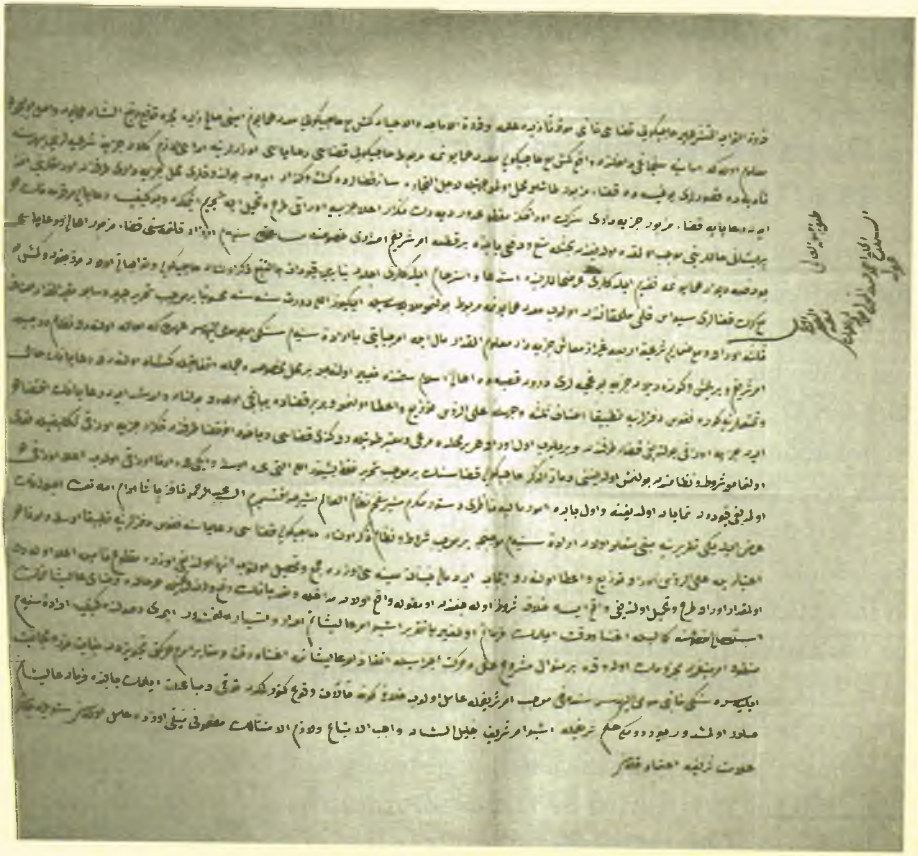
süreci anlayabilmek, Osmanlı Ermenileri arasında gelişen yeni siyasal eğilimleri anlayabilmekle mümkün görünmektedir. Öte yandan bunun için Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat'tan itibaren güçlü bir merkezileşme politikası çerçevesinde kanun ve temsil kavramlarına yüklediği anlamın da incelenmesi gerekir.

Direniş ve kanun arayışlarının hâkim olduğu 1860'lı yıllar

Osmanlı devleti Tanzimat'tan itibaren imparatorluğu yenileyebilecek reformların ancak bir bütünlük içinde yürütülebileceğini, askeri, idari ya da mali alandaki reformların tek başlarına yeterli olmayacağını görmüş gibidir. Bütün bu alanları kapsayan bir reform süreci ancak devletin otoritesinin tartışılmaz biçimde ve imparatorluğun her bölgesinde geçerli olabilmesiyle mümkündür, bu da merkezi idarenin güçlendirilmesi demektir. Ancak taşrada yerel güçlerin sınırlanması anlamına gelen bu politika âyanın çıkarlarına ters düşecek ve ciddi bir direnişle karşılaşacaktır. Aslında 19. yüzyılın başlarında, otoritesini tesis etmesinin tek yolunun son derece güçlü olan âyanın gücünü kırmaktan geçtiğini gören II. Mahmud bu süreci büyük ölçüde tamamlamıştı. Buna rağmen taşrada hâkim yerel güçler, fermanın özellikle gayrimüslimlere kanun önünde eşitlik öngören yaklaşımından rahatsız olan kesimlerin memnuniyetsizliklerini kendi çıkarlarıyla örtüştürerek Tanzimat'a karşı isyan denemelerine girişmişlerdir. Görünürde dinsel hoşnutsuzluklara dayandırılsa da Tanzimat Fermam'na gösterilen direniş genellikle, fermanın uyruklara vaat ettiği "iyi yönetim"in taşradaki yerel güçleri sınırlamasından, ahali üzerindeki baskı, angarya ve zorbalıkları kaldırmayı hedeflemesinden kaynaklanmaktadır. Asker toplama usulünde, iltizam sisteminde ve Hıristiyan tebaadan alınan cizyede köklü bir değişiklik öngören reformların bütün bu alanlarda çıkarları olan kesimlerin direnişiyle karşılaşması kaçınılmaz görünmektedir.[208]

Tanzimat Fermanı'nın bu üç alanda öngördüğü reformlar güçlü bir şekilde uygulama zemini bulamasa ve zaman zaman geri adımlar atılsa da merkezi

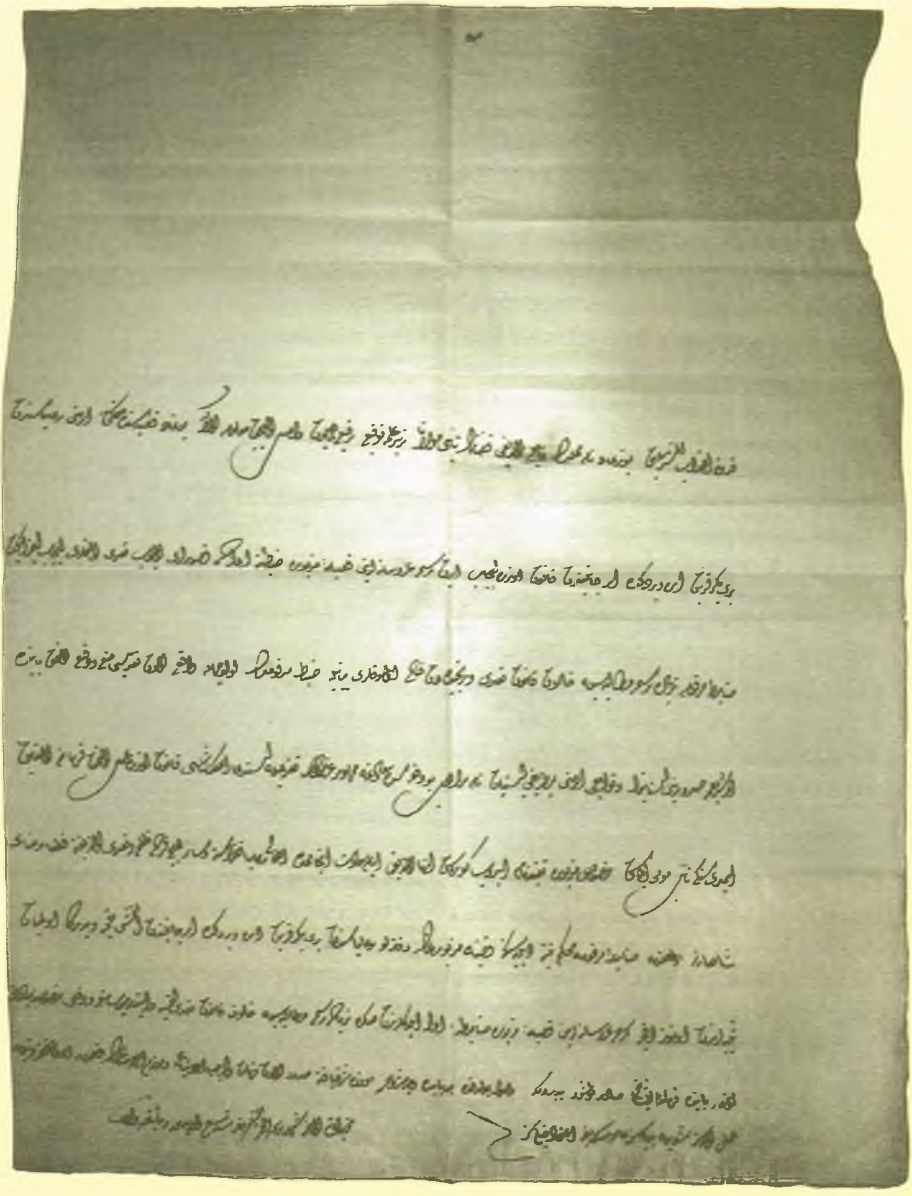
208 Tanzimat Fermanı'yla öngörülen reformların kapsamı ve taşradaki yerel güçlerin direnişi hakkında bkz. Arsen Yarman, "Sunuş - 1877 Yılında Sivas Şehri ve Boğos Natanyan'ın 'Kanun' Arayışı", Boğos Natanyan, *Sivas 1877* içinde (yay. haz. Arsen Yarman), Birzamanlar Yayıncılık, 2008.

Ferman (Amasya)

Amasya'ya bağlı Gümüşhacıköyü reayasının cizyeleri evsat ve edna mertebesinde olduğu halde evraklarının cizyedar tarafından toplanarak a'lâya çevrildiğinden haksızlığa uğradıklarına dair verdikleri arzuhal üzerine, reayanın durumunun kayıttan anlaşıldığından bahisle bu reayadan evsat ve edna mertebe cizye alınması için yeniden defterlere kayd edilmelerine dair Hacıköy ve Gümüşhacıköy Madeni Emini Salih'e yazılan fermanın sureti (1246 mühür tarihi)

Kudvetü't tevvâbu'l-müteşer'îden Hacıköyü kazası nâibi mevlânâ zîde ilmehû ve kudvetü'l emâcid ve'l a'yân Gümüş maa hacıköyü maden-i hümayunum emini Salih zîde mecdehû tevkî-i refîü'ş şan-ı hümayun vasıl olıcak. Malum ola ki amasya sancağı dahilinde vaki gümüşhacıköy maden-i hümayunuma merbut hacıköyü kazası reayası üzerlerine edası lazım gelen cizye-i şeriyelerini beher sene tediyede kusurları yoğise de kaza-yı mezbur taşlık mahal olmak cihetile li-ecli't-ticare sair kazalarda geşt ü güzar edip bulundukları mahal cizyedarları tarafından evraklarını ahz eden reayaya kaza-yı mezbur cizyedarı sizin evrakınız maktudur diyerek tekrar âlâ cizyeye evrakı tarh ve tahmil ile tecrim etmekte ve bu keyfiyet reâyâ-yı merkumenin perişanî-i hallerini mucib olmakta olduğundan bahisle men ve defi babında bir kıta emr-i şerifim ısdarı hususuna müsade-i seniyyem erzan kılınmasını kaza-yı mezbur ahali ve reayası bu defa divan-ı hümayunuma takdim eyledikleri arzuhallerinde istida ve istirham eyledikleri o ecldeн binâ-berîn kuyûdât bi't-tetebbû zikrolunan hacıköy ve tevâbiâtı merzifon ve gümüş ve gürün kazaları sivas kalemi mülhakâtından olub maden-i hümayunuma merbut bulunmak mülabesesiyle ikiyüz elli dört senesine mahsuben ber-mucib-i tahrir-i cedid ve sabık mukayyedü'l mikdar esnaf-ı selâse evrak ve maa zamâim-i şer'iye-i erbaa gayr-ez-maaş cizyedar malumu'l miktar mal ile emr-i cebâyeti bâ-irade-i seniyyem sen ki emin-i mumaileyhsin Uhdene ihale olunarak nizam derciyle emr-i şerifim verilmiş ve gönderilen cizye boğçaları derun-ı kasabada ahali-i islam semtinde tayin olunacak bir mahall-i mahsusta cümle ittifakıyla küşad olunarak reayanın hal ve temettularına göre nüfus defterlerine tatbikan esnâf-ı selâse vechile alerre's tevzi ve ita olunmak ve her bir kazada yabancı olaran bulunan ve âmed-şod eden reayanın iktiza eden cizye evrakı bulunduğu kaza tarafından verilib ol evrak her bir mahalde mer'î ve muteber tutularak kendi kazası veyahut ahar kaza tarafından tekrar cizye evrakı teklifiyle taaddî olunmamak şurut ve nizamından bulunmuş olduğunu ve mâr'e-z zikr hacıköy kazasının ber-mucib-i tahrir fakat beş yüz elli altı adet evsat ve iki adet edna evrakı olup âlâ evrakı olmadığı kuyuddan nümayan olduğuna ve ol babda umur-ı maliye nazırı düstur-ı mükerrem müşir-i müfahham nizam-ı alem müşir-i sadakat-semirim esseyyid abdurrahman nafiz paşa âdemellâhu teala iclâlehû'nun arz eylediği takririne mebni müteallik olan irade-i seniyyem mucibince ber-mucib-i şurut u nizam zikrolunan hacıköy kazası reayasına nüfus defterlerine tatbikan evsat ve edna itibariyle ale'r re's evrak tevzi ve ita olunarak icab eden mali fiyat-ı muayyenesi üzere cem ve tahsil olunup inha olunduğu üzere maktu namıyla âlâ olarak ol mikdar evrak tarh ve tahmil olunduğu vaki ise hilaf-ı şurut olacağından ol makule vaki olan müdahale ve taaddiyâtın def' ... her halde rıza-yı alişanımın istihsali hususuna kemaliyle itina ve dikkat eylemek fermanım olmağla ba-takrir işbu emr-i alişanım ısdar ve tesyâr olunmuştur. İmdi vusulünde keyfiyet irade-i seniyyem mantuk-ı emr-i münifimden meczumun oldukta ber-minval-i meşruh amel ve hareket icrasıyla infaz-ı emr-i alişanıma itina ve dikkat ve muğayir-i emrim hareketi tecvizden be-gayet hazer ve mücanebet eyleyesin ve sen ki naib-i mümaileyhsin sen de fî-mucib-i emr-i şerifimle amil olub hilafı gûne halat vukû getirilmekten tevakki ve mübâadet eylemek babında ferman-ı alişanım sadır olmuştur buyurdum ki hükm-i şerifimle işbu emr-i şerif-i celilüş-şan-ı vacibü'l ittiba ve lazımü'l imtisalin mazmunu münifi üzere amil olasız şöyle bilesiz alamet-i şerife itimat kılasız.

Ferman (Yozgad)

Kudvetü-t tevvâb-ı müteşer'î yozgad nam mahallin tabi olduğu kazanın naibi mevlana zide ilmehu tevki-i refi-i hümayun vasıl olıcak malum ola ki yozgad kazasında mütemekkin ermeni reayasından biri bikr kızını ere verdikte er canibinden kanun üzere icab eden resm-i arusanelerini kasaba-i mezbure zabitine edada kusurları olmayıp taaddi olunmaları icab etmez iken zabit-i merkum ziyade resm mütalebesiyle hilaf-ı kanun taaddi ve rencideden hali olmadıkları beyanıyla zabit-i merkumun ol vechile vaki olan taaddîi men ve def olunmak babında emr-i şerifim sudurunu istanbul ve tevabii ermeni patriği İstepan nam rahib bu defa südde-i saadetime muharrer arzuhal takdimiyle istida etmekten naşi kanun üzere amel olunmak fermanım olmağın imdi sen ki naib-i mumaileyhsin husus-ı mezbura takayyüd-i tam edip göresin inha olunduğu (eyyam-ı saadet) encamında ahali-i reaya fukarasına ve sair hiç ferde zulm u taaddi olunduğuna kat'â rıza-yı şahanem olmamağla zabit-i merkuma muhkem tenbih eyleyesin ki kasaba-i mezburenin defterlü reayasından biri bikr kızını ere verdikte er canibinden altmış akçe ve yörük olmayan seyyibelerinden otuz akçe resm-i arusanelerini kasaba-i mezbure zabitine eda eylediklerinden sonra (ziyade) resm mutâlebesiyle hilaf-ı kanun teaddi etmeye ve ettirmeyüb men ve def'i hususuna mübaderet olunmak babında ferman-ı alişanım sadır olmuştur. Buyurdum ki Vusul buldukta bu babda vech-i meşruh üzere şeref-yâfte-i sudur olan ferman-ı vacibü'l ittiba ve lâzımü'l imtisalimin mazmun-ı itaat-makrûnuyla amel eyleyesiz şöyle bilesiz alamet-i şerife itimad kılasız tahriren fi evahir-i şhr-i ziihiccetü'ş şerife sene tis'a ve erba'în ve mieteyn ve elf

idarenin yönü gayet açıktır. Esasen bu reformlar belirli bir özgürlük anlayışı ya da siyasal hakların genişletilmesi çerçevesinde de ele alınmıyordur, devletin hedefi "iyi bir yönetim" tesis etmektir ve atılan adımların bunu kolaylaştıracağı varsayılmaktadır. Dahiliye Nezareti'nin teşkili hakkında kapsamlı bir çalışma yapan Erdoğdu, Osmanlı devletinin 1830'lu yıllarda özellikle taşrada iyi bir idare tesis edebilmek için Fransız idari kurumlarını örnek aldığını belirtir: "... Taşra teşkilatına bakıldığında ise esas etkilenilen devletin Fransa olduğu iddia edilmektedir. Nitekim 1830'ların sonunda Osmanlı'nın önünde örnek olarak Avrupa'nın son ve en başarılı askeri imparatorluğu olan Napoléon Fransa'sı etkileyici şekilde duruyordu. Fransız kültür ve kurumlarından etkilenen ıslahatçılar bu modele göre padişahı reform yapmaya ikna etmişlerdi. Keza Abdülmecid de 1839'da taşrada uygulanacak Fransız örneği üzerine oluşturulan yeni kurumlar vasıtasıyla iyi bir idarenin nimetlerinden faydalanılacağını söylüyordu. Dikkat edilmesi gereken, burada söz konusu olan ne siyasi haklar ne de anayasal bir meclistir, sadece taşraya iyi bir idareden bahsedilmektedir. Tüm tebaya asgari adalet ve güvenlik sağlayan düzenli bir idare, asker ve vergiyi kullanıma hazır kılan bir kaynak aktarımı. Tanzimat bir dönüşümü ifade etmekteydi. Bu dönüşüm parçalı otoritenin tüm tebaya eşitlik tanıyarak ve padişahın mutlak otoritesi altında Napoléonyen bir birlik içine alınmasını hedefliyordu. Bu politika aslında merkezi devlet felsefesi olan klasik daire-i adliye anlayışının bir uzantısını ifade ediyordu. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde hâlâ vilayet teşkilatında yapılacak yeni düzenlemelerde Fransız etkisinin varlığı çok belirgindir."[209]

Tanzimat Fermanı adil ve iyi bir yönetim öngörmekteydi, dolayısıyla yerleşik sistemin değiştirilmesi ve bazı öğelerinin yeniden düzenlenmesi gerekmekteydi. Bu ise idarenin yapısında, kurumların işleyişinde değişiklikler yapılması ve yeni kurumların oluşturulması anlamına gelmektedir. Bunun en somut örnekleri merkezin âyanlarla ilişkilerinde ve taşra illerinin idaresinde görülmektedir. Merkezi idare âyanın ve yerel güçlerin buralardaki hâkimiyetini kırmak istemektedir, ancak bunun yerine koyacağı idari yapıları oluşturmakta zorlanmaktadır. Daha adil ve iyi yönetim bir bakıma, en azından oluşum aşamasında, daha pahalı bir yönetim anlamına da gelmektedir ve reformların gerektirdiği kaynak vergilerin artırılması yoluyla

209 Abdullah Teyfur Erdoğdu, "Dahiliye Nezareti Teşkilat Tarihi (1836-1922)", yayımlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2005, s. 79.

sağlanacaktır. Bu ise âyanın ve köklü ailelerin taşradaki hoşnutsuzluğu istismar etmelerine ve reformlara direnmelerine elverişli bir zemin hazırlamaktadır. Devlet âyanın ve yerel eşrafın idari mekanizmaya sızmasına engel olmak ve bu güçlerin baskısına maruz kalmayan bir bürokrasi oluşturmak zorunda olduğunu görmüştür. Ancak bunun için gerekli maddi kaynağın ve idari altyapının sağlanamadığı koşullarda bürokrasinin yerel güçlerin desteğine ihtiyaç duyması önlenememiştir: "Ortadan kaldırılmaya çalışılan ayanlık rejimi yerine sandık eminliği ve mahalle muhtarlığı teşkilatı konarak taşra, idari açıdan merkezin otoritesine bağlanmaya çalışıldı. Ancak ayanlar hâlâ taşrada sosyal ve iktisadi bakımdan önemlerini koruyorlardı. Pek çoğu iltizam ve mülki idarede alt kademe işlerini yürütmeye devam ettiler. Ayrıca Tanzimat'tan sonra taşraya gönderilen valiler artık sadece idare-i maslahat etmekle kalmayacaklar ama belirlenen ıslahatları da bulundukları bölgede uygulamak zorundaydılar. Hem kısa süreli atanan hem de elinin altında ne iyi işleyen uzman alt kurumlar ne de güçlü bir askeri güç bulunan valiler eskisine oranla ayan ile işbirliğine daha muhtaç hale geldiler. Çünkü ülkenin birçok bölgesinde ayandan başkasına dayanarak kendine yüklenen vazifeleri yerine getiremeyecekleri bir kez daha görüldü."[210]

Quataert bu koşullarda merkezi idare ile âyanlar arasında, âyanın siyasi gücünün sınırlandığı, özgün bir çatışma ve anlaşma sürecine işaret etmektedir. Merkezi otorite siyasi üstünlüğünü tartışılmaz biçimde tesis etmekle birlikte, taşrada iktidarını paylaşmak durumundadır. Tanzimat Fermanı'yla son verilmek istenen iltizam sisteminin kaldırılamaması, âyanın daha uzun bir süre önemli ve hesaba katılması gereken bir iktisadi güç olma özelliğini korumasına yol açmıştır: "Siyasi üstünlük hükümetindi, ama nüfuz ve servet ayanlarda kaldı. Taşradaki meclislere nüfuzlarını geçirmeye devam ettiler ve topladıkları vergilerin büyük bir kısmını muhafaza ettiler. Yapılan ıslahatlara rağmen Bâb-ı Âli iltizam sistemini kaldırıp vergileri kendi memurları vasıtasıyla toplamada başarılı olamadı. İmparatorluğun sonuna kadar mültezimler âşar vergisini toplamaya devam ettiler. Aslında mültezimlerin çoğu ayan olduğundan önemli ekonomik kaynaklara ve böylece çiftçilere de hâkim oldular. Bu hâkimiyet ve gelirlerin de İstanbul'a ayanlar vasıtasıyla gönderilmesi, onların merkezi hükümet üzerinde büyük nüfuz sahibi olmalarına

210 Abdullah Teyfur Erdoğdu, *a. g. t*, s. 9.

sebebiyet verdi. Bâb-ı Âli otoritesini kullanma kabiliyetini kazanmakla beraber iktidarını taşra ayanlarıyla paylaşmaya devam etti."[211]

Tanzimat'la birlikte iyi yönetimin dayanakları arasına, bütün eksiklerine rağmen, kanun ve temsil fikrinin de girdiği görülmektedir. 1840 yılında taşra memurları için çıkarılan bir fermanla, imparatorluğun her eyaletinde ve büyük kazalarda üyeleri devlet memurları ile yerel halk arasından seçilecek idari meclislerin kurulması zorunluluğu getirilmiştir: "Ana merkezlerdeki meclislerin her biri on üç üyeden oluşacaktı. Bunlardan altısı, memuriyeti dolayısıyla bu meclislerde bulunan devlet memurları olacaktı. Diğer üyelerse yerel halkın temsilcileri olacaktı: Dört Müslüman, gayrimüslimlerin bulunduğu yerlerde piskopos ve iki kocabaşı. ... Daha küçük merkezlerde de, memur olmayan iki Müslüman'ın ve bölgede Hıristiyanlar varsa, önde gelen bir Hıristiyan'ın bulunduğu beş kişilik bir meclis kuruluyordu."[212] Hangi bölgede, ne koşullarda çalıştıklarına ve seçilenlerin niteliğine göre bazı değişiklikler gösterse de bu meclislerin, temsil ilkesinin taşrada hayata geçirilmesi bakımından pek başarılı oldukları söylenemez. Zira seçilenler yine yörenin nüfuzlu insanlarıdır ve Hıristiyanlar söz konusu olduğunda da güçlü aileler taşra meclislerinin seçiminde belirleyici olmaktadırlar. İngiltere'nin Erzurum konsolosu Taylor, 19 Mart 1869 tarihinde Kont Clarendon'a gönderdiği raporda, Erzurum ve civarındaki Ermenilerin vilayet ve kaza meclislerine güvenlerini kaybettiğini, buralara seçilen üyelerin kendi çıkarlarının peşinde koştuğuna inandıklarını kaydetmektedir: "... Vilayet ve kaza meclislerindeki seçimle gelen Ermeni üyeler, kendi dindaşlarının haklarına yardımcı olmamaktadırlar. Adalet mekanizması rüşvet verenden yana işlemektedir. Merkezden karakteri sağlam kişiler gelmedikçe, bu böyle gider. Bütün vilayet ve kaza meclisi üyeleri, Ermeniler dahil, rüşvetle satın alınabilirler. Kaldı ki seçilen bu üyelerin onaylanması valilikçe olduğundan, vali bunlardan kendisine menfaat temin edecek olanları seçer.

Yoksulların yakınmaları ya duymazdan gelinir ya da çarpıtılır. Zenginlerin şikâyetleri ise verecekleri hediye veya dalkavukluk derecelerine bağlıdır."[213]

---

211 Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış, Islahatlar Devri (1812-1914)", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (ed. Halil İnalcık-Donald Quataert) içinde, Eren Yayıncılık, 2004, c. II, s. 894.

212 Roderic H. Davison, *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, çev. Mehmet Moralı, Alkım Yay., 2004, s. 151.

213 Aktaran Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, çev. Şinasi Orel, Bilgi Yayınevi, 1986, s. 84.

Osmanlı devleti iltizam sistemini kaldırmayı birkaç kez denediyse de bu uygulama çok kısa süreli kesintiler dışında 20. yüzyılın başına kadar devam etmiştir. Bunu âyanın gücünün bir işareti ve merkezi idareyle âyan arasındaki uzlaşmanın bir boyutu olarak değerlendirmek mümkündür. Quataert bu uzlaşmanın farklı biçimlerinden de söz etmektedir; merkezi idare ve âyan her zaman karşı karşıya gelen ve çatışan güçler değildir ve devlet zaman zaman âyan ailelerini kendi güçlü oldukları bölgelerden uzaklaştırmış ve onları merkezi idarede görevlendirmiştir. Âyanın gücünün bir başka boyutu da merkezi idarenin teşkil ettiği vilayet meclislerine sızmaları ve zamanla bu meclisler üzerinde hâkim olmaya başlamalarıdır. Dolayısıyla Tanzimat eyaletlerdeki derebeylerini tasfiye edememiş, onların ancak isimlerini değiştirebilmiştir: "İltizam sisteminin devamı ayanların bütün yüzyıl boyunca her yerde kuvvetle direndiğini gösterir. Birçok bakımlardan hükümet ayanlara iradesini kabul ettirdi, iç siyasette en önemli tek kuvvet olduğunu teyid etti. Bir zamanlar muhtar olan derebeylerini mahallerinden uzaklaştırarak hükümette vazifelendirdi. Meselâ, 19. yüzyılın sonlarında Batı Anadolu'nun Karaosmanoğlu ailesinin fertleri Kudüs'te ve Drama'da valiydiler. Mamafih, merkezi idare birçok ayanların siyasi, iktisadi ve içtimai kuvvetlerini tahrip edemedi. Daha ziyade uzlaşmaya gitti, siyasi imtiyazlar tanıyarak mahalli grupların işbirliğini kazandı. Ayanlar ve varisleri mahallerini resmen idare ettiler ve uzun zamanlar hükümetin ıslahat programlarının yarattığı mahalli meclislere seçildiler. Müteakip ıslahatların meclis üyelerini maaşlılardan ücretsizlere çevirmesi, mahalli eşrafın idareyi ellerine almasını sağladı. Birçok hallerde bu eşraf iltizam sistemini de kontrolü altına alarak zirai üretim fazlasının önemli bir hissesini alıkoydu. Evvelce sipahi olanlar ve diğer mahalli Hıristiyan ve Müslüman ayanlar bölgelerindeki idare meclislerine aza oldular ve birçok yerlerde vergilerin iltizam usulüyle tahsil edilmesine devam ettiler."[214] Âyanın ve eşrafın vilayet meclislerine girmesi ya da dolaylı yollarla bu meclisleri yönlendirmesi, vilayet meclislerinin merkezi idarenin planladığı gibi reformların bir aracı olabilmesini engellemiştir. Hükümet zaman zaman vilayet meclislerinin yerel güçlerin aleti olmasını engellemeye dönük girişimlerde bulunsa da bunda pek başarılı olduğu söylenemez: "Merkezi hükümet vilayet meclisleri hakkındaki fikirlerini almak üzere bütün taşra

214 Donald Quataert, *a. g. m.*, s. 972-973.

vilayetlerinden temsilcilerin İstanbul'da toplanmasını istediğinde, gayrimüslim cemaatlerin liderleri dahil, yerel ileri gelenler bunu elitler dışındaki halka güç kazandırma manevrası olarak görmüştü. Bu yerel üst tabaka, ayrıcalıklarını korumak üzere bu toplantılara güvendiği kişilerin katılmasını sağladı. Vilayet meclisleri kurulduğunda, yerel ileri gelenler çabucak bu meclislere girmiş ya da güvendikleri adamları sokmuşlardı. Sonuçta, çoğu durumda vilayet meclisleri reform gereçleri olmaktan çok, merkezi ve yerel çıkarların temsilcileri arasında savaş alanlarına dönüşmüş ve çoğunlukla statükoda önerilen değişikliklere karşı etkili birer engel oluşturmuşlardı."[215]

Quataert'in Ziya Paşa'dan aktardığı ifade, yerel meclislerin nasıl amaçlanandan farklı sonuçlara yol açtığını da ima etmektedir: "Eyaletlerde derebeyiler hâlâ hâkim ama isimleri değişik; nüfuzlu ve zengin şahıslar, meclis azaları ve şehirde mukim diğer ayanlar." Gerçekten de Osmanlı devletinin 1840-1867 yılları arasında taşra idare sistemini yeniden düzenlemek için attığı adımlardan biri olan vilayet ve kaza meclisleri genellikle eski hâkimiyet ilişkilerinin yeniden ama farklı biçimlerde üretildiği alanlardan biri haline gelecektir. İdari yapıyı yeniden merkezileştirmek isteyen devlet, yerel güçlerin bir kısmını hükümet görevlerine atayarak bir kısmını da vilayet meclisleri aracılığıyla yerel idareye dahil ederek bir bakıma onları merkezi yönetimin bir parçası haline getirmiştir. Ancak bu süreç iki yönlü işlemektedir; eğer merkezi idare yerel güçlerin iktisadi ve siyasal güçlerini yeterince denetleyemezse, âyanın ve eşrafın resmi görevlerini ve vilayet meclislerindeki pozisyonlarını kullanarak yaptıkları haksızlık, yolsuzluk ve zulümün de bir parçası haline gelmektedir. Daha önemlisi yapılan haksızlık ve baskılar devletin makam ve kurumları aracılığıyla meşrulaştırılmış olmaktadır. Siirt, Bitlis, Muş, Diyarbakır ve Van'ı gezerek ve buralarda gördüklerini 1877 Kasımı'nda Layard'a gönderen Rassam, vilayet meclislerinin son derece işlevsiz olduğunu belirtmenin yanı sıra Kürtlerin Hıristiyan köylerinde yaptıkları eziyet ve baskıları önlemede de hiçbir etkilerinin olmadığını eklemektedir. Hatta meclis üyelerinin bir kısmı Kürtlerle işbirliği içinde davranmakta ve onları merkezi idarenin kendilerine karşı girişeceği eylemler hakkında uyarmaktadır. Vilayet meclislerinde yer alan Hıristiyan üyeler de bu durumun önüne geçebilecek güçte değillerdir: "Yerel yönetim meclislerine gelince, bunların

215 Reşat Kasaba, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum, Osmanlı Yazıları*, çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, 2005, s. 140.

hiçbirinin bir yararı yoktur. Bunlar ya çok önemsiz solda sıfır olan kişilerdir, ya da rüşvetle kendilerini zenginleştiren nüfuzlu kişilerdir. Müslüman, Hıristiyan ve hatta bazı memurların söylediklerine göre Kürtlerin bu hareketleri bazı meclis üyeleri tarafından da destek görür. İlgili makamlar bir ayaklanmayı tepelemek için kuvvet kullanmak istedikleri zaman, meclisteki Kürt dostu üyeler onlara haber salarak ya kaçmalarını, ya da karşı koymak için hazırlanmalarını sağlarlar. Bu yaygın bir kanıdır.

Genel şikâyet, en yüksek yerel makamların kısa yoldan ceza verebilme güçlerinin olmamasıdır. Bir katil ya da hırsız mahkemeye getirildiği zaman çoğunlukla sahte kanıtlarla ya da bu olayla karşı karşıya olan kişiden öç alınması tehdidiyle beraat etmektedir.

Hıristiyanlar adaletin yanlış tecellisinden şikâyet etmekteler. Oysa bu meclislerde Hıristiyan üyeler de var. Onların kendileriyle yaptığım konuşmada, mahkemede önlerine gelen kararı korkudan ya da kişisel düşüncelerle kabul etmek durumunda kaldıklarını itiraf etmişlerdir."[216] Rassam'ın yerel meclislere seçilen üyelerin Kürtlerle işbirliği içinde olduklarına ilişkin gözlemleri rahip Boğos Natanyan'ın Palu'daki deneyimleriyle de benzeşmektedir. Natanyan, Ermeni ahali üzerinde baskı kurmak için her türlü yöntemi kullanan Palu'nun zenginleşmiş Ermenilerinin bölgedeki Kürt ve Türk beylerle işbirliği yapmaktan geri durmadığını görmüştür. Çıkarları örtüştüğünde bu yerel zorbalar din ve milliyet ayrımı gözetmeksizin bir arada hareket edebilmektedirler. Natanyan onların Ermeni köylüsünü yoksulluğa ve cehalete mahkum eden bu planlarını bozmak ve eziyetlerini önlemek istediğinde ise bu kesim tarafından, asılsız iddialarla yerel ve merkezi idare temsilcilerine şikâyet ve ihbar edilmiştir.[217]

Sırvantsdyants'ın yerel bir zorba örneği olarak andığı Deli Sılo örneğinde yaşananlar da bu durumun bir kanıtı olarak görülebilir. Köylüye her türlü eziyet ve baskıyı yapan bu zorba yerel idareciler tarafından korunmakta, yargılandığı sırada bile idare azasının evinde misafir edilmektedir. Rüşvet, tehdit ya da yerel idarecilerle işbirliği yapması sonucu herhangi bir cezaalmayan bu zorba yargılandıktan sonra adeta taltif edilmiş ve "Süleyman Bey"

216 Aktaran Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, çev. Şinasi Orel, Bilgi Yayınevi, 1986, s. 112-113.

217 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , s. 38-42.

olmuştur. Bölgenin mutasarrıfı bile ona ceza verememelerinin sebebinin güçlü hamileri olduğunu itiraf etmektedir. Reşat Kasaba bunlara ek olarak, vilayet meclislerinin yapısı ve oluşturulma biçimlerine ilişkin bir sakıncaya da değinmektedir; bu meclislerin son derece karmaşık olan seçim sistemleri müslüman üyelerin sayısının gayrimüslimlerden fazla olmasını garanti etmektedir: "Sonuçta ortaya çıkan, eskisinin yerine geçmeden, onun yanı başında varolan yeni bir bürokratik katmanlaşma sistemiydi. Aslında, 'temsil' iddiaları bu kurullara bir dereceye kadar meşruiyet kazandırmış ve Osmanlı topraklarında imparatorluk idaresini güçlendirmişti. Vilayet meclislerine seçilme işlemi son derece karmaşıktı; daima bir Müslüman çoğunluk olmasını garantilemek üzere planlanmıştı, oysa batı Anadolu gibi bölgelerde, demografik bileşim temelinde bu tür 'garantileri' haklı göstermek zordu."[218]

Öte yandan Rassam'm raporu da gösteriyor ki, sorun sadece meclislerdeki Hıristiyan üyelerin sayısıyla sınırlı değildir. Natanyan'm kişisel deneyimi, Palu Ermenilerinin lehine çalışmalar yaparken sık sık yerel meclislere, kurullara seçilen Ermenilerle karşı karşıya kalındığını göstermektedir. Bu kişilerden birinin de Hagop Varjabedyan olduğunu belirten rahip, görevine rüşvetle gelen Varjabedyan'ın çıkarlarını engellediği için, kendisinin hükümete karşı bir isyan planlamakla ihbar edildiğini aktarmaktadır.[219] Vilayet meclisleri, oluşumundan işleyişine ve merkezi yönetimle ilişkilerine kadar pek çok aksaklıkla malul görünmektedir. Buraya seçilen üyeler derhal, dinleri ve temsil ettikleri varsayılan kesimler ne olursa olsun, çıkarları bir düzeyde örtüşen insanlar haline gelmekte ve bu nedenle pek çok konuda birlikte davranmaktadırlar. Mordtmann'a göre idari sistemdeki yerleri nedeniyle, kendi çıkarlarını gerçekleştirebilmeleri için birlikte hareket etmelerinin yanı sıra valilerle de iyi geçinmeleri gerekmektedir. Mordtmann, Meclis-i Mebusan'ın, valilerin vilayet meclislerine başkanlık etmesini sakıncalı bulduğunu ve bunu önlemek için girişimde bulunduğunu belirtir: "Vilayet meclisi üyelerinin de kendine göre çıkarları vardır; bunların gözetilmesi için diğer üyelerin yardımı gerekmektedir, ama en çok faydasını gördükleri, meclisin başkanı olan valinin forsudur. Durum böyle olunca bütün meclisin çok iyi geçinmesi doğaldır. Meclis-i Mebusan, vilayetlerin düzeniyle ilgili olarak hazırladığı bir

218 Reşat Kasaba, *a. g. e.*, s. 138.

219 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , s. 82.

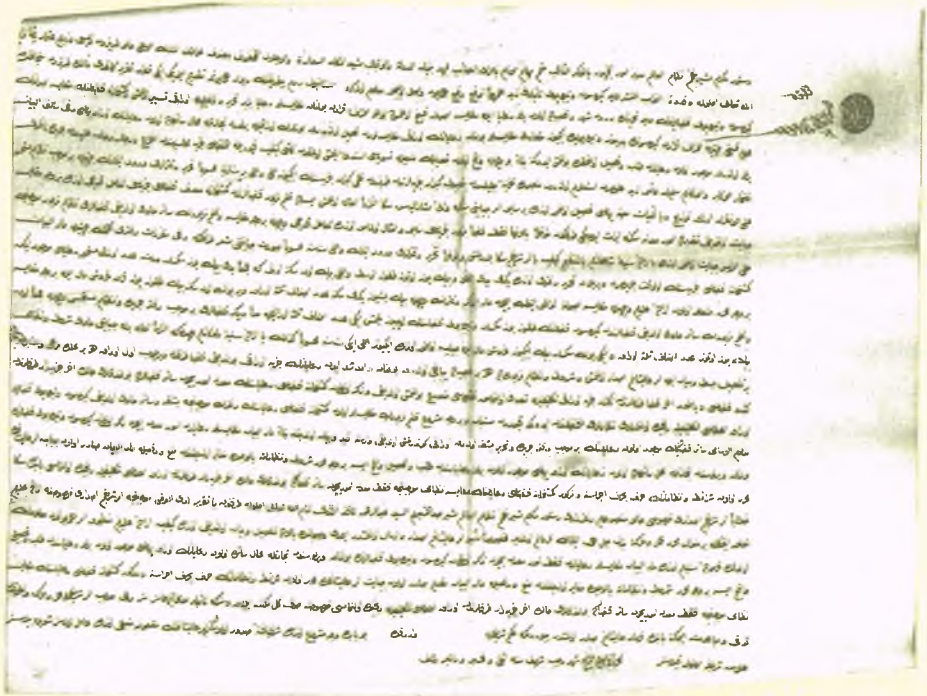
kanunla, valilerin vilayet meclislerine başkanlık etmelerini bütün olumsuzlukların kaynağı olarak görüp kaldırdı fakat bu kanun henüz onaylanmadı."[220]

Valinin beklentileri, işleri yerine getirme biçimi ve görevini yaparken herhangi bir denetime tabi olup olmadığı konularında son derece olumsuz bir tablo çizen Mordtmann, bu çerçevede vilayet meclislerinin yararının sorgulanabileceğini iddia eder. Mordtmann yine de, valiyle ilişkileri ve görev alanları doğru düzgün tanımlanmamış olan vilayet meclislerinin gereksiz kurumlar olmadığını ironik bir dille anlatır: "Ancak vilayet meclisinin fuzuli bir kurum olduğu iddia edilemez! Bir olayın en ciddi biçimde araştırılması için hükümetten kesin bir talimat, acil bir emir geldiği zaman vali Divan Efendisine bir yazı hazırlatıp, konuyu kendi işine gelen biçimde anlatır. Bu yazıyı alıp vilayet meclisinin toplantı odasına gider ve üyelerin yazıyı imza etmelerini ister. Tabii ki herkes, 'it iti ısırmaz' deyimine uygun olarak itiraz etmeden imzalar. Vali, katip, defterdar, reaya liderleri ve din temsilcileri tarafından imzalanan belgenin iddialı bir adı var: Mazbata. Bütün makamlar nezdinde resmi evrak olarak geçerli olan mazbata sonunda Bâbıâlî'ye gönderilir. Yıllardan beri bütün memlekette bu mazbata rezaletine karşı sesler yükselmektedir fakat şimdiye kadar sonuç alınamamıştır. Yakındoğu'da diplomatik görevlerde saçını ağartmış olan, büyük Avrupa devletlerinden birinin bir temsilcisi bir gün bana şöyle demişti: 'Vilayeti idare eden mazbatadır.' "[221]

Mordtmann'ın ironik üslubu bir yana, vilayet meclisi üyelerinin aralarında bir çıkar ortaklığı ya da benzeşmesi olduğu tespiti yerindedir. Bu meclislere seçilen gayrimüslimler genellikle din adamları ve kocabaşıları olmuştur. Müslüman üyelerin çoğu servet ve toprak sahipleridir, ama Balkanlar, Ege adaları ve doğu Akdeniz bölgelerindeki meclislere giren gayrimüslim üyeler de çoğunlukla tüccarlar arasından çıkmıştır. Bu sınıfsal aidiyet nedeniyle meclis üyelerinin kendi toplumlarının çoğunluğunu oluşturan kesimleri ne ölçüde temsil ettikleri önemli bir meseledir. Ancak meclis üyelerinin sınıfsal yakınlığının müslim ve gayrimüslim üyeler arasındaki ilişkiyi olumlu etkilediği, dolayısıyla bunun meclisin işleyişini kolaylaştırdığı ileri sürülemez. Meclisin gayrimüslim üyeleri diğer üyelerin hakaret ve alaylarıyla

220 Andreas David Mordtmann, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar, Bir Osmanlı'dan Siyasi, Sosyal ve Biyografik Manzaralar*, çev. Gertraude Habermann-Songu, önsöz: Erol Üyepazarcı, Pera Yayıncılık, 1999, s. 189.

221 Andreas David Mordtmann, *a. g. e.*, s. 190-191.

Trabzon Sancağı ile Giresun ve Tirebolu kazalarında vergi toplanmasında re'âyâya haksızlık edildiğine dâir İstanbul Rum patriğinin verdiği arzuhâl üzerine durumun önlenmesi ve kimseye haksız mu'âmele edilmemesi konusunda, Trabzon Valisi Osman Paşa'ya, Giresun ve Tirebolu nâ'iblerine yazılan fermânın sûreti 1252. B. 4
(Bu sûret kadı Mehmed Sâdık tarafından çıkarılmıştır.)

Belge (Ferman sureti)

Düstûr-ı mükerrem, müşîr-i müfahham, nizâmü'l-âlem, müdebbir-i umûru'l-cumhûrı bi'l-fikri's-sâkıb, mütemmim-i mehâmu'l-enâmı bi'r-re'yi'sâ'ib, mümehhid-i bünyânü'd-devleti ve'l-ikbâl, müşeyyid-i erkânü's-sa'âdeti ve'l-iclâl, el-mahfûf bi-sunûfı avâtıfı'l-meliki'l-a'lâ, hâlâ Trabzon vâlîsi vezîrim Osmân Paşa edâmellâhu ta'âlâ iclâlehu ve kıdvetü'n-nüvvâbü'l-müteşerri'în Giresun ve Tirebolu nâ'ibleri zîde ilmühümâ tevkî-i refî-i hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki;

İstanbul Rum Patriğinin Dîvân-ı hümâyûnuma takdîm eylediği iki kıt'a takrîr kâğıdı me'âlinde Trabzon sancağında Giresun ve Tirebolu kazâlarının hîn-i tahrîrinde derûn-ı şehir ve kasabada olan yerlü re'âyâ ile mukâyese usûlü fesh olunmuş yollu etrâf-ı kurâdan bulunan mukâyeselü re'âyâ berâber tahrîr ve ol vechile evrâkı tastîr olunmuş ve Gümüşhâne kazâsının mukâyese usûlünün adem-i feshi vechile etrâf kurâdan Giresun'da 700 ve Tirebolu'da 200 mukâyeselü bulunan re'âyânın evrâkı mukâyeselüden tahsîl olunamayarak bunların evrâkıyla yerlüden ticâretle mahâl-i sâ'irede olan re'âyânın evrâk pahâsı dahi sâlifü'l-beyân */5/* yerlü olarak mevcûd olan re'âyâdan taleb ve tahsîl olunmakta bulunmuş idüğüne binâen bu vechile vâki' olan ta'addînin men'iyle tesviyesini istid'â etmiş olmakdan nâşî keyfiyet kuyûduyla iktizâsı Cizye muhâsebesinden ihrâc ve ricâl-i Devlet-i aliyyemden Cerîde Nâzırı iftihâru'l-ekâbir ve'l-ekârim Süleymân Fâ'ik zîde uluvvuhudan isti'lâm olunarak Mansûre hazîne-i celîlemden gebrân cizyelerinden Trabzon Kalemi gebrân hazînesinin iki yüz elli ve elli bir senelerine mahsûben tahrîr defterleri vürûd etmemek cihetiyle ber-mûceb-i nizâm müstahakkun ale'l-infirâd evrâk tevzî' veya fiy'at-ı mu'ayyene pahâsı tahsîl olunmak üzere ber-sâbık-ı emr cibâyeti sen ki vâlî-i müşârunileyhsin sana ilzâmen ihâle olunmuş ise de kalem-i mezbûr kazâlarından Gümüşhâne Ma'deni kazâsı cizyesi te'âmül-i kadîm üzere ber-vech-i mukâyese cibâyet olunmadığı takdîrde umûr-ı ma'dene sekte îrâs edeceği tarafından mu'ahharan bi'l-inhâ fakat kazâ-yı mezbûr cizyesi sâbık ve emsâl olmamak üzre te'âmül-i kadîmi vechile ber-vech-i mukâyese ve kalem-i mezbûrun sâ'ir hâvî olduğu kazâları nizâm-ı mezbûr mûcebince ale'r-re's cibâyet olunmak üzre bâ-irâde-i seniyye-i şâhânem bi't-tanzîm keyfiyet bâ-emr-i şerîfim sana bildirilmiş ve mu'ahharan tahrîr defterleri vürûd etmek ve elli senesine mahsûben sûret-i cibâyetini müş'ir tarafından dahi müfredât defteri gelmek cihetiyle mâru'l-beyân */10/* Gümüşhâne kazâsı cizyesinin ol vakit cerîdeden verilen tahrîr defteri üzere yigirmi yedi a'lâ ve bin yüz otuz dokuz evsat ve altı

bin on sekiz ednâ ki cem'an yedi bin yüz seksen dört aded evrâka müstahak re'âyâsı mevcûd iken ber-vech-i muharrer müte'allık olan irâde-i aliyyem vechile mukâyese usûlüne tevâfuk etmek içün mârü'z-zikir defterin veçhile bin beş yüz yigirmi sekiz aded esnâf-ı selâse evrâk ve bir yük on sekiz bin dokuz yüz kırk guruş mâl ile ber-vech-i mukâyese ve kalem-i mezbûrun sâ'ir hâvî olduğu kazâlarından Giresun kazâsının dokuz yüz seksen ve Tirebolu kazâsının üç yüz yetmiş iki aded esnâf-ı selâse evrâkıyla ma'an diğer kazâları ber-mûceb-i defter cerîde ve nizâm-ı müstahsen vechile cem'an on bin yüz otuz aded esnâf-ı selâse evrâk ve iki yük seksen bin iki yüz guruş mâl ile cibâyet(?)_olunmak üzere iki yüz elli iki senesine mahsûben kezâlik bâ-irâde-i seniyye-i mülûkânem uhdene ilzâmen ihâle birle cibâyeti hâvî şurût ve nizâmı ber-tafsîl bast u beyân ile emr-i âlîşânım ısdâr olunmuş ve şurût ve nizâm-ı mezbûrede her bir kasabada yabancı olarak bulunan ve âmed şod eden re'âyânın cizye evrâkı bulunduğu kazâ tarafından verilüp ol evrâk her bir mahalde mer'î ve mu'teber tutularak */15/* kendü kazâsı veyâhud âhar kazâ taraflarından tekrâr cizye evrâkı teklîfiyle ta'addî olunmamak fıkrası münderic bulunmuş olduğu ve zikr olunan Gümüşhâne kazâsı re'âyâsının ma'den umûriyçün sâ'ir kazâlarda bulundukları hâlde âhar cizyedâr taraflarından evrâk i'tâsı teklîfiyle rencîde olunmamaları nizâmları iktizâsından idüğü kuyûddan müstebân ve ber-vech-i meşrûh kalem-i mezbûrun mukâyeselü olan Gümüşhâne kazâsı re'âyâsının defterin mûcebince başka ve sâ'ir hâvî olduğu Giresun ve Tirebolu kazâlarıyla ma'lûmü'l-esâmî sâ'ir kazâyânın mevcûd olan re'âyâsının ber-mûceb-i defter cerîde ve tahrîr olarak evrâkı gönderilmiş olduğu ve üstüne kayd u beyân olunduğuna binâen mârü'l-beyân mukâyeselü re'âyâdan umûr-ı ma'den içün zikr olunan Giresun ve Tirebolu kazâlarında bulunan ve yerlüsünden ticâretle mahall-i sâirede olan re'âyânın evrâk pahâsı mevcûd olan yerlü re'âyâsından taleb ve tahsîli vâki' ise ber-vech-i muharrer şurût ve nizâmâta bi'l-vücûh muğâyir olacağından men' ü def'iyle mârü'l-beyân sâdır olan cibâyet emr-i âlîşânımda muharrer olan şerâit ve nizâmâtın harf be-harf icrâsına ve mezkûr Gümüşhâne kazâsı re'âyâsının mukâyese nizâmı mûcebince fakat ma'den umûriyçün sâir kazâlarda bulundukları hâlde âhar cizyedâr taraflarından evrâk i'tâsı teklîfiyle rencîde olunmaması bâbında sana */20/* hitâben emr-i şerîfim ısdârı husûsu hâlâ Mansûrem defterdârı düstûr-ı mükerrem, müşîr-i müfahham, nizâmü'l-âlem, müşîr-i sadâkat-semîrim es-Seyyid Abdurrahmân Nâfiz Efendi edâmallâhu ta'âlâ iclâleh tarafından bâ-takrîr lede'l-arz mûcebince emr-i şerîfiim ısdârı husûsuna irâde-i aliyyem ta'alluk etmekle ber-minvâl-i muharrer amel ve

harekete bezl-i cell-i himmet eylemek fermânım olmağın mahsûsan işbu emr-i âlî-şânım ısdâr ve irsâl olunmuşdur.

İmdi vusûlünde bâlâda tafsîl ve beyân olunduğu üzre keyfiyet irâde-i aliyyem mantûk-ı emr-i hümâyûnumdan ma'lûmun oldukda fermûde-i seniyyem üzre mâru'l-beyân mukâyeselü re'âyâdan umûr-ı ma'den içün zikr olunan Giresun ve Tirebolu kazâlarında bulunan ve yerlüsünden ticâretle mahall-i sâirede olan re'âyânın evrâk pahâsı mevcûd olan yerlü re'âyâsından taleb ve tahsîli vâki' ise ber-vech-i muharrer şurût ve nizâmâta bi'l-vücûh muğâyir olacağından men' ü def'iyle mârü'l-beyân sâdır olan cibâyet emr-i âlî-şânımda muharrer olan şerâit ve nizâmâtın harf be-harf icrâsına ve mezkûr Gümüşhâne kazâsı re'âyâsının mukâyese nizâmı mûcebince fakat ma'den umûriyçün sâir kazâlarda bulundukları hâlde âhar cizyedâr taraflarından evrâk i'tâsı teklîfiyle rencîde olunmaması husûsuna sarf-ı küll-i miknet eyleyesin ve siz ki nâ'ibler-i mûmâileyhimâsız, siz dahi mûcib-i emr-i şerîfimle amel ve hareket ve hilâfından */25/* tevakkî ve mübâ'adet etmeniz bâbında fermân-ı âlî-şânım sâdır olmuşdur.

Buyurdum ki, hükm-i şerîfimle (---) (---) vardıkda (---) bu bâbda vech-i meşrûh üzre şeref-yâfte-i sudûr olan işbu emr-i âlîşânımın mazmûn-ı münîfi üzre âmil olasız, şöyle bilesiz, alâmet-i şerîfeme i'timâd kılasız.

Tahrîren fi'l-yevmi'r-râbi' şehrü Receb-i şerîf, sene isnâ ve hamsîn ve mi'eteyn ve elf (4 Receb 1252/15.10.1836)

(Mühür: Abduhu Mehmed Sâdık)

karşılaşmışlardır. 14 Ocak 1841 tarihli bir arz tezkiresinden anlaşılıyor ki, memleket meclislerine seçilmiş olan metropolit ve kocabaşılar, her ne arz ve ifade ederlerse etsinler karşılaştıkları diğer üyelerin hakaret ve lakayt davranışlarını Bâbıâli'ye şikayet etmişlerdir. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye bu durumu görüşerek bütün eyaletlerde benzer davranışların sona ermesini ve Müslüman üyelerin saygılı davranmasını ihtar etmiştir.[222] Ortaylı aynı yerde, Fransız seyyah Perrot'nun izlenimlerini aktararak gayrimüslim üyelerin meclisin diğer üyeleri karşısındaki konumlarını göstermektedir. Aslına bakılırsa Perrot bu meclislerin işleyişinde kurallardan çok örf ve adetlerin hâkim olduğunu ileri sürmektedir: "O çağın gözlemcilerinden Fransız seyyahı Perrot; 'Meclislerin seçim usulü düzensiz ve keyfidir. Toplantılar düzenli değildir. Meclis üyeleri aralarında anlaşmış ve faal önderler bulmuşlarsa, etkili olurlar. Aksi takdirde, kararların etkisini, mahiyetini bile müdrik değillerdir' diyor. Perrot gayrimüslim üyelerin, seçimden çok tayinle geldiğini, en zenginlerin değil orta halli kimselerin seçildiğini, cemaat temsilcilerinin mecliste yerli Müslümanlar ve memurlarla çatışmaktan çekindiğini bildiriyor. Ona göre bütün bu seçimler ve toplantılar kesin nizamlarla değil, sağduyu, örf ve adetlere göre yapılıyordu."

Vilayet meclislerinin oluşumuna, üyelerinin seçimine ve işleyişine dair bütün bu anlatılanlardan görülüyor ki, Tanzimatla birlikte ortaya çıkan kurumlar çoğu zaman kuruluş maksadını yerine getirememiş, kimi zaman da bu maksadın dışına çıkmıştır. Değiştirmeleri beklenen iktidar ilişkilerini kökten ortadan kaldırdıkları söylenemez, zira taşradaki yerel güçlerin hâkimiyetlerini doğrudan sınırlayacak yapıda değillerdir. Bununla birlikte taşradaki yerel güçlerle merkezi idare arasında tuhaf ve her somut durumdaki güç dengelerine bağlı olan bir ortaklık meydana çıkmış oldu. Bu durum taşradaki ahalinin ezilmesine engel olamamış, bazı durumlarda üzerindeki yükü daha da artırmıştır. Zira devlet merkezin gücünü taşrada da hâkim kılmak için yeni kurumlar oluşturmakta ve daha etkin vergi toplama yöntemleri üzerinde durmaktadır. Ancak bunu yerel güçlerin iktidarını ortadan kaldırmadan yaptığı için, bütün girişimleri halkın yükünü artırmaktan başka bir sonuç vermemektedir. Köylü hem merkezin hem de âyan ve yerel eşrafın, ağalarla beylerin talepleri arasında sıkışıp kalmıştır. Âli Paşa 1871 yılında

222 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, 2000, s. 40.

yazdığı siyasî vasiyetnamesinde, Tanzimat'la birlikte halkın hem devlet görevlileri hem de yerel temsilcileri tarafından nasıl ortaklaşa soyulduğuna değinmektedir: "... Yeni icatlar oluyor, gelenekler değişiyor ve yeni ihtiyaçlar baş gösteriyordu. Bu yavaş yavaş içimizden doğan bir gelişme değil, dışardan ithal edilen bir medeniyet tarzı idi. Fakat her zaman olduğu gibi halkımız bu medeniyetin iyi taraflarından çok kötü taraflarını alıyordu. Halkın içinden çıkan ruhani liderler, çorbacılar, muhtarlar, yani halkın menfaatlerini korumak için tayin edilen maaşsız memurlar vazifelerini suistimal ettiler. Bu uğursuz şahıslar halkı çeşitli yollardan istismar ettiler ve çektikleri ızdıraba devletin sebep olduğuna inandırdılar. Onları isyana teşvik ettiler, fakat boyunduruktan kurtarmak ve hürriyetlerini sağlamak için hiçbir gayret sarfetmediler. Tam aksine halkın çaresizliğinden istifade ederek yüksek makamların gözüne girdiler ve halkı soyarak servet yaptılar. Bu taktik tamamiyle başarılı idi. Devlet memurlarımız ya yetersizlikten, ya tembellikten, veya ırkî gururlarından dolayı bu duruma herhangi bir tepki göstermiyor veya devletin menfaatini kendi menfaatlerine feda ederek ve bu maaşsız memurlarla birlik olarak soyguna katılıyorlardı."[223]

Yerel meclisler genellikle yerel eşrafın etkinlik mücadelesine ve rekabetine sahne olmaktadır, ama kimi zaman da yerel temsilciler birlikte hareket ederek merkezi hükümetin görevlileriyle çatışmaktadırlar. Buna karşılık merkezi hükümet görevlileri de zaman zaman çıkarları çatışan yerel eşraftan birilerini diğerlerine karşı kollamakta ve kışkırtmaktadır. Bu çıkar çatışmaları Tanzimat'ın ilanından sonra hızla başgösteren vergi isyanlarıyla iyice belirginleşmiştir. Yerel eşraf Tanzimat'ın vergi toplama, iltizam ve angarya konularında getirdiği modern hükümlerin uygulanmasını önlemiş ya da amacından saptırmıştır. Kendi zeminini güçlendirebilmek için daha fazla ve daha etkin bir şekilde vergi almak isteyen merkezi hükümetin bu kararı da Tanzimat'ın kendi yaşam koşullarında iyileştirmeler getireceğini bekleyen reayanın hayal kırıklığı yaşamasına neden olmuştur. Böyle bir durumda nüfuzunu kaybetmek istemeyen yerel eşrafın reayayı isyana teşvik etmesi son derece kolaydır. Nitekim Anadolu'da Burdur, Ayaş, Yalvaç, Denizli, Alaşehir ve Tokat'ta önemli direnişler olmuş, Akdağ ve Tokat'ta vergi direnişlerinin fiili isyana dönüşmesi önlenememiştir. Rumeli'de ise Tanzimat'a karşı birer

223 *Sadrazam Âli Paşa, Hayatı, Zamanı ve Siyasî Vasiyetnamesi* (ek ve notlarla yayına hazırlayanlar: Fuat Andıç, Süphan Andıç), Eren Yayıncılık, 2000, s. 60.

Ankara kartpostal: Önde askeri kışla, arkada Surp Asdvadzadzin Manastırı (Garmir Vank)

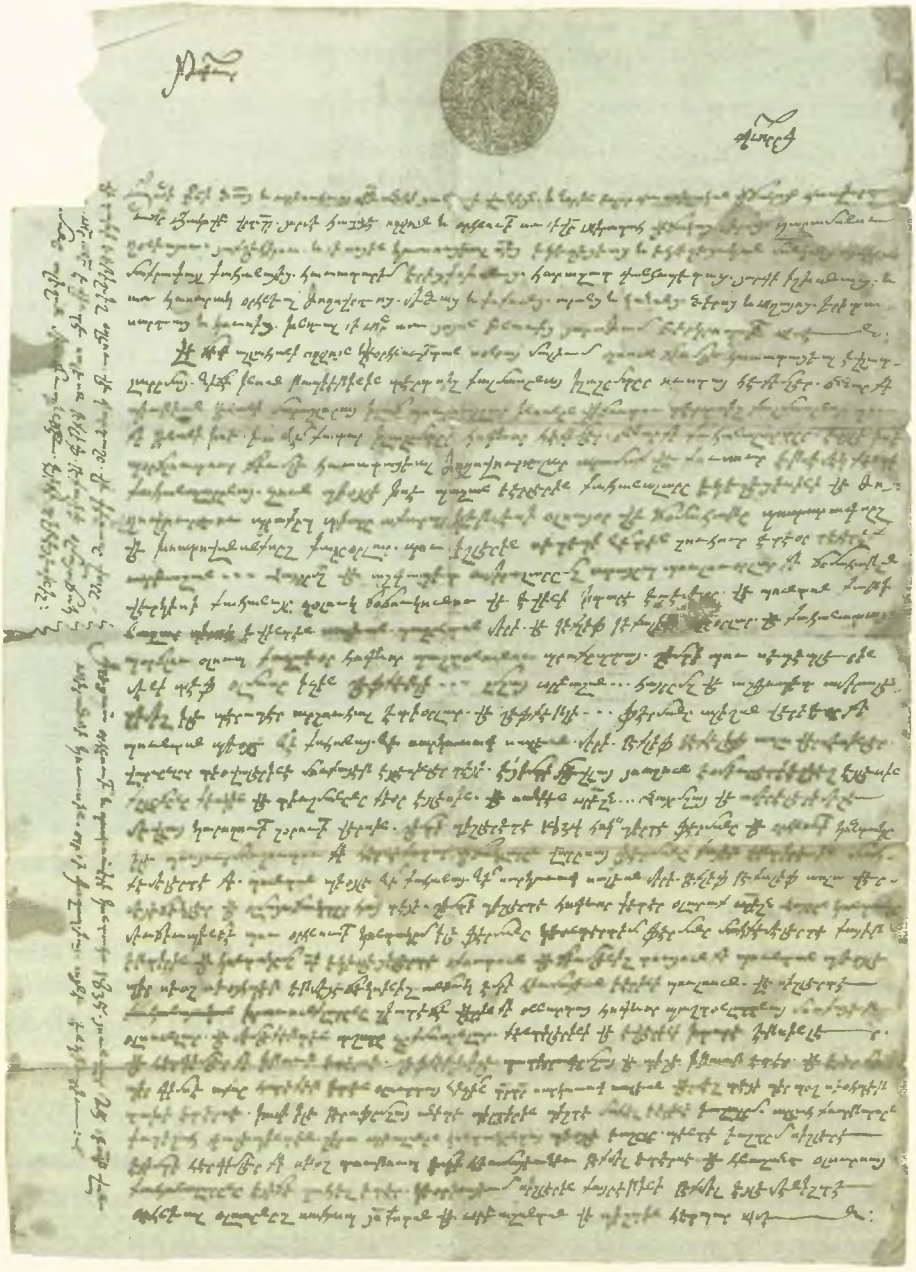
Ankara'dan Amasya, Kırşehir ve Sivrihisar'a kadar Galatia Marhasalığı'nın merkezi. Bugünkü Etlik bölgesinde... Önünden ufak bir ırmak geçer. Etrafında yüksek çevrili bir duvar ve üç kapısı var. Biri ruhbanların, biri cemaatin, üçüncüsü ise işçilerin ve hayvanların geçtiği kapılar. Güzel bir ovanın ortasında bol ağaçlı bir yerdir. 35 odası, bir okulu, bir yetimhanesi vardır. Kilisenin adı Surp Asdvadzadzin'dir.

Tarihçesinden, Aziz Boğos'un zamanından kalan bir dua mekânı olduğu anlaşılmaktadır. Zamanla yapılan yenilik ve ilavelerden orijinalliğini kaybettiği halde 3.000 senelik bir tapınak üzerinde kurulduğu yazılıdır. Ermeni kayıtlarında 13. ve 14. yüzyılda Ermeni manastırı olarak varlığından söz edilir. 1758'de Kütahya çinileriyle süslenmiştir. Kütüphanesi ve elyazmaları bölümü vardır. 3.000 dönümden fazla arazisi bulunmaktadır. Bunun içinde sebze ve meyve bahçeleri ve ziraat arazisi vardır. Gelirinin büyük bölümünü buradan temin eder. Yanında Ermeni mezarlığı vardır. Mezarlığın içinde antika taşlar vardır. Fakat herhangi bir kazı yapılmamıştır. Tesadüfen bulunan bir taş 1486 tarihlidir ve o yıllarda manastırı onaran ruhaniye aittir (1892 kaydı).

vergi direnişi olarak başlayan isyanlar hızla milliyetçi bir boyut kazanmıştır. Niş (1841) ve Vidin'de (1850) çıkan isyanlar kısa sürede hem dinsel, milli bir nitelik kazanmış hem de uluslararası destek görmüştür.

Tanzimat reformları vergi, iltizam, askere alma gibi konularda öngörülen sonuçlara ulaşmayı sağlayamasa da kanun önünde eşitlik ve temsil ilkelerini, bütün eksiklerine rağmen, imparatorluğun gündemine sokmuştur. Müslim ve gayrimüslim tebaanın kanun önünde eşitliği ilkesi, Mekke ve Trablusşam'da Müslüman ahalinin isyanına yol açmıştır. Ancak Rumeli'de de gayrimüslim reayanın vergi isyanı hızla milli bir renk kazanmaktadır. Tanzimat'ın ilanı Kürtlerin yoğun olduğu bölgelerde ise devletin yeni ve güçlü bir merkezileşme hamlesi olarak değerlendirilmiş ve Kürt aşiretlerin özerkliklerini ortadan kaldıracak bir gelişme olarak algılandığı için isyanla karşılık görmüştür. Kürt aşiretlerin merkeze başkaldırıları, bu bölgelerde yaşayan Ermeni reayanın hem merkezin hem de aşiretlerin vergi ve angaryaları altında ezilmelerinden başka bir sonuç vermeyecektir. Ancak gayrimüslim reaya bu kıskaçtan, Tanzimat reformlarının kanun önünde eşitlik ilkesinin sonuçlarını her yerde talep etmekle çıkabileceğini düşünmüş ve 1850'lerden itibaren merkezi hükümeti ve İstanbul'daki Patrikliği uğradığı baskı ve yolsuzluklar hakkında şikâyet bombardımanına tutmuştur. Bu şikâyetler çoğunlukla sonuç vermeyecektir; Patriklik merkezi hükümet ve onun görevlileri üzerinde yaptırım gücüne sahip değildir, merkezi hükümet ise ya aşiretleri doğrudan karşısına almak istememektedir ya da taşradaki görevlilerinin aşiretlerle işbirliği yapmasını önleyememektedir. Buna rağmen Ermeni reaya, Tanzimat ve ardından Islahat fermanlarının (1856) öngördüğü müslim-gayrimüslim eşitliği ilkesine son derece zor koşullarda dahi sahip çıkmıştır. Kanunen öngörülen ilkelere sahip çıkabilmek çoğu durumda yerel zorbaların ve onların işbirlikçilerinin baskılarına karşı direnmekle mümkündür ve 1860'lara gelindiğinde bu direnişin koşulları oldukça ağırlaşmıştır.

1860'lı yıllar merkezi hükümetin ve aşiretlerin vergi ve angarya yükü altında boğulan Ermeni reayanın direnişinde önemli bir dönüm noktası olarak belirginleşecektir. Zira bu direniş hem Ermeni toplumunun iç yapısındaki ayrışmaların bir sonucudur hem de o ayrışmayı hızlandıracak bir rol oynamıştır. Barsoumian'a göre, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı devletinde artan göç eğiliminin, Ermeni köylüler üzerindeki baskı ve eziyetin itirazlara, protestolara, zaman zaman da direnişlere yol açmaması beklenemezdi ve

Bu belge Ermeni harfleriyle Türkçe (dini terimler hariç) yazıldığından aslına sadık kalınarak çevrilmiş ve açıklamalar dipnotlarla belirtilmiştir.

-PADİŞAH-

-PATRİK-

MÜHÜR

İsa Mesih'in hizmetkârı ve Surp Asdvadzadzin muhteşem Manastırı ve O'na merbut tüm bölgelerin Ruhani Önderi Der Hagop Vartabed'den Karaman, Konya, Akşehir şehirlerinin kiliselerine ve kilisenin tüm evlatlarına, nurlu kâhinlere, cemaatin sadık temsilcilerine, dürüst hazinedarlarına, saygın ileri gelenlerine ve genelde Rabbani bereketlerle donanmış tüm cemaatimize, büyük ve küçük, erkek ve kadın, yaşlı ve çocuk, genç erkek ve kız herkese kutsama dualarıyla selam olsun.

Ve Cem'i Allahani voğçuyn[1] ve orhnutyun'dan[2] sonra malûm olsun cümle havadatsyal[3] evlatlarıma. Nice insan tabiiyetinin dertsiz kalmasına ilazımdır[4] usta hekimler. Onnar[5] ki bütün kenani merazlara ilaç bulurlar insanın vicudu[6] dertsiz kalmasına. Bu ki kenani ise ya hem kadar ilazımdır hokevor[7] hekimler. Onlar ki kahanalardır.[8] Öyleyse borçludur cümle havadatsyal[9] joğovurtlar[10] aramak ve kusur etmemek kendi kahanalarına. Çun böyle ise bazan yerlerin kahanaları yegeğetsisini[11] ve joğovurtunu bırakıp diyar-ı akara getmesi[12] oluyor ve comahati[13] badaraksız[14] ve khosdovananksız[15] kalıorlar.[16] Bu işlerin sebebi

---

1 Selam
2 Kutsama, bereket duaları
3 imanlı
4 lazımdır
5 Onlar
6 vücudu
7 Ruhani
8 Kahanalar: Kâhinler
9 imanlı
10 cemaatler, halklar
11 yegeğetsi: kilise
12 gitmesi
13 cemaati
14 Badarak: Rabb'in Sofrası ayini
15 Khosdovanank: Tövbe Sırrı. İtiraf.
16 kalıyorlar

nerden zuhur edeor[17] deyerek Sırpazan[18] .....[19] Hayrımız ve azkabed[20] amiralarımız[21] arayıp buluorlar[22] ki comahatin vergisi kahanayı çoluk çocugunu ve evini idare edemeor.[23] Ve bundan kati nazar bir de evinden salyan, bağından miri ve teklif tekalif alıorlar.[24] Ve kahana da borçlu olup kaçayor[25] hokevor başdonunu[26] bırakıbda. Şimdi bu sebeplerin meni def olması için şefketli .....[27] ımıza Sırpazan .....[28] Hayrımız ve azkabed amiralarımız ile beraber arzuhal ediorlar. Ve şefketli .....[29] ferman-ı alişan veriyor ki bundan böyle ne kahana, ne sargavak[30] salyan, miri, teklif tekelif asla vermesinler. Varsınlar dövalerine[31] mukayet eylesinler deyi. Ey imdi Mevla yuzun[32] ömürler peşgeş eylesin. Kılıcını keskin ve düşmanını kör eylesin. Ve sanien Sırpazan ..... Hayrımıza ve amiralarımıza Mevla garoğutyun[33] ve zorutyun[34] versin. Şimdi bizlere de 1834 Hog.[35] Birde fermanı ve orhnutyun gontagı ile buyurmuşudu ki, hernekadar vicagların[36] varısa fermanı kayıt ettirsin mahkemelerde, ki bundan böyle ne kahana, ne sargavak salyan, miri, teklif tekalif asla vermeyecekler ve olmayacaktır ha deyi. Şimdi bizlerde hokevor keder olarak Sırpazan Hayrın gontagı[37] mücibince bu orhnutyun gontagım ile fermanı gönderdim. Fermanı mahkemelerde kayıt ettirin ve gontagımı surp yegeğetsilerde[38] okudun ve cümleniz duyun ki bundan böyle

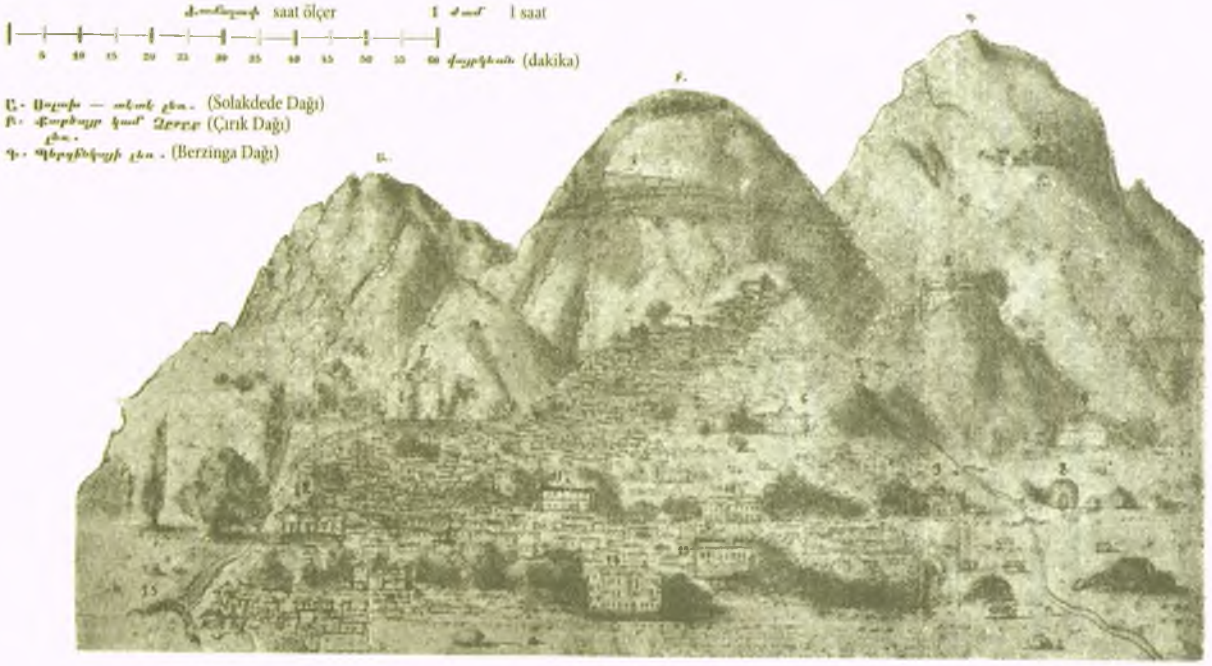
17 ediyor
18 Kadasetli
19 Bu boşluğa tepedeki "Patrik" kelimesi ilave edilerek okunur
20 milletbaşı, cemaatbaşı
21 Cemaatin ileri gelen zengin ve etkin kişileri
22 buluyorlar
23 edemiyor
24 alıyorlar
25 kaçıyor
26 hokevor başdonunu: ruhani görevini
27 Bu boşluğa tepedeki "Padişah" kelimesi ilave edilerek okunur
28 Bu boşluğa tepedeki "Patrik" kelimesi ilave edilerek okunur
29 Bu boşluğa tepedeki "Padişah" kelimesi ilave edilerek okunur
30 şemmas
31 davalarına
32 uzun
33 güç
34 kudret
35 Hogdemper: Ekim ayı
36 Ruhani önderlik bölgesi, thema
37 Gontag: Berat
38 Surp yegeğetsiler: Kutsal kiliseler

bir söz söhbet[39] etmeyeceksiniz. Ancak Emir-i Hümayun yerini bulsun. Ve sizlerde kahanayagan iravunklarını[40] ziadece verin ki onnarta[41] hokevor başdonlarına mukayet olsunlar. Ve memleketden dışarı çıkmasınlar. Kendilerini ve evlerini idare etsinler. Ve herkimler ki itaat ederse, şefketlimize, badriarkımıza ve bize itaat eder. Ve eyer ki bir kimse aksı hareket eden olurda niçin derder,[42] sargavak[43] salyan vermez deyi bir boş söhbet dahi ederse, ismi ile terafımıza[44] anide[45] bildirin bizde mahel yerine yazalım. Allah kurtarsın padişah kazebinden, Zera sırpazanın gontagında böyle yazılı. Ben de yazdım sizlere. Eyimdi[46] herkimler ki ıspoz tutub Emr-i Hümayun'u tekmil ederse ve hınazant[47] olursa kahanalarını eyice[48] şahel eder.[49] Görüyüm sizlerin kayretini.[50] Tekmil eylemenizde orhnyal olasınız. Sahab Hisus Kristos'dan[51] ve Sırpazandan ve bizden her bar. Amen.

Bu kutsama ve tembih beratı 25 Haziran 1835 tarihinde Galatya, nam-ı diğer Engürü, Aziz Meryem Ana Manastırı'nda yazıldı.

Berat'a derkenar yazılan bölüm: Ve dahi yetişmiş oğlu, ve kardaşı, ve pesası, varı..... Derder evinde salyan, teklif tekalif olmayacak. Fermanı alişan mücübince. Eyice diyneyesiniz.

39 Sohbet
40 Kahanayagan iravunklarını: Kâhinlik haklarını
41 Onlar da
42 papaz anlamında
43 şemmas
44 tarafımıza
45 onu da
46 şimdi
47 itaatkâr
48 iyice
49 şahel eder: kazanır
50 gayretini
51 Sahab Hisus Kristos'dan: Rab İsa Mesih'ten

ԶԻՑԹՈՒՆ:
ZEYTUN

1· Քիրճէր (Քարճայր)։
Çırık
2· Ս. Աստուածածնայ։
S. Asdvadzdzin Manas
3· Պապիճ Փաշայի քարայրը։
Babig Paşa kayası
4· Զօրանոց։
Askeri kışlalar
5· Ընծիմը քարուխ (Ընձուխ [ուղղաբ] քարուխ)։
Amşuni
6· Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցի։
S. Lusavoriç Kilisesi
7· Բնիրդ Սուրբհան իշխանայ։
Surenyan Prensliği Kalesi
8· Պաղ-Ըղբիւր։
Soğukçeşme
9· Ս. Յովհաննէս եկեղեցի։
S. Hovhannes Kilisesi
10· Կաթոլիկոց մնացուածք։
Katoliklerin binaları
11· Ս. Աստուածածնայ եկեղեցի։
S. Asdvadzdzin Kilisesi
12· Ս· Սարգիս եկեղեցի։
S. Sarkis Kilisesi
13· Կառավարական պալատ։
Hükümet Konağı
14· Ազգ. Վարժարան Հայոց։
Ermeni Okulu
15· Բարձր կամուրջ։
Yüksek Köprü

1862 yılındaki Zeytun isyanı bu gerilimden doğmuştu. Aslında Zeytun da Sasun (Sason) gibi yarı-özerk dağlık bir bölgedir ve kuruluşuna dair efsaneler 14. yüzyıla, Kilikya Ermeni krallığına kadar uzanmaktadır. Zeytun'un merkezi ve köyleri Ermenilerden müteşekkildir ve yerel prensler (ishkhan) tarafından yönetilmektedir. Zeytunlular tarihleri boyunca özerkliklerini tehdit eden pek çok saldırıyla karşılaşmalarına rağmen 19. yüzyılın ortalarına kadar bunların tümünü püskürtebilmişlerdir. Hewsen, Zeytun'un pederşahi bir yönetim uygulayan dört köklü aile (baron) tarafından yönetildiğini, vergileri bu ailelerin tahsil ettiğini ve Osmanlı hükümetine de genellikle düzensiz vergi ödediklerini belirtmektedir. Barsoumian, Osmanlı hükümetinin Zeytun'un bu özerk durumundan rahatsız olduğuna ve 19. yüzyılın ortalarında, önceleri buraya Kafkaslar'dan gelen göçmenleri yerleştirerek şehri kontrol etmeye çalıştığına değinmektedir. Ancak bu yolla Zeytun'u kontrol etmek mümkün olmayınca, Osmanlı hükümeti 1862 yazında doğrudan harekete geçmiş ve 12.000 kişilik düzenli bir ordu ve ona destek veren 6.000 kişilik bir güçle Zeytun'u kuşatmıştır. Çevredeki köyler yağmalanmış ve yıkılmıştır, ancak şehir 5.000 kişiyle direnmiş ve ordunun hücumunu püskürtmüştür. Osmanlı ordusunun ablukaya aldığı Zeytun şehri açlıktan ölüm tehlikesiyle karşı karşıya gelince Fransız kralı III. Napoleon duruma müdahale etmiş ve onun baskısıyla abluka kaldırılmıştır. Ancak yapılan müzakereler sonucunda Osmanlı hükümeti burada askeri bir merkez kurma kararı almış ve böylelikle Zeytun özerkliğinin bir kısmını kaybetmiştir. Barsoumian esasen yerel bir olay olmasına rağmen, Zeytun isyanının hem Osmanlı hem de Rusya Ermenileri üzerinde derin ve etkileri uzun bir zaman boyunca süren izler bıraktığına dikkati çeker: "Zeytunluların kahramanca direnişleri bir yandan gurur ve özgüven vermiştir, diğer yandan da ulusal duygu ve arzuların uyanmasına yol açmıştır. Eğer anayasanın kabulü Ermeni liberalizminin yükselmesi ise Zeytun isyanı da Ermeni ulusalcılığının, acemi başlangıcıydı."[224]

Zeytun isyanının Ermeni ulusçu hareketinin başlangıç noktalarından biri olarak görülmesine Minassian da itiraz etmez. Siyasal düzlemde hem Osmanlı hem de Rusya Ermenilerini etkilemekle birlikte, Kilikya Ermeni krallığını tekrar canlandırmak gibi kimi ütopik tasarılar da bu direnişten

224 Hagop Barsoumian, "The Eastern Question and the Tanzimat Era", (ed.) R. G. Hovannisian, *Armenian People from Ancient to Modern Times, Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century* içinde, St. Martin's Press, 2004, c. II, s. 200-201.

Ani şehri

Zeytun

"Kilikya ovasının kuzeyinde, Aladağların ortasında yer alan Zeytun (Arapça 'zeytin', aynı zamanda 'Oulnia' diye de anılmakta) müstahkem mevkii, Kilikya Ermenistanı'nın son kalıntısıydı. Geleneğe göre Zeytun'un kökenleri, 14. yüzyıla, son Kilikya krallarına hizmet eden General Hetum'un ölümünden sonrasına kadar uzanmakta. Etrafına 300 adam toplayan oğlu Kevork, gücünü yavaş yavaş Aladağların Ermeni köylerine kadar yaydı. Onun halefleri, bu köyleri 1467 yılına, Türkmenler tarafından fethedilene kadar ellerinde tuttular. 1485'te, dağa kaçan firariler, Haçin ve Zeytun'a ulaşarak önceden oraya yerleşmiş bulunan Ermenilerle bir araya geldiler.

Zeytun şehri dört mahalleden meydana gelmekteydi: aynı adla yönetilen Surenyan; Apardyanların yönettiği Veri-Dağ; Şorovyanların önderliğindeki Boz-Bayır; Yakupyanların yönetimindeki Gargalar. Bu aileler prens soyundan gelme değillerdi ve her ne kadar ilk ikisinin, Selçuklu Türkleri tarafından 1064'te fethedildikten sonra Ani'den geldikleri varsayılsa da menşeleri bilinmemektedir. Türkmenlerden kaçıp gelen yeni sakinler, Hetum'un ve Kevork'un soyundan gelenler tarafından yönetiliyorlardı. Daha sonraları Yeni-Duni diye adlandırılan aileleri, Zeytun'un dört eski ailesine süratle baskın çıkarak sonunda Veri-Dağ'ı Apardyanlardan aldılar.

Zeytunlular gururlu ve bağımsız bir halk idi. Türkmenleri püskürtmeleri için Osmanlı Türklerine yardım ettiler. Böylece bağımsızlıkları, Sultan Murad'ın 1618 tarihli bir fermanıyla, yıllık sabit 5.000 kuruşluk bir haraç karşılığında tanınmış oldu. Bununla beraber Zeytun baronları –dört ailenin reisleri böyle anılıyorlardı–, kendi vergilerini tahsil ediyor ve Osmanlı hükümetine ancak istedikleri kadarını ve o da mecbur tutuldukça gönderiyorlardı. 'Baronların' yönetimi, meliklerinki gibi pederşahi bir yönetim olup kendi yasalarını uygulamaktaydılar. Kimse asla Zeytun'da hapse atılmadı: cürüm işleyenler ya idam edildiler ya bir ceza ödemeye mecbur tutuldular ya da sadece cemaatten kovuldular. Zeytunlular da Sasunlular gibi kendi silahlarını üretiyorlardı. Osmanlı hükümetinin daha sıkı düzeyli bütün denetim girişimlerine 1862 yılına kadar direndiler. Zeytun şehri müstahkemdi ve baronlar, denetimleri altında Ermeni ve Türklerden oluşan Arekin, Kapan, Furnus vs. gibi birçok köy bulundursalar da hiçbir Müslüman, duvarları arasında barınamazdı. Zeytun ve köylerinin nüfusunun Ermeni kısmı, 1915'te 15.000 kişi olarak tahmin edilmiştir."

Robert H. Hewsen, "Les centres d'indépendance", *Histoire du peuple arménien*, (ed. Gérard Dédéyan), Editions Privat, 2007, s. 422-423.

Zeytunlu Ermeni

ilham alacaktır. Bu olaydan sonra pek çok bölgede Ermenilerin haklarını aramaları ve yerel idarecilerin haksızlıklarından şikâyetçi olmaları sıkça görülmeye başlanmıştır: "Sakinlerinin, yüzyıllardan beridir elde tuttukları özerkliklerini iktidara karşı savundukları 1862 Zeytun ayaklanması; III. Napolyon'un kişisel müdahalesine, İstanbul ve Rusya'daki ilerici Ermenilerin ortak çıkarlarla harekete geçmelerine yol açar ve oldukça önemli bir ulusal edebiyatın tohumlarını ekerek Kilikya krallığının yeniden tesisine dek uzanan siyasi ve iktisadi tasarılara ilham verir. Van (1862) ve onu izleyen Erzurum'daki (1863) karışıklıklar, birbiri ardından sadrazamın huzuruna akın eden Muş ya da Vaspurakanlı Ermeni dilekçeci heyetleri, Türkiye Ermenilerindeki direniş ruhunun ve ulusal bilincin, 1860'lı yıllarda ortaya çıktığını bize göstermektedir."[225]

1860'ların direniş ruhu ve 1863 Ermeni Nizamnâmesi

İdari yapıyı merkezileştirmeyi ve hükümetin gücünü imparatorluğun her bölgesine eşit derecede hâkim kılmayı amaçlayan Tanzimat reformlarının başarıya ulaşabilmesi müslim-gayrimüslim eşitliğini sağlayabilmesiyle mümkündü. Tanzimat Fermanı Osmanlı tebaası arasında din farkı olmaksızın eşitlik tesisi iddiasındadır, ardından gelen Islahat Fermanı da gayrimüslimlerin dini özerkliğini teyid eder ve aynı iddiayı genişleterek tekrarlar. Bu iddianın idari ve hukuki sonuçlarının güçlü bir şekilde ortaya çıkabilmesi ise Tanzimat'ın Osmanlılık idealinin benimsenmesi ve yaygınlaşabilmesiyle yakından ilgilidir. Ancak tarih fermanın ve reformların öngördüğü gibi gelişmez; elbette bir "Osmanlılık" fikri tartışılmaktadır ama bu kavram sanıldığı kadar güçlü değildir. Her derde deva olacak şekilde tanımlanan ve imparatorluğa da sirayet eden modern akımlara karşı bir set olması beklenen

225 Anahide Ter Minassian, "L'Arménie et l'éveil des nationalités (1800-1914)", *Histoire du peuple arménien* içinde, (ed. Gérard Dédéyan), Editions Privat, 2007, s. 495. Minassian, Zeytun isyanını ve sonuçlarını önemsemekle birlikte, hem Sasun'u hem de Zeytun'u 11. yüzyıldan itibaren güçsüzleşen Ermeni soylu sınıfının otoritesinin son kırıntılarını da kaybeden örnekleri olarak görür ve tarihsel bir çerçeveye yerleştirir: "11. yüzyıldan beridir lime lime olmuş, Bizans'a ya da Kilikya'ya sürülmüş, Gürcü soylu sınıfının içinde eritilmiş olan Ermeni soylu sınıfı, yalnızca yarı-özerk önemsiz sayıda birkaç ilde varlığını sürdürür. Karabağ ve Siunik melikleri, Sasun ve Aladağlar (örneğin Zeytun) prensleri; cesaret ve cengâverlikleriyle ünlü, ama otorite ve etkileri kendi dağlık kalelerinin sınırlarını geçmeyen küçük kırsal beylerdir" (*a. g. m.*, s. 476).

bu kavramın, bir bakıma imparatorluğun iktisadi ve siyasi alanlardaki bütün çatışmalarının üstünü örtmesi ya da yumuşatması umulmaktadır. Siyasal, kültürel ve dini çerçevesi belirsiz bu Osmanlılık düşüncesinin, imparatorluğu tehdit eden milliyetçi akımlara karşı gayrimüslim tebaanın sadakatini güçlendireceği düşünülmüştür. Ancak fazla uzun olmayan bir süre içinde bunun gerçekleşemeyeceği görülmüş ve Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla sürdürülen reform sürecinin imparatorluğun geleneksel "millet" sistemini pekiştirdiği görülmüştür.

Öngördüğü Osmanlılık düşüncesi fazla güçlenemese de Tanzimat Fermanı ve teminat altına aldığı dinsel ve kültürel özerklikle Islahat Fermanı imparatorluğun Ermeni tebaasının sosyal yaşantısında önemli değişikliklere yol açmış, modern eğitim kurumlarıyla tanışmasını hızlandırmıştır: "... Elli yıl sonra bir Ermeni gazete yazarının kabul ettiği gibi, 'İlk defa eşitliğin, adaletin ve düzenin kurucu ilkelerini ilan eden Gülhane Hatt-ı Şerifi bütün Türkiye'yi sarstı ve Milletimizin idari ve toplumsal ıslahatlarına güçlü bir ivme kazandırdı.' 1840'lı yıllardan itibaren, halkın eğitimini teşvik etmek amacıyla kurulan ve çoğunlukla himayesinde oldukları ruhban sınıfının denetimi altında hareket eden sivillerce faaliyete geçirilen Ermeni kültür derneklerinin çoğalması da bunu doğrular niteliktedir.

Kırım Savaşı'ndan sonra, 1856'daki Hatt-ı Hümayun, Tanzimat Fermanı'ndaki teminatları yeniler ve genişletir. Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki eşitliği bir kez daha tasdik eder, Milletlerin dini özerkliğini teyit eder ve 'Gayrimüslim milletleri belirli bir müddet zarfında muafiyetlerini ve imtiyazlarını yeniden gözden geçirmeye...' ve bunları 'Medeniyetin ilerlemesinin ve çağın gerekli kıldığı reformlarla uyumlu hale getirmeye' davet eder."[226] Küçük, Tanzimat ve Islahat fermanlarının genellikle benzer yönde etkiler doğurmalarına rağmen, anayasal süreçler söz konusu olduğunda farklı sonuçlara yol açtıklarına işaret etmektedir: "1839 Tanzimat Fermanı'nı Müslümanlar için çıkarılmış kabul edersek, 1856 Fermanı'nın da gayrimüslimler için çıkarıldığını söyleyebiliriz. Fakat 1839 Fermanı Müslüman halka bir anayasa vermediği halde, 1856 Fermanı genel olarak gayrimüslim

226 Anahide Ter Minassian, *Ermeni Kültürü ve Modernleşme (Şehir, Oyun, Mizah, Aile, Dil)*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, 2006, s. 124.

'milletlerin' anayasal gelişmelerinin başlangıcı ve milli bağımsızlık isteklerinin bir manifesti oldu."[227]

Tanzimat ve Islahat fermanlarının modern kurumları Osmanlı toplumsal yapısına adapte etme anlayışı eski yapının kimi imtiyazlarının sınırlanmasını gerektirmiştir. Ermeni toplumu söz konusu olduğunda bu imtiyazların başında, Ermeni patriğinin sivil alandaki yetkileri gelmektedir. Tanzimat Fermanı Ermeni patriğinin sivil alandaki yetkilerini sınırlandırmış (sözgelimi patrik, ruhani olmayan Ermenileri keyfi olarak sürgüne gönderme hakkını kaybetmiştir) ve geleneksel imtiyazlarını sadece dini konularda sürdürmesine izin vermiştir: "1840 yılından sonra patriğin dini ayrıcalıkları bile bir ölçüde sınırlandı. 1839'da kurulan Osmanlı Meclis-i Ahkâm-ı Adliyesi örnek alınarak, 1840'ta bir Ermeni Adliye Komisyonu (Tadasdanagan Khorhurt) oluşturuldu. Bu meclisin Osmanlı Devleti'nin emriyle oluşturulduğu varsayılmaktadır. Meclis, tümü patrik tarafından atanan dört papaz ve dört amiradan oluşuyordu. Toplantılarına patrik vekilinin başkanlık ettiği Meclis'te genellikle boşanma davalarına bakılıyordu. Bu kurulun üyelerini atama hakkı patrikte olmasına rağmen, böyle bir mecliste sivillerin bulunması Osmanlı topraklarındaki Ermeni geleneğinden ciddi bir sapmaydı ve bu nedenle de halkın kilise meselelerine katılmasında önemli bir ilk adım oluşturuyordu."[228]

Osmanlı Ermenilerini medeniyetin ve çağın gerekli kıldığı reformlara uygun davranmaya davet eden sadece bu iki ferman değildir elbette. 1840'lı yıllar Osmanlı Ermenilerinin toplumsal yaşamında önemli gelişmelerin yaşandığı, iç ayrışmaların belirginleştiği yıllardır. Tanzimat ve özellikle de Islahat fermanları Osmanlı Ermenilerinin yeni kurumlar oluşturmalarını ve anayasal süreci başlatmalarını kolaylaştırmıştır. Ancak bu gelişmeyi asıl belirleyen Ermeni toplumu içinde başlayan siyasal bir ayrışma ve mücadelenin giderek daha geniş bir alana yayılmasıdır. Amiralar karşısında güçlenen yeni bir orta sınıf oluşmaktadır ve bunlar cemaatin kurumlarında daha fazla söz hakkı istemektedirler. Amiralar ve Patrikhane genellikle birlikte hareket etmekte

227 Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", *Tanzimat - Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde (ed. Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yay., 2006, s. 381.

228 Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu (1839-1863)*, çev. Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, 2004, s. 66.

ve bir çıkar ortaklığı içinde görünmektedirler, fakat 1840'lı yıllar bu örtülü ittifakın zayıflamaya başladığını göstermektedir. Osmanlı bürokrasisinin üst kadrolarıyla kurdukları ilişkiyi cemaat içindeki konumlarını pekiştirmekte kullanan amiralar, giderek güçlenen esnaf sınıfının meydan okumasına karşılık verememekte ve iktidarlarını onlarla paylaşmak zorunda kalmaktadır: "19. yüzyılın başında, Ermeni cemaati içindeki sınıfsal mücadelenin siyasal alanda somut biçimde görünür hale geldiği anlaşılmaktadır. Liberal düşüncelerden ve Avrupa'daki burjuva demokratik devrimlerden etkilenen bir orta sınıfın güçlenmesi, kilise ile işbirliği yaparak Ermeni cemaatini kontrol eden amiraların egemenliğini tehdit eder hale gelmiştir. Amiraların egemenliğini sarsan ilk tepki esnaflardan gelmiştir ve esnaf-amira çatışması cemaatin kurumsal yapısını ciddi biçimde etkilemiştir. Ermeni kilisesinin üst yönetiminin bu çatışmada her zaman amiralarla birlikte hareket ettiğini söylemek ise haksızlık olur. Sözgelimi, 1844 yılında Patrik Matteos, kendisine danışmanlık yapacak ve milletin mali işlerinden sorumlu olacak Karma Meclis'i oluştururken bu iki kesim arasında bir denge gözetmiştir; 16 esnafın yanı sıra 14 amirayı da bu meclise dahil etmiştir. Amiralar kilise ve cemaat yönetimine müdahale ettiklerinde ise Patrik onlara karşı bir tutum almaktan kaçınmamıştır. Bu sıradan bir çatışma değildir, zira cemaat içi tartışmalarla çözümlenememiştir. Osmanlı yönetiminin üst kadrolarıyla kurdukları ilişkiye duydukları güvenle amiralar, bu meseleyi Babıâli'ye taşımış ve Patrikten şikâyetçi olmuşlardır. Bu çatışma Ermeni cemaati açısından bir dönüm noktası gibi görünmektedir, çünkü Babıâli 7 Mayıs 1847 tarihinde yayımladığı bir fermanla cemaat yönetiminin dini ve din dışı alanlarının ayrılması gerektiğini belirtmiştir. Bu fermanla birlikte girişilecek kurumsal düzenlemeler amiraların yetkilerinin sınırlanması anlamına gelecektir. Amiraların gücünün sınırlanmasında, esnaflarla giriştikleri mücadelenin yanı sıra 19. yüzyılın başında kendi içlerindeki çekişme de etkili olmuştur. Sarraflar ve teknokratlar olarak ikiye bölünen amiralar bundan böyle her konuda birlikte davranabilme yeteneklerini de kaybetmişlerdir."[229]

Amiralar Ermeni toplumunun aristokrat unsuru olarak tanımlanmaktadırlar ve cemaat hiyerarşisi içinde birkaç yüzyıl boyunca ruhani sınıfla birlikte en tepededirler. Amira sözcüğünün 7. yüzyıldaki Arap istilası sırasında

229 Arsen Yarman, "1877 Yılında Sivas Şehri ve Boğos Natanyan'ın 'Kanun' Arayışı", Boğos Natanyan, *Sivas 1877* içinde, (yay. haz. Arsen Yarman), Birzamanlar Yayıncılık, 2008, s. 53.

Müslüman prensler için kullanılan "emir" unvanından türediği anlaşılmaktadır. 14. yüzyılın sonundan itibaren belirginleşen, 16. yüzyılın sonuna kadar ağırlığını artırmaya devam eden amiralar, 18. yüzyılın sonlarından itibaren de Osmanlı İmparatorluğu'nda en önemli mevkilere yükselecek kadar güçlenmişlerdir. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda sayıları 80'e yaklaşan güçlü amira aileleri bulunmaktaydı ve bunlar kendilerini Ermeni soylu sınıfının en parlak örnekleri olan "nakharar"lara dayandırmaktaydılar. Aslında çoğu Agn (Eğin) kökenli olan bu aileler çok zengin sarraflardı ve sultanların, vezirlerin, paşaların kişisel servetlerini de yönetirlerdi. Tanzimat reformlarının ve Kırım Savaşı'nın amiraların iktisadi ve siyasi iktidarlarını kaybetmelerine yol açtığını belirten Minassian, 1863 yılında Osmanlı Bankası'nın kuruluşunun İngiliz ve Fransız para babalarının işine yaradığını ve artık amiralar için gerilemenin başladığını ekler.[230] Minassian aynı yerde amira aileler arasındaki farklılıklara da işaret etmektedir, ki bu bir bakıma sözü edilen "sarraf-teknokrat" ayrımına karşılık gelmektedir: "... Fakat Düzyanlar gibi veya Tıngırlar gibi, olağanüstü servetleri kıskançlık ve nefret uyandıran, mevkileri hiçbir zaman sağlam olmayan ve düşüşleri çoğu zaman korkunç olan 'bankacı-amiralar'ın yanı sıra, Balyanlar gibi 'imparatorluk mimarı-amiralar', Dadyanlar gibi Osmanlı imalathanelerinin müdürleri olan 'sanayici-amiralar' vardır, ancak servetlerinin büyüklüğü birincilerinkiyle yarışamaz."[231] Servetleri ve işleri bakımından önemli farklar bulunan bu iki kesimin 19. yüzyılın başlarından itibaren cemaat hayatında farklı tavırlar sergilemeleri de ihtimal dahilindedir.

Babıâli'nin 1847 yılında yayımladığı ferman, amiraların Ermeni toplumu içindeki konumlarını sürdürebilmelerinin ancak güçlenen orta ve üst

230 Anahide Ter Minassian, *Ermeni Kültürü ve Modernleşme (Şehir, Oyun, Mizah, Aile, Dil)*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, 2006, s. 96.

231 Düzyanların akıbeti, Minassian'ın sözünü ettiği gibi, kıskançlık uyandıran servetleri nedeniyle yükselişleri gibi düşüşleri de korkunç olan sarraf-amiraların akıbetinin çok tipik bir örneğidir: "Örneğin, baş vezir Halet Efendi, imparatorluk darphanesinden sorumlu Katolik Ermeni Düzyan kardeşlerden yüklü bir borç aldı. Ödeyemediği borçtan kurtulmak için Halet Efendi Düzyanları yolsuzlukla suçladı. Evlerini aramak ve korumak için askerler yolladı ve bu soruşturmada Düzyanların ibadet ettiği özel Katolik şapeller buldular. Özel mülkte ibadet yeri sahibi olmak yasaktı, böylece Halet Efendi'nin şimdi onlara karşı yapacağı bir başka suçlama daha vardı. 16 Ekim 1819'da, bir kardeş ve kuzeni evlerinin önünde asıldı; saray kapısında diğer kardeşlerin başları kesildi ve bedenleri ortada bırakıldı. İmparatorluğun her tarafında, Düzyanlar tutuklandı ve malları haczedildi" (Charles A. Frazee, *Katolikler ve Sultanlar, Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu (1453-1923)*, çev. Cemile Erdek, Küre Yayınları, 2009, s. 314).

Amiralar

1840'lı yıllarda sarraflık yapan bir amira

Sarraf Bilezikçi Amira

Mikayel Çelebi
Düz Amira
(1786-1818)

Amira Sarkis
Çelebi Düz ve eşi

Düz Amira Sülalesi

Mikayel Çelebi Düz

Ohannes Çelebi Düz

Sarkis Çelebi Düz'ün (1777-1819) portresi

Arakel Düz ve Nubar Paşa gençlik dönemlerinde

burjuvaziyle işbirliği yapmalarına bağlı olduğunu göstermiştir. Zira bu fermanla birlikte cemaatin sivil ve ruhani işlerinin idaresini üstlenecek birbirinden bağımsız iki organ (Yüksek Sivil Meclis ve Ruhani Meclis) oluşturulmuştur ve yirmi üyeden oluşan Yüksek Sivil Meclis'in dokuz üyesi amiralardan, on üyesi de esnaftan oluşmaktadır. İlk üyeleri 20 Mayıs 1847 tarihinde yapılan seçimle belirlenen Yüksek Sivil Meclis'in başkanlığına Hagop Gırcikyan getirilmiştir. Her iki meclisin üyeleri de iki yılda bir yapılacak seçimlerle belirlenmektedir ve bu idari kurumlar Ermeni Nizamnâmesi'nin yoğun olarak tartışıldığı 1860 yılına kadar görevlerini sürdüreceklerdir. Ermeni cemaatinin Patrik'ten sonraki en üst düzeydeki yöneticilerini belirleyen Yüksek Sivil Meclis'in yapısı doğal olarak cemaat içi güç dengeleri hakkında da bir fikir vermektedir. 1847 yılındaki ilk meclis amiralarla esnafların güçlerinin birbirine yakın olduğunu göstermektedir, ancak bu denge kısa bir süre içinde amiralar aleyhine bozulacaktır. 1853 yılında Yüksek Sivil Meclis'e seçilen amiraların sayısı beşe düşmüştür, 1855 yılında ise sadece iki amira bulunmaktadır. 1847'den 1855'e kadar, fazla uzun olmayan bir sürede, amiralar hem Patrikhane hem de sivil kurumlar üzerindeki nüfuzlarını dikkat çekici bir hızla kaybetmişlerdir.

Amiraların güç kaybetmesinin Tanzimat reformları ve iktisadi alandaki gelişmelerle yakından alakalı olduğu görülüyor. Ancak bu kadar ani bir güç kaybı ve bunun cemaat içi güç dengelerine böylesine hızlı yansıması daha çok Ermeni toplumunda yükselen yeni tartışmalar ve bunların yarattığı ayrışmalarla ilgilidir. Orta sınıfın güçlenmesi ve dünyadaki burjuva demokratik devrimleri yakından takip eden, liberal fikirlerden etkilenen bir aydın sınıfın ortaya çıkışı hem ruhani hem de sivil alandaki dengeleri önemli ölçüde sarsmıştır. 19. yüzyılın başlarından itibaren Fransa ve İtalya'ya üniversite eğitimi almaya gönderilen pek çok Ermeni genci Avrupa'da yükselen burjuva demokratik devrimlerden etkilenmiş ve buralardan aldıkları ilhamla kendi toplumlarını dönüştürmek kararlılığıyla ülkelerine dönmüşlerdir. Başlangıçta düşündükleri Ermeni toplumunda ruhani alanı daraltmak, kültürel bir dönüşümle cemaat kurumlarını modernleştirmektir: "Ermeni demokratik harekete yeniden hız veren, liberal burjuvazinin idareyi ellerine aldığı 1848 ihtilalidir. Büyük ailelerden gelme birkaç Ermeni öğrenci, Fransız ya da İtalyan vatanseverlerin yanında, Paris ve Venedik'te devrimi izler, hatta katılırlar. Yeni fikirlerin coşkusuna kapılıp Ermeni halk sınıflarını Patrik ve

Abdülhamid'in memurları

Agop Paşa Kazazyan
(1833-1891)
Hazine-i Hassa Nazırı

Gabriyel Efendi
Noradunkyan (1852-1941)
(Hariciye)

Mihran Bey Düz
(1817-1891)
Darphane Müdürü

Krikor Ağaton
Nafıa Nazırı

Ohannes Minasyan

II. Abdülhamid döneminde 2.633 Ermeni memurun devletin hizmetinde çalıştığı tespit edilmiştir. Bunların 40'ı Maliye Nezareti'nde, 202'si Hazine-i Hassa Nezareti'nde görev yapmıştır (Cafer Ulu, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi, 2009, s. 21).

Mikayel Mumciyan
(?-1894)

Sarkis Mumciyan
(1825-1890)

Mikayel Paşa Portukal
(1842-1897)
Hazine-i Hassa Nazırı

Boğos Bey Mısırlı. Türkistan Bankası'nın kurucusu olan Mısırlı, Padişah'ın bankacısı ve şahsi hazinecisidir. Finansal konulardaki üstün hizmetlerden dolayı "Bey" unvanı ve üç adet nişan ile ödüllendirilmiştir.

Mardinli Osep Kazazyan
ve oğlu
(Diyarbakır Mebusu)

amiraların vesayetinden kurtarmak isterler. Osmanlı despotizmine saldırmak gibi bir niyetleri yoktur, ama geleneksel din çerçevesi içinde eylemde bulunarak Ermeni kurumlarını yenileştirmek istemektedirler. Aralarında en etkinleri Krikor Odyan, Serviçen (Serovpe Viçenyan), Nigoğos Balyan, Garabed Ütücüyan, Nahabed Rusinyan olan bu gençler dokuz kilise adamıyla birlikte bir tasarı geliştirerek 1854 yılında Patriğe teslim ederler. Fransız İhtilali ve Avrupa liberalizmi ilkelerinden ilham alınarak yazılmış bu tasarı, amiralar tarafından reddedilir."[232]

Burada isimleri sayılan bu gençler Avrupa'da gördükleri eğitimin etkisiyle "milli ve devrimci bir romantizm" siyasetini kendi toplumlarına da uyarlamaya çalışmışlardır. Gördükleri eğitim ne olursa olsun -Kaspar Sınabyan, Serovpe Viçenyan ve Nahabed Rusinyan tıp eğitimi almışlardır-, Avrupa'da soludukları hava hepsini modern Ermeni kurumlarını oluşturma konusunda son derece kararlı kılmıştır: "Nitekim, ileride Ermeni Milli Anayasası'nı kaleme alacak olanlar, Paris'te Collège de France'ta J. Michelet'nin, E. Quinet'nin, A. Miskiewicz'in derslerine girmiş, milli ve devrimci bir romantizm atmosferini teneffüs etmişlerdi. Michelet'den birtakım kavram ve fikirler ödünç almışlardı: 'Modern ilke' olarak adlandırılan Rönesans kavramı, önceki yüzyılların karanlığından sonra doğan Ermeni kültür Rönesansı, Veradzınunt; Halk kavramı ve Millet kavramı, ebedi varlık; toplumsal yenilenmenin başlıca etkeni olarak gençliğin payına düşen rol; halkın eğitiminin ekonomik ve toplumsal gelişmenin koşulu olduğu inancı."[233] Halkın eğitiminin toplumsal gelişmenin zorunlu bir koşulu olduğu inancı bu gençler arasında o kadar köklüdür ki, Ermeni toplumunu ve kurumlarını modernleştirmenin ilk adımı olarak sistemli bir dil ve eğitim politikası oluşturmakla işe başlamışlardır. Minassian, 1840-1870 yılları arasında yoğunlaşan Ermeni diline müdahale etme ve değişiklikler yapma girişimlerinin 1848 devrimlerinden etkilenen bu küçük seçkin grup tarafından başlatıldığına dikkat çekmektedir.

232 Anahide Ter Minassian, "L'Arménie et l'éveil des nationalités (1800-1914)", *Histoire du peuple arménien* içinde, (ed. Gérard Dédéyan), Editions Privat, 2007, s. 492.

233 Anahide Ter Minassian, *Ermeni Kültürü ve Modernleşme (Şehir, Oyun, Mizah, Aile, Dil)*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, 2006, s. 132-133.

Bu dil ve eğitim siyasetinin Ermeni aydınları arasındaki gücü, Ermeni nizamnâmesinin hazırlanmasına en çok katkı yapanların başında gelen Krikor Odyan'ın aynı zamanda Ermeni dilinin modernleştirilmesi gerektiğini kararlı bir şekilde savunanlardan biri olduğu bilindiğinde daha iyi anlaşılır. Daha sonra Midhat Paşa'nın çalışma arkadaşı olan Odyan 1851 yılından itibaren, henüz 17 yaşındayken, Ermeni cemaatinin tümü tarafından anlaşılabilen bir edebiyat dilinin gerekliliğine işaret etmektedir. Ancak milli bir dil, milli eğitimin gelişmesini sağlayabilirdi ve Odyan, küçük bir seçkinler topluluğunun yazılı dili olan *Kırapar*'ın (Krapar) Ermeni nüfusun çoğu için anlaşılmaz, yabancı bir dil olduğunu ileri sürer. Onun önerisi, İstanbul Ermenilerinin *Aşkharapar*'ının eğitim dili olarak kullanılmasıdır, çünkü İstanbul lehçesi Asya lehçesine nazaran daha az kabadır ve daha az istila edilmiştir. Ayrıca İstanbul'un Anadolu'dan gelen göçmen işçileri bir araya getiren bir ekonomik merkez olması da bu lehçenin bütün Ermeniler arasında yaygınlaşmasını kolaylaştıracaktır. Odyan dil sorununu yalnızca edebi bir mesele olarak görmemekte, onu Ermenilerin yaşadığı siyasal sorunların temeli olarak görmektedir. Bu niteliğiyle de dil, Ermeni cemaatinin mevcut iktidar yapısının ürünüdür ve onu pekiştiren bir rol oynamaktadır: "O günlerde milletin sahip olduğu şeyler kötü bir idare, kötü okullar ve eskimiş bir dildi."

Eğer mevcut iktidar yapısı gücünü bunlardan alıyorsa, o iktidar yapısını değiştirmek isteyenlerin siyasal programları da az çok belli olmuş demektir: İdareyi düzeltmek, okulları ve eğitimi iyileştirmek ve dili yenilemek... Cemaat idaresini değiştirmek, mevcut kurumların yapısını değiştirmek ya da yeni kurumlar oluşturmak ciddi bir mücadeleyi ve belli bir güç sahibi olabilmeyi gerektirmektedir. Dolayısıyla dil ve eğitim meseleleriyle başlamak liberal Ermeni aydınları için daha kolay gibi görünmektedir. Avrupa'da üniversite eğitimi almaları bu alanda gördüklerini kendi toplumlarına uyarlamalarını kolaylaştıracak ve onların cemaat içindeki güçlerini artırmalarını sağlayacaktır: "Eğitimin önemine işaret eden genç Ermeni aydınların fikirleri cemaat içinde karşılık bulmuş ve 22 Ekim 1853 tarihinde, Patrikhane'nin denetimi altında ilk Ermeni Tedrisat Komisyonu (Usumnagan Khorhurt) oluşturulmuştur. Tıpkı Osmanlı'nın Encümen-i Daniş'i gibi, bu komisyon da kendisine Fransız Akademisi'ni model almıştır ve Tedrisat Komisyonu'nun yönetimine Dr. Serviçen, Nahabed Rusinyan ve Krikor Odyan gibi isimler hâkimdir. Ermeni okullarının eğitim düzenini denetlemekle görevli Tedrisat

Komisyonu'nun üyelerinden Rusinyan, adeta Odyan'ın önerisinin içini doldurmayı amaçlarmışcasına, 1853 yılında *Uğğakhosutyun Arti Hay Lezvin* (Modern Ermeni Dilini Doğru Konuşmak) adlı kitabı yayımlar. Rusinyan'ın kitabı Tedrisat Komisyonu'nun onayıyla yayımlanmıştır, dolayısıyla bu kurumun desteğine sahiptir. Ancak bu kurumun desteğine sahip olmak, neredeyse otomatik olarak, başka çevrelerin husumetini üzerine çekmek anlamına gelmektedir. Kitap çevresinde öylesine yaygın bir tartışma kopar ki, Rusinyan'ın eseri bir bakıma cemaatin ilerici kesimleri (Lusavoryal) ile gelenekçi kesimleri (Khavaryal) arasındaki bir ayrım noktasını teşkil eder."[234]

Rusinyan'ın kitabı üzerinde somutlanan bu ayrım öylesine belirgindir ki, gelenekçi kesimler işi bir Patriklik bildirgesiyle kitabı yasaklatmaya kadar vardırırlar. Yeni ve nüfusun büyük bir kesimi arasında yaygınlaşan bir dil, eğitim sisteminin modern düşüncelere daha fazla açılması anlamına gelmektedir ve bu da Ermeni toplumunu yöneten amiraların, sivil ya da ruhani kadroların cemaat üzerindeki güçlerini aşındıracaktır. Liberal aydınlar ve güçlenen burjuvazi için ise dil öğreniminin yaygınlaşması okuma yazma oranını artırmayı ve kalkınmayı teşvik etmeyi sağlayacaktır. 1840-1870 yılları arasında eğitimin ve okulun Ermeni toplumu içerisinde son derece büyük bir itibarı vardır. Başlangıçta İstanbul ve İzmir'de örneklerine rastlanan modern eğitim kurumları zaman içinde Anadolu'da da görülecektir, ancak iktisadi bakımdan azgelişmiş yerlerde okullaşma süreci daha yavaş ilerleyecektir. Ermeni nüfusun yoğun olduğu (Sivas, Van, Muş, Erzurum, Akhtamar) ya da Ermeni cemaatlerinin ekonomik refahının ve kültürel gelişiminin yüksek olduğu (Trabzon, İzmir, Bursa, Adana, Kayseri) bölgelerde modern okulların açılması ve eğitimlerine devam edebilmeleri çok daha kolay olmuştur. Ancak 19. yüzyılın ortalarına doğru Katolik ve Protestan misyonerlerin Anadolu'da pek çok okul kurmaları ve kadınların eğitimine de önem vermeleri Ermeni toplumunun buna eğitimle, okullarla karşılık verme eğilimini güçlendiren ve bu sürece "milli" bir nitelik veren bir rol oynamıştır: "Ermeni okul ağının ilk zamanları son derece mütevazı idi. 19. yüzyılın başında, 'Ermeni Atinası' diye adlandırılan İzmir'de, İstanbul'da, İzmit'te amiralar tarafından, sonra da esnaf tarafından finanse edilen tek tük okul vardı. Viyana (1824) ve Venedik (1830) Mıkhitaristleri tarafından İstanbul'da kurulan kolejler

234 Arsen Yarman, "1877 Yılında Sivas Şehri ve Boğos Natanyan'ın 'Kanun' Arayışı", Boğos Natanyan, *Sivas 1877* içinde, (yay. haz. Arsen Yarman), Birzamanlar Yayıncılık, 2008, s. 56.

örnek okullardı ve Batı'ya açılan pencerelerdi. Mıkhitaristlere düşen bu rol, Padova'da Samuel Murad (1834) -çok geçmeden Paris'e taşındı (1846-1870), Venedik'te Rafaelyan (1836) birer kolej kurdukları zaman daha da belirgin oldu. Her iki kolej de Doğu'dan gelen Ermeni gençlerine kucak açmak üzere kurulmuştu. Bu okullar ilk okumuş seçkinlerin ortaya çıkmasını sağladı. Öğrenim dili olarak modern Ermenicenin kullanılması, Van'dan önce İstanbul'da ve İzmir'de gerçekleşti (1867). İstanbul'da ve Viyana'da neredeyse eşzamanlı olarak Aşkharapar dilbilgisi kitaplarının ortaya çıkmasıyla bu durum kesin olarak pekişti. 'Diller savaşı'nın ardından 'okullar savaşı' geldi. Katolik ve Protestan misyonerlerinin okullarının başarısı, kadınların eğitimi konusunda öncü tutumları, *Ermeni Millet*inde tepkisel bir rekabet doğurdu, Ermeni toplumunun seferber olmasına ve Patrikliğin himayesi altında 'milli' bir okul ağının gelişmesine yol açtı."[235]

Protestan misyonerlerin 1850'lerden itibaren Anadolu'nun pek çok şehrinde (Bursa, Adapazarı, Afyon, İzmir, Konya, Kayseri, Yozgat, Sivas, Tokat, Merzifon, Adana, Tarsus, Antep, Harput, Çüngüş, Malatya, Palu, Bitlis, Mardin, Van) okullar, yetimhaneler açmaları ve çalışmalarını daha çok Ermeniler üzerinde yoğunlaştırmaları gerçekten de bunu bir meydan okuma olarak gören Ermeni Kilisesi'nin eğitime verdiği önemi artırmıştır. Okul ve eğitim Bardizaktsi (Minasyan) ile Natanyan'a da Ermeni toplumunun aydınlanmasının, yoksulluktan, cehaletten ve sömürülmekten kurtulmasının yegâne yolu olarak görünmektedir. Bardizaktsi 1860'lı yılların ikinci yarısında Zeytun'da üç yıl öğretmenlik yapmıştır ve gezdiği yerlerde Ermeni ahalinin okula, eğitime verdiği değeri tespit etmeye özen göstermiştir. Sözgelimi Trabzon ve civarına dair izlenimlerinden söz ederken, Pontus Ermenilerinin eğitime verdiği önemi, onların gelişmeye açık bir topluluk olduklarının bir kanıtı olarak değerlendirmektedir. Trabzon marhasalığının, sahip olduğu elli üç okula ve ticari faaliyetlerin gelişmişliğine dikkat çekmektedir: "Bence Osmanlı Ermenistanı'nda buradan daha fazla gelişim taraftarı olan yer yok." Eğitime bu kadar önem vermelerine rağmen, bölgenin coğrafi koşulları ve yerleşim özellikleri nedeniyle (köy evleri birbirlerinden çok uzaktadırlar) özellikle kış mevsiminde çocukların okula gitmeleri son derece güçleşmektedir. Bardizaktsi'nin ziyaret ettiği şehirlerdeki manastırlar için yaptığı

235 Anahide Ter Minassian, *Ermeni Kültürü ve Modernleşme (Şehir, Oyun, Mizah, Aile, Dil)*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, 2006, s. 136-137.

Harput, Hüseynik Aziz Varvar Kilisesi'nde çekilmiş bir fotoğraf
Fotoğraftakiler Ermeni Nizamnamesi'ne uygun olarak seçilmiş Cismani Kurul üyeleridir.
Oturanlar (soldan sağa): Harutyun Najaryan, Minas Mazmazyan, Hovhannes Terziyan;
Ayaktakiler (soldan sağa): Dada Parigyan, Kevork Aharonyan, Arakel Hovseyyan (1892)

Harput, Hüseynik Cismani Kurul mührü

değerlendirme, Ermeni patrikhanesi için din ve eğitimin ne kadar iç içe görüldüğünün bir kanıtıdır: "Manastırlar memleketimize sonsuz hizmetlerde bulunmuşlardır. Hem okulumuz hem kitaplığımız hem misafirhanemiz hem de hastanemizdirler." Trabzon marhasalığında gördüğü yüksek sayıda okula rağmen Bardizaktsi özellikle doğuda Ermeni toplumunun okullaşma oranının çok düşük ve eğitimin düzeyinin hiç de parlak olmadığına tanık olmuştur. Köylerin çoğunda "ahıra benzer" okullar görmüştür ve buralarda çok az çocuk eğitim görmektedir, şehirlerde de başka sebeplerle eğitim düzeyi düşüktür. Bardizaktsi son zamanlarda Ermeniler arasındaki okul açma gayretlerinin çok arttığını ve bu konuda faaliyet gösteren cemiyetlerin çoğaldığını memnuniyetle gözlemlemiştir. Buna rağmen Anadolu'da okul sayısının artırılması ve buralarda süreklilik arzeden bir eğitimin verilebilmesi için şu sorunların çözülmesi zorunludur: "Şimdi bana, 'Bari siz rahipler okul açın' diyeceksiniz. Evet, okul açmak ve bir isim vermek kolay. Nitekim raporlarda zikredilen okullar bu tarzdadır, açılır ve kısa bir süre sonra da kapanırlar. Sebep?

I- Halkın, okuma yazmanın kilise adamlarına has bir gereksinim olduğu, kendileri için ise gereksiz ve faydasız olduğu yolundaki inancı,

II- Fakirlik. Aileler için çocukları yazın okula göndermek imkânsız.

III- Kitap, kâğıt ve özellikle okul araç gereçlerinin olmayışı,

IV- Okul araç gereçlerinin nakliyesindeki güçlükler,

V- Diratsu [din adamı adayı] veya öğretmen azlığı.

Eğitimin zorunlu olmadığı ve maddi zorluklar bulunan bir ülkede sadece maneviyatla eğitimi yaymak nasıl mümkün olabilir ki!"[236]

Natanyan için de okul ve eğitim bir ruhaninin halkı aydınlatmasının ve Ermenilerin gözyaşını silmenin temel yollarından biridir. Böyle yapıldığı takdirde Ermeni kilisesinin ve onun başı olan patriğin çabaları desteklenmiş olacaktır. Natanyan daha kitabın önsözünde bu yaklaşımı açık bir şekilde dile getirmektedir: "Çok sevgili ve eşsiz Patriğimiz Başepiskopos Nerses'in çalışmalarına destek vermeye çalışalım. Eğitim ve öğretimle Ermenistan'ın gözyaşlarını silelim. Okulları yaygınlaştırarak Ermenistan çocuklarının,

236 V. Bardizaktsi, *a. g. e.*, s. 8, 16, 51, 53-55.

büyük milletimin gelişmesini sağlayalım." Natanyan okulları yaygınlaştırmanın ve büyük bir eğitim hamlesine girişmenin gerekliliğine işaret etmenin yanı sıra Ermeni kilise ve manastırlarını halkı aydınlatan birer "okul"a dönüştürülebileceklerine de inanmaktadır. Palu'nun sorumsuz ruhaniler elinde harabeye çevrilen Kağtsrahayyats Surp Asdvadzadzin Manastırı'nın onarılıp yeniden halkın fikrini ve ruhunu aydınlatacak bir merkez olacağına dair söyledikleri de bu inancın bir göstergesidir: "Bu manastırı onarmak ve tekrar eski varlıklı durumuna kavuşturup, Kiğı, Çarsancak, Dersim, Palu marhasalıklarında bulunan halkın fikrini ve ruhunu aydınlatacak bir okul haline getirmek mümkün değil mi? İmkânsız diye bir şey yok. Özellikle de kolaylıkları bilen biri olarak, bu manastırın sadece kendi marhasalık bölgesindeki halka değil, başka marhasalıklardaki halka da ışık olabileceğine imzamı basabilirim." Natanyan'ın Ermeni kilisesinin eğitim ve aydınlanma misyonuna yaptığı vurgunun, Protestan misyonerlerin eğitim yoluyla Ermeni cemaatine ulaşma yöntemiyle de bağlantılı olabilir. Zira rahip Palu Ermenilerini, şehirdeki Ermeni-Protestanlar kadar eğitime ve aralarındaki birliğe önem vermemekle suçlamaktadır: "Palululer daha ziyade kendi hesaplarına çalışmayı seviyorlar. Cemaat menfaatine ve eğitime tümüyle ilgisiz, ölü ve uyuşuklar. Şehirde kırk hane kadar Protestan var. Ermeni-Protestanlar arasında bu kötü alışkanlık yok. Kendilerine ait bir dua yerleri ve vaizleri var. Karma bir okulları ve seksen kadar talebeleri bulunuyor. Talebeler dilbilgisi, matematik, coğrafya, Ermeni tarihi vs eğitimi görüyorlar. Okulu çok seven ve gelişime açık talebeler var. Okula ondalık ödüyorlar."[237]

Protestanların eğitime ve aydınlanmaya bu ölçüde açık olmalarına karşın Palu şehrinin Ermenileri hiç de iyi durumda değillerdir. Eğitimi önemsememeleri cehaletin elinde tutsak olmalarına yol açmış, iktisadi zorluklar onları memleketlerini terk edip gurbette çalışmaya zorlamıştır. Bu koşullarda birbirlerine bağlı olmaları, modern fikirlerle tanışmaları imkânsızdır. Ancak rahip Palu Ermenileri arasında bu durumu değiştirmeye çalışanların varlığını gözlemlemiş ve bu konuda ufak da olsa kıpırdanmalar olduğunu görerek ümitlenmiştir: "Bu zor hayata zorlanan halk eğitim ve öğretimi unutmuş halde. Milliyet, kardeşlik ve vatanseverlik duyguları ise nefret ve intikamın serin külleri altında tamamen sönmüş durumda. Bu sebeple tüm Palululara

237 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , s. 12, 19, 45-46.

okulların yapımına ve gelişime önem vermelerini tavsiye ediyorum. Palu bundan önce duyarsızdı. Kardeşinin, mensup olduğu millete karşı yaptığı ihanetin, kendisine karşı da işlenmiş bir suç ve felaket olduğunu anlayamıyordu. Ama şimdi az buçuk eğitim almaya başlayınca kıpırdanmaya başladı. Taşıdığı tüm ağır yüklerin sebebinin cehalet olduğunu hissetmeye ve anlamaya başladı. Korkunç esaretinin daha önce farkında değildi, çünkü aptala çevrilmişti."[238]

Natanyan Palu'nun tüm köylerinin okul ve eğitim konusundaki durumlarını tespit etmeye özel bir dikkat göstermektedir. Köylerin bir kısmı bu konuda çok iyi durumdadır. Rahibin en fazla beğendiği ise Havav köyüdür; "Havav köyü hem cesareti hem eğitimseverliği hem de dindarlığı yönünden tüm Palu vilayeti içinde büyük ün yapmıştır." Düzenli eğitim veren bir okula sahip olan köyde iyi eğitimciler bulunmaktadır ve öğrencilere dilbilgisi, matematik, coğrafya, Kutsal Kitap tarihi, Ermeni tarihi ve Hıristiyanlık dersleri vermektedirler. Rahip için eğitim ve dinin iç içeliği o kadar belirgindir ki, eğitimi ve yetenekleri ile tanınan "badveli" Antreas'ı, Ermeniceyi ve dini iyi bilen ve bildiklerini köy ahalisine aktararak hem Havav köyünün hem de civardaki diğer köylerin mezhep değiştirmesine engel olan biri olarak övmektedir. Demek ki iyi bir eğitimden, diğer niteliklerinin yanı sıra, öğrencinin Ermeni dinine bağlılığını sağlaması da beklenmektedir. Natanyan Havav'ın, çevresindeki köylerle karşılaştırıldığında daha terakkisever bir yanının olduğunu, bu yüzden de hem şehirde hem de diğer köylerde çalışan dilciler ve saymanların hep bu köyden çıktığını kaydeder. Rahibin eğitimle ilgili bir başka hassasiyeti de kız çocuklarının okutulmasıyla ilgilidir. Muhtemelen bu da misyoner okullarında kız çocuklarına ve ev kadınlarına dönük eğitim girişimlerinin bulunmasıyla ilgilidir. Havav köyünde kızlar için bir okul bulunmamakla birlikte mevcut okulun büyütülüp karma hale dönüştürülmesi gündemdedir. Palu'nun diğer köyleri arasında eğitime önem verenler bulunduğu gibi bu konuda pek parlak durumda olmayanlar da vardır. Natanyan bazı köylerde ahalinin okul kurabilmek için maddi olanaklara ihtiyaç duyduğunu belirtirken, kilisenin de elindeki imkânlarla buna katkıda bulunabileceğinden söz etmektedir. Bu da okul ve eğitim meselesini kilisenin temel görevleri arasında saydığının bir işaretidir.

238 Boğos Natanyan, *a. g. e.*, s. 93.

Aslına bakılırsa köylerde eğitime önem verilmesi ve okullarda kız öğrencilerin okutulması fikrinin giderek yaygınlaşması sadece taşradaki köy ahalisinin ileri görüşlü olmasıyla ilgili değildir. Taşrada kız-erkek bütün çocukların eğitilmesi 1840-1870 yılları arasında son derece güçlü bir eğilimdir ve bu durum Ermeni toplumunun aydınlanması, Avrupa'daki modern akımlardan etkilenmesiyle doğrudan alakalıdır. Avrupa'daki burjuva demokratik devrimlerden etkilenen Ermeni aydınlarının düşünceleriyle misyoner okullarına karşı Ermeni okullarını iyileştirmek gerektiğini düşünenlerin fikirleri çakışınca, eğitim fikri bu dönemde Ermeni toplumunun temel meselesi haline gelmiştir: "İstanbul'daki cemaat okullarının modernizasyonu konusunda ilk ciddi girişim 1840'lı yıllarda Paris'te öğrenim görmekte ve görmüş olan genç Ermeni aydınlarından geldi. 1848 yılında Fransa ve Avrupa ülkelerinin birçoğunu kapsayan demokratik-anayasacı ihtilaller Paris'te bulunan Ermeni öğrencilerini derinden sarstı. Söz konusu devrimci kitle hareketleri bu öğrencilerde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki cemaatlerinin kalkınıp modernleşmesi için daha fazla etkinlikte bulunma dürtüsüne neden oldu. Bu dürtünün etkisiyle Paris'teki Ermeni aydınları 1849'da Ararat Cemiyeti'ni (Araratean Enkerutiun) kurdular. Cemiyetin gayesi Ermeniler arasında okullaşmayı ve eğitimi yaygınlaştırmaktı. Bu cemiyet ve ilan edilen gayesi çok kısa sürede İstanbul Ermenileri arasında duyuldu ve İstanbul'un Ermeni mahallerinde okullaşmayı sağlamak üzere birçok kültür cemiyeti kuruldu. Söz konusu cemiyetler Ermeni okullarının modernleşmesinde ciddi katkılar sağladı. Bütün bu gayretler biraz da giderek yayılmakta olan Protestan misyoner okullarının etkisine karşı bir cevap olarak ortaya çıkmıştı. Aynı devrede yazı ve eğitim dili olarak klasik Ermenice yerine gündelik olarak kullanılan Ermenicenin ikame edilmesi konusunda kültür tartışmaları baş gösterdi, ki gelenekçiler dil reformuna şiddetle karşı çıkmaktaydılar."[239]

Eğitimin modernize edilmesini savunan ve bu konudaki çabaları destekleyen kültür cemiyetleri başlangıçta İstanbul'da kurulmuştur. Ancak kısa bir süre sonra eğitim ve kültürün taşraya götürülmesi, buralarda okulların yaygınlaştırılması ve eğitimin iyileştirilmesi eğilimi son derece güçlenir. Somel, Anadolu'daki Ermeni okullarının güçlendirilmesi için önemli çabalar sarfeden kültür cemiyetlerinin başında Andznıver, Araratyan ve Tebrotzasiratz

239 Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", *Tarih ve Toplum, Yeni Yaklaşımlar*, 2007, S. 5 (245), s. 79.

Arevelyan'ı saymaktadır. Önceleri taşradan İstanbul'a gelen Ermenileri eğiten ve onlar aracılığıyla taşradaki eğitim hayatına katkıda bulunmaya çalışan cemiyetlerin yerini 1860'lı, 1870'li yıllarda bizzat Anadolu şehirlerindeki eğitim kurumlarını destekleyen, buralarda yeni okullar kurmayı amaçlayan cemiyetler alır: "İstanbul'da varolan kültür cemiyetleri (örneğin *Andznever* kültür cemiyeti) vilayetlerden mevsimlik işçi olarak gelen Ermeni köylülerine okuma yazma kursları açtılar ve Türkçe veya Kürtçe'den başka dil bilmeyenlere de Ermenice öğretmeye başladılar. Söz konusu işçilerden beklenen memleketlerine döndüklerinde hemşehrilerine öğretmenlik yapmalarıydı. 1860'lar ve 1870'lerde Anadolu'nun Adana, Van, Erzurum, Mamuretülaziz, Diyarbekir, Bitlis ve Muş gibi mevkilerinde Ermeni kültür cemiyetleri kurulmaya başlandı. *Ararathian* Cemiyeti'nin şubeleri Van, Erzurum, Mamuretülaziz'de etkin iken *Tebrotzasirats Arevelian* ('Şark Okul Cemiyeti') Muş, Bitlis ve Diyarbekir'de aktifti. Bu cemiyetlerin bir amacı yerel Ermeni eğitimini geliştirmek ve modernleştirmek ve bir diğer amacı da esas olarak Türkçe veya Kürtçe konuşan Ermeniler arasında Ermeni dilini yaygınlaştırmaktı. Bu meyanda İstanbul'daki Hayırsever Cemiyeti (*Baregordzakan* Cemiyeti) Çukurova'da bir örnek çiftlik işletmesi kurarak bölgedeki çiftçilere modern tarımcılık ve tarım teknolojisini öğretmeye girişti. Öte yandan cemaatin varlıklı mensupları modern okullar kurulması konusunda ciddi maddi katkılarda bulundular. Örneğin esasında bir Rus Ermenisi ve zengin bir işadamı olan Mıgırdiç San[a]saryan'ın finansal desteğiyle Erzurum, Van ve Mamuretülaziz'de okullar açıldı. 1879'da kız eğitimini geliştirmek üzere 'Ermeni Kadınlar Birliği' (*Askanever Hayuhiats Enkerutiun*) oluşturuldu. Nihayet kurulan çok sayıdaki kültür cemiyeti arasındaki koordinasyonsuzluğu aşmak meselesi ortaya çıktı. 1880'de taşra ve İstanbul'da bulunan kültür cemiyetleri birleşerek 'Ermeni Okullar Birliği' (*Miatsial Enkerutiun Hayots*) kuruldu. Bu kuruluşun amacı imparatorluktaki Ermeni okulları arasında uyumlu bir eğitim düzeni sağlamaktı."[240]

Natanyan Palu ve Harput'ta eğitime destek veren bu kültür cemiyetlerinin varlığını gözlemlemiştir. Sözgelimi Palu'da Mesropyan Cemiyeti eğitime katkıları nedeniyle şehir halkının sempatisini kazanmış durumdadır. Mesropyan Cemiyeti, Surp Lusavoriç Kilisesi'nin adıyla anılan ve düzenli bir eğitim

240 Selçuk Akşin Somel, *a. g. m.*, s. 80-81.

vermeye çalışan okulda eğitimin sürmesi için fedakârlık yapmakta, şehirde kız okulu kurmaya destek vermektedir: "Kilisenin [Surp Lusavoriç] adıyla anılan ve yüksekçe bir binadan ibaret olan okul, diğerine [Surp Asdvadzadzin] kıyasla daha düzenli. Yüz elliden fazla talebe çeşitli sınıflara ayrılmış durumdalar. Okuma, dilbilgisi, matematik, Ermeni tarihi, Hıristiyanlık, güzel yazı gibi dersler okutuluyor. ... Okulu maddi anlamda destekleyen kilise değil, oldukça uzun süreden beri kurulmuş olan ve yüz üyesi bulunan Mesropyan adlı bir cemiyettir. Aynı gayretkeş cemiyet yaptığı çalışmalarla okulu daha düzenli hale koymaya çalışmaktadır. Eğer bu çalışmalar devam eder ve iyi hocalar bulacak olurlarsa, bahtsız Palu için büyük bir hizmette bulunmuş olacaklar. ... Doğrusunu söylemek gerekirse, Cemiyetin üyeleri şehir halkının sempatisini kazanmış durumdalar. Çünkü hepsi el ele, yürek yüreğe vermiş, okulu daha iyi hale getirmek için durmadan dinlenmeden çalışıyorlar. ... Palu'da kız okuluna önem vermiyorlar, ancak biz böyle bir okul açmaya muvaffak olduk. Şimdilerde elliden fazla kız bir kadın öğretmenden eğitim almakta, Hıristiyanlık doktrini, Ermeni tarihi, el oyası gibi bilgiler öğrenmektedirler. Bu okul da, yukarıda adını zikrettiğimiz Mesropyan Cemiyeti'nin denetimine bırakılmıştır. Cemiyet kızlar için açılan bu okulun her türlü ihtiyacını karşılama vazifesini üzerine alarak geliştirilmesine gayret etmektedir."[241]

Natanyan Harput ve Mezre'de ise Sımpatyan ve Aramyan cemiyetlerinin eğitim konusundaki çalışmalarını takdir etmektedir. Özellikle Sımpatyan Cemiyeti, Harput'ta ruhban yetiştiren ve öğrencilerini imtihanla alan okulun faaliyetlerine maddi ve manevi katkıda bulunmaktadır. Cemiyetin gelir kaynakları arasında Patrikhane'nin yayınladığı genelgeye uygun olarak kiliselerden toplanan paranın da bulunması, kilisenin eğitim meselesini ne kadar ciddiye aldığının bir başka göstergesidir. Mezre'de ise Aramyan Cemiyeti'nin katkılarıyla kurulmuş bir dershane eğitim vermektedir. Harput'taki okulun üst katında kızlar için özel bir oda bulunmaktadır ve onlar da okulun verdiği eğitimden faydalanmaktadır: "Üç gruba ayrılmış olan talebelere Ermenice, Fransızca, matematik, coğrafya, Ermeni tarihi ve Kutsal Kitap tarihi, Hıristiyanlık, Türkçe gibi dersler verilmektedir. Bu okulda basit okuma öğretilmiyor, çünkü talebeler şehrin diğer okullarından imtihanla alınıyor. Elli kadar

241 Boğos Natanyan, *a. g. e.*, s. 35-37.

kız talebe Ermenice, matematik, Ermeni tarihi ve Kutsal Kitap tarihi, Hıristiyanlık, elişi oya, piyano gibi dersler görüyorlar. ... Bu eğitim yuvasının maddi ve manevi desteğini iki yüz elli üyeden oluşan Sımpatyan Cemiyeti sağlıyor. Cemiyet gerçekten de adına layık çalışmalar yapıyor. Yirmi üyeden oluşan bir idare kuruluna sahip. Geliri, üyelerin verdiği (kiminin verdiği beş, kiminin verdiği üç Osmanlı lirası) paralardan, çarşıdaki bir bakkal dükkânının gelirinden ve Patrik Hazretleri'nin genelgesiyle kiliselerden toplanan paralardan oluşmaktadır. Ayrıca Cemiyet'in kasasında yüz Osmanlı lirası nakit bulunuyor. Sımpatyan güzel bir gelecek vaad ediyor. Her Pazar, derslerin ardından konuşmalar yapılıyor, müzik aletleriyle milli şarkılar çalınıp söyleniyor. Böylece halk moral buluyor. ... Harputlu Sımpatyan Cemiyeti'nin okul için gösterdiği çabalar inkâr edilecek gibi değil. Cemaate böylesine yararlı cemiyetler milletimizin başından eksik olmasın. Verimli çalışmalar yapan Sımpatyan Cemiyeti, Harput'taki Ermenilerin gönlünü fethetmenin yanı sıra uzunca bir süreden beri güvenini de kazanmış."[242]

Boğos Natanyan gibi Karekin Sırvantdyants da Palu ve Harput'taki kültür ve yardım cemiyetlerinin faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir. Sırvantsdyants Palu'da Mesropyan ve Paresirats cemiyetlerinin faaliyetlerini gözlemlemiş ve özellikle Paresirats Cemiyeti'nin yaptıklarından etkilenmiştir. Rahibe göre Palu'da yapılan tek doğru dürüst işi bu cemiyet yapmaktadır: "Şehirde, Mesropyan ve Paresirats adlı iki cemiyet bulunuyor. Mesropyan bir okul idare ediyor, Paresirats'ın amacı ise semtin fakir cemaat üyelerinin kafa vergisini ödemek. 4 dükkânı ve 40.000 kuruş sermayesi var. Bunlardan sağlanan yıllık gelir ve kazanç 7.000 kuruş. Kasadarı ise Avedis Uzunyan. Palu şehrinde yapılan tek doğru dürüst iş bu." Sırvantsdyants Harput'taki eğitim faaliyetlerine ise daha farklı bir çerçeveden bakmaktadır. Harput Katolik ve Protestan misyonerlerin çok yoğun olarak faaliyette bulundukları ve eğitim kurumlarının gelişkin olduğu bir merkezdir. Dolayısıyla buradaki Ermenilerin eğitim kurumlarının faaliyetleri özel bir anlam taşımaktadır ve Ermeni cemaati, Sımpatyan Cemiyeti'nin misyonerlerin bölgedeki etkinliğine meydan okuyan çalışmalarına daha fazla destek olmalıdır: "Sımpatyan Cemiyeti'nin okulu ayrı bir bina. Cemiyeti ziyaret ettim. Kuralları, öğretmenleri, okul sıralarını ve salondaki fotoğrafları gördüm. Tek düzenli ve

242 Boğos Natanyan, *a. g. e.*, s. 124-125, 141.

ümit vaad eden okul olduğunu söylemeye sanırım gerek yok. Cemiyet okula büyük önem veriyor. Ama son günlerde o da biraz düşmüş. Çocukların öğrendikleri şarkıları, okuma programlarını gördüm, öğretmenlerin açıklamalarını dinledim. Bu büyük bölge, misyonerlerle yarışabilecek bu okula destek olmalıydı; aksi halde sönmek üzere olan bir kandile benzeyecekti. Eleştirilerimizi ve takdirlerimizi cemiyete ilettik."[243]

Natanyan ve Sırvantsdyants'ın okullar hakkındaki gözlemleri, Ermeni kilisesinin ve ruhanilerin eğitim meselesinin öneminin farkında olduklarını göstermektedir. Ancak burada daha çok, bölgede 1850'lerden itibaren yoğunlaşan Katolik ve Protestan etkinliklerine karşı halkın dini ve milli duygularının güçlendirilmesi niyetini görebiliyoruz. Kiliselerin eğitimi desteklemesi, kendi bünyelerinde okullar kurması ya da Harput'ta faaliyet gösteren Sımpatyan Cemiyeti örneğinde olduğu gibi, Patriğin bir genelge yayınlayarak kültür cemiyetlerine kiliselerden kaynak aktarılmasını istemesi bu niyetin somut göstergeleridir. Harput gerçekten de önemli bir merkez olduğu için buradaki kiliselerin konuya özel bir önem gösterdikleri düşünülebilir. Palu ve diğer bölgeler için ise aynı şeyin geçerli olduğu pek düşünülemez. Natanyan'ın Palu gözlemleri, kendi çıkarlarını sorumluluklarından daha fazla önemseyen, zorbaların baskısı altında ezilen Ermeni köylüsünün içler acısı durumuna kayıtsız kalan, hatta korkudan ya da başka sebeplerle zorbalarla işbirliği yapmaktan çekinmeyen ve kiliseyi kendi çıkarlarına alet etmekten geri durmayan ruhani portreleriyle doludur. Natanyan, Palu kitabının sonunda halkın eğitimsizliğinin, cehalet ve yoksulluğun pençesinden kurtulamayışının sebepleri arasında Ermeni ruhanilerin ilgisizliğinin, hatta onun cehaletinden yararlanma düşüncesinin de bulunduğunu belirtmekte ve bu şekilde davranan ruhanileri çok sert bir dille eleştirmektedir: "Eğer bir ruhani önder, halkın yüreğine millet sevgisi ekemiyor, bu sevgiyi çoğaltamıyor, okullar açmak suretiyle onun gelişimini sağlayamıyorsa bana ne yararı var! Zekâlarını şahsi menfaatleri ve eğlenceleri için kullanan nice önderler gördüm. Bazıları da halkın özellikle cahil kalmasını istiyor. Kutsal yeminlerine duyarsız kalıyorlar. Eğer bir ruhani önder böyle davranırsa halk sömürüden kurtulabilir mi? Yoksa sömürü daha mı çoğalır? Demek ki bu önderler sömürünün sebebidirler." Rahip ancak çalışkan ruhaniler sayesinde halkın

243 Karekin Sırvantsdyants, *Toros Ahpar*, 1884, c. II, s. 78, 169.

gözyaşının silineceğini belirtmekte ve onlara çağrıda bulunmaktadır: "Artık milletin ekmeğini bedava yemek yeter!.."[244]

Taşrada olan bitenler ve burada görev yapan ruhanilerin niteliği bir yana, aslına bakılırsa 19. yüzyılda yaşanan Ermeni Rönesansı'nın (Veradzınunt) önemli bir ayağını Ermeni Kilisesi oluşturmaktadır. Bardizaktsi tarih, dil, eğitim, tiyatro, basın, müzik, resim gibi kültürel hayatın çok geniş bir alanını kapsayan bu rönesansın çok merkezli olduğuna (Venedik, Moskova, Tiflis, İstanbul, İzmir, Kalküta) ve ne yazık ki "Ermeni Yaylası"na biraz daha geç ulaştığına dikkat çeker. Bu kültürel rönesans saygın bir geçmişin yeniden keşfi üzerinde yükselmekte, Aydınlanma Çağı'nın ve Batılı fikirlerin izlerini taşımaktadır. Ancak dikkat çekici bir başka gelişme, 19. yüzyılın ortalarına kadar Ermeni Kilisesi'nin bütün bu kültürel süreçlere hâkim olması, en azından ona ayak uydurabilmesidir. Ancak bu tarihten itibaren, 19. yüzyılın ikinci yarısında, öncülük laik okur-yazar sınıfına geçer: "Yüzyılın ortalarına değin Kilise; aydın din adamları sınıfı, eğitim, basın ve edebi dili (*krapar*) içeren bütün kültürel menzillere hâkimdir. Bağrından Mıkhitarist Alişan ve Hırimyan, Narbey, Ormanyan benzeri din önderleri gibi büyük aydın simalar çıkarır. Ama çok sürmeden laik bir okur-yazar sınıfının ortaya çıkması, Kilise'nin kültür ve dil tekelini elinden alır. Halk eğitiminin vazgeçilmez aracı sayılan *Aşkharapar* (konuşulan dil); önce gazete ve edebiyat, daha sonra da eğitim dili olarak baskın çıkar." Minassian bu bakımdan özellikle Rusya ve Osmanlı Ermenileri arasında benzer bir sürecin başladığına işaret etmektedir. Rusya'da Haçadur Abovyan çağdaş edebiyatın ilk romanı olan *Verk Hayastani*'yi (Ermenistan'ın Acıları, 1840) yazarken, İstanbul'da Nahabed Rusinyan ilk modern Ermenice gramer kitabını yayımlamıştır (1853). 19. yüzyılın ikinci yarısında basın, hem Rusya'da hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda, çok merkezli olarak yaşanan bu Ermeni kültürel rönesansının bağlantı noktası ve çok zaman da siyasi eğitim aracı olarak işlev görmüştür: "Dini, edebi ve siyasi üçlü görünüşü altında basın, ulusun ayrık kalmış kesimleri arasında bir bağlantı, bir siyasi eğitim aracı ve Batı âlemi ile Ermeniler için önemli bağlantı noktalarından biridir. Rusya için: *Hüsüsapayl* (Kuzey Şafağı), *Meğu Hayasdani* (Ermenistan Arısı), *Nor Tar* (Yeni Yüzyıl), *Murc* (Çekiç) ve kuşkusuz en etkinlerinden olan *Mışag*'ı (Ekinci); Türkiye

244 Boğos Natanyan, *a. g. e.*, s. 160-161.

Şuşa'da bir Ermeni konağının salonu

Ermeni tüccar (arkası dönük olan), solda molla, sağda İranlı asker

için ise *Masis* (Ararat), *Arevelyan Mamul* (Doğu Basını), *Püzantion* (Bizans), *Azadamard* (Özgürlük İçin Mücadele) vs.'yi söyleyebiliriz." Minassian bu kültürel rönesansın bir ayağı olarak Mıkhitaristlerin Venedik ve Viyana'daki çalışmalarını da anar. 19. yüzyılda bu merkezlerde Mıkhitaristler pek çok sözlük, belge, tercüme ve incelemeler yayımlarlar. Bu çerçevede İnciciyan (1768-1848) ve özellikle de Alişan'ın (1820-1901) Ermenistan tarihi ve coğrafyasına önemli katkılarda bulunan çalışmalarına dikkat çeken Minassian, 19. yüzyılın ikinci yarısında ise Armenoloji (Ermenibilim) çalışmalarının İstanbul ve Moskova'da geliştiğini ekler.[245]

Minassian'ın çerçevesini çizdiği çok merkezli bu kültürel rönesansta, en azından 19. yüzyılın ortalarına kadar, Ermeni kilisesinin ve ruhanilerinin önemli katkıları olduğu, hiç değilse Natanyan'ın eleştirdiği ruhaniler gibi "milletin ekmeğini bedava yemedikleri" görülmektedir. Ancak bu rönesansın Anadolu'ya ne zaman, hangi kesimler aracılığıyla, ne ölçüde ulaştığı ve ruhanilerin buradaki rolleri tartışmalıdır. Tartışmalı olmayan bir konu ise 1840-1870 yılları arasındaki bu kültürel ve siyasal gelişmenin Osmanlı Ermenilerinin hayatlarını büyük ölçüde değiştirdiğidir. Ermeni toplumunda daha 1840'lı yılların başında kendini gösteren siyasal ve kültürel tartışma, sınıfsal ayrışmaların derinleştiği 1850'li yıllarda hızlanmış ve 1860'lı yılların başında Osmanlı Ermenileri bir "Anayasa"ya kavuşmuştur. Dolayısıyla bu anayasanın da Ermeniler arasında 1840'larda başladığını belirttiğimiz çok merkezli kültürel ve siyasal gelişmelerin ürünü olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ancak Ermeni toplumunun sınıfsal ayrışmalarının izlerini taşıması ve kurumsal yapıda köklü değişikliklere yol açacak hukuki sonuçlar doğuracak olması sebebiyle bu anayasaya giden süreç oldukça çatışmalı geçmiştir. 1863 Ermeni Anayasası'nı, yayma hazırladığımız *Sivas 1877* adlı kitabın önsözünde ayrıntılı olarak değerlendirdiğimiz için burada sadece çok önemli dönüm noktalarına kısaca değinmekle yetineceğiz.[246]

---

245 Anahide Ter Minassian, "L'Arménie et l'éveil des nationalités (1800-1914)", *Histoire du peuple arménien* içinde, (ed. Gérard Dédéyan), Editions Privat, 2007, s. 495-496.

246 Arsen Yarman, "1877 Yılında Sivas Şehri ve Boğos Natanyan'ın 'Kanun' Arayışı", Boğos Natanyan, *Sivas 1877* içinde, (yay. haz. Arsen Yarman), Birzamanlar Yayıncılık, 2008. Bu konuda şu kitaplar da değerli bilgiler vermektedir: Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu, 1839-1863*, çev. Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, 2004; Murat Bebiroğlu, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, 2003.

Մ. ՀԵՐԱՐԴԵԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

❖

Ա Ն Ա Ր Ա Ն
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ
ՄԵԾԻ ՏԱՆԸՆ ԿԻԼԻԿԻՈՑ
Անթիլիաս - Լիբանան
1959

M. Herardyan, *Azkayin Sahmanatrutyun* (Ermeni Anayasası), Kilikya Ermeni Katolikosluğu, Antilyas, 1959.

Rusinyan'ın kitabının gelenekçi kesimlerin baskısı sonucunda 1855 yılında bir Patriklik bildirgesiyle yasaklanması önemli bir dönüm noktasıdır. Rusinyan'ın eseri bağlamında modernleşmeci fikirlerin etkili olduğu, ancak gelenekçi kesimlerin cemaatin kurumsal yapısını hâlâ kontrol edebildiği ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Ermeni cemaatinin kurumsal yapısının modernleşmesini amaçlayanların hem cemaat içinde hem de Osmanlı bürokrasisi içinde görevler almaya başlaması gelenekçi kesimlerin gücünü hızla aşındıracaktır. Daha 30 Haziran 1855 tarihinde, Ermeni cemaatinin bir anayasaya sahip olması gerektiği fikri cemaatin en üst kurumlarında tartışılmaya başlamış ve bir Anayasa Komisyonu oluşturulmuştur. İki yıl sonra ise, 22 Mart 1857 tarihinde, ortada artık Milli Meclis'in onayına sunulan bir metin bulunmaktadır. Herardyan amiraların Patrikhane üzerindeki nüfuzunun esas olarak onların Patrikhane'nin maddi yükünü omuzlamalarından kaynaklandığına işaret etmektedir. Dolayısıyla eğer halk bazı haklara sahip olmayı arzuluyorsa bunun gerektirdiği sorumluluğu da üstlenmelidir. Herardyan'a göre, İstanbul Ermeni cemaati daha önceden de toplantı ve halk temsilcilerinin seçilmesi geleneğine sahipti, ancak 1857 yılında Krikor Margosyan'ın öncülüğünde hazırlanan metin hak ve sorumluluk prensibini öne çıkarması bakımından bir ilk sayılmalıdır: "İstanbul cemaat hayatında toplantı geleneği yerleşmiş ve halk temsilcileri cemaat idaresine katılım hakkı elde etmişlerdi. Zaten Ruhani ve Cismani meclisler vardı ve bunlar tarafından oluşturulmuş Maarif, Ekonomi ve Muhakeme komisyonları mevcuttu ve faaldiler. Yani daha sonraki tarihlerde onaylanacak olan nizamname ile kazanacağımız haklara zaten sahiptik. Ancak burada bir adalet sorunu doğmaktaydı.

Evet, amiralar Patrikhane'den içeri hüküm sürecek bir düzen oluşturmuşlardı, ama buna karşın da Patrikhane ve ona bağlı kuruluşların maddi sorumluluklarını ve ağırlıklarını da omuzlarında taşımaktaydılar. Halk, kiliselerde tabaklara bıraktığı bağışlar dışında maddi anlamda herhangi bir katkıda bulunmuyordu. Sivil halk madem bazı haklara sahip olacaktı, bunun karşılığında da, eşit derecede bir sorumluluğu üstlenmek zorundaydı."[247]

Bu durumda amiralar sivil halk temsilcilerinin bazı maddi yükümlülüklere katlanması gerektiğini talep etme hakkını elde etmiş olurlar. Dolayısıyla

247 M. Herardyan, *Azkayin Sahmanatrutyun* (Ermeni Anayasası), Kilikya Ermeni Katolikosluğu, Antilias-Lübnan, 1959, s. 40.

1857 yılında hazırlanan metin, amiraların bu baskısı nedeniyle, kaçınılmaz olarak hak ve sorumluluk prensibini içermek zorundadır. Bunun en açık işaretlerinden biri, Margosyan'ın cemaatin kaynakları ve ihtiyaçları arasındaki dengeyi sağlayabilmek için bir tür "vergi" tesisini zorunlu görmesidir. 22 Mart 1857'de hazırlanan metin böyle bir vergi unsurunu içermekle birlikte, genel bir kabul görmüş, coşku ve memnuniyet içerisinde oybirliğiyle kabul edilmiştir. Ancak Margosyan bu metni, daha önce hazırladığı ve amiralar tarafından aşırı özgürlükçü bulunan metni değiştirerek oluşturmuştur: "Her ne kadar amiralar, sivil kanadı bozgunculuk yaparak bıktırmaya çalışsalar da maddi problem çıkartmıyorlardı. Ancak devlet tarafından yapılan düzenlemeyle sivil halk temsilcilerinin de katılımını kabul etmek zorunda kaldıklarında, bu sefer sivil kanadın birtakım zorunluluklara katlanmasını isteme hakkına sahip oldular.

Bu ihtiyacı hepsi de hissediyordu, ancak iş uzun süre niyet sınırları içinde kaldı. Mutlaka bir atılım yapılması gerekiyordu. Nihayet bu atılımı yapan Krikor Margosyan oldu. Kendisi Gırcikyan'dan sonra Patrikhane Loğoveti [Loğofet, maslahatgüzar] görevine getirilmişti. Margosyan ilgili ve ehil kişilerden oluşan küçük bir danışman grupla beraber bir kanun taslağı hazırladı. Ancak taslak, benzer bir taslağa taraftar amiralar tarafından bile 'çok özgürlükçü' olarak değerlendirildi.

Margosyan yılmadı, hazırladığı taslak üzerinde yeniden çalıştı ve ortayolcu bir taslak hazırlayarak Cismani Meclis'e (Kerakuyn Joğov) sundu. Meclis bu seferki taslağı uygun bularak onayladı. Ancak herkes tarafından kabul görmesi için, genel bir toplantı yapılmasına karar verildi. Toplantı 22 Mart 1857 tarihinde yapıldı. Toplantıya ruhbanlar, amiralar, zanaatkârların başkanları, aydınlar ve tüccarlar katıldı. Örnek bu taslağa, cemaat ölçülerine göre, 'kanun' anlamına gelen 'Nizamname' adı verilmişti. Margosyan taslağı sözlü bir sunumla yorumladı. Cemaatin ihtiyaçlarını, her biri için gelir kaynaklarını belirtti ve bu bağlamda bir 'vergi' tesisinin gerekliliği üstünde durdu. Taslak tamamıyla okunduktan ve Margosyan tarafından bilgilendirme yapıldıktan sonra, üyelerin oybirliği ile 'coşku ve memnuniyetle' kabul edildi."[248]

248 M. Herardyan, *a. g. e.*, s. 41-42.

Herardyan cemaatin genel kabulüne mazhar olan bu nizamname metninin ne yazık ki yayımlanmadığını belirtmektedir. Ancak bu nizamname önerisinin, iki idari kurulu (Ruhani ve Cismani Meclis) muhafaza ettiği ve onlara bağlı yardımcı komisyonların (Maarif, Tesisat ve Muhakeme) kurulmasını öngördüğü bilinmektedir. Ayrıca seçme ve seçilme koşulları belirlenmiş ve "on kuruşluk pul" vergisi kabul edilmiştir. Amiraların öncülük ettiği gelenekçi kesim ilk raundu kaybetmiştir, zira Milli Meclis bu anayasa metnini onaylamıştır. Ancak amiraların elinde ikinci bir silah bulunmaktadır: Osmanlı bürokrasisi üzerindeki etkilerini kullanmak. Gerçekten de Babıâli gelenekçi kesimlerin beklediği türden bir karar alarak hazırlanan anayasa metnini reddeder. Herardyan da 1857 nizamname önerisinin reddedilmesinin Ermeni cemaatinin iç çekişmeleriyle bağlantılı olduğunu düşünmektedir. Amiralar 1857 nizamnamesinin resmi bir nitelik taşımasını önlemişlerdir gerçi, ama bu onların hem cemaat hem de Osmanlı bürokrasisi nezdinde güç kaybetmeye başladıklarını gizleyememektedir. Zira Ermeni toplumu amiraların ve ruhanilerin cemaat üzerindeki nüfuzunu azaltan bir nizamname hazırlanması konusunda son derece kararlıdır. Nitekim 1858 yılında Yüksek Sivil Meclis başkanı seçilen Dr. Serviçen bir yıl sonra yeni bir Anayasa Komisyonu'nun kurulmasını sağlar. Nahabed Rusinyan ve Krikor Odyan'ın hâkim olduğu bu komisyon, 20 Mayıs 1860 tarihinde, Ermeni Milli Anayasası adını verdiği metni Milli Meclis'e sunar.

Bu süreç sadece nizamnamenin hazırlanmasına katkıda bulunan liberal fikirli aydınlarla amiralar arasındaki çatışmayla sınırlı kalmamıştır. Ermeni Patrikhanesi de bütün bu tartışmalara etkin olarak katılmaktadır. Patrikhane amiraların güç kaybının farkındadır ve hazırlanacak olan nizamnamenin kendi yetkilerini çok fazla kısıtlamamasını sağlamaya çalışmaktadır. Hatta Patrik Kevork II Keresteciyan (1858-1860) bu yöndeki eleştirileri dikkate alınmayınca istifa etmeyi dahi göze almış ve bu suretle 1860 nizamnamesini geçersiz kılmak istemiştir. Yerine geçen Episkopos Sarkis V Kuyumcuyan (1860-1861) ise bu nizamnameye prensip olarak karşı çıkmamaktadır. Herardyan 1857-1860 yılları arasındaki bu çatışmalı süreci şöyle özetlemektedir: "1857 yılında bu nizamname onaylanmak üzere devlete sunuldu. Ancak devlet uzunca bir süre beklettikten sonra, 'Devlet içinde devlet olmaz' diyerek reddetti. Bu reddedişin gerçek sebebi 'Ermeni cemaatinin ileri gelenleri arasında doğmuş olan çekişmelerdi'.

Devlet tarafından reddedilmiş olmasına karşın millet hazırlanan nizamnameyi kanun olarak kabul etmeye devam etti ve bu doğrultuda meclisli yaşam sürdü. Ancak görüşmeler ve tartışmalar devam ediyor, kurullar yeni yeni taslaklar hazırlıyorlardı ve tüm bu taslakların sonucunda, 1858 yılında bir oluşum meydana geldi. Patrik Balatlı Hagopos III Seropyan'ın (1839-1840, 1848-1856, 1856-1858) yerine gelen Bursa ruhani önderi episkopos Kevork Keresteciyan aslında amiralık sistemine taraftar olsa da teşkil edilen nizamnameye karşı çıkmadı.

Oluşturulan yeni taslak da tatmin edici bulunmadı. Bu sebeple 5 ruhban ve 14 sivil üyeden oluşan bir Nizamname Komisyonu oluşturulmasına karar verildi. Komisyon 1857 ve 1859 tarihli taslakları birleştirdi ve çeşitli fikirler de ekleyerek tam bir nizamname taslağı oluşturmayı başardı. Elde edilen sonuçla artık işin başarılı bir çözüme eriştiği zannedilirken, Patrik Kevork II Keresteciyan (1858-1860) yeni eleştiriler getirdi ve engel çıkarttı. Yeni düzenlemenin Patrik haklarını kısıtladığından ve onu Cemaat Meclisi'nin iradesine tabi kıldığından şikâyet ediyordu. Ancak bu itirazlar kabul edilmedi ve Patrik 21 Nisan 1860 tarihinde istifa etmek zorunda kaldı. 2 Mayıs'ta yeni patrik seçimi yapıldı. Patrik seçilmeden önce Edirne ruhani önderi olan episkopos Sarkis Kuyumcuyan tasarlanmış nizamnameyi prensip olarak kabul etmişti.

Patrik Kevork'un istifası halk arasında büyük bir üzüntüye sebep olmuştu. Zira halk bu hareketin, kaleme alınmış olan nizamnameyi geçersiz kılma denemesi olduğuna inanıyordu."[249]

Bu durumun farkında olan yeni patriğin ilk işi, 20 Mayıs 1860 tarihinde Milli Meclis'e sunulan anayasa taslağını komisyondan almak ve dört gün sonra, bu taslağın onaylanması için Genel Meclis'i toplamak olmuştur. Herardyan eski Patrik Hagopos'un da bulunduğu toplantıda ruhanilerin, nizamnamenin Ermeni Kilisesi'nin geleneklerine aykırı olmadığına onay verdiklerini ve metnin Cemaat Genel Meclisi'nin oybirliğiyle kabul edildiğini kaydeder: "Toplantı Kumkapı Ana Katedrali'nde patriğin başkanlığında yapıldı. Eski Patrik episkopos Hagopos, önde gelen ruhbanlar ve milletin her kesiminden temsilciler katıldı. Öncelikle nizamname baştan sona okundu, daha sonra

249 M. Herardyan, *a. g. e.*, s. 42-43.

hazır bulunanların fikirleri alındı. Episkopos Hagopos'un başkanlığındaki ruhban sınıfı, okunan nizamnamenin 'Ermeni Kilisesi teamüllerine muhalif bir şey taşımamakta' olduğuna şahadet etti. Amiralar grubu 'tam onay verdi', son olarak aydın, tüccar ve zanaatkâr sınıflarına mensup insanlar ise 'sivil grubun temsilcileri' olarak onayladılar. Hazır bulunanların hepsi nizamnameyi imzaladılar ve nizamnamenin 'Cemaat Genel Meclisi'nin oybirliğiyle kabul edilmiş ve imzalanmış olduğu ilan edildi.' Aynı gün, 1847'den beri 13 yıldır Patrikhane'nin işlerini yürüten Ruhani ve Cismani (Kerakuyn) meclisler lağvedilmiş sayıldı. Günlük işleri yürütmek üzere hemen yeni meclis üyeleri seçildi. Milletvekilleri seçilene ve resmi meclisler oluşturulana kadar işleri yürüteceklerdi."

24 Mayıs 1860 tarihinde Milli Meclis tarafından onaylanan anayasa metni, bu kez Sultan'ın onayı beklenmeden yürürlüğe sokulur. Hatta bu anayasaya göre İstanbul ve taşradaki geçici idari meclislere miletvekili seçimleri yapılır ve 25 Ağustos 1860'ta milletvekilleri toplantıya çağrılır. Bu toplantıda seçilen sivil meclis üyelerinin bileşimi, Ermeni cemaatinin dönüşümü hakkında açık bir fikir vermektedir: "Bu ilk toplantıya 120 seçilmiş ve 60 tabi atanmış, doğal üye katıldı. Toplantıya Patrik Sarkis başkanlık etmekteydi. Toplantının iç düzeni sağlandıktan sonra ruhani ve sivil meclisler seçildi. İlki 14, ikincisi 20 üyeden oluşmaktaydı. İlginç olan, sivil meclisin 1 amira, 5 efendi ve 12 ağadan oluşmasıydı. Sayı 18'i buluyordu, oysa meclis 20 üyeden oluşmaktaydı. Bu tablo, artık amira idaresinin son bulduğunu ve milletin Patrikhaneye ve cemaat işlerinin idaresine tümüyle sahip çıktığını gösteriyordu. Kurulan çifte meclisler, ruhani ve sivil meclislerin onay prensibiyle, devletten onay aldılar. İdari ve diğer işler düzenli bir şekilde işlemeye başladı. Sivil Meclis nizamnamenin merkezde ve taşrada işlemesi için büyük özen gösterdi."[250]

1860 Nizamnamesi Babıâli'nin onayını almış bir metin olmamakla birlikte, yürürlüğe girmiş ve Ermeni cemaatinin idari, kurumsal yapısını yenilemiştir. Yaklaşık on beş ay süreyle bu nizamname fiili olarak Ermeni cemaatinin iç işlerini düzenlemiştir ve bu süre içinde Babıâli'den herhangi bir uyarı ya da engelleme olmamıştır. Babıâli büyük ihtimalle, ciddi bir sorun söz konusu değilse, Ermeni cemaatinin içişlerine ve özerkliğine müdahale

250 M. Herardyan, a. g. e., s. 47-48.

etmek istememiştir. Ancak sorunun çıkması ve Babıâli'nin müdahalesinin bir bakıma zorunlu hale gelmesi de fazla gecikmemiştir. Babıâli'nin müdahalesini davet eden ve sonuçta 1860 Nizamnamesi'nin meşruluğunun tartışılmasına yol açan Kudüs'le ilgili bir olaydır ve aslında geçmişte de benzerleri yaşanmıştır. Herardyan gelecekte de Kudüs'le ilgili buna benzer problemlerin yaşanacağına dikkat çekmekte ve bu olay nedeniyle, o günlerde hem Kudüs'teki hem de İstanbul'daki Ermeni cemaatinin huzurunun kalmadığını eklemektedir: "Genel Meclis'in ilk oturumunda, geçici yönetim, tutarı 10.475 Osmanlı altınına tekabül eden ve milleti ezmekte olan borç konusuna değindi. Yeni teşkil edilmiş olan Sivil Meclis de 4 Kasım 1860 tarihli oturumunda Genel Meclis'in önüne bu borç meselesini getirdi. Genel Meclis problemi dikkate aldı ve bu borcun ödenebilmesi için Kudüs kasasından 6.000 altın fedakârlıkta bulunulması ve geri kalanı için ise önemli hediyeler kabul edilmesi kararını aldı. 'Hediye kabulü'nü bugünkü deyişle 'bağış toplamak' olarak algılamak gerekir.

O günün Kudüs Patriği maharetli manevralarla konuyu ölümüne kadar ertelemeyi başardı. Yeni patrik seçimi tantanası esnasında bu mesele unutulmaya terk edildi. Ancak Kudüs meselesiyle ilgili şikâyetler, gösteriler ve karışıklıklar, ayrıca Patriklik seçimiyle ilgili olarak nizamname hükümleri etrafındaki tartışmalar devletin dikkatini çekti ve Patrikhane'ye, resmi olarak, 'Devletin onaylamadığı bir tüzüğün hukuksal bir gücü olamaz,' diye bildirdi. Böylece Kudüs meselesi sebebiyle nizamnamenin uygulanışı, 15 aylık bir işlevsellikten sonra, 24 Mayıs 1860'tan 15 Ağustos 1861 tarihine kadar, durduruldu.

Devletin müdahalesi sebebiyle Nizamname Komisyonu son buldu. Patrik Kuyumcuyan istifa etti ve Patrikhane işlerini yürütmek üzere episkopos Istepannos Mağakyan başkanlığında üç ruhban ve yedi sivil üyeden oluşan yeni bir kurul oluşturuldu. Başkan episkopos Mağakyan, Patrik kaymakamı olarak atandı."[251]

Babıâli'nin müdahalesi ve nizamnamenin yürürlüğünün durdurulması nizamname fikrinden büsbütün vazgeçilmesi anlamına gelmemektedir. Devlet nizamnamenin "tekrar incelenmesi"ni şart koşmakta ve bunun için de özel

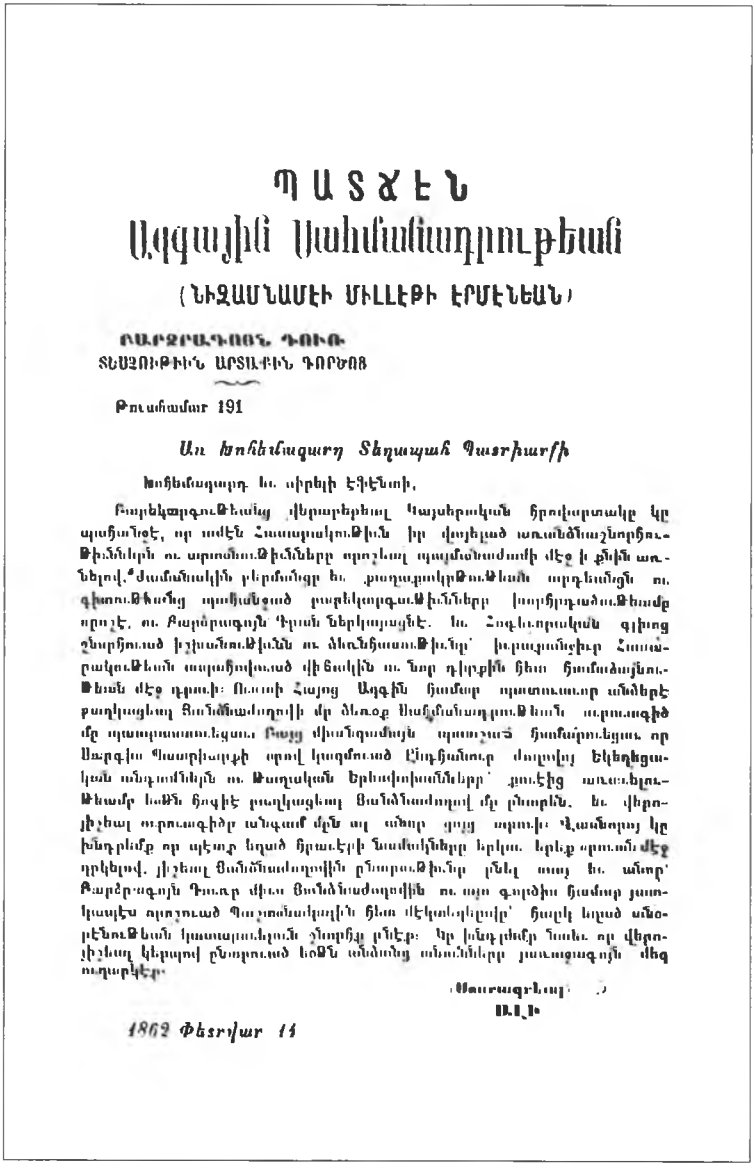
251 M. Herardyan, a. g. e., s. 48-49.

bir kurul oluşturulmasını öngörmektedir. Serovpe Viçenyan (Serviçen) başkanlığında hemen işe başlayan kurul iki ay içinde (Kasım 1861-Ocak 1862 arasında) çalışmalarını tamamlamış ve tekrar gözden geçirilen nizamnameyi devlete sunmuştur. Babıâli de kısa sürede incelemelerini ve eleştirilerini bitirip Şubat ayında taslağı geri vermiştir. Kurul, Babıâli'nin eleştirilerinin büyük bir kısmını dikkate alarak gerekli değişiklikleri yapmıştır. Babıâli, nizamnamenin son halini alabilmesi için ruhbanların ve Cemaat Genel Meclisi milletvekillerinin toplanmasını ve devletin kurduğu komisyonla (Patrik kaymakamı Istepannos Mağakyan'ın başkanlığında, Hovhannes Gabudikyan, Hovhannes Papazyan, Hovhannes Hünkarbeğendiyan, Kevork Yeramyan, Hovhannes Dadyan, Serovpe Viçenyan, Krikor Ağaton, Hagop Mubahyacıyan, Hagopik Noradunkyan, Hovhannes Yeğyazaryan ve Kaspar Gümüşçü) birlikte çalışıp değiştirilmesi istenen düzenlemeleri yaparak taslağa son şeklini verecek yedi kişiyi seçmelerini istemiştir. Hariciye Nezareti'nden Patrik kaymakamına yazılan "Âli" imzalı 14 Şubat 1862 tarihli mektup bu süreci özetlemekte ve seçilecek yedi kişinin isminin kendilerine bildirilmesini istemektedir. Mektubun içeriğinden, devletin nizamname hazırlanmasını, Islahat Fermanı'nın ardından her milletin sahip olduğu imtiyaz ve hakların yeniden düzenlenmesi çerçevesinde değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Bu yeni düzenleme, zamanın ve çağdaş medeniyet ile bilimin öngördüğü hususları içermelidir. Mektupta dikkat çeken hususlardan biri de, hazırlanacak nizamnameden, ruhani başkanlara verilecek yetki ve ehliyetin yeni duruma uygun hale getirilmesinin beklendiğidir:

"BAB-I ÂLİ
HARİCİYE NEZARETİ
Sayı 191

Dirayetlu, meveddetlu efendi,

Islahat Ferman-ı âlisi hükmünce her cemaatin bir mehl-i muayyen içinde imtiyazât ve muafiyâtı hazıralarının muayenesine ibtidar ile, vakt ve asar-ı medeniyet ve malumat-ı müktesebenin icap ettirdiği ıslahatı bi-l-müzakere arz eylemeleri ve rüesa-yı ruhaniyeye ita buyurulmuş olan ruhsat ve iktidarın işbu cemaatlere temin olunmuş olan hal ve mevk-i cedit ile tevfik olunması lazım geldiğine mebni, muteberân-ı milletten

ՊԱՏՃԷՆ
Ազգային Սահմանադրութեան
(ՆՀԶԱՄՆԱՄԷԻ ՄԻԼԼԷԹԻ ԷՐՄԷՆԵԱՆ)

ՈԱՐՉԱՊԱՏՈՒՆ ԴՈՒՌ
ՏՆՕՁՈՒԹԻՒՆ ԱՐՏԱՔԻՒՆ ԴՈՐՕՒՁ

Թուահամար 191

Առ Խոհեմազարդ Տէղապահ Պաշիարիի

Խոհեմազարդ եւ սիրելի Էֆէնտի,

Բարեկարգութեանց վերաբերեալ Կայսերական հրովարտակը կը պահանջէ, որ ամէն Հասարակութիւն իր վայելած առանձնաշնորհութիւններն ու արտօնութիւնները պարզել պատմահաժամի մէջ ի քնին առնելով ժամանակին բերմունքը եւ քաղաքակրթութեան սրդեմոյն ու գիտութենէն պահանջած բարեկարգութիւնները յայտնդանութեամբ պրոչէ. ու Բարձրագոյն Դրան ներկայացնէ. եւ Հոգեւորական գլխոց շնորհուած իշխանութիւնն ու ձեռնհասութիւնը՝ իրարամերձիր Հասարակութեան ապահովուած վիճակին ու նոր դիրքին հետ համաձայնութեան մէջ դնելի: Ուստի Հայոց Ազգին համար պատուաւոր անձերէ բաղկացեալ Ժողովոյդի մը ձեռօք Սահմանադրութեան ուրուագիծ մը պատրաստուելու. Բայց վիճակամոյն պատշաճ համարուելու որ Սեպտեմբեր 1860 կոտմուած Ընդհանուր ժողովոյ եկեղեցական անդամներն ու Քաղաքական երեսփոխանները՝ քանէից առաջնութեամբ նոյն հոգիէ բաղկացեալ Ժողովոյդի մը ընտրեն. եւ վերջիչեալ ուրուագիծը անգամ մըն ալ անոր ցոյց տալով՝ վաճառոյ կը խնդրեմք որ այնպէս նպատ գրաւէրի նամակները երկու երեք պատճառ մէջ դրկելով. յիշեալ Ժողովոյդին ընտրութիւնը լինել ասոյ եւ անոր Բարձրագոյն Դուռը մեր Ժողովոյդին ու այս գործին համար յատկապէս ստեղծուած Պաշտօնակալին հետ մէկտեղելով՝ հարկ եղած անձնութենուքեան կատարուելուն դիտիմ լինէք: Որ ինդրեմք նաեւ որ վերջիչեալ կերպով ընտրուած ութն անձանց անունները յատուցագրի մեզ ուղարկէք:

Պատուոյ [illegible]
Ա.Լ.

1862 Փետրուար 14

Hariciye Nezareti'nden Patrik kaymakamına gönderilen
191 sayı ve 14 Şubat 1862 tarihli "Âli" imzalı mektup.
Mektup Ermeni Nizamnamesi'ne son şeklini verecek düzenlemeleri
yapacak olan yedi kişilik komisyonun belirlenmesini talep etmektedir.

mürekkep bir komisyon teşkil ile Ermeni milleti hakkında bir nizamname layihası tertip olunmuş ise de bunun bir kerre de Sarkis Patrik zamanında teşkil olunan meclis-i umumiye kilise cemaatleri tarafından intihap olunan ve ehl-i kiliseden olan azânın ekseriyet-i ârâ ile temyiz edecekleri yedi kişiden mürekkep komisyona iraesi tensip olunduğundan, iki üç gün zarfında lazım olan davet tezkereleri bi-l-irsal, işbu komisyonun intihabıyla Babıâlide diğer komisyon ve memur-ı mahsus ile birleştirilerek iktizayı halin icrasına himmet olunması ve bu vechile intihap olunacak yedi ademin evvelemirde esamisini mübeyyin olan defterinin taraf-ı dostanemize itası mültemesdir.

14 Şubat 1862 (İmza)

ÂLİ "[252]

Babıâli'nin istediği toplantı vakit geçirilmeksizin yapılır ve patrik kaymakamının başkanlığında toplanan doksan iki üyenin katılımıyla sözü edilen yedi kişi (Mıgırdiç Ağaton, Istepan Aslanyan, Manuk Manukyan, Minas Minasyan, Nahabed Rusinyan, Hovhannes Surenyan ve Krikor Odyan) seçilir. Bu yedi kişi devletin oluşturduğu komisyonla yaptıkları oturumda belli başlı anlaşma noktalarını tespit etmiş ve hazırlanan son taslak hakkında bir rapor düzenleyerek bunu patrik kaymakamına imzalatmışlardır. Devletin oluşturduğu komisyona üye on bir üye ile bu yedi üyenin imzasını da taşıyan 16 Şubat 1862 tarihli rapor, Nisan ayının başında Babıâli'ye sunulur. Bu karma komisyonun nizamnameye dair raporu, patriğin ve merkezi idarenin hem devlete hem de Ermeni cemaatine karşı yükümlülüklerinin genel bir çerçevesini sunmaktadır. Bu rapor yaklaşık yirmi yıldır Ermeni cemaatinin seçilmiş temsilcilerle yönetilme talebinin ve ardından girişilen nizamname hazırlıklarının ana hatlarını ortaya koyduğu için burada yer vermeyi yararlı buluyoruz:

Her iki komisyonun birlikte çalışarak Nisan ayının başında Babıâli'ye verdikleri taslak hakkında uzun bir süre herhangi bir karar verilmemesi Ermeni

252 *Azkayin Sahmanatrutyun Hayots* (Ermeni Milleti Anayasası), (yay.) Ardziv Joğovurtagan Kravacaranots, D. Doğramacıyan Basımevi, İstanbul, 1914, s. 3.

Babıâli'de teşkil olunan komisyon ile Milli komisyonlarca Devlet-i 'Aliyye'ye sunulan taslak

"Devlet-i 'Aliyye öteden beri adil himayesi altındaki çeşitli milletlere din özgürlüğü ve ailevi işlerini yürütmeleri için imtiyazlar ve izinler lutfetmiştir.

Bu izinler başlangıçta bütün milletler için her ne kadar aynı ise de, her biri kendi kanunları ve geleneklerine göre tespit edildiğinden, her millet bu imtiyaz ve izinleri kendi alışkanlıklarına ve yaşamlarına göre uygulamıştır.

Ermeni milleti de diğer milletler gibi, bugüne kadar bir patriğe sahiptir. Ve Devlet, Patriği, Patrikhane yönetiminin başkanı, milletin temsilcisi ve devlet tarafından verilen emirlerin uygulanmasında aracı olarak tanımıştır. Eskiden beri milletin seçkin fertlerinden oluşan genel bir meclis tarafından, ruhbanlar arasından seçilmiştir.

Görevi millete başkanlık yapmak ve onun çıkarlarını korumak olan Patrik, Cemaat Genel Meclisi aracılığıyla sahip olduğu etkiden ve üst denetim yetkisinden asla bağımsız değildir. Patriğin her zaman Cemaat Genel Meclisi'ni toplantıya çağırması ya da işlerin gereği ve önemli bir sorun ortaya çıktığı zaman, Babıâli'nin açık bir emriyle Genel Meclis'e başvurması ve onun kararını istemesi de bunun göstergesidir.

Ermeni milleti bundan yirmi yıl kadar önce, Devlet-i 'Aliyye'den, Patrikhane'de, Patriğin başkanlığında biri ruhani, diğeri cismani işler için iki meclis kurulmasını istedi. Bu meclislerin kuruluş amacı, milletin sivil ve dini eski kanunlarından ve alışkanlıklarından her türlü sapmayı önlemekti.

Bu meclisler kurulduğunda, milletin çeşitli hizmetlerinin görülebilmesi için birkaç komisyonun kurulmasına gerek duyuldu.

Ancak millet yöneticilerinin yetki ve sorumlulukları açıkça sınırlandırılmamış olduğundan, milletin durumunu iyileştirmek için dökülen bu çabaların milli idarenin çeşitli bölümlerinde, adı geçen idarede ve millet arasında parçalanmalar meydana getireceği belliydi. Bu da bütün tarafları ilgilendiren gerçekçi uygulamalar konusunda pek çok belirsizlik ortaya çıkaracak ve parçalanmalara sebep olacaktı. Bunları ortadan kaldırmak amacıyla Devlet-i 'Aliyye tüm tarafların isteklerinin vereceği zararları ortadan kaldırmak amacıyla, uyrukları üzerinde sahip olduğu koruyuculuğu kullanarak milletin içinden bir komisyon kurulmasını ve bu komisyonun da Ermeni milletinin ruhani ve sivil gelenekleriyle öteden beri sürdürdüğü yaşama uygun bir Nizamname hazırlamasını gerekli gördü.

Bu karma komisyonun Babıâli'ye sunduğu Nizamname taslağına göre:

a- Patrikliğin milletle Babıâli arasındaki aracı konumu eski sistemdeki gibi korunmalıdır.

b- Cemaat Genel Meclisi'nin teşkili öncekinden daha düzenli yapılmalıdır. Delegeleri esnaflar arasından seçmek yerine (ki esnafların durumu da eskisinden farklılaşmıştır), Rumlarda uygulanan yöntemden daha düzenli ve resmi bir metodla, kilise cemaatinden (yani kiliselerin bulunduğu semtteki halktan) seçmelidir.

Taşrada ikamet eden Ermeniler, Patrikhane'nin kararlarından ve görüşmelerinden tamamen habersiz olduklarından şikâyetçidirler ve delegelerin bir kısmının taşradan seçilerek İstanbul'daki semtlerden seçilen delegelere ilave edilmesini istemektedirler. Meclisin ruhani bölümü, yani üyelerin yirmisi de İstanbul'da bulunan ruhbanlar tarafından seçilmelidir. Böylece Cemaat Genel Meclisi üyelerinin sayısı 140'a tamamlanmış olacaktır.

Bunların görev süresi on yıl olmalı ve ondalık kısmı için her yıl tekrar seçim yapılmalıdır.

Hem Patriği hem de onun başkanlığında faaliyet gösterecek iki milli meclis üyelerini Cemaat Genel Meclisi tespit etmeli ve çalışmalarını da kontrol etmelidir.

c- Ruhani işlerin yönetiminden Ruhani Meclis, siyasi (sivil) işlerden Cismani Meclis, hem ruhani hem sivil konuları ilgilendiren işlerden de bu iki meclisin birleşmesinden meydana gelecek Karma Meclis sorumlu olmalıdır.

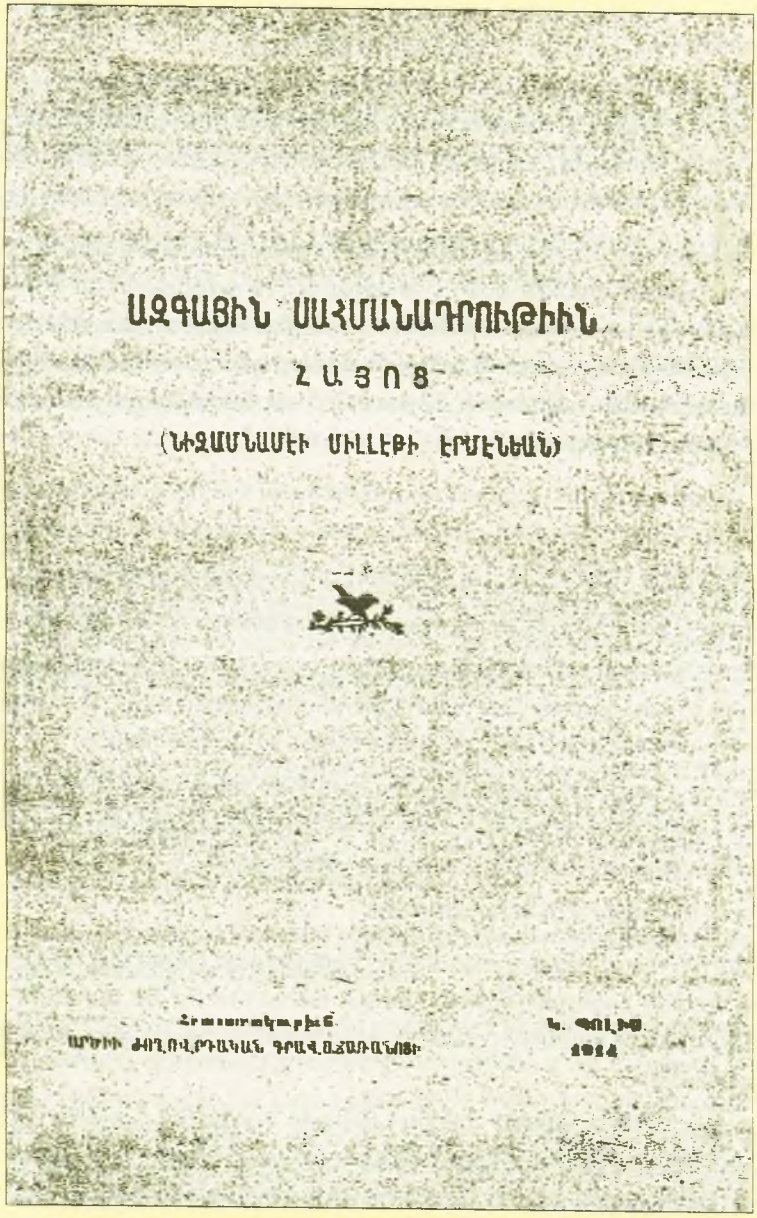
d- Ruhani ve Cismani meclisler yetkileri dahilinde, kilise cemaatlerini (kilise yönetim kurulları) ve kiliseleri, okulları, hastaneleri, manastırları ve diğer milli kurumları yönetim kurulları aracılığıyla yönetmelidir.

e- İdarenin merkezi Patrikhane olmalıdır.

Patrikhane'nin resmi başkanı olan Patrik, hem Cemaat Genel Meclisi'ne hem de diğer iki meclise başkanlık etmeli, Cemaat Genel Meclisi'nin denetimi altında, milleti doğrudan ya da dolaylı olarak ilgilendiren tüm meselelerin yönetiminden sorumlu olmalıdır.

f- Taşra meclislerinin idaresi merkezi idareyle bağlantılı olmalıdır. Taşralarda İstanbul'dakilere benzer şekilde örgütlenecek yerel meclislere bölge piskoposları başkanlık etmeli, piskoposlar da bu yerel meclislerin yöneticisi olmalıdırlar.

g- Taşra meclisleri merkezi idareye karşı sorumlu olmalıdırlar. Merkezi idareye bağlı her komisyon da bağlı olduğu meclise karşı sorumlu olmalıdır. Komisyonlar meclislere, Patrik ise bir taraftan devlete, diğer taraftan Cemaat Genel Meclisi aracılığıyla millete karşı sorumlu olmalıdır.

Azkayin Sahmanatrutyun Hayots (Ermeni Milleti Anayasası)
(yay. Ardziv Joğovurtagan Kravacaranots, D. Doğramacıyan Basımevi, İstanbul, 1914.)

h- Devlet-i 'Aliyye, Patriği Ermeni milletine vereceği emirlerin uygulanmasında doğal aracı ve Ermeni merkezi idaresinin başı olarak tanıdığından sorularını ona yönlendirir. Herhangi bir sorun hakkında görüş bildirmesini buyurması halinde Patrik, başkanlığını yaptığı meclislerin kararına göre davranmalıdır. Eğer devlet, milletin görüşünü bildirmesini buyurursa, o zaman Cemaat Genel Meclisi'ni toplayarak hükümete bu meclisin kesin kararını bildirmelidir.

ı- Merkezi idarenin üç tür yükümlülüğü vardır. Bunlardan birincisi Osmanlı Devleti'ne karşıdır; milleti sadık bir tebaa halinde tutmak ve devletin genel olarak millete, özel olarak bireylere sağladığı hak ve ayrıcalıkların korunmasını sağlamak. İkinci yükümlülüğü milletine karşıdır; bu yükümlülük milletine bir baba şefkatiyle davranmasını gerektirir. Üçüncü yükümlülüğü ise Eçmiyadzin'deki başpatrikliğe karşıdır; Patrik Ermeni Kilisesi'nin dini kurallarına göre davranmalıdır.

Karma Komisyon'un nizamnameyle ilgili uygun gördüğü noktalar bunlardır.

Komisyon, sizin yüksek müsaadenizle, milletin nizamnameyle ilgili görüşlerini Babıâli'ye sunmak üzere teşkil edildi: İstanbul 16 Şubat 1862."

(İmzalar)

Babıâli Komisyonu Üyeleri

İzmit Episkoposu ISTEPANNOS, İstanbul Patrikliği Kaymakamı

Rahip HOVHANNES GABUDİKYAN

Üsküdar Surp Haç Kilisesi Papazı HOVHANNES PAPAZYAN

Balat Surp Hreştagabet Kilisesi Papazı HOVHANNES HÜNKÂRBEĞENDİYAN

KEVORK YERAMYAN, HOVHANNES DADYAN, SEROVPE VİÇENYAN, KRİKOR AĞATON, HAGOP MUBAHYACIYAN, HAGOPİK NORADUNKYAN, HOVHANNES YEĞYAZARYAN, KASPAR GÜMÜŞÇÜ

Millet Komisyonu Üyeleri

MIGIRDİÇ AĞATON, ISTEPAN ASLANYAN, MANUK MANUKYAN, MİNAS MİNASYAN, RUSİNYAN, HOVHANNES SURENYAN, KRİKOR ODYAN

Azkayin Sahmanatrutyun Hayots (Ermeni Milleti Anayasası), (yay.) Ardziv Joğovurtagan Kravacaranots, D. Doğramacıyan Basımevi, İstanbul, 1914, s. 4-8.

cemaatinde ciddi huzursuzluklara sebep olmuştur. Herardyan, o güne kadar bir komisyon oluşturulup nizamnamenin hazırlanması için acele eden devletin, kendisine bir nizamname taslağı sunulduktan sonra, patrik kaymakamının ve kurulların sürekli meseleyi takip etmelerine rağmen, ağırdan aldığını ve bir karar vermek için aylarca beklediğini belirtir. Ancak halk patrikhanenin ve kurulların görevlerini yerine getirdiğinden ve bu bekleyişin Babıâli'nin tutumundan kaynaklandığına emin değildir. Patrik kaymakamının ve kurulların görevlerini yapmadığını ve nizamnamenin bir an önce kabul edilmesi için ısrarlı davranmadığını düşünen Ermeni toplumu bu bekleyişin faturasını Patrikhane'ye çıkarır. Kalabalık bir topluluğun bu durumu protesto etmek için işi Patrikhane'yi basmaya kadar vardırması, meselenin asayişle ilgili yanı bir tarafa, Ermeni cemaatinin böyle bir nizamnameyi ne kadar çok istediğinin bir kanıtı olarak da görülebilir: "Patrik kaymakamı ve kurulların gereken ihtimamı göstermediğini düşünen sabırsız halk 1 Ağustos 1862 tarihinde, bin kişilik bir grupla, İdari Kurul'un toplandığı esnada Patrikhane'ye gelerek nizamnamenin uygulanmasını istedi. Patrik kaymakamının ve kurul üyelerinin telkinleri fayda vermedi. Halk yeni gelen katılımcılarla beraber gittikçe kalabalıklaşmaya başladı. Telkinler para etmeyince, patrik kaymakamı ve kurul üyeleri, hatta patrikhane personeli halkı dışarı çıkartıp patrikhaneyi kilitlediler ve anahtarı da beraberlerinde götürerek kiliseye doluştular.

Olay duyulunca, Selim Paşa önderliğinde bir askeri kuvvet geldi. Paşa inceleme yaptıktan sonra kiliseye girerek orada toplanmış olan kalabalığa nasihat etti. Nizamnamenin onayını çabuklaştıracağı sözünü verdikten sonra kalabalığı kiliseden çıkartmaya muvaffak oldu."[253]

Herardyan'a göre gösteri somut bir sonuca ulaşamamış görünmekle birlikte, hem devleti hem de patrikhaneyi bu soruna bir an önce çözüm bulmaya mecbur bırakmıştır. Kuşkusuz asıl zor durumda kalan ve halkın baskısını hisseden Ermeni Patrikhanesi olmuştur. Nitekim Ağustos ayının sonuna gelindiğinde, hükümete yapılan müracaata hâlâ bir yanıt verilmediğinden patrik kaymakamı ve idare 1 Eylül'de devlete istifasını sunmuştur. Devlet bu talebi reddetmekle birlikte somut bir cevap da vermemiştir. Bu kez 14 Eylül'de Üsküdar'da toplanan 15 ruhban ve 70 sivilden oluşan bir kurul aynı talebi içeren bir dilekçeyi devlete sunmuştur. Bu dilekçe üzerine hükümet

253 M. Herardyan, *a. g. e.*, s. 51.

nizamname taslağının incelemesinin bittiği ve son onay için padişaha sunulacağı cevabını vermiştir. Buna rağmen söz verilen onayın gecikmesi ruhbanların bir kez daha toplanıp yeni bir müracaatta bulunmalarına neden olmuş ve sonunda 16 Mart 1863'te, Hariciye Nazırı Âli Paşa patrik kaymakamına, "Haşmetlu padişahın yüksek iradesiyle Nizamnâme-i Ermeniyan onaylanmıştır" müjdesini vermiştir. Babıâli'nin, Padişah tarafından 17 Mart 1863 tarihinde onaylanan nizamnamenin yürürlüğe girmesiyle ilgili emri şöyledir:

> *"Dirayetlu Patrik Kaymakamına*
>
> *Ermeni Patrikliğinin durumunun ve yönetiminin düzenlenmesi için, bundan önce Babıâli tarafından kurulan komisyonun kaleme aldığı Nizamname, sadece cismani işlerle ilgili birkaç noktası düzeltildikten sonra haşmetlu Sultanımıza sunuldu ve zat-ı şahaneleri haşmetlu Sultan tarafından kabul edildi, içinde bulunan hususların bundan böyle kanun kabul edilip sizin makamınıza verilmesi için irade verildi.*
>
> *Sözü geçen nizamnameyi kapalı zarfta size gönderiyor ve bundan böyle nizamnâmede yer alan hususların kusursuz işleyişini gözetmenizi, Devletlu ve Haşmetlu Padişahımız ne emretmişse, ne uygun ve gerekli görmüşse uygulanmasını sağlamanızı tavsiye ediyoruz."*[254]

Ermeni cemaati vakit geçirmeden nizamnâmeyi teslim almış ve Patrikhane'de bir tören düzenleyerek nizamnamenin resmi olarak işlemesi için gerekli geçici kurulları oluşturmuştur. Nizamnâmenin Ermeni cemaatinde yarattığı coşkuyu aktaran Herardyan bu süreci, 1830'larda eğitim-öğretim alanında başlayan toplumsal hareketin bir sonucu olarak görmektedir: "19 Mart'ta patrik kaymakamı ve devlet komisyonunun bazı üyeleri Sadrazam'ın evinde onaylanmış nizamnâmeyi ve padişahın 17 Mart tarihli onay iradesini teslim aldılar. Ertesi gün yani 20 Mart'ta devlet ve cemaat kurulları ve geçici idare patrikhanede toplandı. Patrik kaymakamının elinden onaylı nizamnâmeyi ve padişah iradesini teslim aldılar.

23 Mart'ta, lağvedilmiş Cemaat Genel Meclisi'nin 85 milletvekili ve yeterli sayıdaki ruhban patrikhanede Genel Kurulu topladılar ve nizamnameyi

254 *Azkayin Sahmanatrutyun Hayots* (Ermeni Milleti Anayasası), (yay.) Ardziv Joğovurtagan Kravacaranots, D. Doğramacıyan Basımevi, İstanbul, 1914, s. 9.

görkemli bir şekilde ilan ettiler. Nizamnamenin uygulanması için on üyelik geçici bir heyet oluşturdular. Böylece nizamname resmi olarak işlemeye başladı.

Böylece 1830'lu tarihlerde eğitim-öğretim sebebiyle başlamış olan toplumsal hareket adım adım gelişerek nitelik değiştirip sonunda 1863 nizamnamesine ulaştı. Nizamname amiraların hâkimiyetine son vererek millet işlerinin idaresini, sınıf farkı gözetmeksizin tüm millete teslim ediyordu."[255]

Burada 17 Mart 1863 tarihinde Sultan Abdülaziz tarafından onaylanarak yürürlüğe giren metnin niteliği üzerinde biraz durmak gerekecektir, zira bu konuda ciddi bir belirsizlik söz konusudur. Osmanlı devleti için bu metin bir nizamnamedir (*Nizamnâme-i Milleti Ermeniyan*), oysa metnin Rusinyan tarafından bilerek seçilmiş olan Ermenice adı Milli Anayasa'dır (*Azkayin Sahmanatrutyun*). Dolayısıyla Osmanlı devleti bu metni, Ermeni milletinin kurumsal yapılarını yeniden düzenleyen ve Islahat Fermanıyla verilen hak ve imtiyazları zamanın gereklerine göre yeniden tanımlayan bir düzenleme olarak görmektedir. Bu yönüyle de Ermeni cemaatinin dini ve kültürel özerkliğini teminat altına alan ve ruhani otoritenin kurumlar üzerindeki etkisini sınırlayan bir nizamname söz konudur. Oysa nizamnamenin Ermenice adı "Milli Anayasa"dır ve her iki terim de Fransız devriminin etkisiyle yeni bir anlam kazanacaktır. Minassian, Osmanlı devletinin dini bir ayrıma işaret eden "millet" terimi ile Ermenicedeki "azk" (millet) terimi arasındaki önemli anlam kaymalarına dikkat çekmektedir: "1880'li yılların ortalarına kadar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin bağlılığı ve sadakati şüphe götürmez, bir Ermeni kimlik bilincinin uyanışının şüphe götürmediği gibi. Fakat 1863'teki Millet Nizamnamesi etrafında bir anlam karmaşası vardır. 'Etniler'i değil 'dinler'i kabul eden Osmanlı otoritelerine göre, bu nizamname Ermeni Apostolik cemaatinin ('Millet') iç kurumlarının yeniden örgütlenmesinden başka bir şey değildir, çünkü bu otoriteler 'Ermeni Patrikliğinin organik talimatnamesinden' söz eder. Bir kez daha, ayrım gözetmeden 'cemaat' (communauté) veya 'ulus' (nation) diye çevrilen 'Millet' teriminin defalarca altı çizilmiş anlam belirsizliğini hatırlatmak gerekir. Ermenice, 'Millet' 'azk' diye çevrilir, bundan da 'azkayin' ('milli') sıfatı türer, bu sıfat 'milli' denilen okulları (azkayin varjaranner) tanımlar. Çok eski olan *azk* terimi,

255 M. Herardyan, *a. g. e.*, s. 52-53.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan önceye dayanır. Bir cemaatin kimliğini sırf dini kimliğine indirgemez. Başka anlamları vardır ve başka kavramları beraberinde getirir: Etnik, dilsel, hatta ülkesel kavramları içerir, zira her ulusun bir vatanı vardır. Bundan başka, *Millet Nizamnamesi*'nin 1863'te İstanbul'da yayımlanan Fransızca çevirisi, yeni bir anlam belirsizliğine yol açar. 'Anayasa' (Constitution) terimi, yani bir devlet bünyesinde siyasi ilişkileri düzenleyen bir Kanun-ı Esasi, 1878'den sonra, Abdülhamid istibdatına muhalefet edenlerce, Ermeni Milleti ile Osmanlı Devleti arasındaki bir siyasi sözleşme olarak yorumlanacaktır. Öte yandan, 'ulus' kelimesi (*azk* veya *Millet*) –Müslüman *Milleti* için olduğu kadar diğer Milletler için de geçerlidir– Fransız ve Avrupa fikirlerinin etkisi altında, eğitimdeki gelişmeleri takiben, modern bir ideolojik içerik yüklenecektir."[256]

1863 Nizamnamesi imparatorluğun her tarafındaki Ermeniler için seçme ve temsil ilkelerini hayata geçirmektedir. Patriğin seçimi de bu sürecin en önemli unsurlarından biridir. İstanbul Ermeni Patriği bundan böyle seçilmiş 140 vekilden oluşan Milli Meclis/Genel Meclis (Azkayin Joğov) tarafından atanacaktır. Ancak bu atamanın geçerlilik kazanması Babıâli'nin onayından sonra mümkün olacaktır. Nizamname'nin yürürlüğe girmesinin ardından bu şekilde seçilen ilk Ermeni patriği Bursalı Boğos II Taktakyan (1863-1869) olur. Aslında ondan önceki Patrik Edirneli Sarkis V Kuyumcuyan (1860-1861) anayasa hükümlerine göre seçilen ilk patrik olmasına rağmen, 1860 Nizamnamesi'nin Babıâli tarafından onaylanmaması bu seçimi zedelemiş ve patrik bir süre sonra istifa etmek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla Divan-ı Hümayun Kalemi'nden 8 Kasım 1863 tarihinde alman patriklik beratına göre, "İstanbul, Anadolu, Rumeli ve Ermenilerin yaşadığı diğer yerlerin yeni patriğinin, Nizamname gereğince yapılan seçimle belirlenen" Boğos Taktakyan olduğu belirtilmektedir.

1863 Nizamnamesi Ermeni Patriği'ni 140 vekilden oluşan Milli Meclis'e (Genel Meclis) tabi kılmıştır ama patrik hâlâ Meclis'in ve tüm kurulların başkanı, baş icracısı ve Osmanlı devletinin buyruklarının uygulanmasındaki aracı rolünü korumaktadır. Patrik, Ruhani ve Cismani meclisleri ya da diğer komisyonları feshetme yetkisine sahip olmamakla birlikte, bunların Nizamname'ye aykırı davrandıkları kanaatine varırsa feshedilmelerini Genel

256 Anahide Ter Minassian, *Ermeni Kültürü ve Modernleşme (Şehir, Oyun, Mizah, Aile, Dil)*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, 2006, s. 124-125.

Patrik Boğos Taktakyan: 1799'da Bursa'da doğdu. 1872'de İzmir'de öldü ve İzmir yangınında yok olan Surp Stepannos Kilisesi'ne gömüldü. 15 Ekim 1863'te Patrik seçildi, 17 Ocak 1869'da istifa etti.

Meclis'e önerebilirdi. Nizamname'yi değiştirme hakkı ise yalnızca 140 vekilden oluşan Genel Meclis'e aitti. Bu 140 vekilin 120'si sivil, 20'si de din adamlarından oluşmaktadır. Milli Meclis'in 120 vekilinin İstanbul ve taşra Ermenileri arasındaki dağılımı ise bu nizamnamenin en tartışmalı yönlerinden biridir, zira İstanbul Ermenileri 80 vekille temsil edilirken taşra Ermenilerinin temsilcileri 40 vekilden ibarettir ve İstanbul Ermenileri lehine önemli bir dengesizlik söz konusudur. Bu dengesizlik Milli Meclis'in yapısının ve aldığı kararların Anadolu'da yaşayan Ermeniler tarafından sorgulanmasına yol açacaktır. 1863 Anayasası'nın getirdiği kurumsal yapılar arasında Ruhani ve Cismani (Sivil) meclisler ile üyelerinin çoğunluğu sivillerden oluşan komisyonlar da önemli bir yer tutar. Ruhani ve Cismani Meclis ayrımı cemaat hayatının dini ve dünyevi sorunlarının farklı organlar aracılığıyla çözülmesi prensibine dayanmaktadır. İki yılda bir Genel Meclis tarafından seçilen 14 din adamından oluşan Ruhani Meclis cemaatin dini konulardaki sorunlarını çözmekle görevlidir. Cismani Meclis'in 20 üyesi de iki yılda bir Genel Meclis tarafından seçilmektedir ve dünyevi işlerden sorumludur. Hem Ruhani hem Cismani Meclis üyelerinin seçimi ancak Babıâli'nin onayından sonra geçerlilik kazanmaktadır. Cismani Meclis görevini oluşturulan yedi komisyon aracılığıyla yerine getirmektedir: Tedrisat Komisyonu, Tesisat Komisyonu, Muhakeme Komisyonu, Manastırlar Komisyonu, Muhasebe İdaresi Komisyonu, Vasiyet İdaresi Komisyonu ve Hastane İdaresi Komisyonu.

1863 yılında onaylanarak yürürlüğe giren Ermeni Nizamnamesi, amiraların güçlenen orta sınıfa ve liberal fikirlerden etkilenen aydınlara direnişinin yanı sıra bir bütün olarak Ermeni cemaatinin Babıâli'yle ilişkisi tarafından da belirlenmiş görünmektedir. Dolayısıyla bu metni çeşitli iktidar çatışmalarının ve toplumsal kesimler arasındaki uzlaşmaların bir ürünü olarak değerlendirmek gerekir. Bu niteliği, ondan önce hazırlanan ancak Babıâli tarafından reddedilen 1860 Nizamnamesi'yle karşılaştırıldığında açıkça ortaya çıkmaktadır. Ünlü tarihçi Arşag Alboyacıyan'ın her iki nizamnameyi karşılaştıran çalışması bu bakımdan değerli bilgiler vermektedir. Alboyacıyan, 150 maddeden oluşan 1860 Nizamnamesi'nin "dil düzen ve yasal mükemmeliyet açısından tam bir hukuk metni" olduğunu, ancak bu metnin 99 maddeden oluşan 1863 Nizamnamesi'ne dönüştürülürken mükemmeliyetinden çok şey kaybettiğini düşünmektedir. Temel ilkeleri, milli idari yapıyı ve her kurumun sorumluluk alanını açıkça belirten 1860 Nizamnamesi'nin

Y. PRK. A
1/13
1280. Za. E1

Boğos Taktakyan'ın İstanbul Patrikliği beratı (1863 tasdikli)
(Y. PRK. A I/3 1280. Za. E I.)

Boğos Taktakyan'ın İstanbul Patrikliği beratı (1863 tasdikli) (2. sayfa)
(Y. PRK. A I/3 1280. Za. E I.)

demokratik ilkeler üzerine inşa edildiğini belirten Alboyacıyan, 1863 Nizamnamesi'nde bütün bu hususların üstü örtülü bir şekilde yer aldığına işaret etmektedir. Öte yandan 1860 Nizamnamesi halkın oylarıyla seçilen bir meclis önerdiği için ilerici bir adım atmıştır, ancak bunun fiili anlamda pek karşılığı olmamıştır. 1863'ten sonra Genel Meclis'e daha çok bürokratlar, tüccarlar ve aydınların girmesi üzerine Nizamname'nin mimarlarından Serviçen millete, "Biz amiralığı yıktık, siz de efendiliği yıkmaya mecbursunuz", demek ihtiyacını hissetmiştir.[257]

Genel Meclis'in bürokrat ve tüccar ağırlıklı olması önemli bir sınırlamadır, ancak bundan daha önemli bir sınırlama da mevcuttur. Taşra Ermenilerinin Genel Meclis'e seçilmeleri sınırlanmıştır, zira meclisin 140 üyesinin (20 üye din adamlarından oluşmaktadır ve bu sorun kapsamında onları değerlendirme dışında tutuyoruz) 80'i İstanbul'dan, geri kalan 40'ı ise diğer Anadolu şehirlerinden seçilen temsilcilerden oluşmaktadır ve bu çok önemli bir dengesizlik kaynağıdır. Zira Ermeni nüfusun çok büyük bir kesiminin yaşadığı taşra vilayetleri sahip oldukları nüfus oranında temsil edilme olanağından yoksun kalmaktadır. Bu durum taşranın sesinin mecliste yeterince duyulmadığına yönelik şikâyetlerin, haklı olarak yükselmesine yol açmıştır. Taşrada yaşayan Ermeniler nizamnamenin kendilerine İstanbul'da yaşayan Ermenilerin sahip olduğu hakları bahşetmediğini, buna karşılık onlarla aynı yükümlülükleri üstlenmelerini beklediğini söyleyerek bu adaletsizliğe itiraz etmişlerdir. Barsoumian bu durumun anayasal harekete neredeyse başlangıç aşamalarından itibaren damgasını vurduğunu ileri sürmektedir. Anayasa hareketinin en dikkat çekici görünümlerinden biri, Anadolu'daki Ermenilerin katılımını içermemesidir; ne bölgedeki Ermenilerden bu özgürleşme sürecine katılmaları istenmiştir ne de onlar bu sürece katılma isteği göstermişlerdir. Barsoumian bu sakıncanın yanı sıra esas olarak Ermeni Nizamnamesi'nin milletin iç işlerini düzenleyen bir belge olmaktan öteye gidemediğini düşünmektedir: Ermeniler ne kişisel ne de kolektif düzeyde hiçbir yeni hak elde edememişlerdir. Anayasa bu haliyle sadece mevcut sistemin yeniden düzenlenmesinden ve örgütlenmesinden başka bir anlam taşımamaktadır, zira anayasa Ermenileri yerel idarecilerin ya da Türk ve Kürt feodal beylerin

257 Arsen Yarman, "1877 Yılında Sivas Şehri ve Boğos Natanyan'ın 'Kanun' Arayışı", Boğos Natanyan, *Sivas 1877* içinde, (yay. haz. Arsen Yarman), Birzamanlar Yayıncılık, 2008, s. 58.

kötü davranışlarından, istismar ve sömürülerinden kurtaracak hiçbir tedbir ya da garanti sunmamaktadır.[258]

Minassian da aynı bakış açısıyla, nizamnamenin, Ermeni burjuvazisinin aksine, Ermeni köylülerin yaşam koşullarında hiçbir iyileşme sağlamadığını ileri sürer: "İstanbullu ve İzmirli Ermeni burjuvazisi, Milli Anayasa'nın lütuflarından yararlansa ya da hükümet ve bakanlık kapılarının kendilerine açıldığını görse de –Davut Paşa Lübnan valiliğine, Krikor Ağaton nafıa nezaretine tayin olurlar–, Ermeni köylüsünün kaderi, bütün Anadolu köylülerinin kaderi gibi giderek kötüleşmektedir." Bununla birlikte nizamname büsbütün sonuçsuz kalmamış, Ermenilerin Osmanlı devleti içindeki dini ve kültürel özelliklerinin teminat altına alınmasını sağlamıştır: "Anayasa, güçlerin dağılımını düzenleyip yürütmenin sorumluluğunu belirler; dini, siyasi, eğitsel, iktisadi, hukuki bir dizi uzmanlaşmış kurul oluşturur. Türkiye Ermenilerine, en önemlisi halkın eğitiminin gelişmesi sonucunu veren gerçek bir dini ve kültürel özerklik temin eder. Mecliste ve kurullarda olağanın üzerinde temsil edilen İstanbul'un Ermeni ileri gelenlerinin, öykünme yoluyla Avrupa parlamentarizminin tekniklerine vakıf olmalarına imkân verir. İktidarın, 'meşru bir cemaat' diye tarif edilen Ermeni cemaatine karşı gösterdiği güveni kutsar. Ve nihayet, çabaları sonucunda 1876'da Osmanlı Kanun-ı Esasi'sini meydana getiren liberal Türkleri etkilemekten de geri kalmaz."[259]

Aslına bakılırsa İstanbul ve taşra Ermenileri arasındaki temsil eşitsizliği Ermeni Nizamnamesi'nin en çok eleştirildiği noktalardan biridir, çünkü seçme ve temsil ilkelerini hayata geçirmesi beklenen bu metnin, aynı zamanda nüfusun çoğunluğunun taleplerine karşılık verecek ölçüde demokratik olması da beklenmektedir. Oysa daha başlangıçta, temsil teriminin mantıksal sonuçları gerçekleşmemekte ve taşra Ermenileri Genel Meclis'e İstanbul'dakilerin yarısı oranında vekil gönderebilmektedirler. Bu tutumun Ermeni ruhaniler arasında da sık sık eleştirildiği ve İstanbul-taşra ayrımının 1860'lı yıllardan sonra Ermeni toplumu içinde çok güçlü bir gerilim kaynağı olduğu bilinmektedir. Bunda İstanbul Ermenilerinin refah düzeyinin yüksekliğinin yanı sıra, belki de bundan daha çok, 1860'lardan itibaren

258 Hagop Barsoumian, "The Eastern Question and the Tanzimat Era", (ed.) R. G. Hovannisian, *Armenian People from Ancient to Modern Times, Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century* içinde, St. Martin's Press, 2004, c. II, s. 198.

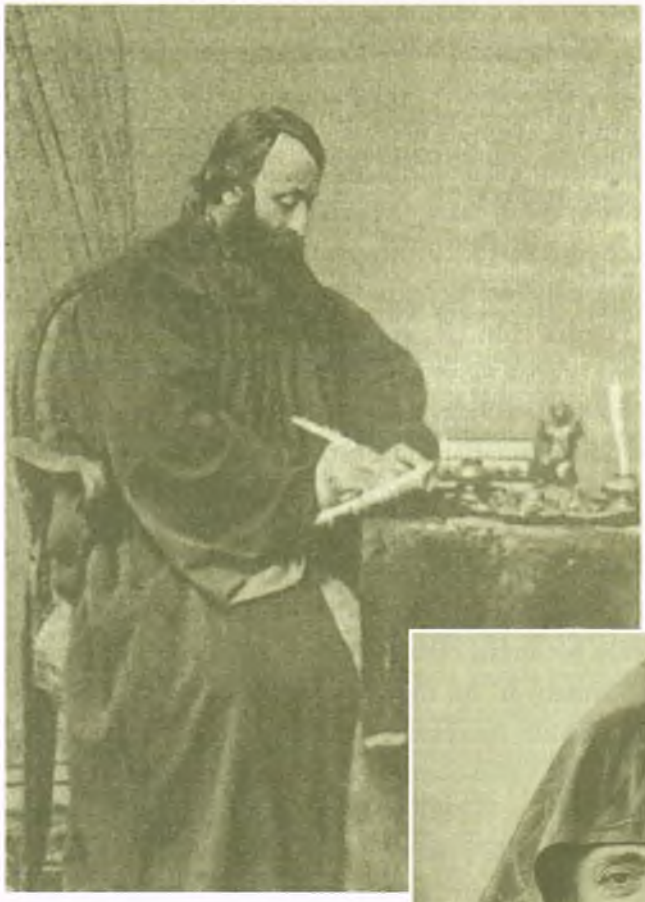
259 Anahide Ter Minassian, "L'Arménie et l'éveil des nationalités (1800-1914)", *Histoire du peuple arménien* içinde, (ed. Gérard Dédéyan), Editions Privat, 2007, s. 493, 494.

Anadolu'daki Ermeniler üzerinde devletin ve yerel güçlerin giderek artan vergi, angarya vs baskılarına karşın İstanbul Ermenilerinin bu duruma yeterince güçlü bir şekilde itiraz etmediği yönündeki inanç rol oynamıştır: "1860'larda gördüğümüz bu yapısal reform Ermeni cemaatindeki değişimlerin sadece bir vechesini yansıtmaktaydı. Aynı zaman diliminde, o yıllara değin süregelen tüm Osmanlı Ermenileri üzerinde İstanbul Ermenilerinin kültürel ve toplumsal egemenliği olgusuna karşı bir popülist-taşra tepkisi zuhur etmiştir. İstanbul Ermeniliği Osmanlı kurulu düzeniyle az çok bağdaşmış olup siyasi ufku imparatorluğun kurumsal çerçevesi dahilinde gelişecek bir kültürel aydınlanma, bir kültürel milliyetçilik anlayışı ile yetinebiliyordu. Öte yandan İstanbul Ermeniliğinin görece refahına karşın Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfus içinden özellikle Tanzimat reformlarının yarattığı toplumsal istikrarsızlık, asayişsizlik ve can ve mal güvenliği yokluğu dolayısıyla İstanbul'a karşı bir tepki hareketi ortaya çıkmıştır. Bu popülist tepki gerek bölgedeki yerleşik nüfusa yönelik aşiret saldırılarına karşı fiziksel güvenlik temin edemeyen Bab-ı Âli'ye, gerekse taşra Ermenilerinin sorunlarıyla ilgilenmeyen ve sahip çıkmayan İstanbul Ermeniliğine yönelikti. Söz konusu taşra tepkisinin entelektüel temsilciliğini Vanlı rahip, gazeteci ve öğretmen Mıgırdiç Hırimyan (1820-1907) yaptı. 1858-1862 arasında Van'da yayınladığı Vaspurakan Kartalı gazetesi taşra Ermenilerinin toplumsal tepkilerinin dile getirildiği basın organı oldu. Önemlidir ki İstanbul Ermeniliğinin kültürel milliyetçi yaklaşımına karşı bir tepki tutumu olarak Mıgırdiç Hrimyan ve Karekin Sırvantsiants gibi taşra Ermeni aydınları siyasi anlamda Ermeni milliyetçiliğini gündeme getirdiler. Mıgırdiç Hrimyan, 1869-1873 arasında İstanbul Patrikliği yaptığı sürede İstanbul Ermeniliği Doğu Anadolu Ermenilerinin içinde bulunduğu zor koşullara dair daha fazla bilinç sahibi oldu. Bu etkinin bir sonucu olarak 1870'lerin başında Ermeni Cemaat Meclisi Bab-ı Âli'ye kapsamlı bir reform layihası sundu. Bu belgede, Doğu Anadolu Ermenilerinin giderek kötüleşen iktisadi ve sosyal durumu dile getirilerek bölgede devlet otoritesinin sözünün geçmediği vurgulandı ve Hıristiyan ahalinin aşiret tasallutuna karşı can ve mal güvenliğinin sağlanması için Osmanlı idaresinin yerel makamlar üzerindeki otoritesini güçlendirmesi konusunda talepte bulunuldu. Ne var ki hükümetten olumlu veya olumsuz herhangi bir cevap gelmedi."[260]

260 Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", *Tarih ve Toplum, Yeni Yaklaşımlar*, 2007, S. 5 (245), s. 75-76.

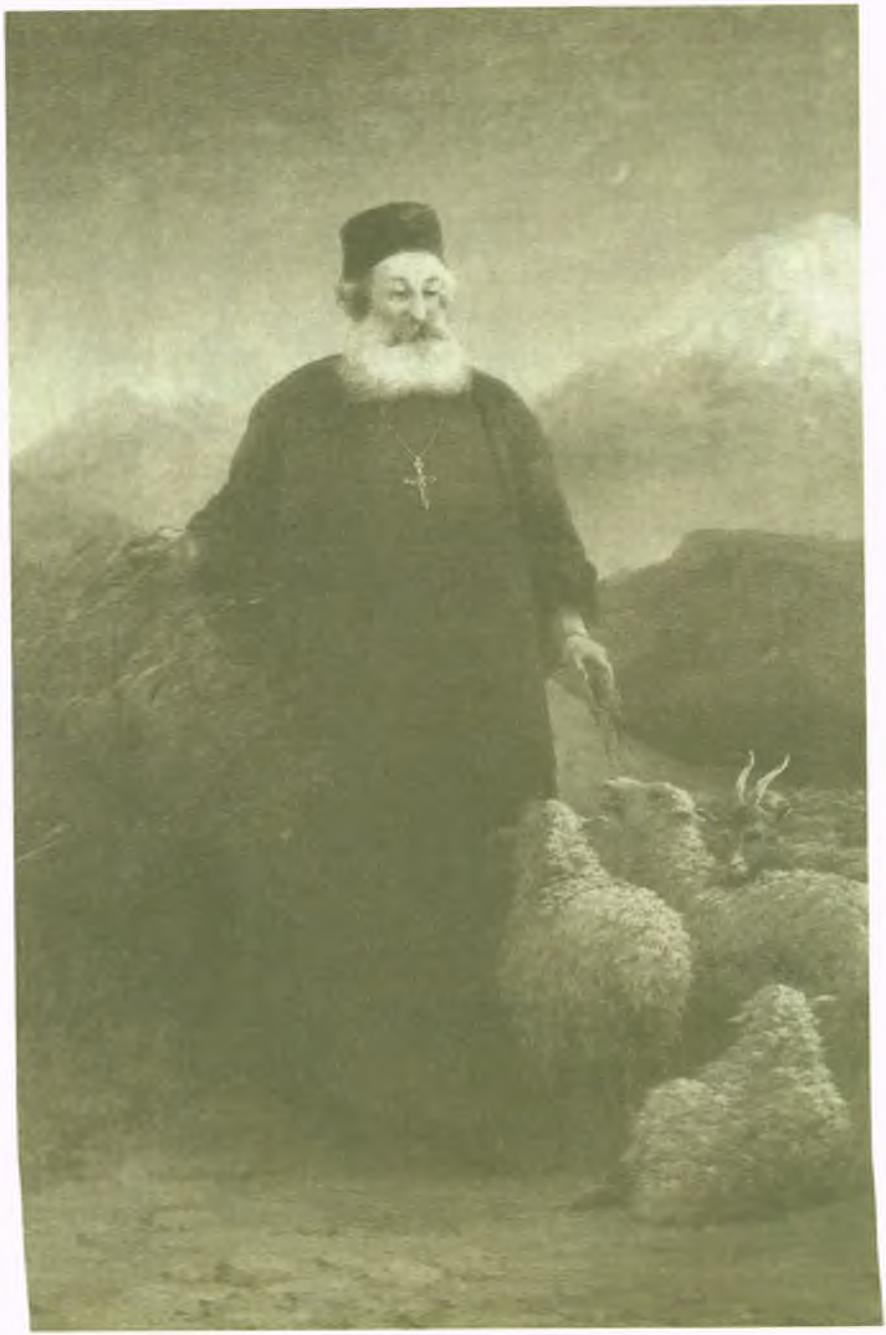
Somel, bu talebin karşılıksız kalmasının, Sadrazam Âli Paşa'nın ölümüyle Osmanlı devletinin 1871-1876 döneminde içine düştüğü siyasi ve idari dağınıklıkla da bağlantılı olabileceğini öne sürmektedir. Ancak gerekçe ne olursa olsun, devletin taşradaki Ermenilerin uğradığı istismar ve baskıyı önleyememesi, taşradaki Ermeni aydınlar arasında kendi başlarının çaresine bakmaları gerektiği düşüncesini güçlendirmiştir. Somel'in Patrik Mıgırgiç I Hırimyan'ı bu çerçevede ve İstanbul-taşra gerilimi içinde anlamaya çalışması bize pek yeterli gelmemektedir. Patrik Hırimyan'ın taşra Ermenilerinin sesini duyurmaya çalıştığı doğrudur, ancak onun Ermeni toplumuna çağrısının bununla sınırlanması haksızlık olur. Her şeyden önce Hırimyan Ermeniler arasında bir *Yergir* (Vatan) mitosu yaratmayı ve bunu kadim Ermenistan'la bağlantılandırmayı başarmış bir ruhani liderdir. Dolayısıyla onun tutumu bakımından mesele, İstanbul Ermenilerinin taşra Ermenilerine biraz daha duyarlı olması değildir. Hırimyan bu bakımdan daha köklü ve kadim Ermenilikle daha bağlantılı bir çözüm arayışındadır ve bu yöndeki görüşlerinin hiç değilse bir bölümünün, kendisinden sonraki Ermeni patriği Nerses II Varjabedyan (1874-1884) tarafından da paylaşıldığı anlaşılmaktadır: "Hem ihtilalci hem de sağduyulu bir insan olan Hırimyan Hayrik'in fikri şu idi: 'Ermeni, Ermenistan'da kalmalıydı.' Bu fikir ve prensibe sadık kalarak patrikliğinin dört yılı boyunca Milli Anayasa'nın idare merkezinin, Ermeniler için temelsiz ve icat edilmiş bir vatan olan Konstantinopolis değil, Vaspuragan topraklarındaki Van olsun diye sürekli ısrar etmiştir. Hırimyan'ın, Patrik Nerses'in de katıldığı akla fevkalade yatkın bu kanaati en küçük bir sonuca varmamıştır."[261] Bununla birlikte Mıgırdiç Hırimyan, daha gençliğinden itibaren belirginleşen tutumunu patrikliği döneminde de sürdürmüş ve Ermeni toplumunun ruhani ya da sivil muhafazakâr kesimlerini karşısına almaktan hiç çekinmemiştir. Hem patrikliğinden önce Van ve Muş'ta yaptıkları ve yayımladığı dergiler hem de patrikliği döneminde izlediği tutum, onun özellikle genç Ermeniler arasında popüler olmasını sağlamıştır. Minassian'ın çizdiği Hırimyan portresi, onun bu ilgiyi fazlasıyla hak ettiğini göstermektedir: "*Yergir* [Vatan] mitosunu ilk kez dile getirenlerden biri de 1869-1873 yılları arasında patriklik, 1893-1907 yılları arasında katolikosluk yapmış olan Hayrik [Küçük Baba, Babacık] lakaplı Mıgırdiç Hırimyan'dır (1821-1907). Van'da

261 Vahram Torkomian, *Mémoires d'un médecin stambouliote 1860-1890*, (ed.) Raymond H. Kévorkian, Centre d'Histoire Arménienne Contemporaine, 2007, s. 284.

Hırimyan Hayrik episkopos olduğu dönemde (üstte). Hırimyan Hayrik İstanbul Patriği olduğu dönemde (sağda).

Hırimyan Hayrik, katolikosluk döneminde. Tablo Ermeni-Rus ressam Ayvazovski tarafından yapılmıştır.

Ermeni Cemaati Genel Meclisi'nin 1870 yılındaki bir toplantısından.

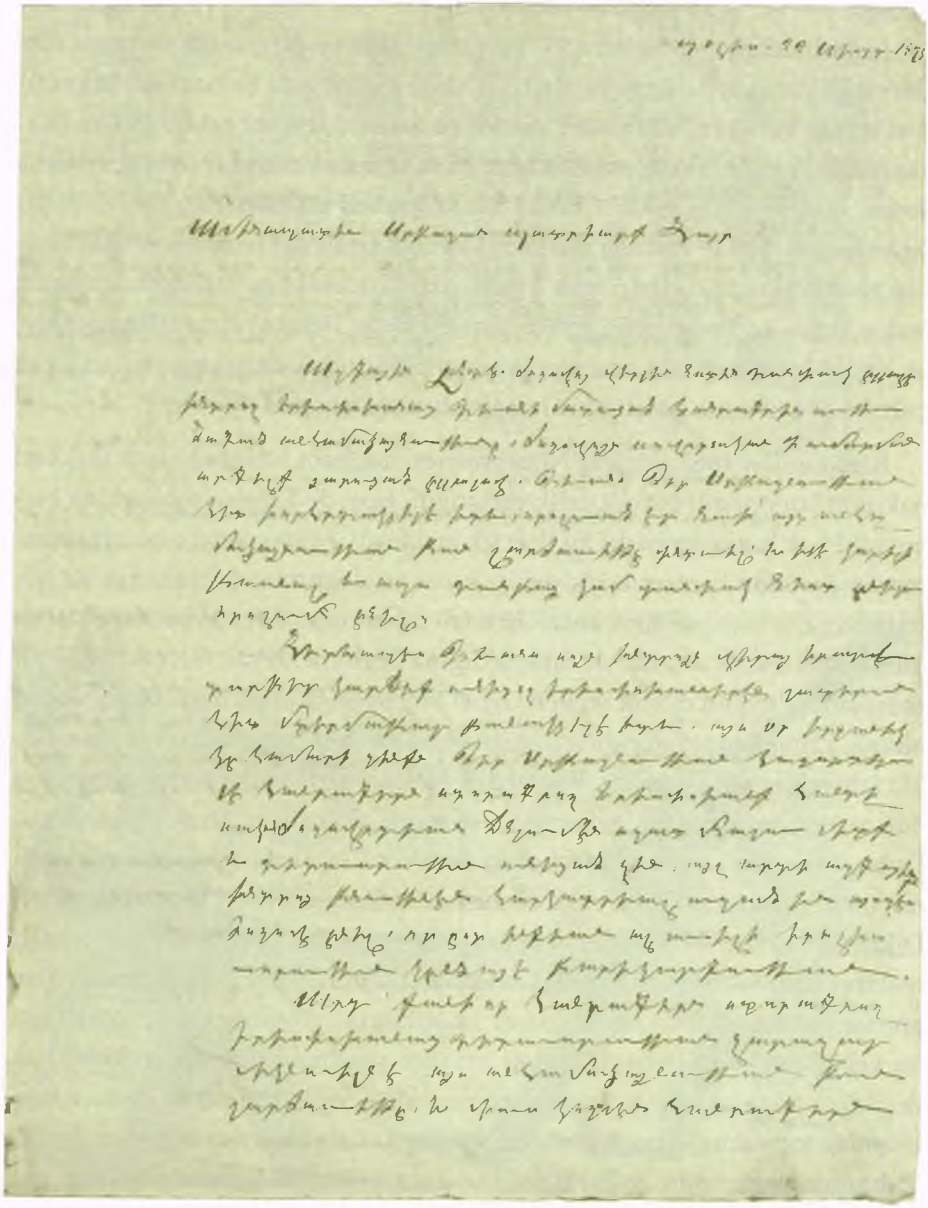

Ermeni Cemaati Genel Meclisi'nin 52. oturumunun sonu.

doğan ve geç yaşta din adamlığını seçen bu halk çocuğu, İstanbul'da gazetecilik ve tarihçilik faaliyetini bir arada yürütür. Ermenistan ve halkına tutkuyla bağlı olarak, 1855 yılından itibaren *Ardziv Vaspuragani* [Vaspuragan Kartalı] isimli dergiyi yayımlar. 1857'de Van'a döner ve dergisinin yayımını sürdüreceği Varag keşişliğine yerleşir. Oradaki yazılarında Ermeni köylü sınıfının içinde bulunduğu korkunç maddi ve manevi sefaleti ortaya döker. 'Karanlıklara' karşı mücadele etmek için, 1858 yılında Van'da bir okul açar; daha sonra, Muş şehrinin yukarısındaki Surp Garabed manastırının başrahipliğine yükselip 1863'te *Ardzvig Darono* [Daron Kartalcığı] isimli yeni bir derginin temellerini atar. Onun sesi, 'Uzaklardaki çocuklarını yardımına çağıran; terk edilmiş, kadim, tarihi Ermenistan'ın sesidir.' Demokrat, savaşçı kişiliğiyle, Kilise ve toplumdaki muhafazakârları karşısında bulur; ama yaptığı isyan çağrılarıyla Ermeni gençliğini siyasallaştırmayı başarır."[262]

Barsoumian 1863 Ermeni Nizamnamesi'nin hem İstanbul-taşra ilişkileri bakımından önemli bir eşitsizlik yarattığını hem de Ermeni toplumuna hiçbir yeni hak kazandırmadığını ileri sürmekteydi. Minassian ise bu nizamnamenin özellikle Ermeni köylüsünün kaderini değiştirecek herhangi bir iyileştirmeye yol açmadığına, ancak Ermeni toplumunu Avrupa parlamentarizminin bazı teknik araçlarıyla tanıştırdığına değinmekteydi. Gerçekten de nizamnameye uygun olarak seçilen Genel Meclis bu açıdan, oluşumuna uygun olarak, Ermeni toplumunun iç ayrışmalarını ve güç dengelerini yansıtan ciddi tartışmalar yürütmüştür. Bunlardan birini, Hırimyan'ın patrikliğinin son dönemlerinde meydana gelen bir tartışmayı aktarmayı gerekli görüyoruz. Öyle görünüyor ki, Genel Meclis'teki bazı vekiller Avrupa parlamentarizminin teknik araçlarına hızla vakıf olmuşlardır. Cemaat Genel Meclisi Sekreteri Dikran Yusufyan'ın, Patrik Hırimyan'a 22 Eylül 1873 tarihinde gönderdiği mektup, bazı vekillerin Cemaat Genel Meclisi'nin 28 Eylül'de yapılacak olan oturumunun halka kapalı olmasını istediklerini göstermektedir. Mektupta bu vekillerin hangi sebeple kapalı oturum yapılmasını talep ettikleri açık değildir, ayrıca bu vekiller kapalı oturum taleplerinin cemaat üyelerinin baskısından kurtulmak isteğiyle alakalı olmadığını da belirtmektedirler. Ancak mektubun sonlarında, 28 Eylül 1873'teki oturumda görüşülecek konular arasında, "Nizamname'nin kullanılamaz kabul edilen kanun maddelerinin" de

262 Anahide Ter Minassian, "L'Arménie et l'éveil des nationalités (1800-1914)", *Histoire du peuple arménien* içinde, (ed. Gérard Dédéyan), Editions Privat, 2007, s. 494-495.

Cemaat Temsilcileri Divanı'ndan Patrik Hırimyan'a gönderilen mektup

bulunduğu görülmektedir. Dolayısıyla bazı vekillerin Nizamname'nin kimi maddelerinin kullanılamayacağını (belki de daha doğru bir ifadeyle "kullanılmaması gerektiğini") düşündükleri anlaşılmaktadır. Muhtemeldir ki bu maddeler cemaat kurumlarına yansıyan güç dengeleriyle ilgilidir ve bazılarının kullanılmaması da güç dengelerinde bir değişikliğe yol açabilecektir. Böyle bir durumda bu vekillerin cemaat üyelerinin baskısından kurtulmak için kapalı oturum talep etmiş olmaları da ihtimal dahilindedir. Aynı oturumda Cismani Meclis üyelerinin istifasının da konuşulacak olması durumu biraz daha karmaşık hale getirmektedir. Ancak Patrik Hırimyan'ın Cemaat Temsilcileri Divanı'ndan kendisine gönderilen bu mektuba cevabını ve kapalı oturum talebi hakkındaki görüşünü bilemiyoruz:

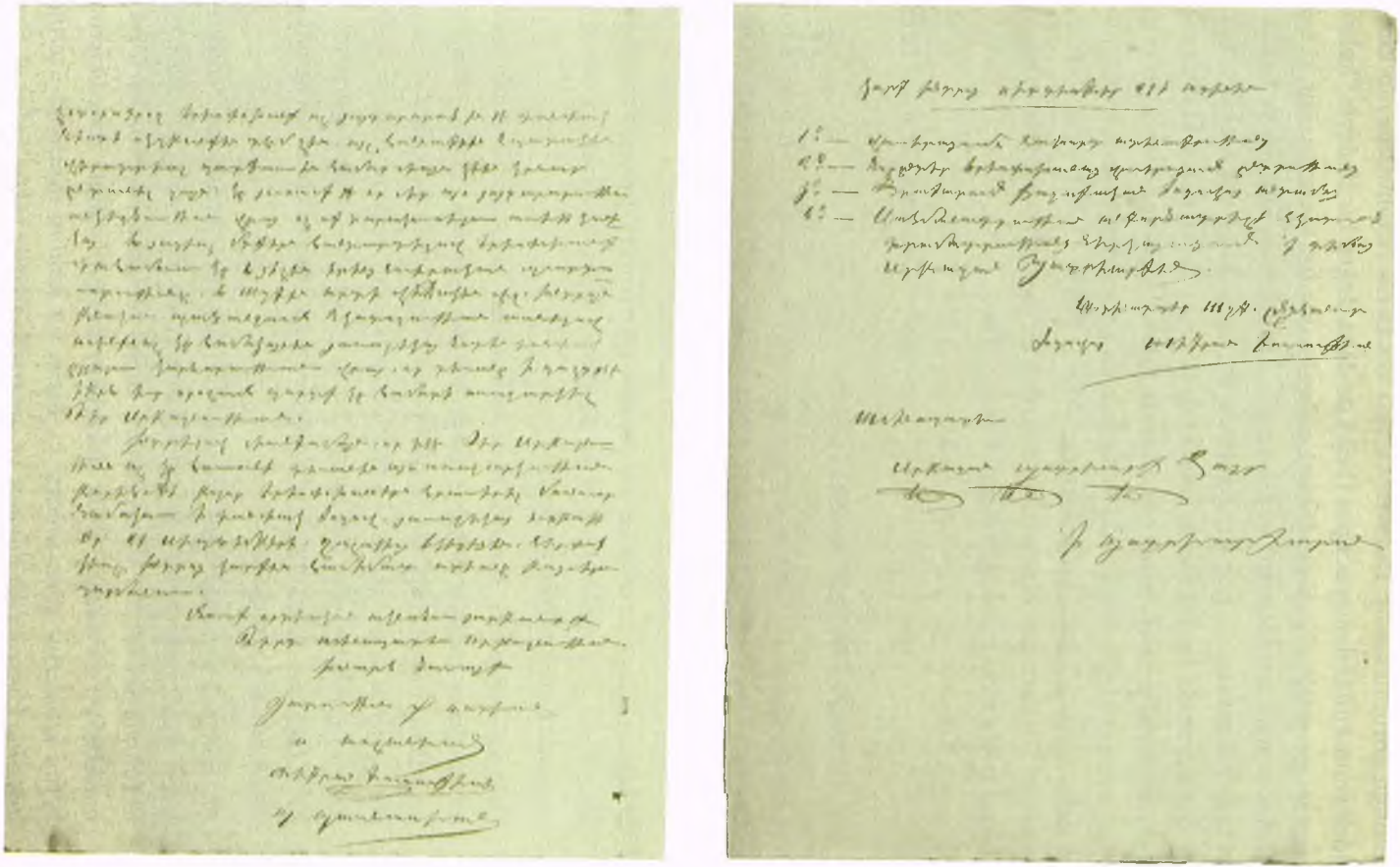
İstanbul, 22 Eylül 1873

"KADASETLİ PATRİK HAZRETLERİ

Cemaat Genel Meclisi'nin son oturumunun kapalı olmasını talep eden Cemaat Temsilcileri Divanı'nın vermiş olduğu toplu dilekçe sebebiyle ortaya çıkmış olan anlaşmazlık, meclisin alışılageldik olarak toplanmasına engel olduğundan, sizinle yapılan görüşme sonucunda, öncelikle bu anlaşmazlığın esas sebebini araştırmak, eğer sebebi öğrenmek mümkün olursa ona göre toplantıyı açık ya da kapalı yapmaya karar vermek konusunda fikir birliğine varmıştık.

Öyle ki; Divanımız konuyla ilgili birbirinden farklı görüş sahibi olan temsilcilerin çoğuyla samimi görüşmelerde bulundu. Toplu dilekçeyi imzalamış olan temsilciler, izleyici cemaat üyelerinin baskısından azad olmak niyeti veya beklentisi içinde olmadıklarını, mevcut cemaat probleminin niteliğine göre toplantının böyle bir düzen içinde yapılmasının daha garantili olduğunu düşündüklerini zat-ı âlinize iletmekten kendilerini mutlu addetmektedirler.

Bu sebeple, anlaşmazlığın esas sebebi dilekçeyi imzalayan temsilcilerin niyetlerinin yanlış anlaşılmış olması ve diğer taraftan dilekçeyi imzalamayan vekiller de oturumun kapalı olması prensibine karşı çıkmadıklarını ve sadece toplu dilekçenin amacını kabul etmediklerini beyan ettiklerine göre; umarız ki, bizim bu samimi itirafımız üzerine artık hiç kimse kuşku duymaz ve umarız ki fikirler sükûn bulur ve tüm

Cemaat Temsilcileri Divanı'ndan Patrik Hırimyan'a gönderilen mektubun diğer sayfaları

temsilciler kutsal görevlerini hatırlarlar. Ve milletin bugün içinde bulunduğu durumun gereğini dikkate alarak önümüzdeki oturumun kapalı olması konusunda anlaşmaya varırlar. Divanımız vazifesi icabı bunu zat-ı âlinize iletmeyi bir borç bilir.

Ayrıca şayet zat-ı âliniz de divanın bu önerisini kabul ediyorsanız, tüm temsilcileri özel mektupla, ilişikteki gündem maddelerini görüşmek üzere gelecek Cuma, 28 Eylül günü, Galata Kilisesi'nde kapalı oturuma davet etmenizi rica ediyoruz.

Saygılarımla

Sadık hizmetkârınız
Harutyun Dadyan
Dikran Yusufyan
B. Barnasyan

28 Eylül'de Kurul'da görüşülecekler

1- Bir evvelki tutanağın tasdiki.

2- Yeni seçilen temsilcilerin tasdiki.

3- Cismani Meclis üyelerinin istifası.

4- Nizamnamenin kullanılamaz kabul edilen maddelerinin Patrik Hazretlerinin dikkatine sunumu.

Cemaat Genel Meclisi Sekreteri Dikran Yusufyan."

Nizamnamenin taşrayı ilgilendiren yanı sadece taşra temsilcilerinin sayısının İstanbul'dan seçilenlere oranla daha düşük olmasından ve nüfus oranlarıyla birlikte ele alındığında bu durumun önemli bir eşitsizlik yaratmasından ibaret değildir. Daha önemli bir sorun, yerel güç dengeleri ve zorbalarla yerel idarecilerin işbirliği yaptığı durumlarda, nizamnamenin taşrada fiili olarak uygulanmamasıdır. 1863 Ermeni Nizamnamesi cemaat kurumlarının yapısında, ruhani ve sivil otoritenin belirlenmesinde yeni hükümler getirmiş ve bunları bir prensibe bağlamıştır. Dolayısıyla ilk zamanlarda, cemaat yapısının henüz bu kurumsal değişikliğe göre yeniden organize edilemediği yerlerde nizamnamenin uygulanmasına dair bazı sorunların yaşanması kaçınılmaz görünmektedir. Bazen acil durumlarda, sorunun hızla çözülebilmesi

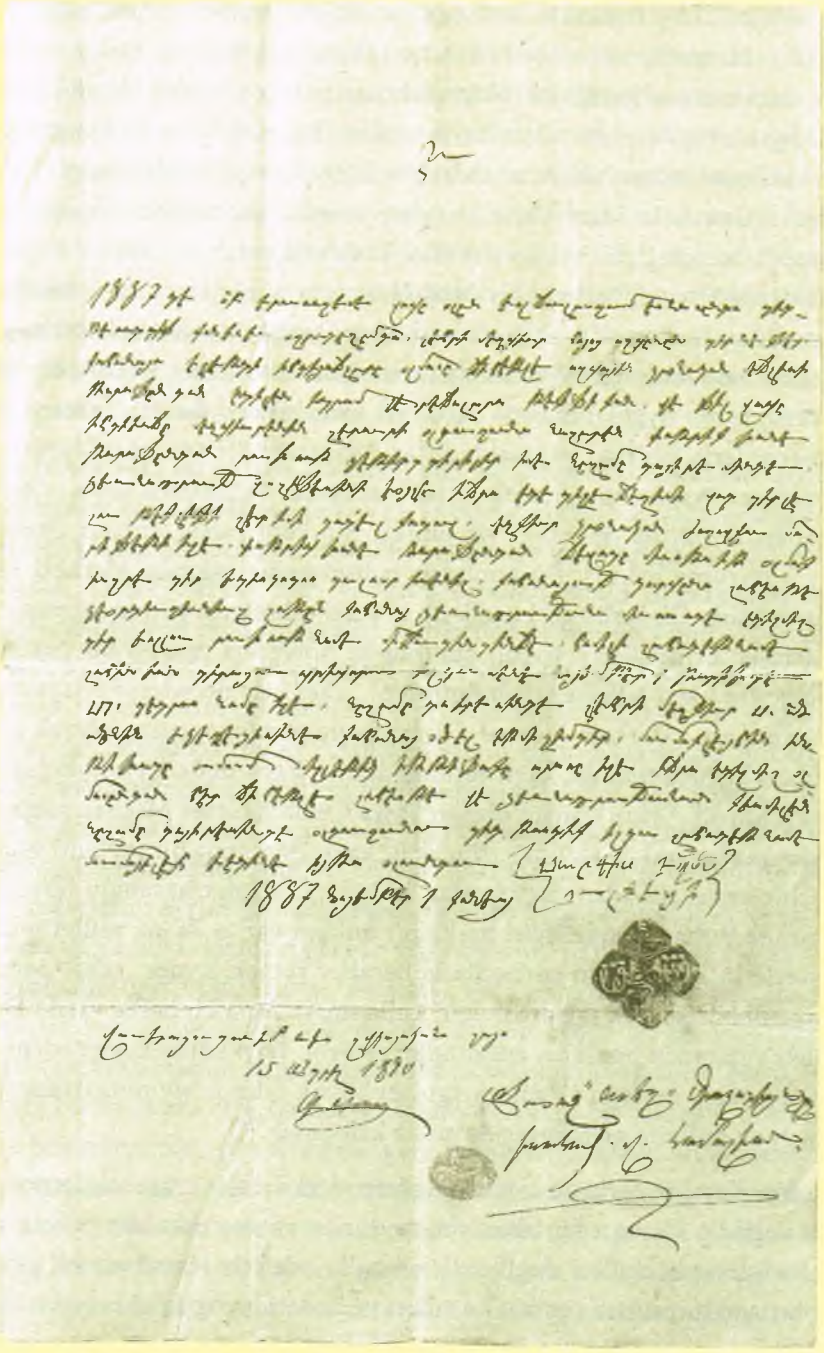
için nizamname gereğince geçilmesi gereken aşamalar tüketilmeden özel bir izinle sorunun çözüldüğüne de rastlanmaktadır. Sözgelimi, 1887 yılında Kudüs'e gitmek üzere Konya'dan geçen episkopos Sarkis Ulnetsi burada yaşayan Ermenilerin bir papaza duyduğu acil ihtiyaç nedeniyle böyle bir yol izlemiştir. Cemaat Ruhani Meclisi'nin yoğun ricası ve bir papaz ihtiyacının çok açık olması nedeniyle, episkopos Sarkis Ulnetsi şehirde bu amaçla bulunmamakla birlikte, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nden izin alınması kaydıyla bir ruhaniyi kahana (papaz) olarak takdis edebileceğini belirtmiştir. İstanbul Ermeni Patrikhanesi bu konuda episkoposa izin verince, Sarkis Ulnetsi, 1 Kasım 1887 tarihinde Der Bedros adlı bir ruhaniyi Surp Asdvadzadzin Kilisesi papazı olarak takdis etmiştir.

Bu örnek bize bir ruhani önderin, acil bir ihtiyaç durumunda -koşullar ve yöntemler biraz zorlansa dahi-, nizamname gereğince izlenmesi gereken hiyerarşiye özen gösterdiğini kanıtlamaktadır ve bu yönüyle masum görünmektedir. Ancak taşrada bazı yerlerde nizamnamenin uygulanamadığına dair pek çok şikâyet bulunmaktadır. Bunlardan birine rahip Boğos Natanyan da tanık olmuştur: *Luys* dergisinin 1 Mart 1875 tarihli sayısında, Bafra'daki cemaatin sorunlarının çözülebilmesi ve burada Nizamname'nin uygulanabilmesi için İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin rahip Natanyan'a gerekli izni verdiği yazılmaktadır. Bu durum *Punç* dergisinde biraz farklı yansıtılmış ve rahip Boğos Natanyan'ın "Bafra halkını ayağa kaldırarak Nizamname'nin uygulamaya konulabilmesi için bir dilekçe hazırladığı" iddia edilmiştir. Burada bu meselenin ayrıntılarına girmeyi ve *Punç* dergisinin iddiasıyla rahibin ona verdiği yanıtı aktarmayı gerekli görmüyoruz. Rahip Boğos Natanyan'ın biyografisine dair bölümde bu meseleyi bütün ayrıntılarıyla ele alacağız. Ancak bu meselenin bizim için önemi, aradan geçen on iki yıla rağmen, Bafra'da nizamnamenin uygulanmasında aksaklıklar olmasıdır. Bafra, Samsun gibi bir merkeze ve nispeten de İstanbul'a yakın bir şehirdir, dolayısıyla orada böyle sorunlar çıkabildiğine göre doğunun İstanbul'un gözünden ve denetiminden uzak şehirlerinde nizamnamenin uygulanıp uygulanmadığını kontrol edebilmek son derece zordur. Nizamname gereği oluşturulması gereken kurumların ve izlenmesi gereken usullerin şeklen yerine getirildiği, ancak nizamnamenin ruhunun cemaat içi ilişkilere hâkim olamadığı durumları ise tespit edebilmek bile imkânsız görünmektedir.

Natanyan Harput hakkındaki raporunda bize bunun bir örneğini sunmaktadır. Harput'ta nizamnâmenin neredeyse hiç uygulanmadığını gören rahip, nizamname gereğince oluşturulması gereken resmi kurulların kurulmadığını, yapılan işlere dair kayıt tutulmadığını dolayısıyla hangi kararların kimlerin sorumluluğu altında alındığının tespit edilemediğini eklemektedir. Cemaatin idaresi için kurulan yönetim ise nadiren toplanmakta ve önemli herhangi bir karar almadan dağılmaktadır. Bu tespitleri yaparken Natanyan'ın çok belirgin bir özelliği de ortaya çıkmaktadır. O bütün bu olumsuzlukları cemaatin sivil idarecilerinin omzuna yüklemek yerine, şehirdeki ruhani önderlerin payını da ısrarla yinelemektedir. Ruhani önderler Nizamname'nin uygulanmasına yardımcı olacaklarına, halkın cehaletinden faydalananlarla işbirliği yapmaktadırlar. "Kiliseler Ermeni çocuklarının fikirlerini ve yüreklerini eğitecek yerler olacağına, bazılarının cebini doldurduğu bazılarının da eğlendiği yer olmuş. Bin kere yazık! Ruhani Önderlik de aynı duruma gelmiş. Bu konudan bahsetmeme rağmen Merkezi İdare duyarsız kaldı. Önderlik gibi nazik bir iş yerel rahiplerin elinde oyuncak haline gelmiş. Ermenilerin yoğun bulunduğu böylesine önemli bir marhasalık bölgesini parti bölgelerine bölmüşler. ... Şehirde neredeyse Nizamname uygulanmamış. Merkezi İdareye, Nizamname gereğine uygun olarak resmi kurullar oluşturulmadığı, kayıt tutulmadığı ve kayıt defterlerinin bulunmadığını bildirdik. Otuz kişiden oluşan Taşra Cemaat Genel Meclisi, zamanında oylama yöntemi ile seçilmiş. Ancak üç ya da dört ayda bir toplantı yapıyor ve hiçbir karar almadan dağılıyorlar. Burada ya da marhasalığın büyük bir kesiminde Ruhani Önderliğin başka bir anlamı var, o da şu; milletin kasasını devletin adamı olan çorbacılarla beraber yemek, içmek, rahat uyumak ve güvenli bir gelecek sağlamak için kullanmak. Ama bu halka yazık! Derin cehaleti yüzünden bunların arkasından gidiyor. İyiyi kötüyü ayırt edemiyor. Yüreklerindeki milliyet ve din duyguları büyük oranda sönmüş. Hem eğitime hem de milletin gelişimine duyarsız kalıyorlar."[263]

Rahip Karekin Sırvantsdyants'ın gözlemleri de Natanyan'ınkilerden pek farklı değildir. Cemaat kurulları doğru dürüst işlememektedir, buralara seçilenler işlerinin ehilleri değillerdir ve halkı adaletle temsil etmek gibi bir kaygıları yoktur, ayrıca cemaat kurulları ve önderler çoğunlukla birbirleriyle

263 Boğos Natanyan, *a. g. e.*, s. 126-127.

Bu belge Ermeni harfleriyle Türkçe (dini terimler hariç) yazıldığından aslına sadık kalınarak çevrilmiş ve açıklamalar dipnotlarla belirtilmiştir.

Şahadetname

1887'de Surp Yerusağem'e[1] vaki olan yolculuğum esnasında bir tesadüf Konya'ya uğradığında, şehr-i mezkûr Hayots azkının[2] bir nefer kahanaya[3] eşeddi ihtiyaçları olması cihetle, Azkayin Gronagan Meclisi[4] tarafından edilen ibram ve ricalara tevfikan ve filvaki ihtiyacı mezkûrenin zaruri olduğuna nazaren, Patrikhane tarafından ruhsat getirttirilir ise nizam-ı dairesinde tsernatrutyun[5] vazifesini öyle icra edebileceğimi vaat birle şu teklifi şerimi bab'el kabul, mezkûr Gronagan Joğovku[6] marifeti ile, Patrikhane tarafından cevab-ı müstait olmak üzere bir yebisgobos bulur iseniz, kahanayutyun[7] barkına şah este gördüğünüz zatın kahana tsernatrutyununa müsaade edilmiş bir yollu ruhsatname mucibince, hamil-i şahadetname Şahinyan Diratsu Krikor'u işbu sene Noyemper[8] 1 tarihte Der Bedros namı ile nizamı dairesinde şehri mezkûr Surp Asdvadzadzin Yegeğetsi'sine[9] kahana odzel[10] etmişimdir, mumaileyhin intihabı umum milletin ittifakı arası ile icra edilmiş olmasından her cihetle şaheste ve tsernatrutyunun kâmilen nizamı dariesinde olduğunu bid tasdik işbu şehadetname mumaileyh yedine ita olundu.

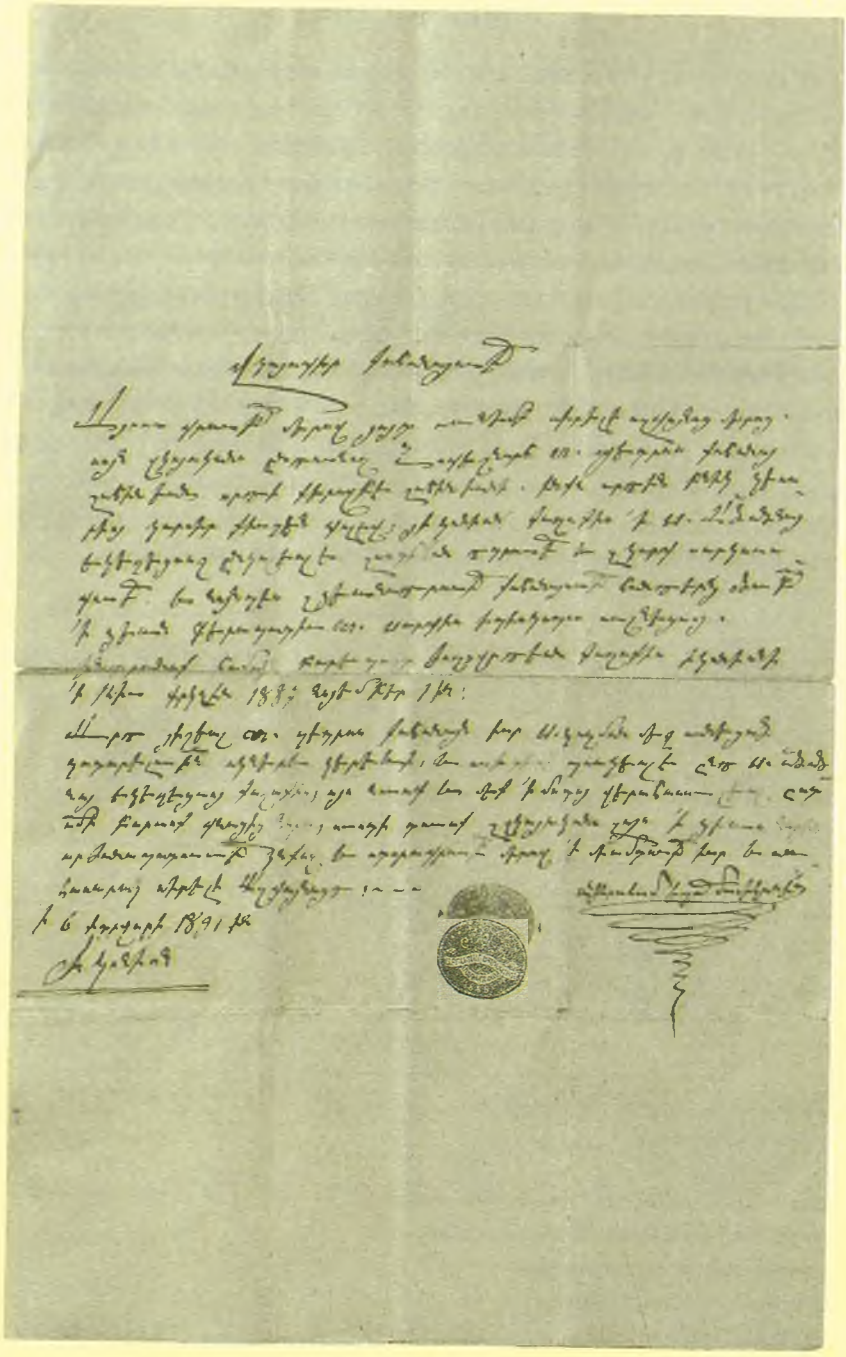
1887 Noyemper 1, Konya

Sarkis Yebisgobos Ulnetsi

Bu şahadetnameyi onaylarım.
15 Nisan 1890
Konya

1 Kudüs
2 Ermeni milleti, cemaati
3 Kahana: Kâhin, papaz
4 Azkayin Gronagan Meclisi: Cemaat Ruhani Meclisi
5 Tsernatrutyun: Ruhani takdisi, el koyma töreni
6 Gronagan Joğovk: Ruhani Meclis
7 Kahanayutyun: Kâhinlik rütbesi
8 Noyemper: Kasım ayı
9 Surp Asdvadzadzin Yegeğetsi: Meryem Ana Kilisesi
10 Odzel: Meshetmek; kutsal müronla meshetmek

Kâhinlik Şahadetnamesi

Kâhinlik Şahadetnamesi

Hamil-i şahadetname Kerovpe oğlu, Kayseri Germir'li Muhterem Der Bedros Kahana Şahinyan'ın, Konya Ermeni cemaatinin arzusuna binaen Milad'ın 1 Kasım 1887 tarihinde Konya Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nde Rutbetlû Episkopos Ulniya'lı[1] Sarkis eliyle kilisenin alt rütbelerini aldığını, şemmaslık derecesine yükseltildiğini ve kâhin takdis edildiğini, işbu yazımızla sevgili cemaat mensuplarına duyururuz.

Mezkur Der Bedros Kahana'nın, Kutsal Kâhinlik çağrısına sadık mükemmel kişiliği, ve içtiği hizmet andıyla şehrimiz Surp Asdvadzadzin Kilisesi'ne bağlılığı ve görevindeki sadakati tarafımızca da yakînen malum olduğundan, işbu şahadetname tarafımızca imzalanarak kendisine tevdi edildi.

6 Şubat 1891

Konya

Apraham Episkopos Mamigonyan

1 Zeytun'lu

Ermeni Cemaat Meclisi'nden Mühür Örnekleri

Sivas mebusu Agop Şahinyan'ın (1877) kızı Parantsem Şahinyan'a ait okul karnesindeki mühür detayı. Mühürün üzerinde "Meclis Maarif (Tedrisat) Komisyonu – Sivas" yazmaktadır.

1863 Ermeni Milleti Nizamnâmesi'ne uygun olarak kurulan Cemaat Yönetimi Cismani Meclis mührü. Tokat, 1871.

Ermeni Cemaat Merkez İdaresi Cismani Meclisi mührü (1860).

kavgalıdırlar. Sırvantsdyants, halkın kendisini temsil edecek kişileri seçmek için hiçbir özen göstermediğinden, bu seçimi layıkıyla yapmadığından yakınmaktadır: "Bizler, birkaç paralık meyve satın aldığımız zamanlarda boşa harcama yapmayalım ya da midemizi bozmayalım diye büyük dikkatle inceler, koklar, uzun uzadıya sorar soruştururuz. Ama iş öğretmen, rahip, cemaat kurulu üyesi seçmeye geldiğinde hiç ihtimam göstermeyiz. Yeter ki biri gazetede kendisi hakkında övgü dolu bir yazı kaleme aldırmış olsun, yeter ki dili ağzında biraz dönsün. Kimdir? Nedir? Ne yapmış? Ne bilirmiş? Nereden gelmiş? Kimse sormuyor ki! Milletin kucak dolu parasını boşa harcadıkları yetmezmiş gibi, fiziksel ve ruhsal yaşamını da mahvediyorlar. Hiç kuşku yok ki okuyucular bu yazdıklarımın sadece Diyarbakır için değil bu tiplerin bulunduğu tüm yerler için geçerli olduğunu anlamışlardır."

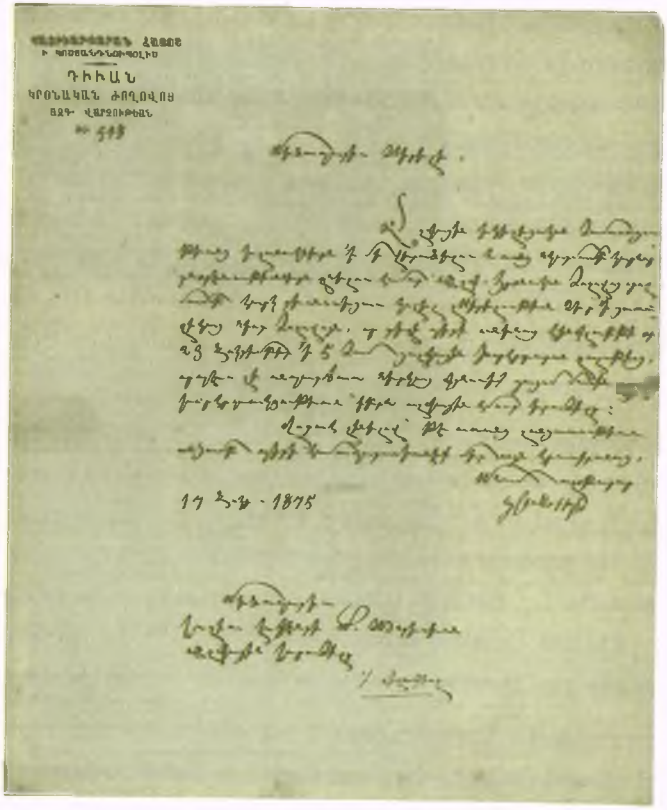
Harput'ta ise ruhani önderleri eleştirmektedir ve bu konudaki eleştirileri Natanyan'ınkinden hiç de aşağı değildir: "... Ermeniler ise oldukça acınası durumdalar. Zaten yerel beylerden dolayı taşımaya alıştıkları yük gittikçe ağırlaşıyor. Devletin yardımı sayesinde bu şeylerden kurtulacakları konusunda ümit besliyorlar. ... Becerikli yabancı avcıların bulunduğu bir yerde, iyi eğitim veren okullara, çalışkan ruhanilere ve doğru dürüst işleyen cemaat kurullarına, vicdanlı ve dürüst yol göstericilere sahip olmamız şart.

Harput, Ermeni Marhasalığı'nın önemli bölgelerinden biri. Ne yazık ki bugüne kadarki ruhani önderler hep sömürücü insanlar olmuş. Aydınlanmaya önem vermemek, eğitime duyarsız olmakla kalmayıp, kötü önderlik ederek halkı inançtan da saptırmışlar."

Rahip Çemişgezek'te tanık olduğu bir cemaat kurulu toplantısını ise alaycı bir dille aktarmaktadır: "... Her öğlen işleri görüşmek ve ziyaretleri kabul için önderlik binasına geliyor, her dakika yürek korkusuyla dökülmekte olan duvarlara, kırılmış kirişlere bakıp duruyor, özellikle de cemaat kurullarının toplantı yaptığı günlerde daha çok heyecanlanıyorum. Cüssesi ve sesiyle en büyükleri olan değerli önderleri Rahip Bedros Nergararyan önderliğinde toplandıklarında, birbirlerine bağırıp duruyor, lanet okuyorlar. Onların patırtısından sarsıntı halindeki zavallı oda toz döküyor. Tabii her zaman hak en kuvvetli ve en çok bağıranın oluyor."

Çarsancak'ta durum daha vahimdir: Ermeni köylüler –Barsoumian ve Minassian'ın söylediklerini kanıtlarcasına– Nizamname'nin ilanından yirmi

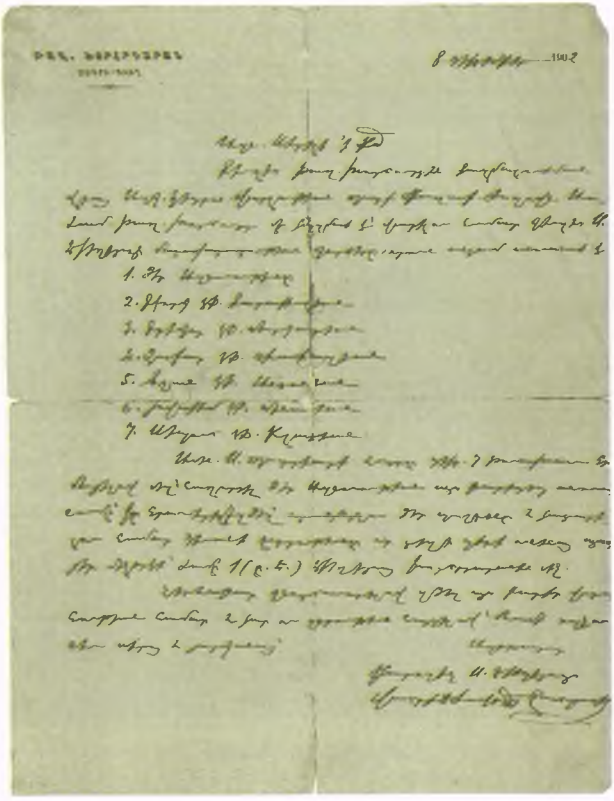
Ermeni Cemaat Meclisi Belgelerinden Örnekler

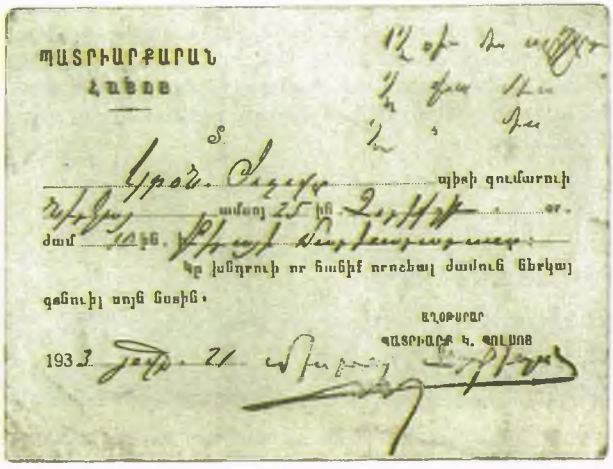
İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Ruhani Meclis Sekreteryası, 518 nolu mektup (17 Ekim 1875)

Minas Çeraz, Ermeni (Milli) Cemaat Genel Meclisi Başkanı. (1878 Berlin Kongresi'ne katılan Ermeni Heyeti üyesidir.)

Lağvedilen Bakırköy Kilisesi Yönetim Kurulu'nun Cemaat Genel Meclisi Cismani Kurulu tarafından belirlenen yeni üyelerini gösteren belge (8 Aralık 1902)

Ermeni Patriği Mesrop Naroyan'ın Ruhani Meclis'i toplantıya çağıran matbu davetiyesi (21 Ocak 1933)

Թիւ 820

ԱՆԳՈՒՐԱՊԻ

ԿԱԼՍԻԱԾԱԿԱՆ ՎԿԱՅԱԳԻՐ

Վճարեալ

Դրուշ (100) հարիւր վաճն պատրիարքարանի.

189 /

Ի Պատրիարքարանի Հայոց

Կոստանդնուպոլիս

Ի ԴԻՄԱՑ ԿԵՆԴ. ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

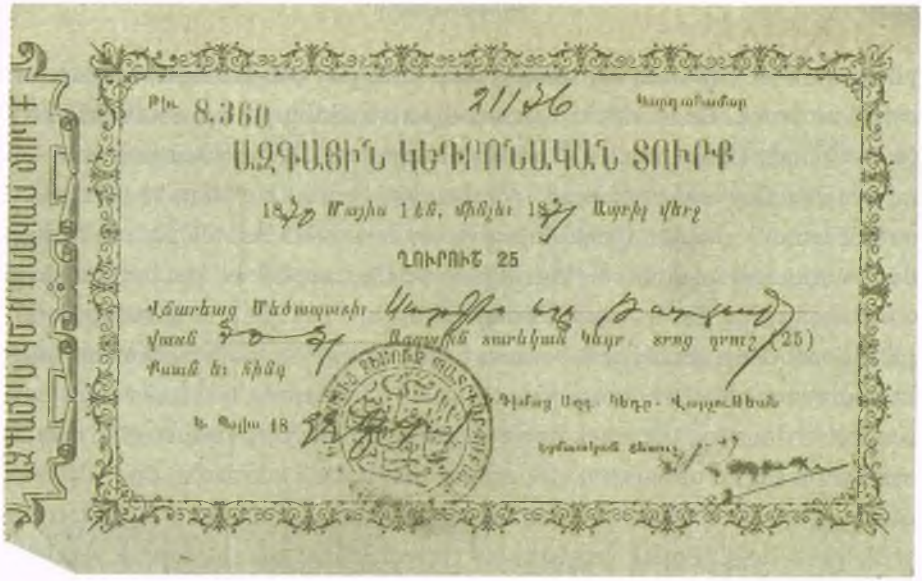
ԵԼՄԱԿԱՆ ՏԵՂՈՒՔ

Gayrimenkul Şahadetname Belgesi

Bayan Gülistan Mardirosyan Patrikhanemize 100 kuruş ödemiştir (14 Ocak 1889).

İstanbul Ermeni Patrikhanesi Cemaat Milli Meclisi Ekonomik Kurul imzalıdır. Bu belge Osmanlı Ermenilerinin gayrimenkul edinme usulü hakkında bir fikir vermektedir. Buna göre, gayrimenkulü alan Bn. Mardirosyan, bunun vergisini (harcını) Ermeni Patrikhanesi'ne ödeyerek bu belgeyi almakta, sonra da bu belgeyle Osmanlı makamlarından gayrimenkulün hüccetini almaya hak kazanmaktadır.

(Ermenice yazılışında iki harf yanlış basılmıştır. Düzeltilerek çevrilmiştir.)

Milli (Ermeni) Merkezi Vergi Makbuzu (1 Mayıs 1870-Nisan 1871)
Ödemeyi yapan Sarkis Ağa Tar.....yan'dır. İstanbul Ermeni Patrikhanesi Cemaat Milli Meclisi Ekonomik Kurul imzalıdır.

Ermeni Patrikhanesi, Apraham Efendi K. Gülbenkyan'ın 1901 yılı Milli Merkezi Vergi Makbuzu. Ekonomik Kurul imzalıdır.

yıl sonra bile içler acısı durumdadırlar. Köle gibi çalışmalarına rağmen ne evleri ne de toprakları vardır. Sırvantsdyants aracılığıyla İstanbul'daki Patriğe ve Cemaat Genel Meclisi'ne seslerini duyurmak istemektedirler, ama onlara da öfke duydukları açıktır: "... Ertesi gün cemaat kurulları ve ileri gelenler görüşmeye geldiler. Çoğunluğunda umutsuzluk hâkimdi. Sadece birkaçı durumunu anlatmak istedi. Patrikhane ve Cemaat Genel Meclisi'nin güçlü olmasını bekliyorlardı. Çünkü onlar padişahın nazırlarıyla görüşüp konuşabilirlerdi. Patriğe, Meclise onların beklentilerini iletmek istiyorum. Bunca yıldır savundukları davayı kazanmalarını, Çarsancak'taki haksız beylerin cezalandırılmasını, işlenmek üzere toprağın onlara verilmesini, evlerinin ve bağlarının sahibi olmalarını istiyorum: 'Bizim dava çıkmadan önce daha az zarar görüyorduk. Şimdi problemler on kat arttı. Kadınlarımız ve kızlarımız artık bizim değil. Emlak vergisini biz veriyoruz mal ağanın, toprak vergisini biz veriyoruz toprak ağanın, öküz bizim, emek bizim ürün ağanın. Dünyadaki karıncanın kuşun bile yuvası var. Çarsancak halkının ne evi ne toprağı var... O zaman niye Patriğimiz var, niye önder var, sen buraya niye geldin...' diyorlar."

Palu'da ise rahibi bekleyen görevlerden biri, birbirlerine küsmüş olan cemaat kurulları ile ruhani önder kaymakamını (değabah) barıştırmaktır. Sırvantsdyants cemaat kurullarında görev alanlara ve ruhanilere milletin iyiliği için çalışmalarını nasihat etmektedir, ama nasihatlerinin boşa gittiğinin de farkındadır: "Cemaat resmi kurullarına, zenginlere herkese kilisede nasihatlerde bulunduk ama sözlerimiz boşa gidiyordu. Onların kendi zevkleri var başka şey tanımıyorlar. Din adamları da onlara uymuş... Birbirlerine küfretmekte, ispiyonlamakta, kandırmada, kavgada üstlerine yoktu. Özellikle şehirdeki ruhani önderler yöre beylerinin adamları olmuşlar."[264]

Natanyan ve Sırvantsdyants'ın bütün bu tanıklıkları Ermeni Nizamnamesi'nin hükmünün özellikle Anadolu'da pek geçerli olmadığını, başkentte bir anlam ifade eden dini ve kültürel özerkliğin Ermeni köylüsünün pratik hayatında kaydadeğer bir değişiklik yaratmadığını göstermektedir. Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Erzurum ve Bayezid civarında, Rus ordusundaki yüksek rütbeli Ermeni generallerle görüşen rahip Bardizaktsi (Minasyan) onların da bu duruma şaştıklarını kaydetmektedir: "Saygıdeğer baylar ve

264 Karekin Sırvantsdyants, *Toros Ahpar*, 1884, c. II, s. 33, 73, 108, 127, 158 ve 165.

bayanlar, Lazaref ve Der Ğugasof adlı komutanlar ve diğer Ermeni görevliler Ermenistan'ın bu dahili durumunu çok iyi biliyorlardı. Erzurum, Kars, Ahıska, Bayezid ve Tiflis'te benimle görüştüklerinde, Osmanlı Sultanının Ermenilere bir nizamname bahşetmiş olmasına, bununla dahili işleri bağımsız ve özgür idare etme yetkisi vermesine karşın, nasıl olup da Türkiye Ermenistanı'nın bu derece ihmal edildiğini anlamadıkları konusunda üzüntülerini dile getirdiler."[265] Öyle görünüyor ki, nispeten erken bir tarihte ilan edildiği ve Osmanlı devletinin ilk anayasasına ilham verdiği kabul edilen Ermeni Nizamnamesi, Anadolu'daki Ermeni köylüsünün sefaletine son verecek hiçbir hukuki sonuç doğurmamıştır.

Adalet arayışında üç rahip

Elinizdeki çalışmada üç Ermeni rahibinin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ve hemen sonrasında Anadolu'daki Ermenilerin yaşantılarına dair tanıklıklarını Türkçeye çevirmiş bulunuyoruz. Her üç rahip de İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedyan tarafından Anadolu'ya gönderilmiş ve 1878 Berlin Kongresi'ne uzanan süreçte Ermenilerin nüfusunu, sahip oldukları manastır, kilise, okul ve dernekleri, yürüttükleri iktisadi faaliyetler ve gündelik yaşantılarında karşılaştıkları problemleri, yaşadıkları güvenlik sorunlarını tespit etmekle görevlendirilmişlerdir. Dolayısıyla her üç rahip de raporlarını yazılı olarak sunmuşlardır. İçlerinden biri Vahan Bardizaktsi (Minasyan) ayrıca bu raporu Ortaköy Ermeni Kilisesi'nde düzenlenen bir toplantıda Ermeni cemaatine sözlü olarak da okumuştur. Bu üç tanıklık arasında özellikle Bardizaktsi'ninki hacim olarak daha sınırlıdır ve mekân olarak da çoğunlukla Osmanlı-Rus Savaşı'nın yoğun olarak etkilediği Erzurum, Kars, Bayezid ve Eleşkirt'le çerçevelenmiştir. Boğos Natanyan ve Karekin Sırvantsdyants da Osmanlı-Rus Savaşı'nın görev yerlerindeki etkilerine yer vermişlerdir, ancak gözlemleri bunlarla sınırlı değildir. Özellikle Natanyan, aynı zamanda ruhani önderi olarak görevlendirildiği Palu ve civarı hakkındaki Ermeni ahalinin ruhani, iktisadi ve sosyal yaşantısı hakkında çok ayrıntılı ve değerli bilgiler sunmaktadır.

265 V. Bardizaktsi, *a. g. e.*, s. 56.

Rus mimar Anatoly Kalgin'in 1907 yılında Bana (Banak, Penek) Katedrali için çizdiği mimari modelleme

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda tahrip olan yapı günümüzde harap haldedir

Erzurum-Oltu civarındaki Bana (Banak, Penek) Katedrali, III. Nerses tarafından 7. yüzyılda, Erivan yakınlarındaki Zvartnors Katedrali örnek alınarak yaptırılmıştır. Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Osmanlı ordusu tarafından kale olarak kullanılmıştır.

Başlangıçta maksadımız daha önce Sivas şehri Ermenileri hakkındaki gözlemlerini Türkçeye kazandırdığımız (*Sivas 1877*) Boğos Natanyan'ın Palu ve civarı hakkındaki gözlemlerini de, dönemin ve coğrafyanın özelliklerini sunan geniş bir önsözle, Türkçeye çevirmekti. Ancak Natanyan'ın bu kitabı sadece bir şehirle sınırlı değildi; Harput, Çarsancak, Çemişgezek, Erzincan ve Hizan gibi geniş bir alanı kapsamaktaydı. Dolayısıyla her biri çeşitli açılardan Ermeni tarihi bakımından önem arz eden bu şehirler hakkında biraz daha ayrıntılı bilgi vermeyi yararlı gördük. Ayrıca Palu ve civarı hakkındaki kitap çok önemli bir tarihsel olayın, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın, hemen sonrasında yazılmıştı ve savaşın etkileri, doğrudan savaş alanı olmayan bu yerlerde de yoğun bir şekilde hissedilmişti. Bu durumda savaşın yarattığı korkunç yıkıma değinmek, bunun bölgedeki Ermeniler açısından ne tür sonuçlar yarattığını irdelemek kaçınılmaz görünmekteydi. Özellikle Bardizaktsi'nin raporu bu bakımdan çok değerli bilgiler verdiği için Türkçeye çevrilmesini yararlı bulduk. Sırvantsdyants'ın kitabı ise Boğos Natanyan'ın kitabında yer verilen bölgeyle ilgili çok değerli bilgiler vermekteydi ve birçok bakımdan onun gözlemleriyle çakışmaktaydı. Dolayısıyla özellikle *Toros Ahpar*'ın ikinci cildinde yer alan ve bazen Natanyan'ın gözlemleriyle örtüşen bazen de ayrışan bu tanıklıklara yer vermeyi de gerekli gördük. Bütün bu sebeplerle zaman, mekân ve konu bakımından çok fazla ortak noktaları bulunan bu üç eseri birlikte yayımlamanın önemli bir hizmet olduğunu düşündük. Bu sayede aynı dönemde, aynı yerleri gezen bu üç rahibin gözlemlerini bir arada yayımlamak hem konuyu derinleştirmiş oldu hem de yazarların verdiği bilgilerin karşılaştırılmasını sağladı.

Her üç rahibin anlatımları Anadolu'nun çeşitli şehirlerindeki Ermenilerin savaş sırasında ve sonrasında hemen hemen aynı sorunların içerisinde olduğunu göstermektedir: Derin bir yoksullaşma, yerel zorbaların ve aşiretlerin ağır baskı ve istismarları, can ve mal güvenliği konusunda duyulan yoğun bir endişe ve bütün bu etkenlerin yol açtığı Rusya sınırlarına göç planları... Sorunlar büyük bir benzerlik göstermektedir, ancak rahiplerin bunu algılayışı ve önerdikleri çözümler biribirlerinden farklıdır. Meseleleri ele alış tarzları ve üslupları, rahiplerin karakterleri, ruhani kimlikleri ve politik görüşleri hakkında da bazı ipuçları vermektedir. Sözgelimi Bardizaktsi, Ermeni milletinin içine düştüğü ağır sefalet koşullarından söz etmekle birlikte coşkulu bir üslup kullanmakta ve bu zor koşullardan kurtulmasının tarihsel

kimliğini hatırlaması ve ona sahip çıkmasıyla mümkün olabileceğini düşünmektedir. Ermeni tarihinin "Hayk", "Arşak", "Vartan", "Diran", "Aşot", "Rupen" gibi kahramanları onun satırlarında adeta halka yeniden hatırlatılmaktadır. Burada Bardizaktsi'nin raporunun dikkat çekici özelliklerinden birine değinmeden geçemeyeceğiz: Bardizaktsi, Ermenilerin birlikte yaşadığı dağlı ve sert tabiatlı halklardan söz eder ve onları dinsel ya da kültürel özellikleri itibariyle Ermenilerle karşılaştırırken milliyetçi görüşleri nedeniyle pek adil olamamakta ve hepsini Ermenilerden aşağı görmektedir.

Muhtemelen etnograf kimliğinin de katkısı nedeniyle Karekin Sırvantsdyants'da bu tür satırlara sık rastlanmamaktadır. Sırvantsdyants bu tür karşılaştırmalara pek başvurmamakta ve daha çok ironik bir dil kullanmaktadır. Ayrıca Bardizaktsi ve Natanyan'la karşılaştırıldığında, gezdiği, ziyaret ettiği bölgelerin güzelliklerinin de daha çok farkında görünmektedir. Natanyan gibi o da Ermeni köylülerin yoksulluğuna duyarlıdır, idarecilerin ve aşiretlerin adaletsizliklerine isyan etmektedir ve Ermeni ruhanilerin görevlerini hakkıyla yerine getirmeyişlerini eleştirmektedir. Ancak üslubu ve yaklaşımı Natanyan'ınki kadar sert değildir. Aslında her iki rahip Palu'da karşılaşmışlardır, daha doğrusu Sırvantsdyants Palu'yu ziyaret ettiğinde bu marhasalık bölgesinin ruhani önder kaymakamı olan Natanyan'ı da ziyaret etmiştir. İki rahip Havav köyündeki Kağtsrahayyats Surp Asdvadzadzin manastırında karşılaşmışlardır ve Sırvantsdyants'ın çizdiği Natanyan portresi vazifesini ve kendisini aşırı ciddiye alan birini düşündürmektedir. Bu çizim bir bakıma Sırvantsdyants'ın meselelere bakış açısını da yansıtmaktadır; o meselelere daha geniş bir açıdan ve iyimser bir bakışla yaklaşmaktadır ve insan ilişkilerinde daha esnek ve neşeli görünmektedir. Bununla birlikte Sırvantsdyants'ın çizdiği Natanyan portresi çok da yanlış sayılmaz, zira Natanyan'ın kendi kitabı da taşraya ve Patrikhane'ye yaptığı eleştirilerle doludur: "Manastırın içinde her şey harap halde. Pislik ve karmaşa hâkim. Dört Kürt, dört köpek, iki hademe kadın, beş inek, bir eşek, bir at ve topal Manastır başrahibi Manuel; işte Havav Manastırı. Görünüşü güzel ama bizim gördüğümüz şey felaketti. Küçük ancak çok şirin bir yapı olan kilise dışarıdan bakıldığında diğer binalar arasına sıkışmış ve kaybolmuş gibiydi. Marhasalık Bölgesi ruhani önder kaymakamı Rahip Boğos Natanyan'ı burada bulduk. Üç papazla beraber ruhani meclis oluşturmuş, kaybolan bir haç ve madalyon meselesini halletmeye çalışıyordu. Davet ettiler; Natanyan aynı gün yola

çıkmamıza muhteşem misafirperverliği ile engel oldu. Manastırın el yazmalarını gözden geçirip kolofonlarını kopyalama çalışıyorum ama Natanyan bir türlü fırsat vermiyor. Konuşuyor, bağırıyor, taşradan ve Patrikhane'den şikâyet edip duruyor, sanki onların temsilcisi benmişim gibi. Tüm hırsını bana döküyor, yapacağı büyük işlerden bahsedip hak vermemi bekliyordu. Sonunda niyetini anlamıştım. Yaptığı işleri, fedakârlıkları överek yakamı zar zor kurtardım." Sırvantsdyants aynı eserde, rahip Bardizaktsi'yle de karşılaştığını belirtmektedir; kendisi Trabzon'da iken, Patrikhane tarafından temsilci olarak Erzurum'a gitmekte olan Rahip Bardizaktsi de Trabzon'dan geçmiş ve her iki rahip şehrin ruhani önderlik binasında karşılaşmışlardır. Ancak Sırvantsdyants, Bardizaktsi'yle karşılaşmaları hakkında pek fazla bilgi vermemektedir.[266]

Her iki rahibin yaklaşımını sadece mizaç farkıyla açıklamanın ne kadar doğru olduğunu tam olarak kestiremiyoruz. Zira Sırvantsdyants'ın hayatı hakkındaki bilgilerimiz daha kesindir ve bu bilgiyi okurlarımızla da paylaşıyoruz. Rahip Vahan Bardizaktsi'nin hayatı hakkındaki bilgilerimiz de açıktır ve kitabının girişinde onun kısa bir otobiyografisine yer veriyoruz. Burada Bardizaktsi'nin coşkulu, iyimser ve hem kendisiyle hem de başka ruhanilerle dalga geçebilecek ölçüde şakacı bir üsluba sahip olduğu görülmektedir. Her iki rahibin aksine, Natanyan'ın hayatı hakkındaki bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Onun hayatı hakkında derlediğimiz bilgilerin başlangıç noktasını daha önce yazdığı dört kitabın satır aralarından çıkarmış ve yaptığımız araştırmalarla, Ermenice kaynaklar ve Osmanlı arşiv belgeleri aracılığıyla, rahibin hayatının dönüm noktalarını kısmen de olsa tespit edebilmiştik. İlerleyen bölümde, Palu ve civarı hakkındaki raporuyla bu çalışmanın eksenini oluşturan Natanyan'ın hayatı hakkındaki bilgilerimizi ayrıntılı olarak ele alacağız. Burada daha çok aynı dönemde ve aynı yerlerde bulunan bu üç rahibin üsluplarını, meselelere yaklaşım tarzlarını karşılaştırmakla yetinelim. Dolayısıyla tıpkı Sırvantsdyants'ın yaptığı gibi, Natanyan'ın da Sırvantsdyants hakkındaki görüşlerine de yer verelim. Natanyan'ın raporunda, Sırvantsdyants'la karşılaşmalarına dair izlenimlerini bulamıyoruz. Ancak onun da Sırvantsdyants hakkında olumlu izlenimleri olmadığını tahmin ediyoruz. Rahip, Sırvantsdyants'dan tek bir yerde, Harputlu Ermenilerin

266 Karekin Sırvantsdyants, *Toros Ahpar*, 1884, c. II, s. 156 ve 34.

nüfusuyla ilgili olarak verdiği sayıların Sırvantsdyants'ın verdiği sayılarla çakışmaması üzerine, söz etmektedir. Natanyan bu farklılık nedeniyle Sırvantsdyants'ın verdiği sayıların güvenilirliğine dair pek fazla yorum yapmamakla birlikte, kendi aktardığı bilgilerin güvenilir olduğunda ısrar etmektedir: "Ermeni köylerindeki nüfus (şehir hariç) elli beş bin altmış beş kişidir. Şehirdeki Ermenilerle beraber bu sayı altmış bine ulaşmaktadır. Okuyucular, Rahip Karekin Sırvantsdyants'ın verdiği istatistikte Palu ve Harput bölgesinde ikamet eden Ermenilerin sayısında bir fark olduğunu göreceklerdir. Onun raporundaki sayıya söyleyebileceğim bir şey yok, amacının ne olduğunu da bilemiyorum. Tek bildiğim şey kendi işimi özenle ve titizlikle yaptığım. Bunu söylemeyi bir borç sayıyorum."[267]

Bu satırlar Natanyan'ın kendine güvenli ve sorumluluk sahibi bir ruhani olduğuna dair bir izlenim vermektedir. Esasen Sırvantsdyants'ın onun hakkında aktardığı izlenimlerin de kendi başına olumsuz bir nitelik taşıdığından pek emin olamıyoruz. Sonuçta Sırvantsdyants, Natanyan'la Ermeni kilisesine ait kaybolmuş bir haç ve madalyonun bulunmasıyla ilgili bir çalışma sırasında karşılaşmıştır ve rahip kilisede görev yapan üç rahiple birlikte bu meselenin çözümü için uğraşmaktadır. Unutulmamalıdır ki Natanyan, Sırvantsdyants gibi Palu'ya geçici bir görevle ziyaret maksadıyla gelmemiştir. Natanyan orada Palu marhasalık bölgesinin ruhani önder kaymakamı olarak görev yapmaktadır ve görev alanıyla ilgili bir sorun karşısında titiz davrandığı anlaşılmaktadır. Belki de rahip, Sırvantsdyants'tan Palu Ermeni cemaatine ve ruhani görevlilere dair eleştirilerini paylaşmasını ve Patrikhane'ye ulaştırmasını beklemektedir. Natanyan'ın kitabı Palu ve civarındaki Ermeni köylülerin yoksulluğuna ve çaresizliğine dair gözlemlerle doludur ve rahip bunda payları olan Ermeni zorbalarla ve onlarla işbirliği yaparak halkı aydınlatma görevlerini ihmal eden ruhanilerle mücadele etmektedir. Natanyan bu nedenle, çıkarları bozulan Ermeniler tarafından birkaç kez asılsız ihbarlarla devlete ve Patrikhane'ye şikâyet edilmiş, hatta cezalandırılması için bazı Kürt aşiretlerine hedef gösterilmiştir. Böyle bir ortamda görev yapan rahibin bu durumdan belli bir heyecanla söz etmesi ve Sırvantsdyants'dan şikâyetlerini paylaşmasını beklemesi bizce anlaşılır görünmektedir. Belki de bu yorumu yapabilmek Natanyan'ın biyografisinin dönüm noktalarını, hangi koşullarda

267 Boğos Natanyan, *a. g. e.*, s. 129-130.

ve hangi duygularla görev yaptığını, Palu'da kimlerin çıkarlarını zedelediğini ve hangi tehlikelerle karşı karşıya olduğunu bilmekle mümkün olabilecektir. Ayrıca Palu'da olup bitenler rahibin trajik hayat hikâyesinin çok önemli bir dönüm noktasını oluşturduğu için bu konulara değinmek bizim için bir zorunluluk olarak görünmektedir.

19. yüzyılda bir "düşünce suçlusu": Boğos Natanyan

Sivas şehri Ermenileri hakkındaki raporunu yayıma hazırlarken (*Sivas 1877*) fark ettiğimiz ilk husus, rahip Boğos Natanyan'ın eksiksiz bir biyografisine ulaşmanın mümkün olmayışıydı. Görev yaptığı yerlere dair izlenimlerini ve raporlarını beş ayrı kitap halinde yayımlayan bir ruhani söz konusu olduğunda bu bir hayli dikkat çekici bir durumdu. Bütün araştırmalarımıza rağmen rahibin eksiksiz ve kronolojik bir biyografisini bulamadık ve bu işi kendimiz üstlenmek zorunda kaldık. Ermenice kaynaklardan ve Osmanlı arşiv belgelerinden elde ettiğimiz bilgiler sayesinde ancak kısmen oluşturabildiğimiz hayat hikâyesini *Sivas 1877* adlı kitapta okura sunduk. Burada bunların bir kısmını, zorunlu olduğu ölçüde, tekrarlamak durumunda kaldık. Ancak rahibin hayat hikâyesi ve yürüttüğü zorlu mücadele bizi öylesine etkilemişti ki, kendimizi, onunla ilgili çalışmamıza Sivas şehri hakkındaki kitabı yayımladıktan sonra da devam etmek zorunda hissettik. Elinizdeki kitabın oluşumunu da bu duyguya borçluyuz; Natanyan'ın dikkatli ve eleştirel gözlemleri, sorumluluk anlayışı ve eğitim yoluyla aydınlanmaya duyduğu sarsılmaz inanç onun Palu hakkındaki raporunu da incelememize yol açtı. Dikkatli bir okur bu kitapta, Natanyan'ın hayatı hakkında yeni bilgilerin yer aldığını fark etmekte zorluk çekmeyecektir. Rahibin kendi çalışmalarından, o dönemin Ermeni dergilerinden ve yeni yayımlanan bazı kitapların satır aralarından güçlükle derlenen bu bilgiler Natanyan'ın haksızlıklara karşı mücadeleyle geçen hayatı üzerindeki sis perdesini biraz daha inceltirse kendimizi mutlu hissedeceğiz.

Ardosr Hayasdani gam Değegakir Palua, Kharpertu, Çarsancaki, Cabağçuri yev Erzngayu, Haveluadz ısd Khntranatz Azkasiratz, Khizan Kavar (Ermenistan'ın Gözyaşı veya Palu, Harput, Çarsancak, Çapakçur ve Erzincan Hakkında Rapor, Milletperverlerin Arzına Binaen Hizan Bölgesi İlavesiyle) adını taşıyan ve Ermeniceden tercümesini yaptığımız bu kitap Boğos Natanyan'ın beşinci ve son kitabıdır. Kitap rahibin, Patrik Nerses Varjabedyan'ın genelgesi ve Patrikhane Karma Meclisi'nin kararıyla, 1878 yılının Mayıs ayında ruhani önderlik kaymakamlığı göreviyle yola çıktığı Palu'daki izlenimlerini, şehrin ve civarının iktisadi ve sosyal yapısını, savaşın ve zorbalığın pençesinde inleyen yoksul Ermeni köylülerinin durumunu bütün ayrıntılarıyla tasvir etmektedir. Rahibin hayatının trajik bir şekilde sona ermesinin bu kitapla bağlantılı olması da elinizdeki kitabın önemini bir kat daha artırmaktadır. Natanyan'ın hayat hikâyesine geçmeden önce, bu kitabın bir başka açıdan da son derece önemli olduğuna değinmek istiyoruz. Belki bunu *Sivas 1877* kitabıyla karşılaştırarak anlatmak daha kolay olacaktır. Natanyan Sivas'la ilgili raporunda Tanzimat'la başlayan sürecin Ermeni toplumunu nasıl etkilediğini, devletin merkezileşmesinin âyanlarla uzun süren bir mücadeleyi zorunlu kıldığını ve bu mücadelenin Sivas Ermenilerinin hayatını nasıl zorlaştırdığını anlatıyordu. Palu'yla ilgili kitabı ise birkaç açıdan daha sert bir mücadelenin içinden yazılmıştır ve bunu kitabın başlangıcından itibaren hissetmemek mümkün değildir. Her şeyden önce mağlubiyetle sonuçlanan Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen sonrasındaki ağır yoksulluk ve güvensizlik koşullarında yazılmıştır. İkinci olarak farklı bir toplumsal yapının ve egemenlik ilişkilerinin hâkim olduğu bir bölge söz konusudur; Sivas şehrindeki temel sorunlardan biri merkezi idare ile âyanlar arasındaki çatışmanın şiddetiydi, Palu'da ise feodal bir yapının ve aşiret düzeninin hükmü geçmektedir. Merkezi idare çoğu zaman güçlü aşiretlerle uzlaşmak ya da aşiretler arasındaki gerilimleri kullanmak ve kışkırtmak zorunda kalmaktadır. Bu ise genellikle yoksul Ermenilerin uğradığı baskı ve eziyeti görmezden gelmekle, aşiretlerin zorbalıklarına göz yummakla eş anlama gelmektedir. Savaşın yol açtığı ağır koşullarda merkezi idare buralarda hâkimiyetini tesis etmekte güçlük çekiyor olabilir, ancak bazı durumlarda bu koşullar yaşanan zulüm ve haksızlıklara kayıtsız kalmanın gerekçesi olarak da kullanılabilmektedir. Natanyan ise ne görmezden gelmiş ne de göz yummuştur; kitap boyunca zorba aşiretlerin yaptıkları

yağma ve talanla, dini yapıların ve görevlilerin uğradığı saldırılarla karşılaşırız. Natanyan bu yağma ve saldırıları yapanları isimleriyle birlikte kaydetmekten geri durmaz ve bununla da yetinmeyerek, hem saldırganları hem de onlarla işbirliği yapanları merkezi idareye ve Patrikhane'ye şikâyet eder. Ne yazık ki şikâyet ettiklerinin bir bölümü zorbalarla işbirliği yapan Ermenilerdir ve onlar çıkarlarını zedeleyen rahip hakkında asılsız ihbarlarda bulunarak onu görevinden uzaklaştıracaklardır. Rahibin hayatı bundan sonra alt üst olacak ve trajik bir şekilde sona erecektir.

Sivas 1877 başlıklı kitabın yayımından sonraki iki yıllık süreçte Boğos Natanyan'ın hayatının son dönemlerini aydınlatan yeni belge ve bilgilere ulaştık. Bunları burada okurla paylaşacağız. Ancak önce rahibin hayat hikâyesinin belli başlı dönüm noktalarını hatırlatmak istiyoruz. Natanyan, 1877 yılında yayımlanan Sivas hakkındaki kitabında, bu tarihten yirmi yıl önce (1857), tıbirliği esnasında sık sık Anabad Manastırı'na gittiğini belirtmektedir.[268] Tıbirliğin Ermeni Kilisesi'nin din adamı yetiştirme sürecinin ilk adımı olduğu düşünüldüğünde ve buradan yola çıkıldığında, rahibin 1830'ların sonunda ya da 1840'ların başında Van'da doğmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Natanyan'ın bir din adamı olarak kariyerinin ilk yılları hakkındaki bilgilere ulaşmak mümkün olmamıştır. Ancak onun görev yaptığı yerlerle ilgili raporlarının 1870'li yıllarda yayımlandığı göz önüne alındığında, rahibin kariyerinin önemli bir bölümünün Patrik Nerses Varjabedyan'ın (1874-1884) himayesinde geçtiği anlaşılır. Öfkeli ve eleştirel bakış açısı nedeniyle rahibin daha çok hücuma uğramasını önleyenin de Patrik Varjabedyan olduğunu tahmin ediyoruz. Ancak Varjabedyan'ın 3 Haziran 1871 tarihinde kıdemli papaz Hovhannes Mıgıryan'a yazdığı bir mektup, onun patrik olmadan önce de rahip Natanyan'ı tanıdığını kanıtlamaktadır. O sıralarda İzmit murahhası olan Nerses Varjabedyan mektupta, Natanyan'ın Yalova civarında görev yapmak istediğinden, ancak kendisine dair bazı çekincelerin bulunduğundan söz etmektedir: "Boğos Vartabed Natanyan vekil olarak Yalova taraflarına gelmek istiyor. Fakat Cismani Meclis onun bu talebini ciddiye almadı. Bilmem, neden? Kendisi bu görev için oldukça yeterli ve az çok da becerikli biridir. Dediler ki, o taraflarda çok iyi bir hatıra bırakmamış.

268 Boğos Natanyan, *Sivas 1877*, (yay. haz. Arsen Yarman), Birzamanlar Yayıncılık, 2008, s. 172.

Boğos Vartabed'i Adapazarı'ndan istiyorlar. Kimse bize yardım etmiyor."[269] Varjabedyan'ın bu mektubu kaleme aldığı tarihte rahip Natanyan'ın İzmit ve civarında görevli olduğunu düşünüyoruz. Zira rahip 1871 yılında Nikomedya marhasalığı hakkında bir kitap yayımlamış (*Araçin Değegakrutyun Vicagin Nigomitio*/Nikomedya Marhasalığının Birinci Raporu, İstanbul, 1871) ve burada Adapazarı, İzmit, Sapanca ve Yalova civarındaki köylerde karşılaştığı durumlardan söz etmiştir.

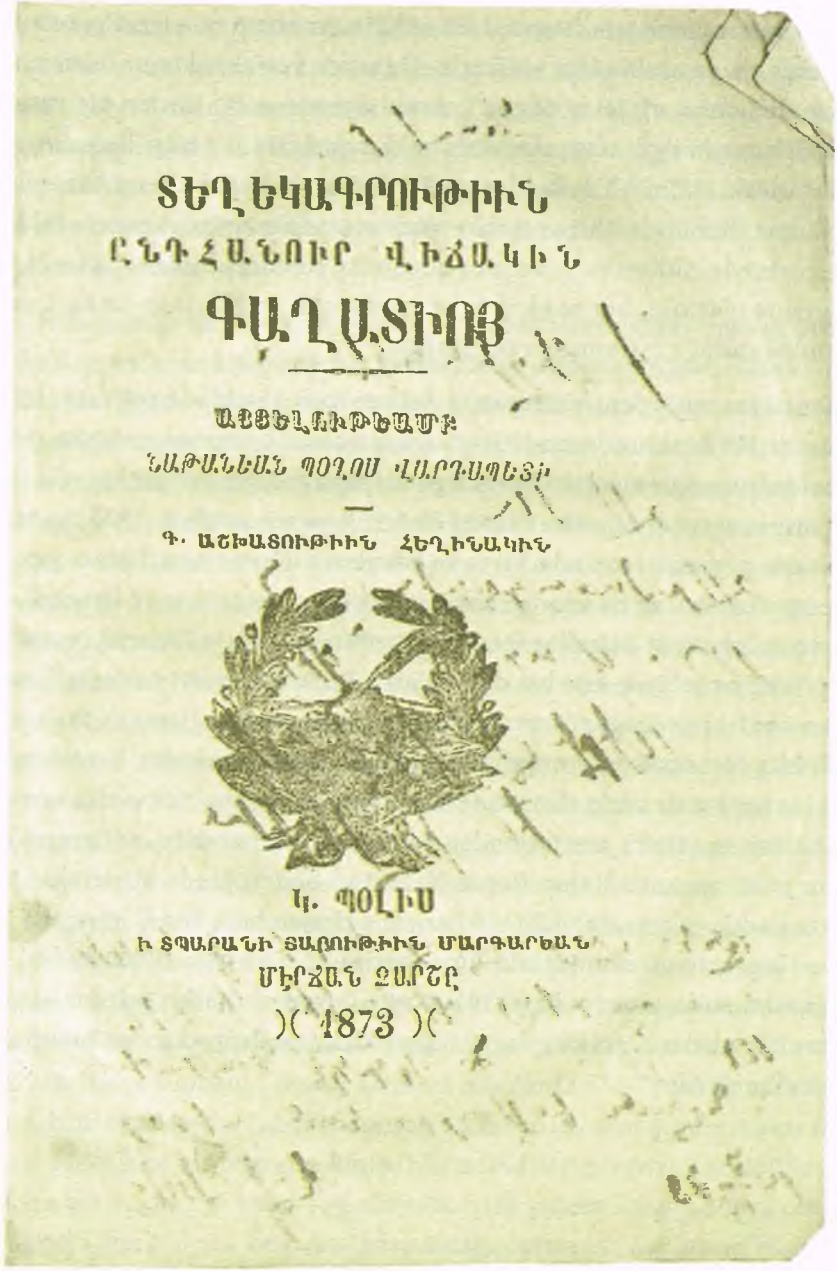
Bu Natanyan'ın ilk kitabıdır ve rahip bundan sonra görev yaptığı bölgelerle ilgili raporlarını kitap halinde yayınlamaya devam etmiştir. İkinci kitabı Sivrihisar'la ilgilidir (*Değegakrutyun Sivrihisaru*/Sivrihisar Raporu, İstanbul, 1872) ve ilk kitaptan sadece bir yıl sonra yayımlanmıştır. Ancak Sivrihisar'da uzun bir süre kalmamıştır; 16 Ağustos 1872'de Sivrihisar'a ulaşan rahip burada yaklaşık bir ay kaldıktan sonra, 12 Eylül 1872'de, Ermeni Nizamnamesi'nin uygulanmasını denetlemek üzere, Kağatyo (Galatia) bölgesinin merkezi olan Ankara'ya varmıştır. Bu bölge hakkındaki raporunu da bir kitap halinde (*Değegakrutyun Inthanur Vicagin Kağadio*/Galatia Marhasalığı Genel Raporu, İstanbul, Harutyun Markaryan Matbaası, Mercan Çarşısı, 1873) yayımlayan Natanyan, Ankara, Istanos, Nallıhan ve Afyonkarahisar'daki ruhani merkezlerle cemaat hayatına dair bilgiler aktarmıştır. Buradaki görevi de uzun sürmeyen Natanyan, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin resmi yayını olan ve Cemaat Genel Meclisi'ne sunulan *Cemaat Merkezi Yönetimi, 1872-1873 Yılı Raporu*'na (Ermenice, İstanbul, H. Mühendisyan Matbaası, 1874, s. 79) göre, bölgenin marhasalık merkezinin Ankara'dan Afyonkarahisar'a taşınması gibi ilginç bir öneride bulunmuştur: "1874 yılında yayımlanan bu yayın, esas olarak Ermeni cemaatinin 1872-1873 yılları arasındaki yönetimine ilişkin genel bir rapordur. İstanbul Patrikliği'nin resmi yayını olan ve Cemaat Genel Meclisi'ne sunulan *Cemaat Merkezi Yönetimi 1872-73 Yılı Raporu*'ndan öğrendiğimiz kadarıyla, rahip Natanyan 14 Eylül 1872 tarihinde Ankara'dan Cemaat Meclisi'ne bir telgraf çekmiştir. İstanbul'dan görev yerine doğru yola çıktıktan bir buçuk ay, Ankara'ya ulaştıktan ise sadece iki gün sonra çekilen bu telgrafta rahibin yol boyunca karşılaştığı durumlar hakkında bilgi verdiği anlaşılmaktadır. ... Raporun muhtelif yerlerinde, birçok yerde mahalli

269 *Vaverakrer Hay Yegeğetsu Badmutyan, Kirk 10., Nerses Arkebisgobos Varjabedyan Gosdantnubolsi Hayots Badriark (1873-1884). Pasdatığteri yev Nyüteri Joğovadzu*, (Ed.) Sandro Behbutyan, Erivan, 2002, s. 53-55.

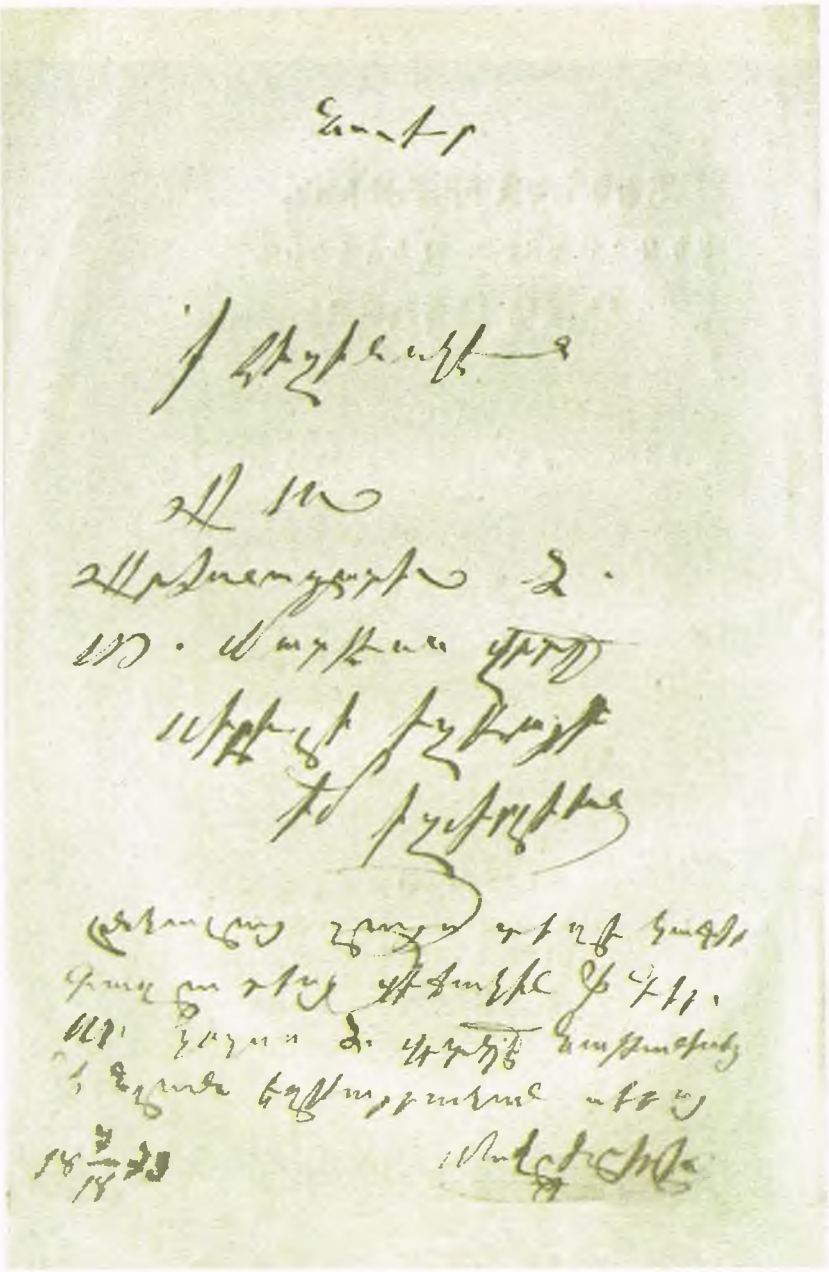
yetkililerin araçnortlara İstanbul Patrikliği'ne mektup ve telgraf yazmayı yasakladığı ya da sınırladığı yönünde şikâyetler yer almaktadır. Natanyan'ın ancak Ankara'ya ulaşınca telgraf çekmiş olmasının bu türden bir yasak ya da sınırlamayla ilgili olup olmadığı hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak *1872-73 Yılı Raporu*'nda Natanyan hakkında kesin bazı bilgiler mevcuttur. Bunlardan biri, rahibin Nizamnâme'nin uygulanmasını takip etmek göreviyle Ankara'ya yollanmış olmasıdır. Bununla birlikte Natanyan görev yerine ulaşınca, her şeyden önce marhasalık merkezinin Ankara yerine Afyonkarahisar'a taşınmasını önermiştir."[270]

Yine aynı rapordan, Natanyan'ın Ankara'daki görevinde çok fazla kalmadığını ve 1873 yılının başında Bayburt marhasalık kaymakamlığına getirilmiş olduğunu öğreniyoruz. Burada görev yaptığı diğer yerlere kıyasla, iki yıl gibi nispeten uzun bir süre ruhani önderlik yapan rahibin, 1875 yılının ilk aylarında görevini tamamladığını ve İstanbul'a dönme hazırlıkları yaptığını öğreniyoruz. Ancak bu sırada beklenmedik bir gelişme olur ve İstanbul'a dönüş yolculuğu için Bafra'dan geçen Natanyan, buradaki Ermeni cemaatinin ısrarı üzerine şehirde kısa bir süre kalarak Protestan misyonerlerin Ermeniler arasındaki propagandasının sonuçsuz kalmasını sağlayacak faaliyetlere öncülük eder. Natanyan'ın Bafra'da öncülük ettiği girişimler *Luys* dergisindeki bir habere de konu olmuştur: "Okurlar dergimizin bir evvelki sayısında yayınladığımız Bafra mektubundan yaptığımız derlemeden, adı geçen kasabanın halkı arasında Rahip Boğos Natanyan önderliğinde bir terakki hareketi başladığını kavrayabildi. 130 haneden oluşan halk kendi içlerinde 'Antsnıver Ingerutyun' cemiyetinin bir şubesini açmayı başardılar. 80'den fazla yetişkin vatandaşımız bir Pazar okulu açıp duygusal ve fikri gelişim için çaba harcamaktadırlar. Ders kitapları ve diğer kırtasiye ihtiyaçları ise İstanbul'dan gönderilmektedir.

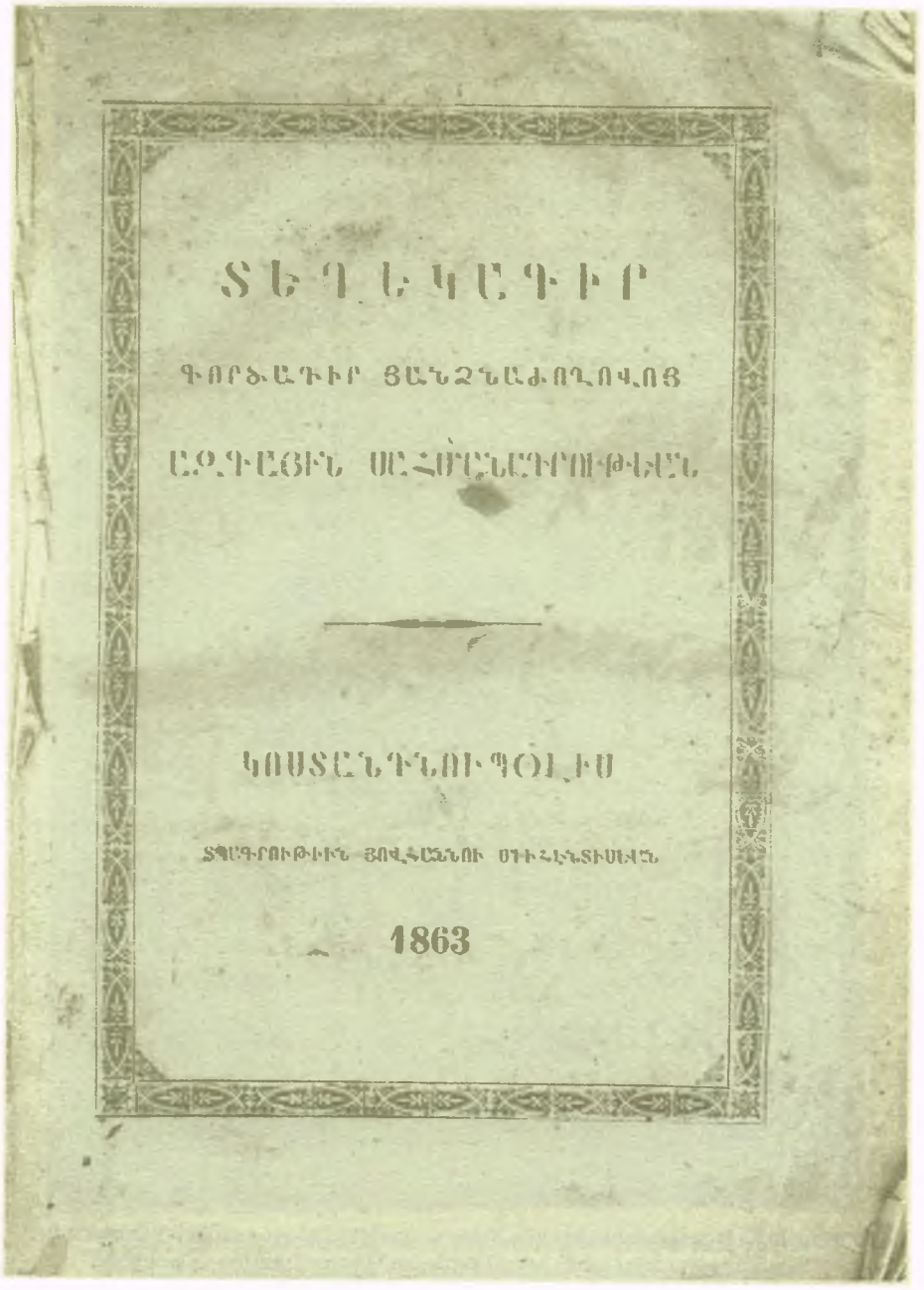
270 Arsen Yarman, "1877 Yılında Sivas Şehri ve Boğos Natanyan'ın 'Kanun' Arayışı", Boğos Natanyan, *Sivas 1877* içinde, (yay. haz. Arsen Yarman), Birzamanlar Yayıncılık, 2008, s. 92.

ՏԵՂԵԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՎԻՃԱԿԻՆ
ԳԱՂԱՏԻՈՅ
ԱՐՁԵԼՒՒԹԵԱՄԲ
ՆԱԹԱՆԱՅԷԱՆ ՊՕՂՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ
—
Գ. ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ
Կ. ՊՕԼԻՍ
Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ
ՄԻՐՃԱՆ ՉԱՐՇԸ
)(1873)(

Kağatyo (Galatia) Marhasalığı Genel Raporu. Boğos Vartabed'in ziyaretiyle, yazarın üçüncü çalışması, İstanbul, Harutyun Markaryan Matbaası, Mercan Çarşısı, 1873.

Elimizdeki Kağatyo kitabının başında Natanyan'ın elyazısıyla şu satırlar bulunmaktadır: "Yazardan saygıdeğer rahip, sevgili kardeşim Matteos İzmirliyan'a hediyedir." Bu satırların altında da, daha sonra İstanbul Patriği olan (1894-96 ve 1908'de kısa bir süre) İzmirliyan'ın notu vardır: "Kağatyo raporunu Boğos Natanyan'dan kardeşliğimizin bir nişanesi olarak aldım. 18.7.1879."

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

ԳՈՐԾԱԴԻՐ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎՈՑ

ԸՍՏԻՑՔԻՆ ՕՐԱՄԱԾՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՕՒՀԱՆԵԱՆԻՍԵԱՆ

1863

Ermeni Nizamnamesi Yürütme Kurulu Raporu (Cemaat Delege Genel Meclisi'ne sunulmuştur), İstanbul, Hovhannes Mühendisyan Matbaası, 20 Eylül 1863.

Adapazarı "Ermeni Caddesi" (Kartpostal)

İzmit, Kozluk Ermeni Mahallesi

ԼՈՒՅՍ

ՀԱՆԳԷՍ ԿԻՍԱՄԻՍԵԱՅ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԱԶԳԱՅԻՆ, ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ԵՒ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ
ԹԻՒ 19

1 ՄԱՐՏ
1875

Կ. ՊՕԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ս. Ղ. ՊԱՐՁԻԶԱՆԵԱՆ ՈՒ ԸՆԿ.

1875

LUYS
Dini, Milli, Ahlaki ve Ailevi
YARIM AYLIK DERGİ
1 Mart 1875
Birinci Sene, Sayı 19
İstanbul, S. Ğ. Bardizbanyan ve Ortakları Matbaası

ՊԱՖՐԱ.

Հանդիպես Նախորդ Թուոյ մէջ հրատարակեալ Պաֆրայի նամակէ քաղուածոյէն ընթերցողք կարացին իմաստասիրել՝ թէ մինչեալ գիւղաքաղաքի ժողովրգեան մէջ յառաջադիմական մի չարժում սկսած է գործակցութեամբ Աբժ. Տ. Գօղոս վարդապետուի Նաթանեան, և 130 տուն՝ բաղկացեալ ժողովուրդ մը իւր մէջ Անձնուէր ընկերութեան մի ճիւղը հաստատելով՝ ուխտուն էն ուղիղ հաւակատար Ազգայինք կիրակնօրեայ գպրոց մը բացած որսի և մտաց մշակութեան հետամուտ են. և մէկ կողմանէ դասագրքեր և այլ գրական պէտքերն կ՚ղրկուին ի Գօլոյ։

Պաֆրայի մեր ազնիւ Ազգայնոց այս ազգասէր ձեռնարկն ինքնին գովութեան արժանի բլլալուն՝ բարեյաջողութիւն և հաստատամտութիւն կ՚մաղթեմք։

Արգէն մեր առած վերջին ամբեկումբեանց նայելով Ազգային Պատրիարքարանի կողմանէ պէտք եղած հրամանագիրն գրուած է առ Աբժ. Տ. Գօղոս վ. Նաթանեան, որպէս զի Սահմանադրութիւնն գործադրէ, ժողովրգեան հոգեւոր պէտքերն ընու, գպրոցն բարեկարգէ, ոգեւորէ ի նորոյ հաստատուած Անձնուէր ընկերութեան մի ճիւղն։

Կմնայ այժմ Պաֆրայի ժողովրգեան վանել յանձնէ հեռն, նախանձն, առելութիւնն ու թշնամանքն՝ յորոց երբէք բարիք չգոյանար, և յետ այսմ միանալ պէտք են իրենց օգտին և յառաջադիմութեանը համար։ Ցերջոյր Քհսուսի Քրիստոսի Աւետարանական պատուիրանաց համաձայն սիրով ղմիւեանս և ապրիլ խաղաղասէր կենցաղավարութեամբ։

ԸՆԴԱՐՁԱԿ
ՀԱՆՐԱՀԱՇԻՒ ԿԱՄ ԳՐԱՀԱՇԻՒ

Ի ԳՐԻԳՈՐ Ց. ԹՐՆԿԵԱՆԷ
ՎԱՂԵՄԻ ԱՇԵՑԿԵՐՏ
Ս. ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ
Ի ԽՈՁԻՒՂ

ՀԱՏՈՐ Ա.

Այս ուսումնական գործն որ տրտ հատորի բաժնուած է, Ազգային վարժարանաց յարմարագոյն դասագիրք մ՚է։

Այս գործոյն՝ դեղեցիկ ոճը, մաքուր սիսարհիկ լեզուն, կանոնաւորութեան համաձայնութիւնն ու բացայայտութիւնն, և օրինակաց պարզութիւնն ուսանողաց մեծ գիւրութիւն կընծայեն։

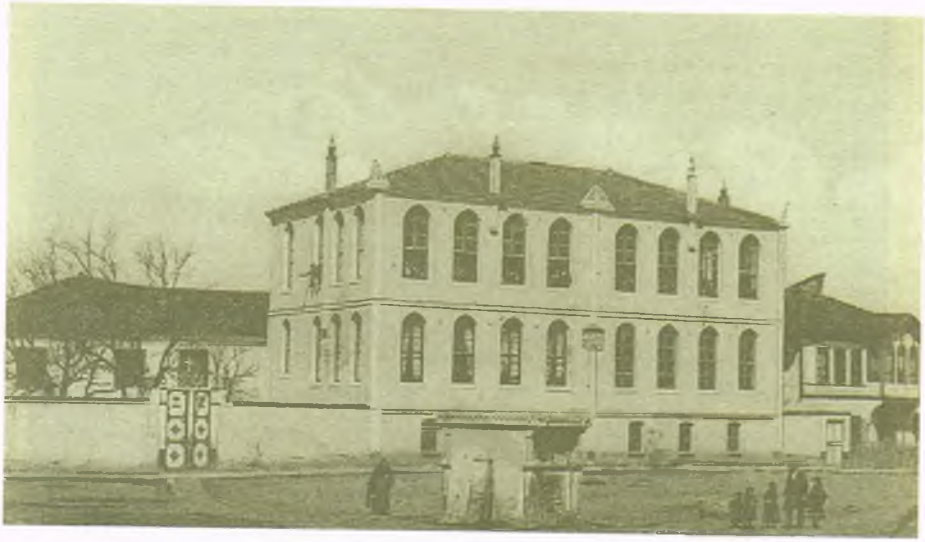
Գոյացոյս ենք՝ որ մեր Ազգային վարժարաններն այս դասագիրքն գործածելով թէ քիչ միջոցի մէջ մեծ օգուտ մի կ՚քաղեն և թէ հեղինակը քաջալերած կրլլան։

Ի գանուի ամեն հայ գրավաճառաց քով։

ՏՆՕՐ—ՀՄՄԲԱԳԻՐ
ՀՄԱՑԵԱՆ Ե. Վ. ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ
Կ. ՓՕԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ՍԱՄՈՒԷԼ Ղ. ՀԱՐՏԻՋՉԱՆԵԱՆ ՈՒ Ը.

"Bafra" haberi

Bafra Ermeni Okulu ve arkada Surp Garabed Kilisesi

Bafra'daki saygıdeğer cemaat üyelerimizin millete hizmet eden bu atılımları övgüye layık olduğundan çalışmalarında başarı ve süreklilik temenni ediyoruz.

Zaten aldığımız son haberlerden, Patrikhane'den Rahip Boğos Natanyan'a Nizamname'yi uygulaması için gerekli iznin verildiğini, ayrıca kendisinden cemaatin ruhani gereklerinin yerine getirilmesinin, okulun düzenlenmesinin ve 'Antsnıver Ingerutyun'un bir şubesinin açılmasının talep edildiğini öğreniyoruz.

Şimdi Bafra halkına düşen, kıskançlığı, nefreti ve düşmanlığı bir tarafa bırakarak kendi menfaatleri ve terakki için birleşmek, İsa Mesih'in İncil'deki emri gereğince birbirlerini severek barış içinde yaşamaktır."[271]

Haberde rahibe eğitime ve ruhani alana dair faaliyetlerde bulunabilmesi için Patrikhane'den izin verildiğinin belirtilmiş olması ve Bafra ahalisine aralarındaki ihtilafları aşmaları çağrısında bulunulması ortada bir sorunun varlığını göstermektedir. Zira Natanyan Bafra'da resmen görevlendirilmiş değildir, dolayısıyla bu durumda eğitime ve ruhani alana yönelik faaliyetleri sürdürmesi mümkün değildir. Öyle görünüyor ki, Bafra Ermenilerinin bir bölümü bu durumdan rahatsız olmuş ve rahibi Bafra Ermenilerini Nizamname'nin uygulanması konusunda dilekçe hazırlayarak ayağa kaldırmakla suçlamışlardır. Devletin resmen onayladığı bir nizamnamenin uygulanmasını istemenin çok temel bir hak olduğu gerçeği bir yana, bu suçlama, aradan geçen on yıl içinde Ermeni Nizamnamesi'nin uygulanmasının önünde hâlâ bazı engellerin bulunduğuna işaret etmektedir. *Luys* dergisindeki haberin ardından bir buçuk ay geçmesine rağmen bu konudaki tartışmalar bitmemiş olmalı ki, bu kez bizzat Natanyan'ın konuyla ilgili bir yazısı aynı derginin 15 Nisan 1875 tarihli sayısında yayımlanmıştır. Natanyan, *Punç* dergisinde yayımlanan başyazıyı eleştirmekte ve Patrikhane'den resmen onay almadan, yetkisi olmayan konularda faaliyette geçmediğini belirtmekte ve Patrikhane'nin 4 Şubat'ta kendisine gönderdiği mektubu kanıt olarak sunmaktadır. Dolayısıyla *Punç* dergisinin başyazarı, bu makalesiyle Patrikhane'nin resmi emrine karşı gelmiş olmaktadır. Zira derginin başyazarı, bir ruhaniyle ilgili bu tür haber ve eleştirilerin önce Ruhani Kurul'a

271 *Luys*, S. Ğ. Bardizbanyan ve Ortakları Matbaası (İstanbul), 1 Mart 1875, I. sene, S. 19, s. 304.

sunulması ve burada gerekli olduğuna kanaat getirilirse yayımlanması kuralını ihlal etmiştir. Rahip bu yöndeki eleştirisinin *Punç* dergisinde duyurulmasını ve başyazarın dikkatinin çekilmesini de talep etmektedir. Natanyan bütün bu tartışmalardan sonra Bafra'da kalmak fikrinden vazgeçmiş ve şehirde başlattığı çalışmaları yarıda bırakarak Samsun'a dönmüştür.:

"Punç'*a,*

Bay Başyazar,

Punç *gazetesinin 960 sayılı nüshasında, aynı gazetenin saygıdeğer başyazarı Bafra'dan gelen bir mektuptan alıntı yaparak, Rahip Boğos Natanyan'ın Bafra halkının bir bölümünü ayağa kaldırarak, Nizamname'yi uygulamaya koyabilmek adına bir dilekçe hazırladığını vs anlatmaktaydı.*

Punç*'a mektup yazan saygıdeğer kişi verdiği bilgilerde yanılmaktadır, zira ben Papert'teki (Bayburt) görevimi tamamlayarak kara yoluyla İstanbul'a dönme niyetinde idim. Dolayısıyla yolumun üstünde bulunan Bafra'ya uğradım. Sanırım Bafra'ya uğramış olmam, orada görevim olduğu anlamına gelmez. Bir yolcu, hiç kuşkusuz ki yolculuğu esnasında pek çok yere uğrar. Zira hiçbir yere uğramadan havada yolculuk etmek sadece kuşlara has bir özelliktir.*

Gelelim Bafralıların dilekçesine; ben kimseyi ayağa kaldırmış değilim. Hava şartlarının olumsuzluğu sebebiyle bir iki gün mola verdiğim esnada, halkımı Apostolik Doğu Ortodoks Ermeni Kilisesi'ne döndürmeye çalıştım. Bu benim için bir görevdi, zira cemaat üyelerini Protestanlığa eğilim içinde, karmakarışık bir halde buldum. Bu uyarım Bafralıları uyandırdı ve içinde bulundukları korkunç duruma bir çare bulmak için beni orada alıkoymaya çalıştılar. O zaman, 'Ben burada görevli değilim,' deyince, Patrikhane'den yeni bir ruhani istemenin uzun süre alacağını ve masrafın çok olacağını düşünerek benim için bir dilekçe hazırladılar. Kısa bir süre sonra Patrikhane'den 4 Şubat tarihli ve 1027 numaralı bir mektup geldi. Orada kalmamız ve gerekenleri yapmamız, halk arasında eğitim sevgisini aşılamamız vs istenmekteydi. Yani durum, Punç *gazetesinin değerli başyazarının, 'Bafra'dan çıkması için Patrikhane'den emir verildi,' şeklindeki tahmininin tam tersidir.*

Böylece Patrikhane'den ulaşan mektuba göre gerekli düzenlemelere başladım.

– 90 kadar üyeden müteşekkil 'Antsnıver Ingerutyun'u kurdum ve okulun maddi ihtiyaçları için lazım olan meblağı temin imkânları aradım. Hepsinin de başarılı olması çok yakındı. Bafralılar buna tanıklık edebilirler. Ancak Punç*'taki yayını görünce ümidim kırıldı, Samsun'a geri döndüm. Vazgeçmemin sebebi yazılanların doğru olmasından kaynaklanan bir korku değildi, zira gerçekleri ortaya koyarak tüm eleştirileri bertaraf ettim. Ümidimi kıran şey,* Punç*'un Patrikhane'nin resmi emrine karşın bu makaleyi yazma cesaretini göstermiş olmasıydı. Çünkü ruhaniler hakkındaki bilgilerin önce Ruhani Kurul'a sunulması, burada incelendikten sonra eğer gerekli görülürse yayınlanması kararı alınmıştı. Bu sebeple* Punç*'un bu kuralı çiğnediğini Ruhani Kurul'un dikkatine sunuyor,* Punç*'un başyazarının da kendisinin zannettiği gibi, herhangi bir görev dilenmediğime ikna olmasını istiyorum.*

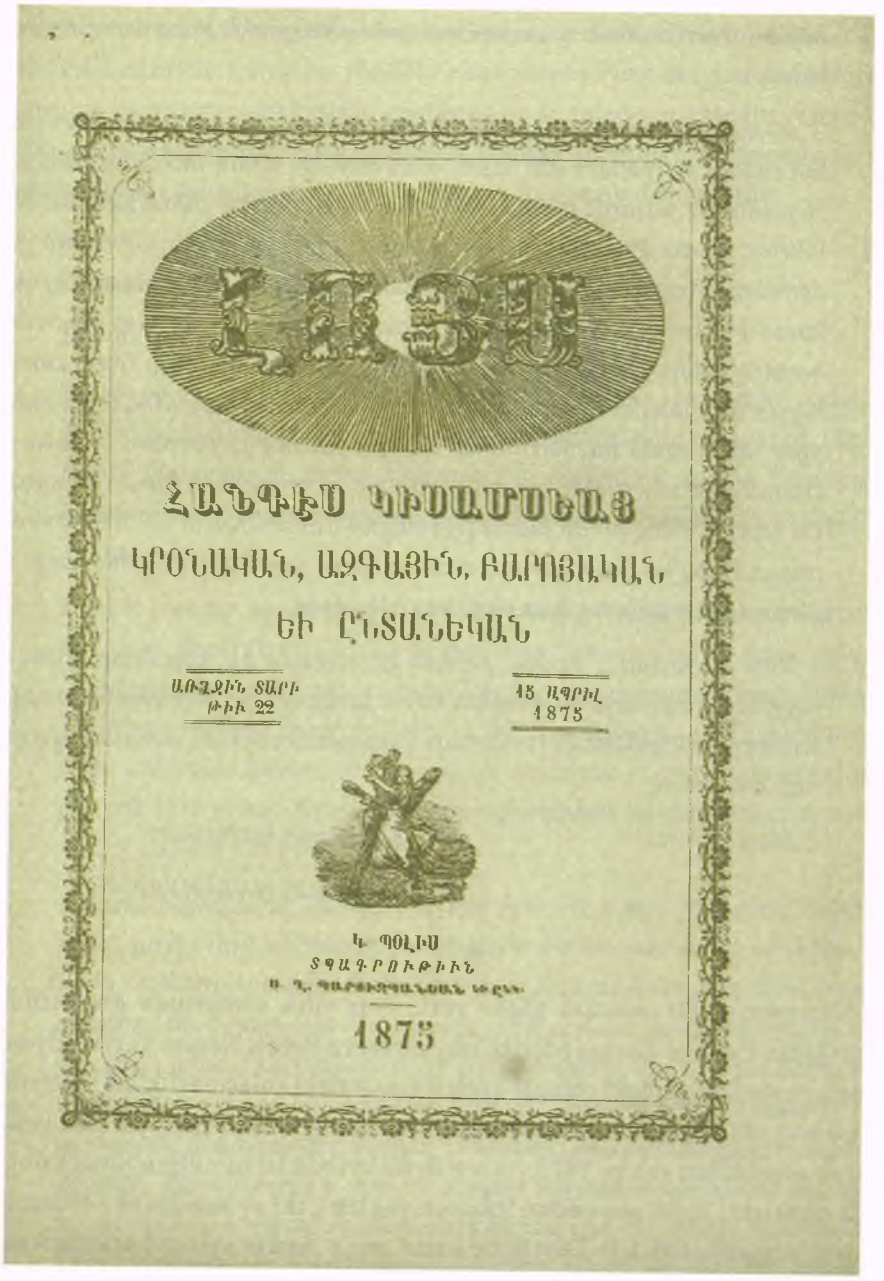
– Rica ediyorum... millete faydalı gazetenizin bir köşesinde, Punç*'un saygıdeğer başyazarını bundan böyle herhangi bir inceleme yapmadan kalemini mürekkebe batırmaması konusunda dikkatli olmaya çağırmanızı diliyorum.*

4 Mart Samsun *Milletimin hizmetkârı*

Rahip BOĞOS NATANYAN "[272]

Natanyan'ın bir sonraki görev yeri, aynı yılın sonlarında gönderildiği Divriği'dir. Cemaat Karma Meclisi'nin kararı ve Patrik Nerses Varjabedyan'ın genelgesiyle Divriği'deki cemaat üyeleri arasındaki anlaşmazlıkları incelemek ve bu konuda cemaatin merkezi kurumlarım bilgilendirmek için tam yetkili olarak gönderilen rahip, 1875 yılının Eylül ayında İstanbul'dan Sivas'a doğru yola çıkmıştır. Eylül sonundan itibaren yaklaşık iki ay kendisine verilen görevleri tamamlamak için Divriği'de kalan rahip Aralık ayının başında Sivas'a dönmüştür. Hem mevsimin elverişsizliği hem de görevinin gerektirdiği işler Natanyan'ın dört ay boyunca Sivas'ta kalmasına neden olmuştur. Şehrin

272 *Luys*, S. Ğ. Bardizbanyan ve Ortakları Matbaası (İstanbul), 15 Nisan 1875, I. Sene, S. 22, s. 351.

ԼՈՒՅՍ

ՀԱՅԳԵՍ ԿԻՍԱՄՄՍԵԱՑ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԱԶԳԱՅԻՆ, ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ԵՒ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ
ԹԻՒ 22

15 ԱՊՐԻԼ
1875

Կ. ՊՕԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ս. Գ. ՊԱՐՁԻԶԱՆԵԱՆ ՈՐԴՒՆ

1875

LUYS
Dini, Milli, Ahlaki ve Ailevi
YARIM AYLIK DERGİ
15 Nisan 1875
Birinci Sene, Sayı 22
İstanbul, S. Ğ. Bardizbanyan ve Ortakları Matbaası

Ա Ր

ԳԱՆԳԱՌ

Հայր Խրատիչ ։

Փունջ լրագրոյ 960 թուոյն մէջ՝ նոյն լրագրոյ Արդոյ խմբագիրը Պաֆրայէն եւ կամ նամակէ մը քաղելով կըսէ թէ Նաթանեան Գօղու վարդապետ Պաֆրայի մէջ ժողովրդեան մէկ մասը ոտքի հանելով իրեն համար Յանմանադրական գործադրութեան պաշտօն խնդրելու մտոք հանրագրութիւն մ՚ընել տուած է եւլն ։

Փունջի արդոյ նամակագիրը՝ կը տեսնի իւր ուսած տեղեկութեան ՊՂ վասն զի ես հաբերդի մէջ ունեցած պաշտօնս կատարելով ցամաքի ճամբորդութեամբ ի Կ. Գօլիս վերադառնալու մտադիր էի, հետեւաբար հանդիպեցայ ի Պաֆրա՝ որ ճամբուս վրայ կիյնար, եւ կարծեմ թէ՝ Պաֆրա հանդիպելս հոն պաշտօն ունենալ չի նշանակէր ։ ճամբորդ մ՚անելս իւր ճամբորդութեան միջոցին չատ տեղերը կը հանդիպի, վասն զի Թոխնոց միայն տըրուած է, առանց տեղ մը հանդիպելու, օդոյն մէջէն ճամբորդելու կարողութիւնը։

Իսկ գալով Պաֆրացւոյն հանրագրութեան ես ընաւ մէկը ոտք հանած չեմ, այլ օդոց անյարմարութեան պատճառաւ մէկ երկու օր դադար ընելու միջոցիս չունացած եմ զծողովուրդն վերադարձնել ի գիրկս Ս. Սկզբնեցւոյ Հայաստանեայց, եւ ինչպէս ներսէն էր ինձ գանց առնել այս գործառնութիւնս քանի որ ազգայինք խառն ի խուռն ի հողբաականութիւն յարեւմտեան մէջ գտայ ։ Ահա այս յորդորս միայն ըմբռնեց ղՊաֆրացին, եւ իւր աղեւաւոր վիճակին գարմանն գտնելու համար տրիպեց գիս մնալ անդ, սակայն գայս տեղւոյ համար պաշտօն չունենալս խօսքս լըսելով եւ նկատելով որ Պատրիարքարանէն ուրիշ առաջնամնակեալ հովիւ մ՚ուզել երկար եւ ծախուց կարօտ պիտի լինի, ինձ նկատմամբ հանրագրութիւն մ՚ըրաւ ։ Գիշ առնենէն Պատրիարքարանէն եկաւ նամակ մը, 4 վերս. ամսաթուով եւ 1027 թուականաւ, որ կը յորդորէր զմեզ մնալ անդ եւ պէտք եղած կարգադրութիւններն ընել, ուսմանց սէրը տացնել ժողովրդեան մէջ եւլն. եւլն. հակառակ Փունջի Արդոյ խմբագրի կարծեաց, որ կըսէ թէ՝ անչուչաց ենք որ Պատրիարքարանէն յարդ գրուած է նմա որ եվնէ Պաֆրայէն» եւլն ։

Ուստի Պատրիարքարանէն հասած վերոյիշեալ նամակին հաւնիմատ, ոկսայ ձեռնարկել հարկաւոր յարեւելագրութեանց։ — Անձնուէր ընկերութիւն մը հաստատեցի 90 ի չափ անդամներէ բաղկացեալ, եւ դպրոցի նիւթական պիտոյից համար պէտք եղած գումարը մշտնջենաւոր կերպիւ հայթայթելու միջոցները փնտռելէն, որոց առաջինն ալ ատոր գիւղն էին ի յայողիլ, որուն Պաֆրացին իսկ կրնայ վկայել, սակայն Փունջի այն հրատարակութենէն տեսնալով, վհատեցայ, եւ վերադարձայ ի Սամսուն, ոչ թէ գրութեան ճչմարիտ լինելէն վախնալով, որովհետեւ այն ամէն դիտողութիւններն արդէն հերքեցի իրաց ճչմարիտ վիճակը յոյնի պարզելով, այլ միայն անոր համար վհատեցայ որ՝ Փունջ յանգգնած է Ազգ· պատրիարքարանի պաշտօնական պատասխանին դէմ դրծել, ասկս յոչնւսածոյն, որովհետեւ որդեւած է ինչ եկեղեցականաց նկատմամբ տրուած տեղեկութիւնք պէտք է ներկայացուին առ կրօնական ժողովն, որ քննութեամբ սատեւգութիւնն խնամալով, հրատարակել տայ, եթէ արժան դատէ։ Ուստի Փունջի այս պատասխրատզանցութեան վրայ, նրօնական ժողովոյ ուշադրութիւնն հրաւիրելով, կուզեմ որ Փունջի խմբագիրն ալ համազուի ինչ՝ ես պաշտօն չեմ մուրար, քանի իւր կարծեաց ։

Ու խնդրեմ. . . խմբագիր, որ ներկայս հիւրընկալել բարեհաճիք Ձեր աղօնդատ Հանդիսին մէկ անկիւնը, ի զգուշութիւն Փունջի Արդոյ խմբագրին, որ այսաեհետեւ այլ եւս առանց քննութեան եւ ընդդէմ օրինաց իւր գրիչը մեզանը չը թաթխէ ։

4 Մարտ Մնամ անձնուէր Ազգիս
ի Սամսուն ՊՕՂՈՍ Վ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՎԻՃԱԿԻՆ ՍԵՐԱՍՏԻԱՅ
ԵՒ
ԱՆՈՐ ՀԱՒՍԱԿԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐՔԻՒ ԳՏՆԻՈՂ
ՄԷՋ ՔԱՂԻ ԳԼԽԱՒՈՐ ՓՈՂՈՑԱՑ
ՅՕՐԻՆԱՑԱԾ Է
ՊՕՂՈՍ ՎԱՐԴԱԲԵԴԵԱՆ ՆԱՏԱՆԵԱՆՑ
Կ. ՊՕԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՑԱՍՏԱՆԵԱՑ
— 1877 —

Sivas Marhasalığı ve
Sivas Vilayetine Bağlı Birkaç Önemli Şehir
Hakkında Rapor
Hazırlayan
Boğos Vartabed Natanyan
Yazarın Dördüncü Çalışması
İstanbul
Hayastanyants Matbaası
1877

meşhur Surp Nışan Manastırı'nda kalan Natanyan bu süreyi çok verimli bir şekilde kullanmış, Sivas ve civarı hakkındaki raporunu burada kaleme almıştır. Bizim uzun bir önsöz ve bazı eklerle birlikte yayımladığımız *Sivas 1877, Sivas Marhasalığı ve Sivas Vilayeti'ne Bağlı Birkaç Önemli Şehir Hakkında Rapor* (*Sivas, Tokat, Amasya, Merzifon*) adlı kitabın özü rahibin bu raporuna dayanmaktadır ve 1877 yılında İstanbul'da Hayastanyants Matbaası'nda basılmıştır. Sivas hakkındaki bu kitap rahibin dördüncü çalışmasıdır.

Burada çevirisini yaptığımız Palu hakkındaki kitabı (*Ardosr Hayasdani gam Değegakir Palua, Kharpertu, Çarsancaki, Cabağçuri yev Erzngayu, Haveluadz ısd Khntranatz Azkasiratz, Khizan Kavar* / Ermenistan'ın Gözyaşı veya Palu, Harput, Çarsancak, Çapakçur ve Erzincan Hakkında Rapor – Milletperverlerin Arzına Binaen Hizan Bölgesi İlavesiyle) ise rahibin beşinci ve sonuncu kitabıdır ve Natanyan'ın bundan sonra gönderildiği görev yeri olan Palu şehri ile civarı hakkındaki raporuna dayanmaktadır. Rahip Palu'ya ruhani önder kaymakamı (değabah) olarak gönderilmiştir: "1878 yılının Mayıs ayında, Başepiskopos-Patrik Nerses'in genelgesi ve Patrikhane Karma Meclisi'nin kararıyla Palu bölgesi ruhani kaymakamlığı göreviyle Palu'ya doğru yola çıktık." Ancak Cemaat Genel Meclisi Tutanakları'na göre, Natanyan'ın Sivas'tan döndükten sonra, henüz Palu'ya gitmeden, kısa bir süre İstanbul'da kaldığını biliyoruz. Zira Natanyan, 11 Ocak 1877 tarihinde Cemaat Genel Meclisi'ne gönderilen bir mektubu, İstanbul "Topkapı Surp Nigoğayos Kilisesi vaizi Boğos Vartabed Natanyan" olarak imzalamıştır.[273]

Natanyan'ın Palu hakkındaki kitabı, daha önceki dört kitabı gibi, rahibin görev yaptığı dönemde şehrin ve civarının Ermeni nüfusu, cemaatin iktisadi ve sosyal durumu, eğitim ve dini kurumların işleyişi ve devlet görevlileriyle yerel eşrafın Ermenilerle ilişkileri gibi konulardaki gözlemlerini yansıtmaktadır. Patrikhane'yi ve cemaatin merkezi kurumlarını Palu Ermenilerinin o tarihteki durumu hakkında bilgilendirmeyi amaçlayan kapsamlı ve genel bir rapor niteliğindeki bu kitabın dikkat çekici bir özelliği ise kitabın yayım yılının belli olmamasıdır. Daha önceki dört kitabıyla karşılaştırıldığında bu açıdan bir farklılık söz konusudur; Palu hakkındaki bu kitabın ne yayım yılı ne de hangi matbaada basıldığı bellidir. Bu durum kitabın yayımlanma

273 *Adenakrutyun Azkayin Joğovo* (Cemaat Genel Meclisi Tutanakları), 20.6.1878 oturumu, İstanbul, Y. N. Dındesyan Matbaası, 1878, s. 21-22.

Sivas Surp Nışan Manastırı
Episkopos Dırtad Balyan, *Hay Vanorayk i Turkia*, İzmir, 1914.

Sivas Surp Nişan Manastırı üç kiliseden müteşekkil idi: Surp Nişan Kilisesi, Surp Garabed Kilisesi ve Surp Asdvadzadzin Kilisesi. Fotoğrafta görülen mihrap Surp Nışan Kilisesi'nin ana mihrabıdır. Mermer işçiliği ve çinileri kayda değerdir. Mihrap perdesinin bir benzeri İstanbul Patrikhane Ana Kilisesi'nde mevcuttur.

tarihiyle ilgili bazı kuşkuları gündeme getirmektedir. Bizim elimizdeki nüshada, kitabın üzerinde elyazısı ile "1878-1879" tarihi yazılıdır, ayrıca kitabın 1879 yılında yayımlandığına işaret eden başka bir kanıt da tarihçi Arşag Alboyacıyan'ın bu yöndeki ifadesidir.[274] Kitabın 1879 yılında yayımlanmış olma ihtimalini artıran birkaç husus daha bulunmaktadır. Bunlardan biri Natanyan'ın görev yaptığı bütün yerler hakkında görev süresinin hemen bitiminde bir rapor kaleme alması ve bunu kitap haline getirmesidir. Bundan önce yazdığı dört kitap için de aynı husus geçerlidir. Bir başka kanıt da bizzat kitabın içeriğinden kaynaklanmaktadır; Natanyan, Palu'ya gider gitmez 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yarattığı yıkımla karşılaşmış ve buradaki yoksul köylülerin hayat koşullarının ne kadar ağır olduğunu görmüştür. Dolayısıyla kitapta sözü edilenlerin 1878-1879 yılı civarında gerçekleşen olaylar olması da bu eserin 1879 yılında yayımlanmış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Rahip Natanyan'ın çalışma tarzı göz önüne alındığında diğer dört kitabı ile Palu hakkındaki kitabının benzer özellikler taşıdığı söylenebilir. Görevlendirildiği yerlerdeki Ermeni cemaatinin dini, iktisadi ve sosyal durumu hakkında gözlemlerde bulunan rahip, görev süresinin bitiminde bu izlenimlerini bir kitap halinde yayımlamaktadır. Bu kitap söz konusu olduğunda da aynı süreç izlenmiştir. Bu açıdan Palu kitabı ile ondan önce yayınlanan dört kitap arasında ciddi bir fark görünmemektedir. Ancak rahibin görevlendirildiği yerler düşünüldüğünde adeta önceden belirlenmiş bir hattın izlendiği görülür. Marmara'dan İç Anadolu'ya doğru (rahibin görev yerleri hatırlansın; İzmit, Sivrihisar, Ankara ve Sivas) bir yol izleyen Natanyan sürekli doğuya doğru yol almış ve nihayet Palu'da görevlendirilerek giderek İstanbul Patrikhanesi'nden uzaklaşmıştır. Rahibin sürekli Anadolu'nun doğusuna gönderilmiş olmasının bir tesadüf olup olmadığını bilemiyoruz. Ermeni nüfusun buralarda yoğun olması ya da Natanyan'm sorunların üzerine giden ve haksızlıklarla mücadele etmekten çekinmeyen bir karaktere sahip olması bunda rol oynamış olabilir. Bu konuda daha net bir kanaate ulaşabilmek, Ermeni kilisesinin çalışma düzenini, rahiplerin görevlendirilme usullerini ve kriterlerini bilmekle mümkündür.

274 Arşag Alboyacıyan, *Badmutyun Yevtogia Hayots* (Tokat Ermenileri Tarihi), Kahire, 1952, s. 51.

Ancak rahibin Patrikhane'den giderek uzaklaşması sadece onun görev yerinin fiziki uzaklığıyla sınırlı değildir. Natanyan'ın Palu kitabını diğerlerinden ayıran niteliklerin başında, onun bu kitapta eleştirilerini yalnızca Palu Ermeni cemaatiyle sınırlamaması, yaptığı eleştiri ve uyarıları dikkate almayarak yoksul Ermeni köylüsünün kaderine kayıtsız kalan Patrikhane'yi de sert bir şekilde eleştirmesi gelir. Palu, rahibin daha önce görev yaptığı yerlerden farklı iktisadi ve sosyal koşullara sahiptir ve buradaki koşulların düzeltilmesi çok daha sert bir mücadeleyi göze almayı gerektirmektedir. Natanyan bunu göze almıştır, ama bu kez karşısında sadece aşiretler ya da yerel zorbalar yoktur. Belki onlardan daha çok aşiretlerle işbirliği yapan Ermeni zorbalarla, Ermeni köylüsünü sömüren ağalarla, yoksulların uğradığı eziyetlere kulaklarını tıkayıp zenginlerin esiri olan ruhanilerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bütün bu mücadeleye karşın Patrikhane'nin kendisine sahip çıkmadığını ve koşulların düzeltilmesi için çaba göstermediğini gördüğünde ise bu kez eleştiri oklarını oraya yöneltmiştir. Natanyan Palu'daki görevi sırasında cemaat içi eşitsizlikleri, haksızlıkları önlemeye çalıştığı ve zorbalarla işbirliği yapan Ermenilerin yoksul köylüleri ezmesine engel olmaya çalıştığı için pek çok kez tehdit edilmiştir. Tehditlere aldırmadığı görülünce bir yandan Kürt aşiretlerine hedef gösterilmiş, diğer yandan da hem Babıâli'ye hem de Ermeni Patrikhanesi'ne şikâyet edilerek Palu'daki görevinden uzaklaştırılmak istenmiştir. Natanyan yalnızca makamını ve kariyerini değil, aynı zamanda hayatını da hedef alan bu saldırılara karşı koymuş ve Patrikhane tarafından İstanbul'a çağrılana kadar görev yerini terk etmemiştir.

Halka itaatsizliği aşılıyor diye Babıâli'ye üç kez şikâyet edilen Natanyan, Babıâli'nin görevden uzaklaştırılması için Patrikhane'ye emir vermesine rağmen, cemaat kurullarının emri olmadan Palu'dan ayrılmamıştır. Ancak rahip cemaat idaresinin kararlarına uymasına ve zor koşullarda görev yapmasına karşın cemaatin idari kurumlarından ve basından destek alamamaktan yakınmaktadır: "... Üçüncü ispiyon Babıâli'ye ulaştığında bizi Palu'dan uzaklaştırması için Patrikhane'ye emir verildi. Ancak ben ölümüne kadar dayanmak gerektiğine inanıyordum. İstanbul'a istifamı yazmak zorunda kalmama rağmen, halkı ölüm uykusundan uyandırmak için tekrar Palu'da kaldım. Zira Babıâli'nin emriyle gitmemiştim ki onun emriyle geri döneyim. Böylece birkaç ay sonra Cemaat İdaresi'nin emrine saygı göstererek İstanbul'a döndüm. Ancak ne yazık ki, ben ne kadar Cemaat İdaresi'ne saygı gösterdi isem,

o benim sorunuma aynı derecede cevap veremedi. Milleti perişan edenlere karşı yazdıklarım dikkate alınmadı, halkın haklarını kendi menfaatine kurban eden *Masis* gazetesine gönderilen mektuplar gün yüzüne çıkmadı. Eh! Varsın önder ispiyonlansın, varsın halk hem maddi hem manevi sömürülsün, kimin umurunda!" Natanyan cemaatin idari kurumlarını yalnızca kendisine destek vermedikleri için eleştiriyor değildir. Aslına bakılırsa rahip bu kurumları da Anadolu'daki Ermenilerin hayat koşullarının ilerlemesine ilgisiz olmakla eleştirmektedir. Bu nedenle Palu'daki Surp Kağtsrahayyats gibi zengin ve etrafını aydınlatabilecek bir manastırın bile harabeye dönmesine engel olunamamaktadır: "... Bu manastırın sadece kendi marhasalık bölgesindeki halka değil, başka marhasalıklardaki halka da ışık olabileceğine imzamı basabilirim. Ama maalesef Merkez Kurulumuz nerede ne varlığımız var, terakki ışığı nereden doğabilir, ruhani önderler neyi yapar neyi bozar, çalışırlar mı boş mu dolaşırlar, onlara emanet edilmiş halkın dertlerine derman olurlar mı, habersiz, soran bile yok! Tabii ki bu şartlarda, ışık saçabilecek böylesi manastırlar harabeye döner. Bizim gibi gerçekleri yazanların sesi bile duyulmaz! Ama benim kutsal görevim yine de yazmak ve haksızlıkları dile getirmek." Haksızlıkların dile getirilmesi Natanyan'ın görevidir, ancak bunun için tedbir almak ve ruhani önderlerin görevlerini yerine getirmeleri için gereken koşulları sağlamak, onların uğradığı haksızlıkların önüne geçmek Patrikhane'nin sorumluluğundadır ve rahibin bu konuda da şikâyetleri vardır: "... Onların derdine derman olmak için Patrikhane'nin fukaranın sesini duyması gerek, halkın içinde sürünen zehirli yılanlara karşı şikâyet olduğunda hemen onların başını ezmeli, cemaat adamlarına karşı ihanet olduğunda hemen cezalarını belirlemelidir. Aksi halde kötüyü cezasız bırakmak, onu kötülüğü için cesaretlendirmektir."[275]

Natanyan'ın kendi ruhani kimliğine rağmen en sert eleştirdiği kurum Ermeni kilisesidir. Zira o Ermeni aydınlanmasının merkezi rolünü kiliseye ve eğitime vermektedir. Ancak Palu'da karşılaştığı manzara bunun tam aksidir; kilise ve ruhaniler aydınlığın temsilcileri değillerdir, şahsi menfaatleri uğruna zorbalarla işbirliği yapmaktan çekinmemektedirler. Harput da bu konuda Palu'dan farklı değildir: "Kiliseler Ermeni çocuklarının fikirlerini ve yüreklerini eğitecek yerler olacağına, bazılarının cebini doldurduğu bazılarının

275 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , s. 20, 42, 43.

da eğlendiği yer olmuş. Bin kere yazık! Ruhani Önderlik de aynı duruma gelmiş. Bu konudan bahsetmeme rağmen Merkezi İdare duyarsız kaldı. Önderlik gibi nazik bir iş yerel rahiplerin elinde oyuncak haline gelmiş. Ermenilerin yoğun bulunduğu böylesine önemli bir marhasalık bölgesini parti bölgelerine bölmüşler." Palu ve civarındaki manastırların mevcut halleriyle halkın ahlaki gelişimine katkı yapmayan birer mesire yerine dönüştüğünü gören rahip, kiliseyi ve din adamlarını yaptıkları yemine ve İncil'e bağlı kalmaya davet etmektedir: "Episkopos ve rahipler İstanbul ya da başka yerlerde ikamet ederek halkın ahlaki gelişimine ne gibi bir katkıda bulunmuş oluyorlar? Eğer manastırlar boş kalıyorsa ya da daha doğru deyişle, çorbacıların etkisi altında birer mesire yerine dönüşmüşlerse, ruhaniler ne işe yarıyor? Atalarımız manastırları çorbacılara ya da prenslere gelir sağlasın diye mi inşa etmişler? Yoksa teolog rahipler, papazlar, millet için çalışan episkoposlar yetiştirecek, millete aydınlık saçacak bir mekân olsun diye mi inşa etmişler? Eğer manastırlar harabeye dönüyorsa varolmalarının yararı ne? Ermeni halkı hâlâ bu harap manastırlara bol bol hediyeler veriyor. Ama karşılığında bir şey yok. Madem milletin tekrar canlanma emelleri yıkılmış, bizlerin orada burada dolaşmamıza ne gerek var? ... Biz bir manastır birliğine bağlı kalmaya, ama sadece birliğe bağlı kalmak için değil, İncil'de bahsedilen gerçeğin hizmetkârı olup, Ermeni halkının dini gelişimine hizmet edeceğimize yemin ettik. Bu sebeple de milletin gelişimi yolunda eziyet ve acı çekmeyi göze aldık. ... Eğer yeminimizin aksi davranış içinde olursak milletin felaketine ve sömürülmesine sebep ve iştirak etmiş oluruz."[276]

Natanyan'ın Palu'da zorbalık yaparak köylüleri sömüren Ermenilerle ve onlarla işbirliği içindeki ruhanilerle sert bir mücadeleye giriştiği anlaşılmaktadır. Bu mücadelenin rahibin kariyerini ve hatta hayatını tehlikeye atacak kadar şiddetlendiği de görülmektedir. Ancak Natanyan'ın eleştirilerinin ve rahibin hayatına yönelecek kadar şiddetlenen mücadelenin sadece onun ruhani önderlik ya da cemaat idareciliği konusundaki şahsi görüşleriyle sınırlı olmadığı, gerçekten de Palu'da böyle bir mücadelenin toplumsal bir tabanının bulunduğu açıktır. Şehirde alt sınıftan halkla zenginler arasında ciddi bir kutuplaşma vardır ve elbette Natanyan halkın yoksul kesimlerinin sözcülüğünü yapmaktadır. Zenginlerin sözcüsü ise Natanyan'dan üç yıl önce Palu'da

276 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , s. 126 ve 161-162.

ruhani önder kaymakamlığı (1873-1875) yapan ve Natanyan'm Palu'dan ayrılmasından dört yıl sonra (1883-1887) yeniden burada görevlendirilen rahip Sarkis Vartabedyan'dır. 1932 yılında Palu hakkında bir eser (*Palu: Gir Sovoruytneri, Gırtagan u İmatsagan Vicagı yev Parparı* / Palu: Gelenekler, Eğitim, Kültür ve Lehçe, Kahire, 1932) kaleme alan papaz Harutyun Sarkisyan, her iki rahibin öncülük ettiği bu mücadele hakkında önemli bilgiler vermektedir: "... Görevde bulunduğu günlerde Natanyan ile Sarkis Vartabedyan arasında kutuplaşma meydana geldi. Biri basit halktan, diğeri zenginlerden oluşan grupların başına geçtiler. Rahip Boğos Natanyan sırtını basit halk tabakasına, rahip Sarkis ise zenginlere dayamıştı.

... İki grubun da ihtirasları öylesine güçlü idi ki; birbirlerini yaralamak için en ahlaksız kelimeleri kullanmaktan bile kaçınmazlardı. Sözü geçen şahsiyetlerden Çıteyan Ağa ve diğerleri rahip Sarkis'i Natanyan'm halefi olarak önderlik binasına götürürlerken, Natanyan taraftarlarının önde geleni ve zenginlerin korkulu rüyası olan Gürcüyan Hagop bıçağını çekerek rahip Sarkis ile yandaşlarının önderlik binasına gitmek için girdikleri dar sokağın başında yolu kesmiştir. Hagop, 'Natanyan taraftarı kimse sağ tarafıma geçsin, kim rahip Sarkis'e taraftar ise sol tarafıma geçsin' diye bağırarak adamlarıyla beraber zenginlerin üzerine saldırmıştır. Zenginler bu son saldırıya karşı koyamayarak rahip Sarkis'le beraber geri dönmüşlerdir. İşte rahip Boğos Natanyan'ın görev yaptığı tarihlerde Palu'da cemaat arasında yaratılan durum böyleydi."[277]

Harutyun Sarkisyan'ın zenginlerin yolunu kestiğini söylediği Hagop Gürcüyan'dan Natanyan da söz etmektedir. Natanyan, Mesropyan Cemiyeti'nin düzenlediği toplantıda konuşanlar arasında saydığı Gürcüyan'dan "vatansever cesur bir delikanlı" olarak bahseder. Harutyun Sarkisyan'ın sözünü ettiği "Çıteyan Ağa" ise Natanyan karşıtı cephenin lideridir. Natanyan bunların Palu'nun Ermeni köylülerini soyan iki kardeş olduğunu belirtmektedir: Sarkis ve Ğugas Çıteyan. Şehrin beş altı Ermeni zorbasının başında gelen bu şahıslar kiliselerin mallarına el koymakta, ruhanileri kendi çıkarlarının bir aracı haline getirmekte, halkı köle gibi kullanmakta, karşı koyanlara da

277 Aktaran Mesrop Grayan, *Palu i Gyanken Arnıvadz Badkerner, Huşer, Çapadzo Kertıvadzner yev Artsag Eçer (Palu Yaşamından Resimler, Anılar, Şiirler ve Yazılar)*, Kilikya Ermeni Katolikosluğu Matbaası, Antilyas, Lübnan, 1965, s. 180-181.

devletle ya da diğer zorbalarla bağlantılarını kullanarak eziyet etmektedirler. "Bu gidişatı sürdürüp masum halkı köle gibi kullananlar beş, altı kişiden ibaret. Bu şahıslar Ğugas ve yılan Sarkis Çıteyan adlı iki kardeş, Donabet Arpacıyan ve bunların birkaç arkadaşı vs. Bunların her biri halkın üzerinde baskı kurarak zorla, adı geçen kiliselerde hüküm sürmektedirler. Asla kimseye hesap vermiş değiller. Kim onlardan hesap isteyebilir ki? Zira hemen ya Türk ya da Kürt eliyle dolaylı olarak halkı sömürmeye başlar, baskı uygular ve rahatsız ederler. Bunlar şehrin önde gelenlerini teşkil eden, önemli rol oynayan, kasaplıktan gelme, onun bunun paralarını kursaklarına geçiren, Türk beylerin hizmetkârlığından gelen, kimi zavallı halka ağır vergiler koyan, kimi de vasi vs olmaktan gelen çorbacılardır. Para dizmiş çorbacı olmuşlar, kendi başlarına prens olmuşlar. Ya da pek çok yerde fakir Ermenistanlıyı soyan bir tür vahşi Kürt olmuşlar. Onlardan tek farkları Kürtler gizlice hareket ediyorlar, bunlar ise aleni. Halkın da şahadette bulunduğu üzere, imzalarına da saygıları yok. Bunların devletle bir olup halka dolaylı yoldan yaptıkları çeşitli kötülükler her günkü işleri. Yörenin idaresi ile iletişimde bulunan bunlar, ruhani önderlerin ayağını kaydıran bunlar, cemaat işine müdahale eden bunlar, halkı köle gibi kullanan bunlar, seçilebilmek için halktan oy dilenen bunlar. En nihayet beyler ve Kürtler eliyle, zavallı halkı pençeleri arasına alıp arzularına köle yapan, kanlarını sülük gibi sessizce emen de bunlar. Çok sert yazdım, affedin." Natanyan bu zorbalar hakkında Patrikhane'ye pek çok kez şikâyette bulunulduğuna, ancak her seferinde bu şikâyetlerin sonuçsuz kaldığına değinerek Patrikhane'nin kayıtsızlığı ya da ihmalinin de bunları teşvik ettiğini ileri sürmektedir. Natanyan kiliseleri bir "sarraf dükkânına" çeviren Çıteyan ve diğer zorbalara karşı mücadele etmiş ve onlardan hesap sormaya çalışmıştır. Ancak çıkarları bozulan bu zorbalar rahibi hem Patrikhane'ye hem devlete hem de Kürt aşiretlerine ihbar ederek onu Palu'yu terk etmeye zorlamışlardır. Natanyan hayatı pahasına verdiği bu mücadelede yalnız kalmış ve en son Patrikhane'nin çağrısı üzerine görev yerini terk etmiştir. Palu şehrindeki dört kilisenin (Surp Asdvadzadzin, Surp Lusavoriç, Surp Sahak, Surp Giragos) ruhanileri ise bu mücadelede Natanyan'a destek olmamışlardır. Natanyan'a göre bu ruhaniler de korkudan ya da çıkarlarını düşünerek zorbalarla işbirliği yapmış, kilisenin gelirlerini onlarla paylaşmış ve halkın uğradığı zulmün ortağı olmuşlardır: "... [Surp Giragos Kilisesi'ne ait] Mülkler ve para aynı semtte ikamet eden Ğugas Çıteyan ve kardeşi Sarkis'in elinde

Mir Mıhe

Mıhe: Rahip Boğos Natanyan'ın Hizan'daki Ermeni manastır ve kiliselerini soyan, Ermenilerin evlerini, bağ ve bahçelerini soyan zorbalar arasında saydığı Mıhe'nin, tıpkı Musa Bey gibi II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da eziyetlerine devam ettiği anlaşılmaktadır. Teotig'in 1913'te yazdıkları hem Ermenilerin II. Meşrutiyet'in ilanından ne kadar ümitlendiklerini hem de bu ümidin ne kadar karşılıksız kaldığını göstermektedir: "Meşrutiyetin ilanı Anadolu'da eziyet çeken Ermeniler için sevinç kaynağı olmuştu; zira artık Kürtlerin ve eşkıyaların sömürülerinden kurtulacağını, artık korkusuzca çalışmaya koyulabileceğini, ihtiyaçlarını karşılayabileceğini, muhtaç olmayacağını yani tek kelimeyle, tarlaları ve okulları sayesinde gelişebileceğini düşünmesine imkân vermişti. Ama ne yazık ki onun bu saf inancı, önce Kilikya'daki kırım, sonra Anadolu'nun her yerinde art arda tekrarlanan sömürüler nedeniyle çok çabuk yerle bir oldu. Asla kurtulamamış olduğu can, mal ve namus güvenliği meselesi yine bir soru işareti olarak önüne dikildi. Zira son günlerde Daron [Muş], Van ve Bitlis'te toprak işgalleri ve cinayetler tekrar başladı. Meşrutiyetsever hükümete arzedilen her tür şikâyet, Mir Mıhe, Musa Bey diye adlandırılan korkunç mikropların sömürüsü ile Ermeni diyarını yıkmaya çalışan zulmü durdurmaya yetmedi. ... Ümit etmek istiyoruz ki (zaten umut etmekten başka neyimiz var ki!), memleketinde çeşitli ırkların barış içinde yaşamasını isteyen Osmanlı hükümeti adil bir çözümle bizim ızdırabımıza bir son verecek, böylece Anadolu Ermenisi çok sevdiği çalışma hayatına devam edebilecektir" (Teotig, *Amenun Daretsuyts*, 1913, s. 24-25).

Haydutlar

bulunuyor. Ancak okulları yok. Şunu da unutmadan söyleyelim ki; adı geçen bu kiliseler bunca senedir asla hesap vermemiş oldukları gibi halk da talep etmemiş, talep etmeye de korkuyorlar. Bu sebeple bunlar yıllık geliri, mülklerin kiralarını ve paranın faizini ne yaparlar, nereye gider bilen yok. Tam ben hesap soracakken, ispiyonladıkları için canımı zor kurtardım, hesaplar da kaldı."[278]

Palu Ermeni cemaatinin Natanyan'ın ruhani önderliği döneminde "yoksullar" ve "zenginler" olarak açık bir şekilde ikiye bölündüğünü ve sert bir mücadeleye giriştiklerini kaydeden Harutyun Sarkisyan, bunda Natanyan'ın uzlaşmaz, inatçı kişiliğinin payının da bulunduğunu ima etmektedir. Sarkisyan, Natanyan'ın cesaretine, görev bilincine ve sağlam karakterine söyleyecek söz bulamamaktadır: "... Rahip Natanyan, '*Ardosr Hayasdani*' adıyla bilinen kitapçığıyla tam bir vatansever ve halkının haklarını koruyan biri olarak karşımıza çıkıyor. Her işinde cesaret sahibi olmuş, şu ya da bu zenginin nüfuzundan etkilenmemiş, tam tersi sağlam duruşuyla onları aşağı görme korkusuzluğunu göstermiştir. Prensiplerine sadık, karakteri sağlam, devrimci ruha sahip, ahlakı düzgün, lekesiz, inandıklarında inatçı ve vazgeçmez biriydi. İşte rahip Boğos Natanyan'ın çizgileri bunlardı." Sarkisyan, Natanyan'm prensiplerine sarsılmaz biçimde bağlı oluşu takdir etmektedir, ancak sorunları ele alışının fazla katı ve inatçı olduğuna inanmaktadır. Bunun izlerini, Natanyan'dan sonra, 1880 yılında Palu'ya ruhani önder olan rahip Partoğomeos Bağcıyan'ın cemaate yaklaşımından söz eden satırlarında bulmak mümkündür. Sarkisyan, Bağcıyan'ın Palu'ya tam zamanında, halk ile zengin sınıf arasındaki kin ve nefretin hâlâ sürdüğü koşullarda geldiğini düşünmektedir. Her iki kesim de rahibin kendisinden yana tavır almasını beklemektedir. Ancak Bağcıyan, Natanyan'ın izlediğine benzemeyen bir yol izleyerek cemaati yönetmiş ve nizamnamenin uygulanmasını sağlamaya çalışmıştır: "Ancak rahip Bağcıyan iki tarafı da dinleyerek niyetlerini anlamış, onlarınkinden tamamen farklı bir planla harekete geçmiştir. Rahip Bağcıyan'ın yapmaya çalıştığı barış, sevgi ve birlik planıyla iki tarafın elebaşlarım birleştirmekti. Yanlarına gidip onları ikna etmeye, nefretlerini söndürmeye, yan yana getirerek barıştırmaya çabaladı. Sonra her iki tarafın nefretini biraz hafifletmeyi başardığında, tatlı sözleriyle onları barıştırmanın

278 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , s. 36-40.

yollarını aradı. Sonunda her iki tarafı önderlik binasına davet ederek öpüştürüp barıştırmayı başardı. Onlara Palu önderlik vazifesine kendisinin gönüllü olmadığını anlattıktan sonra, halkın desteği ve işbirliği olmadan bir şey yapamayacağını açıkladı. Halk bir yürek ve bir beden olarak maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyeceğine söz verince, önlerine Nizamname'yi koyarak onun gerektirdiği kurulları oluşturup çalışmaya başladı."[279]

Hem Natanyan'dan sonra göreve gelmesi hem de o dönemden kalan sorunlara farklı bir şekilde yaklaşması nedeniyle, Sarkisyan her iki rahip arasında bir karşılaştırma yapmaktan kendisini alamaz. Natanyan'ın hırsı ve arzuları alevlendirme gücü Bağcıyan'da yoktur, ancak o da başka olumlu niteliklere sahiptir ve bu sayede yalnızca Ermeni cemaati içinde değil, resmi makamlar üzerinde de etkilidir: "Rahip Partoğomeos temiz karakterli, alçakgönüllü, menfaatini düşünmeyen, kendini görevine adamış bir şahsiyetti. Şana düşkünlük, bencillik, böbürlenme gibi hastalıklar ona uğramaya cesaret edemediği gibi altın ile gümüş de onu cezbedememişti. Bu iyi yürekli din adamı fakir yaşadı ve fakirlik içinde öldü.

... Rahip Bağcıyan karakter olarak sakin bir insandı. Bazıları onun bu sakin halini, işlerde tembellik ettiği şeklinde yorumlamış olabilir, ancak bu tamamen yanlış. Belki Natanyan gibi arzuları alevlendirmekteki ateşe ve güce sahip değildi, ancak ciddiyeti, uzak görüşü ve arzuları dengeleme gücü vardı. Özellikle yabancı dil bilmesi [Fransızca] kendisi için büyük bir avantaj teşkil etmekteydi. İdari güce de sahipti; nitekim sadece Ermeni halkı değil bölgenin resmi makamlarının nezdinde de görevini layıkıyla yerine getirdiği görüşü hâkimdi. Onun varlığı 'idare' nezdinde saygı görmekteydi." Sarkisyan'ın rahip Partoğomeos'un sakin mizacı ve meselelere ılımlı yaklaşımı hakkmdaki sözleri kuşkusuz doğrudur. Ancak bu vasıfları Natanyan'm mizacı ve görev anlayışıyla karşılaştırarak mutlak biçimde olumlamak pek doğru görünmemektedir. Natanyan'ın yaklaşımı açıktır ki, bundan çok farklıdır: Cemaatin zengin ve fakirlerinin birlik içinde davranması elbette olumludur, ancak bunun bedeli ne olmalıdır? Manastır ve kiliselerin gelirlerine zenginler ve zorbalar tarafından el konması, yoksul köylülerin marabalıktan, yüksek ve kanunsuz vergilerden, angaryalardan kurtulamaması mı? Natanyan sık sık Ermeni zorbaların yoksul köylüye eziyet ederken resmi görevlilerle işbirliği

279 Aktaran Mesrob Grayan, *a. g. e.*, s. 182.

içinde olduğundan yakınmaktadır. Böyle bir durumda bir ruhaninin sadece resmi görevlilerle iyi ilişkiler kurması, onun kendi halkının çıkarlarını layıkıyla koruduğunun bir kanıtı olarak değerlendirilebilir mi? Natanyan'ı zenginlerin, zorbaların ve bazı resmi görevlilerin nezdinde istenmeyen adam durumuna sokan, bir bakıma bütün bu eziyet, angarya ve zorbalıklarda payı olanları teşhir etmesi ve onlardan hesap sorulmasını sağlamaya çalışmasıdır. Hakkını vermek gerekir ki, Natanyan burada ruhani, sivil, resmi görevli ya da aşiret mensubu ayrımı yapmamış, hak ve adaleti herkese karşı savunmuştur.

Harutyun Sarkisyan, Natanyan'ın Palu halkı hakkındaki eleştirilerinin bir kısmına da katılmamaktadır. Ona göre Natanyan'ın özellikle Palulu kadınlar ve onların içkiye düşkünlüğü hakkındaki sözleri haksız ve yaralayıcıdır. Hem bu konudaki gözlemleri sınırlıdır hem de ruhani önder kaymakamının böyle suçlamalarda bulunması yakışıksızdır: "Rahip Boğos Natanyan, Palu hakkında kaleme aldığı raporda, şehir halkının ahlaki karakterini tahlil ettiği zaman genellikle iyi konuşmaz ve sözleri yaralayıcıdır. Özellikle Palu'nun inançlı kadınları bile onun kalem darbelerinden kendilerini kurtaramamıştır. Güya onların erkeklerden daha çok içtiğini gözleriyle görmüş! Ruhani önder kaymakamı tarafından yapılan bu yazılı suçlama soğukkanlı bir değerlendirme değil, üstelik açık görüşlü bir ruhaniye yakışmıyor.

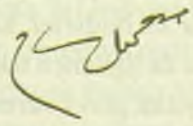
... Natanyan'ın şehirliler hakkında söyledikleri çok yanlış bir yargının ürünüdür. Belki çalışma esnasında bir ya da iki bardak içen bir iki yaşlı kadın görmüş olabilir. Bu durum karmaşık şehir yaşamına ait manzaralardan biridir. Ancak bu şehirli kadınların içme ve sarhoş olma alışkanlığında olduğunu göstermez. Ben pek çok kez düğün kutlamalarında bulunmuş biri olarak sadece yaşlı kadınların bir iki bardak içtiklerini görmüşümdür. Genç kadınlar ve kızlar ise dudaklarına kesinlikle rakı değdirmezler. Yemekte ise ender olarak şarap içerler. Rakıyı mide için ilaç niyetine kullanırlar. Palulu kadınların karakteri hakkında söyledikleri ise tamamen yanlıştır. Palulu şehirliler aile kutsiyetini aynen korumuşlardır. Genel ahlak kurallarını çiğnemiş birini bulmak çok enderdir. Bence bu yargı ya yanlış anlama ya da yine makamla ilgili çekişmelerin bir ürünü olmalıdır." Görüldüğü gibi Sarkisyan, Natanyan'ın mizacının kimi yönlerini eleştirdiği gibi onun yanlış değerlendirmelerini de eleştirmektedir. Bütün bu eleştirilerine rağmen Sarkisyan, Natanyan'ın taşranın durumu hakkındaki kaygı ve üzüntülerinin samimi

olduğuna ve buradaki koşulların düzeltilmesi için çabaladığına emindir. Kısa bir süre görev yapmasına rağmen Palu hakkında bu kadar inceleme yapması ve bunu rapor haline getirmesi bile şehirde olup bitenlerin öğrenilmesi ve olumsuzlukların düzeltilmesi için önemli bir fırsat sunmaktadır: "... Ancak adil olmak için şunu da itiraf etmek gerekir ki; önderler, kaymakamlar, vekiller arasında taşranın dini ve eğitim durumu ile ilgilenen tek ruhani kendisi [Natanyan] olmuştur. Bunun ispatı da, bir yıllık görev süresinde kaleme aldığı ayrıntılı rapordur. Onun bu yaptığını başkaları onlarca yıl kaldıkları halde yapmamış; taşrayla ilgili önemli gerçekleri millete de Patrikhane'ye de bildirmemişlerdir."[280]

Adaleti herkese karşı savunan Natanyan bu tutumu nedeniyle neredeyse herkes tarafından hedef alınmıştır; hem Çiteyan kardeşler gibi Ermeni zorbalar, hem de kiliseyi kendi çıkarlarına alet eden papaz Istepan gibi ruhaniler onu şikâyet etmekten geri durmamışlardır. Asılsız ihbarlarla hem Patrikhane'ye hem devlete hem de aşiretlere hedef gösterilen rahip son ana kadar direnmiş, ancak sonunda Palu'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Sonuç olarak Natanyan Palu'daki kısa görevi sırasında, şehirdeki adaletsizlik ve zorbalığın üstesinden gelebilmiş değildir. Bir ruhaninin bu kadar köklü ve yaygın zorbalık ve adaletsizliğin önüne geçmesi de mümkün değildir, ancak rahip tam bir görev duygusuyla sorumluların ve işbirlikçilerinin kimler olduğunu ve nerelerden beslendiklerini açık bir biçimde kaydetmiştir. Ermeni tarihinin önemli gelişmelerine sahne olmuş bir bölgenin, geçmişin parlak günlerinin aksine şimdi sefalet ve çaresizlik içinde kıvranması, kitabın tümüne sinmiş olan hüzün ve kederin kaynağını da ortaya koymaktadır. Kitabın önsözünde Natanyan'ın bu yaklaşımı çok belirgindir ve kitabın adının "Gözyaşı ve Sefalet" olması da buradan kaynaklanmaktadır: "... Diğer taraftan cehalet, bölünmüşlük, ispiyonculuk, hepsi el ele vermiş Ermeni adını dünya üzerinden silmek için Ermeni kanını emiyorlar. Yani beyler ve kardeşler, tek kelimeyle, Ermeni'ye diğer milletler darbe vuruyor, Ermeni'ye Ermeni darbe vuruyor. Bunlara bir de harabelerin parçalarını, yani kiliselerin, sarayların, manastırların ve çeşitli muhteşem eski eserin harabelerini ekle, ki ne tarafa başını çevirsen mutlaka birkaçına rastlarsın, mevcut durumu düşünerek geçmişe hüzünlü bir bakış atarsın. O zaman yüreğinden kendiliğinden bir ah

280 Aktaran Mesrob Grayan, *a. g. e.*, s. 181.

DH MKT 1545/11 (Arka
1306. M. 15

٩٤٦

[illegible]

DH. MKT. 1306. M. 15

Müstacel mim.

266

Müfad-ı iş'âr-ı âli-i nezaretpenahileri ve melfuf (ekli) telgrafname müeddası rehîn-i ikân acizî olarak keyfiyet Dersaadet İstinâf Mahkemesi müdde-i umumiliğine lede'l-havale Ermenistan Gözyaşları ve Sefalet unvanıyla Ermeniyül-ibare bir risale-i müfside telif ve neşr eylemesinden dolayı gıyaben cinayetle itham olunan Ermeni rahiplerinden Bogos Natanyan hakkında mahkeme-i cinayetce cereyan eden muhakeme-i gıyâbiye neticesinde merkumun teba-i sadıka-ı saltanat-ı seniyeyi isyana tahrik maksadıyla zikr olunan risaleyi mechul bir matbaada tab'u neşr eylediği tahakkuk etmekle mücrimiyetine ve risale-i mezkure mündericatının bi-güna eser-i fiiliyesi zuhur etmiş olduğundan hareketi ceza kanunnamesinin altmış altıncı maddesinin fıkra-i ahiresine muvafık olmasıyla madde-i mezkure hükmüne tevfikan nefy-i kalebend cezasıyla mücazat olunmasına ve otuz birinci madde-i kanuniye mantukunca hukuk-ı medeniyeden bi'l-ıskat emvâlinin haczine maa masarif-i mahkeme gıyaben ve müttefikan hükm olduğu bâderkenar bildirmiş ve mahkûm-ı merkum vadi-i firarda iken hükümet-i mahalliyece derdest edilmiş olduğuna ve usul-i muhakemat-ı ceza kanununun üçyüz seksen ikinci maddesinde "müttehemi gaib kendisini hükümete teslim eder ve hakkında tertib eden ceza mürur-ı zaman ile sakıt olmazdan evvel derdest olunur ise hükm-i gıyab-î münkatı' olacağı gibi üçyüz yetmiş birinci madde mucibince verilmiş olan ahz u girift emrinden beda' ile vukua gelmiş olan bilcümle muamelat bihakkın münfesih olur ve davasını kaide-i mutade üzere rüyet olunur deyu muharrer bulunduğuna binaen şu halde merkum hakkında Dersaadet Mahkeme-i Cinâyetiyyece sâdır olmuş olan hükm-i gıyabî-yi mezkur münfesih olarak yeniden icra-yı muhakeme-i vicâhiyesi hitamında tahte'l-hıfz Dersaadet'e izâmı lazım geleceğinin cevaben vilayet-i müşarunileyhaya iş'arı hususuna himem-i aliyye-i âsâfaneleri derkâr buyrulmak babında emr ü ferman hazret-i menlehü'l-emrindir.

fi 28 Recep sene 1305 ve fi 28 Mart sene 1304 [9 Nisan 1888]

Nazır-ı Adliye
Bende
Cevdet

DH. MKT 1545/11 1306. M. 15

yükselir, sonra da yaşlı gözlerle geçmişi düşünmeye başlar, atalarım buralarda gezdiler ve şimdi de istirahat ediyorlar, dersin. Dirayetli krallarım; işte bu yarı yıkık binalar onların hatıralarının kalıntıları. Ancak bu düşünce hemen kaybolur, zira günümüzde bu bir hayal sayılmaktadır."[281]

Artık Natanyan bu hayali geride bırakmak ve Palu'daki görevinden ayrılmak zorundadır. Rahip 1880 yılında Palu'dan ayrılmıştır ve yerine rahip Bağcıyan görevlendirilmiştir. Bu tarihten sonra Natanyan'ın hayatı hakkındaki bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Görevinden henüz ayrılmadan ya da ayrıldıktan hemen sonra Natanyan'ın İstanbul'daki Cemaat Genel Meclisi'ne bir dilekçe verdiğini görüyoruz. Cemaat Genel Meclisi'nin 4 Nisan 1880 tarihli yirminci oturumunda ele alman bu dilekçede rahip, Palu'daki bazı cemaat mensuplarını muhbirlikle itham etmiştir.[282] Cemaat Genel Meclisi tutanaklarından anlaşıldığı kadarıyla, Natanyan'ın bu dilekçesi işleme konmuş ve ardından da Cismani Meclis'e havale edilmiştir. Ancak bu konunun Cismani Meclis'te görüşülüp görüşülmediğine dair bir bilgiye sahip değiliz. Dolayısıyla cemaat yönetiminin, görevini yerine getirmeye çalışan ve zorbaların çıkarlarını zedeleyen bir ruhaniye karşı yapılan ihbarları ciddiye alıp almadığını ve sorumluları hakkında herhangi bir işlem yapıp yapmadığını bilmiyoruz. Ancak Natanyan'dan sonra görevlendirilen rahip Partoğomeos Bağcıyan'ın cemaatin zengin ve yoksullarını barıştırıp bir araya getiren bir politika izlemesine bakılırsa, cemaat yönetiminin bu meselenin üzerine gitmediği ve cemaatin birliğinin sağlanması için gerilimleri düşüren ılımlı bir politika izlenmesini önerdiği tahmin edilebilir.

Bu tarihten sonra Natanyan'ın ismine bir kez daha 1880'li yılların sonlarında rastlamaktayız. 17 Aralık 1887 tarihinde Natanyan'ın, doğduğu şehir olan Van'da bulunduğunu biliyoruz, zira bu tarihte Manuk Susyan ve Mihran Huzyan adlı şahıslarla birlikte rahip Boğos Natanyan'ın Van'daki evi de kolluk kuvvetleri tarafından aranmıştır.[283] Rahibin evinin neden arandığına dair bilgiye sahip değiliz; bundan bir yıl önce 1886 Haziran'ında Van

281 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayasdani* ... , "Önsöz".

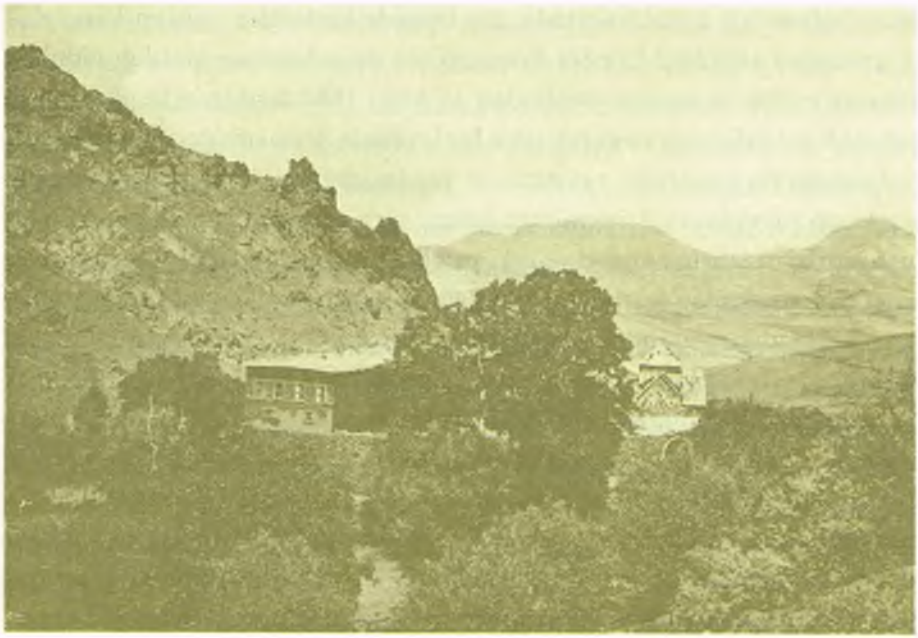
282 *Adenakrutyun Azkayin Joğovo. Nisd 20* (Cemaat Genel Meclisi Tutanakları. 20. Oturum), s. 492.

283 BOA, HR. SYS. 2822/34. Ermeni Vatanperverler Komitesi Başkanı Agopyan ve sekreteri Sevasly tarafından İngiltere Başbakanı Lord Salisbury'ye gönderilen 29 Mart 1888 tarihli mektup. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)* içinde, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayını, 2004, c. I, s. 118.

episkoposunun seçimi sırasında bazı tartışmalar yaşanmış ve kargaşa yaratmakla suçlanan dört Ermeni gözaltına alınmıştır, ancak bunlar arasında Natanyan yoktur ve bir yıl sonra evinin aranmasının da bu olayla ilgili olup olmadığı bilinmemektedir. Bununla birlikte Natanyan'ın 1888 yılının başlarında yargılandığı kesindir; zira "Adliye Nazırı Cevdet" imzasını taşıyan 9 Nisan 1888 tarihli belgede, Natanyan'ın mahkemesinin Avrupa'daki Ermeni yardım komiteleri tarafından izlendiği ve pek çok Ermeninin yargılama sırasında rahibe destek olmak ve affedilmesini istemek için mahkemede hazır bulunacağı belirtilmektedir. Bu belgede kastedilen yardım komiteleri arasında Lonra'daki Ermeni Komitesi'nin de bulunması olasılığı oldukça yüksektir. Zira bu komite tarafından 15 Mart 1888 tarihinde İngiltere başbakanı Lord Salisbury'ye gönderilen bir layihada, Osmanlı devletinde Berlin Antlaşması'yla öngörülen reformların yapılmadığı, bu konuda herhangi bir şey yazıp yayımlayan Ermenilerin haksız yere cezalandırıldıkları, kilise ve manastırların tahrip edildiği ve eski patrik Hırimyan'ın dahi bu tür rahatsız edici davranışlardan kurtulamadığı belirtilmektedir.[284] Lâyihada, reformların yapılmadığı yönündeki yayınları nedeniyle cezalandırılanlar arasında Natanyan'ın bulunup bulunmadığını bilmiyoruz, çünkü herhangi bir isim belirtilmemiştir. Bununla birlikte layihaya yapılan ekte, 1885-1888 yılları arasında siyasi nedenlerle yakalanan, tutuklanan ya da sürgüne gönderilen Ermenilerden bazılarının isimleri yazılıdır. Ekte ayrıca, Yıldız Sarayı'nda tutuklu bulunan on iki Ermeniden de söz edilmektedir. Natanyan'ın ismi bu ekte bulunmamaktadır, ancak Adliye Nazırı Cevdet'in sözünü ettiği tarihte Natanyan'ın mahkemesini izlemek isteyen yardım komitelerinden söz etmesi, ayrıca Natanyan'a isnad edilen suçun yayın yoluyla işlendiğinin iddia edilmesi, komitenin verdiği layihada isimleri belirtilmeyen tutuklular arasında Natanyan'ın da bulunduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Zira Natanyan yayın yoluyla suç işlemekten dolayı suçlanarak mahkum edilmiştir ve bahse konu olan yayın da Palu hakkında yazdığı "Gözyaşı ve Sefalet" başlıklı kitaptır. Aradan sekiz yıl geçmiştir ve rahip burada yazdığı kitaptan dolayı mahkum edilmiştir. Natanyan Palu'yu terk etmiştir, ama öyle

284 Ermeni Vatanperverler Komitesi Başkanı Agopyan, sekreter Sevasly ve veznedar Aganoor tarafından İngiltere Başbakanı Lord Salisbury'ye gönderilen 15 Mart 1888 tarihli mektup. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)* içinde, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayını, 2004, c. I, s. 108-114.

Van, Surp Krikor Ermeni Manastırı

anlaşılıyor ki Palu Natanyan'ı terk etmemiştir. Natanyan'ın Van'daki evi 17 Aralık 1887 tarihinde kolluk kuvvetleri tarafından aranmıştır. Ancak rahip Muş'ta tutuklanmıştır ve onu tutuklatan da, bir yıl sonra (1889) Ermeni genç kız Gülizar'ı zorla kaçırarak uluslararası bir davaya adı karışan Musa Bey'dir. Aslında Musa Bey'in adı bu tarihten birkaç yıl önce de uluslararası bir soruna yol açmıştır. 1883 yılında Bitlis yakınlarındaki iki Amerikalı misyoneri, Dr. Reynolds ve Knapp'ı, yaralamaktan sorumlu tutulmuş ve Van'daki İngiliz konsolos yardımcısı H. C. A. Eyres tarafından Bitlis valisine şikâyet edilmiştir. Bu şikâyetten sonuç çıkmayıp Musa Bey cezalandırılmayınca İngiliz konsolos yardımcısı, Protestan misyonerlerin şikâyetlerini Amerikan elçisine iletmiş ve onun da devreye girmesi üzerine Osmanlı hükümeti Musa Bey'i cezalandırmak zorunda kalmıştır. Buna göre Musa Bey, 1886 yılından itibaren iki yıl Muş'ta, ardından da bir yıl Bitlis'te zorunlu iskâna tabi tutulmuştur. Dolayısıyla Musa Bey'in, Natanyan'ı tutuklattığı sırada Muş'ta zorunlu iskân cezasını çektiği anlaşılmaktadır: "1889 yılının hemen öncesinde Ermeni Bogos Natanyan isimli bir rahib Ermenilerin fikirlerini fesada yönlendirmekte olduğu Musa Bey tarafından müşahade edilince, Musa görevi icabı onu yakalamış ve üzerinde bulduğu zararlı evrakı ile beraber Muş Mutasarrıflığına teslim etmişti. Natanyan'ın Ermeni milletini Osmanlı Hükümeti'ne karşı isyana tahrik maksadıyla bir de makale kaleme aldığının tespit edilmesi, onun Ceza Kanunu'nun 66. maddesinin son fıkrasının gereği, ömür boyu hapis cezasıyla mahkûm olmasına sebep olmuştu."[285]

Musa Bey'in müşahade ettiği "fesad ya da zararlı evrak" hakkında ortada hiçbir bilgi yoktur, ancak yargılanması sırasında Natanyan'ın Palu hakkmdaki kitabının adı geçmektedir, hatta bütün yargılama bu kitap üzerine kurulmuştur. Öyle görünüyor ki Osmanlı devleti bu kitabı "risale-i muzırra"dan saymakta ve önsözünün Osmanlıca çevirisini de mahkemeye sunarak kanıt olarak kullanmaktadır. "Adliye Nazırı Cevdet" imzalı 9 Nisan 1888 tarihli belgede, rahibin bu kitabı "meçhul bir matbaada tab' ve neşr eylediği" bilgisi bulunurken, mahkeme sırasında kaydedilen 24 Şubat 1889 tarihli bir başka belgede bu matbaanın İstanbul'da bulunduğu belirtilmiştir. Aynı belgede, Natanyan'ın bu kitabı Ermeni Patrikhanesi'nin emriyle yazdığı da kaydedilmiştir. Dolayısıyla rahibin yargılanmasına sebep olan muzır evrakın,

285 Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, Kitabevi, 2004, s. 49.

mahkemede ismi "Ermenistan Gözyaşları ve Sefalet" olarak tercüme edilen Palu hakkındaki kitap olduğu kesindir. Bu kitap nedeniyle Dersa'âdet Mahkeme-i Cinâ'iyyesi tarafından yargılanan Boğos Natanyan, verilen cezanın temyiz mahkemesinde de onaylanmasıyla, Ceza Kanunu'nun 66. maddesi uyarınca "nefy-i ebed" (müebbet sürgün) cezasına çarptırılmıştır: "Gözyaşları ve Sefâlet ünvânıyla Ermenice bir risâle-i fesâdiyye te'lîf ve neşr eylemesinden dolayı cinâyetle ithâm olunan Ermeni râhiblerinden Âsitâneli Bogos Natanyan'ın Dersa'âdet Mahkeme-i Cinâ'iyyesince icrâ kılınan muhâkemesi netîcesinde fi'l-i mezkûra ictisârı ikrârı ve emârât-ı sâire ile tahakkuk etmesiyle kânûn-ı cezânın altmış altıncı maddesine tevfîkan nefy-i ebed cezâsıyla mücâzât edilmesine dâir sâdır olan hüküm Mahkeme-i Temyîz'in 19 Şubat 1305 târih ve iki bin altı yüz altmış numaralı karârnâmesiyle tasdîk olunmuşdur."[286]

Yargılama sırasında Natanyan'ın hayatı hakkındaki yeni bir bilgiyi de öğrenebiliyoruz. 24 Şubat 1889 tarihli belgede, Dersaadet Mahkeme-i İstinaf Müdde-i umumi muavini İsmail Hakkı, rahip Natanyan'm Viyana civarında bir manastırda ruhani reis iken fesat çıkarmak için Osmanlı ülkesine geldiğinden söz etmektedir.[287] Rahibin Viyana'da hangi ruhani görevi yaptığı pek belli değilse de bu şehirde bulunmasının onun hakkında olumsuz bir kanaat uyandırdığı anlaşılmaktadır. Ancak burada da tuhaf bir durum söz konusudur; Natanyan 1879 yılında yayımladığı bir eser yüzünden aradan yaklaşık on yıl geçtikten sonra yargılanmakta ve cezalandırılmaktadır. Bununla da kalmayıp rahibin yargılandığı tarihten on yıldan fazla bir süre önce Viyana'da görev yapması olumsuz bir husus olarak değerlendirilmektedir. Natanyan'ın Viyana'da hangi tarihlerde görev yaptığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak muhtemelen 1877 yılındaki bir görevlendirme söz konusudur. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Cemaat Genel Meclisi'ne sunduğu ve 1878 yılında yayımladığı *Cemaat Merkezi Yönetimi 1876-1877 Yılı Raporu*'ndan,[288] rahip Natanyan'ın Viyana'da kısa bir süre görev yaptığı anlaşılmaktadır. Natanyan'ın Viyana'ya gidişinin hikâyesi bu raporda oldukça net bir şekilde anlatılmaktadır ve bu görev için Osmanlı makamlarıyla yapılan

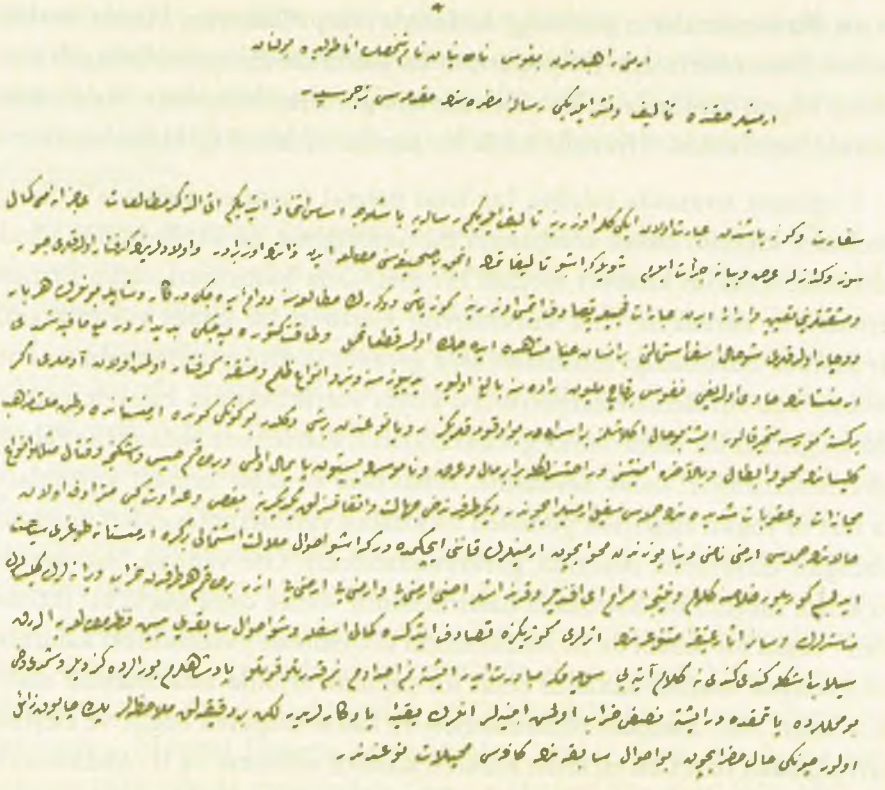
286 Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayını, 1998, c. I., s. 44.

287 Y. PRK. AZN. 3/54. 1306. C. 23.

288 *Adenakrutyun Azkayin Joğovo*, Dındesyan Matbaası, İstanbul, 1878, s. 22.

yazışmalardan da söz edilmektedir. Buna göre, Viyana civarında yaşayan Ermeniler, masrafları kendileri tarafından karşılanmak üzere, bir şapel inşası için İstanbul Ermeni Patrikliği'ne talepte bulunmuşlardır. Ermeni Patrikhanesi de bu talebi Babıâli'ye bildiren bir takrir kaleme almıştır. *1876-1877 Yılı Raporu*'ndan anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı makamları da bu işin yapılmasına onay vermiştir. Babıâli bu işin elçilikle işbirliği içinde yapılmasını öngörmüş ve 12 Nisan 1877 tarihinde Viyana büyükelçiliğine iletilmek üzere bir tavsiye mektubu yazarak bunu hem elçiliğe hem de Ermeni cemaatine iletmiştir. Bu yazışmaların gösterdiği kadarıyla rahip Natanyan, Viyana ve civarındaki Ermenilerin dini ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla, Osmanlı devletinin bilgisi dahilinde ve kısa bir süre için görevlendirilmiştir. Ancak daha sonraki kayıtlardan, Viyana'da böyle bir şapelin açılamadığı anlaşılmaktadır.

Yargılama sırasında rahibin bir fesat belgesi ("risale-i müfside") olarak nitelenen kitabını basan matbaanın bilinmediğinin de kaydedildiği görülmektedir. Rahibin kitabını meçhul bir matbaada bastırması, onun Ermeni cemaatinin neredeyse tüm kurumlarını eleştiren bu kitabı yayımlayacak bir matbaa bulamadığı ihtimalini akla getirebilir. Dolayısıyla mahkeme sırasında öne sürülen, Natanyan'ın bu kitabı Patrikhane'nin emriyle yazdığı iddiası güçsüz bir iddia olarak görünmektedir. Patrikhane Natanyan'ı Palu'da görevlendirmiştir, ancak kendisine, ruhanilere ve diğer cemaat kurumlarına sert ve yoğun eleştiriler yönelten bu kitabın yayımlanmasından memnun olacağını düşünmek mantıklı görünmemektedir. Öte yandan Natanyan'ın bu kitabı meçhul bir matbaada bastırmasının -bizce daha güçlü bir ihtimal olan- başka bir sebebi de II. Abdülhamid döneminde yürürlükteki kanunlar çerçevesinde matbaa sahibini cezai sorumluluk altında bırakmamak olabilir. Esasen 1865 Matbûat Nizamnâmesi'ne kadar nispeten özgür ve eleştirel davranabilen basın bu tarihten itibaren kontrol edilmeye ve II. Abdülhamid döneminde de sıkı bir sansüre tabi tutulmaya başlamıştır. *Mamul* dergisinin başyazarı Kevork Ayvazyan daha 1872 yılında, basın ve fikir hürriyetinin devlet tarafından bir türlü anlaşılamadığından yakınmaktadır: "Kamuoyu, matbuat hürriyeti konusunda fazlaca aydınlanmış bulunuyor. Ancak devletin, hür basın kendisine destek olmadıkça işi başaramayacağını anlaması için daha çok senelere ihtiyacı var. Matbuatın hür olmasını acaba neden istemiyorlar? Eğer olaylar malzeme vermese, kalem ne yapabilir ki? Silah, ordu, polis ve hazine devletin elinde. Demirden veya tüyden kalem de halkın elinde.

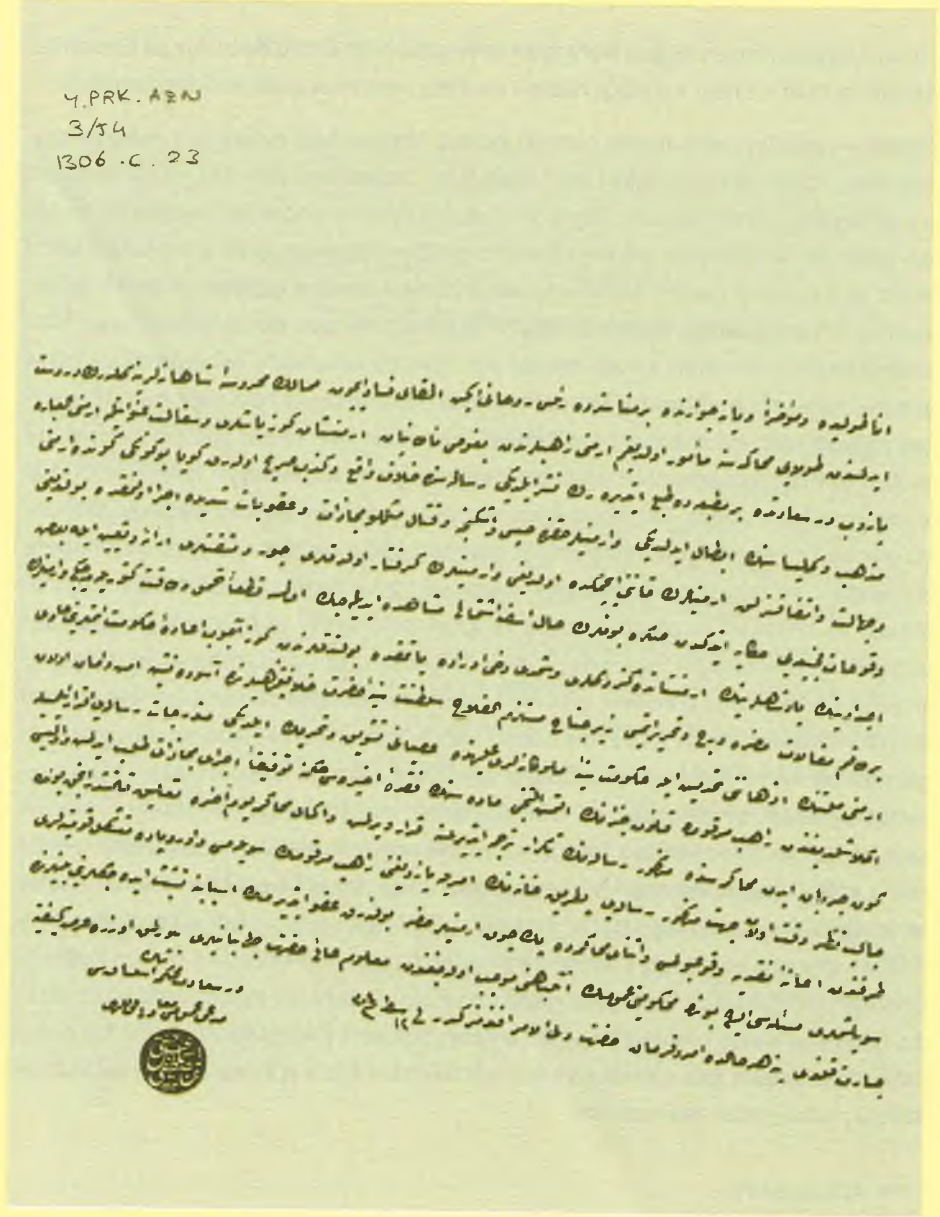

Ermeni rahiplerinden Boğos Natanyan nam şahsın Anadolu'da bulunan Ermeniler hakkında te'lif ve neşr eylediği risale-i muzırrasının mukaddimesi tercümesidir.

Sefalet ve gözyaşından ibaret olan iki kelime üzerine telif eylediğim risaleye başlıca esas ittihaz ettiğim atiü'z-zikr mütalaat-ı acizanemi kemâl-i sûz û gudazla arz u beyana cüret eylerim. Şöyle ki işbu telifâtımın ancak bir sahifesini mutalaa eden zatın özbirader ve evladlarının giriftar oldukları cevr u meşakkatlerini ta'yin ve irae iden ibarât-ı feciaya tesadüf etmesi üzerine gözyaşı dökerek mütalaasına devam edeceği derkâr ve şâyed bunların her bar duçâr oldukları şu hâl-i esef-iştimalini bir insan aynen müşahede edecek olsa kat'a tahammül ve takat götüremeyeceği bedidardır. Mamafih şimdi Ermenistanın havi olduğu nüfus birkaç milyon raddesine baliğ olup yediyüz seneden beri envaı zulm ü meşakkate giriftar olmuş olan ademleri eğer bir kimesne görse mütehayyir kalır. İşte bu hâl anlaşılmaz bir esrardır. Bu okuduklarınız rüya nevinden bir şey değildir. Bugünkü günde Ermenistan'da vatan millet mezheb kilisenin mahv u ibtal ve bilahere emniyetsiz ve rahatsızlıkla beraber maml ve ırz ve namusun büsbütün pâymâl olması ve birtakım haps ve işkence ve kıtal misüllü envaı mücazât ve ukubât-ı şedidenin cümlesi sefil Ermeniler içindir. Diğer taraftan dahi cehalet ve ittifaksızlık yekdiğerine buğz u adavet gibi müteradif olan hâlâtın cümlesi Ermeni namını dünya yüzünden mahv için Ermenilerin kanını içmektedir ki işbu ahval-i melalet-iştimali bir kerre Ermenistan'a doğru seyahat edilse görülür. Hülasa-i kelâm ve netice-i merâm ey efendiler ve karındaşlar ecnebi Ermeniyi ve Ermeni Ermeniyi ezer bir takım her tarafdan harab ve viranelerin kiliselerin manastırların vesair asar-ı atika-i mütennevvianın eserleri gözünüze tesadüf ettikde kemâl-i esefle ve şu ahvâl-i sabıkayı pîş-i nazar-ı mütalaaya alarak seylâb-ı eşkle kendi kendine kelâm-ı atiyyeyi söylemeye mübaderet eder. İşte benim ecdadım benim kudretli kuvvetli padişahlarım buralarda gezdiler ve şimdi dahi bu mahallerde yatmaktadır. İşte nısfı harab olmuş ebniyeler anların bakiye-i yadigârlarıdır lakin bir dakikalık mülahazalar pek çabuk zail olur çünkü hâl-i hâzır için bu ahval-i sabıkanın kaffesi muhayyelât nevindendir.

Y. PRK. AZN. 6/88 1310

Y.PRK.ASN
3/54
1306 .C. 23

Anadolu'da ve muahheren Viyana civarında bir manastırda reis-i ruhanî iken ilkayı fesâd için Memâlik-i mahrusa-i şâhânelerine gelerek derdest edilmesinden dolayı muhakemesine memur olduğum Ermeni rahiplerinden Bogos Natanyan Ermenistan Gözyaşları ve Sefalet unvanıyla Ermeniyü'l-ibare yazıp Dersaadet'te bir matbaada tab ettirerek neşr eylediği risalesinde hilaf-ı vaki ve kizb-i sarih olarak güyâ bugünkü günde Ermeni mezheb ve kilisesinin iptal eylediği ve Ermeniler hakkında haps ve işkence ve kıtal misüllü mücazât ve ukubât-ı şedide icra olunmakta bulunduğu ve cehalet ve ittifaksızlık Ermenilerin kanını içmekte olduğu ve Ermenilerin giriftar oldukları cevr ve meşakkâtleri irae ve tayin ile bazı vukuatı feciâyı hikâye ettikten sonra bunların hâl-i esef-iştimali müşahede edilecek olsa katiyyen tahammül ve takat getürülemeyeceği ve ermenilerin ecdadının padişahlarının Ermenistanda gezdikleri ve şimdi dahi orada yatmakta bulunduklarından göz açıp iade-i hükümet etmelerini havi birtakım makalât-ı muzırra derc ve tahrir etmesi zîr-i cenah-ı müstelzimü'l-felah-ı saltanat-ı seniyye-i hazret-i hilafetpenahilerinde asude-nişin emn û emân olan Ermeni milletinin ezhanını tahdiş ile hükümet-i seniyye-i mülukâneleri aleyhinde isyanı teşvik ve tahrik eylediği mündericât-ı risaleyi ikrar eylemeyle anlaşıldığından rahib merkumun kanun-ı cezanın altmış altıncı maddesinin fıkra-i âhiresi hükmüne tevfikan icrayı mücazâtı taleb edilmiş ve evvelisi gün cereyan eden muhakemesinde mezkûr risâlenin tekrar tercüme etdirilmesine karar verilmiş ve ikmâl-i muhakeme yevm-i ahire ta'lik kılınmıştır ancak bunda calib-i nazar-ı dikkat olan cihet mezkûr risaleyi Patrikhane'nin emriyle yazdığını rahib merkumun söylemesi ve Avrupa'da müteşekkil komiteleri tarafından iane-i nakdiye vukubulması ve esna-yı muhakemede pek çok Ermeniler hâzır bulunarak afv ettirmek esbabına teşebbüs edeceklerini beyinlerinde söyleşmeleri meselesi ise de bunun mahkumiyeti umumun intibahını mucib olacağından malum-ı âli-i hazret-i cihanbanileri buyrulmak üzere arz-ı keyfiyete cesaret kılındı yine her halde emr û ferman hazret-i veliyyü'l-emr efendimizindir.

12 Şubat 1304/24 Şubat 1889

bende Dersaadet Mahkeme-i İstinâfiyesi, Müdde-i umumi muavini kulları

İsmail Hüsnü bin Mustafa

Y. PRK. AZN 3/54 1306. C. 23

Տպագրական Ազատութիւն

Հասարակաց միտքը բաւականէն աւելի լուսաւորուած է տպագրական ազատութեան վրայ. սակայն կառավարութիւնը դեռ շատ տարիներ կ'ուզէ, համոզուելու թէ՝ մինչեւ որ ազատ տպագրութիւնն իրեն նեցուկ չունենայ, անհնար է որ կարենայ իր պաշտօնն ի գլուխ հանել: Ինչո՞ւ չեն ուզեր արդեօք տպագրութիւնն ազատ. ի՞նչ կրնայ ընել գրիչը, եթէ դէպքերն իրեն նիւթ չեն մատակարարեր: Զէնքը, բանակը, ոստիկանութիւնն ու գանձը կառավարութեան ձեռքը. փետուր կամ երկաթ գրիչ մ'ալ ժողովրդեան ձեռքը. մարդ կ'ամաչէ բաղդատութեան իսկ մտնել. սակայն ա՛յս է արդի վիճակը: Միթէ ժողովուրդը լուսաւորել՝ տէրութիւնը հզօրացնել չէ՞:

† ԳԵՈՐԳ ԱՅՎԱԶԵԱՆ

1872 *Խմբ. «Մամուլ» գաւեշտաթերթի*

BASIN HÜRRİYETİ

Toplum fikri, basın hürriyeti konusunda fazlaca aydınlanmış bulunuyor. Ancak devletin; hür basın kendisine destek olmadıkça işi başaramayacağını anlaması için daha çok senelere ihtiyacı var. Basının hür olmasını acaba neden istemiyorlar? Eğer olaylar malzeme vermezse, kalem ne yapabilir ki? Silah, ordu, polis ve hazine devletin elinde. Demirden veya tüyden kalem de halkın elinde. İnsan mukayese etmeye bile utanır, ama halihazırdaki durum bu! Toplumu aydınlatmak aslında devleti güçlendirmek değil midir?

KEVORK AYVAZYAN

1872 *Mamul* mizah dergisi başyazarı

İnsan mukayese etmeye bile utanır, ama halihazırdaki durum bu! Toplumu aydınlatmak aslında devleti güçlendirmek değil midir?"[289]

Ayvazyan'ın görüşleri devlet nezdinde pek kabul görmemişe benzemektedir, çünkü 1876'da ilan edilen Kanun-ı Esasi'nin 12. maddesindeki, "Matbuat kanun dairesinde serbesttir," hükmünü kötüye kullanan II. Abdülhamid giderek sertleşen bir sansür yönetmeliği ve örgütünü faaliyete geçirmiştir. Basın özgürlüğünün Kanun-ı Esasi'nin zayıf kurumlarından biri olduğuna dikkat çeken Ortaylı, Osmanlı sansür rejiminin en çok imparatorluğun Türk unsurunun kültür hayatını olumsuz etkilediğini ve Avrupalıların aşağılayıcı yorumlarına yol açtığını ileri sürmektedir.[290] Kanun-ı Esasi'nin 12. maddesinin matbuatı özgürleştirmekten ziyade kayıt altına almak anlamına geldiğini düşünen gazeteci Teodor Kasap bu maddeyi sert bir şekilde eleştirmiş ve *Hayal* gazetesinde (Şubat 1292/1876, no. 319) yayınladığı bu konuyla ilgili bir Karagöz karikatürü nedeniyle yargılanarak üç yıl hapse mahkûm edilmiştir: "Biliniyor ki, Kanun-i Esasî'nin on ikinci maddesinde 'Matbuat kanun dairesinde serbesttir' denilmiş. Nitekim, dokuzuncu maddesinde de 'Osmanlıların hepsi kişi özgürlüğüne sahip ve başkasının özgürlük hakkına saldırmamakla yükümlüdür' denilmiş. İşte, 'matbuat serbesttir' demek, 'Osmanlılar özgürdür' demek gibidir. (...) Osmanlılar özgür olduğu halde onlara özgürlüklerini yasaklamak ve baskı yapmak için nasıl kanun yapılmazsa, 'Matbuat kanun dairesinde serbesttir' demekle, onun kanunu da baskı hükümleri getirmemek gerekir... Madem ki Kanun-i Esasî'nin buyurduğu üzere, matbuat kanun dairesinde serbesttir; bu halde yeniden kanun koymağa uğraşmaktansa, eski Matbuat Kanunu'nu görüşüp inceleyerek onun hükümleri arasında Kanun-i Esasî'de vaat edilen serbestliğe aykırı olan yerleri atılarak adalet ve serbestliğe uydurulsun."[291] Kasap'ın yargılanmasına ve mahkûm edilmesine sebep olanın bir mizah gazetesi olması dikkat çekicidir. Özellikle mizah gazetelerinden son derece rahatsız olan II. Abdülhamid, 1877 yılından itibaren hiçbir mizah gazetesine çıkış müsaadesi vermemiş ve bu durum 1908 yılına kadar sürmüştür.[292]

---

289 Aktaran Teotig, *Amenun Daretsuyts*, 1914, s. 100.

290 İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, Merkez Kitapçılık, 2007, s. 56.

291 *Hayal*'den (1876, no. 344) aktaran Cevdet Kudret, *Abdülhamit Devrinde Sansür*, Milliyet Yayınları, 1977, s. 17-19.

292 Server İskit, *Türkiyede Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, 1943, s. 76.

(خيال)

— ندر بو حال قره كوز ؟
— قانون دائره‌سنده سر بستی هاجیواد !

Teodor Kasap'ın üç yıl hapis cezasına mahkûm olmasına yol açan ünlü karikatür.

Altındaki yazı:
— Nedir bu hal Karagöz?
— Kanun dairesinde serbesti Hacivat!

1878 yılının sansür bakımından önemli bir dönüm noktası olduğuna dikkat çeken İskit, bu tarihten sonra, daha erken bir tarihte başlamış olan kitap sansürünün yanı sıra gazete sansürünün de başladığını ve 1880 yılından itibaren bunun çerçevesinin genişlediğini belirtir: "Kitap sansürü zaten mevcuttu, gazete sansürü bu sene içinde [1878] başlamıştı. Ve sonra, 1298 (1880) senesinde Sait Paşa'nın ikinci sadaretinde ve Kâmil Paşa da (sadrâzâm) Maarif Nazırı iken sansür, o zamana kadar zararsız görülen resaili mevkuteye de teşmil edilerek matbuatın kârı tamamlanmış oldu."[293] Kanun-ı Esasi'nin ilanından yaklaşık on yıl sonra, rahibin yargılandığı dönemde ise sansür ve uygulanan cezalar ağırlaştırılmış ve sistematikleşmiştir. Somel, 1890'lı yıllara gelindiğinde ise Ermeni okullarına ve ders kitaplarına yönelik sistemli bir sansür ve yasaklama uygulamasının güçlendiğini, daha önce serbestçe okutulan ders kitaplarının yasaklanmaya başladığını belirtir. Ruhani Meclis'in 1890 yılındaki şikâyeti de durumu değiştirmeyecek, sansür ve yasaklama giderek şiddetlenecek ve "Ermenistan" sözcüğünün kullanılması da yasaklanacaktır: "... Ermeni eğitimine esas ağır darbeyi vuran önlemler dizisi ise ders kitaplarının büyük bir kısmının yasaklanmasıyla ilgiliydi, ki bunlar edebiyat, tarih ve dinsel konuları içeriyordu. Lynch'ın 1890 civarlarında Van'daki Ermeni okullarında yaptığı gözleme göre o sıralarda henüz Viyana ve Venedik Mekitarist yayınevlerinde basılan Ermeni tarihi, edebiyatı ve dinine dair kitaplar serbestçe okutulabiliyordu. Bundan dört yıl sonra, yani 1894'te Lynch, Erzurum'daki Sansaryan Yatılı Lisesi'ne uğradığında, burada Ermeni kilisesi tarihi gibi bir dersin ancak şifahi olarak işlenebildiğini görmüştür. Zira Ermeni cemaati tarihi ve Ermeni kilisesi tarihine dair ders kitapları Osmanlı idaresi tarafından yasaklanmıştı. Bu tarz baskıcı önlemler alınmaya başlandığında Ermeni Patrikhanesinin Ruhani Meclisi (Meclis-i Umumi-i Ruhani) 1890 yazında Bab-ı Âli'ye bir şikâyet yazısı yollayarak, yasaklanan kitapların kilise ve mekteplerde bin yıldan fazla zamandır okunduğunu ve dolayısıyla bu kitapları illegal yayın statüsüne sokmanın anlamsızlığını vurgulamıştır. Meclis-i Vükela bu şikâyet yazısına verdiği yanıtta, metinde ve içeriklerde herhangi bir değişikliğin yapılmadığı kadim eserlerin illegal yayın statüsünde olmadığı, ne var ki bu eserlerin bazı yeni basımlarında orijinallerinde var olmayan işaret ve kodların bulunduğu ve bunların mahzurlu görüldüğü ve dolayısıyla da yasaklandıkları belirtilmiştir. Aynı sıralarda Meclis-i Vü-

293 Server İskit, *a. g. e.*, s. 77.

kela, Maarif Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda Ermeni mekteplerinde okutulan kitaplar ve kullanılan haritalarla ilgili talimatlar vermiştir. Bu talimatlarda, o güne değin Ermeni okullarında kullanılmış olan kitaplara ve haritalara iznin devam ettiği, buna karşın dışarıdan ithal edilen ve üzerinde 'Ermenistan', 'Ermenistan krallığı' türünden ibarelerin bulunduğu risalelerin, kitapların ve haritaların bundan böyle Osmanlı İmparatorluğu sınırlarına giremeyeceği bildirilmiştir. Bu yazıya göre bu tarz ibarelerin varlığı kesinlikle siyasal bir mesaj anlamına geliyordu."[294]

Natanyan'ın yargılandığı sırada (1888-1890) böyle bir siyasal atmosferin hâkim olduğu hesaba katılırsa, yargılamanın seyri ve sonucu da daha anlaşılır olur. Eğer Ermeni okullarında bu kadar uzun süredir okutulan kitaplar soruşturma konusu olabiliyorsa, Natanyan'ın on yıl önce yazmış olduğu bir kitaptan dolayı yargılanması da şaşırtıcı olmayacaktır. Tarihi ve coğrafi bir anlamı olan "Ermenistan" ve "Ermenistan krallığı" gibi terimler rahibin kitabında da bolca geçmektedir ve öyle görünüyor ki bu durum rahibin çarptırıldığı cezanın ağırlaştırılmasında rol oynamıştır. Özellikle kitabın mahkemede Osmanlıcaya çevrilen ve yargılama sürecinde etkili olduğu varsayılabilecek önsözünde bu terimlerin sıkça geçtiği hatırlanmalıdır. Rahibin yargılanması sırasında fesat olarak nitelendirilen herhangi bir davranışından söz edilmediğini, bütün yargılama sürecinin bu kitap üzerine inşa edildiğini ve cezanın da buna dayandırıldığını görüyoruz. "Adliye Nazırı Cevdet" imzasını taşıyan belgede, Natanyan'ın risalesi "risale-i müfside" olarak nitelenmekte ve imparatorluğun sadık tebasını isyana tahrik maksadını taşıyan rahibin cinayetle itham edildiği anlaşılmaktadır. Bütün bu etkilerin sonucunda rahip Natanyan, 1858 yılında ilan edilen Ceza Kanunname-i Hümayun'un 66. maddesi gereğince nefy-i ebed cezasına çarptırılmıştır: "Her kim meydan ve esvakta ve mecma-un-nas olan mahallerde gerek nutuk irad ederek ve gerek yafta yapıştırarak veyahut matbu varaka neşreyleyerek ahali ve sekeneyi işbu fasılda beyan olunan cinayetleri işlemeğe doğrudan doğruya tahrik eder ise ol cinayetlerin fiil murtekibi gibi mücazat olunur. Fakat zikrolunan tahrikatının bi güna eseri fiiliyesi zuhur etmez ise nefy-i ebed cezası ile mücazat kılınır."[295]

294 Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", *Tarih ve Toplum, Yeni Yaklaşımlar*, 2007, S. 5 (245), s. 87-88.

295 *Ceza Kanunnâme-i Hümayun*, İstanbul, 1274; Sarkis Karakoç, *Ceza Kanunu (Tahşiyeli)*, Şant Matbaası, 1329.

Burada 1858 Ceza Kanunnamesi'nin 66. maddesi ve sürgün cezası hakkında ayrıntılı bilgiler vermeyi düşünmüyoruz. Bunu rahibin yayına hazırladığımız Sivas hakkındaki raporuna (*Sivas 1877*) yazdığımız önsözde kısmen yapmıştık. Ancak burada rahibin cezalandırıldığı cinayet suçuna kısaca değinmek gerekir. 1858 Ceza Kanunnamesi'ne göre suçlar ağırlıklarına göre üç kategoride ele alınmaktadır; cinayet, cünha ve kabahat. Bu suçlara verilen cezalar da farklılaşmaktadır. Sözgelimi cinayet birinci sınıf bir ağır suçtur ve idamdan, teşhirli müebbet, müebbet veya geçici kürek, müebbet sürgün, müebbet rütbe ve medeni haklardan mahrumiyete kadar uzanan cezalara çarptırılmaktadır. Buna göre Natanyan'ın yazdığı risale ağır bir suç olarak değerlendirilmiş ve rahip nefy-i ebed (müebbet sürgün) cezasına çarptırılmıştır.

Sürgün cezası hakkında birkaç hususa değinmek gerekir, zira sürgün II. Abdülhamid'in iktidarı döneminde çok sık uygulanan bir ceza olmuştur. II. Abdülhamid, Kanun-ı Esasi'ye girmesinde ısrar ettiği 113. madde ile bir kişinin siyasal yönden suçlu ya da mahzurlu olduğuna karar verebilme ve onu doğrudan sürgüne gönderebilme yetkisine sahip olmuş ve buna sık sık başvurmaktan kaçınmamıştır. İskit, Abdülhamid'in ısrarıyla anayasaya dahil edilen bu maddenin en istikrarlı şekilde uygulanan maddelerden biri olduğuna, diğer maddeler zamanla giderek etkisizleşirken onun hep gündemde kaldığına işaret etmektedir: "Az zamanda el çabukluğile fiilen mer'iyetten kaldırılan 7 Zilhicce 1293 (1876) tarihli Esas Kanunun 113 üncü maddesi padişaha geniş salâhiyetler veriyordu. Gün geçtikçe bu kanunun her maddesinin öldürülerek tatbikten kaldırılmasına mukabil, bazı maddelerinin yaşaması Hamidin işine geliyordu. ... [113. maddenin] son fıkrası da hükümete şu salâhiyeti vermekte idi: 'Hükûmetin, emniyetini ihlâl ettikleri idarei zabıtanın tahkikatı mevsukası üzerine sabit olanları memaliki mahrusai şahaneden ihraç ve teb'it etmek münhasıran zatı hazreti padişahinin yedi iktidarındadır.' "[296] Ortaylı, temel özgürlükler ve kişisel hak güvenceleriyle çelişen 113. maddenin meşruti bir rejimin amaç ve ruhuna da uymadığına dikkat çekmektedir: "Bu anayasada temel özgürlükler ve kişisel hak güvenceleri, yani doğal hâkim, kanunsuz suç ve ceza olmaz gibi prensiplerin varlığı da çelişik bir biçimde, bir başka pek orijinal bir maddeyle esaslı olarak zedeleniyordu. Garip ve ünlü 113. madde ile; hükümdar res'en bir kimsenin

296 Server İskit, *a. g. e.*, s. 77.

Sanasaryan Mektebi (Sanasaryan Varjaran)

Erzurum Sanasaryan Okulu

Erzurum Sanasaryan Okulu'nun yatakhanesi

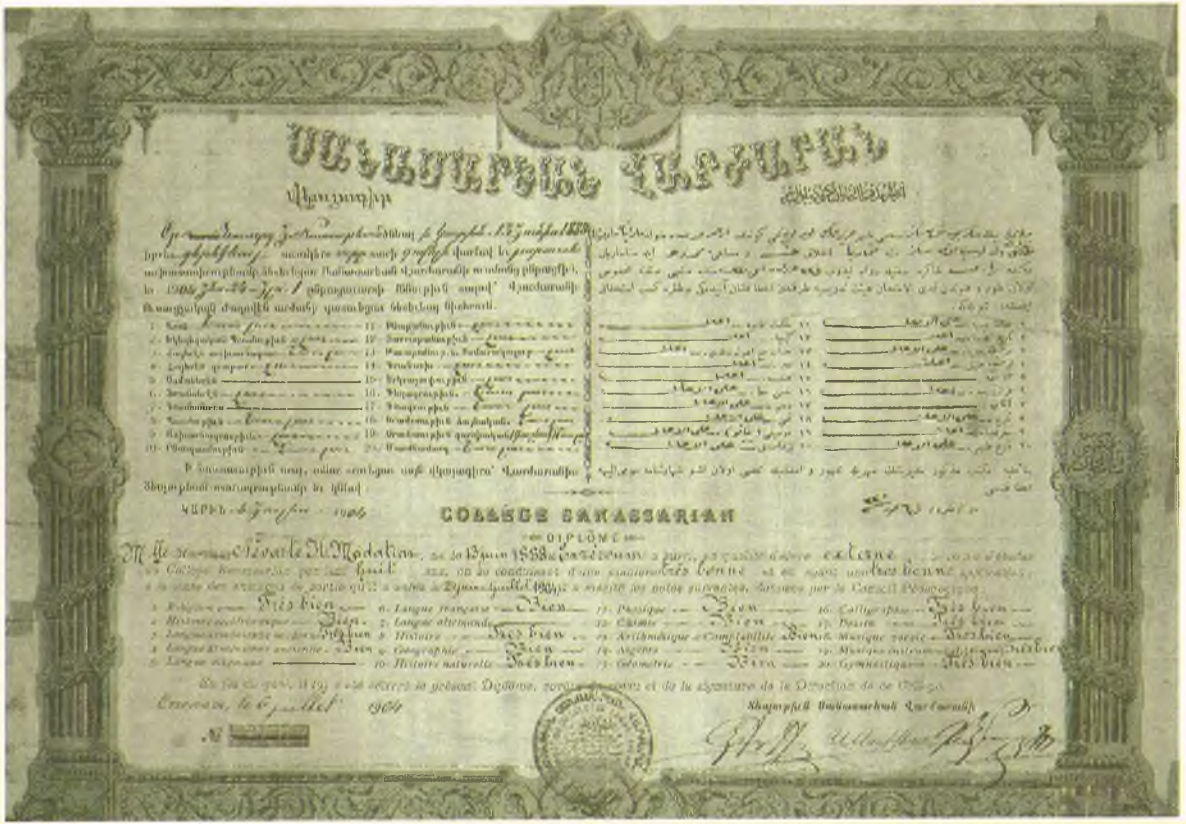
Erzurum'daki Sanasaryan Mektebi, yoksul Ermeni çocuklarının okuyabilmesi için Tiflisli Mıgırdiç Sanasaryan (1818-1890) tarafından kurulmuştur. Ailesi Van'dan Tiflis'e göçen Sanasaryan 1818 yılında bu şehirde doğmuş, önce 1824 yılında kurulan Nersesyan Akademisi'ne devam etmiş, ardından da 1840 yılında St. Petersburg'a taşınmıştır.

Osmanlı-Rus Savaşı'ndan (1877-1878) sonra gayrimüslim okullarına mali desteğin verilmemesi nedeniyle Ermeni okullarının çektiği sıkıntıyı hafifletmesi için, Garabed Yezyan adında bir Rus (Ermeni) bilim insanı Rusya'da zenginleşen Mıgırdiç Sanasaryan'ı, zenginliğinin bir kısmını Rusya'da bir kısmını da Osmanlı İmparatorluğu'nda fakir çocukların okuması ve zanaat sahibi olması için okul açarak değerlendirmeye ikna etmiştir. Sanasaryan Mektebi bu sayede 1881 yılında 90 erkek öğrenciyle açılmıştır. Moskova'daki Lazaryan Akademisi'nden sonra St. Petersburg'ta üniversite eğitimi alan ve St. Petersburg'ta Eğitim Bakanlığı'nda görevlendirilen Yezyan bir Doğu Dilleri uzmanıdır. Yezyan ve Sanasaryan önce

bazı zeki ve kabiliyetli çocukları 1870'li yıllarda Fransa ve Almanya'ya eğitime göndermiş ve yaklaşık 8-9 yıl buralarda okuyarak üniversite eğitimlerini tamamlayan bu öğrencileri Sanasaryan Mektebi'nde öğretmen olarak görevlendirmişlerdir. Okulun eğitime devam edebilmesi için İstanbul Sirkeci'de mimar Hovsep Aznavur'a Sanasaryan Hanı inşa ettirilmiş ve buranın kira geliri Erzurum'daki okula aktarılmıştır. Bu hanın kiraları 1927 yılına kadar (Patrik Naroyan dönemine kadar) Patrikhane tarafından tahsil ediliyordu (Hovhannes H. Şahnazar, *Sanasaryan Gıdagi Tadı (Orenakidagan Usumnasirutyun)* / Sanasaryan Vakfı Davası (Hukuki İnceleme), Gutenberg Matbaası, İstanbul, 1939, s. 4-7). Daha sonra cemaatin elinden alınarak Emniyet Müdürlüğü olarak kullanılan bina günümüzde iş ve hukuk mahkemeleri tarafından kullanılmaktadır.

Sanasaryan Mektebi aynı zamanda bir öğretmen okulu işlevi de görmüş ve mezunlarının bir kısmı Erzurum ve çevresindeki Ermeni okullarında öğretmenlik yapmışlardır. Öğrencilerinin büyük bir kısmı fakir ailelerden gelen ve burslu okuyan okulda bir de Sanasaryan Sanayi Mektebi vardı. Seyyah Lynch, 1894 yılında, öğretim kadrosunun büyük kısmı Almanya ve İngiltere'de eğitim gören Sanasaryan Mektebi'nin, Ermeni cemaatinin sıkı denetimi altında eğitim verdiğini gözlemlemiştir. *Dünya Turu* adlı seyahatnamenin yazarı Lenz, Sanasaryan Mektebi için şunları yazmıştır: "Serbest görüşlü bir Ermeni tüccar tarafından kurulan Sanasaryan Koleji çok ilginç. İyi kaliteli binaları eğitime çok elverişli, kullanılan malzemeler ise yeni ve tam donanımlıdır. Almanya ve İngiltere'de yetişen üç idarecisi sayesinde eğitim ve öğretim yüksek düzeydedir. Eğitim 9 yıldır. 120 öğrenci üniformalıdır ve aralarında sınıf farkı gözetilmez."

1909 yılında akademik standartlarını yükseltme kararı alan okulda öğrencilere Ermenice, Türkçe, Almanca, Fransızca, matematik ve diğer dallarda yoğun bir eğitim verilmeye başlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı'na doğru eğitime devam etmekte zorlanan okul 1912 yılında Sivas'a nakledilmiş, savaş sırasında da (1915 yılında) kapatılmıştır. Pek çok Ermeni ve Türk yazar Erzurum Kongresi'nin 1919 yılında Sanasaryan Mektebi'nde toplandığını kaydederler. Daha sonra 1920 yılında Sanat Okulu, ardından Sultani ve 1924 yılında yine ilkokul olarak kullanılan binanın ahşap kısımları bu yılın sonunda çıkan bir yangınla tamamen yanmış, ardından bazı ekler yapılarak onarılmıştır. 1927 yılında ilkokul olarak hizmete açılan bina, 1940 yılında Atatürk Yapı Sanat Okulu olarak kullanılmıştır. Günümüzde taş yığınına dönüşen okuldan sadece bir kule kalmıştır.

Nvart (Madatyan) Inciciyan'ın Sanasaryan'dan 1904 yılı mezuniyet diploması. Kendisi Sanasaryan'dan mezun yegâne kadındır ve babası da Sanasaryan'ın müdürü Hovsep Madatyan'dır. Sanasaryan üçlü bir yönetici grubu tarafından idare edilirdi. Diğer iki müdür Soghikyan ve Abulyan'dır. Nvart (Madatyan) İnciciyan'ın kızları Hasmig (İnciciyan) Becidyan Cumhuriyet devrinin ilk kadın dişhekimidir. Bu diplomayı bizimle paylaştığı için oğlu N. Becidyan'a teşekkür ederiz.

siyasal suçlu veya siyasal yönden mahzurlu olduğuna karar verebilir, onu doğrudan, sürgün cezasına çarptırabilirdi. O takdirde, hükümdarın daha meclis toplanmadan Midhat Paşa'yı sürgüne yollaması ve 33 yıl boyu bu cezayı sistematik olarak uygulaması da, meşrutî bir rejimin amaç ve ruhuna uymasa da, Kanûn-ı Esâsî'ye pek uygundu."[297]

II. Abdülhamid kaynağını 113. maddeden alan sürgün cezasını bir ödül ya da cezalandırma mekanizması olarak maharetle kullanmıştır. Öyle ki saray içi güç dengeleri değiştiğinde nazırlar ve hatta sadrazamlar bile sürgüne gönderilebilmektedir. Ancak sürgün cezasının bir başka boyutu da vardır ve bu Natanyan'ın durumuyla tamamen örtüşmektedir. Burada sürgüne muhalifleri korkutma ya da sindirme yöntemi olarak başvurulduğuna tanık oluyoruz. Böylelikle sürgünle cezalandırılan ve iradesi kırılan muhalifin pişmanlığını belirtip yeniden sisteme dahil olma olasılığı da elde tutulmaktadır. Öte yandan bu cezaya sık başvurulması, dış baskılar nedeniyle idam cezasını sınırlama zorunluluğuyla da bağlantılıdır: "Abdülhamid'in muhalifleri sindirme politikası, siyasi suç işleyen mahkûmlarla birlikte Ermeni, Makedon, Bulgar ve Arnavut milliyetçilerinden oluşan tutuklu sayısını önemli ölçüde artırmıştır. Bu dönemde, dış baskıların da etkisiyle idam cezasının yaygın bir infaz yöntemi olmaktan çıkarılması, sürgün ve hapis cezasına çarptırılan mahkûm sayısını artıran bir diğer faktördür."[298]

Osmanlı devletinde özellikle Hıristiyan din adamlarının zaman zaman sürgün cezasına çarptırıldıkları bilinmektedir. Bu ceza daha çok bulunduğu şehirden başka bir şehirdeki manastır ya da bir başka dini kuruma gönderilme şeklinde gerçekleşmektedir. Bazen Patrikhane'nin Babıâli'den bir rahibi sürgün cezasına çarptırmasını talep ettiği de görülmektedir. Bu tür talepler daha çok din adamının kendi cemaatinin dini düzenine ya da ritüellerine aykırı faaliyetleri neticesinde ortaya çıkmaktadır. Kimi zaman kilise hiyerarşisi içinde bu tür suçlamaların nesnelliğinin tartışmalı olabileceği de akla gelebilir. Ancak Osmanlı makamlarıyla işbirliği içinde uygulanan bu tür cezalara Rum cemaati içinde de rastlanmaktadır: "... Rum geleneklerini çiğneyen din adamları sürgün cezası olarak manastıra kapatılırlardı. Metropolit, papaz ve

297 İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, Merkez Kitapçılık, 2007, s. 56.

298 Ömer Şen, *Osmanlı'da Mahkûm Olmak - Avrupalılaşma Sürecinde Hapishaneler*, Kapı Yayınları, 2007, s. 32.

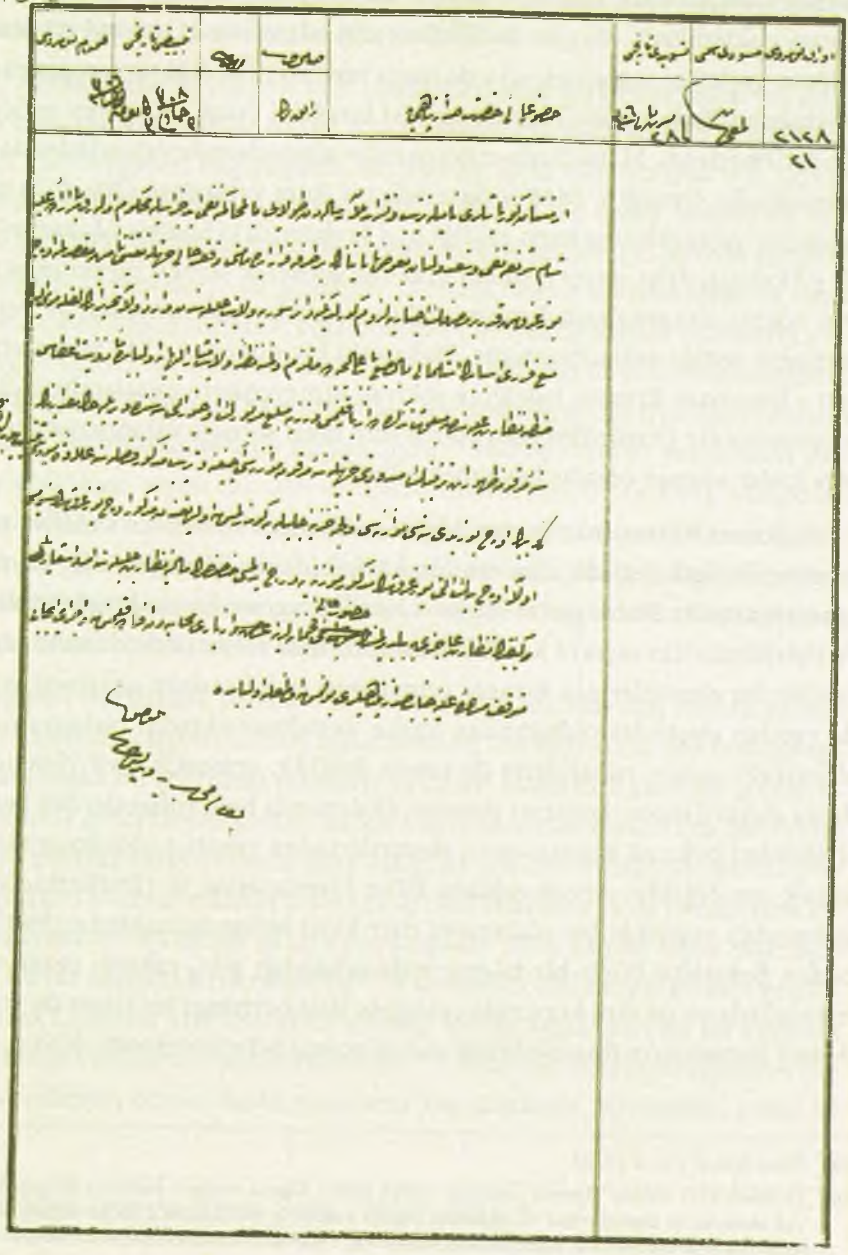
keşiş gibi suçlu kişilere sürgün cezası veren makam Rum Patrikliği'dir. Bu kararı uygulayan ise Osmanlı Hükûmeti'dir. Hükûmet, 'yasakçı' adı verilen memurun nezaretinde mahkûmun manastıra teslimini sağlardı. Sürgün sırasında da aynı suçu işlemeye devam eden olduğu takdirde bir başka manastıra nakledilirdi. Sürgün döneminde din adamlarının çevreyi etkilemesi önlenir, geçimini sağlaması için de maaş verilirdi. İşlediği suçtan pişmanlık duyduğunu ifade etmesi halinde serbest bırakılır, fakat eski görev yerlerine gönderilmezlerdi. Manastırda ceza çekenler arasında sade vatandaşlar da bulunmaktadır. Örneğin, 1848'de Save adlı bir Rum vatandaşı, Ortodoks mezhebine ve geleneklerine karşı geldiği için Trabzon'daki Sümela Manastırı'nda bir yıl kalmış, daha sonra pişmanlığını dile getirerek serbest bırakılmıştır."[299] Din adamı olmayanların benzer suçları işlemeleri durumunda ise verilen cezaların arttığı anlaşılmaktadır. Daha eski bir döneme, 1747 yılına ait bir hatt-ı hümâyun Ermeni patriğine inkiyad etmeyenlerin cezalandırılacağını belirtmektedir. Öngörülen ceza aşamalıdır, fakat sopayla uslanmayanları küreğe kadar uzanan cezalar beklemektedir.[300]

Kuşkusuz Natanyan'ın çarptırıldığı ceza Ermeni kilisesinin ritüellerini ihlal etmekle ilgili değildir, zira rahibin böyle bir suçu işlediğine dair kayıt bulunmamaktadır. Natanyan'ın kitabı ruhanilerin görevlerini ihmal ettiklerine ve Patrikhane'nin taşraya kayıtsız kaldığına dair eleştirilerle doludur, ancak rahibin bu eleştirilerinin Ermeni cemaatinin ve kilisesinin gelişmesi yolunda yapılan eleştiriler olduğundan kuşku duyulmamaktadır. Natanyan'ın bu eleştirileri sadece ruhanilerle de sınırlı değildir, cemaatin sivil yöneticileri de bu eleştirilerden paylarını almıştır. Dolayısıyla hem ruhanilerden hem de sivillerden pek çok kişinin onun eleştirilerinden rahatsız olduğunu tahmin etmek zor değildir. Ancak rahibin kilise hiyerarşisine ve ritüellerine aykırı davrandığı yönünde bir suçlamaya dair kayıt bulunmamaktadır. Patrikhaneden Babıâli'ye böyle bir talepte bulunulmadığı gibi, rahibin cezasını bir manastırda ya da dini kurumda çektiğine dair herhangi bir işaret de yoktur. Ayrıca Natanyan'ın itham edildiği suç da açıkça belirtilmektedir. Rahip, Ceza

299 Ömer Şen, *a. g. e.*, s. 18, 22.

300 20 Şaban 1161 tarihli, "Ermeni patriğine verilen berât-ı âlîşana mugayir hareket edip patrike inkiyad etmeyen ve aharın evlad ve iyallerine taarruz edenlerin patrikhânece faluka değnek ile tedib olunarak yine mütenebbih olmayanların küreğe vaz edilmeleri hakkında hatt-ı hümâyûn." (Sarkis Karakoç, *Külliyât-ı Kavânîn*, TTK, 2006, c. 1, s. 50).

DH.MKT 1762/35
1308.Ca.3

Evrak numrosu: 2128

Müsevvidi isim: Lem'i

Tesvidi tarihi: 28 Teşrinisani 1306 (10 Aralık 1890)

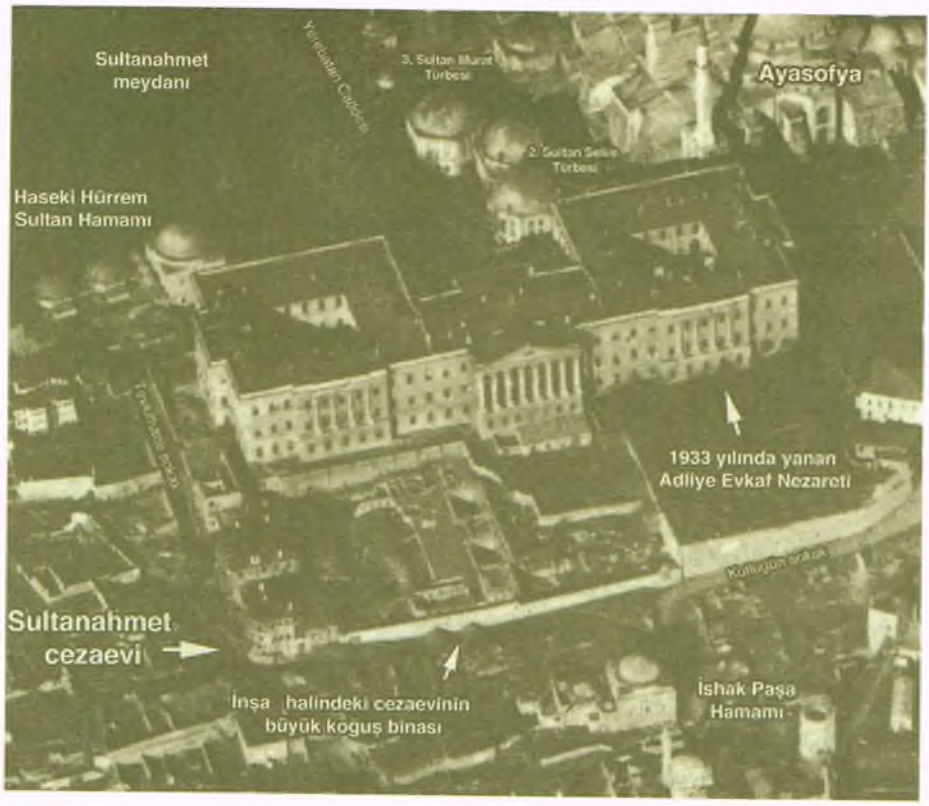
Tebyizin tarihi: 3 Cemaziyelevvel 1308/3 Kanunevvel 1306 [15 Aralık 1890]

Huzur-ı Âli-i Hazret-i Sadaretpenâhi'ye

Ermenistan gözyaşları namıyla tertib ve neşr edilen risaleden dolayı bi'l-muhakeme nefy-i ebed cezasıyla mahkum olarak bâ-irade-i aliyye Şâm-ı Şerif'e nefy ü teb'id olunan Bogos Natanyan'ın bir tarafa firar edememesini ve fakr-i hali cihetiyle maişetini temin maksadıyla üçyüz kuruş kadar bir masrafın ihtiyarına lüzum görüldüğüne dair Suriye Vilayet-i Celilesinden varid olan tahriratın leffiyle mumaileyhin mani-i firarı eshabının istikmali bittabi Bâb-ı âlice'de mültezim olmasına nazaran vilayat-ı müşarunileyhaya ol babda mezuniyet itası Zabtiye nezaret-i aliyyesinden meb'us tezkirede izbar kılınması üzerien meblağ-ı mezkurun üzyüz altı senesinde verilecek mikdarının sene-i merkume zuhurat-ı mürettebinin müsavidiyeti cihetiyle sene-i merkum müvazenesi açığına ve tertib-i mezkur fazlasına ilaveten tesviyesi tensib buyrulduğu halde binüçyüz yedi senesi müvazenesi evvelce hazine-i celileye gönderilmiş olduğundan mezkur üç yüz guruşun senevisi olan üçbin altıyüz kuruşun mezkur müvazeneye derc edilmesi hususunun Maliye nezaret-i celilesine emr û iş'arıyla keyfiyetin nezaret-i aciziye bildirmesini huzur-ı âli-i fehimanelerine arz u izbar muhasebeden ifade kılınan ve icra-yı icabı mütevakıf müsade-i aliye-i cenab-ı sadaretpenahileri bulunmuş olmağla ol bâbda.

Battalı muhasebeye verildi.

DH. MKT. 1792/33. 1308. Ca. 3

Sultanahmet Cezaevi ve eski Adliye Evkaf Nezareti binası

Ayasofya'nın doğu tarafında bulunan bu büyük yapı Sultan Abdülmecid tarafından yaptırıldı. İsviçreli mimar G. T. Fossati'ye Darülfünun (üniversite) binası olarak projelendirilen bina inşaatı 1854'te bitirildi. Ancak Darülfünun binası olarak açılamadı. Kırım Savaşı sırasında İstanbul'a gelen Fransız askerleri için hastane olarak kullanıldı. 1864'ten sonra bir süre Maliye Nazırlığı'na verildi. Ardından Adliye Evkaf Nazırlığı'nın kullanımına verildi. 1876 yılında ilk Mebusan ve Âyan Meclisi bu binada açıldı. Meclis-i Mebusan toplantı salonu olarak kullanıldı. II. Abdülhamid 1878'de meclisi kapattıktan sonra bina yaklaşık 30 yıl süreyle hizmet dışı kaldı. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilişinin ardından bina yeniden açıldı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul Adliyesi bu binada hizmet verdi. 3-4 Aralık 1933 gecesi, bir yangın çıkmasıyla tamamen kullanılmaz hale geldi.

Sultanahmet Cezaevi binası ise yanan İstanbul Adliye binasının alt kısmında, Tevkifhane Sokağı üzerindeki köşede bulunuyordu. Mütareke yıllarında cezaevi genişletilerek cezaevi binasının yanına ilave binalar inşa edildi. Cumhuriyet'te de cezaevi olarak kullanılan bina 1982 yılında kapatıldı. Bir süre boş kalan cezaevi binası daha sonra restore edildi. Otel olarak düzenlenen bina günümüzde Four Seasons Oteli olarak hizmet vermektedir.

Bu cezaevinde Boğos Natanyan sürgüne gönderilmeden önce yargılanma sürecinde çok kısa bir süre misafir olmuştur.

(Ebubekir Hazım Tepeyran, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı*, Gürer Yayınları, 2. basım, 2009, s. 34.)

Kanunu'nun 66. maddesine göre cezalandırılmıştır ve bu tür suçları işleyenler cezalandırılırken bir ibret ve teşhir maksadı da bulunmakta, suçlananın cezalandırılmasının yanı sıra çevresine rezil edilmesi de hedeflenmektedir. 15 Aralık 1890 tarihli belgeden anlaşıldığı kadarıyla Boğos Natanyan nefy-i ebed cezasını çekmek üzere Şam şehrine sürgüne gönderilmiştir.[301] Eğer sürgüne gönderilen bir din adamı ise propaganda yapmasını ve tehlikeli fikirleriyle çevresindekileri etkilemesini önlemek için bazı tedbirlerin alınması da sık görülen bir durumdur. Natanyan'la ilgili olarak böyle bir tedbire başvurulduğuna dair bilgiye sahip değiliz. Öte yandan cemaatin ruhani ve sivil yöneticilerine böyle sert eleştiriler yönelten rahibin yargılamalar sırasında ve sonrasında cemaat tarafından sahiplenilmediğini, yalnız bırakıldığını düşünmek de zor değildir.

Rahip Natanyan'ın Şam'a sürgüne gönderilmeden önce nerede ve hangi koşullarda yargılandığına dair pek fazla bilgi bulunmamaktadır. "Adliye Nazırı Cevdet" imzalı belgede rahibin mahkemesini izlemek ve bir anlamda baskı oluşturmak isteyen Ermeni yardım komitelerinden söz edilmekteydi, ancak bunun ne ölçüde gerçekleştiği de pek açık değildir. Biz de rahibin hayatıyla ilgili araştırmalarımızda bu yönde çalışmalara pek rastlamadık. Ancak Hıraçya Acaryan'ın[302] ölümünden sonra yayımlanan anılarından, Natanyan'ın sürgüne gönderilmeden önce bir süre Sultanahmet cezaevinde hapis yattığını öğreniyoruz. Acaryan henüz on dört yaşında bir çocukken, babası çarptırıldığı iki aylık cezayı çekmek üzere, "Ayasofya meydanındaki kocaman bir bahçe içindeki büyük hapishaneye" (Sultanahmet cezaevine) götürülür. Hıraçya'nın anıları yargılama ve ceza sistemi hakkında da bazı ipuçları vermektedir; aslında babasına verilen ceza daha fazladır, ancak avukatı cezayı ertelemenin bir yolunu bulur ve sultanın tahta çıkışının yıldönümünün iki ay öncesine denk getirmeyi başarır: "Osmanlı kanunlarına göre, yılda iki kez, Sultanın doğum ve tahta çıkış yıldönümlerinde genel af çıka-

301 DH. MKT. 1792/33. 1308. Ca.3.

302 Hıraçya Acaryan (1876-1953), Ermenicenin ağız ve lehçeleri hakkında çok sayıda çalışması bulunan bir dil bilginidir. 1902'de yayımlanan bir çalışmasında, Türkçenin İstanbul'da, Van'da, Karabağ'da Ermenice üstüne etkisi hakkında karşılaştırmalı bir inceleme yapmıştır. Acaryan'ın Ermenicenin çeşitli yabancı dillerden sözcük dağarcığı alanında ve yapıbilgisel alanda aldıklarına ilişkin titiz istatistikler hazırladığına değinen Minassian, onun, hocası Antoine Meillet gibi, Ermenicenin Hintavrupa kökenleri meselesine biraz aşırı önem verdiğini düşünmektedir (Anahide Ter Minassian, *Ermeni Kültürü ve Modernleşme (Şehir, Oyun, Mizah, Aile, Dil)*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, 2006, s. 131, 146).

rılmaktaydı. Cezasının 2/3'sini tamamlamış olan her mahkum kurtulurdu. Bizimkiler de biraz rüşvet vererek öyle yaptılar. Hapse girme zamanını erteleyerek tam tahta çıkış kutlamasının iki ay öncesine denk getirdiler. Böylece ceza iki aya inmiş oldu."[303]

Hıraçya Acaryan, babasının tam olarak hangi tarihte hapse girdiğini belirtmemektedir, ancak II. Abdülhamid'in 31 Ağustos 1876 tarihinde tahta çıktığı göz önüne alındığında, babasının 1890 yılının Temmuz ve Ağustos aylarını hapiste geçirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim 15 Temmuz 1890 tarihindeki ziyaretinde babası, Hıraçya'ya Kumkapı'daki Ermeni gösterisi[304] hakkında sorular sormuş ve gösterinin liderlerinden Cangülyan'm da kendileri gibi hapiste olduğunu söylemiştir: "Bir gün ziyaret esnasında, ki Temmuz'un 15'i idi (1890), babam bana gizlice, 'Aşağıda neler olmuş, Ermenilerle Türkler kavga mı etmiş,' diye sordu. Bu Ermenilerin ilk devrimci gösterisiydi. Vanlı Harutyun Cangülyan önderliğinde Patrikhane'de olmuştu. Ermeniler ve Türkler tarafında toplam 8 ölü, 32 yaralı vardı. Cangülyan'ı tutuklayıp hapse atmışlardı. Olayı babama kısaca anlattım. O da, 'Cangülyan burada, kim ne sorarsa sorsun tek bir cevabı var; o da "yok bir şey" ve hep Ermenice cevaplıyor. Başka bir şey söylemek istemiyor,' dedi." Buradan da anlaşıldığı gibi Hıraçya'nın babası 1890 yılının Temmuz ve Ağustos aylarını Sultanahmet cezaevinde geçirmiştir. Hıraçya Acaryan'ın babasının Sultanahmet cezaevinde geçirdiği iki ay üzerinde ısrarla durmamızın sebebi, bu tarihin Natanyan'ın yargılanma süreci hakkında da bir fikir vermesidir. Zira Hıraçya Acaryan, babasını ziyaretlerinden birinde, hapishane bahçesinde rahip Natanyan'a rastlamış ve önceden de tanıdığını belirttiği rahiple aralarında kısa bir konuşma gerçekleşmiştir: "Başka bir gün bahçede başı açık dolaşan bir din adamı gördüm. Beni yanına çağırarak burada ne işim olduğunu sordu. Babamın hapsedilmiş olduğunu ve onu ziyarete geldiğimi söyledim. Kendisi de Vanlı Rahip Boğos Natanyan olduğunu söyledi. Onu tanıyordum. Bende 'Sivas Ra-

303 Hıraçya Acaryan, *Giyankis Huşeritz* (Hayatımın Hatıralarından), Midk Yayınevi, Erivan, 1967, s. 87.

304 Hınçak partisinin 15 Temmuz 1890'da İstanbul'da organize ettiği protesto gösterisi kastedilmektedir. Kumkapı'daki Ermeni Patrikhanesi'nde toplanan göstericilerin başındaki Harutyun Cangülyan Ermeni reformlarını yerine getirmeyen II. Abdülhamid'i protesto eden bir bildiri okumuş, ardından göstericiler Patrik Horen Aşıkyan'ı da (1888-1894) Yıldız Sarayı'na yapacakları yürüyüşe katılmaya zorlamışlardır. Askerlerle protestocular arasında çıkan çatışmalarda hem protestoculardan hem de askerlerden ölen ve yaralananlar olmuş, göstericilerin liderlerinden Cangülyan tutuklanarak müebbet hapse mahkum olmuştur.

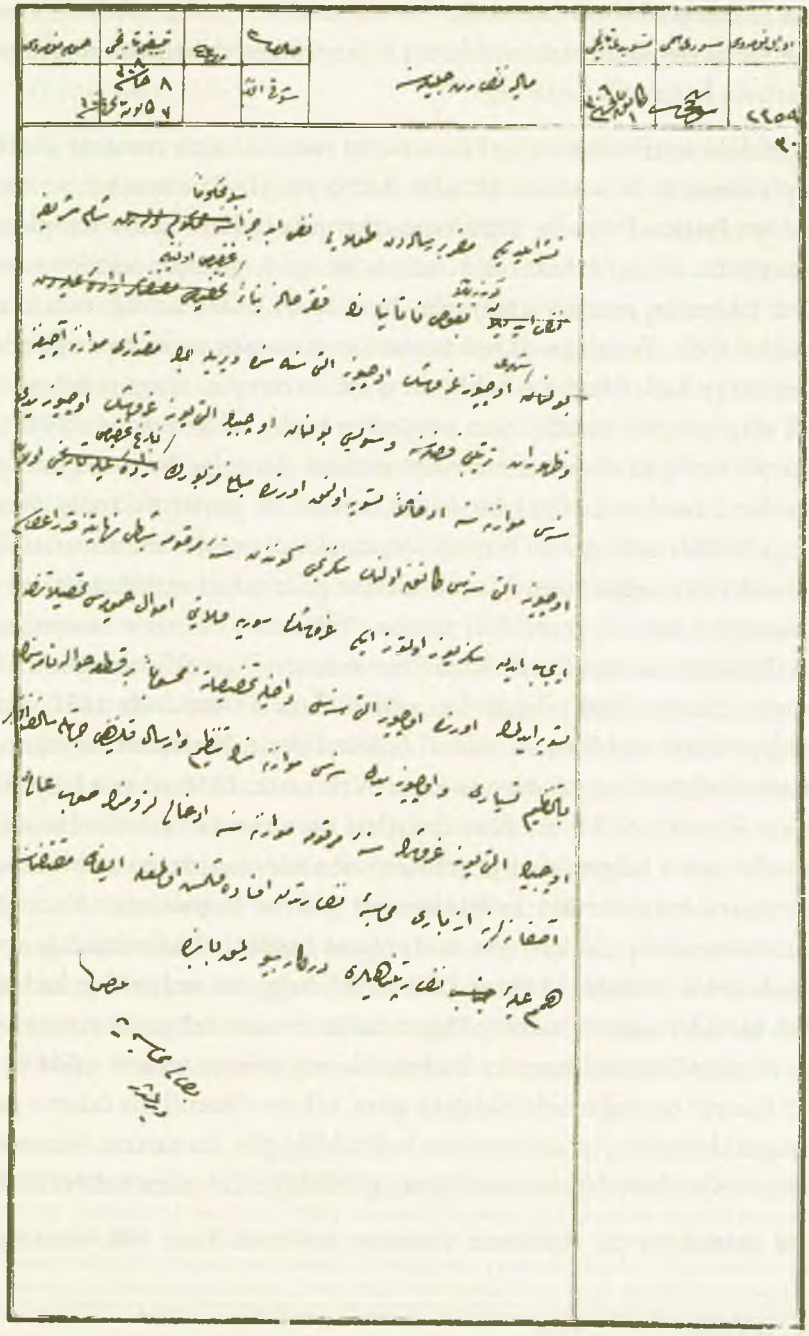
poru' adlı bir çalışması vardı. Başka çalışmaları da vardı. Bunlardan biri de 'Ardosır Hayastani' adını taşıyordu. İşte bu milliyetçi çalışmaları ve vaazları sebebiyle devlet kendisini tutuklamış ve hapishane civarından uzaklaşmaması şartıyla İstanbul'a yollamıştı."[305]

Yukarıdaki satırlardan rahip Natanyan'ın tam bir hapis cezasına çarptırılıp çarptırılmadığı anlaşılmamaktadır. Rahip yargılama süresince ya hapishanede tutulmaktadır ya da hapishane civarında bulunduğunu kanıtlaması gerekmektedir. Hıraçya Acaryan'ın babası iki aylık cezasını çektikten sonra hapisten çıkmıştır, ancak Natanyan'ın burada ne kadar kaldığı tam olarak bilinmemektedir. Yargılama süreci tamamlanıp sürgün cezasına çarptırıldığı kesinleşinceye kadar hapiste kaldığını düşünmekteyiz. Sürgün belgesinde, rahibin sürgüne gönderildiği Şam şehrinden başka bir yere firar edememesi için gerekli tedbirin alınması emredilmektedir. Bu belge bize sürgüne gönderilen din adamlarıyla ilgili bir başka hususu da göstermektedir. Sürgün ruhani genellikle gelir sahibi bir kişi olmamaktadır ve devlet, din adamlarının geçimlerinin sağlanması için bir miktar gelir tahsis etmektedir. Bu durum Natanyan için de geçerlidir; rahibe, "fakir hali cihetiyle maişetini temin maksadıyla üç yüz kuruş kadar bir masrafın" gerekli olduğuna karar verilmiştir. Esasen 1840 yılında ilan edilen Ceza Kanunu'nda 1851 yılında bazı değişiklikler yapılmış ve yoksul hükümlülerin beslenme ve giyim giderlerinin devletçe karşılanmasına karar verilmiştir. 1858 yılında ilan edilen yeni Ceza Kanunu da bu tür düzenlemeleri korumuş ve mahkûmların benzer giderlerinin o bölgenin vergi gelirlerinden karşılanmasını ve hastalanan mahkûmların tedavilerinin üstlenilmesini hükme bağlamıştır. Natanyan'a ödenmesi istenen üç yüz kuruşun maaş olarak bağlanıp bağlanmadığı açıkça belirtilmemekle birlikte, 13 Ocak 1891 tarihli belgeden anlaşıldığı kadarıyla bu aylık bir ödemedir ve rahibin "fakir haline binaen tahsis olunmuştur."[306] Maliye Nezareti'ne yazılmış olan bu belgede söz konusu tutarın yılda üç bin altı yüz kuruşu bulduğu belirtildiğine göre, rahibe düzenli bir ödeme yapılması öngörülmüştür. Ayrıca kanunda belirtildiği gibi, bu tutarın Suriye vilayeti bütçesinden karşılanmasının uygun görüldüğü de açıkça belirtilmiştir.

Öyle anlaşılıyor ki, Natanyan Osmanlı devletine fazla yük olmamıştır,

305 Hıraçya Acaryan, *a. g. e.*, s. 87-88.

306 DH. MKT. 1800/103. 1308. C. 8.

Evrak numrosu: 2459/20

Müsevvidi isim: Şevki

Tesvidi tarihi: 1 Kanunsani 1306 (13 Ocak 1891)

Tebyizin tarihi: 8 Cemaziyelahir 1308/7 Kanunsani 1306 (19 Ocak 1891]

Maliye Nezaret-i Celilesine

Neşr eyledigi müfsid bir risaleden dolayı nefy-i ebed cezasına mahkûm olarak Şâm-ı Şerif'e gönderilen Bogos Natanyan'ın fakr-i haline binaen tahsis olunan şehrî üçyüz kuruşun üçyüzaltı senesinde verilecek mikdarı muvazene açığına ve zuhurat tertibi fazlasına ve senevisi bulunan üçbinaltıyüz kuruşun üçyüz yedi senesi müvazenesine idhalen tesviye olunmak üzere meblağ-ı mezburun tarih-i tahsisi olan üçyüzaltı senesi Kanunevvelinin sekizinci gününden sene-i mekume Şubatı nihayetine kadar itası icab eden sekiz yüz otuz iki kuruşun Suriye Vilayeti emvâl-i umumiyesi tahsilatından tesviye edilmek üzere üçyüzaltı senesi dahiliye tahsisatına mahsuben bir kıta havalenamesinin bi't-tanzim tisyârı ve üçyüzyedi senesi muvazenesinin tanzim ve irsâl kılındığı cihetle salifü'z-zikr üçbinaltıyüz guruşun sene-i merkume muvazenesine idhali lüzumunun savb-ı âli-i âsâfanelerine izbarı muhasebe-i nezaretden ifade kılınmış olmağla ifa-yı muktezât himem-i aliyye-i nezaretpenahileri derkâr buyrulmak babında.

Battalı muhasebeye verilmiştir. (imza)

DH. MKT. 1800/103. 1308. C. 8

ԾԱՂԻԿ

ԼՐԱԳԻՐ

Ազգային. Քաղաքական եւ Գրական

HOVNAN PALACACHIAN

Rue Eski-Zabtié. Imprimerie N. Bérberian

CONSTANTINOPLE

40 Փարա

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ — ԹԻՒ 11

ՇԱԲԱԹ

24 ՆՈԵՄԲԵՐ 1890

DZAĞİK
Milli, Siyasi ve Edebi Gazete
24 KASIM 1890 CUMARTESİ
Yeni Dönem Sayı 11
İstanbul
Müdür-Yayıncı HOVNAN K. PALAKAŞYAN
Basım: N. Berberyan

— Վեհ. Սուլթանը բարեհաճած է իմիթիազ պատուանշանի ոսկի և արծաթ չքադրաճները շնորհել Արդարութեան նախարարութեան խորհրդական Վսեմ. Վահան էֆէնտիի։

— Երուսաղէմէն եկած հեռագիր մը կը ծանուցանէ թէ Տ. Պօղոս վարդապետ Նաթանեան իւր մահկանացուն կնքեր է ի Դամասկոս։

— Ռոտոսթոյի Հայոց հոգևոր հովիւ Դեր. Համայեակ եպիսկ. Տիմաքսեան հինգշաբթի օր մայրաքաղաքս եկաւ, ուր պիտի մնայ տասն օրի չափ։

CEMAAT HABERLERİ

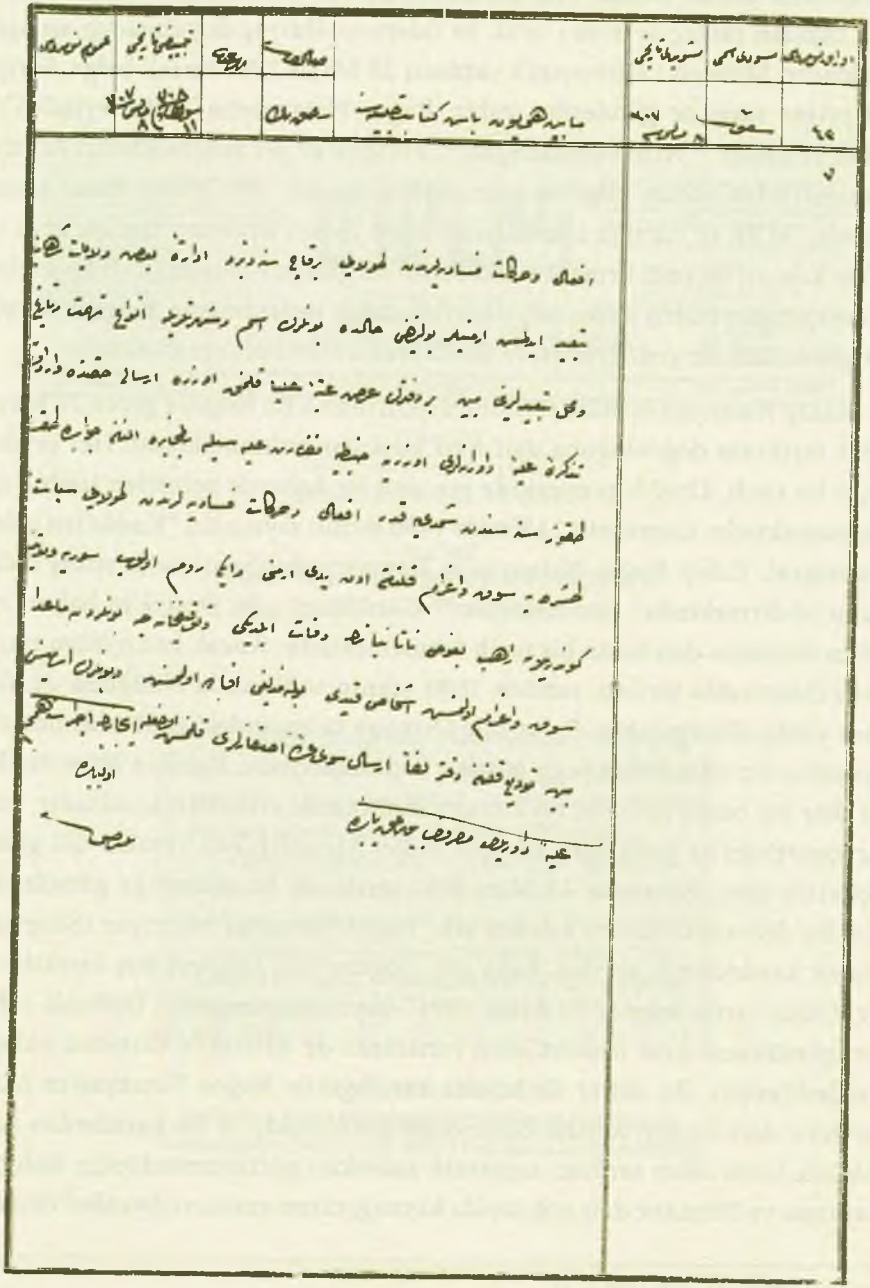
Kudüs'ten gelen bir telgraf Rahip Boğos Natanyan'ın Damascus'da (Şam) vefat etmiş olduğunu bildirmektedir.

zira rahibin sürgün hayatı uzun sürmemiştir. 13 Ocak 1891 tarihli belge rahibin fakir haline binaen belli bir miktarda ödemeden söz etmekteydi, ancak bundan birkaç ay sonra artık bu ödemeye ihtiyaç duyulmadığı anlaşılmaktadır: Mabeyn-i Hümayun'a yazılmış 20 Mayıs 1891 tarihli belge, Suriye vilayetine sürgüne gönderilen rahip Boğos Natanyan'ın "vefat eylediği"ni bildirmektedir.[307] Aynı belgede ilginç bir bilgiye de yer verilmektedir: Zaptiye Nezareti'nden alınan bilgilere göre, 1883 yılından 1891 yılına kadar geçen sürede, "ef'âli ve harekât-ı fesâdiyelerinden dolayı siyaseten taşraya sevk ve iz'âm kılınan on yedi Ermeni ve iki Rum" sürgünün bulunduğu ve bu suçtan dolayı sürgün edilen başka şahısların olmadığı belirtilmiştir. Belgede sürgüne gönderilen on yedi Ermeni ve iki Rumun adları bulunmamaktadır.

Rahip Natanyan'ın ölüm tarihine ilişkin olarak bu belgede geçen 20 Mayıs 1891 tarihinin doğruluğuna dair bazı kuşkular bulunmaktadır. Her şeyden önce bu tarih, *Dzağik* gazetesinde yer alan bir haberde belirtilen tarihle çakışmamaktadır. Gazetenin 24 Kasım 1890 tarihli sayısında, "Kudüs'ten gelen bir telgraf, Rahip Boğos Natanyan'ın Damascus'da (Şam) vefat etmiş olduğunu bildirmektedir," denmektedir.[308] Görüldüğü gibi *Dzağik*'in haberi rahibin ölümüne dair kesin bir tarih vermemektedir. Ancak kesin ölüm tarihi belli olmamakla birlikte rahibin 1890 yılının sonlarında öldüğünü düşünmek yanlış olmayacaktır. Bu tarihle Osmanlı belgesindeki tarih arasında altı ayı aşkın bir süre bulunduğu gözden kaçmamaktadır. Rahibin ölüm tarihine dair bir başka kayıt da bu konuyu tam olarak aydınlatmamaktadır. Şam Araçnortluğu'na bağlı Şam Ermeni Millet Mezarlığı'nda tutulan ölü gömü defterine göre, Natanyan 13 Mart 1891 tarihinde bu mezarlığa gömülmüştür. Bu defterdeki kayıtta rahibin adı "Boğos Vartabed Natanyan (Sürgün)" olarak kaydedilmiş ve yaşı, baba adı, doğum yeri bilgileri boş bırakılmıştır. Ölüm tarihi içinse "13 Mart 1891" kaydı düşülmüştür. Defterde rahibin gömülmesi işine nezaret eden ruhaninin de Aristakes Vartabed olduğu kaydedilmiştir. Bu defter de hesaba katıldığında Boğos Natanyan'ın ölüm tarihine dair üç ayrı kaydın bulunduğu görülmekte ve bu kayıtlardan yola çıkarak kesin ölüm tarihini saptamak mümkün görünmemektedir. Rahibin hayatına ve ölümüne dair çok sayıda kaynağı taramamıza ve İstanbul Ermeni

307 DH. MKT. 1834/101. 1308. L. 11.

308 *Dzağik*, 24 Kasım 1890, Cumartesi, (yeni dönem) S. 11, s. 8. Derginin müdür ve yayıncılığını Hovnan K. Palakaşyan, basımını ise N. Berberyan üstlenmektedir.

Evrak numrosu: 43

Müsevvidi isim: Safvet

Tesvidi tarihi: 8 Mayıs 1307

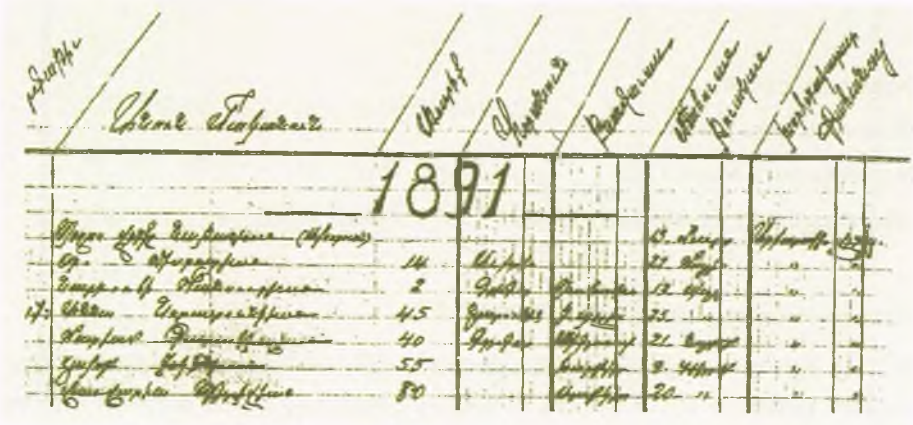
Tebyizi tarihi: 11 Şevval 1308/8 Mayıs 1307 (22 Ocak 1891]

Mabeyn-i Hümâyun Başkitabet-i Celilesine

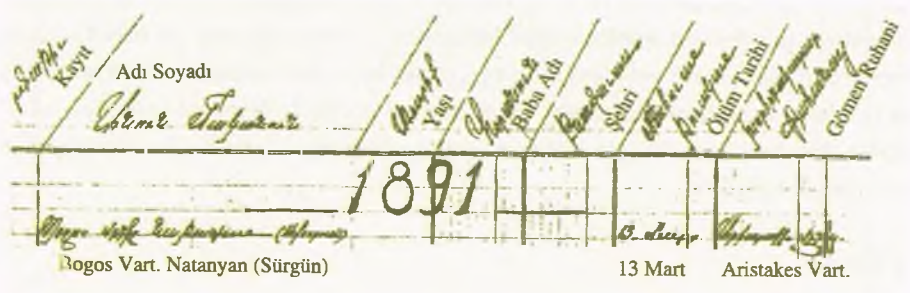
Ef'al ve harekât-ı fesadiyelerinden dolayı birkaç seneden berü idareten bazı vilâyât-ı şâhâneye teb'id edilmiş Ermeniler bulunduğu halde bunların isim ve şöhretleriyle enva'-ı töhmet ve tarih ve mahall-i teb'idlerini mübeyyin bir defterin arz-ı atabe-i ulyâ kılınmak üzere risâli hakkında varid olan tezkire-i 'aliyye-i dâveraneleri üzerine Zabtiye Nezaret-i aliyyesiyle bi'l-muhabere alınan cevabda doksan dokuz senesinden şimdiye kadar ef'âl ve harekât-ı fesâdiyelerinden dolayı siyaseten taşraya sevk ve iz'âm kılınan on yedi Ermeni ve iki Rum olup Suriye vilayetine gönderilen Rahib Bogos Natanyan'ın vefat eylediği ve tevkifhanece bunlardan ma'da sevk ve iz'âm olunmuş eşhâs kaydı bulunmadığı ifade olunmuş ve bunların esamisini mübeyyin tevdi' kılınan defter leffen irsal-i seviyy-i 'alî-yi asafaneleri kılınmış olmağla icabının icrasına himem-i aliyye-i dâverileri masruf buyrulmak babında...

Ol babda

DH. MKT. 1834/101. 1308. L. 11

Şam Ermeni Millet Mezarlığı Kayıt Defteri'nden (2008)

Kayıt Defteri'nin tercümesi

Patrikhanesi'nin kaynaklarından yararlanmamıza rağmen çok sınırlı bilgilere ulaşabildik. Bu durumu, rahibin Ermeni dini kurumları tarafından yalnız bırakıldığının, sürgünde de sahiplenilmediğinin bir işareti olarak değerlendiriyoruz.

Natanyan Sivas şehri hakkındaki raporunu 1877 yılında yayımlamıştı. II. Abdülhamid'in tahta çıkışı ile Kanun-ı Esasi'nin ilanının yarattığı iyimser ve ümitli bekleyiş bu kitabın bütün satırlarına sinmiş gibidir. Ermeni toplumu Kanun-ı Esasi'nin ilanından önce, 1863 yılında, "kanun"un değerini takdir etmiş ve iç ilişkilerini, yönetici kurumlarını kanunla düzenleme deneyimini yaşamıştı. Kanun yalnızca seçme ve temsil koşullarını belirleyen düzenleyici kurallar olarak değil, aynı zamanda topluma adalet ve eşitlik getirecek bir sihirli çözüm olarak da görülmektedir. Zira Ermeni toplumunun kanunla yönetilmesi, hem amiraların hâkimiyetinin sınırlanması hem de kilisenin dışında bir sivil otoritenin tesisi, sivil alanın genişlemesi anlamına gelmektedir. Bu yönüyle de Ermeni toplumu içinde 1840'larda şiddetlenen mücadelenin sonuçlandığına, modern, adil ve kanunla yönetilen bir toplum isteyenlerin başarılı olduklarına işaret etmektedir. Bütün bu sebeplerle, 1876 yılında Kanun-ı Esasi ilan edildiğinde, "kanun" ve "adalet" kavramları Ermeni toplumunda zaten son derece popülerdi. Natanyan'ın Sivas hakkındaki kitabında, bu yaklaşımın izlerini görmek mümkündür: Anadolu'daki Ermeni köylüsü ağır vergi yükü, zorbaların saldırıları ve angaryaları, resmi görevlilerin baskıları altında ezilmektedir. Ancak meşrutiyeti ilan ederek yetkilerini ve hâkimiyetini kanunla sınırlamayı kabul eden II. Abdülhamid yönetimi bütün bu sıkıntılara son verecektir. Kişiliğinde meşrutiyetin ve kanunun cisimleştiği II. Abdülhamid'in, Vaspuragan'dan göç ettiğinden beri (1021) özgürleşemeyen Sivaslı Ermeniyi kurtaracağı düşünülmektedir: "Sivaslı Ermenilerin bir kısmı özgür olabilmek için Vaspuragan'dan buraya göç etmişler, ancak yine de özgür olamamışlar. Ancak umuyoruz ki şanlı Sultan Abdülhamid sayesinde Ermeni milleti çektiği zorluklardan kurtulacaktır.

... Şanlı ve hayırsever Sultan Abdülhamid sayesinde Ermenistan'ın iç bölgelerinde bu tür suçların tamamen ortadan kalkacağını ümit ediyoruz."[309]

1863 Nizamnamesi ve 1876 Kanun-ı Esasi'si hem Ermeni cemaatinin iç

309 Boğos Natanyan, *Sivas 1877* içinde, (yay. haz. Arsen Yarman), Birzamanlar Yayıncılık, 2008, s. 282, 305.

ilişkilerinde hem de imparatorluğun bütününde tarihin akışının hızlandığını göstermektedir. Zemberek boşalmış, yüzyıllardır süren geleneksel hâkimiyet ilişkilerinde gedikler oluşmuştur. İmparatorluk modern siyasal düşünceler ve yönetim tarzlarıyla karşılaşmıştır. Natanyan'ın Sivas hakkındaki raporu bu tarihsel ana denk düşmektedir ve köklü değişimlerin çok yakın olduğu izlenimini taşımaktadır. Ancak rahibin bu rüyadan uyanması fazla uzun sürmeyecektir. Aradan sadece iki yıl geçtikten sonra, hem "kanun"un bütün kötülükleri ortadan kaldıracak sihirli bir formül olmadığını hem de Sultan Abdülhamid'in "şan"ından ve "hayırsever"liğinden Ermenilere pay düşmediğini görmüştür. Palu'daki bir yıllık görevi hem kanunun topluma doğrudan iyilik getirecek bir şey olmadığını görmesine hem de II. Abdülhamid'in Ermenilerin yaşam koşullarını iyileştirecek herhangi bir reforma girişmeyeceğini anlamasına yetmiştir. 1863 Nizamnamesi'nin taşra şehirlerinin temsilini sınırlayan hükümleri bir yana, Anadolu'da pek çok yerde uygulamaya bile sokulamadığı görülmektedir.

Natanyan Palu'da da benzer bir durumu gözlemlemiştir; aradan geçen 15 yıl içinde nizamnamenin öngördüğü kurullar hayata geçirilememiştir. Nizamname gereği oluşturulması gereken kurulların teşkili gibi buralarda görev yapacak üyelerin seçimi de sancılı bir süreçtir. Şehrin Ermeni toprak sahipleri, "çorbacılar" ve yerel zorbaların işbirlikçisi Ermeniler bu kurullara seçilmek için rüşvet, gözdağı, sindirme vb yollara başvurmaktan kaçınmamaktadırlar. Dolayısıyla kanun onların elinde, halkın temsilinin ve sorunlarının çözümünün değil, zorbaların nüfuzlarını sürdürmelerinin bir aracına dönüşmekte, zorbalıklarını meşrulaştıran bir kılıf olmaktadır. Böylece baskı, zulüm ve sömürü kitabına uydurulmakta, bütün bunlara karşı çıkarak yoksul Ermeninin hakkını korumaya çalışan Natanyan gibiler de seçilmiş kurullara karşı çıkan, cemaatin yönetim organlarının yetkilerini tanımayan asilere dönüşmektedirler. Mesele ne olursa olsun (bir ruhaninin karıştığı yolsuzluk ya da devlet görevlilerinin Ermeni köylüden fazladan buğday talep etmesi), buna karşı çıkan Natanyan derhal yerel zorbalar, onlarla işbirliği yapan Ermeniler, resmi görevliler ve Kürt aşiretlerden oluşan bir ittifakla yüz yüze gelmektedir. Bu ittifakta gedik açabilmek hiç de kolay değildir: Hırsızlık yapan bir ruhaniye ceza vermeye kalktığında Ermeni kilisesinin kurallarını ihlal etmekle suçlanmaktadır. Ermeni köylüden angarya talebinde bulunan resmi görevlilere karşı çıktığında asi olmakla, Padişah'a karşı gelmekle itham edilmektedir ve yerel zorbalarla işbirliği yapan Ermenilerin çıkarlarına do-

Boğos Natanyan
(? - 1891)

Bundan önce yayımlanan dört kitabı hakkında herhangi bir sorun yaşamayan Natanyan, yayımlanan bu eseri nedeniyle kovuşturmaya uğramıştır. Üstelik rahip bu kitabıyla sadece Osmanlı makamlarını değil, aynı zamanda Ermeni cemaatini de oldukça rahatsız etmiştir. Zira kitabında Ermeni cemaatinin iç sorunlarına, Osmanlı yöneticilerine, kendi halkını sömüren Ermenilere, halkın sorunlarına kayıtsız kalan ruhanilere ve hatta Ermeni halkı için fedakârca çalışan din adamlarını yalnız bırakan Patrikhane'ye yönelik pek çok eleştiride bulunmuştur.

Natanyan'ın mahkûmiyeti aynı zamanda, imparatorluğun 19. yüzyılda giriştiği reform sürecinin sonuçsuz kalışının ya da en azından kesintiye uğrayışının bir kanıtıdır. Toplum meşrutiyete ve anayasal düzene layık görülmediği gibi, 1877 yılında "şanlı ve hayırsever" olarak nitelendirdiği II. Abdülhamid'den Boğos Natanyan'ın payına da yaklaşık on yıl sonra şan ve hayır değil, sürgün ve ölüm düşmüştür. Sanki kitabına isim verirken kullandığı metafor gelip kendisini de bulmuş, rahibin hayatı "gözyaşı ve sefalet" içinde sona ermiştir.

Ulaşabildiğimiz Ermeni kiliseleri kayıtlarında hayatı hakkında ayrıntılı bilgi bulmak mümkün olmamıştır. Bunun Natanyan'ın Ermeni kilisesi ve Patrikhane ile ilişkisindeki gerilimden kaynaklandığını düşünüyoruz.

kunduğunda Kürt aşiretlerine şikâyet edilmektedir.

Rahibin Palu hakkındaki kitabı Kürt aşiretlerinin Ermeni köylerine, dini kurumlarına saldırılarına dair pek çok örneği ayrıntılı olarak aktarmaktadır. Hangi aşiretin hangi köyün Ermenilerine ya da manastır ve kilisesine saldırdığına dair pek çok olay, saldıranların isimlerine varıncaya kadar, açık açık anlatılmaktadır. Ancak saldırganların isimlerini bilmenin bu olayları önlemeye yetmediği görülmektedir. Zira pek çok durumda aşiretler, güçlü bir merkezi otoritenin yokluğunda bu saldırıları aleni bir şekilde yapmakta ve talan ettikleri köylerin ürünlerini, manastır ve kiliselerin değerli eşyalarını hakları olarak görmektedirler. Natanyan başlangıçta, "şanlı ve hayırsever" sultanın tahta çıkışının bu saldırıları önleyeceğini düşünmekteydi. Ancak Palu'da karşılaştığı manzara bunun böyle olmayacağını göstermiştir. Tahta özgürlük, adalet ve reform vaadiyle çıkan II. Abdülhamid, çok kısa bir süre içinde meşruti rejimi sonlandırmış, anayasayı rafa kaldırmış ve koyu bir istibdat rejimini hâkim kılmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı onun Pan-İslamizm siyasetine yönelmesini kolaylaştırmış ve başlangıçta savaşın yarattığı istikrarsız koşullarda kendilerinden hesap sorulamayacağına inandıkları için Ermeni köylerini yağmalayan Kürt aşiretler, daha sonra II. Abdülhamid'in Pan-İslamizm siyasetinin de bir sonucu olarak bunu sistemli saldırılara dönüştürmüşlerdir. Natanyan'ın Palu'da görevli olduğu 1877-1878 yılı II. Abdülhamid'in bu politikasının henüz sistemli bir şekilde yürürlüğe girdiği bir dönem değildir. Buna rağmen Natanyan, II. Abdülhamid'in söz verdiği reformları ağırdan alan politika değişikliğinin ilk işaretlerini görmüş gibidir, zira Sivas kitabından iki yıl sonra yayımladığı Palu kitabında II. Abdülhamid hakkında hiçbir övücü değerlendirmeye, onun adaletli politikasına güvendiğine dair hiçbir ifadeye rastlanmamaktadır. Rahip birkaç yıl sonra hâkim kılınacak olan bu siyasetin ilk adımlarını önceden görmüş ve Ermeni cemaatinin kurumlarını uyarmaya çalışmıştır. Sonuç pek parlak değildir; Anadolu'daki Ermeni köylüsünün uğradığı baskı ve eziyete tanık olan ve bunu önlemeye çalışan rahip, bir süre sonra bunun kendisine de yönelmesine engel olamamıştır. Natanyan'ın bakış açısı ve prensipleri bakımından bu şaşırtıcı görünmemektedir, çünkü o kaderini Ermeni köylüsünün kaderine bağlamayı kendi görev anlayışının bir parçası saymaktadır. "Gözyaşı ve sefalet" onların kaderini birleştirmiş, rahibin Van'da başlayan hayat hikâyesini 1891 yılında, sürgüne gönderildiği Şam'da sona erdirmiştir.

Kürt Musa Bey ve Gülizar

1883 yılında iki Amerikalı misyonere saldırıp yaraladığı için iki yıl zorunlu iskâna tabi tutulan Musa Bey, Muş ve Bitlis yöresinde yaptığı eziyetler nedeniyle bu bölgenin Ermenileri tarafından sevilmeyen biridir. Şaşmaz, onun 1854-1855 yılında Muş şehri yakınında, Hoyt'a bağlı Cinyar köyünde doğduğunu, buradaki altı büyük köyün sahibi olarak Muş ovasında da etkili olduğunu belirtir. Asayişin sağlanmasına katkıda bulunduğu için Salih Paşa'nın takdirini kazandığından onun Muş mutasarrıflığı döneminde bazı nahiyelerin müdürlüklerinde de görevlendirilmiştir. Şaşmaz'a göre, görevindeki başarısı nedeniyle özellikle Muş Ermenileri kendisinden memnundurlar (Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, s. 26). Ancak Şaşmaz'ın resmi evraklara dayandırdığı bu tespitin yerindeliği çok tartışmalıdır. Zaman zaman devletin resmi organlarıyla da çalışan bir toprak ağası olan Musa Bey'in baskı ve zulümleri, bölgenin diğer Hıristiyanları gibi Ermenilerin de hayatını zorlaştırmaktadır: "Bir Kürt aşiret reisi olan Musa Bey bir Ermeni'yi öldürüp kızını kaçırmış, Bitlis'te kızgın demirle dağladığı bir başka Ermeni'yi bu şekilde işkenceyle öldürmüş, Dabovank'ta bütün bir aileyi imha etmiş, kasabadaki tüm kadınların ırzına geçmişti. Ama Türk Ceza Mahkemesi adamı beraat ettirmişti" (Vartkes Yeghiayan Glendale, *Rafael Lemkin'in Ermeni Soykırım Dosyası*, s. 23).

Ermenilerin Musa Bey'den şikâyetlerinin artması ve onun uluslararası boyutları da olan bir davanın konusu haline gelmesi, esas olarak, 1889 yılında Muşlu bir papazın yeğeni olan Gülizar adlı bir Ermeni kızı zorla kaçırarak alıkoymasıyla başlamıştır. Gülizar, Muş'un Çukur Bulanık'a bağlı Khars köyünün tanınmış ailelerinden Miro'nun (Mihran) evinin kızlarından biridir. Res Miro'nun kardeşi Ağacan'ın kızı olan Gülizar henüz altı aylık bebekken annesini kaybetmiş 13 yaşına kadar varlıklı bir konakta büyümüştür. Musa Bey, Gülizar'ı, Res Miro'nun kızı Manuşak'ın düğününde görür ve bir at ile ağırlığı kadar altın karşılığında ailesinden ister. Ancak Gülizar'ın ailesi bu teklifi reddeder. Musa Bey kendisinin zulüm ve eziyetlerini Bitlis valisi Edhem Paşa'ya iletenlerden birinin de Miro olduğunu öğrenince (diğeri Muş'un Arkavank köyünden Ohan Bey) intikam almak ister. Musa Bey'in halası Perişan Hanım'ın Gülizar'ın ailesini önceden saldırı hakkında uyarması ya da komşu Kürt köyleriyle birlikte Musa Bey'in saldırısına karşı ortak savunma yapma planı işe yaramaz ve paskalyayı izleyen Pazartesi günü, Musa Bey 150 adamıyla birlikte Res Miro'nun evini kuşatarak kızı kaçırır. Gülizar'ı kaçıran ve Hevedig köyündeki evine götüren Musa Bey'in dört karısı vardır. Şeyhler ve aile bu duruma karşı çıkınca, Musa Bey onu kendi kardeşi Cezahir'le evlendirmiş ve Müslüman olmaya zorlamıştır (Nıvart Taşçı, *Agos Kitap*, s. 12; Lora Baytar, *Agos*).

Kürt Musa

Hıristiyanlıktan dönmeyi kabul etmeyen Gülizar'ın bir gözü de Musa Bey'in kardeşi Mıheri'nin attığı dayak nedeniyle kör olmuştur. Gülizar mahkemeye çıkabilmek için Musa Bey'in ailesine Müslüman olmayı kabul ettiğine ve mahkemede de bunu söyleyeceğine dair söz verir. Davanın başlangıcında Müslüman bir Kürt gelini olmayı kabul etmiş görünen Gülizar, Bitlis'te götürüldüğü mahkeme salonunda, "Kaçırıldığım gün neysem, babamın evine öyle dönmek istiyorum" der ve dava sonunda Musa Bey, Gülizar'ı ailesine teslim etmek zorunda kalır. Böylelikle Gülizar, Kürtler tarafından kaçırıldıktan sonra mahkeme kararıyla ilk kurtulan Ermeni kadın olur. Bu mahkeme kararı bölgedeki Ermenileri, haklarına sahip çıkmak konusunda olumlu bir şekilde etkiler. Nitekim Gülizar'ı elinden kaçıran Cezahir'in, Ohan Bey'e ve Arkavank köyüne saldırısı halkın ciddi direnişiyle karşılaşır. Ardından yine Cezahir ve adamlarının Muş'un Vartenis köyündeki bir Ermeni düğün alayını basmalarıyla başlayan olaylar sırasında da Ermeniler ilk kez bir Kürt aşiretine karşı silahlı direniş göstermişlerdir (Lora Baytar, *Agos*).

Gülizar'ın Musa Bey tarafından kaçırılması ve ardından gelişen olaylar Saint-Petersburg'ta yayınlanan *Araks* ve Londra'da yayınlanan *Hayastan* dergilerinde aylarca yer alınca, İstanbul hükümeti davanın İstanbul'da yeniden görülmesini talep eder. İstanbul'da yapılacak olan mahkemede Musa Bey'den davacı olan sadece Gülizar değildir. Şaşmaz, Gülizar'la birlikte 58 Muşlu Ermeninin sadarete ve adliyeye dilekçe verdiklerini belirtiyor, ancak Gülizar şikâyetçi Ermenilerin 70 kişi olduklarını belirtmektedir. Gülizar, İstanbul'a gelişlerini ve İstanbul başepiskoposu patrik Aşıkyan tarafından karşılanışlarını ayrıntılarıyla anlatmaktadır: "Pazar günüydü. İstanbullu Ermenilerle Türkler rıhtımda bizi bekliyorlardı. İstanbul başepiskoposu Aşıkyan'ın ayin yapacağı Pera'daki Surp Yerrortutyun (Üç Horan) kilisesine götürüldüm. Annemle birlikte Kudas ayininden geçtik. Ayinden sonra başpiskoposun huzuruna çıktık. Hikâyemi ayrıntılarıyla dinledikten sonra beni tebrik etti ve kutsadı. Kıdemli memurlara bizi güvenilir bir Ermeni ailesinin yanına yerleştirmelerini söyledi. Galata'da birkaç gün kaldıktan sonra Kumkapı patrikliğinin yakınında yaşayan Sivaslı Krikor Ağa'nın evine gönderildik. Üç senemiz bu evde geçti. Musa Bey'i bizimle birlikte dava eden yetmiş yurttaşımız Vezir Han'da kalıyordu" (Arménouhie Kévonian, *Les Noces Noires de Gulizar*, s. 8).

Musa Bey'in yargılama için İstanbul'a getiriliş biçimi bir bakıma yargılamanın seyri hakkında da fikir vermektedir. Deniz yoluyla İstanbul'a getirilen Musa Bey, her yerde saygı görmüş ve akrabaları Bahri ve Kamil Paşalar sayesinde İstanbul'da elini kolunu sallaya sallaya dolaşmaktadır. Ona gösterilen bu ihtimamda özellikle amcası Bahri Paşa'nın Saraya olan yakınlığının büyük payı vardır: "Musa Bey, 26 Haziran 1889'da deniz yoluyla İstanbul'a geldi. Yolculuk boyunca kıdemli memurlar

Gülizar (sağda), üvey annesi Nartun (solda), papaz Der Harutyun ve Gülizar'ın amcası (İstanbul, 1889)

Gülizar. İstanbul'da davanın devam ettiği günlerde Londra'da satılan bir kartpostal. Arkasında Gladstone'un *Daily News*'ta çıkan bir makalesi yer alıyor.

tarafından her yerde el üstünde tutulmuş, büyük saygı görmüştü. Sultan, onu saraya getirmeleri için Hasan ve Bahri paşaları görevlendirmiş, bir vapuru hizmetlerine vermişti. Musa Bey, akrabası Bahri Paşa'nın evine indi. Bahri Paşa'nın kızı, aynı zamanda sultanın en sevdiği eşlerindendi. Musa Bey, İstanbul'da elini kolunu sallayarak dolaşıyordu. Üstüne üstlük, akrabası olan polis müdürü Kamil Bey'in en üst derece korumasından faydalanıyordu" (Arménouhie Kévonian, *Les Noces Noires de Gulizar*, s. 8).

Burada İstanbul'daki yargılamaya geçmeden önce Musa Bey'in akrabası Bahri Paşa'dan biraz söz etmek ihtiyacı duyuyoruz. Şaşmaz, onun Musa Bey'in karısının amcası olduğunu ve bu yargılama sırasında Üsküdar mutasarrıfı olduğunu belirtir. Daha sonra Pıriştina, Denizli ve Kudüs mutasarrıfı olan Bahri Paşa, 1894 yılında Harput'a vali olarak tayin edilmiş, ancak Alman Elçisi'nin itirazı üzerine bundan vazgeçilmiştir (Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, s. 244). 1898 yılında Adana valisi olması gündeme geldiğindeyse Fransa'nın itirazı söz konusu olur, ancak Ermeni Patriği Ormanyan'ın yardımıyla Bahri Paşa Adana valiliğine getirilir. 1898-1908 yılları arasında Adana valisi olan Bahri Paşa, 1907 yılında Bağdadizade Abdülkadir'in Adana ahalisini Ermenilere karşı kışkırtmasına karşı çıkmış ve Ermenilerin herhangi bir ayrılıkçı faaliyet içinde olmadıkları konusunda Yıldız'a güvence vererek şehirde meydana gelebilecek bir katliamın önüne geçmiştir. Vali Bahri Paşa, kışkırtıcı Bağdadizade Abdülkadir'i sürgüne gönderir, ancak Abdülkadir birkaç ay sonra geri döner. Adana Valisi Bahri Paşa'nın Ermenilere karşı izlediği bu dürüst politikanın sebeplerinden biri de onun Ermenilerle iyi ilişkiler içinde olması ve bir bakıma Adana valiliğine de, özellikle Patrik Mağakya I Ormanyan'la (1896-1908) ilişkisi sayesinde getirilmesidir. Patrik Ormanyan, daha önce görev yaptığı Beyoğlu kaymakamlığından Avrupalı sefirlerin şikâyetleri sonucu istifa etmek zorunda kalan Bahri Paşa'nın 1898 yılında Adana valiliğine getirilmesi söz konusu olduğunda, bu duruma itiraz edecek olan Fransız sefirinin çekincelerini gidermeye yardımcı olur. Fransız sefiri, imparatorluğun Almanya'yla ilişkilerinin giderek artmasından endişelenmekte ve Bahri Paşa'nın valiliği sırasında bölgedeki Fransız çıkarlarına zarar vereceğinden endişelenmektedir. Patrik Ormanyan, II. Abdülhamid'in de arzusu üzerine Fransız sefirinin bu kaygılarının yersiz olduğuna ve Bahri Paşa'nın adil davranacağına yemin eder. Ancak Bahri Paşa'dan da şehrin Ermeni ahalisine iyi ve adil davranacağı sözünü alır. *Adana Ermenilerinin Tarihi*'nden (Ermenice, Kilikya Ermeni Katolikosluğu Basımevi, Antilyas-Lübnan, 1970) Patrik Ormanyan'ın Musa Bey'i tanıdığını ve 1882 yılında bir gece onun yanında misafir olduğunu da öğreniyoruz: "1882 yılında Piskopos Ormanyan, dini meseleleri soruşturmak üzere Patriklik tarafından Muş'a gönderildiğinde,

dönüş yolu üzerinde kendisini bir geceliğine çadırında ağırlayan Kürt aşiret reisi Musa Bey'in misafiri olur. O dönemde, Avrupalı sefirlerin şikâyetlerinin ardından Beyoğlu kaymakamlığından istifa ettikten sonra Üsküdar kaymakamı olan Bahri Paşa, Kürt Musa'nın akrabalarından biridir. Ve Ormanyan patrik, Bahri de Adana valisi seçildiği zaman Fransız sefiri bir gün bir selamlık vesilesiyle Bahri'nin, Beyoğlu mutasarrıflığı sırasında kötü bir hatıra bıraktığından ve Kilikya valisi olarak da Fransa'nın ticari menfaatlerine zarar verebileceğinden vs dem vurur. Ormanyan'ın Fransız sefirine güven aşılayabileceğinin farkında olan Sultan Hamid, Bahri'yi çağırtır ve ona Ormanyan'dan araya girmesini talep etmesini emreder.

Ormanyan'ın akrabasının misafiri olduğunu ve onunla dostane ilişkiler içinde bulunduğunu bilen Bahri patriğe başvurur. Fırsattan yararlanan Ormanyan, Ermenilere karşı adil davranması ve Fransız menfaatlerine zarar verecek bir tutum takınmaması için Bahri'den söz alır. Bahri Adana'da bulunduğu müddetçe Ermenileri koruyacağına ve Fransa'nın menfaatlerini, imparatorun 1898'deki ziyaretinden bu yana iştahı açılmaya başlayan Almanya'nınkilere feda etmeyeceğine dair yemin eder.

Nitekim Bahri Paşa, valiliğinin on yılı boyunca, Adana'daki Ermeni halkın ve Fransız kuruluşlarının emniyet ve refah içinde yaşadığı 1898-1908 yılları arasında sözünü tutar. Ve Patrik Ormanyan, gözlemlerini düzeltip geri aldığını Babıâli'nin başkâtibine bildiren Fransız sefirini rahatlatır.

Bahri Paşa resmi ziyaretleri çerçevesinde Dörtyol'a gittiğinde, şerefine düzenlenen büyük kabul sırasında orada bulunan altı rahibe şunları söyler:

'Ormanyan Efendi kadim dostumdur. Bana cemaatinizin işleriyle meşgul olmak görevini verdi. Patrik Efendi beni koruyucunuz olarak tayin etti.'

Rahiplere isimlerini sorar. Peder Garabed Hırimyan, ismini söyler. Bunun üzerine Bahri Ermenice sual eder:

'Keşiş baba, nerelisin?'

'Vaspuraganlıyım,' cevabını verir rahip.

'Hırimyan Baba'nın ailesinden misin?' diye sorar ve rahibin teyid etmesi üzerine Bahri Ermenice şöyle söyler: 'Hırimyan Baba çadırımızın altında misafirimiz oldu. O zaman küçüktüm; elini öptüm, o da beni takdis etti' " (Aktaran Frederick Z. Duckett Ferriman, *Adana 1909*, Le Cercles d'events Caucasien, 1913 (2008 baskısı), s. 24).

Musa Bey'in mahkeme için İstanbul'a geldiğinde evinde kaldığı Bahri Paşa, Ermenilerle ve Patrik Ormanyan'la böyle bir yakınlık içindedir. Aslında Musa Bey'in yargılama için İstanbul'a getirilmesinin hikâyesi de ilginçtir. Nisan ve Mayıs 1889'da mahalli kuvvetlerin Musa Bey'i mahkemeye götürmek amacıyla tutuklama girişimleri Bitlis vilayetinin yöneticileri tarafından tepkiyle karşılanmış ve bu yüzden vali suçlanmıştır. İdarecilerin kaygısı çok açıktır; Musa Bey'in zorla tutuklanması vilayet için iyi sonuçlar doğurmayacaktır, zira Musa Bey'in silahlı gücü mahalli hükümetten daha fazladır: "Böyle büyük bir aşirete mensup zengin ve askeri bakımdan hatırı sayılır bir güce sahip bir kişinin tutuklanması vilâyete kârdan çok zarar getireceği kanaati genelde hâkimdi. ... Musa Bey yaklaşık 1100 kişilik (bunların 110'u da süvari) bir güce, mahallî hükûmetin ise 200'ü süvari olan 520 zaptiyeye sahip olması, çatışma hâlinde mahallî hükûmetin ne denli bir zorluk içinde kalacağının göstergesi idi. Musa'nın gönüllü olarak Sultan'ın isteğiyle İstanbul'a gelmesi en akılcı ve pratik bir yol olarak düşünülmekteydi" (Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, s. 52).

Nitekim Musa Bey'in İstanbul'a getirilişi bu şekilde, zorla tutuklanarak değil Sultan'ın isteği üzerine ve serbest bir yolcu gibi olmuştur. Musa Bey, İstanbul'da Sultan'a hitaben bir şikâyet dilekçesi yazarak, Osmanlı-Rus Harbi'nde gösterdiği yararlılıklar ve görev yaptığı yerlerde devlete verdiği büyük hizmetler nedeniyle asılsız suçlamalarla yargılandığından yakınmıştır. Musa Bey'e isnat dilen suçlar arasında adam öldürme, ırza tecavüz, diri diri adam yakma, silahlı gasp, hırsızlık ve yağma da bulunmaktadır. Yargılama sırasında savcılığın Musa Bey'i koruması, suçlanan diğer kişilerin hiçbirinin yargı önüne çıkarılmamış olması ve tanık beyanlarındaki en küçük çelişkide ifadelerin geçersiz sayılması gibi hususlar nedeniyle bu yargılama Avrupa basınında çokça eleştirilmiştir (Recep Maraşlı, *Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı*, s. 286). Ayrıca davacıların avukatlarından Simon Tıngır Efendi'nin (diğer avukatlar Krikor Zohrab ve Vramşabuh Manusyan'dır) tecrübeli ve meşhur bir avukat olmasına rağmen davacıları zayıf bir şekilde savunmasının onun baskı altında olduğunun bir işaret olarak yorumlandığı görülmektedir: "Simon Tıngır Efendi'nin bu şekilde geri planda ve pasif davranmasına yol açan unsurların başında, Alverez'in [İngiliz Elçilik Tercümanı Justin Alverez] iddiası üzere, Adliye Nazırı Cevdet Paşa'nın, Simon Tıngır Efendi'yi birinci mahkeme sonunda Nezarete çağırarak, bu zamana kadar kendisinin diğer aile fertlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı hep sadık davrandığını ve bu davada da sadakatini sürdürmesini istediği iddia edilmiştir. Bundan Adliye Nazırı Cevdet Paşa sorumlu tutulmuş, ancak Adliye Nezaretinden Şahbaz Efendi mahkemeye bu çeşit bir baskının yapılmadığını söylemiştir" (Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, s. 155).

Bütün bu koşullar altında mahkeme, Musa Bey'i kendisine isnat edilen tüm suçlardan beraat ettirmiştir. Ancak bu sonuç çok tartışmalı bulunmuş ve meselenin uluslararası bir davaya dönüşmesi nedeniyle artan baskılar sonucu, özellikle İngiltere'nin baskısıyla, Musa Bey'e hiç değilse bir idari ceza verilmesi gündeme gelmiştir. II. Abdülhamid Musa Bey'i Medine'ye sürgüne gönderme kararı almıştır ve 21 Ekim 1890 tarihli *The Times* gazetesi, Musa Bey'in "Kâmil Paşa" adlı vapurla sürgüne gönderildiğini haber vermektedir. Bir bakıma onu gözden uzak tutma amacını taşıyan bu sürgün sırasında Musa Bey'e 1.000 kuruş maaş bağlanmış ve bazı hizmetlerinin görülmesi için de ek ödenek tahsis edilmiştir. Daha sonra ailesi de yanına gönderilen Musa Bey burada gözetim altında tutulmuş ve hakkında her ay merkezi hükümete bilgi verilmiştir. 1893 yılında Medine'den firar eden Musa Bey yakalanarak tekrar bu şehre gönderilmiştir. 1904 yılında ise Medine'den Şam vilayetine gönderilmiş ve burada zaptiye işlerinden sorumlu kılınmıştır. Musa Bey'in daha sonra aldığı "Hacı" unvanının da bu bölgedeki zorunlu ikâmetinden ileri geldiği anlaşılmaktadır.

Musa Bey'in adına bu tarihten sonra da sık sık rastlanmaktadır, dolayısıyla sürgünde geçirdiği yıllar onun bölgedeki hâkimiyetinin azalmasına neden olmamıştır. Ancak II. Meşrutiyetin ilanı ve II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra esen hürriyet havası içinde eski rejimin taraftarlarından hesap sorulduğu ve Musa Bey'in de bu sırada bir Ermeni rahibin şikâyeti üzerine Bitlis'te hapse girdiği anlaşılmaktadır. Hapiste olması onun Ermenilere eziyet etmesine ve kendisinden şikâyetçi olan rahipten intikam almasına engel olmamıştır. Musa Bey'in babasına anlattıklarını kaydeden Kutsal Fırat'ın yazdıkları (*Milletvekilliğine Değişmem*, 2000), onun cezaevinden istediğinde çıkabildiğini göstermektedir:

"Hacı Musa Bey, Osmanlı padişahlarından Sultan Reşat döneminde yaşadığı bir olayı ısrarı üzerine babama anlatmış.

Olay şöyle:

'Sultan Hamid devrilip yerine Sultan Reşat geçince, azınlıklara, bu arada Ermenilere de hürriyet verdi.

Nurettin Köyü'nde cani ruhlu bir 'Keşiş' (papaz) vardı. Bu keşiş intikam almak için Müslümanlardan belli başlı kişileri İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi'ne, Padişahın verdiği 'Azınlık Haklarına' karşı çıkıyor diye ihbar ediyordu. Patrikhane'nin baskısı sonucu bunlar hapse konurdu. Bu yoldan Hasananlı Halit oğlu Rıza (Rıza ê Halit) Muş'ta, ben de Bitlis'te hapse konduk. Birçok kişi de dağa çıktı.

Ben bu yüzden Bitlis'teki zindanda bir yıl kaldım. Bu arada Bitlis Müftüsü ile irtibat kurdum. Ziyaretime geldi. Ona Keşişin bize yaptığı zulmü anlattım.

Müftüye, bana bir gecelik izin kefaleti için 50, Hapishane Müdürü'ne de 50 altın vermesi için toplam 100 altın verdim.

Müftü Efendi, Hapishane Müdürü'nü ikna etti.

Gün ve yer tayin ederek, 40 atlı ve silahlı akrabamın beni beklemesini ayarladım.

Müftü Efendi'nin çok meşhur bir atı vardı. Belirlenmiş günde ve güneş battıktan bir saat sonra at cezaevinin önüne getirildi.

Ata bindim ve zengiledim... Kırk silahlı adamımla buluştum. Nurettini köyündeki keşişin evini çevirdik... Etrafına tezek koydum... Tezeklerle keşişin üzerine bir teneke gaz yağı döktüm ve ateşe verdim. Keşişin işi bittikten sonra dışarı çıktım... Toplanmış bulunan Ermenilerin yanında adamlarıma:

Haydi!.. Atlarınıza binin, doğru 'Şago' aşiretine gidelim, dedim.

Köyden çıkınca adamlarımı evlerine gönderdim. Ben de hızla hapishane yolunu tuttum. Sabah ışımadan hapishaneye döndüm. Yatağıma girerek yattım.

Akşama doğru Ermeniler gelip, Vali'ye, Savcı'ya başvurmuşlar: 'Hacı Musa bu gece 100 atlısı ile köyümüzü bastı. Keşişimizi ocakta yaktı. Şago aşiretinin içine kaçtı' demişler.

Savcı durumu tahkik etmek için cezaevine geldi. Beni cezaevinde görünce Ermenilerin yalan söylediğini sandı. Devreye Müftü Bey girdi... Bundan önceki isnadın da iftira olduğuna savcıyı ikna etti. Beni tahliye ettiler...' dedi.

Sözünü bitiren Hacı Musa Bey'e;

Keşiş, tezek içinde cayır cayır yanarken, hiç pişmanlık duydunuz mu? Diye sordum.

Hacı Musa Bey, gayet sakin ve hiçbir pişmanlık belirtisi göstermeden sorumu şöyle cevapladı:

'Hayır... Asla!.. Karşısında oturup, pipoma doldurduğum tütünümü zevkle içtim' dedi" (Kutsal Fırat'tan aktaran Recep Maraşlı, *Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı*, s. 287-288).

Yeni rejimin ilanıyla hapse giren Musa Bey'in bu olay sonucunda kurtulduğu ve İttihat ve Terakki yönetiminde de eski nüfuzunu korumayı başardığı görülmektedir. Yeğyazar Garabedyan'a göre, 1915 yılında tehcir kararının uygulanmasında ve Muş'taki Ermeni köylerinin boşaltılmasında Musa Bey büyük bir rol oynamıştır: "Hacı Musa Bey'in emrinde 3.500 kadar silahlı milis kuvveti bulunmaktaydı ve Aşiret Alayları komutanıydı. Kardeşi Nuh Bey de Hafif Süvari Alay komutanıydı.

Türk Genelkurmayı'nın Resmi Harp Tarihi'nde de savaş sırasında Bitlis'te bulunan 16. Kolordunun 5 inci Piyade Tümenine ek olarak sayılarının 2.000-3.000 arasında olduğu tahmin edilen Şeyh Muhammed Diyauddin (Hazret), Mutki Aşiret Reisi Hacı Musa Bey ve diğer milis birlikler bulunduğu (1 Ağustos 1916) Bitlis ve Muş'un böylece 'kurtarıldığı' belirtilmektedir" (Aktaran Recep Maraşlı, *Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı*, s. 288-289). Grigoris Balakian da bir Kürt tanığın anlattıklarına dayanarak, tehcir sonrasında Musa Bey'in Vartenis köyünde yaşadığını belirtmektedir. Balakian'ın güvenilir ve oldukça eğitimli biri olarak tanımladığı bu Kürt tanık, İran'a giderken geçtiği Bitlis, Muş, Sasun, Diyarbakır ve Siirt şehirlerinde Ermenilerin izlerinin silindiğini gözlemlemiştir. Onun tanıklığına göre, Musa Bey Vartenis köyünde yaşamaktadır ve yanında birkaç Ermeni hizmetli bulunmaktadır. Ayrıca evli olmayan yedi Ermeni kadın da ona hizmet etmektedir. Bu kadınlar arasında, Vartenis'in yerlisi olan Ermeni aşiret reisi Kaspar ile Bitlis'in meşhur Ermeni tüccarı Mahdesi Cercis Krikoryan'ın kızları da bulunmaktadır. Bu kadınların isimleri bile Kürtçedir ve köydeki Ermeni mezarları da yıkılmıştır. Bu Kürt tanık, Musa Bey'in Sasun civarındaki henüz ayakta olan Surp Ağperak manastırına da saldırmak istediğini belirtmektedir. Ancak manastır Kürt Şeko ailesinin kontrolündedir ve Musa Bey'in manastırı yıkmak için defalarca giriştiği saldırılar, bu ailenin karşı koyması nedeniyle başarılı olamamıştır. Manastırdaki kırk civarındaki yetim ve dulun durumu ise umutsuz görünmektedir (Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 422).

Musa Bey'in ismine daha sonraki siyasal gelişmelerde de rastlanmaktadır. Hacı Musa Bey, 1919 yılında Kemalist hareketin ilk örgütlenmelerinden Erzurum Kongresi'nde kurulan Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (24 Ağustos 1919) ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurucuları arasındadır. Erzurum ve Sivas kongrelerine fiilen katılmadığı halde her iki cemiyetin de kurucusu seçilmesi ona ne kadar önem atfedildiğinin bir kanıtıdır. Ancak bu tarihlerden itibaren onun adının artık Kürt örgütlenmelerinde de geçtiği görülmektedir. Kimi kaynaklar onun Kürt Azadi Cemiyeti'nin kurucularından biri olduğunu söylerken kimileri de sadece cemiyete katıldığını ileri sürerler. Azadi Cemiyeti henüz bir ayaklanma başlatamadan ağır bir darbe alınca Hacı Musa Bey de Cibranlı Halit Bey'le birlikte tutuklanmıştır. Karer, bu başarısızlıkta, 1924 yılında Nasturilerin çıkardığı olayların yaptığı olumsuz etkiye de dikkat çeker (Karerli Mehmet Efendi, *I. Dünya Savaşı, Koçgiri, Şeyh Said ve Dersim'e Dair, Yazılmayan Tarih ve Anılarım (1915-1958)*, s. 126). Ona göre Musa Bey'in oğlu Medeni, amcası Nuh'un adamları tarafından kaçırılarak bu tutuklamalardan kurtulur ve adamlarıyla birlikte Suriye ile Irak'a sığınır. 1925 yılında Şeyh Sait isyanı başlayınca Cibranlı Halit Bey ve Yusuf Ziya Bey 14 Nisan 1925'te Bitlis'te asılırlar. Buna karşılık Bitlis Harp Divanı, Hacı

Muş Ovası üzerindeki Khébian Köyü'nde yaşayan akrabaları ile birlikte Gülizar (ortada boynunda haçla) ve Keğam Der Garabedyan (solda, oturuyor). Soldaki çocuk Armenuhi Kévonian. Onun arkasında, kız kardeşi Hayganuş. 1906 yılına doğru çekilmiş bir fotoğraf.

Musa Bey'e, "Kürt İstiklal Cemiyeti ile ilgili itirafları göz önüne alınarak" on beş yıl ağır hapis cezası vermiş, daha sonra da sürgüne gönderilmek üzere serbest bırakmıştır. Hacı Musa Bey'in sürgün yeri ise Aydın şehridir, ancak bir süre sonra oradan kaçmış ve Suriye'ye gitmiştir. Ağrı isyanına katılmak niyetinde olduğu tahmin edilen Hacı Musa Bey bu sıralarda ölmüştür (Recep Maraşlı, *Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı*, s. 290-293).

Musa Bey'in saldırısının mağduru olan ancak başına gelenlere katlanan bir mağdur gibi davranmayarak bu eziyet ve saldırılara karşı direnen Gülizar'ın hayatının daha sonraki bölümleri hakkında da bilgiye ulaşmak mümkün. Yaşadığı korkunç olaydan sonra Muş Ermenilerinin liderlerinden olan 'Mışo Keğam' lakaplı Keğam Der Garabedyan'la evlenen Gülizar'ın Armenuhi ve Aram isimlerinde iki çocuğu olur. Keğam Der Garabedyan (1865-1918), II. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte Muş mebusu seçilerek Meclis-i Mebusan üyesi olur ve 1915 tehcirinden tesadüfen kurtulur. Osmanlı Meclisi'nde Muş köylülerinin acıklı durumundan, ziraatin sorunlarından bahseden sayısız konuşma yapan Keğam Der Garabedyan, bu ısrarı, fedakârlığı ve memleket sevgisi nedeniyle Ermeniler arasında "Daron [Muş] bülbülü" olarak tanınmaktadır. Yervant Odyan'ın ironik satırları Keğam Der Garabedyan'ın eksiksiz bir portresini çizmektedir:

"Affına sığınarak ondan 'Daron kırlangıcı' olarak söz edeceğim. Geceleri öten, yıkıntıları iyi tanıyan bu kuş Muşlu Keğam'ımızı en iyi şekilde sembolize etmektedir.

Keğam gerek Osmanlı Parlamentosu'nda gerekse cemaat meclisinde, geldiği toprağın sesi olmak için hiçbir fırsatı kaçırmaz, her seferinde söz alır. Onun için bu dünyada Daron haricinde başka hiçbir şey yoktur.

Kendisiyle ilk olarak *Arevelk*'e yaptığı nazik ziyaret sırasında tanıştım. Aramızda onu önceden tanıyan kimse yoktu. Kendisini şöyle tanıttı:

– Ben Muşlu Keğam.

Yüzünde acı dolu yılların izlerini taşıyan bu ürkek görünüşlü, gösterişsiz ve kederli adam yumuşak bakışlara, güzel gözlere sahipti. Daron insan kılığına bürünecek olsa, bu Keğam'dan başkası olmazdı.

– Buyurunuz Keğam Efendi.

– Lütfen rahatsız olmayın.

– Olur mu!

– Eğer meşgulseniz başka zaman geleyim.

– Hiç olur mu! Şu anda hiçbir işimiz yok inanın ki!

Muş, Surp Garabed Manastırı

Sonunda oturmayı kabul etti ve konuşmaya başladık. Uzun süren sohbetlerimiz boyunca Muş'tan, köylülerin durumundan, çete liderlerinin uyguladıkları şiddetten, hükümetin tavrından, kültürel ve ekonomik yoksulluktan, toprakların durumundan, haksız vergilerden, sıkıntı ve üzüntülerden bahsettik.

O günden sonra beş sene boyunca kendisiyle ne zaman sohbet etme fırsatım olsa ağzından hep aynı kelimelerin çıktığını duyarım. Gerçi Muş'un durumunda da beş senedir herhangi bir değişiklik olduğundan bahsedilemez ya! Olur da Muş'un durumu bir gün düzelirse, bilin ki o gün Keğam dilsiz kalacaktır.

Milli Meclis'te [Ermeni Nizamnamesi'ne göre seçilen Cemaat Genel Meclisi] herhangi bir mesele –özellikle de Kudüs meselesi– hakkında bir tartışma olurken, meclis üyeleri bağırıp çağırmaya, yuhalamaya veya birbirlerinin üzerine atlamaya başladıklarında, koltuğunda iki büklüm kalan Keğam, şaşkın bakışlarla sağına soluna bakar. İçinden şunları geçiriyor olmalıdır o sırada:

– Bu insanlar deli mi ki vakitlerini böyle saçma sapan tartışmalarla harcıyorlar? Meclisi ilgilendiren başka konu mu yok! Neden Muş'un durumunu tartışmıyorlar? Niye Daronlu köylülerin durumuyla ilgilenmiyorlar?.. Bu insanlar Ermeni değil mi yahu?

Bazen de söz ister ve meclis üyelerinin dikkatini gerçek meseleye çekmeye çalışırdı: Tabii ki Muş meselesine ..!

– Beyler, Kudüs'e her ay elli lira toplayıp delege göndereceğimize ve bu şekilde üç yüz, dört yüz lira harcama yapacağımıza neden bu paranın bir kısmıyla Muş Ovası'ndaki yoksul köylülere tohum alıp geri kalanıyla Daron'da ilkokullar açmıyoruz? Orada seksen köye sadece üç ilkokul düşüyor. Birleşik Dernekler [Miatsial Ingerutyun] birkaç tane okul açacağına söz vermişti ama bu sözünü, bilmediğim nedenlerden ötürü bugüne kadar tutmadı.

Meclis başkanı bunun üzerine şöyle dedi:

– Keğam Efendi sadede gelin lütfen, gerçek sorunu anlatın!

– Asıl soruna geliyorum Efendim.

– Ha şöyle!

– Asıl sorun, Muş ve çevresinin durumunun artık gerçekten katlanılmaz hale gelmesidir. Kürt beyleri zavallı köylülerin mallarını zorla gasp ediyorlar; başpiskopos buna karşı hiçbir şey yapamıyor; Mgr. Karakanyan [Nerses Karakanyan (1840-1915), Muş Surp Garabed Manastırı episkoposu] patriklik yetkilerini kullanıyor ama nafile. Merkezi Hükümet, söz vermesine karşın…

– Kudüs meselesine geri dönün, asıl mesele odur Keğam Efendi!" (Aktaran Arménouhie Kévonian, *Les Noces Noires de Gulizar*).

Gülizar ve Keğam Der Garabedyan'ın mezarları Şişli Ermeni Mezarlığı'nda Muş'un Hultik köylüleri için ayrılan bölümde bulunmaktadır. 1904 yılında Muş'un Surp Marine mahallesinde dünyaya gelen kızları Armenuhi Kevonyan Ermeni müziği alanındaki çalışmalarıyla tanınmış ve annesinin hatıralarını kaleme almıştır. Onun kızı olan Anahide Der Minasyan ise Ermeni tarihi ve kültürü alanındaki çalışmalarıyla tanınan bir tarihçidir. Anahide Der Minasyan, 2009 yılının Ekim ayında, anneannesi Gülizar'ın Muş'ta yaşadığı yeri ziyaret etmiş ve izlenimlerini dile getirmiştir. Gülizar'ın yaşadığı olayları anlatan pek çok Kürtçe ağıt ve türküler bulunmaktadır. Minasyan'ın ziyareti sırasında Kürt dengbejlerden biri bu ağıtlardan birini ("Gülizar'ın Türküsü") kendisine okumuştur (Bkz. Lora Baytar, "Gülizar Sasunluların Özgürlük Bayrağıdır", *Agos*, 16 Ekim 2009).

Kaynaklar

Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, Kitabevi, 2004.

Vartkes Yeghiayan Glendale, *Rafael Lemkin'in Ermeni Soykırım Dosyası*, çev. Ali Çakıroğlu, Belge Yayınları, 2009.

Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha*, Alfred A. Knopf, New York, 2009.

Recep Maraşlı, *Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı*, Pêrî Yayınları, 2008.

Frederick Z. Duckett Ferriman, *Adana 1909*, Le Cercles d'events Caucasien, 1913 (2008 baskısı).

Arménouhie Kévonian, *Les Noces Noires de Gulizar*, Editions Parentheses, 1993.

Karerli Mehmet Efendi, *I. Dünya Savaşı, Koçgiri, Şeyh Said ve Dersim'e Dair, Yazılmayan Tarih ve Anılarım (1915-1958)*, (yay. haz. Ali Rıza Erenler), Kalan Yayınları, 2007.

Nıvart Taşçı, "Gülizar Kimin Öyküsü", *Agos Kitap/Kirk*, Mart 2009, s. 12.

Lora Baytar, "Gülizar Sasunluların Özgürlük Bayrağıdır", *Agos*, 16 Ekim 2009.

Sonuç

Ermeni tarihçi Agathangelos, yazmayı bir deniz yolculuğuna benzetir. Yazar, bir denizci gibi gönüllü olarak tehlikeyi göze alır ve bilinmeyen hakkında hikâyeler anlatma hevesiyle eve döner.[310] Dolayısıyla yazar da bir bakıma denizci gibi, ilk bakışta tehlikeyle birlikte anılan bilinmeyeni keşfetme arzusuyla doludur. Ben meslekten tarihçi değilim, ama bu arzunun ne demek olduğunu artık çok iyi biliyorum. Çünkü Boğos Natanyan'ı okura tanıtmak, onun eserlerini gün ışığına çıkarmak için yaptığım çalışma boyunca kendimi hep onunla birlikte yolculuğa çıkmış, bilinmeyeni keşfetmek için pek çok güçlüğü göze almış hissettim. Vahan Bardizaktsi ile Karekin Sırvantsdyants'ın katılımı ise yolcuları kalabalıklaştırdı ve elinizdeki kitabı çok zenginleştirdi.

Natanyan ve diğerleri yolculuklarının ne kadar zevkli ve tehlikeli olduğunu ayrıntılı olarak anlatıyorlar. Her üçü de bir yandan 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin hemen ardından Anadolu'daki Ermenilerin durumu hakkında

310 Aktaran Charles King, *Karadeniz*, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yay., 2008, s. 7. *Badmutyun Hayots* (Ermenilerin Tarihi) adlı tarihi eserin yazarı olan Agathangelos (Akatankeğos) 5. yüzyılda yaşamış bir tarihçidir. III. Dırtad döneminde saray katipliği yapmış ve bu eseri de onun isteğiyle kaleme almıştır. Kitap Sasanilerin Ermenistan'ı etkileri altına aldıkları dönemden başlayarak III. Dırtad'ın son dönemlerine kadar uzanan süredeki olayları konu edinmektedir. Agathangelos'un milliyeti konusunda ise Ermeni tarihçiler arasında bir anlaşmazlık bulunmaktadır. Movses Khorenatsi ve Ğazar Parbetsi onun Yunanlı olduğunu ve eserini de Yunanca kaleme aldığını iddia etmişlerdir. Bu yazarlara göre kitap Yunancadan Ermeniceye çevrilmiştir. Ancak 18. yüzyılda *Badmutyun Hayots*'un Ermenicesi üzerinde yapılan araştırmalar yazarın Ermeni olduğu ve Ermenicesinin çok anlaşılır ve canlı olduğu iddialarının ortaya çıkmasına yol açmıştır.

bilgiler aktarmaya çalışırken bir yandan da onları içine düştükleri güç durumdan kurtarmanın yolları hakkında çözümler aramışlardır. Rahipler elbette Ermeni cemaatinin durumu hakkında ayrıntılı bilgilere sahip olmak istemektedirler, ancak seyahatleri boyunca diğer halklar hakkındaki izlenimlerini de açıkça dile getirmişlerdir: Türkler, Kürtler, Kızılbaşlar, Yezidiler ve Süryaniler hakkında da –zaman zaman bazı önyargılara rastlansa da– ilginç gözlemlerde bulunmuşlardır. Karşılaştıkları güçlükler, gördükleri yardımlar ve yaptıkları hizmetler artık Ermenice bilmeyen okur için de "bilinmeyen" olmaktan çıkmıştır. Öyle zannediyorum ki okur, bu kitabı okuyarak kendisini onların yaklaşık 130 yıl önceki yolculuklarının bir parçası hissedecektir. Benim heyecanım ve tesellim ise bu yolculuğa katılanların sayısını artırmaktan, bilinmeyeni keşfetmekten duyduğum sevinci başkalarıyla paylaşmaktan ibarettir. Bunu yeterince cömertçe paylaşamamış olmaktan korkarım.

Öte yandan eğer bilgiyi ve sevinci paylaşıyorsam, sıkıntı ve güçlükten de söz edebilirim. İlk güçlük Natanyan'ın hayatı hakkındaki bilgilerin çok sınırlı olmasından ve bunu elde etmek isteyen kişinin çok geniş bir alan ve mekânı taramak zorunda oluşundan kaynaklanmaktadır. Osmanlı arşivleri, İstanbul Ermeni kaynakları ve Şam Ermeni mezarlığı kayıtlarına kadar uzanan geniş bir alanda yapılan araştırmalar bile rahibin biyografisinin ancak çok sınırlı bir bölümünü gün ışığına çıkarabilmiştir. İkinci bir güçlük de her üç rahibin gözlemlerinin, gezdikleri şehirler hakkında aktardıkları bilgilerin ve buralarda yaşayan Ermenilerin durumuna ilişkin değerlendirmelerin dönemin siyasal-toplumsal ortamı içine yerleştirilebilmesiyle ilgilidir. Bütün bu konuları metin içine eklediğimiz dipnotlar, görsel kaynaklarla zenginleştirmeye ve rahiplerin gözlemlerini tarihsel bir bağlam içine oturtmaya çalıştık. Başlangıçta, yazacağımız uzunca bir "Sunuş" yazısıyla bu tarihsel bağlamı kurabileceğimizi düşünmüştük. Ancak bir süre sonra bunun pek kolay olmadığını gördük; zira Osmanlı devletinin yaşadığı en ağır savaş yenilgilerinden biri olan, adına ağıtlar yakılan ve Ayastefanos ile Berlin Antlaşmalarına yol açan Osmanlı-Rus Savaşı'na dair Türkçe kaynakların dahi çok sınırlı olduğunu gördük. Bu kaynaklarda, savaştan doğrudan etkilenen şehirlerdeki Ermenilerin durumuna dair bilgilere ulaşmak ise imkânsızdı. Dolayısıyla savaşın bu boyutu hakkında bilgiler aktarmak ve rahiplerin sözünü ettiği olayların tarihsel çerçevesini belirginleştirmek kaçınılmaz oldu. Bu durumda başlangıçta planlanan "Sunuş" yazısı da genişleyip elinizdeki "Adalet Arayışı" başlıklı birinci cildi oluşturdu.

Bunun neden zorunlu olduğuna birkaç örnek vermek istiyorum: Her üç rahip de Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda yaşadıkları şehirlerden göç ederek Rusya sınırlarına yerleşmeyi düşünen Ermenilerin umutsuz durumlarından söz etmekte ve bu göçü önlemeye çalışmaktadırlar. Osmanlı resmi makamları ile İstanbul Ermeni Patrikhanesi de bu göçü önlemeye çalışmaktadır. Ancak Ermenilerin 1878 yılında neden kitlesel bir göçe hazırlandıklarını anlamak, yarım yüzyıl önceki bir deneyimin anlaşılabilmesiyle mümkündür. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda Rusya galip gelmiş ve Kafkasların güneyine hâkim olma politikası çerçevesinde, İran'ı ve Osmanlı'yı geriletebilmek için, bu ülkelerle sınır olan bir bölgede Ermeni göçmenleri yerleştirmiştir. Ermeni göçmenlere ev ve arazi verilmesi, bir süre vergi muafiyeti getirilmesi söz konusudur ve bu vaatlere güvenen önemli bir Ermeni nüfus Rusya'ya göç etmiştir. Dolayısıyla 1878 yılında Rusya sınırlarına göç etmek isteyen Osmanlı Ermenilerinin hafızasında bu deneyim yeniden canlanmıştır. Rahiplerin ve Ermeni Patrikhanesi'nin bu göçü önlemeye çalışması ise Rusya'nın elli yıl önceki vaatlerinin yerine getirilmemesinden kaynaklanmaktadır. Elli yıl önce Rusya'ya göç eden Ermenilere, bir kısmı yerine getirilmese de, bazı vaatlerde bulunulmuştu. 1878 yılında göç etmek isteyenleri ise muhtemelen yoksulluk ve Rus devletinin kayıtsızlığı beklemektedir. Bu tarihsel deneyimden söz etmeden 1878 yılında Ermenilerin Rusya'ya göç etme isteğini anlayabilmek mümkün değildir. Bu bölgedeki Osmanlı, İran ve Rus devletlerinin etki alanının 1800'lü yılların başından itibaren sık sık değişmesi bölgedeki nüfus hareketliliğinin de yüksek olmasına yol açmıştır. Bu açıdan bölgedeki göçler siyasal istikrarsızlığın dolaysız sonuçlarıdır ve güvenlik ihtiyacından kaynaklanmaktadır.

Göçle ilgili bir başka mesele de doğrudan Ermenilerle ilgili olmamakla birlikte, onların hayatını etkileyen bir boyuta sahiptir. Rusya'nın 18. yüzyılın sonlarından itibaren güney Kafkaslara hâkim olma çabasını hızlandırması onu bölgedeki halklarla karşı karşıya getirmiştir. Rusya'nın bu uzun ve sert mücadeleyi 1860'lı yıllarda kazanması üzerine önemli bir Çerkes nüfus Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır. Önceleri imparatorluğun Balkanlardaki topraklarına yerleştirilen Çerkesler daha sonra Anadolu'nun çeşitli şehirlerine dağıtılmışlardır. Uzun ve yıkıcı bir mücadeleyi kaybedip topraklarını terk etmek zorunda kalan Çerkeslerin, muhtemelen yaşadıkları yoksulluk ve yıkımın da etkisiyle, Anadolu'da sebep oldukları güvenlik ve

asayiş sorunları Ermenilerin hayatını ciddi ölçülerde güçleştirmiştir. Berlin Kongresi'nde Osmanlı hükümetinin, Ermenileri, Kürtlerle birlikte Çerkeslerin saldırılarından da koruyacağına söz vermesi durumun vahameti hakkında bir fikir vermektedir. Her üç rahip de savaşın yarattığı güvensiz ortamda Kürtlerin ve Çerkeslerin saldırılarından şikâyet etmektedirler. Ancak özellikle Çerkeslerin yaşadığı yenilgi, göç ve yoksulluk deneyimlerinden söz etmeden bu olayların arkaplanını anlamanın imkânsız olduğunu düşünerek Çerkeslerin Osmanlı'ya göçünün hangi sebeplerle ve hangi koşullarda gerçekleştiğine değinmeyi zorunlu gördük.

Rahiplerin söz ettikleri olayları tarihsel bir çerçeveye oturtma ihtiyacını doğuran ve kitabın hacmini genişletmeyi zorunlu kılan bir başka örnekten de söz edeceğim. Bu örnek, yukarıdakinden farklı olarak, kronolojik bakımdan tam aksi yöndedir; rahiplerin sözünü ettiği olayların yaklaşık yirmi yıl sonraya etkilerini göstermektedir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Ermeni köyleri ve dini kurumları yalnızca savaşın yarattığı yıkımdan etkilenmekle kalmamış, civardaki aşiretlerin yağma ve talanlarına da maruz kalmıştır. Özellikle Natanyan, savaşa katılmak gerekçesiyle yola çıkan pek çok Kürt aşiretinin yolları üzerindeki Ermeni manastır ve kiliselerini yağmaladığını ayrıntılı olarak aktarmaktadır. Rahip bu Kürt aşiret reisleriyle talancıların bazılarının isimlerini de vermektedir (Şeyh Celalettin, Ali Han, Fahim Efendi, Hacı Hasan Paşa, Musa Bey, Osman, Şeyh Paykar, Şeyh Ubeydullah, Khorozlu Beşir, Salman, Murat, Amar, Kemal, Yusuf, İbe, Raşit, Derviş, Selim vd); bunlar arasında bizim için önemli olanlardan bir tanesi Muş ve civarına hâkim olan Musa Bey'dir. Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ermeni köy ve kiliselerine zarar verenler arasında sayılan Musa Bey, aradan on yıl geçtikten sonra (1889) yeniden sahneye çıkacak ve bu kez bir Ermeni kadını kaçırıp zorla alıkoymaktan sorumlu olacaktır. Burada bir tarihsel süreklilik gördüğümüz için Musa Bey'in Ermeni kızı Gülizar'a ve ailesine yaptığı zorbalıktan söz etmeyi gerekli gördük. Meselenin uluslararası yankıları da olduğu için Musa Bey bu kez yargılanmaktan ve ceza almaktan kurtulamayacaktır. Musa Bey'in bir süre sonra Hamidiye Alayları'nda, ardından 1915'teki olaylarda da rol alması sözünü ettiğimiz tarihsel sürekliliğin bir başka görünümünü oluşturmaktadır ve böyle değerlendirildiğinde pek de şaşırtıcı görünmemektedir.

Bununla birlikte hem Osmanlı-Rus Savaşı'na hem de Ermenilerin Anadolu'daki varlığına ilişkin şaşırtıcı pek çok değerlendirmeye rastlamak

mümkündür. Rahiplerin yazdıklarını ve 1878'de Anadolu'nun durumunu anlamlandırma çabamızın bir ürünü olan birinci ciltte, bir yandan da bu tür değerlendirmelerin dayanaksızlığını ve tarihsel süreçle uyumsuzluğunu göstermeyi amaçladık. Sözgelimi, "Osmanlı Ermenilerinin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na dek ayrılıkçı bir harekette bulunmadıkları" değerlendirmesine pek çok metinde rastlanabilmekte ve bu durum bundan önce Ermenilerin herhangi bir tarihsel, siyasal ve iktisadi baskı ve eziyet yaşamadıklarının bir kanıtı olarak görülmektedir. Oysa görülüyor ki, Anadolu'nun pek çok yerinde mültezim baskısı, çifte vergilendirme ve angarya, marabalık, Kürt aşiretlerin aldığı haraçlar, yerel görevlilerin yaptığı baskılar bu tarihten önce de Ermeni köylüsünün hayatını felç edecek seviyelere ulaşmıştır. Kitabımızda bunlarla ilgili belge ve şikâyetlerin ancak küçük bir bölümüne yer verebildik.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı hakkındaki bir başka yanlış değerlendirme de savaşa katılan Ermeni askerlerle ilgilidir. Rusya sınırları içinde yaşayan Ermenilerin uyruğu oldukları Rus devletiyle birlikte savaşa girmeleri doğal ve bir bakıma da zorunlu kabul edilmek gerekirken, bu durum Osmanlı Ermenileriyle de bağlantılandırılmakta ve onların ihaneti olarak değerlendirilmektedir. Özellikle bu savaşta Rus ordusuna komuta eden yüksek rütbeli Ermeni komutanların ön plana çıkması da bu tür değerlendirmeleri kolaylaştırmaktadır. Oysa Osmanlı ordusunda da çeşitli kademelerde hizmet etmiş Ermeni asker, subay ve sivillerin varlığı ihmal edilmektedir. Burada Boğos Natanyan'ın savaşın mali yükünün Ermeni köylülere nasıl yansıdığına yönelik sözleri de hatırlanmalıdır. Öte yandan Rusya topraklarında yaşayan Ermenilerin Rus ordusuyla birlikte savaşmaları, her iki ülke ordularında savaşan Ermenilerin birbirlerini kırdıkları gerçeğini de akla getirmelidir. Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerden Rusya yanlısı tavır alanlar da çıkmıştır elbette, ancak bu Osmanlı Ermenilerinin küçük bir kesimi için geçerli bir tutumdur. Unutulmamalıdır ki, 19. yüzyılın başlarından 1878'e dek süren uzun dönemde birbirleriyle sık sık savaşan Osmanlı, Rus ve İran ordularının her birinde Ermeniler de bulunmakta ve bunlar zaman zaman karşı karşıya da gelmektedir.[311] İmparatorluk türünden siyasal-toplumsal yapılarda böyle

311 Bu durum daha yakın dönemlerdeki savaşlarda da yaşanmıştır. Sözgelimi II. Dünya Savaşı'nda Rus ordusunda 56 Ermeni general, 1 mareşal ve 13 amiral bulunmaktaydı. Savaşın sonlarında Berlin'e giren ilk iki komutandan biri General Safaryan'dı. Savaşta cephenin iki tarafında karşı karşıya gelen Ermeni askerlere daha yakın tarihli İran-Irak Savaşı'nda da rastlanmıştır. 1980'lerin sonundaki savaşta cephede karşılaşılan iki askerden biri açılan ateşle vurulur ve "Yandım Mayrik" diye bağırır.

bir durumu ihanet olarak değerlendirebilmek mümkün değildir, çünkü bu yapılarda esas olan "milli" öğelerle tarif edilmemiş bir tebaa statüsüdür. Aksi takdirde aynı mantık biraz daha ileri götürülecek olursa, Osmanlı, Rus ve İran ordularında yer alan ve diğer devletlere -bu arada bu devletlerin Ermeni tebaalarına da- karşı savaşan Ermenilerin kendi milli çıkarlarına karşı bir ihanet içinde olduklarını da öne sürmek gerekebilir ki, bu iddianın tarihsel değeri son derece zayıf olur.

Osmanlı Ermenileri arasında 1860'h yıllardan başlayarak gelişen, 1870'lerden itibaren de hızlanan bir başka eğilimin de sık sık yanlış değerlendirildiğini görüyoruz. Yeni okulların açılması, eğitime önem verilmesi, eğitim ve kültür derneklerinin Anadolu'da faaliyet göstermesi Ermeni cemaatinin ayrılıkçı arzularının bir kanıtı olarak görülmektedir. Oysa bu daha çok Ermeni cemaatinin değişen yapısıyla, iç dengelerinin farklılaşmasıyla ilgili bir gelişmedir. 1860'lı yıllardan itibaren Ermeni toplumunda eğitime gözle görülür derecede artan bir önem verildiği, halka eğitim veren okulların ve çeşitli kültür derneklerinin kurulduğu, birçok gazete ve derginin yayınlanmaya başladığı açıktır. Natanyan, Bardizaktsi ve Sırvantsdyants'ın yeni okulların açılmasına, halkın eğitilmesine, eğitimin kız ve erkek çocuklar arasında hiçbir ayrım yapılmaksızın sürdürülmesine ne kadar önem verdikleri elinizdeki kitabın ikinci cildinde görülmektedir. Bu durumu yalnızca rahiplerin eğitimsever kişilikleriyle değil, bu dönemde birbiriyle çakışan iki eğilimin belirginleşmesiyle açıklayabiliriz. 1830'lu yıllardan itibaren gelişmeye başlayan bir Ermeni orta sınıfı söz konusudur ve 1860'lı yıllarda bu sınıf oldukça güçlenerek cemaatin iç dengelerini kendi lehine değiştirebilme gücüne erişmiştir. 1848 devrimlerinden etkilenen Ermeni aydınlarının çabaları da bu sınıfın dayandığı zemini genişletmiştir. Eğitim, okul ve kültür dernekleri bu zeminin genişlemesinde son derece etkili olan araçlardır.

Ancak özellikle Anadolu'da okullaşmaya ve eğitime verilen önemi sadece bu gelişmeyle açıklamak doğru değildir. Burada az önce sözünü ettiğimiz ikinci eğilim devreye girmektedir ve bu da Ermeni kilisesiyle doğrudan bağlantılıdır. 1860'lı yıllar, Katolik ve Protestan misyonerlerin faaliyetlerini Anadolu'da belirgin biçimde artırdıkları bir dönemdir. Önceleri ülkedeki

---

Vurduğu askerin Ermeni olduğunu anlayan diğer Ermeni asker ise vicdan azabıyla bulunduğu ordudan firar eder (*Cadeaux d'Armeni*, Editions les Ecrits de thalie, 2005, s. 277).

müslüman nüfus arasında da çalışma yürüten misyonerler bir süre sonra bu çabalarının karşılıksız kalacağını anlamış ve daha çok gayrimüslimlere dönük çalışma yürütmüşlerdir. Aslına bakılırsa bu çabalarında fazla başarılı oldukları söylenemez, ancak Ermeniler arasında Katolikliğe ya da Protestanlığa geçenlerin bulunması ve Gregoryen Ermenilerin bu durumdan rahatsız olması Ermeni kilisesini harekete geçirmiştir. Ermeni Patrikhanesi, misyonerlerin daha çok yoksul ve eğitim görememiş Ermeniler arasında faaliyet gösterdiğini farkedince bu kesimlere dönük okullaşma, eğitim çabalarını artırmış ve Anadolu'ya gönderdiği rahiplerden bu konulara özellikle ağırlık vermelerini istemiştir. Misyonerlerin daha çok kadınlar aracılığıyla örgütlenme çabalarını da eğitimin, kadın-erkek ayrımı yapılmaksızın yaygınlaştırılmasıyla engellemeye çalışmıştır. Dolayısıyla burada Osmanlı Ermenilerine dönük bir başka yanlış değerlendirmenin de düzeltilmesi gerekmektedir. Osmanlı Ermenilerinin, çoğunlukla iddia edildiği gibi misyonerlerle işbirliği yaptıkları iddiası yanlış bir iddiadır. Misyoner okullarında eğitim gören Ermenilerin varlığı, bunların misyoner politikalarıyla uyumlu oldukları anlamına gelmemektedir. Ayrıca bu okullar gayrimüslimlerin arzusu üzerine açılmış değillerdir ve faaliyet göstermeleri Osmanlı devletinin resmen onaylamasıyla mümkündür. Esasen uzun yıllara dayanan faaliyetleri göz önüne alındığında, misyonerlerin önemli sayıda Ermeniyi mezhep değiştirmeye ikna ettikleri söylenemez, ancak burada ciddi bir mücadelenin yaşandığı açıktır. Ermeni Patrikhanesi'nin misyonerlere karşı tutumu göz önüne alındığında, ortada bir işbirliğinden ziyade bir rekabet ve mücadeleden söz edilebileceği görülmektedir. Natanyan'ın Harput'ta nispeten daha güçlü olan Protestanların hâkimiyetinden ne kadar rahatsız olduğunu belirten satırları da bunun bir kanıtıdır. Aslına bakılırsa her üç rahip de bu konudan şikâyetçidir ve ziyaret ettikleri yerlerde Protestan, Katolik misyonerlerin okulları ve merkezleri bulunmasına rağmen onlardan çok fazla söz etmemeye özen göstermeleri belki de bu konudan duydukları rahatsızlıkla ilgilidir. Bütün bu nedenlerle, misyonerlerin çalışmalarından etkilenen gayrimüslimlerden söz edildiğinde meselenin bu yönü de görülmeli ve onların faaliyetlerine izin veren Osmanlı devletinin tutumu da tartışmaya dahil edilmelidir.

1863 yılında Osmanlı devleti tarafından onaylanarak yürürlüğe giren Ermeni Nizamnamesi hakkındaki değerlendirmelerde de bazı sorunlar bulunduğu görülmektedir. Kimileri bunun sadece Ermeni cemaatinin iç

düzenlemeleriyle sınırlı hükümler içerdiğini belirtmeye özen gösterirken, kimileri de vahim bir gelişme olarak görmekte ve özerklik olarak yorumlanabilecek bazı nitelikleri nedeniyle devlet içinde devlet olma tehlikesine yol açtığını düşünmektedir. Bu değerlendirmeler her şeyden önce Osmanlı hükümdarının ve devlet ricalinin öngörüsüz olduğunu, olan biteni anlayamadığını ima etmektedir. Ancak daha önemlisi nizamnamenin Ermeni toplumu bakımından ne anlama geldiğinin ve hangi siyasal gelişmelere yol açtığının üzerinde hiç durulmamasıdır. Oysa pek çok Ermeni tarihçi bu nizamnamenin sadece dini-kültürel açılardan bir özerklik getirdiğini, hiçbir siyasal sonuç yaratmadığını düşünmekte ve bir bakıma onu Ermeni cemaatinin taleplerini oyalamaya yarayan bir düzenleme olarak görmektedir. Ermeni cemaatinin iç dengeleri açısından ise bu metin, taşraya nazaran İstanbul'un ağırlığını artırmakla ve Anadolu Ermenileri için pratik bir değer taşımamakla eleştirilmektedir. Belki de Hırimyan Hayrik bu sakıncayı gidermek için Ermeni Milli Meclisi'nin merkezinin İstanbul değil Van olmasını önermişti.

Yanlışlığı basit bir akıl yürütmeyle fark edilebilecek bu tür değerlendirmelerin yalnızca sıradan halk arasında değil, ülkenin tarih yazarları arasında da yaygınlaşması üzüntü verici bir durumdur. Sözgelimi ünlü bir tarihçimiz, bir tarihi şahsiyetten söz ederken, onun Ermeni soyadına sahip olmasına rağmen Ermeni değil Sırp kökenli Hıristiyan bir Osmanlı olduğunu söyleyebilmektedir. Yakın zamanda hayatını kaybeden bir başka araştırmacı ise Ermenilerin büyük katkılarda bulundukları Osmanlı tiyatrosu hakkındaki araştırmasına yaptığı ekte, çalışmasıyla herhangi bir şekilde örtüşmeyen bir tutumla, Ermenilerin memlekete her zaman bu şekilde yararlı işler yapmadıkları ve en sonunda da tehciri hak ettikleri yolunda bir makale yayımlamıştır.[312] Bu tür yaklaşımlar bilimsel konulara öylesine kontrolsüz biçimde hâkim olmuştur ki, Ermeni adı taşıyan Latince hayvan ve bitki adları dahi değiştirilmeye çalışılmış, uluslararası literatürde "maladie Arménien" olarak kabul edilen hastalık bile "Akdeniz humması"na dönüştürülmüştür ("Türkçülük ve Tartışmalı Noktalar", www.bakterim.com, 02.12.2007).

Bu kitapla, bir bakıma bu sürecin önüne geçebilecek çabalara katkı sağlamaya çalışmaktayız. Dolayısıyla çıkış noktamızın önemli kısmını kültürel

312 Metin And, *Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu (1908-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1971 (Daha sonra Dost Yayınları tarafından yayınlanmıştır).

hayatımızın hızla yoksullaşmasına karşı çıkma çabası oluşturmaktadır. Ele alınan konular elbette siyasal sonuçları olan konulardır, ancak biz daha çok bu sürecin yol açtığı kültürel yıkımın etkilerini ortadan kaldırmaya, buna gücümüz yetmese de, en azından bu sürece dikkat çekmeye çalışmaktayız. Unutulmamalıdır ki, dünyada yaklaşık 8 milyonluk nüfusu oluşturan bir toplumun yaklaşık % 25'i yaşadığı tarihsel toprakların belki sadece % 15'inde yaşıyor. Bugün yaşamadığı geniş bir toprak parçasında bıraktığı çok değerli kültürel izler ise hiç kimse tarafından sahiplenilmemekte, mutlak unutuluşa terk edilmektedir. Bu topraklarda iki bin yılı aşkın bir süredir yaşayan ve yaklaşık 2000 kiliseye, 250 manastıra, sayısız okula, derneğe ve kültürel ürüne sahip olan Ermenilerin yarattığı değerler bugün ait olduğu ülkenin sahiplenmesini hak etmekte ve beklemektedir. Tarihi, kültürel değerlerinin sahiplenilmemesinin Ermeniler açısından nasıl büyük bir psikolojik baskı yarattığı, onların bu değerlere sığınmasını dahi engellediği ortadadır. Türkiye'nin tarihsel, kültürel zenginliğinin bir parçası olan bu ürünleri hiç kimse bu topraklardan söküp alamaz, ama bu zenginliğe kayıtsız kalmak, onun değeri hakkında düşünmemek kendini yoksullaştırmak ve kültürel bir felakete mahkûm etmekten başka bir sonuç vermez. Elinizdeki kitap bu mahkumiyeti kabul etmeyen, kültürel yıkımı haber veren ve bir ölçüde de durdurmaya çalışan bir çaba olarak görülmelidir.

Kültürel değerlere, zenginliğe kayıtsız kalmaktan, onu unutuluşa terk etmekten söz ettik. Oysa durumun bundan daha vahim olduğuna ilişkin sayısız örnekle karşı karşıyayız. Bunların bir bölümünden söz ederek durumun vahameti hakkında bir fikir vermeye çalışacağım. Ülkemizin kültürel zenginliğini temsil eden ve bunu turizme açan bir kurumda meşhur ressam "Cıvanyan"ın "Givaniani", Osmanlı hanedanına kuşaklar boyu hizmet ederek İstanbul'u mimari şaheserlerle donatan "Balyan" ailesinin de "Baliani" olarak "yeniden vaftiz olduğuna" yıllar önce bizzat şahit olmuştum. Yakın geçmişte bu şehrin belediye başkanlığını yapmış bir şahsın, Balyanların yaptığı Dolmabahçe Sarayı'nı Swissotel'le karşılaştırma "cesaretini" gösterebildiği de hafızalardadır. Bugünlerde ise Balyan ailesini gözden düşürme, yaptıkları işleri değersizleştirme çabalarının yeni versiyonlarıyla karşı karşıyayız.[313]

313 Emine Dolmacı, "Sarayların ve köşklerin mimarı Balyan ailesi değilmiş!", http://pazar.zaman.com.tr (25.12.2007); Habibe Demircan, "Dolmabahçe Sarayı'nın mimarı Balyan ailesi değilmiş", *Zaman* gazetesi, 02.01.2007.

Ne yazık ki, kültürel değerlere zarar veren tutumlar kayıtsız kalmak, unutuluşa bırakmak ya da kendini gönüllü bir cehalete mahkum etmekten ibaret değildir. Bunların yanı sıra kasıtlı bir tahrifat ve saldırının da pek çok örneğine rastlanmaktadır. Bunlardan birkaçını aktarmak ve sözlerimi somutlaştırmak istiyorum. İki yıl önce Sivas'ta çalınan bir çan, yerel ve ulusal ölçekli gazetelerde "Bizans çanı" olarak tanımlanmıştı. Aslında söz konusu olan Ermeni manastırının çanıydı, ancak haberlerde bu bilgiye rastlamak imkânsızdı. Aslında bu sanıldığında daha sık rastlanan bir tutumdur: Bir Anadolu şehrindeki müzeye yolunuz düşer de Ermenice yazılı herhangi bir tarihi eserle karşılaşırsanız, üzerinde Ermenice yazı bulunduğu halde önünde "Erken Bizans dönemi" benzeri açıklamalar olduğunu görürsünüz. Elazığ'da ortaya çıkan dini merkezin basında yer alma biçimi de bundan pek farklı değildi: "Elazığ'daki gölün altında 11. ve 12. yüzyılın dini merkezlerinden olan Dzovk adlı Bizans şehri bulundu." Üstelik şehir, Germiyanlılarla akraba Çubuk Beyliği'ne de mal edilmiştir. Neyse ki, bir başka gazetemizde durum aslına uygun olarak haberleştirilmişti: "400 yıllık Ermeni kenti Dzovk ile Surp Nışan Kilisesi'nin kalıntıları su yüzüne çıktı" (*Milliyet*, 08.11.2006). Bir tarihçi arkadaşımız, katıldığı televizyon programında Ahlat mezarlığının, önemli bir kısmı Ermeni mezarlığı olmak üzere, Selçuklu mezarlığı olduğunu söylediğinde büyük bir tepkiyle karşılaşmıştı.

Bu tür bir çarpıtmayı memleketin kültür kurumları yaptığında durum daha da vahim bir hal almaktadır. Kültür Bakanlığı'nın Ani kentini tanıtmak için kurduğu ve bakanlık yetkililerine göre tarihi "en doğru ve en iyi" şekilde tanıtan internet sitesinde "Ermeni" sözcüğü bile geçmemektedir (*Radikal* gazetesi, 26.11.2008). Ani kenti için hazırlanan sitede (www.ani.gov.tr), kentin tüm kaynaklarda sözü edilen ve herkes tarafından bilinen Ermeni geçmişinin özenle ayıklandığı görülmektedir. Akademisyen bir tarihçinin isim konusundaki hassasiyeti ise oldukça dikkat çekici: "... Mitolojiye dayanan Ermeni tarihine göre, Anahit'ten kaynaklanan bir Ani kelimesi olduğu söyleniyor. Geçmişte bölgeyi gezen Batılı bilginler ve gezginler de yazdıkları eserlerinde buraya, Ermenilerin söyledikleri şekilde Ani demişler. Ancak Selçuklular öncesinde burayı ellerinde tutan Araplar döneminde şehrin ismi genelde Anı olarak kullanılmış. Anı, Türk dünyasında kullanılan bir kelimedir. Yöre halkı da bu ismi kullanmaktadır. Kültür ve Turizm Bakanlığı, harabelerin yer aldığı bölgenin isminin Ani mi, Anı mı olduğuna yapacağı çalışmayla

karar verecek. Ancak Ermeni ve Batı dünyasında Ani, Türk dünyasında ise Anı olarak bilindiği için turistik levhalara her iki isim de yazılmalı. Sadece Hıristiyanlık devresi nakledilmemeli" (*Radikal* gazetesi, 16.10.2007).

Yalnızca Türk Tarih Kurumu'nun resmi yayın organının sayfalarını karıştırmak bile bu sözlerin tuhaflığını göstermeye yetecektir. Ermeni kaynaklarında da Türk tarihine dair mühim vakayinamelerin ve eserlerin bulunduğuna değinilen bir yazıda, bu alandaki önemli isimlerden birinin "Anili Samuel" olarak anıldığı görülecektir (*Belleten*, 1944, c. VIII, S. 29, s. 25). Eğer büyük bir pişkinlikle bunun bir baskı hatası olduğu iddia edilmeyecekse, aradan geçen altmış yılı aşkın sürede ülkenin kültürel değerleri sahiplenme refleksinin geliştirilemediği, belki bu alanda daha da geriye gidildiği söylenebilir. Böyle kompleksli bir tavrı Kültür Bakanı'nın da paylaşması ise üzüntü vericidir. Bir Kültür Bakanı düşünün ki, tarihi Ani kentinden "Anı Ören Yeri" olarak söz ettiğinde kendisini uyaran bir muhalif partiliye, "Ani başka bir şeyi çağrıştırıyor. Sosyolojik olarak 'Anı Ören Yeri' demeyi tercih ediyorum. Türk insanının hassasiyetlerine dikkat etmek zorundayım" diyebilmektedir (www.jurnalturk.com., 23.12.2006). Tarihe mal olmuş bir yerleşim yerinin kendi özgün adıyla anılmasını dahi savunamayan bir anlayıştan bizzat o tarihi alana sahip çıkması nasıl beklenebilir? Bir tarihi yerleşim yerini adlandırmak nasıl "tercih" konusu olabilir? Bu mantık izlenirse, bazı tarihi bölgelerin bir "tarihsel" bir de "sosyolojik" adları olduğu rahatlıkla iddia edilebilir. Muhtemelen Gaziantep şehrinin yöneticileri de benzer bir mantığı işletmişlerdir: Gaziantep belediyesinin yol açma çalışmaları sırasında ortaya çıkardığı ve yenileme çalışmaları başlattığı eski bir Ermeni kilisesine yeni bir ad verilmesi "tercih edilir." İstanbul'daki 'ye benzer bir kültürel değere sahip olduğu bildirilen kilisenin kendi özgün adı "Surp Bedros"tur. Ancak yöneticiler, kimbilir hangi sosyolojik gerekçeyle, "Aziz Petro" adını vermeyi tercih etmişlerdir (http://gaziantep-bld.gov.tr, Haberler, 2008).

Ülkenin yöneticilerinin eşyayı adıyla çağırmaktan bu kadar imtina ettikleri bir yerde, vatandaşların bu kültürel zenginliğe sahip çıkmamalarından, hatta onu yıkıp dökmelerinden daha doğal ne olabilir? Anadolu'daki tarihi Ermeni yapılarına yönelik saldırı haberleri artık olağan kabul edilecek düzeye ulaşmıştır. Bunlardan sadece birkaçını dikkatinize sunmak istiyorum: Kayseri'de biri imam üç kişi, tarihi Ermeni kilisesinde kaçak kazı yaparken jandarma ekiplerince suçüstü yakalanmış, sorgularının ardından

gönderildikleri adliyede tutuksuz yargılanmak üzere serbest bırakılmışlardır (DHA, Kayseri, 06.11.2006). Diyarbakır'ın bir ilçesinde, 15. yüzyıldan kalma tarihi Ermeni kilisesinin bahçesine inşa edilen Kuran kursuyla ilgili işlemler sırasında bürokrasinin kayıtsızlığına ya da tercihlerine bir kez daha tanık olunmuştur. Diyarbakır Arkeoloji Müzesi yetkilileri bu durumu Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu'na bildirerek bölgede inceleme yapılmasını talep ederler. "SİT alanı" olarak kabul edilen, ancak bakımsızlıktan harabeye dönen kilisenin hemen yanında böyle bir inşaatın yapılması tarihi yapıyı büyük ölçüde tahrip edecektir. Yapılan inceleme sürecinde, inşaatı üstlenen özel şirket Kuran kursunun yapı iznine ilişkin olarak kaymakamlıktan gerekli izni aldıklarını iddia etmektedir. Kaymakamlık ise böyle resmi bir iznin söz konusu olmadığını belirtmektedir. Aylardır yapımı süren inşaata müdahale edilmemiş olmasının insanın zihninde kuşkular yaratacağı açıktır. Bu arada bütün bunlar olurken, ilçedeki iki kiliseden biri olan ilçe merkezinin girişindeki kilise ise ayakta kalabilme savaşı vermekte ve restorasyon göreceği günleri beklemektedir (Sertaç Kayar-İsmet Mikailoğulları, www.evrensel.net, 20.08.2009).

Batman'a bağlı bir ilçede Ermenilere ait tarihi kilise ve mezarların tescil edilmesi için bürokrasi duvarını aşmaya çalışan Ermeni derneği başkanı ise başka bir direnişle, korucuların engellemesiyle karşılaşmıştır. Dernek başkanı inatla köye alınmamış, tescil ancak valilik marifeti ve jandarma desteğiyle gerçekleştirilebilmiştir. Dernek başkanının tescil heyetine eşlik edemediği ve kiliseye sokulmadığı bu örnekte, yalnızca iki memurun köye girmesine izin verilmiş ve tescil işlemleri sırasında gazetecilerin görüntü almasına izin verilmemiştir ("Kiliseyi sırtına mı yükleyecekti?", www.batmancagdas.com., 30.10.2009). Bu koşullarda gerçekleşen bir tescil işleminin ne kadar sağlıklı olabileceği tartışmalıdır. Dernek başkanı ile gazetecileri sürecin dışında tutan görevlilerin tutumu dikkat çekicidir ve bir açıklamayı gerektirmektedir.

Bu tarihi yapıların sahipsiz kaldığından, korunmadıkları için saldırılara maruz kaldıklarından yakınıyoruz, ama kimi koruma ve restorasyon örneklerini görünce neredeyse hiç müdahale edilmemesine şükredecek duruma düşüyoruz. Diyarbakır'da Kulp ilçesinin Argün köyündeki büyük tarihi değeri olan Ermeni kilisesi önce korumaya alınmış, ardından yerine cami yapılmak üzere yıkılmıştır. Önce kilisenin taşları ev yapımında kullanılmak üzere acımasızca sökülmüş ve bu kutsal mekân kullanılmaz hale getirilmiştir.

Daha sonra burası yanıbaşındaki mezarlıkla birlikte tarihi mekân olarak tescil edilerek Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nca güya koruma altına alınmıştır. Kısa bir süre sonra bir köylü müteahhit, diğer köylülerin de onayını alarak kolları sıvamış ve kilisenin üzerine iki katlı bir caminin inşaatına başlamıştır. Kiliseyle Ermeni mezarlığının bir kısmını yıkarak caminin temelini atan müteahhit, ancak bütün bunlara vicdanları elvermeyen vatandaşların kaymakamlığa ve Diyarbakır Müze Müdürlüğü'ne başvurmaları sayesinde durdurulabilmiştir. Resmi makamlar inşaatın durdurulmasına karar vermişlerdir, ancak müteahhitin kendisini engellemeye çalışan köy muhtarına gösterdiği tepki meselenin belki de can damarını oluşturmaktadır. Cami yapımı için sevabına ve hayrına yüklüce bir miktarda para toplayan müteahhit, kendisini durdurmak isteyen muhtarı Ermenilikle suçlamıştır. Muhtar, "Zaten iki camimiz var, ne diye üçüncüsünü, hem de kilisenin üzerine yapmak için ısrar ediyorsunuz?" diyecek olmuşsa da, bütün cemaatin "Ermeni misin?" diye bağırıp yüklenmesiyle çaresiz kalmıştır (Namık Durukan, *Milliyet* gazetesi, 19.10.2005).

Malatya'nın Çavuşoğlu mahallesinde bulunan Taşhoron kilisesinin koruma altına alındığı, dolayısıyla biraz daha şanslı olduğu düşünülebilir. Ancak biraz daha yakından bakılınca, bu koruma biçiminin hiçbir kilise ve manastıra tavsiye edilemeyeceği görülecektir. Ahşap kubbesi çöken, kitabeleri okunamayacak hale gelen ve bakımsızlıktan bazı bölümleri yıkılan kiliseyi koruma altına alan yetkililer, koruma adına kilisenin kapı ve penceresini taşlarla örmekle yetinmişlerdir. Böylece tüm girişleri taşlarla kapatılan kilisenin içine girilememektedir. Kilisenin doğu yönündeki apsis bölümünün üzerindeki ahşap kubbe onarılmadığı için çökmüş durumdadır ve Malatya Turizm Müdürlüğü Turizm Şubesi yetkilileri, kilisenin tadilatına yönelik herhangi bir çalışma ve planlarının olmadığını belirtmişlerdir (www.gündemimiz.com., 26.05.2007).

Örneğine pek sık rastlanmasa da kimi durumlarda halkın resmi görevlilerden daha özenli davrandığına da tanık olunabilmektedir: Van'ın bir köyünde bir okul inşaatına başlanmıştır, ancak köylüler Ermenilerle bir arada yaşadıkları iki yüz yıllık köyde inşaat için, başka yer kalmamış gibi, Ermeni mezarlığının seçildiğini söylemekte ve buna karşı çıkmaktadırlar. Köylüler okulun ölmüş insanların kemikleri rahatsız edilmeksizin daha uygun bir yere, sözgelimi eski okulun bulunduğu yere yapılabileceğini iddia

etmektedirler. Bu arada mezarlığın hali içler acısıdır; mezar taşlarının çoğu tahrip edilmiş, hoyratça sökülen kimileri evlerin duvarlarında kullanılmıştır. İlçenin kaymakamının söyledikleri ise köylülerin iddiaları ile bağdaşmamaktadır. Kaymakama göre, okul yapılan alan köy merasıdır ve ellerinde orada bir mezarlık bulunduğuna dair bir bilgi ya da belge bulunmamaktadır. Bu durumda son karar, savcılık ve jandarmanın yapacağı incelemenin ardından alınabilecektir (Osman Bekleyen, *Radikal* gazetesi, 22.04.2009).

Bütün bu örneklerin Anadolu'dan seçilmiş olması, İstanbul gibi büyük ve gelişmiş şehirlerde durumun farklı olduğunu, tarihsel zenginlikleri korumak bakımından daha duyarlı bir yaklaşımın hâkim olduğunu akla getirebilir. Ancak vereceğim birkaç küçük örnek bile bunun çok yanıltıcı bir düşünüş biçimi olduğunu kanıtlamaya yetecektir. İstanbul'un orta yerinde, şu anda mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olan, geçmişte papaz okulu olarak kullanılan yıkılmaya yüz tutmuş bir tarihi manastırın başına gelenler bu tür olayların her yerde olabileceğini göstermektedir. Manastır, içinde anıt ağaçların da bulunduğu bahçesiyle birlikte bir şirkete kiralanmış ve bulunduğu sokağın sonunda bir mezarlık ile ona ait olan bir kiliseye sahiptir. Manastırın gece bekçisi rüyasında manastırda tonlarca altının gömülü olduğunu görmüş ve bunu arkadaşlarına anlatmıştır. Ardından o ve dokuz arkadaşı, kazma-kürek ve gaz maskeleriyle manastırın odalarından birini rüyalarındaki altını bulmak için kazmaya başlamışlardır. Görüldüğü gibi manastırı, kendisini korumak için görevlendirilenlerden de korumak zorunluluğu bulunmaktadır (Serhat Alaattinoğlu, www.haberturk.com., 21.09.2009).

İstanbulla ilgili örnekler bununla sınırlı değil; sahip olduğu toprağın büyük kısmı belediye encümeni kararıyla kamulaştırılan Kartal Kilisesi'nin maruz kaldığı durum resmi makamların sözlerine güvenmenin ne kadar zor olduğunun bir başka örneğidir. Kilisenin duvarları ve vakfının biricik akarları olan dükkânları, belediyenin yazılı taahhütlerinin hiçbiri yerine getirilmeden yıkılmıştır (*Lraper*, Kilise bülteni, 12.07.2006). Bakırköy Belediyesi'nin girişimi ise yapılan tek tük olumlu davranışlara karşı tahammülsüzlüğün ne kadar yüksek olduğunu göstermektedir. Bakırköy belediye başkanı ve meclisi bir ilke önayak olarak, ilçedeki bir sokağa bir Ermeninin ismini vermiştir: Ohannes Dadyan Bey. Böylelikle, Bakırköy Dadyan İlköğretim Okulu'nun bulunduğu sokağın ismi "Dadyan Sokak" olmuştur. Adı sokağa verilen kişi, Osmanlı devletine uzun yıllar barutçubaşı olarak hizmet veren Dadyan

ailesinin en tanınmış üyesidir. Ohannes Dadyan Bey, Sultan II. Mahmud ve Abdülmecid dönemlerinde barutçubaşı olarak gösterdiği yararlılıklardan dolayı üstün hizmet madalyaları almış Bakırköylü bir Ermenidir ve mezarı da Bakırköy Ermeni Kilisesi'nin avlusundadır. Dolayısıyla bütün bu nitelikleri düşünüldüğünde, Bakırköy'deki bir sokağa adının verilmesi oldukça anlamlı bir düşüncedir ve Osmanlı döneminde gösterilen değerbilirliğin bir devamı olarak düşünülmektedir. Ancak herkes böyle düşünmemektedir; sokağa bir Ermeninin isminin verilmesini hoş karşılamayan birileri, yeni tabelanın çakıldığı günün ertesi sabahı sokağın ve Dadyan Okulu'nun duvarına "Bozkurt Sokak" yazarlar. Belediye Meclisi ve başkan olayı kınayıp kararlarının ardında dururlar, ama bu küçük jestin bile birilerine bu kadar rahatsızlık vermesi ve öfkeye yol açması kabul edilebilir bir durum değildir.

Anadolu ve İstanbul'dan aktardığımız bütün bu haberler ülkemizde tarihi ve kültürel zenginliğin değerinin anlaşılamadığını, bunları koruma bilincinin gelişemediğini açık bir biçimde göstermektedir. Bu konuda ne İstanbul ve taşra ne de resmi makamlar ve vatandaşlar ayrımı yapmak anlamlı görünmektedir. Anadolu'da olduğu gibi İstanbul'da da bu tür haksız ve uygarlık karşıtı davranışlara sıkça rastlanabilmektedir. Bu konuda resmi makamların görevlerini layıkıyla yaptıklarından söz edilemeyeceği gibi, vatandaşların da tarihi değerlere sahip çıkma bilinciyle hareket ettikleri ve idarecilere bu yönde baskı yaptıkları söylenemez. Bu tür davranışların önüne geçebilmek için herhangi bir tedbir alındığını göremediğimiz için bu yaklaşımın sistematik bir hal aldığını kabul etmek kaçınılmaz görünmektedir. Dolayısıyla bugün kısmen de olsa ayakta kalmış olan pek çok tarihi yapıyı fazla uzak olmayan bir gelecekte göremeyeceğimizi düşünmek karamsar bir yaklaşım sayılmamalıdır. Bu sistematik kayıtsızlık ve saldırılar tarihimizi, düşüncelerimizi ve gündelik hayatımızı yoksullaştırmaktan başka bir sonuca yol açmayacaktır. Henüz bir zamanlar nelere sahip olduğumuzu hatırlayabiliyoruz, ancak çok uzun sayılamayacak bir süre sonra bu bilgiden de yoksun kalacak ve neleri unuttuğumuzu bile hatırlayamayacağız. Palu ve civarı hakkındaki çalışmamız bu açıdan unutuluşa, kayıtsızlığa ve gönüllü cehalete karşı bir çaba olarak görülürse çok memnun oluruz. Bu çalışma tarihimizi, belleğimizi ve gündelik hayatımızı karanlığın işgal etmesine bir direniştir.

Bunu yaparken görsel malzemelerden yararlanmak, pek çok dipnot ve çerçeve yazılar yazmak kaçınılmaz olmuştur. Her şeyden önce rahipler, dini

görevliler olmaları nedeniyle Anadolu'nun birçok şehrindeki görkemli manastırları ve kiliseleri ziyaret etmişlerdir. Bu tarihi yapıların kuruluşlarına dair bilgilere, mitolojik açıklamalara ve mimari özelliklerine sık sık değinmektedirler. Dolayısıyla büyük bir bölümü bugün artık ayakta olmayan ya da bir harabeye dönüşen bu manastır ve kiliseleri gösteren fotoğraflara ve kartpostallara yer vermek, okurun neden söz edildiğini anlaması bakımından hem kaçınılmaz olmuş hem de çalışmanın değerini artırmıştır. Böylelikle bir yandan da okura, rahiplerin öznel anlatımlarını görebilmeleri ve bunu nesnel gerçeklikle karşılaştırabilmeleri imkânı verilmektedir. Bu durum sadece tarihi dini yapılarla da sınırlı değildir; her üç raporda sözü edilen insanların, kimi zanaat ürünlerinin ya da bölge halkının giysilerinin pek çoğunu fotoğraf ve kartpostallarla somut olarak gösterebilmeye çalıştık. Rahiplerin anlatımlarına bu görsel malzemelerin yanı sıra pek çok dipnot ve çerçeve yazılar da ekledik. Bunun Ermeni tarihine ya da Ermenice kaynaklara hâkim olmayan okur için çok önemli olduğunu düşünüyoruz. Zira bu raporlar esas olarak Ermeni cemaatine yazılmışlardır ve bir Ermeninin ailede, okulda ya da cemaat içinde doğal olarak öğrendiği pek çok tarihi olay, kişi ya da terimler hakkında herhangi bir açıklama gereği hissedilmemiştir. Ermeni olmayan ve bu dili bilmeyen okur içinse bu tür açıklamalar zorunlu görünmektedir. Bu nedenle metnin akıcılığını azaltmak ve zaman zaman sıkıcı bir hale sokmak riskine rağmen bu yönteme başvurduk.

Kitabın hacmini genişleten bütün bu zorlu çalışma sırasında pek çok dostumuzun değerli yardımlarını aldık. Zihnimizi açan önerileri, sıkıştığımız anlarda yetişen destekleri nedeniyle teşekkür borçlu olduğumuz dostlarımızı şükranla anmak isterim:

Çalışmamıza bir önsöz yazarak katkıda bulunan New York Devlet Üniversitesi Binghamton Kampüsü öğretim üyesi Donald Quataert'e,

Kitabın eksiklerinin giderilmesine ve özellikle birinci cilde önemli katkılarda bulunan değerli editör arkadaşım Ali Çakmak'a,

Natanyan'ın ölüm kaydını bularak rahibin hayatı hakkındaki bilgimizi zenginleştiren Başepiskopos Aram Ateşyan'a,

Ermeniceden Türkçeye çevirileri başarıyla yapan Sirvart Malhasyan'a,

Natanyan'ın bulunması güç kitaplarını temin eden ve çeşitli konulardaki sorularımızı yanıtsız bırakmayan Kıdemli Papaz Krikor Damadyan'a,

Osmanlı arşivlerinde bulduğu belgelerle Natanyan'ın biyografisini zenginleştiren Gülhan Balsoy'a,

Yardımları ve İngilizce'den yaptığı çeviri için Sosi Antikacıoğlu'na,

Osmanlı arşiv belgelerinin transkripsiyonu ve başımız sıkıştığında pratik çözümleriyle destek olduğu için Emin Nedret İşli'ye,

bulduğu Ermenice kaynaklarla bilgilerimizi artıran Püzant Akbaş'a,

bölgenin değerli zanaat örneklerini oluşturan gümüş ürünleri hakkında verdiği bilgiler ve görsel malzemeler için Garo Kürkman'a,

Toros Ahpar kitabını temin eden, bölgeye yaptığı geziyle ilgili yazısından ve fotoğraflarından yararlandığımız Sarkis Seropyan'a,

kitaptaki görsel malzeme ve haritalar konusunda yardımlarını esirgemeyen Emine Bora'ya,

kitapla ilgili hukuki konularda görüşlerinden yararlandığım Av. Hakan Bakırcıoğlu'na,

Sivas 1877 adlı kitabımız hakkında bir makale yazan ve Natanyan'ı resmi makamlara ihbar eden Musa Bey hakkındaki önemli bilgiye dikkatimizi çeken Ali Sait Çetinoğlu'na,

bölgeye yaptığı gezide çektiği fotoğrafları bizimle cömertçe paylaşan Sevan Minassian'a,

çektiği Palu fotoğraflarını bizimle paylaşan Jaklin Çelik'e,

yine kitapta adı geçen yerler ve kişilerle ilgili fotoğrafları bizimle paylaşma inceliğini gösteren yurt içinden ve yurt dışından herkese,

çalışmanın dipnotlarını ve çerçeve yazılarını hazırlarken yayımladıkları kitaplardan yararlanmamıza cömertçe izin veren Aras Yayınları'ndaki dostlarımıza,

Salisbury'nin mektubunun orijinalini İngiliz arşivlerinden bularak kullanımımıza sunan Rıfat N. Bali'ye,

kitabı yayımlayan Derlem Yayınları'nın yayın yönetmeni Ahmet Boratav'a ve yayınevinin değerli çalışanı Hülya Tokmak'a içtenlikle teşekkür ederim.

Kaynakça
(I.-II. Cilt)

Kitap - Makale

Acaryan, Hıraçya, *Giyankis Huşeritz* (Hayatımın Hatıralarından), Midk Yayınevi, Erivan, 1967.

Adenakrutyun Azkayin Joğovo (Cemaat Genel Meclisi Tutanakları), İstanbul, Y. N. Dmdesyan Matbaası, 1878.

Adenakrutyun Azkayin Joğovo. Nisd 20 (Cemaat Genel Meclisi Tutanakları. 20. Oturum), 1880.

Akarlı, Engin Deniz, "Cebel-i Lübnan'da Mutasarrıflık Düzeni (1861-1915)", yayımlanmamış doçentlik tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1981.

Aksın, Ahmet, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ, 1999.

Aknerli Grigor, Moğol Tarihi, çev. H. D. Andreasyan, Osman Yalçın Matbaası, 1954.

Alakom, Rohat, *Kars Kürtleri*, Avesta Yayınları, 2009.

Alboyacıyan, Arşag, *Badmutyun Yevtogia Hayots* (Tokat Ermenileri Tarihi), Kahire, 1952.

Anastasiadis, Yorgos I., "Ermenice Konuşan Rumlar: Hay-Hurumlar", çev. Frango Karaoğlan-Elçin Macar, *Toplumsal Tarih*, S. 156, Aralık 2006.

And, Metin, *Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu (1908-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1971.

Armenie 3000 ans d'histoire", *Les Dossiers d'Archeologie*, Kasım 1992, No: 177.

Artinian, Vartan, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu (1839-1863)*, çev. Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, 2004.

Aspirations et Agissements Révolutionnaires des Comités Arméniens, avant et aprés la proclamation de la Constitution Ottomane (Ermeni Komiteleri'nin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi: İ'lân-ı Meşrûtiyet'den Evvel ve Sonra), İstanbul, 1917.

Asyagan Canabarhortutyun i Hayrenis / Memlekete Doğru Asya Yolculuğu (Maarif Komisyonu'nun Müsaadesi, İyiliksever ve Milletsever Apik Efendi Unciyan'ın Katkısıyla), İstanbul, H. Kavafyan Matbaası, 1881.

Aşiretler Raporu, Kaynak Yayınları (2. basım), 2003.

Avagyan, Arsen, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*, çev. Ludmilla Denisenko, Belge Yayınları, 2004.

Aytar, Osman, *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna*, Medya Güneşi Yayınları, 1992.

Azadyan, Toros, *Agn* [Eğin], Doğu Basımevi, İstanbul, 1955.

Azkayin Sahmanatrutyun Hayots (Ermeni Milleti Anayasası), (yay.) Ardziv Joğovurtagan Kravacaranots, D. Doğramacıyan Basımevi, İstanbul, 1914.

Balakian, Grigoris, *Armenian Golgotha*, Alfred A. Knopf, New York, 2009.

Balyan, Episkopos Dırtad, *Hay Vanorayk i Turkia*, İzmir, 1914.

Bardizaktsi, Vahan, *Hosk Hayrenyatz* (Sıladan Sözler), S. Ğ. Bardizbanyants ve ortakları, İstanbul, 1879.

Baronyan, Hagop, *Azkayin Cocer Yev Bıduyt Mı Bolso Tağerun Meç*, Aramyan Derneği Yayını, İstanbul, 1962.

Barsoumian, Hagop, "The Eastern Question and the Tanzimat Era", *Armenian People from Ancient to Modern Times, Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century* (ed. R. G. Hovannisian), St. Martin's Press, 2004, c. II.

Basmadjian, K.J., *Histoire du Père Èlie de Kharpout, Extrait de la Revue de L'Orient Chrétien* 1. XV et XVII, Paris, Librarie A. Picard et Fils, 1911.

Baytar, Lora, "Gülizar Sasunluların Özgürlük Bayrağıdır", *Agos*, 16 Ekim 2009.

Bebiroğlu, Murat, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, 2003.

Belleten, 1944, c. VIII, S. 29.

Beydilli, Kemal, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, TTK, 1988.

Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, c. II, 2003.

Binder, Henry, *Au Kurdistan En Mésopotamie Et En Perse*, Maison Quantin, Paris, 1887.

Boré, Eugéne, *Correspondance et Mémoires d'un Voyageur en Orient*, Tome II, Olivier Fulgence Libraire, Paris, 1840.

Bozarslan, Hamit, *Türkiye'nin Modern Tarihi*, çev. Heval Bucak, Avesta Yayınları, 2008.

Bruinessen, Martin van, *Ağa, Şeyh, Devlet*, çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları (3. baskı), 2004.

Budoyan, Gabriel - Jean-Michel Thierry, "Tunceli (Türkiye) vilayetindeki Thil (Korluca) kiliseleri", Ermeni Araştırmaları Dergisi, özel sayı, 9 (1972).

Burnaby, Fred, *At Sırtında Anadolu*, çev. Fatma Taşkent, İletişim Yayınları, 1999.

Cadeaux d'Armeni, Editions les Ecrits de thalie, 2005.

Car Sırpots Vıgayitsin Cışmardin Asdudzo (Tanrısal Doğrunun Aziz Tanılarının Vaazları), yayınlayan: Krikor Tıbir, İstanbul, 1706.

Ceza Kanunnâme-i Hümayun, İstanbul, 1274; Sarkis Karakoç, *Ceza Kanunu (Tahşiyeli)*, Şant Matbaası, 1329.

Chesneau, Jean, *Le Voyage de Monsieur d'Araman, Ambassadeur pour le Roi en Levant*, Édité par Ernest Leroux, Paris, 1887.

Compte de Cholet, A. P., *Voyage en Turquie d'Asie: Arménie, Kurdistan et Mésopotamie*, Libraire Plon, Paris, 1892.

Curzon, Robert, *Armenia, A Year at Erzeroom and the Frontiers of Russia, Turkey and Persia,* Harper-Brathers Publisher, New York, 1854.

Cumhuriyetin 50. Yılında Bitlis, 1973 İl Yıllığı.

Çakar, Mehmet Sait, *Yezidilik, Tarih ve Metinler - Kürtçe ve Arapça Nüshalar*, Vadi Yayınları, 2009.

Çitçiyan, Hamparsum, *Ölüme Kıl Payı, Ermeni Soykırımından Kurtulmuş Birinin Anıları*, Belge Yayınları, 2009.

Çuhacıyan, Arman, *Uluslararası Üne Sahip Aziz Vlas*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Dadrian, Vahakn N., *Ermeni Soykırımı Tarihi, Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma*, çev. Ali Çakıroğlu, Belge Yayınları, 2008.

Davis, Leslie A., *La province de la mort Archives américaines concernant le génocide des Arméniens (1915)*, Editions Complexe, 1994.

Davison, Roderic H., *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, çev. Mehmet Moralı, Alkım Yayınları, 2004.

Dédéyan, Gérard (ed.), *Histoire du peuple arménien*, Éditions Privat, 2007.

Deranian, Marderos, *Hussenig, The Origin, History and Destruction of an Armenian town,* Armenian Heritage Press, 1981.

Deringil, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev. Gül Çağalı Güven, YKY, 2002.

Deyrolle, M. Theophile, "Voyage Dans le Lazistan et L'Arménie", *Le Tour Du Monde, Nouveau Journal des Voyages,* Paris, 1876.

Dzağik, 24 Kasım 1890, Cumartesi, (yeni dönem) S. 11.

Emiroğlu, Kudret, "Barışı Tutturayım Derken Tarihten Kaçmak?", *Kebikeç*, S. 26, 2008.

Erdem, Y. Hakan, *Osmanlıda Köleliğin Sonu (1800-1909)*, çev. Bahar Tırnakcı, Kitap Yayınevi, 2004.

Erdoğdu, Abdullah Teyfur, "Dahiliye Nezareti Teşkilat Tarihi (1836-1922)", yayımlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2005.

Erkan, Aydın Osman, *Başımı Kafkasya'ya Çevir, Osman Ferit Paşa'nın Hayatı*, çev. Güniz Büyüktür, Çitlembik Yayınevi, 2009.

Ermeni Mimarisi, 6, A-3001, c. 2.

Ferriman, Frederick Z. Duckett, *Adana 1909*, Le Cercles d'events Caucasien, 1913 (2008 baskısı).

Frazee, Charles A., *Katolikler ve Sultanlar, Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu (1453-1923)*, çev. Cemile Erdek, Küre Yayınları, 2009.

Fletcher, J. P., *Notes from Nineveh, and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria,* 1850.

Frede, Pierre, *Voyage En Arménie*, Paris, 1885.

Gadarikyan, Boğos, *Marats Cırakner (Havav Kürin Yeğernı)* / Sönmüş Kandiller (Havav Köyünün Felaketi), Goçnak Matbaası, New York, 1950.

———, *Havav Küri Badmutyunı* / Havav Köyü Tarihi.

Galgohetsi, Bedros Z. Vartabed, *Asyagan Canabarhortutyun i Hayrenis* / Memlekete Doğru Asya Yolculuğu (Maarif Komisyonu'nun Müsaadesi, İyiliksever ve Milletsever Apik Efendi Unciyan'ın Katkısıyla), İstanbul, H. Kavafyan Matbaası, 1881.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Anılar 2 - Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Sanisi*, çevrimyazı: Yücel Demirel, yay. haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Geographika, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, (4. baskı), 2000.

Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktay, Homer Kitabevi, 2006.

Ghazarian, Vatche (ed.), *A Village Remembered, The Armenians of Habousi*, Mayreni Publishing, 1997.

Gianighian, Raffaele, *Khodorciur, Viaggio di un pellegrino alla ricerca della sua Patria*, St. Lazar, Venedik, 1992.

Glendale, Vartkes Yeghiayan, *Rafael Lemkin'in Ermeni Soykırım Dosyası*, çev. Ali Çakıroğlu, Belge Yayınları, 2009.

Grayan, Mesrop, *Palu i Gyanken Arnıvadz Badkerner, Huşer, Çapadzo Kertıvadzner yev Artsag Eçer* (*Palu Yaşamından Resimler, Anılar, Şiirler ve Yazılar*), Kilikya Ermeni Katolikosluğu Matbaası, Antilyas, Lübnan, 1965.

Grousset, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, 2005.

Güner, Bülent - M. Dursun Çifçi, "Çemişgezek Kasabasının Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları", Fırat Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 13, S. 1. 2003.

Haysmavurk Vor Isd Badşaci Avur Ürum Garki Internun Surp Yegeğetsin (Aziz Kilisede Okunan Gününe ve Sırasına Göre Haysmavurk), yayınlayan: Asdvadzadur Tıbir, İstanbul, 1706.

Haysmavurk Isd Garki Indrelakuyn Orinagi Haysmavurts Der İsrayeli (Der İsrayel'in Haysmavurklarına Göre Hazırlanmış Haysmavurk), yayınlayan: Boğos Arabyan Abuçekhtsi, İstanbul, 1834.

Herardyan, M., *Azkayin Sahmanatrutyun* (Ermeni Anayasası), Kilikya Ermeni Katolikosluğu, Antilias-Lübnan, 1959.

Hewsen, R. H., "Golden Plain: The Historical Geography of Tsopk/Kharpert", *Armenian Tsopk/Kharpert*, (ed. Richard G. Hovannisian), Mazda Publishers, 2002.

———, "Les centres d'indépendance", *Histoire du peuple arménien*, (ed. Gérard Dédéyan), Editions Privat, 2007.

Hülagü, M. Metin, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri (1909-1918), Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıratı* içinde, Pan Yayıncılık (2. basım), 2007.

Hür, Ayşe, "Dersim Dört Dağ İçinde, Gülü Var Bardağ İçinde", *Chronicle*, S. 10, 2008.

Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, c. I, 1998.

İlgürel, Mücteba, "İstimâlet", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 23.

İskit, Server, *Türkiyede Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, 1943.

Jambert, Amédée, Voyage en Arménie et en Perse Fait Dans Les Années 1805 et 1806, Libraire Pelicier, Paris, 1821.

Jwaideh, Wadie, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, çev. İsmail Çekem-Alper Duman, İletişim Yayınları, 1999.

Kalustyan, Başepiskopos Şınork, *Asdvadzaşınçagan Surper*, İstanbul, 1975.

———, *Hamakırisdoneagan Surper*, İstanbul, 1978.

———, *Hayazki Surper*, İstanbul, 1982.

Kapikyan, Garabed, *Yeğernabadum*, Boston, 1924.

Karabekir, Kâzım, *Hayatım*, YKY (2. baskı), 2009.

Karaca, Ali, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayıncılık, 1993.

Karakoç, Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, TTK, c. I, 2006.

Karerli Mehmet Efendi, *I. Dünya Savaşı, Koçgiri, Şeyh Said ve Dersim'e Dair, Yazılmayan Tarih ve Anılarım (1915-1958)*, (yay. haz. Ali Rıza Erenler), Kalan Yayınları, 2007.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

Kasaba, Reşat, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum, Osmanlı Yazıları*, çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, 2005.

Kazemzadeh, F., "İranian Relations with Russia and the Soviet Union, to 1921", *The Cambridge History of İran* (ed. Peter Avery - Gavin Hambly - Charles Melville), c. 7, 1991.

Kévonian, Arménouhie, *Les Noces Noires de Gulizar*, Èditions Parenthéses, 1993.

Kévorkian, Raymond H. – Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'émpire Ottoman*, 1992.

Khaceryan, Hrayr Hayg – Başepiskopos Mesrob Aşçıyan, *Yergir* (Memleket), Batı Ermenistan Boyunca Hac Yolculuğu 1997-2002.

Kieser, Hans-Lukas, *Iskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, 2005.

King, Charles, *Karadeniz*, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, 2008.

Kinneir, John M., *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the year 1813 and 1814*, John Murray, Londra, 1818.

Kirk Vor Goçi Haysmavurk (Haysmavurk Kitabı), yayınlayan: Krikor Tıbir Marzıvantsi, İstanbul, 1730.

Kocabaşoğlu, Uygur, *Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, 2004.

Kocagüney, Tümgeneral Vehbi, "Erzurum Kalesi ve Savaşları", *Askerî Mecmua* (126 Sayılı *Askeri Mecmua*'nın Tarih Kısmı), S. 61, 1 Eylül 1942.

Kodaman, Bayram, *Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınevi, 1983.

Kuciukian, Pietro, *La Terza Armenia (Viaggio nel Caucaso post-sovietico)*, Guerini e Associati, 2007.

Kudret, Cevdet, *Abdülhamit Devrinde Sansür*, Milliyet Yayınları, 1977.

Kurat, Yuluğ Tekin, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)*, A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1968.

Kuyumciyan, Dikran, "Sous le Joug des Turcomans et des Turcs Ottomans (XV.-XVI. siècle)", *Histoire du peuple Arménien*, (ed. Gérard Dédéyan), Editions Privat, 2007.

Küçük, Cevdet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", *Tanzimat - Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (ed. Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınları, 2006.

Kürkman, Garo, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Ressamlar*, Metusalem Yayınları, İstanbul, 2004.

Lapçinciyan, Teotoros, *(Teotig) Amenun Daretsuytsı* [Herkesin Yıllığı], V. ve H. Der-Nersesyan Matbaası, İstanbul, 1910, 1913, 1914.

Layard, Austen Henry, *Ninova ve Kalıntıları, Kürdistan'ın Keldani Hıristiyanları, Yezidiler ya da Şeytana Tapanların Ülkesine Bir Gezi, Eski Asur'un Töre ve Sanatlarının Araştırılması*, çev. Zafer Avşar, Avesta Yayıncılık, 2000.

L'Orient des photographes Arméniens, (ed. Mona Khazindar, Djamila Chakour, Hoda Makram-Ebeid), Institut du Monde Árabe-Éditions Cercle d'Art, 2007.

Luys, S. Ğ. Bardizbanyan ve Ortakları Matbaası (İstanbul), S. 19 (1 Mart 1875); S. 22 (15 Nisan 1875).

Lynch, H. F. B., *Armeina, Travels and Studies*, Londra, 1901.

Mahé, Jean-Pierre, "Affirmation de l'Arménie Chrétienne (vers 301-590)", *Histoire du peuple arménien* (ed. Gérard Dédéyan), Editions Privat, 2007.

Maraşlı, Recep, *Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı*, Pêrî Yayınları, 2008.

Maranci, Christina, "The Medieval Architecture of Kharpert", *Armenian Tsopk/Kharpert*, (ed. Richard G. Hovannisian), Mazda Publishers, 2002.

Mardirossian, Edouard, "Le Arméniens et Jeux Olympiques", *france arménie*, 2000.

Matossian, Mary Kilbourne - Susie Hoogasian Villa, *Anlatılar ve Fotoğraflarla 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*, çev. Altuğ Yılmaz, Aras Yayıncılık, 2006.

McGowan, Bruce, "Âyanlar Çağı, 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (ed. Halil İnalcık-Donald Quataert), Eren Yayıncılık, 2004, c. II.

Melkonyan, Ashot A., "The Demography of the Province of Erzerum: Sixteenth-Twentieth Centuries", *Armenian Karin/Erzerum* (ed. Richard G. Hovannisian), Mazda Publishers, 2003.

Minassian, Anahide Ter, "L'Arménie et l'éveil des nationalités (1800-1914)", *Histoire du peuple arménien*, (ed. Gérard Dédéyan), Editions Privat, 2007.

———, *Ermeni Kültürü ve Modernleşme (Şehir, Oyun, Mizah, Aile, Dil)*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, 2006.

Monteith, William, *Kars and Erzeroum with the Campaigns of Prince Paskiewitch in 1828 and 1829*, 1856.

Mordtmann, Andreas David, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar, Bir Osmanlı'dan Siyasi, Sosyal ve Biyografik Manzaralar*, çev. Gertraude Habermann-Songu, önsöz: Erol Üyepazarcı, Pera Yayıncılık, 1999.

Natanyan, Boğos, *Ardosr Hayasdani gam Değegakir Palua, Kharpertu, Çarsancaki, Cabağçuri yev Erzngayu, Haveluadz ısd Khntranatz Azkasiratz, Khizan Kavar* / Ermenistan'ın Gözyaşı veya Palu, Harput, Çarsancak, Çapakçur ve Erzincan Hakkında Rapor – Milletperverlerin Arzına Binaen Hizan Bölgesi İlavesiyle, İstanbul, 1879.

———, *Sivas 1877*, (yay. haz. Arsen Yarman), Birzamanlar Yayıncılık, 2008.

Norman, Charles B., *Armenia and the Campaign of 1877*, Londra, 1878, (Elibron Classics, 2005).

Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, 2000.

———, *Batılılaşma Yolunda*, Merkez Kitapçılık, 2007.

Osmanlı Bankası-Armen Garo'nun Anıları, çev. Attila Tuygan, Belge Yayınları, 2009.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, c. I, 2004.

Osman Nuri, *II. Abdülhamid ve Saltanatı, Hayatı, Özellikleri ve Siyaseti*, çevrimyazı: Kenan Karabulut, 47 Numara Yayıncılık, 2008.

Özcan, Azmi, *Pan-İslamizm - Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1992.

Özkaya, Yücel, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu*, YKY, 2008.

Quataert, Donald, "19. Yüzyıla Genel Bakış, Islahatlar Devri (1812-1914)", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (ed. Halil İnalcık-Donald Quataert), Eren Yayıncılık, 2004, c. II.

———, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876-1908)*, çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

Pamuk, Şevket, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para (1326-1914)", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (ed. Halil İnalcık-Donald Quataert), Eren Yayıncılık, c. II, 2004.

Peroomian, Rubina, "A Call Sounded from the Armenian Mountains of Erzerum," *Armenian Karin/Erzerum* (ed. Richard G. Hovannisian), Mazda Publishers, 2003.

Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (*Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi*), çev. Hrand D. Andreasyan, Kesit Yayınları, 2007.

Poujoulat, M. Baptistin, *Voyage a Constantinople Dans L'Asie Mineure, En Mésopotamie, A Palmyre, En Syrie, En Palestine et en Egypte*, Paris, 1840.

Reid, James, "How the Turks Rule Armenia", *Armenian Karin/Erzerum* (ed. Richard G. Hovannisian), Mazda Publishers, 2003.

———, *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse, 1829-1878*, Franz Steiner Verlag, 2000.

Sadrazam Âli Paşa, Hayatı, Zamanı ve Siyasî Vasiyetnamesi (ek ve notlarla yayma hazırlayanlar: Fuat Andıç, Süphan Andıç), Eren Yayıncılık, 2000.

Sakaoğlu, Necdet, *Bu Mülkün Sultanları-36 Osmanlı Padişahı*, Oğlak Yayıncılık (on birinci baskı), 2006.

Sarkisyan, Harutyun, *Palu: Gir Sovoruytneri, Girtagan u İmatsagan Vicagı yev Parparı* (Palu: Gelenekler, Eğitim, Kültür ve Lehçe), Sahak Mesrop Matbaası, Kahire, 1932.

Savalanyants, Dikran H. T., *Badmutyun Yerusağemi*, Kudüs (2 Cilt), 1931.

Sertçelik, Seyit, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci (1678-1914)*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2009.

Seropyan, Vağarşak, "Karekin Sırvantsdyants", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, YKY, c. II, 1999.

Sertoğlu, Midhat, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, İstanbul, 1986.

Sırvantsdyants, K. V., *Toros Ahpar Hayasdani Camport* [Ermenistan Yolcusu Toros Ahpar (Ağabey)], M. Dındesyan Matbaası, İstanbul, c. I, 1879.

Sırvantsdyants, K. V., *Toros Ahpar* [Toros Ahpar (Ağabey)], K. Bağdatlıyan Matbaası, İstanbul, c. II, 1884.

Sinclair, T. A., *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, Vol. I, The Pindar Press, London, 1987.

Smith, E. , H. G. O. Dwight, *Missionary Researches in Armenia: Including a journey Through Asia Minor and into Georgia and Persia*, Londra, 1834.

Somel, Selçuk Akşin, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", *Tarih ve Toplum, Yeni Yaklaşımlar*, S. 5 (245), 2007.

Sonyel, Salahi R., *Gizli Belgelerde Osmanlı Devleti'nin Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları*, Kaynak Yayınları, 2009.

———, *Osmanlı Ermenileri, Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*, çev. Ayden Birerdinç, Remzi Kitabevi, 2009.

Southgate, Horatio, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Londra, 1840.

Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında*, c. I, 1958.

Suny, Ronald Grigor, "Eastern Armenians under Tsarist Rule", *Armenian People from Ancient to Modern Times* (ed. Richard G. Hovannisian), St. Martin's Pres, c. II, 1997.

Şahnazar, Hovhannes H., *Sanasaryan Gıdagi Tadı - Orenakidagan Usumnasirutyun* (Sanasaryan Vakfı Davası - Hukuki İnceleme), Gutenberg Matbaası, İstanbul, 1939.

Şaşmaz, Musa, *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, Kitabevi, 2004.

Şen, Ömer, *Osmanlı'da Mahkûm Olmak - Avrupalılaşma Sürecinde Hapishaneler*, Kapı Yayınları, 2007.

Şimşir, Bilâl N., *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, çev. Şinasi Orel, Bilgi Yayınevi, 1986.

Şirokorad, A. B., *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları, Kırım-Balkanlar-93 Harbi ve Sarıkamış*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2009.

Tahsin Paşa, *Abdülhamit - Yıldız Hatıraları*, (yay. haz. Kudret Emiroğlu), İmge Kitabevi Yayınları, 2008.

Taşçı, Nıvart, "Gülizar Kimin Öyküsü", *Agos Kitap/Kirk*, Mart 2009.

Tepeyran, Ebubekir Hazım, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı*, Gürer Yayınları, (2. basım) 2009.

Terzi, Arzu T., *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK, 2000.

———, *Saray-Mücevher-İktidar*, Timaş Yayınları, 2009.

Texier, Charles, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, çev. Ali Suad, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002.

Thierry de Crussol, Jean-Michel, *Monuments arméniens de Haute-Arménie*, CNRS Éditions, 2005.

Torkomian, Vahram, *Mémoires d'un médecin stambouliote 1860-1890*, (ed. Raymond H. Kévorkian, Centre d'Histoire Arménienne Contemporaire, 2007.

Ulu, Cafer, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi, 2009.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara, 1950.

Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), çev. Hrand D. Andreasyan, TTK, (2. baskı) 1987.

Vaverakrer Hay Yegeğetsu Badmutyan, Kirk 10., Nerses Arkebisgobos Varjabedyan Gosdantnubolsi Hayots Badriark (1873-1884). Pasdatığteri yev Nyüteri Joğovadzu, (ed. Sandro Behbutyan), Erivan, 2002.

Yarman, Arsen, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Vakfı Yayınları, 2001.

Dergi ve elektronik kaynaklar

Atlas Dergisi, *Türkiye Saklı Cennetler Atlası, 50 Muhteşem Yer*, 2009.

Avedaper, 26 Temmuz 1861, c. 14, No: 170.

Lraper, Kilise bülteni, 12.07.2006.

Mamul Dergisi, 1872.

NTV Tarih Dergisi, Ağustos 2009.

http://gaziantep-bld.gov.tr, Haberler, 2008.

www.bakterim.com, 02.12.2007.

www.gündemimiz.com., 26.05.2007.

www.jurnalturk.com., 23.12.2006.

www.haberturk.com., 21.09.2009.

www.evrensel.net, 20.08.2009.

www.batmancagdas.com., 30.10.2009.

http://pazar.zaman.com.tr (25.12.2007).

Görsel Kaynakça

s. 6, 46 (üst): *L'Illustration*, 22 Haziran 1878, No: 1812.

s. 10, 212, 284, 286, 287: *Osmanlı Sağlık Hizmetleri'nde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, 2001, İstanbul.

s. 12: Teotig Yıllığı.

s. 16: *Mamul*, 13 Ekim 1872, İstanbul.

s. 20: *The Graphic*, 7 Ekim 1876.

s. 26: Best-Ethotelin, Paris, 1856.

s. 32, 222: Litografi: Bachmann, Paris, 1847.

s. 38, 44: S & B Arşivi.

s. 46 (alt), 47: *L'Illustration*, 17 Şubat 1877, No: 1773, s. 104.

s. 50, 98, 218 (alt): E. Nedret İşli Arşivi.

s. 64, 70, 88, 89, 92, 93, 94, 122, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 136, 137, 156, 172, 174, 204, 248, 268, 334, 336, 340-343, 347-349, 377, 444: Arsen Yarman Koleksiyonu

s. 80: Garo Kürkman, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Ressamlar* (1600-1923), İstanbul, 2004.

s. 96, 97: Garo Kürkman Arşivi.

s. 120 (üst): Stella A. Vardanian, *Histoire de la Médicine en Arménie, De L'Antiquité á nos jours*, Union médicale Arménienne de France, Paris 1999.

s. 120 (alt): Teotig Yıllığı, 1914.

s. 126: S & B Arşivi.

s. 166: *Litografi*, L. Turgis, 1880.

s. 168, 186, 194, 214, 242, 274, 346 (alt): Sarkis Boghossian, *Iconographie Arménienne*, c. I.

s. 180 (üst): Burin de Jan Luyken (1649-1712), Amsterdam.

s. 180 (alt): "Tour du Monde", Paris, 1881.

s. 182, 183, 184: Claude Mutafian – Éric Van Lauwe, *Atlas historique de l'Arménie, Proche-Orient et Sud-Caucase du VIIIe siècle av. J.-C. au XXIe siècle*, Éditions Autrement - Collection Atlas/Mémoires, 2001.

s. 190: Burin de E. Lacombe, *Calcutta*, 1827.

s. 196 (üst): Anonim Litografi, Paris, 1830'lar.

s. 196 (alt), 208: Burin de Fr. Camp. Nuremberg, 1830'lar.

s. 200: Lithographie de Robillard, Paris, 1840.

s. 218 (üst), 220: Foto: Arsen Yarman.

s. 224: Renkli Litografi: Gagarin, Paris, 1847.

s. 228: Litografi: de Stein, 1889.

s. 244: Litogafi: Chardin, 1711.

s. 250, 344 (alt), 260: Garo Kürkman Arşivi.

s. 266, 365, 372, 373: Kartpostal.

s. 272, 276: Zeytuntsi, *Zeytuni Andsyalen yev Nergayen* (Zeytun'un Geçmişinden ve bugününden), Vienna,Mıkhitaryan Matbaası, 1900.

s. 282: Lithographie de Camille Rogier, Paris, 1847.

s. 283: Lithographie de Louis Dupré "Voyage à Athènes et à Constantinople", 1825, Paris.

s. 292: Marderos Deranian, *Hussenig, The Origin, History and Destruction of an Armenian town*, Armenian Heritage Press, 1981.

s. 302 (üst): "Les races humaines", Paris, 1873.

s. 302 (alt): Bocquin d'après Fossey, Paris, 1860'lar.

s. 316: *Azkayin Sahmanatrutyun Hayots* (Ermeni Milleti Anayasası) (yay., Ardziv Joğovurtagan Kravacaranots, D. Doğramacıyan Basımevi, İstanbul, 1914.)

s. 322, 330 (alt): *Nersesyan Korosu - 150* (Ed. Kd. Peder Krikor Damadyan – Vağarşak Seropyan), Mart Matbaacılık Sanatları Ltd. Şti., 2007.

s. 330 (üst): Teotig Yıllığı.

s. 331: Ayvazovski tablosu.

s. 332 (üst): *Mamul*, 12 Aralık 1870, İstanbul.

s. 332 (alt): *Mamul*, 11 Eylül 1872, İstanbul.

s. 344 (üst): Agop Şahinyan'ın torunu Vruyr Şahinyan Koleksiyonu.

s. 344 (orta): K. A. Koleksiyonu.

s. 352: NTV Tarih Dergisi, Eylül 2009.

s. 362, 363, 414: Boğos Natanyan, *Sivas 1877* (yay. haz. Arsen Yarman), Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2008.

s. 366-368: Luys.

s. 376, 394: Episkopos Dırtad Balyan, *Hay Vanorayk i Turkia*, İzmir, 1914.

s. 384: Teotig Yıllığı 1913.

s. 385: Capucins Missionnaires, Syrie, Liban, Turquie, P. Constant O.M.C., Nihil Obstat, 1931. Fr. Ernestus, m pror. Imprimaturs, 1931. L. Borel, r. g., Imprimerie Saint-Léon - 78, Marseille.

s. 402: Teotig Yıllığı 1914.

s. 404: Cevdet Kudret, *Abdülhamid Devrinde Sansür*, Milliyet Yayınları, 1977.

s. 408 (üst): Foto: Tarbassian.

s. 408 (alt): Foto: H. K'ossian, Partsr-Hayk', I, Garin k'aghak'e (Haute-Arménie, I, la ville de Garin), Vienne 1925, h.t. en fin d'ouvrage.

s. 409: Foto: K'araméay Déghégakir Sanassarian Varjarani=Rapport d'activité quadriénal du lycée Sanassarian, 1910, Constantinople 1911, p. 70.

s. 411: N. Becidyan Koleksiyonu.

s. 416: Ebubekir Hazım Tepeyran, Belgelerle Kurtuluş Savaşı, Gürer Yayınları, 2009, (2. basım), s. 34.

s. 426: Şam Ermeni Millet Mezarlığı Kayıt Defteri.

s. 432, 434, 435, 442: Arménouhie Kévonian, Les Noces Noires De Gulizar, Editions Parantheses, Paris, 1993.

Dizin

A

Abbas Mirza 196, 197, 201, 205-207, 215, 233
Abdülaziz (Sultan) 41, 125, 320
Abdülhamid (II) 4, 5, 8, 20, 25, 27, 41, 45, 55, 57-59, 62, 63, 66-69, 71, 72, 75, 77, 78, 83, 100, 101, 122, 124, 125, 175, 177, 230, 286, 397, 403, 407, 412, 416, 418, 427-430, 436, 439, 467-469, 471
Abdülmecid (Sultan) 79, 83, 86, 99, 194, 252, 416, 461
Abhazya 195
Abovyan, Haçadur 301
Acar dağı 195
Acaryan, Hıraçya 417-419, 465
Acem Karapapak 45
Acemler 19
Adana 42, 51, 83, 120, 290, 291, 297, 436, 437, 446, 467
Adanalı Hasanpaşazâde 79
Ademanlı 124, 129
Agathangelos (Akatankeğos) 447
Agil 152
Agos 431, 433, 446, 466, 472
Ağacan 431
Ağaton, Krikor 286, 311, 317, 327
Ağaton, Mıgırdiç 313
Ağdznik 105
Ahıska 186, 187, 195, 209, 214, 219, 240, 351
Ahlat 43, 456
Ahmed (I) 3
Ahmed (III) 2
Ahmed Cevdet Paşa 121, 438
Ahmet Şâkir Paşa 25, 55, 469
Akarlı, Engin Deniz 9
Akbaş, Püzant 463
Akdağ 265
Akdeniz 39, 259, 454
Akhtamar 108, 147, 290
Akkerman 193
Akraklı Kürtler 138
Akrat 227
Akşehir 269
Aladağlar 277
Alakom, Rohat 45, 219, 221, 223, 227, 229, 465
Alaşehir 265
Alboyacıyan, Arşag 71, 323, 326, 378, 465
Alevi (Kızılbaş) Kürtleri 123
Alexander (I) 191
Alexandropol (Gümrü) 238
Ali Han 147, 450
Âli Paşa 264, 265, 319, 329, 471
Ali Şefik Bey 115, 116
Alkanlı Kürtleri 134

Almanya 4, 59, 62, 410, 436, 437
Alverez, Justin 438
Amar 108, 134, 450
Amasya 35, 37, 42, 248, 266, 375
Amenun Daretsuyts 384, 403
Amerikalı misyonerler 62
Amiralar 279, 280, 282, 285, 307, 309
Anadolu 5, 7, 8, 11, 13, 15, 16, 19, 23, 25, 27, 30, 31, 33-37, 39, 42, 43, 49, 51, 52, 54-57, 59, 61-63, 65, 67, 71, 77-79, 85, 87, 91, 110, 111, 115, 118, 119, 121, 123, 124, 134, 135, 162, 181, 202, 209, 225, 229, 234, 237, 246, 255, 258, 265, 289-291, 293, 296, 297, 303, 321, 323, 326-328, 350, 351, 353, 378, 380, 384, 399, 401, 427, 428, 430, 441, 447, 449-454, 456, 457, 460-462, 466, 467, 469, 471
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 441
Anapa Limanı 209
Anayasa Komisyonu 305, 307
And, Metin 454, 465
Andznıver 296
Aneza 39
Anı Ören Yeri 457
Ani 43, 274, 275, 456, 457
Anili Samuel 457
Ankara 22, 42, 51, 119, 266, 360, 361, 378, 473
Antikacıoğlu, Sosi 463
Antsnıver Ingerutyun 361, 369, 371
Apardyanlar 275
Apostolik Doğu Ortodoks Ermeni Kilisesi 370
Apraham Episkopos Mamigonyan 343
Arakel Dad Amira 194
Arap istilası 280
Arapkir 154
Araratyan 296
Aras Yayınları 463
Arazi iradı 106
Ardahan 15, 215
Ardziv Vaspuragani (Vaspuragan Kartalı) 333
Ardzvig Darono (Daron Kartalcığı) 333
Arekin 275
Arevelk 443
Arevelyan Mamul (Doğu Basını) 303
Arğutyan 238, 239
Aristakes Vartabed 423
Arkavank köyü 431, 433
Armaş 194
Armenoloji (Ermenibilim) 303
Armianskaya Oblast 202, 239, 240, 241
Arnavut Naum Paşa 9
Arpaçay 195
Arşak 19, 354
Artinian, Vartan 279, 303, 465
Artuşu (Ertuşi) 124
Artvin 15
Asena, Cemil 125
Askeri konsoloslar (military consul) 7, 8, 21-23, 30, 31, 33, 34, 36, 56, 60-62, 65
Aslanyan, Istepan 313, 317
Asuri 105
Âşar (Âşar, Öşür) 28, 29, 55, 83, 106, 253
Aşdaraglı Nerses 198, 199, 201, 205, 238, 239
Aşıkyan, Horen 418
Aşiret Alayları 440
Aşkharapar 289, 291, 301
Aşot 19, 354
At hırsızlığı 35, 51, 52
Atatürk Yapı Sanat Okulu 410
Ateşyan, Başepiskopos Aram 462
Atıf Hüseyin Bey 59, 468
Austerlitz 198
Avagyan, Arsen 39, 41, 43, 48, 51
Avedis, M. 144
Avrupa devletleri 4, 5, 56, 57
Avrupalı hâkimler 28, 29
Avrupalı mali müfettiş 55
Avrupalı memurlar 55
Avrupalı subaylar 27, 29
Avusturya 2-4, 9, 59, 215
Âyan 2, 79, 87, 255
Ayastefanos 5, 7, 9, 11, 448
Ayaş 265
Aydın 83, 443
Aydınlanma Çağı 301
Aygır Gölü 90
Aytar, Osman 124, 125, 466
Ayvazyan, Kevork 397, 402, 403
Azadamard (Özgürlük İçin Mücadele) 303
Azerbaycan valisi 197
Aziz Meryem Ana Manastırı 271
Aziz Petro 457
Azkayin (milli) 320

Azkayin Gronagan Meclisi 341
Azkayin Sahmanatrutyun Hayots 313, 316, 317, 319, 466, 476
Azkayin varjaranner 320
Aznavur, Hovsep 410

B

Babıâli (Bâb-ı Âli) 25, 28, 29, 36, 48, 57, 83, 124, 158, 185, 253, 254, 280, 281, 307, 309, 310, 311, 313, 314, 315, 317-319, 321, 323, 379, 397, 412, 413, 437
Badıllı kabilesi 119
Bafra 338, 361, 367-370
Bağcıyan, Rahip Partoğomeos 386, 392
Bahri Paşa 433, 436, 437, 438
Bakırcıoğlu, Hakan 463
Bakırköy Dadyan İlköğretim Okulu 460
Bakırköy Ermeni Kilisesi 461
Baku (Bakü) 193
Balakian, Grigoris 441, 446
Bali, Rıfat N. 463
Balkan Yarımadası 191
Balsoy, Gülhan 463
Balyan, Krikor Amira 210
Balyan, Nigoğos 288
Banker Baltazzi 213
Bardizak (Bahçecik) 11
Bardizaktsi (Minasyan), Vahan 5, 11, 15, 17-19, 43, 66, 71, 99, 100, 135, 161-164, 169, 170, 187, 188, 291, 293, 301, 350, 351, 353-355, 447, 452, 466
Barnasyan, B. 337
Barsoumian, Hagop 83, 102-105, 107, 116, 117, 267, 273, 326, 327, 333, 345, 466
Batı Anadolu 255, 258
Batum 67
Bave Kurdan (Kürtlerin Babası) 124
Bayburt 15, 230, 361, 370
Bayezid 15, 19, 49, 138, 147, 149-151, 160, 162, 163, 167, 170, 171, 201, 209, 215, 217, 219, 237, 238, 350, 351
Bayezidli Ermeniler 162
Baytar, Lora 431, 433, 446
Bebiroğlu, Murat 303, 466
bedel-i askeriye (bedelâtı askeriye) 81
Bedevi 118, 122
Bender 193
Berâzî aşiretleri 124
Berberyan, N. 422, 423
Berlin Antlaşması 7, 9, 11, 13, 22, 23, 42, 51, 52, 55, 57, 60, 62, 65, 164, 393, 448, 451
Berlin Kongresi 6, 7, 11, 12, 15, 17, 21, 25, 46, 59, 68, 176, 346, 351, 450
Bervar Osman Bey 138
Besarabya 193, 239
Beşir 108, 139, 140, 450
Beydilli, Kemal 202, 203, 205-207, 216, 217, 233-236, 466
Beysanoğlu, Şevket 125, 466
Beytam Murat 143, 144
Bilecik Âyanı Ali Ağa 79
Biliotti (İngiltere'nin Trabzon konsolos muavini) 164
Birecik 39
Birleşik Dernekler 445
Bitlis 11, 43, 104, 177, 178, 256, 291, 297, 384, 395, 431, 433, 438, 439, 441
Bitlis Harp Divanı 441
Bitlis Müftüsü 439
Bitlis valisi Edhem Paşa 395, 431
Bizans 277, 303, 456
Boğos Bey Dadyan 194
Bora, Emine 463
Boratav, Ahmet 463
Bosna-Hersek 59
Botan 125, 229
Boz-Bayır 275
Bozarslan, Hamit 67, 466
Britanya ordusu 146
Bruinessen, Martin van 124, 125, 466
Bulanık 43, 431
Bulgaristan 42, 59, 234
Burdur 265
Burnaby, Fred 115, 116
Bursa 39, 194, 290, 291, 308, 322
Bükreş Antlaşması 79, 193, 195
Büyük Camışlı 221

C

Cafer Ağa 223
Camûşvan (Camûşvana Piçûk) 221
Cangülyan, Harutyun 418
Canik 43
Cebel-i bereket 121
Cebel-i Lübnan 9, 11, 55, 56, 465
Celâli 124
Cemaat Genel Meclisi 77, 308, 309, 311, 314, 315, 317, 319, 333, 335, 337,

339, 346, 347, 350, 360, 375, 392, 396, 445, 465
Cemaat Karma Meclisi 371
Cemaat Merkezi Yönetimi 360, 396
Cemadanlı 124
Cercerîs 221
Ceyb-i Hümayun sarraflığı 211
Ceza Kanunnâme-i Hümayun 406, 466
Cezahir 431, 433
Cibran 124, 441
Cibranlı Halit Bey 441
Cinyar köyü 431
Cismani Meclis (Kerakuyn Joğov) 305-307, 309, 321, 323, 335, 337, 359, 392
Cizre 125, 128
cizye 81, 106, 247-249
Clayton (yüzbaşı) 7
Collège de France 288
Cooper (yüzbaşı) 7
Culfa 179, 180
Curzon, Robert 123, 467

Ç

Çakmak, Ali 462
Çar I. Nikola 239, 240
Çar I. Paul 191
Çarçarcı 221
Çarsancak 33, 45, 102, 109, 155, 294, 345, 350, 353, 358, 375, 470
Çarşamba 15
Çeçen 39, 42
Çeçen nüfus 39
Çeçenistan 43, 197
Çelik, Jaklin 463
Çemişgezek 115, 138, 154, 155, 345, 353, 468
Çerkes Hümayun Muhafızları 43
Çerkesler 5, 36, 37, 39, 40, 41, 43, 45, 48, 51, 121, 160, 449, 466
Çerkesya 43
Çermuk 152
Çetinoğlu, Ali Sait 463
Çıldır 160
Çınkuş (Çüngüş) 152
Çıteyan Ağa 382
Çıteyan, Ğugas 382, 383
Çıteyan, Sarkis 383
Çifte vergilendirme 99, 451
Çobangerekmez (Çobangermez, Congermez) 221
Çukur Bulanık 431
Çukurova 121, 297

D

Dabovank 431
Dadrian, Vahakn N. 54, 59, 60, 467
Dadyan 194, 281, 311, 460
Dadyan Okulu 461
Dadyan Sokak 460
Dadyan, Arakel Bey 194
Dadyan, Harutyun 337
Dadyan, Hovhannes (Ohannes) 194, 311, 317, 460, 461
Dadyan, Simon Bey 194
Dağıstan 36, 43, 188, 189, 195, 197
Damadyan, Papaz Krikor 462
Damascus (Şam) 422, 423
Daron (Muş) 105, 145, 384, 443, 445
Daron (Muş) bülbülü 443
Daron kırlangıcı 443
Daronis 141, 145
Darphane Emini 210
Darphane sarrafı 210
Datev 245
Datev Manastırı 245
Davison, Roderic H. 254, 467
Davut Paşa 327
Dédéyan, Gérard 106, 108, 134, 188, 198, 219, 232, 239, 275, 277, 288, 303, 327, 333, 467, 468, 470
Deli Sılo 142, 157-159, 257
Denizli 265, 436
Derbent 189, 193, 195, 241
Deringil, Selim 66-69, 75, 467
Dersa'âdet Mahkeme-i Cinâ'iyyesi 391, 396
Dersaadet İstinâf Mahkemesi 391, 401
Dersaadet mebusu Sebuh Efendi 177
Dersim 15, 73, 74, 101, 106, 109, 111, 115, 125, 157, 294, 441, 446, 468, 469
Dersim Kürtleri 109, 111, 157
Derviş Ağa 104
Derviş Paşa (Dördüncü Ordu kumandanı) 121
Devlet-i Âliyye 234, 236, 314, 317
Digor 227
Dilican 195
Diran 19, 354
Disraeli 56, 59, 60
Divan-ı Hümayun Kalemi 321
Diyadin 129, 138

Diyap Ağa 115
Diyarbakır 11, 15, 22, 23, 27, 39, 42, 45, 49, 125, 135, 138, 144, 177, 256, 287, 345, 441, 458, 459, 466
Diyarbakır Arkeoloji Müzesi 458
Diyarbakır Müze Müdürlüğü 459
Doğu Anadolu 30, 49, 57, 123, 124, 202, 209, 234, 328, 466, 469
Doğu Gürcistan 191, 195
Doğu Karadeniz 79
Doğu vilayetleri 54, 59, 61, 63, 65, 91, 99, 469
Dolmacı, Emine 455
Doukazkoy (Tümgeneral) 165
Dörtyol 437
Dr. Reynolds 395
Drama 255
Dramalı Mahmud Bey 79
Duguid, Stephen 69, 75
Dujik 155
Dünya Turu 410
Düzyan ailesi 210
Düzyan kardeşler 281
Düzyan, Ohannes Çelebi 210
Dzağik gazetesi 422, 423, 467

E

Eçmiyadzin 11, 76, 147, 161-163, 179, 181, 189, 201, 207, 224, 244, 245, 317
Edhem Paşa 431
Edirne Antlaşması 202, 209, 212, 215, 216, 219, 238
Eflak ve Boğdan 209
Ege adaları 193, 259
Eğil 152
Eğinli Boğos 155
Ekrâd taifesi 215
Elegez (Camûşvana Mezin), 221
Eleşkirt 15, 19, 49, 138, 150, 160, 162-165, 167, 169, 170, 177, 219, 237, 238, 351
Emer Axa 219
Emiroğlu, Kudret 4, 101, 472, 467
Encümen-i Daniş 289
Episkopos Mağakyan 310
Erdem, Hakan Y. 467
Erdem, Y. Hakan 40
Erdoğdu, Abdullah Teyfur 252, 253
Erivan 161, 162, 164, 193, 196, 197, 200-202, 218, 219, 221, 223, 225, 229, 238-241, 243, 245, 352, 360, 418, 465, 473
Erkan, Aydın Osman 37, 41, 43, 467
Ermeni Atinası 290
Ermeni burjuvazisi 327
Ermeni çorbacıları 35, 76
Ermeni fobisi (Armenophobia) 238
Ermeni Gregoryenler 164
Ermeni Kadınlar Birliği (Askanever Hayuhiats Enkerutiun) 297
Ermeni Katolikler 90, 164
Ermeni köyleri 30, 31, 33, 34, 75, 103, 138, 140, 146, 151, 157, 160, 187, 237, 275, 356, 430, 440
Ermeni köylüler 16, 17, 19, 31, 33, 52-55, 63, 72, 76, 90, 91, 101-108, 110, 116, 121, 138, 139, 141, 147, 158, 160-162, 177, 178, 185, 207, 227, 237, 243, 245, 246, 257, 267, 297, 300, 327, 333, 345, 350, 351, 354, 356, 358, 379, 382, 427, 428, 430, 450, 451
Ermeni meselesi 5, 7, 8, 11, 54, 473
Ermeni Milleti 18, 19, 65, 210, 216, 291, 313, 314, 316, 317, 319-321, 341, 344, 353, 395, 401, 427, 466, 476
Ermeni mitolojisi 105
Ermeni Nizamnamesi (Ermeni Milli Anayasası) 288, 292, 307, 312, 323, 326, 327, 333, 337, 350, 351, 360, 364, 369, 445, 453
Ermeni Okullar Birliği (Miatsial Enkerutiun Hayots) 297
Ermeni okulları 243, 289, 296, 297, 405, 406, 409, 410
Ermeni Rönesansı (Veradzınunt) 301
Ermeni tebaası 73, 278, 452
Ermeni Tedrisat Komisyonu (Usumnagan Khorhurt) 289
Ermeni Vatanperverler Komitesi 392, 393
Ermeni ve Rum patrikleri 211
Ermeni Vilayeti 207
Ermeni Yaylası 219, 301
Ermeni-Gürcü devleti 199
Ermeni-Kürt ilişkileri 53, 54, 117
Ermenistan 14, 17-19, 33, 105, 143, 157, 169-171, 189, 198, 201, 202, 218, 221, 224, 232, 239, 240, 243, 245, 293, 301, 303, 329, 333, 351, 358, 375, 391, 396, 399, 401, 405, 406, 415, 427, 447, 469, 470, 472
Ermenistan Krallığı 406
Ermolov (Yermolov), A. P. (General) 197

Erzincan 15, 17, 33, 37, 45, 111, 125, 130, 159, 170, 215, 353, 358, 375, 470
Erzincanlı Hacı Fehim Efendi 67
Erzurum 7, 11, 13-15, 17, 19, 21, 27, 34, 39, 43, 45, 48, 49, 51-53, 55, 83, 86, 87, 90, 111, 115, 116, 146, 149, 150, 160-162, 164, 165, 167, 169, 177, 187, 196, 201, 208-210, 215-217, 219, 226, 230, 237, 238, 246, 254, 277, 290, 297, 350-352, 355, 405, 408-410, 441, 469
Erzurum Kongresi 410, 441
Erzurum mebusu Hamazasp Efendi 177
Erzurum reform komisyonu 51, 52, 146, 160
Erzurum Valisi Rüstem Paşa 55
Everett (Yüzbaşı) 49
Eyres, H. C. A. 395
Eyüp 20, 50, 194

F

Fahim Efendi 147, 450
Faik Paşa 170
Faki Hasan 147
Faki Osman 147
Farsça 59
Ferman (Amasya) 248
Ferman (Yozgad) 250
Ferriman, Frederick Z. Duckett 437, 446, 467
Fındıklı Dere 90
Fırat 39, 154, 156, 157, 176, 439, 440, 468
Fırka-i Islahiye 121
Filibe sancağı 42
Filipov, V. N. (Rus Genelkurmay Albayı) 51
Franko Nasri 9
Fransız Akademisi 289
Fransız İhtilali 288
Frazee, Charles A. 281, 467
Furnus 275

G

Gabudikyan, Rahip Hovhannes 311, 317
Galata Kilisesi 337
Gamsaragan (Kamsaragan) (Erzurum eski konsolos vekili binbaşı) 169
Gandzak (Gence) 192
Garabed Artin Davud Paşa 9, 10
Garabedyan, Keğam Der 442, 443, 446
Garabedyan, Yeğyazar 440
Gargalar 275
Garin (Erzurum) 49
Gâvur Dağı 79
Gayrimüslim 21-23, 34, 57, 72, 75, 77, 78, 81, 99, 147, 150, 210, 211, 233, 247, 254, 256, 258, 259, 264, 267, 277, 278, 409, 453
Gazi Ahmed Muhtar Paşa 45, 468
Geloi (Ciloi) 150
Gence 192, 195
Genel Meclis 308, 310, 314, 321, 323, 326, 327, 333
Genel Vali 57
General Hetum 275
Georgeon, François 5, 49, 58, 66
Germir 343
Gırcikyan 285, 306
Gladstone 56, 59, 60, 435
Glendale, Vartkes Yeghiayan 468
Gontag 270, 271
Gozelder 221
Göçebe Kürt aşiretleri 53, 123
Gökalp, Ziya 125
Grayan, Mesrob (Mesrop) 382, 387, 389, 468
Griboyedov, Aleksandr Sergeyeviç 197, 202, 203, 240
Guli Cafer Ağa 223
Gundahsaz 221
Guristan 195
Gülhane Hatt-ı Şerifi 82, 278
Gülistan Antlaşması 195
Gülizar 395, 431, 433-435, 442, 443, 446, 450, 466, 472
Gümrü 192, 219, 227, 229, 238
Gümüşçü, Kaspar 311, 317
Gümüşhacıköy 248, 249
Gümüşhane 15, 90
Güney Anadolu 31
Güneydoğu Anadolu 121
Gürcistan 189, 191, 193, 195, 198, 201, 221, 241, 243
Gürcistan-İmeretya Bölgesi 241
Gürcü soylu sınıfı 277
Gürcüyan, Hagop 382

Ğ

Ğazar Parbetsi 447
Ğugasov (Ğugasof) Arşak Der 160-163, 169, 170, 189

H

Habsburglar 69
Hacı Boğos 210
Hacı Hasan Paşa 147, 450
Hacı Musa Bey 439-441, 443
Hacı Saleh 108
Hacıköy 248, 249
Haçik 108
Haçin 275
Hafız Paşa (Trabzon Valisi) 37
Hafir 104-108
Hağbad 245
Hağbad Manastırı 245
Halep 9, 27, 39, 42, 83, 87, 177
Halet Efendi 210, 281
Hamidiye Alayları 63, 64, 88, 89, 100, 123-127, 132, 135, 450, 466
Hariciye Nazırı Âli Paşa 319
Hariciye Nezareti 23, 311, 312
Harput 33, 45, 53, 82, 83, 101-103, 155, 157, 158, 185, 291, 292, 297-300, 339, 345, 353, 356, 358, 375, 380, 436, 453, 465, 470, 472
Harran 119
Harutyun Markaryan Matbaası 360, 362
Hasananlı Halit oğlu Rıza (Rıza é Halit) 439
Hasköy 194
Hastane İdaresi Komisyonu 323
Haşam 108
Hatunoğulları 45
Havran Dürzileri 49
Hayal gazetesi 403
Haydaran Aşireti 45, 124
Hayfa 39
Hayg 19, 469
Haygagan Marz 239
Hayırsever Cemiyeti (Baregordzakan Cemiyeti) 297
Hazreti Ali 107
Hemran 134, 138
Hemşin 15, 43
Herardyan, M. 304-310, 318-320, 468
Hesenan 221
Hevedig köyü 431
Hewsen, Robert H. 105, 106, 108, 273, 275, 468
Heynetsik 154
Hezargradlı Hasan Ağa 79
Hınçak Partisi 418
Hınıs 42, 215, 216
Hıret (Hırit) 108
Hırimyan, Patrik Mıgırgiç I (Hırimyan Hayrik) 12, 136, 301, 328-331, 333-336, 393, 437, 454
Hırimyan, Peder Garabed 437
Hıristiyan ahali 23, 165, 328
Hıristiyan nüfus 7, 24, 25, 40, 41, 68, 69, 71, 77, 78, 237
Hindistan 27, 30, 67, 155, 181, 189, 471
Hizan 33, 45, 108, 134, 138-144, 353, 358, 375, 384, 470
Hizan Surp Harutyun Kilisesi 143
Hogdemper 270
Horenli Movses 152
Hormek aşiretleri 124
Hosk Hayrenyatz 15, 43, 71, 100, 162, 169, 466
Hotin 193
Hourani, Albert 69
Hovannisian, Richard G. 83, 87, 102, 116, 146, 237, 240, 273, 327, 466, 468, 470-472
Hoyt 431
Hultik 446
Huzyan, Mihran 392
Hüdavendigâr 83
Hülagü, M. Metin 59, 468
Hünkarbeğendiyan, Hovhannes 311
Hünkârbeğendiyan, Hovhannes (Balat Surp Hreştagabet Kilisesi Papazı) 317
Hüseyin Ağa 221, 223, 225-227
Hüseyin Nâzım Paşa 396, 468
Hüsnanlı (Hasenan) 124
Hüsüsapayl (Kuzey Şafağı) 301

I

Iğdır 162, 163, 221

İ

İbe 108, 450
İbrahim Paşa 82, 125, 126
İdare-i Umumiyye-i Muhacirun Komisyonu 37
İkinci Meşrutiyet 49, 303, 384, 416, 439, 443, 466
İkinci Viyana Kuşatması 2
İltizam sistemi 82, 84-86, 247, 253, 255
İmeretya 195, 241
İnalcık, Halil 2, 82, 90, 254, 279, 470, 471

İngiliz Kilisesi 176
İngiliz konsolosu 42, 111, 124, 149, 167
İngiltere 4, 5, 7-9, 21, 23-25, 27-30, 33, 34, 36, 40, 45, 56-60, 62, 66, 67, 149, 164, 167, 170, 171, 175-177, 191, 193, 195, 197, 209, 215, 254, 392, 393, 410, 439, 471
İngiltere Büyükelçiliği 23, 25
İran 59, 117, 118, 136, 149, 151, 160, 162, 168, 188, 189, 191, 192, 194, 195, 197-199, 201-207, 209, 215, 216, 221, 223, 225, 227, 232, 233, 235, 236, 238, 240, 241, 243, 441, 449, 451, 452, 469
İran Ermenileri 199
İsa Mesih 269, 271, 369
İshak Bey 109, 110
İskenderun 39
İskit, Server 403, 405, 407, 468
Islahat Fermanı 7, 78, 246, 267, 277-279, 311, 320
İsmail Hakkı Paşa 45, 146, 161, 162, 165, 170, 246
İstanbul 5, 8, 9, 11, 14, 15, 17, 19, 21, 23-25, 27, 33-35, 42, 43, 45, 46, 49, 56, 60, 71, 80, 84, 85, 87, 90, 92, 95, 115, 116, 124, 136, 143, 144, 155, 162, 169, 170, 175, 181, 191, 193, 209-211, 215, 216, 253, 256, 259, 260, 267, 277, 289-291, 296, 297, 301, 303, 305, 309, 310, 313, 315-317, 319, 321, 323-330, 333, 335, 337, 338, 346, 348-351, 360-364, 366, 369-372, 374, 375, 377-379, 381, 392, 395-397, 406, 410, 416-419, 422, 427, 433-436, 438, 439, 448, 449, 454, 455, 457, 460, 461, 465-470, 472, 475, 476
İstanbul Boğazı 191
İstanbul Ermeni Patriği 11, 15, 169, 321, 351
İstanbul Ermeni Patrikhanesi 11, 14, 35, 45, 170, 338, 346, 348, 349, 360, 396, 397, 427, 448, 449
İstanbul Ermenileri 289, 296, 323, 327-329
İstanbul Konferansı 42, 46
İstanbul lehçesi 289
Istepan (Ermeni Patriği) 251
Istepannos (İzmit Episkoposu) 317
İstimâlet 233, 234, 468
İşli, Emin Nedret 463
İttihat ve Terakki 440
İzmirliyan, Matteos 11, 13, 34, 363
İzmirliyan, Matteos (Ermeni Patriği Naibi) 14
İzmit 11, 22, 194, 290, 317, 359, 360, 365, 378

J

Jalaleddin (Celalettin) 147
Jandarma teşkilatı 28, 30
Jwaideh, Wadie 223, 225, 226, 229-231, 469

K

Kaçar 223
Kadirli 121
Kafkas muhacirler 51
Kafkasya 37, 40, 41, 43, 54, 67, 188, 189, 191, 192, 195, 198, 221, 229, 232, 240, 241, 243, 467
Kâğıt para 49
Kağızman 227
Kağtsrahayyats Surp Asdvadzadzin Manastırı 75, 76, 294, 354
Kahana (papaz) 269-271, 338, 341, 343
Kalustyan, Hovhannes 72
Kâmil Paşa 405, 433, 439
Kanun-ı Esasi 46, 72, 321, 327, 403, 405, 407, 427, 428
Kapan 275
Kapikyan, Garabed 160
Karabağ 189, 193, 195, 197, 201, 202, 206, 240, 243, 245, 277, 417
Karabağ ve Siunik melikleri 277
Karaca, Ali 25, 55
Karadeniz 11, 15, 43, 79, 191, 238, 447, 469
Karadeniz Bölgesi 195
Karafakılı 121
Karagöz karikatürü 403
Karahisar Voyvodası İbrahim Ağa 79
Karakanyan, Nerses 445
Karakeçi 124, 131
Karakilise 137, 138
Karakoç, Sarkis 406, 466
Karaman 269
Karaosmanoğlu ailesi 255
Karapapak 45, 123, 124
Karasu 108
Karbulak 221
Karerli Mehmet Efendi 441, 446, 469
Karlofça Antlaşması 2

Karpat, Kemal H. 39, 469
Kars 15, 17, 19, 39, 45, 87, 160, 162-167, 169, 172-174, 192, 201, 209, 210, 214, 215, 217, 219, 221, 223, 226-229, 238, 246, 351, 465, 470
Kars Kürtleri 45, 221, 223, 227, 465
Kartal Kilisesi 460
Kasaba, Reşat 117-119, 121, 123, 134, 135, 256, 258, 469
Kasım Han 227
Kastamonu 29, 42
Katolik ve Protestan misyonerler 290, 291, 299, 452
Kazancıyan, Giragos Efendi 115
Kazaz Artin Amira (Harutyun Bezciyan) 210-213
Kazemzadeh, F. 197, 203, 469
Kazgan, Haydar 211, 213
Kemah 15, 170
Keresteciyan, Patrik Kevork II 307, 308
Kerim Bey 145
Kevonyan, Armenuhi (Kévonian, Arménouhie) 433, 436, 446, 477
Khars köyü 431
Khavaryal 290
Khoban (Khuban) köyü 145
Khorenatsi, Movses 447
Khoroz 139, 145
Khoroz Surp Haç Manastırı 139
Khorozlu Beşir 108, 140, 450
Khosda 155
Khoşmat 74
Khoudabaşyan, A. 238, 239
Khub köyü 145
Kıbrıs 27, 42, 58, 119
Kırapar (Krapar) 289
Kırım 184, 188, 189, 191, 193, 215, 229, 472
Kırım Savaşı 7, 87, 121, 146, 147, 192, 221, 223, 226, 227, 229, 238, 246, 278, 281, 352, 416
Kırım Tatarları 191
Kırşehir 3, 266
Kızılbaş aşiretleri 106
Kızılbaş cemaatleri 117, 118
Kızılkilise köyü 227
Kieser, Hans-Lukas 53, 54, 61-63, 65-68, 99-101, 469
Kiğı 15, 53, 54, 102, 170, 215, 294
Kiğı Ermenileri 53
Kilikya Ovası 275
King, Charles 447
King, Charles 469
Knapp 395
Kocabaşoğlu, Uygur 7, 8, 21, 22, 45, 61, 469
Kocagüney, Tümgeneral Vehbi 230, 469
Koçoğlu Mustafa 115
Kodaman, Bayram 124
Komraş 154
Konstantinopolis 329
Kont Andraşi 59
Kont Derby 171
Konya 22, 36, 42, 83, 87, 269, 291, 338, 341, 343
Konya Ermeni cemaati 343
Konya Surp Asdvadzadzin Kilisesi 343
Korbilax 221
Kozan 120, 121
Kozanoğulları 121
köle ticareti 40
Köse Süleyman Ağa 223
Kraliçe Victoria 5
Kubaçin 195
Kuban 189
Kudas 433
Kudüs 87, 122, 210, 255, 310, 338, 341, 422, 423, 436, 445, 446, 471
Kudüs Patriği 310
Kulp 458
Kulpik 141, 145
Kumiş 160
Kumkapı Ermeni Olayı 418
Kurat, Yuluğ Tekin 27-31, 34, 36, 469
Kuruboğaz 221
Kutais 241
Kuyumcuyan, Episkopos Sarkis V 307
Kuyumcuyan, Ohannes (Paşa) 9
Kuyumcuyan, Patrik Edirneli Sarkis V 321
Kuzey Kafkasya 43
Kuzucan 15
Küçük Asya 37, 39, 60, 105, 472
Küçük Camışlı 221
Küçük Kaynarca Antlaşması 191, 193
Küçük, Cevdet 279
Kültür Bakanı 457
Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu 459
Kürdistan 53, 59, 100, 104, 118, 470
Kürkman, Garo 463, 475, 476
Kürt aşiretleri 25, 31, 52, 53, 99, 110, 111, 115, 117, 118, 123-125, 134, 135, 140, 157, 225-227, 229, 231, 246, 267, 356, 379, 383, 430, 451

Kürt Aşiretleri İdare Nizamnamesi 229
Kürt Azadi Cemiyeti 441
Kürt beyleri 8, 63, 98, 104, 106, 110, 115, 146, 169, 221, 226, 445
Kürt Cemşit Ağa 169
Kürt dengbejler 446
Kürt emir ve beyleri 99-101
Kürt İsmail Hakkı Paşa 45, 146
Kürt İstiklal Cemiyeti 443
Kürt isyanı 134
Kürt Kaya 101
Kürt Mihmadlu aşireti 119
Kürt Musa Bey 395, 431, 436, 438, 446, 472
Kürt özerkliği 100
Kürt Şeko ailesi 441
Kürt-Alevi Hormek aşireti 53
Kürt-Ermeni çatışması 54
Kürtçe 59, 297, 441, 446, 467
Kürtler 5, 17, 19, 22, 33, 35, 42, 45, 48, 51-54, 62, 63, 65-67, 99-102, 105, 107-111, 115-118, 121, 123, 124, 134, 135, 138, 139, 141, 142, 144-147, 149-151, 154, 155, 157-163, 165, 173, 185, 205, 215, 219, 221, 223-227, 229-231, 256, 257, 267, 383, 384, 433, 448, 450, 465

L

Labanof-Rostowski, Alexis Borisovich 57
Latin Kilisesi 9
Lavok Telo 134
Layard, A. Henry 25, 27-30, 34-36, 42, 49, 51, 52, 55, 56, 59, 66, 104, 105, 135, 146, 149, 160, 167, 171, 256, 469, 470
Lazarev (Lazareff), A. 160, 161, 163-170, 187, 189, 202, 205-207, 236, 239, 246
Lazaryan 190, 238, 239, 409
Lazaryan (Lazarev) ailesi 190
Lazaryan Akademisi 409
Lazaryan, K. 239
Lenz 410
Lezgi 238
Limni 211
Londra Protokolü 58
Londra ve Manchester Ermenileri 56
Lord Dufferin 56, 57
Lord Salisbury 8, 13, 25, 146, 392, 393
Lori 195, 240
Lraper 460, 473
Lusavoryal 290
Luys 338, 361, 366, 369, 371, 372, 470, 476
Lynch 410

M

Mabeyn-i Hümâyun 425
Macar altını 212
Madatov (Madatyan), General 198
Mağakyan, Istepannos 310, 311
Mahdesi Cercis Krikoryan 441
Mahmede Şahbaz 134
Mahmud (II) 69, 79, 80, 82, 98, 194, 210, 211, 213, 215, 225, 234, 247, 461
Makedonya 4, 57
Maku 162
Malatya 100, 141, 157, 158, 176, 291, 459
Malatya Çavuşoğlu mahallesi 459
Malatya Turizm Müdürlüğü 459
Malatyalı Ermeniler 153
Malay 108
Malazgird (Malazgirt) 43, 215
Malhasyan, Sirvart 462
Maliye Nezareti 84, 86, 286, 419
Mamahatun 31
Mamırdunk (Hemran) 134, 138
Mamul 303, 397, 402, 473, 475, 476
Mamuret-ül Aziz 11, 297
Manastırlar Komisyonu 323
Manuçaryan, Krikor 198
Manukyan, Manuk 313
Manusyan, Vramşabuh 438
Maraşlı, Recep 438, 440, 441, 443, 446, 470
Mardik Bey 194
Margosyan, Krikor 305, 306
Markanyan, Yakup 203
Maruni 9
Masis 303, 380
Masis (Ararat) 179, 198
Matbuat Kanunu 403
Mavrak 227
McGowan, Bruce 2, 3
Meclis-i Ahkâm-ı Adliye 264, 279
Meclis-i Mahsus 28
Meclis-i Mebusan 177, 258, 416, 443
Meclis-i Umumi-i Ruhani 405
Meclis-i Vâla 87
Meclis-i Vükela 405
Megi 151
Meğu Hayasdani (Ermenistan Arısı) 301
Mehmed Bey 79
Mehmete Necam 134

Meillet, Antoine 417
Mekke 267
Melikov, Loris 160, 166, 226, 227, 229, 230
Melkonyan 237, 238, 470
Melkonyan, Ashot A. 237, 238
Meran 108
Merega 205
Mezopotamya 119
Mgr. Karakanyan 445
Mıkhitarist Alişan 301
Mıkhitaristler 290, 291, 303
Mısır 27, 40, 57, 100, 178, 198
Mışag (Ekinci) 301
Mışo Keğam 443
Miatsial Ingerutyun 445
Michelet, J. 288
Miçtağ köyü 145
Midhat Paşa 46, 58, 289, 412
Milan 124, 126
Milanlı (Milli) İbrahim Paşa 125
Milli Meclis (Genel Meclis, Azkayin Joğov) 305, 307-309, 321, 323, 348, 349, 445, 454
Minassian, Sevan 463
Minasyan, Anahide Ter (Anahide Der Minassian, Anahid-Der Minasyan) 106, 125, 134, 188, 189, 194, 198, 201, 202, 219, 231-233, 239-241, 243, 245, 273, 277, 278, 281, 288, 291, 301, 303, 320, 321, 327, 329, 333, 345, 417, 446, 470
Minasyan, Minas 313
Mingreliya 195
Mir Mihe 134, 384
Miran 124, 128
Miranlı Mustafa Paşa 125
Mirdit 9
Mirek 221
Mîrek (Mîreka Mezin, Mîreka Piçûk) 221
Miskiewicz, A. 288
Monsenyör Harutyun 13
Monteith, William 226, 470
Moralı, Mehmet 254, 467
Mordtmann, Andreas David 84, 86, 259
Moring (Morenik) köyü 82
Moskowski Viedomosty 57
Mubahyacıyan, Hagop 311, 317
Muhakeme Komisyonu 323
Muhasebe İdaresi Komisyonu 323
Mukri 124
Murad (V) 83
Murad (IV) 117, 118, 234
Murade Mirza 134
Muradyan, Avedis Efendi 138
Murat 108, 139, 140, 143, 450
Murc (Çekiç) 301
Musa Bey 147, 384, 395, 431, 433, 436-441, 443, 450, 463
Musalla Dağı 90
Mustafa (II) 2
Musul 98, 105
Muş 15, 18, 42, 43, 48, 102, 104-106, 134, 138, 146, 151, 177, 178, 187, 209, 215, 216, 225, 256, 277, 290, 297, 329, 333, 384, 395, 431, 433, 436, 439-446, 450
Muş Ermenileri 48, 431, 443
Muş muhafızı Ali Şefik Paşa 215
Muş mutasarrıfı Emin Paşa 215
Muş Ovası 19, 105, 431, 445
Muş Surp Garabed Manastırı 445
Muş Surp Marine mahallesi 446
Mutki 138
Mutki Aşiret Reisi Hacı Musa Bey 441
Muzaffer Paşa 9
Mültezim 36, 79, 82, 84-87, 90, 91, 253, 415, 451
Müslüman muhacirler 66

N

Nahcıvan 202, 203, 206, 243
Nakşibendî tarikatı 67
Napolyon 193, 195, 198, 277
Napolyon (III) 277
Narbey 12, 301
Naroyan, Patrik 410
Nasturiler 98, 441
Natanyan, Boğos 5, 30-35, 45, 52, 53, 55, 63, 65, 71-77, 81-83, 85, 90, 101-104, 107-111, 124, 134, 135, 138-145, 147, 152, 157, 247, 257, 258, 280, 290, 291, 293-295, 297-301, 303, 326, 338, 339, 345, 350, 351, 353-361, 363, 369-371, 374, 375, 378-384, 386-389, 391-393, 395-397, 399, 401, 406, 407, 412, 413, 415-419, 421-423, 425, 427-430, 447, 448, 450-453, 462, 463, 470, 476
Natanyan, Boğos 5, 31, 33, 35, 45, 53, 65, 71-75, 77, 82, 83, 90, 102-104, 109,

110, 134, 135, 140, 141, 147, 247, 257, 258, 280, 290, 294, 295, 298, 299, 301, 303, 326, 338, 339, 351, 353, 354, 356-359, 361, 363, 369, 370, 380-382, 384, 386, 388, 392, 396, 399, 416, 417, 419, 422, 423, 427, 429, 447, 451, 476
nefy-i ebed 396, 406, 407, 415, 417, 421
Nergararyan, Rahip Bedros 345
Nerses (Patrik) 14, 15, 46, 70-72, 170, 329, 358, 359, 371, 375
Nersesyan Akademisi 409
Nicolosof, Teğmen 169
Nigoğos Amira 194
Nikola (I) 232
Nikomedya Marhasalığı 360
Niş 267
Nizâmnâme-i Mahsusa 9
Nizamnâme-i Millet-i Ermeniyan 319, 320
noksan-ı arz 83
Nor Culfa 179
Nor Tar (Yeni Yüzyıl) 301
Noradunkyan, Hagopik 311
Norman, Charles Boswell 146, 170, 471
Nuh Bey 440
Nurettin Köyü 439

O

Oçakov 191, 193
Odessa 39
Odyan, Krikor 288, 289, 307, 313
Odyan, Yervant 443
Ohan Bey 431, 433
Okizê Mamo 219
ondalık vergi 83, 86
Ormanyan (Ermeni Patriği) 436
Ormanyan, Patrik Mağakya I 301, 436-438
Ortaköy Ermeni Kilisesi 15, 18, 71, 351
Ortaylı 264, 403, 407
Ortaylı, İlber 264, 403, 412, 471
Oset 42
Osetya 188, 198
Osman Nuri 58, 177, 471
Osmaniye 121
Osmanlı Bankası 281
Osmanlı Darphanesi 210
Osmanlı Ermenileri 9, 11, 49, 52, 105, 138, 146, 150, 160, 161, 163-165, 167, 169, 170, 199, 202, 217, 231, 247, 254, 257, 279, 301, 303, 328, 406, 449, 451-453, 472
Osmanlı Hariciye Nezareti 23
Osmanlı-Rus ilişkileri 29, 57, 58
Osmanlı-Rus Savaşı (1828-1829) 207, 237
Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) 353, 447
Osmanlı-Rus Savaşları 5, 7, 15, 18, 19, 21, 28, 31, 36, 37, 41-43, 45, 48, 49, 58, 63, 71-73, 91, 116, 135, 138, 141, 142, 145-147, 151, 160, 161, 168, 170, 173, 185, 188, 191, 192, 197, 202, 206, 211, 212, 215, 219, 221, 226, 227, 229, 230, 236, 238, 245, 246, 350-352, 358, 378, 409, 430, 448-451, 472
Oulnia 275
Ovacık 155, 157
Ovacık (Dersim) Kürtleri 157

Ö

Özcan, Azmi 67
Özkaya, Yücel 3, 471

P

Padova 291
Palakaşyan, Hovnan K. 422, 423
Palu Ermeni cemaati 356, 379, 386
Pamp (Pampa Kurda) 221
Pamuk, Şevket 213, 471
Pan-İslâmizm 67
Pankratyev (General) 215-217
Papazyan, Hovhannes 311, 317
Papert (Bayburt) 370
Paretsor Surp Asdvadzadzin Manastırı 144, 145
Paris Konferansı 7
Pasarofça Antlaşması 2
Pasin 15, 49, 160, 216, 237, 238
Paskeviç (Erivanlı) 201
Paskeviç (Mareşal, Varşova Prensi, Erivan Kontu) 200
Paskeviç, Kont Ivan Fedoroviç 187, 197-199, 201-203, 207-209, 214, 215, 221, 223, 225-227, 229, 230, 238-240
Pastırmacıyan, Karekin (Armen Garo) 49
Patrik Hagopos 308
Patrik Kaymakamı 310-313, 318, 319
Patrik Kevork 308
Patrikhane 35, 42, 45, 76, 83, 136, 144, 162, 170, 185, 279, 285, 289, 298, 305, 307, 309, 310, 314, 315, 318, 319, 341, 348, 350, 355, 356, 359, 369, 370, 371, 375, 377, 379, 380, 383,

389, 397, 401, 410, 412, 413, 418, 429, 439
Patrikhane Karma Meclisi 72, 358, 375
Patrikhane Loğoveti (Loğofet) 306
Payaslı Küçükalioğlu 79
Pembek 221
Penga (Pinga, Pingyan) 155, 157
Pera Surp Yerrortutyun (Üç Horan) Kilisesi 433
Perişan Hanım 431
Peroomian, Rubina 146, 471
Pers 188, 189, 198, 199, 201, 202, 232, 240
Pertevniyal Sultan 41
Pıriştina 436
Pifik 227
Pikon 90
Pingan köyü 110
Polonya 9, 181
Poşt (Karwansere) 221
Poti Limanı 209
Prens Vorontsov 241
Protestan misyoner 101, 237, 290, 291, 294, 296, 299, 361, 395, 452
Prusya 2, 9, 193, 234
Punç 338, 369-371
Püzantion (Bizans) 303

Q

Qondexsaz 221
Quataert, Donald 2, 82, 85, 90, 254, 255, 462, 470, 471
Quinet, E. 288
Quriboxaz 221

R

Rab İsa Mesih 271
Rafaelyan 291
Raffi (Hagop Melik Hagopyan) 147, 148
Rahip Manuel 75, 76
Rakka 39, 119, 125
Rassam, Hormuzd 104, 105, 135, 256-258
Raşit 108, 147, 450
Reform komisyonu 51, 52, 146, 160
Reformlar Hususi Encümeni 13
Reid, James 86, 87, 147, 471
Res Miro 431
Res-ul Ayn 42
Resmi Harp Tarihi 441
Reşat (Sultan) 439
Revan 202, 203, 206
Reyhanlı 121
Ricketts (İngiltere'nin Tiflis konsolosu) 170
Romanovlar 69
Romanya Ermenileri 181
Rostom (Rüstem) 198
Rönesans 288
Ruhani Meclis 77, 285, 307, 309, 315, 323, 338, 341, 346, 347, 405
Ruhani Önder kaymakamı 35
Rumel-i Şarkî 59
Rumeli 79, 265, 267, 321, 441
Rumkaleli Bekir Bey 79
Rupen 19, 354
Rus Devrimi 231
Rus filosu 191
Rus Grandükü 194
Rus Kilisesi 176
Rus-İran Savaşı 192, 197, 199, 207, 223, 238
Rus-İran Savaşı (1804-1813) 192, 223
Rus-İran Savaşı (1826-1828) 192, 197, 207, 223, 238
Rus-Osmanlı Savaşı 192, 207, 225
Rusinyan, Nahabed 288-290, 301, 305, 307, 313, 320
Rusya 4, 5, 7, 9, 18, 29, 30, 36, 37, 39, 41, 42, 53, 57-60, 62, 66, 79, 99, 149, 150, 160-165, 167-171, 173, 176, 177, 187-189, 191-193, 195, 197-199, 201, 202, 205-207, 209-213, 215-217, 219, 221, 223, 225, 229-239, 241, 243, 245, 246, 273, 277, 301, 353, 409, 449, 451, 466
Rusya Ermenileri 57, 161, 164, 231, 232, 243, 273
Ruşkutan 138
Rüstem Paşa (Halepli Rum Katolik) 9

S

S. Ğ. Bardizbanyants ve Ortakları 15, 43, 71, 162, 169, 466
Sadrazam Âli Paşa 265, 329, 471
Safvet Paşa 28, 149
Sahab Hisus Kristos 271
Saint-Petersburg 433
Sait Paşa 405
Sakaoğlu, Necdet 79, 471
Salih Paşa 431
Salisbury 8, 11, 13, 25, 27-29, 51, 52, 56, 59, 60, 146, 160, 167, 171, 173, 392, 393, 463
Salman 108, 139, 140, 450

Samsun 37, 42, 43, 48, 338, 370, 371
Samuel Murad 291
Sanahin Manastırı 245
Sanahin Manastırı 245
Sanasaryan Hanı 410
Sanasaryan Mektebi 408-410
Sanasaryan, Mıgırdiç 409
Sanasung 105
Sarı Çiçek 155
Sarkisyan, Harutyun 382, 386, 388
Sasna Dzer (Sasun Delileri) 105
Sasun 48, 105, 138, 273, 277, 441
Sasunlu David 105
Sebastiani, Fransız büyükelçisi General F. 193
Selçuklu Türkleri 275
Selefiler 67
Selim (III) 69, 193
Selim Paşa 318
Serhat 147
Serhat yöresi 223
Seropyan, Patrik Balatlı Hagopos III 308
Seropyan, Sarkis 463
Sertçelik, Seyit 199, 471
Seton-Watson 69
Sımpatyan Cemiyeti 298-300
Sınabyan, Kaspar 288
Sıpkanlı 124
Sırbistan 209, 215
Sırpazan 270, 271
Sırplar 4
Sırvantsdyants, Karekin 5, 63, 71, 85, 90, 91, 103, 106, 107, 109, 110, 115, 116, 124, 135, 138, 139, 141, 151-155, 157-159, 173, 175-179, 181, 185, 187, 257, 299, 300, 339, 345, 350, 351, 353-356, 447, 452, 471, 472
Siirt 15, 104, 127, 140, 256, 441
Simon Tıngır Efendi 438
Sirkeci 410
Sivas 7, 11, 22, 23, 33, 36, 39, 51, 72, 83, 90, 95, 96, 247, 249, 280, 290, 291, 303, 326, 344, 353, 357-359, 361, 371, 374-378, 407, 410, 419, 427, 428, 430, 441, 456, 463, 471, 476
Sivas 1877 72, 77, 247, 280, 290, 303, 326, 353, 357-359, 361, 375, 407, 427, 463
Sivas Surp Nışan Manastırı 376
Sivaslı köyü 107
Sivaslı Krikor Ağa 433
Sivrihisar 266, 360, 378
Smith, Eli 237
Soğanlık Sıradağları 39
Somel, Selçuk Akşin 296, 297, 328, 329, 405, 406, 472
Sonyel, Salahi R. 149, 472
St. Petersburg 164, 409
Stavropol 238
Suhumi 195
Summers, William 60
Suny, Ronald Grigor 240, 472
Surenyan 275
Surenyan Prensliği Kalesi 272
Surenyan, Hovhannes 313, 317
Surp Ağperak Manastırı 441
Surp Asdvadzadzin Manastırı 144, 266, 341
Surp Bedros 457
Surp Garabed Manastırı 333
Surp Haç Manastırı 76, 139
Surp Harutyun Kilisesi 144
Susyan, Manuk 392
Süleyman Ağa 158
Süleyman Bey 257
Sünni Kürtler 66, 118, 123
Sürmene 43

Ş

Şago aşireti 440
Şah Abbas 179, 180, 181
Şahinyan, Der Bedros Kahana 343
Şahnazar, Hovhannes H. 410
Şake 193
Şam 27, 39, 42, 122, 417, 419, 422, 423, 430, 439
Şam Araçnortluğu 423
Şam Ermeni Millet Mezarlığı 423, 426, 448, 477
Şamakh 241, 243
Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 441
Şaşmaz, Musa 395, 431, 433, 436, 438, 446, 472
Şazili 124
Şemdin Ağa (Büyük Şemdin) 222, 223
Şemmas 270, 271, 343
Şemseddinov Kürtleri 221, 223
Şerif Bey 45
Şerif Efendi 90, 91
Şeyh Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî 67
Şeyh Celalettin 108, 142-147, 149-151, 157, 159, 160, 450
Şeyh Dodan 138
Şeyh Muhammed Diyauddin (Hazret) 441

Şeyh Sait İsyanı 441
Şeyh Şamil 238
Şeyh Ubeydullah 63
Şeyh Ubeydullah 65, 147, 230, 450
Şhamalar (Şammar, Shammar) Aşireti 39, 125
Şimşir, Bilâl N. 49, 51, 52, 55, 105, 138, 146, 150, 160, 165, 169, 171, 173, 254, 257
Şirokorad, A. B. 191, 193, 195, 209, 215, 229, 472
Şirvan 193, 195
Şirvan Olek 142
Şorovyanlar 275
Şukufti 124
Şuregel (Şüregel) 45, 195

T

Tahran 197, 201
Tahsin Paşa 4, 472
Taktakyan, Boğos II 321, 322, 324, 325
Takuri 124
Talış hanlıkları 195
Talin Bölgesi 238
Tanzimat 63, 66-69, 78, 79, 81, 83, 84, 91, 98-100, 102, 116, 247, 252-255, 264, 265, 267, 273, 277-279, 303, 327, 358, 466, 470, 471
Tanzimat Fermanı 78, 79, 81, 247, 252, 253, 267, 277-279
Tanzimat reformları 81, 86, 116, 267, 277, 281, 285, 328
Taranis (Daronis) 141
Taron (Muş) 102
Tasvir-i Hümayun nişanı 213
Taşçı, Nıvart 431, 446, 472
Taşhoron Kilisesi 459
Taşra Cemaat Genel Meclisi 72, 74, 339
Taşra Ermenileri 323, 326-329
Taşra meclisleri 254, 315
Tay 124
Tebriz 201, 202, 205
Tebrotzasirats Arevelian (Şark Okul Cemiyeti) 296, 297
Tedrisat Komisyonu 289, 290, 323
Tekin 195
Tekman 215
Teodor Kasap 403
Teodor Kasap 403, 404
Teotig 384, 403, 470
Tercan 15, 157, 158, 160, 170, 215
Terjg Surp Garabed Manastırı 138
Terjg Surp Haç Manastırı 138
Terzi, Arzu 83, 472
Tesisat Komisyonu 323
Tiflis 15, 162, 163, 170, 171, 179, 191, 198, 201, 219, 241, 301, 351, 409
Times Gazetesi 45, 56, 439
Tokat 35, 37, 90, 95, 265, 291, 344, 375, 378, 465
Tomilov (Yarbay) 51
Toprak köleliği 243, 245
Toprakkale 49
Torın tabakası 223
Torkomian, Vahram 329
Torkomian, Vahram 472
Toros Ahpar 91, 103, 107, 110, 116, 139, 141, 152, 175, 176, 300, 350, 353, 355, 463, 472
Tortum 15, 167
Trablusşam 267
Trabzon 3, 15, 22, 164, 173, 209, 260, 290, 291, 355, 413
Trabzon Marhasalığı 291, 293
Trans-Kafkasya 188, 189, 191, 192, 195, 232, 240, 241, 243
Trotter, Henry (Binbaşı) 7, 45, 53, 56, 167, 170
Tsernatrutyun 341
Tsitsianov (General) 192
Tuna prensliği 193
Turgot 211
Tuzcuoğlu Memiş Ağa 79
Türk Tarih Kurumu 457
Türk ve Kürt ağalar 102
Türk-Ermeni ihtilafı 54
Türk-Rus Savaşı 63, 215
Türkçe 28, 45, 59, 74, 223, 268, 297, 298, 340, 351, 353, 410, 417, 448, 462
Türkmen aşiretleri 48, 118
Türkmençay Antlaşması 201, 202, 209, 219, 239
Türkmenler 48, 119, 121, 134, 158, 275

U

Ubeydullah Efendi 67
Ubıh 37
Uğğakhosutyun Arti Hay Lezvin (Modern Ermeni Dilini Doğru Konuşmak) 290
Ulaşlı 121
Ulnetsi, Sarkis Yebisgobos 338, 341
Ulusyan, Hampartsum 74-76

Uranis Surp Asdvadzadzin Manastırı 139
Urmiyye 205
Uzunyan, Avedis 299

Ü

Üç Kilise Manastırı (Eçmiyadzin) 161
Ürdün Nehri 39
Ütücüyan, Garabed 288

V

Vahabi 67
Vak'anüvis Lütfi Efendi 211
Vakıflar Genel Müdürlüğü 460
Van 7, 11, 15, 18, 22, 23, 39, 43, 48, 49, 102, 104, 106, 134, 136, 140, 145, 147, 149, 150, 151, 160, 162, 170, 171, 177, 181, 201, 215, 221, 230, 256, 277, 290, 291, 297, 328, 329, 333, 359, 384, 392, 394, 395, 405, 409, 417, 418, 430, 454, 459, 476
Varjabedyan, Hagop 76, 77, 258
Varjabedyan, Nerses (İstanbul Ermeni Patriği) 15, 351
Varşova 193, 200
Vartkes Yeghiayan, Glendale 431, 446
Varto kazası 43
Vasa Paşa 9
Vasiyet İdaresi Komisyonu 323
Vaspuragan (Vaspurakan) (Van) 102, 277, 328, 329, 333, 427, 437
Veliyeddin Paşa (Rakka Valisi Divriğili) 79
Venedik 2, 285, 290, 291, 301, 303, 405, 468
Veradzınunt (Ermeni Rönesansı) 288, 301
Veri-Dağ 275
Verk Hayastani 301
Vezir Han 433
Viçenyan, Serovpe (Serviçen) 288, 289, 307, 311, 326
Vidin 87, 267
Vilayat-ı Sitte 11
Vilayet meclisi 255, 256, 258, 259, 264
Viranşehir 125
Viyana 2, 10, 290, 291, 303, 396, 397, 401, 405

W

Wilson, Albay 7, 8, 11, 21, 31, 33-36, 61

X

Xalitê Emo 219

Y

Yahudi hahambaşı 211
Yakupyanlar 275
Yalvaç 265
Yarman, Arsen 72, 198, 213, 247, 280, 290, 303, 326, 359, 361, 427, 471, 475, 476
Yaş (Yassı) Antlaşması 188, 189, 191
Yeğernabadum 160, 469
Yeğyazaryan, Hovhannes 311, 317
Yeni-Duni 275
Yeniçeriler 3
Yeramyan, Kevork 311, 317
Yerevan (Erivan) Ovası 162
Yergir (Memleket) 329, 469
Yermolov (General) 198
Yezidiler 17, 164, 219, 221, 226, 448, 470
Yezyan (Ezian), Garabed 409
Yıldız Sarayı 4, 393, 418
Yılıkoğlu Süleyman 79
Yozgad 250
Yörük aşiretleri 118
Yusuf Paşa 9
Yusuf Ziya Bey 441
Yusufyan, Dikran 333, 337
Yüksek Sivil Meclis 285, 307

Z

Zaptiye Nezareti 423
Zarif Mustafa Paşa (4. Ordu Kumandanı) 86, 87, 147
Zazaca 106
Zazalar 17
Zeytinburnu 194
Zeytun 48, 49, 121, 273, 275-277, 291, 343, 476
Zeytun ayaklanması 277
Zeytun baronları 275
Zıbni 227
Zıhçi 227
Zırikanlı 124
Zilan 124, 223
Zografos, Sarraf Hristaki 83
Zohrab, Krikor 438
Zoru 134
Zuquriler 221
Zülkarneyn 118

"Çalımamın çıkış noktası, ne yazık ki, iki acı kelime olan gözyaşı ve sefalettir. Daha acı olan ise, okuyucuların öğrenecekleri her şeyin inkâr edilemez gerçekler oluşudur. Okuyucular Rapor'umdaki bazı sayfaları gözyaşlarını güçlükle tutarak okuyacaklardır. Soydaşlarının ve çocuklarının katlanılmaz ve çekilmez sefaletini göreceklerdir. Onlar sanki bu eziyetlere sessiz sedasız katlanmaya mahkûm edilmişlerdir. Sürekli tekrarlanıp duran bu sefaletleri insan kendi gözleriyle yakında gördüğünde, kulaklarıyla duyup elleriyle hissettiğinde gerçekten şaşıp kalıyor. Beyler ve kardeşlerim, bu acı dayanılmaz."

Boğos Natanyan

"Elinizdeki eser, önemli bir yerel tarihi mikro düzeyde vermektedir ve kapsadığı ayrıntılar daha sonra tarihçiler tarafından Balkanlar, Anadolu, Arap vilayetleri gibi bir çok coğrafyayı içinde barındıran geniş kapsamlı bir Osmanlı tarihi yazımında kullanılabilir.

... Okuyucular elimizdeki bu iki cildi, zengin ve önemli Osmanlı tarihinin araştırılmasına yardımcı olacak olağanüstü gereçler olarak kullanabileceklerdir."

Donald Quataert

belge yayınları

978-975-344-667-9

9 789753 446679